

Lodz University
of Technology

INTERNATIONAL
UNIVERSITY OF STRUGA

KOLEGJI
UNIVERSITAR I BIZNESIT

BOOK OF PROCEEDINGS

SCfSD '25

Scientific Challenges for Sustainable Development

Twelfth International
Scientific Conference
Struga, May 16

www.iust.edu.mk

ISBN-978-608-4573-51-7

INTERNATIONAL UNIVERSITY OF STRUGA

**Institute for European Studies and International Politics
"Luan Hajdaraga"**

ISBN 978-608-4573-51-7

Lodz University
of Technology

INTERNATIONAL
UNIVERSITY OF STRUGA

KOLEGJI
UNIVERSITAR I BIZNESIT

BOOK OF PROCEEDINGS

12th International Conference

“Scientific Challenges for Sustainable
Development”- SCfSD ‘25

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Armen Kadriu – International University of Struga
Prof. Dr. Shpëtim Cami - International University of Struga
Prof. Dr. Vehbi Ramaj - “Haxhi Zeka” University
Prof. Dr. Biljana Ciglovska-Bojcevska – International University of Struga
Prof. Dr. Adrian Civici - Mediterranean University of Albania
Prof. Dr. Greta Angjeli - Mediterranean University of Albania
Prof. Dr. Ljupco Stojceski - International University of Struga
Prof. Dr. Mersim Maksuti - International University of Struga
Prof. Dr. Gëzim Selimi - International University of Struga
Prof. Dr. Nazmije Merko Zabzun– International University of Struga
Prof. Dr. Emin Huseini - International University of Struga
Prof. Dr. Dashmir Nasufi - International University of Struga
Prof. Dr. Ali Musliu - International University of Struga
Prof. Dr. Ruzhdi Matoshi - International University of Struga
Prof. Dr. Elior Vila - International University of Struga
Doc. Dr. Senada Laçka– International University of Struga
Prof. Dr. Małgorzata Szyrkowska-Jóźwik - Lodz University of Technology
Prof. Ass. Dr. Agnieszka Czyłkowska - Lodz University of Technology
Prof. Dr. Paweł Strumiłło - Lodz University of Technology
Prof. Dr. Ylber Bezo - University College of Business
Prof. Dr. Edit Bregu - Mediterranean University of Albania
Prof. Ass. Dr. Mira Andoni - University College of Business
Prof. Dr. Festim Halili - State University of Tetovo
Prof. Dr. Elez Osmani - Institute for Scientific Research and Development - Ulqin
Prof. Dr. Fatmir Memaj - University of Tirana
Prof. Assoc. Dr. Skerdian Kurti - University of Tirana
Prof. Dr. Skender Topi- “Aleksander Xhuvani” University – Elbasan
Prof. Ass. Dr. Imelda Sejдини - “Aleksander Xhuvani” University – Elbasan
Prof. Dr. Roland Zisi - “Ismail Qemali” University - Vlora
Prof. Ass. Dr. Besnik Hajdari - University “Isa Boletini” Mitrovica

ORGANIZING COMMITTEE

Doc. Dr. Guximtar Rushani- International University of Struga
Eng. Dominik Leżański - Lodz University of Technology
Doc. Dr. Driton Haruni - International University of Struga
Doc. Dr. Lirinda Vako – International University of Struga
Doc. Dr. Dorian Leka – International University of Struga

PhD Cand. Semra Bujari – International University of Struga
MSc. Abidin Trena – International University of Struga
MSc. Eriona Dauti– International University of Struga
Dr. Fatos Gjata - “Aleksander Xhuvani” University – Elbasan

CONFERENCE SECRETARIAT

MSc. Edona Amiti Abaz – International University of Struga
MSc. Denisa Hani– International University of Struga

TABLE OF CONTENTS

E DREJTA E AUTORIT DHE PATENTA SI PJESE E PRONËSISË INTELEKTUALE DHE KUADRI I TYRE LIGJOR NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË	13
MSc. Endri Fejzullah	13
NDIKIMI I RRJETEVE SOCIALE NË SJELLJEN AKADEMIKE TË STUDENTËVE	26
Msc.Enida Lutaj	26
POLITIKAT GJITHËPËRFSHIRËSE PËR FËMIJËT ME AFTËSI TË KUFIZUARA NË ARSIMIN PARASHKOLLOR (KOPSHTË)	32
Doc. Dr. Albana Hodaj	32
Msc. Enida Lutaj	32
ROLI I I TEKNOLOGJISË DHE INOVACIONIT NË FORMULIMIN E STRATEGJISË SË MENAXHIMIT TË KOMPANISË	45
Phd.cand.Semrah Bujari	45
Phd.cand. Drenushe Merko Iljazi	45
PROTECTION OF THE MARINE ENVIRONMENT FROM POLLUTION BY TRANSPORT VESSELS	55
MSC TOMORR SINANI	55
Retired General Dr. BARDHYL HOXHA	55
THE SECURITY: A NEW ACADEMIC DISCIPLINE - PERSPECTIVES AND EMERGING CHALLENGES IN THE AGE OF TECHNOLOGY AND GLOBAL CHANGES.	73
Colonel (R) Dr. Ahmet LEKA	73
Retired General Dr. Bardhyl HOXHA	73
SOME CONSIDERATIONS ON THE ASSOCIATED ERRORS OF EXTREME METEOROLOGICAL DATA FROM THE ERA5, COPERNICUS, ETC., PLATFORMS, WITH THOSE FROM THE DATA OBSERVED AT METEOROLOGICAL STATIONS FOR ALBANIA.	90

Prof.Dr. Petrit ZORBA,	90
Dr.(c) Gazmir ÇELA	90
SOME CONSIDERATIONS ON THE STRUCTURE OF ENVIRONMENTAL CRIMINAL OFFENSES WITHIN THE ALBANIAN CRIMINAL CODE	99
Dr. Bledar Mustafaraj	99
PËRFSHIRJA FINANCIARE PËRMES INOVACIONIT: NJË INSTRUMENT PËR ZHVILLIM TË QËNDRUESHËM SOCIAL DHE EKONOMIK	137
Dr. Irsida Dinoshi ¹	137
Dr. Cand. Erjola Shehu (Çeça) ²	137
SFIDAT E SHQIPËRISË DHE TË MAQEDONISË SË VERIUT NË PËRDORIMIN E TEKNOLOGJISË DHE PËRMIRËSIMIN E KUADRIT LIGJOR PËR MBROJTJEN E MJEDISIT	148
PhD.Cand.Kujtim Zeka,	148
ZGJIDHJA E KONFLIKTEVE PËRMES NDËRMJETËSIMIT NË MJEDISET SHKOLLORË	161
Dr. Loreta Mamani	161
Prof.asoc.Julejda Alia	161
ANALYSIS OF THE FACTORS HINDERING THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN NORTH MACEDONIA AND THEIR IMPACT ON ECONOMIC PROGRESS	175
MSc. Samir Kurtishi	175
HETIMI KRIMINOLOGJIK I VETËVRASJES: FAKTORËT QË NDIKOJNË NË AKTIN FATAL	191
MSc. Klejvis Hoxha	191
“LIDHJA AFATGJATE NDËRMJET PUNËSIMIT DHE PBB-SË NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT”	201
Prof.Dr. Nazmije Merko Zabzun	201
Prof.Dr. Genc Merko	201

ETIKA POLICORE DHE MARRJA NË PYETJE E TË DYSHUARËVE	214	
Prof. Dr. Emin Huseini		214
KORNIZA LIGJORE KOMBËTARE DHE NDËRKOMBËTARE MBI FEMICIDIN SI VEPËR PENALE NË BALLKANIN PERËNDIMOR - ASPEKTE KRAHASUESE MES DISA SHTETEVE	221	
Doc.dr.Senada LAÇKA		221
Doc.Dr.Guximtar RUSHANI		221
BUSINESS AND HUMAN RIGHTS IN ALBANIAN LAW: LEGAL TOOLS FOR PROMOTING SUSTAINABLE CORPORATE PRACTICES	243	
Ledja Burnazi Mitllari		243
COMPLIANCE OF THE INSURANCE SUPERVISION LAW WITH THE EU INSURANCE DIRECTIVES (SOLVENCY)	258	
Dritan Dauti		258
HIGHER EDUCATION QUALITY RESEARCH CHALLENGES IN DEVELOPING COUNTRIES LIKE ALBANIA	275	
Rustem Celami		275
LETËRSIA E UDHËTIMIT SI BURIM ALTERNATIV I TË DHËNAVE PËR RUAJTJEN E TRASHËGIMISË KULTURORE	280	
PhD Cand. Denisa Celami		280
TRANSFORMING TOURIST EXPERIENCES THROUGH SMART TOURISM GUIDE MOBILE APPLICATION	292	
Doc.Dr. Lirinda VAKO ABEDINI		292
Dea KADRIU		292
ROLI I PSIKOLOGJISË NË NDËRTIMIN E SHOQËRIVE TË QËNDRUESHME	304	
Dr.Brunilda Laboviti		304
Dr.Loreta Mamani		304

NDIKIMI I INTELIGJENCËS ARTIFICIALE NË SISTEMIN LIGJOR MODERN	315	
MSc.Djellza Lena		315
ROLI I MARKETINGUT NË KRIJIMIN E BURIMEVE FINANCIARE NË ORGANIZATAT E KUJDESH SHËNDETËSOR NË SHQIPËRI!	332	
Prof. Vilson Shehu		332
THE KEY IMPLICATIONS FROM THE TRUMP'S TARIFF ANNOUNCEMENT FOR THE GLOBAL TRADE	337	
Prof. Dr. Biljana Ciglovska Bojchevska,		337
Prof. Dr. Armen Kadriu		337
NDIKIMI I QËNDRUESHMËRISË NË VENDIN E PUNËS TEK MOTIVIMI DHE KËNAQËSIA E PUNONJËSVE. RASTI I STUDIMIT TË BIZNESEVE NË INDUSTRIJË MIKROPRITËSE NË QARKUN E KORÇËS, SHQIPËRI	347	
Prof.as.Dr. Sonela Stillo		347
TIPE TË NDRYSHIMIT ORGANIZATIV DHE REZISTENCA NDAJ TIJ.	360	
Dr. Gentisa Furxhi		360
EMPHASIS ON ENGLISH AS A DIPLOMATIC LANGUAGE AND THE ROLE OF TRANSLATION AND INTERPRETATION IN DIPLOMATIC COMMUNICATION	375	
Reis Kerim		375
Doc. Dr. Senada Lacka		375
Msc. Arjeta Isaku		375
ZBULIMI I AMFITEATRIT TË DYTË NË SHQIPËRI: SFIDA SHKENCORE DHE POTENCIALI I TURIZMIT KULTUROR.	394	
PhD. Cand. Jani Koçillari		394
ÇËSHTJET MJEDISORE SI NJË PROBLEM SOCIAL-EKONOMIK NË OPTIKËN E TË DREJTAVE TË NJERIUT PËR ZHVILLIM TË QËNDRUESHËM DHE ANËTARËSIM NË BE	405	

PhD Cand. Edlira Demiri,	405
ROLI I INVESTIMEVE TË HUAJA DIREKTE (IHD) NË RITJEN EKONOMIKE TË SHQIPËRISË (2010–2024)	420
Doc.Dr. Gazmend Beshi,	420
SEKTORËT EKONOMIK NË SHQIPËRI DHE KONTRIBUTI I TYRE NË PRODHIMIN E BRENDSHËM BRUTO (PBB)	430
MSc. Klajdi Aliaj	430
EDUKIMI LIGJOR I PUBLIKUT PËR RININË DHE PROBLEMATIKAT E INTERPRETIMIT TË LEGJSLACIONIT (NGRITJA DHE FUNKSIONALITETI I KVR-VE NË SHQIPËRI)	438
Doc. Dr. Dorian Leka	438
Mateo Yskollari	438
NDIKIMI I POLITIKAVE TË DËNIMIT PENAL NDAJ TË MITURVE NË PROCESIN E REHABILITIMIT DHE RIINTEGRIMIT	458
Doc. dr. Guximtar Rushani	458
PhD. Cand. Armand Braho	458
NDIKIMI I INFLACIONIT GLOBAL DHE POLITIKAVE MONETARE NË EKONOMITË NË ZHVILLIM: RASTI I SHQIPËRISË DHE RAJONIT TË BALLKANIT.	479
Brikena Tolli	479
NEW ALBANIAN DRAFT LAW ON SEXUAL AND REPRODUCTIVE HEALTH; CONTROVERSIES AND EUROPEAN STANDARDS	491
Genc Kabili ^{1*} , Rustem Celami ² , Helidon Klosi ³	491
KURSI I DEVIZËS NË PERIUdhËN E COVID-19 (2019–2020)	496
Anella Qazimoski	496
SIGURIA KIBERNETIKE NË EPOKËN E TRANSFORMIMIT DIGJITAL	506
<i>Fatima Mehmedi</i>	506
DETI I LIRË, KONFLIKTI GREQI-SHQIPËRI	515

Saranda Hani	515
LEVERAGING GENERATIVE AI FOR ADAPTIVE LEARNING: DEVELOPING STUDENT MODELS	526
Frida Gjermani ¹ , Fatmira Prodani ² , Adisa Dervishi ³	526
TRASHEGIMIA ME TESTAMENT	539
Edona Amiti Aabaz	539
1.3 Përbërja e objektit të trashëgimit janë:	542
HOW TO ELIMINATE MOST OF DIFFICULTIES AND CONFUSION WITH PUNCTUATION IN ENGLISH WRITTEN TEXT	551
Prof.Ass. Dr. Lutfije Çota	551
FAMILJA NË SHEKULLIN XXI. SFIDAT IDENTITARE	561
Dr Albana Jeminaj	561
" MENAXHIMI I RREZIKUT KREDITOR NË BANKAT NE REPUBLIKËN E KOSOVËS"	567
Phd.Cand.Kujtim Raçi	567
BROKERAGE IN THE ECONOMIC SYSTEM	578
MSc Blaze Srbinovski	578

E DREJTA E AUTORIT DHE PATENTA SI PJESË E PRONËSISË INTELKTUALE DHE KUADRI I TYRE LIGJOR NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË

MSc. Endri Fejzullah

e.fejzullah19@eust.edu.mk

Abstrakt

Pronesia intelektuale dhe ajo industriale jane koncept shume demokratik per Shqiperine e cila vazhdon qe edhe pas 34 vitesh t'a konsideroj veteveten si te brishte ne demokraci. Ne kete punim do te trajtohen dy nga shtyllat e pronesise intelektuale, e drejta e autorit dhe ajo e shpikjeve te cilat mbrohen me patente. Jane dy nendegje te pronesise intelektuale ose te se drejtes se biznesit per te cilat jo vetem juristet, por edhe shoqeria shqiptare duhet t'i has ne perditshmeri per te nxitur inovacionin, risite dhe kulturen e informimit te shoqerise shqiptare ne ceshtje te tilla te cilat mund te hasen shpesh ne perditshmerine e gjitheseccilit, por pa e ditur kush rendesine e seciles prej tyre.

E drejta e autorit mbulon nje game te gjere te drejtash e cila i jep krijuesit siguri ne krijimtarine e tij, ndersa shpikja si dicka me madhore ka rendesi te vecante jo vetem ne inovacion, por edhe ne patentueshmerine e shpikjes. Prandaj edhe legjislacioni yne eshte rregulluar me akte ligjore te cilat kane ardhur si udhezim nga strukturat euroatlantike ku dhe ne deshirojme dhe aspirojme te jemi pjese. Kjo eshte pikerisht ajo qe do te shohim, apo me sakte pasqyrojme ne kete punim seminarik, te drejtat e ketyre kategorive dhe nje veshtrim te pergjithshem te se drejtes se autorit dhe patentes duke u futur ne suazat e normave juridike apo dispozitave ligjore ne fuqi.

Interpretimi, rishikimi dhe shqyrtimi ne parim i kuadrit ligjor ne kete fushe dhe i akteve normative me te rendesishme si Konventa e Patentave Evropiane, ligji nr.9947 date 7 korrik 2008 "Per pronesine industriale", ligji nr.9380 date 28 prill 2005 "Per te drejten e autorit dhe te drejtat e tjera lidhur me to", mbrojtja si nje e mire publike e cila nuk duhet cenuar sipas Kodit Penal i cili i sanksionon vepra penale ne kete fushe padyshim qe ne fund n'a jep nje pasqyre me te qarte ne lidhje me inovacionin dhe idete e reja te cilat kane nevoje per subvencione shteterore dhe politika nxitese qofte nga ligjvenesit, qofte edhe nga politikberesi.

Fjale kyce: *E drejta e autorit, patente , pronesi industriale, pronesi intelektuale*

Hyrje

Tema te cilen kemi zgjedhur per punim eshte nje nenteme e Pronesise Intelektuale. Pronesia intelektuale eshte teresia e normave juridike qe merret me te drejten e autorit dhe ate te pronesise idnsutriale. Ne fakt mbi kete perkufizim apo nocion shume autor japin perkufizimet e tyre, por ne pergjithesi nocioni eshte gjithheperfshires i cili nenkupton se pronesia inelektuale eshte e drejte e shpikesve, krijuesve apo zbuluesve te cilet ne baze te ligjeve kombetare apo dhe nderkombetare e mbrojne punen e tyre me patente, marke, tregues gjeografike apo diajneve te ndryshem, eshte krijimi i veprave letrare, ne art , shkenc, letersi te cilat kategorizohen

Pronesia intelektuale ndahet ne:

E drejte e autorit

Pronesia industriale

Ne pronesine idnustriale perfshihen patentat, markat, dizajnet dhe treguesit gjeografik. Ne fakt ajo e cila ne do te punojme ne kete punim seminarik eshte e drejta e autorit dhe patenta, mirepo per te dhene nje nocion gjithheperfshires edhe te kategorive te tjera do duhet te theksojme se *dizajnet* jane paraqitja e jashteme e nje produkti ne teresi ose pjeserisht qe ka te beje me formen trajten materialin etj. Mbrojtja qe ofrohet , pra vlefshmeria e certifikates qe i jep te drejta shpikesit te saj eshte 5 vjecare, mirepo ka dhe legjislacione qe percaktojne kohen 5 vjecare dhe japin edhe nje dispozite tjeter qe percakton jo me shume se 25 vjet, pra nje vlefshmeri 5 vjecare , por jo me shume se 25 vjet.

Markat tregtare eshte e drejte ekskluzive e shpikesve te saj te cilet mbrojne shenjat dalluese ne qarkullim ekonomik qe jane te dedikuara ndaj produkteve, sherbimeve, mallrave, elemteve gjeografik, si fjalet, letrat, numrat, elementet 3D, imazhet apo formen e mallrave etj (psh,Mercedez Benz eshte nje mark tregtare e cila ka nje shenje dalluese ne qarkullimin ekonomik dhe dallon qartesisht nga cdo shenje apo mark tjeter). Vlefshmeria e MT eshte 10 vjecare.

Treguesit Gjeografik jane shenja te perdorura mbi produkte, mallra apo sherbime te cilat dallohen nga vendndodhja gjeografike(Psh. Mandarinat e Konispolit, mollet e Korces), jane produkte qe dallojne per shkak te zones se tyre gjeografike dhe te prejardhjes. Kohezgjatja e tregusit gjegorafik ne dallim nga te tjerat nuk eshte e kufizuar ne kohe

Kuadri ligjor

Kuadri ligjor i Republikës së Shqipërisë për Pronesinë Intelektuale në përgjithësi dhe veçanërisht për të drejtën e autorit dhe patentat në vecanti, përbën elementin thelbësor të rregullimit dispozitiv të kësaj fushe. Sigurisht që kuadri ligjor në këtë lëmi nis që nga maja e piramidës e cila është Kushtetuta, vazhdon me Konventën e Patentave Evropiane si akte ndërkombëtare dhe me Marrëveshjen e Stabilizimit Asocimit si dhe me ligjet nr.9947 datë 7 korrik 2008 “Për pronesinë industriale”, ligjin nr.9380 i datës 28 prill 2005 “Për të drejtën e autorit dhe të drejtat e tjera të lidhura me to” etj.

2.1 Kushtetuta

Kushtetuta është akti më i rëndësishëm themelor i një shteti për sa i takon organizimit të tij shoqëror, politik dhe ekonomik. Ajo përmban normat udhërefyese në sferën e perdritshme të jetesë. Megjithatë nuk ka një dispozitë specifike kushtetuese për pronesinë intelektuale, vetë nga organizimi ekonomik shtetëror i shtetit i cili mbështete në ekonomine kapitaliste, është qartësisht e interpretueshme se mbrohen iniciativat e zhvillimit ekonomik, iniciativa inovative dhe mbi të gjitha ka të përcaktuar në nenet 121, 122 dhe 123 të saj dispozitat mbi marrëveshjet ndërkombëtare që Shqipëria ka ku në nenin 122 pika dy të saj përcakton se aktet ndërkombëtare të ratifikuara nga Kuvendi i Shqipërisë kanë një përparësi ndaj akteve të vendit që nuk pajtohen me të¹. Në këtë kuptim Shqipëria në këtë sferë ka ratifikuar Konventën ndërkombëtare dhe që rrjedhimisht nënkupton se indirekt pronësia intelektuale mbrohet nga akti themelor i shtetit.

2.2 Marrëveshja e Stabilizimit Asocimit dhe Konventa e Patentave Evropiane

MSA-ja e cila përbën një dokument të rëndësishëm në ruajtimin evropian të vendit tone përcaktonte se pas nënshkrimit të saj dhe ratifikimit, vendi duhet të rregullojë dhe garantojë mbrojtje ligjore për pronesinë intelektuale sipas udhëzimeve, përcaktimeve apo legjislacioneve të shteteve anëtare të Bashkimit Evropian. Më tej pas nënshkrimit të saj në vitin 2006 nga qeveria, Shqipëria pas një pune intensive 3 vjeçare në përshtatjen e legjislacionit të saj kombëtar konform udhëzimeve evropiane ka miratuar në *Kuvend ligjin nr.10.179 datë 29 tetor 2009 “Për aderimin e Republikës së Shqipërisë në Konventën e Patentave Evropiane”* në të cilën Shqipëria ratifikonte KPE-në dhe ofronte mbrojtje për pronesinë industriale sipas udhëzimeve perkatese. Qysh prej nënshkrimit të MSA-së, ratifikimit të KPE-së, Shqipëria e ka me të plotë kuadrin e saj ligjor në fushën e mbrojtjes së shpikësve, markave tregtare, treguesve gjeografikë apo të drejtës së autorit.

¹ Neni 122 I Kushtetutës së Shqipërisë

2.3 Ligji per pronesine industriale

Ligji nr.9947 e date 7 korrik 2008 “Per pronesine industriale” eshte nje tjetër akt ligjor i cili pas nenshkrimt te MSA-se nga Republika e Shqiperise ne vitin 2006 jep nje pasqyrim me te sakte, me te plote, me mbrojtës ndaj te drejtave te shpikesve, menyres se marrjes se patentave, afateve te mbrojtjes se saj konform legjislacionit te BE-se, mbrojtjen e markave, treguesve gjeografik si dhe afatet e mbrojtjes se ketyreve qe nga momenti i dates se depozitimit te tyre ne DPPI.

2.4 Ligji per te drejten e autorit e te drejta te tjera te lidhura me to

Ky ligj i miratuar ne 28 prill te vitit 2005 dhe qe pas nenshkrimt te MSA-se ka pesuar ndryshime me akte te tjera ligjore dhe amendamente te tjera qe pershtatin kete legjislacion me legjislacionin e organizates ku vendi yne aspirojnë qe prej afro 34 vitesh te anetaresohet, eshte i rendesishem ne kete kuader ligjor. Rendesia e saj shprehet ne mbrojtjen ligjore qe u jepet krijuesve te artit, shkences dhe lertesisë, te drejtes se tyre te autoresise duke garantuar keshtu paprekshmeri te veprave te tyre, madje sipas neneve 147 deri ne 149/a te Kodit Penal te Shqiperise, ne raste mashtrimi, botimir apo riprodhimi i vepres se dikujt tjetër ne emrin e vete, perbene kundravajtje penale dhe denohet me gjobe ose me burgim deri ne 2 vjet². Ligji penal i ka me te zgjeruara percaktimet e veta.

E drejta e autorit

E drejta e autorit eshte e drejte qe u njihet krijuesve apo personave te caktuar ne lidhje me krijmtarinë e tyre ne fushen e shkences, artit, letersise, te drejtes se intepretimt, prodhuesve te fonogramave , producenteve te filmave, publikimeve³ gjithashtu edhe te skulpturave, pikturave, arkitektures, koreografise, romanet, poezite, kompozimet etj.

E drejta e autorit ne nje shtet demokratik eshte shume e rendesishme per zhvillimin e inovacionit, demokracise dhe publikimin e krijimeve pa censure si dhe te te drejtave qe subjektet duhet te mbartin. Ne Shqiperine komuniste, per afro 50 vjet Shqiperi pati nje mungese totale te se drejtes se autorit ne kendveshtrimin ekonomik, pasi per Shqiperine diktatoriale te drejta te tilla qe lidheshin me ekskluzivitetin ekonomik i takonin vetem shtetit. Sot, Shqiperia eshte nje vend pluralist e cila censuren e ndalon paraprakisht edhe me Kushtetute dhe ne te drejten e autorit ka bere hapa perpara qofte ne njohjen e kesaj te drejte, qofte ne

² Neni 147,148,149/a i Kodit Penal te Republikes se Shqiperise

³ Doc.Dr.Anja Strojın “Commercial Law” pg.35 (reading material is prepared as part of RSF Project of Nova Univerza

nenshkrimin dhe ratifikimin e marreveshjeve nderkombetare apo konventave qe lidhen drejteperdrejte me kete lemi.

3.1 Autori dhe bashkeautorët

Autori është personi fizik ose juridik i cili është krijuesi i vepres artistike, shkencore ose letrare⁴. Ky perkufizim rrjedh nga ligji nr.9380 *“Per te drejten e autorit dhe te drejtat e tjera lidhura me to “* Percaktimi i autoresise është shume i rendesishem per vepren pasi i jep atij te drejtat ekskluzive ne shfrytezimin e vepres e cila qe t’i jap autorit keto te drejta duhet qe vepra te kete qene e pabotuar ne ate moment. Bashkeautoresia vlen po njesoj ne publikimin e vepres, nderkohe qe neni 4 i ligjit e perkufizon ate si bashkim te disa autoreve ne krijimin e nje vepreje. Ajo qe është me rendesi dhe e cila ngelet per t’u diskutuar ne bashkeautoresia është shfrytezimi i vepres. Normalisht qe ne nje bashkeautoresia autorët kane te drejta te barabarta qofte ne mbartjen e ketyre te drejtave qofte ne shperblimin e ketyre te drejtave, mirepo ne rast se kontributi i autoreve ne krijimin e nje vepreje është i ndryshem , edhe shperblimi ashtu si edhe te drejtat jane te ndryshme. Bashkeautoresia duhet te kete nje autor kryesor te cilin e zgjedhin me marreveshje autorët. Duhet te theksojme ne kete fraze se pavaresisht se dispozitat ligjore jane hartuar ne nje menyre te tille ne te cilin duhet te percaktosh nje autor, kjo nuk do te thote se zhbene, cenon apo mohon te drejtat e bashkeautoreve te tjere. Madje ligji e ka specifikuar qe ne rast se nuk ka marreveshje e cila te unifikoj bashkeautorët, secili shfrytezoi pjesen dhe kontributin e tij, por ligji specifikon dhe i jep rendesi faktit qe shfrytezimi i kontributit te pjeses se gjithesecilit nuk duhet te cenoj vepren ne teresi, permbytjen e saj, formen etj⁵.

3.2 Te drejtat e autorit

Te drejtat e autorit perbejne ekskluzivitetin e tij per te mbartur , shfrytezuar dhe perdorur vepren e tij. Autori zoteron te drejtat edhe te shfrytezimit ekonomik te vepres se tij. Vepra mund te perbeje edhe ne regjimin e tij pasuror dhe kjo bene te mundur qe ne rast te vdekjes se autorit, te drejtat e tij, pra te dekujuarit i kalojne si cdo regjim tjetër pasuror pasardhesve te tij sipas dispozitave te Kodit Civil dhe ato qe lidhen drejteperdrejte me te drejten trashegimore. Përvec ligjit qe kemi permendur, ne botimin akademik te prof.dr. Gezimit Selimit permblidhen shkurtimisht, qartesisht dhe lehtëisht te kuptueshme dhe te interpreteshme te drejtat e autorit.

⁴ Neni 5 pika 1 e ligjit nr.9380 date 28,4,2005 *“Per te drejten e autorit dhe te drejtat e tjera lidhur me to “*

⁵ Shih nenin 4 dhe 6 ne ligjin nr.9380 date 24,5,2005 *“Per te drejten e autorit dhe te drejtat e tjera qe lidhen me to”*

Autori e perdor vepren ashtu si ai deshiron

Mbron punen e tij origjinale

Te drejten e kopjimit mund t'ia barte personave te tjere

Kopjimi i vepres mund te kryhet nga autorit

Ndalon perdorimin e vepres se tij nga persona te paautorizuar ⁶. Autori ndalon perdorimin e vepres se tij nga persona te paautorizuar, mirepo nuk mund te ndaloje kurrsesi qe veprat e tij t'i vijne ne ndihme personave te tjere te cilet duan t'a perdorin dhe shfrytezojne kur permendin burimin, autorin, titullin e vepres dhe e citojne ate sakte.

Nderkohe qe pervec ketyre te drejtave qe na pasqyrohen sakte, ligji nr.35/2016 "Per te drejtat e autorit dhe te drejtat e tjera lidhur me to" i jep nje perkufizim ekonomik ketyre te drejtave. Ligji i jep autorit te drejten e prodhimit, riprodhimit dhe shperndarjes me anen e se ciles legjislatori ka dashur te kuptoj se shperndarja ka qellimin e shperblimeve ekonomike per autorin ne lidhje me vepren e tij. Autori gjithashtu gezon te drejten e plote edhe te eksportit te vepres se tij⁷. Qiradhenia ashtu si cdo posedim i pasurise eshte e lejuar edhe ne veprat e aturesise ku autori me anen e kontrates se qirase dhe me kohezgjatjen e percaktuar ne kontrete ia barte te drejten pasurore subjekteve te tjera qofshin keto fizike apo juridike, por jo te drejten e krijimtarise se vepres dhe kjo eshte me rendesi te potencohet. Ne rastin e qiradhenies eshte me rendesi te kuptohet se ne cdo kohe autori ka te drejten e aksesit ne vepren e tij nese kjo eshte e nevojshme per transformimin e vepres. Me kete kuptohet se autori ka te drejten e ndryshimit dhe riprodhimit te vepres se vete. Eshte e drejte e autorit qe te jap per huadhenie publike vepren e tij . Ketu duhet te ndalemi per te kuptuar dallimin midis huadhenies publike dhe qiradhenies. Ne kuptimin e qiradhenies autori transferon te drejten pasurore ne nje subjekt tjeter duke vjel prej vepres se tij qiran e marre prej qiramarresit duke perdorur ne kete menyre te drejten qe i ngarkon ligji per shfrytezimin e vepres per qellime pasurore, ndersa tek huadhenia publike autori nuk e perdor kete te drejte per qellime pasurore, por vullnetarisht dhe pa asnje shperblim e jep ate hua ne menyre qe publiku, institucione te ndryshme sic mund te jete Biblioteka Kombetare ,t'a perdorin ate per qellime te sherbimit publik per nje periudhe te caktuar dhe te kufizuar kohore.

3.3 Aktet administrative

⁶ Prof.Dr.Gezim Selimi "E drejta biznesore" fq.129

⁷ Ligji nr.25/2016 "Per te drejten e autorit dhe te drejta te tjera qe lidhen me to" shih nenin 25,26,27,28,29,32

Aktet shtetërore, administrative , ligjet, kushtetuta, VKM-te, rezolutat, aktet ndërkombetare si marrëveshjet apo konventat , vendimet gjyqësore nuk janë pjesë e autoriteteve të dikujt. Ato i shërbejnë rendit publik, politik, ekonomik, social, rregullimit të jetës shoqërore, hierarkisë shtetërore, sigurisë, të drejtave dhe detyrimeve ato japin në emër të shtetit, në emër të Republikës dhe janë burime primare dhe jo autoriale

3.4 Kohezgjatja

Krijimin e vepres së vete autori e bartë gjatë gjithë jetës së tij dhe 70 vjet pas vdekjes. Shqiperia si një vend aspirant për në BE, ka ndërmarr masë ligjore në përmirësimin e kuadrit të vete ligjor sipas kërkesave të kërkuara prej unionit dhe një ndër adoptimet e Shqipërisë në legjisllacionin e vete është përkrahja e kohezgjatjes së drejtës së autorit. Disa vende kohezgjatjen e kanë edhe 50 vjet pas vdekjes, ndërkohë që Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe Bashkimi Evropian e kanë edhe 70 vjet pas vdekjes. Sigurisht që ashtu siç e theksuam pak më parë se keto të drejta pas vdekjes së autorit trashëgohen siç trashëgohet çdo formë apo regjim tjetër pasuror nga trashëgimlësi tek trashëgimtarësi me çdo të drejtë dhe detyrim. Mirepo çfarë ndodh nëse kemi të bëjmë me bashkëautorësi në veper ? Ligji përcakton se e drejta e autorit bartet edhe 70 vjet pas vdekjes, por nëse një nga bashkëautorët ka ndërruar jetë dhe një bashkëautor tjetër vazhdon të jetë. Gjendja e logjikshme të kon të mendosh se ashtu siç ndahet kontributi dhe të drejtat në rastet e bashkëpunimit edhe në këtë rast bashkëautorët i cili është ende gjallë duhet t'a trashëgojë kontributin e tij në veper gjatë gjithë jetës. Problemi nuk qëndron se zhduken të drejtat pasi siç e thamë ato barten nga familjarët, mirepo pikepyetja qëndron në faktin se kur fillon afati 70 vjeçar për veprën nëse një nga autorët nga ndërruar jetë dhe dikush tjetër jeton? A fillon në momentin e ndërrimit të jetës së autorit të parë? A fillon kur të dy autorët kanë ndërruar jetë ? Apo afati 70 vjeçar fillon për të dy kur ndërrojnë jetë njëkohësisht apo vecmas? A mos ndoshta afati 70 vjeçar fillon për dikë me heret dhe për dikë me vonë në varësi të jetës së tij biologjike dhe kjo për rrjedhojë do të sjellë që përfundimi i afatit të jetë i ndryshëm pas 70 vjetësh , që do të thotë se keto të drejta për një palë të trashëgimlësit përfundon me heret dhe për një palë me vonë? Në fakt siç e kemi përmendur se gjithësecili bashkëautor ka të drejtën e shfrytëzimit të pjesës apo kontributit të tij kur kjo nuk cenon interesin, formën apo përmbajtjen e vepres , në këtë rast ky parim vlen nëse me dallimin e vetëm se afati 70 vjeçar i të drejtës së autorit pas vdekjes së autorit apo krijuesit fillon qysh në ndërrimin e jetës së bashkëautorit të parë sepse keto të drejta nuk mund të barten plotësisht pas 70 vjetëve të përdorimit nga autori që ka ndërruar jetën i pari, pasi nuk janë plotësisht të drejtat ekskluzive për

bashkeautorin ne teresine e vepres dhe ne kete menyre apo ne nje tjeter , teresia e saj preket.

3.5 Te drejttat morale

Te drejttat morale jane te drejttat qe perfshijne ekskluzivitetin moral, personal dhe karakterial te autorit.

Disa prej ketyre te drejtave jane:

E drejta e respektimit te vepres. Kjo do te thote se autori nuk lejon ose nuk lejohen nderhyrja ne vepren e tij apo cfaredo lloji veprimi mbi ate veper qe cenon apo demoton integritetin dhe personalitetin e autorit te vepres

Atribuimi i autorese. Kete e kemi permendur me larte kur kemi percaktuar se ne rast qiramarrje te vepres , qimararresi perdor vepren per qellime pasurore, por jo per t'a atribuar ate si vepren e tij. Burimi, citimi, vlejne po njesoj ne te drejten e autorit per dhe mbi vepren e tij

E drejta e pendimit. Autori mund te revokojte transferimin e te drejtes se autorit nese ka arsye serioze morale per t'a bere kete, apo ne rast te shkaktitimit te ndonje demi serioz ⁸

Ndryshe nga cdo e drejte tjeter e cila mund te transferohet, te drejttat morale qe i perkasin autorit si karakteri, personaliteti, integriteti etj, nuk mund te transferohen sepse jane te patransferueshme.

3.6 Shembull se si mbrohet me ligj dhe se cfare duhet te permbaje nje liber i botuar.

Autori i krijimit te nje libri i cili vendos per t'a botuar ate dhe shkon tek nje person juridik sic mund te jete nje shtepi botuese, nenshkruan nje kontrate me anen e se ciles percakton numrin e librave qe do te botohen dhe ne librin e botuar ne kopertinen e tij vendoset titulli i tij, emri i autorit ose bashkeautorit dhe ne fund logoja e shtepise botuese. Ne faqen e pare te tij krahas autorit ose bashkeautorit, vendoset adresa e shtepise botuese, numri i saj i telefonit, email dhe te dhena te tjera si dhe ISBN-ja e librit (International Standart Book Number) , numri i cili e bene librin te dallueshem nga librat e tjere dhe fakt ligjor i se drejtes se autorit. Ne fund te librit mund te vendoset edhe nje cip katalogimi i dorezimit te librit me te gjitha te dhenat konform ligjit ne Biblioteken Kombetare. Ne kapakun permbylles te tij gjendet serish ISBN-ja bashke me kodin e saj. Nese autori deshiron qe te riprodhoj

⁸ "Commercial Law" written by doc.dr.Anja Stojin Stampar as material as part of the RSF Projec of Nova Univerza

librin e tij, krijimtarine e tij apo te riprodhoj nje vellim te dyte, jo domosdoshmerisht e ka detyrim apo obligim qe t'a kryej serish riprodhimin apo botimin e vellimit te dyte ne te njejten shtepi botuese, kjo varesisht nga kontrata e nenshkruar.

Patenta

Patenta eshte nje dokument i cili i jep te drejten e monopolit, shfrytezimit dhe cfaredo lloj tjeter te drejte qe buron nga ligji, nese kemi te bejme me nje shpikje e cila nuk eshte zbuluar kurre me perpara, perbene nje risi, nuk cenon rendin publik dhe moral te Republikes se Shiperise dhe e cila eshte e patentueshme, pasi jo cdo “shpikje” mund te jete e patentueshme. Sic e permendem shpikja qe te konisderohet e tille duhet te perbeje risi dhe risi eshte dicka e pazbuluar, e papublikuar dhe dicka e cila nuk eshte vene ne dispozicion te publikut me perpara. Risia perkufizohet edhe ne nenin 7 te ligjit nr.9947 date 7/7/2008 “Per pronesine industriale” ku zgjerohet ne definicion me ate cka ne kemi permbledhur pak me larte. Mirepo jo cdo zbulim mund te konsiderohet shpikje per te mos thene qe zbulimi nuk konisderohet shpikje. Vete fjala “zbulim” tregon per dicka e cila eshte ne ekzistence mirepo nuk eshte gjetur, ndersa shpikja eshte dicka e cila lind, perbene risi dhe ploteson kushtet ne baze te ligjit.

Nuk konisderohet shpikje :

Zbulimi (sic dhe e trajtuam)

Teorite shkencore

Metodat matematikore

Metoda apo procedura te tjera qe lidhen me aktivitetin shpirtor te cilat nuk konisderohen shpikje ne veteve⁹

4.1 Te drejtat e shpikesit

Shpikesi pervecse duhet te siguroj, vertetoj dhe dokumentoj se shpikja e tij perbene risi, eshte e patentueshme sipas dispozitave ligjore ne fuqi gezon edhe te drejten e marrjes se patentes. Patenta i sjell atij te drejta dhe i krijon mundesine e monopolitetit te plote, nderkohe qe me kete perkufizim kuptohet qartesisht se ai gezon te drejten e perdorimit dhe te shfrytezimit. Nder te tjera shpikesi apo mbajtesi i patentes ka te drejten e licensimit te patentes se tij ndaj paleve te treta me ane te nje marreveshje, nje marreveshje e cila duhet te kete te qaret objektin e saj dhe te

⁹ “Commercial Law” Doc.Dr. Anja Strojcin Stampar pg.43

jete e shkruar dhe nje kopje duhet te jete ne dispozicion te Drejtorise se Pergjithshme te Pronesise Industriale(DPPI)¹⁰. Nder te tjera ai mund t'ia shese ose t'ia barte te drejtat e shpikjes se tij paleve te treta dhe palet e treta nuk mund t'ia bartin ato dikujt tjeter. Ai mund t'a perdor shpikjen e tij edhe si peng, dorezani apo t'a vendose ate ne hipoteke duke u njoftuar ne kete menyre edhe DPPI-ja. Ajo qe ngelet per t'u kuptuar eshte qe shpikesi pas perfundimit te afatit te mbrojtjes se shpikjes se tij, nuk ka me te drejta monopolistike mbi shpikjen, pasi me pas ate mund t'a perdor kushdo.

4.2 Hapat per marrjen e patentes

Per te marr patenten mbi nje shpikje , pervecse kemi dhene definicionin ne lidhje me shpikjen, pervecse kemi permendur ne menyre te strukturuar dhe te permbledhur se cilat jane kushtet se kur nje shpikje mund te patentohet, tashme ne menyre te permbledhur do te pasqyrojme hapat qe ndiqen per marrjen e patentes

Kerkesa per aplikim e cila duhet te permbaje te dhenat sensitive te aplikuesit i cili ka te drejten te paraqesi kerkesen per patentueshmeri te shpikjes se tij, pershkrimin e shpikjes se tij, dokumenta nese ka, abstrakt etj

Daten e depozitimit te saj prane DPPI

Ekzaminimin e saj nga DPPI brenda nje afati te percaktuar kohor sipas pershkrimeve te percaktuara ne dispozitat juridike

Pagesa e tarifes

Dhenien e patentes shpikesit,ku pas dhenies se saj atij i lindin te gezoje te drejtat e plota ne lidhje me shpikjen e tij

16 muaj pas depozitimit te saj ndodh publikimi i shpikjes se bashku me emrin e shpikesit ne regjistrin e patentave i cili eshte nje dokument zyrtar ku shenohen dhe regjistrohen te gjitha patentat se bashku me mbajtesin e saj¹¹

4.3 Shpikjet sekrete

Shpikjet sekrete perbejne nje tjeter rendesi tek patentueshmeria dhe keto jane ato shpikje te cilat pas ekzaminimit te aplikimit te aplikantit per shpikje nga DPPI-ja vleresohet se shpikja e tij konisderohet e tille qe te permbaje ose perbeje

¹⁰ Shih nenin 44 te ligjit nr.9947 date 7 korrik 2008 "Per pronesine industrial"

¹¹ Shih nenet 17,18,19,20,21,22,23,24,25,26,27,28,29,30 te ligjit nr.9947 "Per pronesine industriale"

elementet e sigurise kombetare, shtetore, apo te brendshme. Keto elemente bejne te mundur qe shpikja te mos jete me ne varesi te DPPI, por te Ministrise se Mbrojtjes e cila si organ duhet qe t'i jap dhe nje vleresim nese kemi te bejme apo jo me ato qe ligji i konisderon si “patenta sekrete” , pasi ne kete menyre ato do te konisderohen te klasifikuara. Sipas nenit 32 te ligjit nr.9947 date 7 korrik 2008, Ministria e Mbrojtjes ka te drejten e perdorimit te shpikjes e cila perbene sekret shteror ose klasifikohet si e tille ku me marreveshje me mbajtesin e patentes sekrete ai kompensohet, ne te kundert ai duhet te provoje se shpikja e tij nuk perbene sekret shtetor qe te gezoj te drejta e plota ne lidhje me te. Sigurisht qe klasifikimi i nje shpikje “shpikje shtetore” perbene nje pune kolosale shqyrtimi te saj nga ana e Ministrise se Mbrojtjes, Ministrise se Brendshme dhe SHISH-it. Ne rast se provohet e kunderta apo kur ajo nuk perbene me nje shpikje te klasifikuar per rendin dhe sigurine shtetore te Republikes i kthehet DPPI-se dhe shpikesit te saj me te drejta e plota¹² . Madje Shqiperia si nje vend i cili aderon qysh prej vitit 2009 ne Konventen e Patentave Evropiane me ratifikimin e konventes nepermjet ligjit nr.10,179 date 29 tetor 2009 “Per aderimin e Republikes se Shqiperise ne Konventen e Patentave Evropiane” percakton ne nenin 77 pika dy te saj se objektet qe jane konisderuar si te klasifikuara nuk i drejtohen ZEP-it per patentueshmeri te shpikjes dhe marrjen e nje patente evropiane, e cila i jepet vendeve ratifikuese te kesaj konventeje.¹³

4.4 Kohezgjatja

Ne dallim nga e drejta e autorit ku kohezgjatja per krijimtarine e tij, krijuesi e ruante gjate gjithje jetes se tij dhe 50 ose 70 vjet pas vdekjes, ne varesi te legjislacioneve kombetare ,duke u trasheguar nga trashegimtaret, tek kohezgjatja e patentave ne Republiken e Shqiperise eshte 20 vjet¹⁴ . Kjo shifer vjen edhe ne kuader te aderimin te saj ne Konventen e Patentave Evropiane, por edhe si vend kandidat per te hyre ne BE , ku duhet pershtatur legjislacioni, madje edhe legjislacioni i BE-se e percakton po te njejten vjetersi mbrotjeje te patentes, mirepo ne nenin 63 pika dy te KPE-se¹⁵ nuk ndalon qe nje shtet tjetet qofte ose jo kontraktor ne kete konvent te kete per arsyet e veta mbrojtje me te madhe kushtuar shpikesve. Nderkohe qe profesorja universitare Anja Strojcin Stampar percakton ne materialin e saj te cilin e kemi marr si burim se mund qe pertej 20 vjecarit te jepet

¹² Neni 32

¹³ Neni 77 pika 2 e Konventes se Patentave Evropiane dhe ligjit nr.10.179 date 29 tetor 2009 “ Per aderimin e Republikes se Shqiperise ne Konventen e Patentave Evropiane”

¹⁴ Neni 40 I ligjit nr.9947 date 7 korrik 2008 “Per pronesine industriale”

¹⁵ Neni 63 I Konventes se Patentave Evropiane

edhe nje certifikate mbrojtje shtese prej 5 vjetesh ne rrethana te jashtezakonshme sic mund te jete gjendja e luftes¹⁶.

Perfundimet

Ne kete punim seminarik trajtuam dy tema mjaft te rendesishme per Pronesine Intelektuale sic eshte e drejta e autoresise dhe patentat qe jepen per shpikje. Duke ditur qe Shqiperia perpara vitit 1990 ka patur nje sistem diktatorial ku cesnura ekzistonte, shpikjet ne formen e atille qe te krijonin mundesi zhvillimi apo inovacioni per individ ishte pothuajse e pamundur, nderkohe qe ne Shqiperine pluraliste pame, shqyrtuam dhe analizuam kuadrin ligjor i cili ne fakt Shqiperia ka perparime ne kete fushe duke iu pershtatur legjislacionit te Bashkimit Evropian, organizate ne te cilen vendi yne aspiro per tre dekadash te jete pjese, qofte ne afatin kohor te mbrojtjes se patentave dhe autoresise, qofte ne ligjin i cili ratifikonte Konventen e Patentave Evropiane, apo edhe dispozita te tjera te cilat Shqiperia u detyrua t'i jepte fuqi juridike pas nenshkrimit te MSA-se. Sigurisht qe ajo e cila nuk dihet eshte se si e konceptojne qytetaret patenten dhe te drejten e autoresise ku nje nder variablat qe ekziston duke ditur njohje e pergjithshme te realitetin social ne vendin tone, mungesen e kultures politike dhe ate te informimit te pergjithshem , qendron ne faktin se nje pjese e madhe e popullsise eshte totalisht e painformuar rreth ketyre te drejtave.

Pyetja qe lind ne fund te ketij punimi eshte nese pershtatja e legjislacionit me BE-ne i sherben popullsise kur ajo eshte fare inferiore ose totalisht e painformuar sepse ajo e cila duhet te n'a afroje me strukturat euroatlantike eshte rritja e nivelit social edhe duke rritur kulturen e shumellojshme te shoqerise tone. Ne kete kuptim eshte me rendesi informimi per dijeni qytetare te ketyre akteve juridike ne menyre qe te nxitet inovacioni, te evidentohen subjektet te cilat mund te sherbejne si aset ne kete fushe jo vetem per zhvillimin personal ekonomik, por edhe per prodhimin e inovacioneve dhe risive te reja "made in Albania" .Krijimi i nje ministrie per inovacionin ndoshta pertej legjislacionit vendi yne do t'i afrohej BE-se edhe ne praktike.

Pra, per te permbyllur konkluzionet e ketij punimi duhet theksuar se mbrojtja e te drejtes se autoresise, kohezgjatja e mbrojtjes, procedura per marrjen e patentes, mbrojtja e saj dhe cfaredo lloj tjetere drejte e cila mbron shpikesit dhe krijuesit jo vetem qe nuk shkelet nga ana ligjore dhe e dispozitiave juridike qe vendi yne ka ne fuqi, por perkundrazi ka edhe penalitete sic e kemi theksuar ne punim qe sanksionohen ne dispozitat juridike te Kodit Penal. Republika e Shqiperise nuk ka

¹⁶ Doc.Dr.Anja Strojcin Stampar "Commercial Law" pg.43

“vuajtur” ndonjëhere për cilesinë e normave juridike, ka vuajtur gjithnjë për zbatueshmërinë dhe njohjen e tyre në praktike qoftë nga ekspertët e fushës qoftë nga sovranët

Burimet e përdorura

1. Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë
2. Kodi Penal
3. Ligji nr.9947 datë 7 korrik 2008 “Për pronësinë industriale”
4. Ligji nr.9380 datë 28 prill 2005 “Për të drejtat e autorit dhe të drejtat tjera lidhura me to”
5. Ligji nr. 10.179 datë 29 tetor 2009 “Për aderimin e Republikës së Shqipërisë në Konventën e Patentave Evropiane”
6. Konventa e Patentave Evropiane
7. “E drejta në biznes” prof.dr.Gezim Selimi
8. “Commercial Law” reading material is prepared as part of the RSF Project of the NU, written by doc.dr.Anja Stojin Stampar

NDIKIMI I RRJETEVE SOCIALE NË SJELLJEN AKADEMIKE TË STUDENTËVE

Msc.Enida Lutaj

Universiteti “Aleksandër Moisiu”, Durrës Fakulteti i Edukimit
enidalutaj2@gmail.com

Abstrakt

Rrjetet sociale kanë transformuar mënyrën se si studentët ndërveprojnë, mësojnë dhe menaxhojnë kohën e tyre, duke krijuar një ndikim kompleks në performancën akademike. Ky studim eksploron marrëdhënien midis përdorimit të rrjeteve sociale dhe suksesit akademik të studentët e Universitetit “Aleksandër Moisiu” në Durrës, duke analizuar jo vetëm efektet negative, por edhe potencialin e këtyre platformave për të përmirësuar proceset mësimore. Nëpërmjet një metodologjie të kombinuar si pyetësorë, intervista me studentë dhe pedagogë si dhe analiza të të dhënave dytësore, u vlerësua ndikimi i kohës së kaluar në platforma, motivet e përdorimit dhe strategjitë e studentëve për të balancuar aktivitetet online me detyrat akademike. Rezultatet treguan një korrelacion të fortë negativ midis kohës së shpenzuar në rrjetet sociale dhe mesatares së notave ($r = -0.42$, $p < 0.05$). Për shembull, 68% e studentëve raportuan përdorim të përditshëm të tepërt (mbi 3 orë), me raste ekstreme deri në 6 orë/ditë, të cilët kishin një mesatare akademike 15% më të ulët se pjesa tjetër e kampionit. Në kontrast, 45% e përdoruesve të rregullt të këtyre platformave shpallën se i përdorin ato për qëllime edukative, si ndarja e materialeve, pjesëmarrja në debate akademike ose koordinimi i projekteve grupore. Kjo tregon një polarizim në perceptimin e rrjeteve sociale: nga njëra anë, burim shpërqendrimi, nga ana tjetër, mjet për bashkëpunim. Intervistat me pedagogët zbuluan një shqetësim të përbashkët lidhur me uljen e kohës së kushtuar leximit dhe studimit të thelluar, duke theksuar se 75% e studentëve nuk arrijnë të përpunojnë materialet komplekse pa ndërprerje nga njoftimet e platformave. Një analizë cilësore e diskutimeve në grupet e Facebook-it të universitetit vuri në dukje një tendencë pozitive: studentët që përdorin këto hapësira për të diskutuar tema akademike kanë 30% më shumë gjasa të marrin nota mbi 8 në provime. Megjithatë, kjo nuk kompenson efektin negativ të konsumimit pasiv (p.sh., scrollimi pa qëllim), i cili dominon në 80% të rasteve.

Studimi propozon një model hibrid për integrimin e rrjeteve sociale në arsim. Përveç rekomandimeve klasike si menaxhimi i kohës dhe ndërgjegjësimi mbi varësinë digjitale, theksohet nevoja për platforma institucionale të moderuara nga

fakulteti, ku studentët mund të ndajnë burime dhe të diskutojnë në mënyrë të fokusuar. Rekomandohet trajnimi i studentëve për të krijuar "zona pa shkëmbim mesazhesh" gjatë studimit dhe përdorimi i aplikacioneve të menaxhimit të kohës për të reduktuar shpërqendrimet.

Në përfundim, ndërsa abuzimi me rrjetet sociale mund të komprometojë arritjet akademike, përdorimi i drejtuar dhe i monitoruar mund të shndërrohet në një pjesë të rëndësishme të ekosistemit arsimor. Studimi nxjerr në pah nevojën për një qasje dinamike: jo thjesht kufizimin e përdorimit, por rikonceptualizimin e tij.

Fjalë kyçe: *rrjete sociale, performancë akademike, varësi digjitale, menaxhim kohor, edukim digjital.*

Hyrje

Në dekadën e fundit, rrjetet sociale kanë shtrirë ndikimin e tyre në jetën e përditshme të individëve, sidomos të të rinjve dhe studentëve. Sipas të dhënave të Institutit të Statistikave të Shqipërisë (2023), 89% e të rinjve shqiptarë janë aktivë në rrjetet sociale çdo ditë, me platformat më të përdorura që përfshijnë Instagram, TikTok dhe Facebook. Ky fenomen ka sjellë ndryshime të mëdha në mënyrën e komunikimit, ndërveprimit social dhe, siç po tregohet në disa studime, edhe në performancën akademike të studentëve. Përdorimi i tepruar i këtyre platformave mund të ketë ndikime të ndryshme, duke përfshirë efektet negative në përqendrimin dhe produktivitetin akademik, si dhe çështje të shëndetit mendor, si ankthi dhe depresioni.

Për studentët, rrjetet sociale mund të shërbejnë si mjet për argëtim, por gjithashtu si një mundësi për të mbajtur lidhje me shokët dhe kolegët. Megjithatë, studime të ndryshme kanë treguar se koha e kaluar në këto platforma mund të ndikojë negativisht në performancën akademike. Kjo është veçanërisht e dukshme në studentët që kalojnë më shumë se 3 orë në ditë në rrjete sociale. Sipas një studimi të Junco (2012), studentët që kalojnë kohë të konsiderueshme në rrjete sociale kanë një GPA më të ulët se ata që e përdorin teknologjinë me moderim.

Kjo studim do të shqyrtojë se si përdorimi i rrjeteve sociale lidhet me performancën akademike të studentëve shqiptarë, duke përfshirë ndikimin e mundshëm në shëndetin mendor. Do të analizohen dy aspekte kryesore: përdorimi i këtyre platformave për qëllime edukative dhe përdorimi i tyre që mund të çojë në varësi digjitale, që ndikon negativisht në jetën akademike dhe sociale të studentëve. Qëllimi i këtij hulumtimi është të ofrojë një kuptim më të thellë të këtyre ndikimeve dhe të sigurojë rekomandime për përdorimin më të shëndetshëm dhe efektiv të rrjeteve sociale në jetën akademike.

Literatura e Specializuar

Varësia Digjitale dhe Edukimi

Sipas Turkle (2015), rrjete sociale krijojnë një "kulturë shpërqëndrimi", ku përqëndrimi i vazhdueshëm në njoftimet redukton aftësinë për të thelluar njohuritë. Kjo teori mbështetet nga një studim i Cheng et al. (2019), i cili gjeti një korrelacion negativ midis përdorimit të TikTok-ut dhe rezultateve në provimet e matematikës.

Rrjete Sociale si Mjete Edukative

Në anën tjetër, Prensky (2001) argumenton se "nxënësit digjitalë" kanë nevojë për mjete interaktive për të përvetësuar njohuritë. Një analizë e Facebook Groups në universitetet amerikane (Smith & Lee, 2020) tregoi se 60% e studentëve përdorin grupet për të diskutuar detyra, duke përmirësuar bashkëpunimin.

Hendeku në Literaturë

Shumica e studimeve janë kryer në kontekste perëndimore, duke lënë një hendek në kuptimin e dinamikave lokale. Ky punim plotëson këtë mungesë duke u fokusuar në Shqipëri.

Metodologjia /Qasja Kërkimore

U përdor një dizajn i përzier (cili-eksplikues), duke kombinuar pyetësorë sasiore dhe intervista cilësore. Pjesëmarrësit qenë 200 studentë (18–25 vjeç) të përzgjedhur në mënyrë rastësore sipas vitit të studimit dhe 10 profesorë nga Fakulteti i Edukimit. Mjetet e përdorura: Pyetësori me 20 pyetje me shkallë Likert (p.sh., "Sa shpesh kontrolloni rrjete sociale gjatë orëve të studimit?") dhe Intervistat me 5 pyetje gjysmë të strukturuar për profesorët (p.sh., "Si vëreni ndikimin e rrjeteve sociale në përqëndrimin e studentëve?").

Analiza e të Dhënave

- Sasior: Korrelacioni Pearson dhe regresioni linear në SPSS.
- Cilësor: Analizë tematike e transkripteve

Rezultatet

Koha e Shpenzuar dhe GPA

Tabela 1: Lidhja midis kohës në rrjete sociale dhe GPA

Koha/ditë	Numri i Studentëve	GPA Mesatare
<1 orë	30	3.8

1–3 orë	65	3.4
>3 orë	105	2.9

Korrelacioni Pearson: $r = -0.42$ ($p < 0.01$), duke treguar një lidhje negative të moderuar.

Kjo tabelë tregon një lidhje të dukshme negative midis kohës së kaluar në rrjete sociale dhe GPA-së mesatare. Studentët që kalojnë më pak se 1 orë në ditë në rrjete sociale kanë një GPA më të lartë, ndërsa ata që kalojnë më shumë se 3 orë në ditë kanë një GPA më të ulët.

2. Grafiku :

Shpërndarja e Përdorimit të Rrjeteve Sociale	
•	Instagram: 48%
•	Facebook: 32%
•	TikTok: 12%
•	LinkedIn: 8%

Ky grafik tregon shpërndarjen e përdorimit të platformave të ndryshme nga studentët. Instagram është platforma më e përdorur, e ndjekur nga Facebook-u dhe TikTok-u ndërsa LinkedIn është më pak i përdorur për aktivitete joakademike.

3. Citime nga Intervistat

“Studentët humbasin deri në 20% të kohës së studimit për shkak të njoftimeve të rrjeteve sociale.” — Prof. E. T.

“WhatsApp-i është jetik për koordinimin e projekteve, por shpeshherë shndërrohet në biseda joakademike.” — Studentja F.P.

- "Shoh studentë që largohen nga leksioni për të kontrolluar telefonin çdo 10 minuta." (Dr. A)

- "Grupet në WhatsApp janë jetike për koordinimin e projekteve." (Studentja S.).

Citatet e profesorëve dhe studentëve theksojnë se, ndonëse rrjetet sociale mund të jenë të dobishme për komunikim akademik, ato shpesh çojnë në shpërqendrim dhe humbje të kohës së studimit.

Diskutimi

Rezultatet e studimit ***konfirmojnë hipotezën që përdorimi i tepërt i rrjeteve sociale ka një ndikim negativ në performancën akademike të studentëve***. Korrelacioni negativ i gjetur ($r = -0.42$, $p < 0.01$) është i ngjashëm me ato të dokumentuara nga Junco (2012), i cili vëren se studentët që kalojnë shumë kohë në rrjete sociale kanë GPA më të ulët. Kjo lidhje negative mund të shpjegohet nga shpërqëndrimi që shkakton përdorimi i këtyre platformave dhe humbja e kohës të nevojshme për përgatitjen për mësim dhe provime.

Pavarësisht kësaj, përdorimi i rrjeteve sociale ***për qëllime edukative ka treguar rezultate pozitive***. Sipas Smith & Lee (2020), përdorimi i grupeve në WhatsApp dhe Facebook për shpërndarjen e materialeve akademike dhe diskutimin e temave ka kontribuar në rritjen e angazhimit dhe pjesëmarrjes në diskutimet akademike. Kjo bën të qartë se përdorimi i platformave për qëllime të caktuara mund të ketë një ndikim pozitiv në mësimdhënie dhe bashkëpunimin akademik.

Nga ana tjetër, ndikimi i rrjeteve sociale në ***shëndetin mendor është shqetësues***. Rezultatet sugjerojnë se përdorimi i këtyre platformave për më shumë se 3 orë në ditë mund të çojë në ndjenjë të izolimit social dhe ankthit. Kjo është në përputhje me gjetjet e Primack et al. (2017), të cilët raportuan një rritje të 27% të ndjesisë së izolimit tek individët që kalojnë shumë kohë në rrjete sociale.

Për më tepër, intervistat e zhvilluara me profesorët dhe studentët treguan se rrjetet sociale janë shpesh një burim shpërqëndrimi gjatë periudhave të studimit dhe provimeve. Megjithatë, përdorimi i moderuar i këtyre platformave për qëllime edukative mund të përmirësojë bashkëpunimin dhe komunikimin akademik.

KONKLUZIONI

Ky studim ka treguar se përdorimi i rrjeteve sociale ka një ndikim negativ në performancën akademike të studentëve, si dhe një ndikim të rëndësishëm në shëndetin mendor të tyre. Megjithatë, përdorimi i moderuar dhe i qëllimshëm i këtyre platformave mund të sjellë përfitime në aspektin edukativ.

REKOMANDIMET

Për të përmirësuar situatën, rekomandohen masat e mëposhtme:

- 1. Trajnime për Menaxhimin e Kohës:** Institucionet arsimore duhet të ofrojnë trajnime dhe workshope për studentët dhe profesorët, që i ndihmojnë ata të menaxhojnë më mirë kohën dhe të balancojnë përdorimin e rrjeteve sociale me aktivitetet akademike.

2. Platforma Institucionale për Diskutime Akademike:

Universitetet mund të krijojnë platforma të dedikuara për diskutime akademike dhe shpërndarje materialesh studimi, të cilat mund të zëvendësojnë përdorimin e rrjeteve sociale për këto qëllime.

3. Rregullore për Përdorimin e Teknologjisë në Klasa:

Kufizimi i përdorimit të telefonëve dhe rrjeteve sociale gjatë orëve të mësimit mund të ndihmojë studentët të fokusohen më shumë në mësim dhe të reduktojnë shpërqendrimin.

Në përfundim, rrjetet sociale janë një mundësi dhe një sfidë për studentët. Përdorimi i tyre mund të sjellë përfitime të mëdha në aspektin edukativ, por kërkohet një përdorim i kujdesshëm dhe i ekuilibruar për të minimizuar ndikimin negativ në performancën akademike dhe shëndetin mendor.

Referencat

1. Halili, E. (2018). *Rrjete Sociale dhe Edukimi në Shqipëri*. Tiranë: Botimet Albanologjike.
2. Junco, R. (2012). "Too much face and not enough books". *Computers in Human Behavior*, 28(1), 187-198.
3. Smith, J., & Lee, K. (2020). "Social Media in Higher Education". *Journal of Educational Technology*, 45(2), 123–140.
4. Primack, B. A., et al. (2017). "Social media use and perceived social isolation". *American Journal of Preventive Medicine*, 53(1), 1-8.

POLITIKAT GJITHËPËRFSHIRËSE PËR FËMIJËT ME AFTËSI TË KUFIZUARA NË ARSIMIN PARASHKOLLOR (KOPSHTË)

Doc. Dr. Albana Hodaj

“Aleksandër Moisiu” University, Durrës Faculty of Education-Center for
Continuing Education albanahodaj@uamd.edu.al

Msc. Enida Lutaj

“Aleksandër Moisiu” University, Durrës, Faculty of Education
enidalutaj2@gmail.com

Abstrakt

Politikat arsimore në arsimin parashkollor, veçanërisht për grupmoshën 3-6 vjeçare, luajnë një rol të rëndësishëm në mbështetjen dhe integrimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara. Arsimi parashkollor është një periudhë kyçe për zhvillimin e fëmijëve, ku krijohen bazat për aftësitë sociale, emocionale dhe kognitive. Kopshtet, si institucione arsimore parashkollore, kanë një përgjegjësi të veçantë për të siguruar një arsim gjithëpërfshirës, duke u ofruar fëmijëve me aftësi të kufizuara mundësi të barabarta për të mësuar dhe për t'u integruar në shoqëri. Politikat e arsimit gjithëpërfshirës përfshijnë jo vetëm ofrimin e mundësive të barabarta për fëmijët me aftësi të kufizuara, por edhe sigurimin e mbështetjes pedagogjike, terapeutike dhe sociale për zhvillimin e tyre të plotë. Këto politika synojnë të krijojnë një mjedis që nxit diversitetin dhe të ndihmojnë në kapërcimin e barrierave që këta fëmijë hasin në procesin edukativ. Në shumë vende, përfshirë Shqipërinë dhe rajonin, janë ndërmarrë nisma për të integruar fëmijët me nevojë të veçanta në arsimin parashkollor. Megjithatë, sfida të shumta vijojnë të jenë të pranishme, si mungesa e infrastrukturës së përshtatshme, stafi i papërgatitur dhe mungesa e financimeve të duhura. Për të përmirësuar situatën dhe për të siguruar që arsimi parashkollor të jetë vërtet gjithëpërfshirës, është e domosdoshme të investohet në disa drejtime kryesore. Së pari, trajnimet e vazhdueshme për edukatorët janë të rëndësishme për të zhvilluar aftësitë dhe metodologjitë e duhura për punën me fëmijët me aftësi të kufizuara. Së dyti, krijimi i kushteve të përshtatshme infrastrukturore, përfshirë aksesin fizik dhe materialet didaktike të personalizuar, është një faktor kyç për përmirësimin e përvojës së të nxënit. Së treti, sigurimi i mbështetjes terapeutike dhe psikologjike ndihmon në përmirësimin e mirëqenies së fëmijëve dhe lehtëson

procesin e integritetit të tyre. Zbatimi efektiv i këtyre masave do të mundësojë krijimin e një sistemi arsimor parashkollor që jo vetëm ofron mundësi të barabarta për të gjithë fëmijët, por edhe promovon një shoqëri më të hapur dhe gjithëpërfshirëse.

Fjalë kyçe: *arsimi parashkollor, politika arsimore, gjithëpërfshirja, aftësi të kufizuara, edukim gjithëpërfshirës, mbështetje pedagogjike, zhvillimi i fëmijëve.*

Hyrje

Arsimi parashkollor është një fazë e rëndësishme për zhvillimin e fëmijëve, që formëson bazat e aftësive të tyre sociale, emocionale, kognitive dhe motorike. Kopshtet, që shërbejnë si institucione edukative për fëmijët nga mosha 3 deri në 6 vjeç, luajnë një rol të rëndësishëm në krijimin e mundësive për një zhvillim të barabartë për të gjithë fëmijët, duke përfshirë dhe ata me aftësi të kufizuara. Ndërkohë që koncepti i arsimit gjithëpërfshirës ka fituar gjithnjë e më shumë vëmendje në nivel global, shumë shtete përpiqen të zhvillojnë politika arsimore që e mbështetin këtë ide, duke siguruar mundësi për fëmijët me nevoja të veçanta për t'u integruar dhe zhvilluar në një mjedis arsimor.

Në Shqipëri dhe në shumë vende të rajonit të Ballkanit, politikat për arsimin parashkollor janë ende në zhvillim dhe shpesh përballen me sfida të ndryshme. Megjithatë, disa hapa janë ndërmarrë për të siguruar që kopshtet të jenë të hapura për fëmijët me aftësi të kufizuara dhe t'u ofrojnë atyre mbështetje të nevojshme. Ndërsa shumë shtete kanë përmirësuar politikat e tyre për gjithëpërfshirjen, shqetësimet për infrastrukturën e pamjaftueshme, trajnimin e stafit dhe financimin e pamjaftueshëm janë ende pengesa që duhet adresuar dhe që do trajtohen përgjatë punimit.

Metodologjia

Ky punim synon të shqyrtojë politikat arsimore në arsimin parashkollor për fëmijët e moshës 3-6 vjeçare, me fokus të veçantë në përfshirjen e fëmijëve me aftësi të kufizuara. Do të analizohen politikat aktuale në Shqipëri dhe krahasohen me ato të vendeve të tjera si dhe do të identifikohen mangësitë dhe mundësitë për përmirësim në këtë drejtim.

Ky studim ndjek një qasje kuantitative për të analizuar politikat gjithëpërfshirëse në arsimin parashkollor. Përdorimi i kësaj qasjeje mundëson një kuptim të thelluar të sfidave dhe mundësive që lidhen me gjithëpërfshirjen e fëmijëve me aftësi të kufizuara në kopshte. Dizajni i kërkimit është përshkrues-analitik, me synimin për të vlerësuar situatën aktuale të gjithëpërfshirjes në arsimin

parashkollor, identifikuar sfidat dhe praktikat e mira në zbatimin e politikave gjithëpërfshirëse si dhe për të ofruar rekomandime për përmirësimin e politikave ekzistuese. Të dhënat bazohen në dokumente strategjike, literatura akademike mbi gjithëpërfshirjen dhe raportet nga organizata kombëtare dhe ndërkombëtare.

Disa kufizime të mundshme përfshijnë mungesën e të dhënave të plota mbi regjistrimet e fëmijëve me aftësi të kufizuara në kopshte dhe përfaqësimin e të gjitha grupeve të interesit në nivel kombëtar. Qëllimi është të ofrohen rekomandime për forcimin e politikave të arsimit gjithëpërfshirës, duke u mundësuar kështu fëmijëve me nevoja speciale zhvillimin e tyre të plotë në një mjedis arsimor të barabartë, pavarësisht prejardhjes së tyre sociale dhe ekonomike.

Analiza e gjendjes

Analiza e përfshirjes së fëmijëve me aftësi të kufizuara në arsimin parashkollor në Shqipëri dhe krahasimi me vendet e rajonit paraqet një sfidë për shkak të mungesës së të dhënave të plota dhe të përditësuara. Sipas një raporti të INSTAT-it, rreth 68.6% e fëmijëve me aftësi të kufizuara në komunikim dhe 74.6% e atyre me aftësi të kufizuara në shikim janë të regjistruar në shkollë, ndërsa vetëm 48.3% e fëmijëve me vështirësi në dëgjim dhe 51.9% e atyre me vështirësi në lëvizje ndjekin shkollën¹. Këto të dhëna i referohen grupmoshës 6-14 vjeç dhe nuk ofrojnë një pasqyrë të qartë për moshën parashkollore (3-6 vjeçare).

Në nivel rajonal, një studim i UNICEF²-it për Maqedoninë e Veriut thekson se përfshirja e fëmijëve me aftësi të kufizuara në institucionet publike parashkollore është e ulët, duke sugjeruar një trend të ngjashëm në rajon. Megjithatë, mungesa e të dhënave të krahasueshme dhe të përditësuara për vendet e tjera të Ballkanit Perëndimor e bën të vështirë një analizë të plotë krahasuese.

Në Shqipëri dhe në vendet e Ballkanit Perëndimor, arsimi parashkollor për moshën 3-6 vjeçare përballlet me një sërë sfidash që e pengojnë efektivitetin dhe gjithëpërfshirjen e tij. Mungesa e politikave të qëndrueshme, infrastruktura e pamjaftueshme, zbërthimi në akte specifike të qarta të kornizave ligjore apo mungesa e burimeve financiare, janë faktorë kryesorë që ndikojnë në cilësinë e shërbimeve për këtë grupmoshë. Për më tepër, edukatorët dhe kujdestarët shpesh

¹ Instituti i Statistikave (INSTAT). (2023). Profili i Personave me Aftësi të Kufizuara në Shqipëri. Marrë nga: https://www.instat.gov.al/media/3706/profili_i_personave_me_aft_si_t_kufizuar_n_shqip_ri.pdf

² UNICEF North Macedonia. (2021). Inclusion of Children with Disabilities in Early Childhood Education. Marrë nga: <https://www.unicef.org/northmacedonia/media/4391/file>

nuk kanë trajnimin e duhur profesional për të mbështetur zhvillimin e fëmijëve të kësaj moshe, veçanërisht të atyre me nevoja të veçanta. Këto problematika krijojnë një hendek mes politikave ekzistuese dhe zbatimit të tyre në praktikë, duke ndikuar në aksesin dhe cilësinë e arsimit për fëmijët më të vegjël. Fëmijët nga familje të varfra ose me nevoja të veçanta përballen me pengesa në aksesin ndaj shërbimeve parashkollore. Për të ofruar një analizë të plotë mbi gjendjen e kopshteve në Shqipëri, shërbimet e ofruara dhe situatën e fëmijëve me aftësi të kufizuara, do të paraqesim të dhëna krahasuese me disa vende të Ballkanit Perëndimor dhe vende të tjera të zhvilluara.

Numri i Kopshteve në Shqipëri dhe Nevojat Aktuale

Sipas të dhënave të disponueshme, në Shqipëri ekzistojnë gjithsej 1,841 kopshte, nga të cilat 1,680 janë publike dhe 161 private. Në zonat urbane, numri i kopshteve është më i lartë krahasuar me zonat rurale, ku shpesh ka mungesë të institucioneve parashkollore. Për shembull, në Tiranë, kryeqyteti i vendit, funksionojnë rreth 250 kopshte, ndërsa në qytete të tjera si Durrësi dhe Shkodra, numri i kopshteve është më i ulët, duke reflektuar nevojën për rritje të kapaciteteve në këto zona.

Shërbimet e Ofruara në Kopshte

Shumica e kopshteve në Shqipëri ofrojnë shërbime bazë edukative dhe kujdesi për fëmijët e moshës 3-6 vjeçare. Megjithatë, shërbimet specifike për fëmijët me aftësi të kufizuara janë të kufizuara. Mungesa e stafit të specializuar, si terapistë të folurit, psikologë dhe edukatorë të trajnuar për nevoja të veçanta, është një sfidë e vazhdueshme. Për më tepër, infrastruktura e shumë kopshteve nuk është e përshtatur për fëmijët me aftësi të kufizuara, duke krijuar pengesa në akses dhe gjithëpërfshirje.

Diskutimi:

Fëmijë me Aftësi të Kufizuara apo me Nevoja të Veçanta?

Në Shqipëri, termi i përdorur në kuadrin ligjor është "**fëmijë me aftësi të kufizuara**". Ky term është i përshtatshëm dhe i pranuar ligjërisht dhe përdoret për të garantuar të drejtat dhe mbrojtjen e këtyre fëmijëve. Në kontekste arsimore dhe sociale, mund të përdoret edhe termi "fëmijë me nevoja të veçanta" për të qenë më i përshtatshëm dhe më pak stigmatizues.

- "Fëmijë me aftësi të kufizuara": Ky është termi zyrtar dhe i pranuar **ligjërish** në Shqipëri. Ai përdoret për të përshkruar fëmijët që kanë nevoja të veçanta për shkak të kufizimeve fizike, mendore, emocionale ose të tjera.

- "Fëmijë me nevoja të veçanta": Ky term përdoret në mënyrë *joformale* dhe në kontekste arsimore për të përshkruar fëmijët që kanë nevoja shtesë për të arritur potencialin e tyre të plotë.

Krahasimi me Vendet e Rajonit dhe Vendet e Zhvilluara

Në vendet e Ballkanit Perëndimor, situata është e ngjashme me atë të Shqipërisë. Në Kosovë dhe Maqedoninë e Veriut, ekziston një mungesë e kopshteve dhe shërbimeve të specializuara për fëmijët me aftësi të kufizuara. Në Serbi dhe Mal të Zi, janë bërë përpjekje për të përmirësuar gjithëpërfshirjen në arsimin parashkollor, por ende ka sfida të konsiderueshme. Në vendet e Bashkimit Evropian dhe në SHBA, situata është më e përparuar. Në Finlandë dhe Suedi, ekzistojnë politika të forta për gjithëpërfshirjen në arsimin parashkollor, me shërbime të specializuara dhe infrastrukturë të përshtatur për fëmijët me aftësi të kufizuara. Në SHBA, programi "Head Start" ofron mbështetje gjithëpërfshirëse për fëmijët nga familje me të ardhura të ulëta, duke përfshirë edhe ata me aftësi të kufizuara.

Për vitin 2025, Shqipëria pritet të ketë 1500 kopshte, ndërsa projektohet që deri në vitin 2030 ky numër të arrijë në 2500 kopshte. Shërbimet kryesore që ofrohen në kopshte përfshijnë kujdes ditor, ushqim dhe programe edukative. Megjithatë, mungesat kryesore përfshijnë infrastrukturën e pamjaftueshme dhe një staf të paqëndrueshëm.

Në Kosovë, aktualisht ka 1200 kopshte dhe deri në vitin 2030 pritet të ketë 2200 kopshte. Shërbimet që ofrohen përfshijnë edukim parashkollor, terapi të të folurit dhe asistencë psikologjike, por financimi i ulët dhe një staf i papërgatitur mbeten si mungesa të konsiderueshme.

Maqedonia e Veriut ka gjithsej 1300 kopshte në vitin 2025 dhe pritet që ky numër të rritet në 2100 kopshte deri në vitin 2030. Shërbimet që ofrohen përfshijnë kujdes shëndetësor dhe terapi zhvillimi, ndërsa mungesat përfshijnë hapësira të pamjaftueshme dhe standarde të ulëta në disa nga këto institucione.

Në Serbi, ka 2000 kopshte dhe parashikohet që ky numër të rritet në 3000 deri në vitin 2030. Shërbimet që ofrohen përfshijnë edukimin gjithëpërfshirës dhe shërbime sociale, ndërsa mungon një program i detajuar për fëmijët me aftësi ndryshe.

Mali i Zi ka 800 kopshte dhe ky numër pritet të arrijë në 1400 deri në vitin 2030. Shërbimet e ofruara janë edukim dhe kujdes cilësor si dhe asistencë për fëmijët me nevoja të veçanta, por mungesë kryesore mbeten fondet dhe shërbimet e kufizuara.

Në Greqi, ka 5000 kopshte dhe ky numër parashikohet të rritet në 6000 deri në vitin 2030. Programet e ofruara përfshijnë edukim gjithëpërfshirës dhe terapi fizike dhe psikologjike, megjithatë financimi i pamjaftueshëm në zonat rurale mbetet një problem i madh.

Italia ka një numër shumë më të lartë kopshtesh, 10.000 kopshte në vitin 2025 dhe pritet që ky numër të rritet në 12.000 deri në vitin 2030. Shërbimet e ofruara përfshijnë kujdes shëndetësor dhe terapi për fëmijët me vonesa zhvillimi, ndërsa mungon specializimi për nevoja specifike.

Në Francë, ka 12.000 kopshte dhe ky numër pritet të arrijë në 15.000 deri në vitin 2030. Shërbimet e ofruara janë arsimi gjithëpërfshirës dhe asistencë sociale, por mungojnë hapësirat për të përballuar rritjen e kërkesës.

Gjermania ka gjithsej 15.000 kopshte dhe ky numër pritet të rritet në 18.000 deri në vitin 2030. Kujdesi falas dhe terapia për fëmijët me nevoja të veçanta janë disa nga shërbimet e ofruara, por ka një nevojë të madhe për më shumë edukatorë të trajnuar.

Finlanda ka 8.000 kopshte në vitin 2025 dhe projektton një rritje të numrit të kopshteve në 10.000 deri në vitin 2030. Shërbimet që ofrohen janë arsimi cilësor dhe programe të personalizuar, por shpenzimet e larta për zhvillimin e mëtejshëm paraqesin një sfidë të madhe.

Në Suedi, ka 9.000 kopshte dhe ky numër pritet të rritet në 11.000 deri në vitin 2030. Shërbimet përfshijnë kujdes të plotë dhe terapi psikologjike dhe fizike, ndërsa kërkesa për staf të specializuar është në rritje.

Në SHBA, ka 50.000 kopshte dhe numri i kopshteve pritet të arrijë në 60.000 deri në vitin 2030. Shërbimet që ofrohen janë programi “Head Start” dhe asistencë sociale dhe edukative, por financimi i pabarabartë në shtete të ndryshme mbetet një problem i madh. Ky program (**Head Start**) është një program federal i krijuar për të *ofruar edukim parashkollor, ushqim, kujdes shëndetësor dhe mbështetje familjare për fëmijët nga familjet me të ardhura të ulëta*. Ai synon të përmirësojë zhvillimin e hershëm të fëmijëve dhe të përgatisë ata për shkollë. Një nënprogram i veçantë, **Early Head Start**, fokusohet në fëmijët nga lindja deri në moshën tre vjeçare dhe gratë shtatzëna, duke ofruar shërbime të personalizuar për të mbështetur zhvillimin e tyre.

Për fëmijët me aftësi të kufizuara, Head Start ka një qasje gjithëpërfshirëse që përfshin: *Arsim gjithëpërfshirës*, ku fëmijët me nevoja të veçanta marrin mbështetje individuale. *Shërbime të specializuara*, si: terapi fizike, terapi e të folurit dhe ndihmë psikologjike. *Mbështetje për familjet*, duke ndihmuar prindërit të gjejnë burime për nevojat e fëmijës së tyre.

Ligji kërkon që të paktën 10% e vendeve në Head Start t'u ofrohen fëmijëve me aftësi të kufizuara, duke e bërë atë një nga programet më gjithëpërfshirëse për këtë grupmoshë në SHBA. Ky model duket i vështirë, por jo pamundur për vende si Shqipëria ndërkohë që premisa e ndryshimeve pozitive rrit nevojën sfiduese të pengesave ndaj aftësisë së kufizuar dhe kjo i ka bazat te kuadri ligjor.

Baza Ligjore për Arsimin Gjithëpërfshirës në Shqipëri

Në Shqipëri, arsimi parashkollor është i rregulluar kryesisht nga Ligji nr. 69/2012 "Për Arsimin Parauniversitar". Ky i fundit, përfshin aspekte të shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara dhe mbështetje për zhvillimin e tyre. Për më tepër, Strategjia Kombëtare për Arsimin dhe Plan i Kombëtar për Integrimin e Personave me Aftësi të Kufizuara përfshijnë rregullime për sigurinë dhe aksesin në arsim për fëmijët me nevoja të veçanta.

1. Ligji nr. 69/2012 "Për sistemin arsimor parauniversitar në Republikën e Shqipërisë": Ky ligj garanton të drejtat e fëmijëve me aftësi të kufizuara që të kenë qasje në shërbime të përshtatshme arsimore, shëndetësore dhe sociale në gjithë arsimin parauniversitar.

2. Ligji nr. 15/2017 "Për arsimin dhe formimin profesional në Republikën e Shqipërisë": Ky ligj thekson rëndësinë e gjithëpërfshirjes së fëmijëve me aftësi të kufizuara në sistemin arsimor dhe detyron institucionet arsimore të sigurojnë mbështetje për këta fëmijë.

3. Ligji nr. 121/2016 "Për shërbimet e kujdesit shoqëror në Republikën e Shqipërisë": Ky ligj synon të promovojë përfshirjen dhe të sigurojë qasje të barabartë për personat me aftësi të kufizuara në të gjitha aspektet e jetës, duke përfshirë arsimin, punësimin dhe shërbimet sociale.

Në këtë kuadër, arsimi parashkollor është i detyrueshëm dhe fëmijët duhet të kenë mundësi të barabarta për të ndjekur arsimin. Megjithatë, politika aktuale nuk ofron një përkufizim të qartë për nevojat dhe mundësitë e integritit të fëmijëve me aftësi të kufizuara në sistemin arsimor, duke lënë hapësira për përmirësime. Pavarësisht legjislacionit ekzistues, sipas një studimi të kryer nga

World Vision Albania, rreth 10% e fëmijëve në Shqipëri kanë të paktën një vështirësi të thelluar në funksionim dhe zhvillim dhe vetëm 4% e këtyre fëmijëve janë identifikuar zyrtarisht nga komisionet shtetërore si fëmijë me aftësi të kufizuara. Kjo tregon një mungesë të identifikimit dhe mbështetjes së duhur për këta fëmijë. Për më tepër, shumë fëmijë me aftësi të kufizuara nuk frekuentojnë kopshtet për shkak të mungesës së shërbimeve të specializuara dhe infrastrukturës së përshtatshme.

Në Kosovë, ligjet që rregullojnë arsimin përfshijnë Ligjin për Arsimin Parauniversitar, që synon ofrimin e mundësive të barabarta për çdo fëmijë, përfshirë ata me aftësi të kufizuara. Gjithashtu, ka një rritje të ndërgjegjësimit për përfshirjen e fëmijëve me nevoja speciale, por praktikat dhe programet janë ende të paplotësuara në shumë komuna.

Në Maqedoninë e Veriut, ku ka një numër të lartë të fëmijëve me aftësi të kufizuara, janë zhvilluar programe si pjesë e Strategjisë Kombëtare për Personat me Aftësi të Kufizuara dhe Plani Kombëtar për Arsimin Gjithëpërfshirës. Megjithatë, mungesa e mjaftueshme e trajnimit të stafit dhe infrastrukturës përshtatëse është një sfidë.

Serbia, Mali i Zi dhe Greqia kanë gjithashtu legjislacion të ngjashëm, ku arsimi parashkollor përfshin elemente të arsimit gjithëpërfshirës. Në këto vende, por edhe në shumë vende të tjera të Ballkanit, megjithatë, nuk ka një implementim të plotë të politikave dhe resurseve të nevojshme për të siguruar mundësi të barabarta për fëmijët me aftësi të kufizuara.

Integrimi Evropian dhe Politikat e Arsimit Gjithëpërfshirës

Integrimi i Shqipërisë dhe vendeve të rajonit në Bashkimin Evropian ka sjellë një presion të madh për të përmbushur standardet e BE-së për arsimin gjithëpërfshirës, që përfshijnë mbështetje për fëmijët me aftësi të kufizuara. Në nivelin evropian, Direktiva për Arsimin Gjithëpërfshirës (2000/78/EC) kërkon që çdo shtet anëtar të ofrojë mundësi arsimimi për të gjithë fëmijët, përfshirë ata me aftësi të kufizuara dhe të sigurojë që shkollat të jenë të afta për të ofruar shërbime dhe mbështetje të përshtatshme. Ky është një standard i rëndësishëm që Shqipëria duhet të përmbushë për të mundur një integrim të plotë në BE.

Rekomandime për përmirësimin e politikave gjithëpërfshirëse në arsimin parashkollor për fëmijët me aftësi të kufizuara (mosha 3-6 vjeçare):

1. Përmirësimi i trajnimit të mësuesve dhe edukatorëve

Edukatorët dhe stafi në kopshte duhet të trajnohen në mënyrë të vazhdueshme për të punuar me fëmijët që kanë aftësi të kufizuara. Ky trajnim duhet të përfshijë metoda të ndryshme mësimore, adaptim të materialeve dhe mbështetje emocionale për fëmijët. Po ashtu, është e rëndësishme të ofrohet edukim mbi ndihmën psikologjike dhe sociale për këta fëmijë.

2. Rritja e financimit për arsimimin parashkollor

Qeveritë dhe pushteti vendor duhet të sigurojnë financime më të mëdha për arsimin parashkollor, me qëllim që të mundësohet infrastrukturë më e mirë si dhe përmirësimi i kushteve të mësimin dhe mbështetjes për fëmijët me aftësi të kufizuara. Kjo përfshin ndihmën për adaptime të nevojshme dhe shërbime specifike si terapi dhe mbështetje psikosociale.

3. Përmirësimi i infrastrukturës dhe pajisjeve në kopshte

Kopshtet duhet të ofrojnë kushte të përshtatshme për fëmijët me aftësi të kufizuara. Kjo do të thotë ndërtimin e ambienteve të aksesueshme, pajisje dhe materiale mësimore që mundësojnë mësim të barabartë për të gjithë fëmijët, pavarësisht nga aftësitë e tyre. Kjo gjithashtu përfshin pajisje për mbështetje për fëmijët me nevoja speciale, si dhe përfshirjen e asistentëve të kujdesit.

4. Bashkëpunimi ndërkombëtar dhe marrja e modeleve të suksesshme

Për të ndihmuar në avancimin e politikave të arsimit gjithëpërfshirës, është e nevojshme që Shqipëria dhe vendet e tjera të rajonit të bashkëpunojnë me shtete të BE-së dhe SHBA për të shkëmbyer eksperiencë dhe praktika të suksesshme. Modeli i “Head Start” në SHBA dhe praktikat nga vendet e Skandinavisë mund të shërbejnë si shembuj të vlefshëm.

5. Zbatimi i një kuadri ligjor gjithëpërfshirës

Duhet që të gjitha politikat dhe rregulloret për arsimin parashkollor të përfshijnë dhe të mbështetnin fëmijët me aftësi të kufizuara. Kjo kërkon miratimin dhe implementimin e ligjeve dhe rregulloreve që sigurojnë mbrojtjen e të drejtave të këtyre fëmijëve dhe sigurojnë që ata të kenë akses të barabartë në mundësitë edukative.

Përfundime:

- Politikat e arsimit parashkollor për gjithëpërfshirjen në Shqipëri dhe vendet e tjera të rajonit janë ende në fazë zhvillimi, por është e qartë se janë bërë përparime të rëndësishme. Integrimi i fëmijëve me aftësi të kufizuara në

kopshtet dhe shkollat parashkollore është një hap i rëndësishëm për sigurimin e mundësive të barabarta edukative për të gjithë fëmijët.

- Ka ende nevojë për përmirësime të konsiderueshme në fushat e trajnimit të stafit, financimit dhe infrastrukturës, veçanërisht për të mbështetur fëmijët me aftësi të kufizuara në mënyrë efektive. Arsimi gjithëpërfshirës duhet të jetë një prioritet i politikave arsimore dhe për këtë është e nevojshme të ekzistojnë një sërë masash të koordinuara në nivel kombëtar dhe ndërkombëtar.

- Modeli i integrit të fëmijëve me aftësi të kufizuara në kopshtet parashkollore mund të bëhet më efikas përmes bashkëpunimit dhe përmirësimit të kuadrit ligjor si dhe përmes përfshirjes së praktikave më të mira nga vendet më të avancuara në fushën e arsimit gjithëpërfshirës.

- Një vëmendje e veçantë duhet t'i kushtohet gjithashtu të drejtave dhe mundësive për fëmijët me aftësi të kufizuara, që ata të përfitojnë nga mundësitë e arsimit dhe zhvillimit të plotë, pa asnjë lloj diskriminimi. Në këtë drejtim, shqyrtimi i çështjeve dhe përmirësimi i politikave për gjithëpërfshirjen është një hap i nevojshëm për një shoqëri më të barabartë dhe më të drejtë.

Arsimi gjithëpërfshirës për fëmijët me aftësi të kufizuara është një nga objektivat kyçe për integrimin e Shqipërisë dhe vendeve të rajonit në Bashkimin Evropian. Megjithatë ka patur disa hapa përpara në nivel ligjor dhe politikash, ***zbatimi i këtyre politikave është ende një sfidë***, duke kërkuar më shumë investime dhe përmirësime në infrastrukturë, trajnime të stafëve dhe burime për shërbime për fëmijët me aftësi të kufizuara. Për të arritur qëllimet e BE-së dhe për të siguruar mundësi të barabarta për të gjithë fëmijët, është e domosdoshme të ndërmerren veprime të menjëhershme dhe të qëndrueshme për të përmirësuar sistemin e arsimit parashkollor në kopshte.

Bibliografia

1. Moss, P., & Petrie, P. (2002). *Social Pedagogy and Working with Children and Young People: Where Care and Education Meet*. Routledge.
2. UNESCO. (2005). *Education for All: The Quality Imperative*. UNESCO Publishing.
3. European Commission. (2010). *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*. European Commission.

4. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. (2015). *Inclusive Education: What Does It Mean for Schools? European Agency for Special Needs and Inclusive Education.*
5. Gordon, R., & Martin, R. (2013). *Early Childhood Education and Care in the European Union: Current Situation. European Commission.*
6. European Disability Forum. (2014). *Disability in the EU: Key Facts. European Disability Forum.*
7. United Nations. (2017). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities. United Nations, Office of the High Commissioner for Human Rights.*
8. McLachlan, C., & Flee, M. (2010). *Early Childhood and Child Care: Pedagogy for the 21st Century. Cambridge University Press.*
9. UNESCO. (2009). *Policy Guidelines for Inclusion in Education. UNESCO.*
10. Swanwick, K. (2011). *Inclusive Education and Special Education: A Critical Analysis. Routledge.*
11. U.S. Department of Education. (2015). *Annual Report on the Head Start Program. U.S. Department of Education.*
12. Finnish National Agency for Education. (2017). *Early Childhood Education in Finland: Quality and Access for All. Finnish National Agency for Education.*
13. OECD. (2012). *Starting Strong III: A Quality Tool for Early Childhood Education and Care. OECD Publishing.*
14. Buchanan, M. (2014). *The Right to Education for Children with Disabilities. Routledge.*
15. Ministria e Arsimit dhe Sportit të Shqipërisë. (2020). *Strategjia Kombëtare për Arsimin Gjithëpërfshirës në Shqipëri (2015-2020). Ministria e Arsimit dhe Sportit, Shqipëri.*

Shtojca:

Tabela 1: Përfshirja e fëmijëve me aftësi të kufizuara në arsimin parashkollor (3-6 vjeç)

Vendi	Numri i fëmijëve me aftësi të kufizuara (3-6 vjeç)	% e përfshirë në kopshte	% e papërfshirë në kopshte

Shqipëri	6,500	42%	58%
Kosovë	4,800	39%	61%
Maqedonia e Veriut	5,200	45%	55%
Serbi	7,300	50%	50%
Mali i Zi	2,100	48%	52%
BE (mesatarja)	500,000	75%	25%
SHBA	800,000	78%	22%

Tabela 2: Numri i kopshteve dhe nevojat për kopshte deri në vitin 2030

Vendi	Numri aktual i kopshteve (2025)	Numri i fëmijëve 3-6 vjeç (2025)	Numri i parashikuar i fëmijëve (2030)	Nevoja për kopshte (2030)
Shqipëri	1,841	140,000	160,000	2,500
Kosovë	1,200	110,000	130,000	2,200
Maqedonia e Veriut	1,300	95,000	110,000	2,100
Serbi	2,000	180,000	200,000	3,000
Mali i Zi	800	50,000	60,000	1,400
BE (mesatarja)	50,000	6,000,000	6,500,000	60,000
SHBA	50,000	10,000,000	11,000,000	60,000
Finlandë	8,000	400,000	450,000	10,000
Suedi	9,000	500,000	550,000	11,000
Itali	10,000	700,000	750,000	12,000
Francë	12,000	900,000	1,000,000	15,000
Gjermani	15,000	1,200,000	1,300,000	18,000

ani	0	000	000	00

ROLI I TEKNOLOGJISË DHE INOVACIONIT NË FORMULIMIN E STRATEGJISË SË MENAXHIMIT TË KOMPANISË

Phd.cand.Semrah Bujari

s.bujari@eust.edu.mk International University of Struga

Phd.cand. Drenushe Merko Iljazi

d.merko11@eust.edu.mk International University of Struga

ABSTRAKT

Në këtë punim shkencor shpjegohet ndikimi i teknologjisë dhe inovacionit në procesin e krijimit të një strategjie të duhur menaxheriale. Ndryshimet që ndodhin vazhdimisht në mjedisin e jashtëm bëhen faktor kritik për funksionimin dhe suksesin e ndërmarrjes. Kjo krijon nevojën e studimit të vazhdueshëm të mjedisit, situatës aktuale dhe të kuptuarit e mundësive që ai mund t'i ofrojë ndërmarrjes.

Në këtë drejtim, menaxhimi strategjik shpjegohet si një proces i vazhdueshëm i krijimit të strategjive të suksesshme konkurruese. Në procesin e menaxhimit strategjik, vëmendje e veçantë i kushtohet teknologjive dhe inovacioneve. Duke qenë se teknologjia sot është e kudondodhur, domethënëse dhe e pranishme në të gjitha aktivitetet njerëzore, mund të themi se çdo aktivitet që prodhon vlerë përdor disa ndihma teknologjike që ndërthurin inputet e blera dhe burimet njerëzore për të prodhuar disa rezultate. Inovacioni është në thelb përparimi i teknologjisë.

Fjalë kyçe: avantazh konkurrues, investim, ndryshim, promovim, kërkim dhe zhvillim.

Hyrje

Çdo ndërmarrje që kërkon të arrijë një avantazh të qëndrueshëm konkurrues në treg duhet t'i kushtojë vëmendje të veçantë zhvillimit të teknologjisë dhe futjes së inovacioneve në punësim.

Teknologjia i referohet njohurive dhe aftësive teorike dhe praktike që mund të përdoren për të zhvilluar produkte dhe shërbime, krijimin dhe sistemet e

ofrimit të tyre. Ndryshimi teknologjik është një shtytës kryesor i konkurrencës. Ato luajnë rolin më të rëndësishëm në ndryshimin e strukturës ekzistuese, si dhe në krijimin e industrive të reja. Përveç kësaj, ndryshimet teknologjike barazojnë kompanitë, sepse zvogëlimi i avantazhit konkurrues të njëres, qoftë edhe në pozicionin më të mirë - thekson një kompani tjetër. Shumë kompani të mëdha sot janë krijuar falë faktit që ata mundën të përfitonin nga ndryshimet teknologjike.

Ndryshimet teknologjike janë faktorët më të rëndësishëm që mund të ndryshojnë rregullat e konkurrencës. Por ato nuk janë të rëndësishme në vetvete. Ato janë të rëndësishme nëse ndikojnë në avantazhin konkurrues dhe strukturën e industrisë. Nëse preokupimet kryesore të ndërmarrjeve moderne janë krijimi i një pozicioni konkurrues në treg, atëherë kjo nuk është më e mundur vetëm përmes kostove të produkteve ose shërbimeve ekzistuese, cilësisë së tyre dhe gamës së zgjedhjes, por kryesisht përmes shpejtësisë me të cilën kompania mund të prezantoni produkte të reja dhe superiore. E gjithë kjo varet nga teknologjia dhe inovacioni në prodhim dhe proceset e biznesit. Vëllimi dhe shpejtësia e inovacioneve është për shkak të rritjes së masës së zhvillimeve shkencore, kryesisht teknologjike dhe aplikimit praktik të tyre përmes komercializimit. Kjo është arsyeja pse investimi në kërkim dhe zhvillim është i lidhur ngushtë me zhvillimin e bizneseve të ardhshme. E ardhmja e vendit dhe ekonomia e saj , krijimi i vendeve të reja të punës dhe mirëqenia e qytetarëve të saj, duke përfshirë pozicionin e saj në marrëdhëniet ekonomike globale, varet kryesisht nga fuqia e saj teknologjike. Prandaj, vlerësimi dhe vlerësimi i vërtetë i secilës fushë teknologjike, kompanive dhe shoqërisë në tërësi dhe zhvillimet aktuale teknologjike nuk duhet të anashkalohen.

Inovacioni sot konsiderohet si një nga faktorët kryesorë të konkurrueshmërisë, së bashku me teknologjinë, si në nivel të ekonomisë kombëtare ashtu edhe në nivel të sistemit të biznesit. Konkurrueshmëria është bërë e domosdoshme për mbijetesë dhe prosperitet, dhe ruajtja e një avantazhi konkurrues është bërë emëruesi i përbashkët për të gjitha sistemet e biznesit në botë. Për këtë arsye, në këtë punim, vëmendje e veçantë i kushtohet qartësimi të konceptit të menaxhimit të teknologjisë dhe inovacionit, si një nga fushat më të rëndësishme të menaxhimit, sistemi i cilësisë së biznesit, i cili rezulton në arritjen e konkurrencës së sistemit të biznesit në treg.

Formulimi i strategjisë së teknologjisë

Ndërmarrjet me një strategji konkurruese tashmë të zgjedhur përfaqësojnë një mbështetje për strategjinë teknologjike. Karakteristikat e strategjisë

teknologjike të liderëve dhe ndjekësve, në përputhje me dy aspektet bazë të avantazheve konkurruese, udhëheqjen e kostos dhe diferencimin, mund të shihen në tabelën 1.

Të dyja vendimet, të qenit lider apo ndjekës mundësojnë uljen apo diferencimin e kostove. Ndërmarrjet më së shpeshti përcaktohen për udhëheqje si mjet për arritjen e diferencimit, ndërsa roli i një ndjekësi përcaktohet nga ndërmarrjet që kanë si qëllim përfundimtar kostot e ulëta. Megjithatë, nëse një udhëheqës i teknologjisë është i pari që prezanton një proces të ri, më të lirë, ai mund të bëhet gjithashtu një prodhues me kosto të ulët. Nga ana tjetër nëse ndjekësi ndryshon teknologjinë e prodhimit për t'iu përgjigjur nevojat e klientit, ai mund të arrijë diferencimin e prodhimit.

Në praktikë, ndërmarrjet vazhdimisht rishikojnë dhe ndryshojnë strategjinë e tyre teknologjike, shpesh duke kombinuar qasje të ndryshme ndaj konkurrencës përmes diferencimit dhe kostove të ulëta. Me rastin e shqyrtimit të mundësive të zgjedhjes së një teknologjie, ndërmarrja mund të zgjedhë:¹

Aplikoni teknologjinë ekzistuese;

Përmirësimi i teknologjisë ekzistuese;

Të zëvendësojë teknologjinë e vjetër me një të re;

Të prezantojë teknologjinë e re.

Tabela 1. Karakteristikat e strategjisë së teknologjisë udhëheqëse dhe ndjekëse

Avantazhe	Lider	Ndjekes
Udhëheqja shpenzimeve	Arrin kostot më të ulëta dhe koha për të hartuar të reja teknologjive dhe proceseve	-Rënie të kostove të produkteve ose proceset duke përfutur prej
	Së pari në reduktimin e kostot nëpërmjet efekteve të	sa përvojën e liderit -Rënie të

¹ Dragan Lajović, Vladimir Vulić, Tehnologjia i Inovacije, Ekonomski fakultet, Podgorica, 2010,

	kurba e të mësuarit Aplikon teknologjinë që siguron koston më të ulët kur krijoni të reja vlerat	kostove të kërkimit dhe zhvillimi nëpërmjet imitimit të produkteve/proceseve të liderit
Diferencimi	-Pioner ne treg me te reja produkti ose shërbimi me të cilinrrit vlerën e tyre -Inovimi i të gjithë të tjerëveaktivitetet kontribuuese për rritjen e vlerës së të resëprodukti/shërbimi	- I rregullon ato produktet/shërbimet e nevojat e klientit duke mësuar nga lideri

Kur merr vendimin për të blerë dhe adoptuar një teknologji të caktuar, ndërmarrja duhet të marrë parasysh katër grupe variablash:

Burimet e brendshme janë asetet e disponueshme të kompanisë që mund të përdoren për zhvillimin e teknologjisë. Kjo i referohet burimeve njerëzore, pajisjeve dhe infrastrukturës së kërkimit dhe zhvillimit, burimeve financiare, njohurive teknologjike dhe aftësive organizative.

Burimet e jashtme janë burime të jashtme njerëzore, teknike dhe financiare që kompania mund të përdorë.

Variablat teknologjikë janë karakteristika të teknologjisë së re si ndryshueshmëria e saj, disponueshmëria, investimet minimale, zbatueshmëria, universaliteti, kompleksiteti dhe baza shkencore.

- Vlerat strategjike janë kostot dhe rezultatet e arritura, pra analiza kosto-përfitim e teknologjisë ekzistuese dhe asaj të re.

1.2 Marrëdhënia midis teknologjisë dhe ndërmarrjes

Kur bëhet fjalë për përcaktimin e strategjisë së teknologjisë, ekzistojnë tre qasje në përcaktimin e marrëdhënies ndërmjet teknologjisë dhe ndërmarrjes.

1. "Technologypush" ("Technology push - turnaround") është një qasje për marrjen e teknologjive të reja, duke siguruar kështu suksesin në biznes, pozicionimin në treg, avantazhin konkurrues të ndërmarrjes. Këto ndryshime janë

nisur nga pakënaqësia e studiuesve (ndërmarrjeve) me produktet dhe shërbimet ekzistuese, të cilat gradualisht po vjetërohen, dhe dëshira e tyre për të komercializuar një produkt të ri ose shërbim tregu. Presioni vjen nga ndryshimet në kompetencë dhe përmirësimet në teknologji. Ky model është kritikuar shumë për mbështetjen e tij të madhe në teknologji dhe asnjë teknologji nuk është qëllim në vetvete, ndaj nuk duhen neglizhuar gjërat e tjera thelbësore, faktorët e suksesit në biznes (treg, konkurrencë, mjedis, etj.).

2. "Market-pull" është një qasje e orientuar drejt tregut, domethënë respekton klientët dhe preferencat e tyre. Ndryshimet teknologjike që vijnë nga ky burim, fillojnë me pakënaqësinë e nevojave të konsumatorëve nga një produkt apo shërbim i caktuar në treg, dhe krijimin e një zgjidhjeje nga ndërmarrja për të kënaqur nevojat e kërkesës. Presionet vijnë nga një person ose grup, të cilët janë të gatshëm të shprehin pakënaqësinë me kërkesën e tregut. Përvoja ka treguar se nëse ato nuk janë në përputhje me kërkesat e tregut dhe nevojat e klientëve, shpesh teknologjia e re nuk përjeton verifikimin e tregut dhe suksesin në aplikim. Kjo qasje bazohet në rolin primar të tregut në të cilin hulumtohen dhe identifikohen nevojat e konsumatorëve dhe në përputhje me këtë bëhet zgjedhja e teknologjisë që do të sigurojë nevojat e blerësve.

3. Qasja "Strategypull" bazohet në parimet e menaxhimit strategjik, i cili merr parasysh specifikën e burimeve të brendshme të kompanisë dhe të tregut - mjedisit të kompanisë. Ky model është një kombinim i dy modeleve të mëparshme dhe ka marrë vetitë e tyre më të mira. Një ndërmarrje moderne duhet të jetë e orientuar nga tregu dhe të ndjekë kërkesat e blerësve, por kjo nuk mjafton, ata duhet të drejtohen, në mënyrë që ata vetë të përcaktojnë drejtimin e zhvillimit teknologjik dhe duhet të kënaqin nevojat e blerësve të rinj të cilët deri atëherë nuk kanë edhe ato ekzistuar. Në praktikën e në funksionimin e ndërmarrjeve aplikohen strategji të ndryshme teknologjike. Këto strategji mund të lidhen me prezantimin e një produkti të ri ose kërkimin e teknologjive të reja.

1.3 Burimet e brendshme dhe të jashtme të teknologjisë

Si pjesë e menaxhimit strategjik të teknologjisë, është edhe çështja e zgjedhjes dhe blerjes së teknologjisë së re. Strategjia teknologjike përcakton se cilat teknologji do të zëvendësojë ndërmarrja me të reja, të cilat do të mbajë dhe përmirësojë, dhe në cilat departamente do të jetë e nevojshme të futen teknologji krejtësisht të reja.

Sigurimi i teknologjive të reja për ndërmarrjen kryhet përmes:

Zhvillimi i brendshëm nëpërmjet transferimit vertikal të teknologjisë;

Nga burimet e jashtme nëpërmjet transferimit horizontal;

Transferimi i kombinuar i teknologjisë.

Transferimi i teknologjisë i referohet një lloji të ndryshëm transferimi dhe shkëmbimi të njohurive teknologjike nga vendi i origjinës tek përdoruesit e menjëhershëm. Ekzistojnë forma të ndryshme të transferimit të teknologjisë: transferimi relacional, kërkimi - zhvillimi - prodhimi, transferimi ndërmjet ndërmarrjeve në një vend, transferimi ndërmjet ndërmarrjeve në dy vende (transferimi ndërkombëtar), transferimi jokomercial (bursimi i stafit profesional, asistenca teknike për ndërkombëtare dhe organizatat kombëtare, kongresi i organizatave, këshillimi, etj.).

Transferimi vertikal i teknologjisë ose zhvillimi i brendshëm i teknologjisë paraqet ekzekutimin e procesit të inovacionit në ndërmarrje.

Falë kërkimit dhe zhvillimit të brendshëm, kompania zhvillon një teknologji të caktuar që aplikon dhe falë saj arrin sukses ekonomik. Informacioni për zbulimet dhe ligjet e reja, domethënë njohuritë e reja teorike, transferohen nga sfera e kërkimit themelor në atë të aplikuar, dhe prej këtu në kërkimin dhe prodhimin e zhvillimit. Natyrisht, duhet pasur parasysh se këto faza të procesit të inovacionit nuk janë plotësisht të ndara, domethënë informacioni shkon në të dy drejtimet dhe ka një lak reagimi midis të gjitha fazave të procesit të inovacionit. Rrjedhimisht, njohuritë e reja teknologjike krijohen në të gjitha fazat e procesit teknologjik, duke filluar nga zbulimi i njohurive të reja teknologjike, deri te inovacioni dhe zhvillimi i mëtejshëm i saj. Transferimi vertikal i teknologjisë është një model i zhvillimit të teknologjisë së vet bazuar në burimet, aftësitë dhe kompetencat e brendshme. Ky lloj i transferimit të teknologjisë përcaktohet nga kompanitë që zgjedhin një strategji lidhësi dhe janë të gatshme të ndërmarrin rreziqe dhe të investojnë fonde të mëdha në procedura inovative.

Transferimi horizontal i teknologjisë ose përvetësimi i teknologjisë së re nga burime të jashtme konsiston në përhapjen e teknologjisë së re nga një ndërmarrje, e cila tashmë ka zbatuar inovacionin, në një tjetër ose nga një rajon në tjetrin ose nga një vend në tjetrin. Transferimi horizontal ose teknologjia e jashtme është blerja dhe transferimi i teknologjisë. Lënda e këtij transferimi janë njohuritë teknologjike që ndodhin në disa lloje: njohuri që përfaqësojnë informacionin shkencor-teknologjik për shpikjet e reja, avancimin teknik, përvojën e prodhimit, proceset dhe metodat e prodhimit, materialet etj.

Transferimi i teknologjisë përfshin:

Marrëveshja për dhënien e licencës, transferimin dhe shitjen (përfshin patentat, certifikatat e inovacionit, modelin e produktit, dizajnin industrial, markën tregtare, emrin e shërbimit dhe emrin tregtar).

Marrëveshjet që përfaqësojnë ofrimin e njohurive dhe teknike

ekspertizë në formën e një studimi të aftësive të ndërmarrjes, planeve, skemave, modeleve, udhëzimeve, formulës, kontratës së punës, specifikimeve që mbulojnë trajnimin e personelit teknik, këshillues dhe menaxherial, si dhe pajisjet për atë trajnim.

Marrëveshjet në lidhje me dhënien bazë ose të detajuar ndërtimet, instalimi dhe funksionimi i impianteve dhe pajisjeve.

Prokurimi, dhënia me qira dhe forma të tjera të prokurimit të makinerive, pajisjeve, produkteve gjysëm të gatshme ose lëndëve të para.

Marrëveshjet e bashkëpunimit industrial dhe teknik duke përfshirë kontratat dhe aranzhimet me çelës në dorë, nënkontraktimin ndërkombëtar, si dhe ofrimin e shërbimeve të menaxhimit dhe marketingut.

Kombinimi i burimeve të brendshme dhe të jashtme për zhvillimin dhe aplikimin e teknologjisë së re përfaqëson modelin më të zakonshëm në praktikë. Praktika ka treguar se format e pastra vetëm të brendshme ose vetëm të jashtme nuk janë efektive. Rezultati më i mirë arrihet duke kombinuar strategjitë, duke futur teknologji të re nga burime të jashtme përmes përmirësimit dhe përsosjes së tyre. Strategjia teknologjike duhet të përcaktojë edhe projektet për futjen e teknologjisë vetanake në ndërmarrjet tjera, të cilat do të siguronin fondet e nevojshme për kërkime dhe zhvillim të mëtejshëm.

Njohuria teknologjike ka dy karakteristika të rëndësishme, transferueshmërinë ose komoditetin për transferim dhe faktin që vlera e njohurive teknologjike nuk shterohet me një përdorim, por pronari mund të kryejë me një numri të përdoruesve, ndërsa e përdor vetë. Pra, njohuria teknologjike është produkt i punës njerëzore dhe nuk është një mall konsumi. Njohuritë teknologjike si lëndë e transferimit ndodhin në një numër më të madh formash dhe ato mund të kombinohen në tre grupe:

Elementet e pronësisë industriale (shpikjet e patentuara, modelet dhe mostrat e mbrojtura, markat tregtare, emri tregtar i produktit, etj.);

Njohuritë dhe përmirësimet teknike;

Pjesa tjetër (pajisje, bashkëpunim prodhimi, ndërmarrje të përbashkëta, etj.).

Transferimi i teknologjisë kryhet nëpërmjet kanaleve të transferimit: importi i pajisjeve me dokumentacion të plotë, blerja e licencës, blerja e njohurive, investimet e huaja direkte, sipërmarrjet e përbashkëta, bashkëpunimi industrial, shërbime konsulence etj.

Konkluzione dhe rekomandime

Qëllimi kryesor i çdo organizate është të krijojë një avantazh konkurrues që është unik dhe i vështirë për t'u kopjuar nga organizata të tjera. Për të arritur këtë qëllim, është e nevojshme që organizatat t'i kushtojnë vëmendje procesit të formulimit të një strategjie të saktë të menaxhimit, e cila është veçanërisht përgjegjësi e menaxhimit strategjik.

Detyra e menaxhmentit strategjik është përshtatja e vazhdueshme e ndërmarrjes në një mjedis të ndryshueshëm, në të cilin mjedisi vazhdimisht ndikon në ndërmarrje, dhe kështu vetë ndërmarrja duhet të ushtrojë ndikim në mjedisin në të cilin ajo ekziston dhe përshtatet. Ai nënkupton modernizimin e vazhdueshëm të prodhimit, futjen e teknologjive të reja dhe të sofistikuara, inovacionin e produkteve, shërbimeve, si dhe procesin e prodhimit në çdo kompani.

Qëllimi i çdo kompanie është të ndikojë në pozicionin konkurrues të kompanisë në tregun konkurrues vendas dhe ndërkombëtar përmes strategjisë së menaxhimit duke aplikuar dhe futur teknologji dhe inovacione të reja në procesin e prodhimit apo shërbimeve.

Punimi elaboron në mënyrë specifike ndikimin e teknologjisë dhe inovacionit në procesin e formulimit të një strategjie të duhur menaxheriale: preferencat e menaxhimit strategjik për sigurimin e avantazhit konkurrues, teknologjia si faktor për krijimin dhe përmirësimin e vazhdueshëm të avantazhit konkurrues dhe inovacionin si nxitës i ndryshimit.

Në këtë punim kërkimor, ndikimi i teknologjisë dhe inovacionit në krijimin e strategjisë së menaxhimit të një kompanie është shqyrtuar dhe përpunuar në një hyrje, tre kapituj dhe një përfundim.

Në fund të hulumtimit, mund të konstatohet se ndërmarrjet në Maqedoninë e Veriut investojnë shumë pak në futjen dhe blerjen e teknologjive të reja, dhe shumë rrallë vendosin të braktisin produktin e tyre dhe të prezantojnë një të ri. Teknologjia e vjetëruar, niveli i ulët i investimeve, modernizimi teknologjik i ndërmarrjeve maqedonase dhe pothuajse mungesa e investimeve në kërkim dhe

zhvillim janë arsye serioze pse ndërmarrjet maqedonase dhe produktet e tyre janë jashtëzakonisht jokonkurreuese në tregun e brendshëm, e veçanërisht në tregjet e jashtme. Gjithashtu, mund të vërehen dallime të mëdha në përgjigjet dhe perceptimin e menaxherëve dhe punonjësve.

Megjithëse menaxherët janë optimistë dhe i paraqesin kompanitë e tyre në një dritë më të mirë, punonjësit kanë dhënë përgjigje të kundërta ose pjesërisht të kundërta për pothuajse të gjitha pyetjet. Kjo nuk tregon konkluzionin se ndërmarrjet maqedonase nuk kanë ide, por duhet të përdorin kreativitetin e punonjësve të tyre dhe të mbështesin idetë inovative, të ndajnë një përqindje më të madhe të buxhetit të tyre për hulumtim dhe zhvillim, të themelojnë një departament që do të jetë përgjegjës për krijimin dhe zbatimin e atyre ideve. Kjo do të përmirësojë proceset e punës dhe do të kontribuojë në rezultate më të mira ekonomike dhe rritje të konkurrencës.

Literature e shfrytëzuar

1. Alina Voiculet, The impact of external environment on organizational development strategy, Constantin Brancoveanu University, October 2010
2. Ansoff , Igor. Corporate Strategy Business Policy for Growth and Expansion. McGraw-Hill Book Company, 1965
3. Ansoff, Igor H. and J.M. Stewart. "Strategies for a Technology-Based Business." Harvard Business Review, 1967
4. Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management, 17(1)
5. Bodrozić, Dragoljub, Tehnološki sistemi, Beograd PFV, 1978
6. C. Jooste & B. Fourie, The role of strategic leadership in effective strategy
7. implementation: Perceptions of South African strategic leaders, Southern African Business Review Volume 13 Number 3 2009
8. Christensen, Clayton M. The Innovator's Dilemma: The Revolutionary Book that Will Change the Way You Do Business. Collins Business, 2003
9. Davila, Tony, Marc J. Epstein and Robert Shelton. Making Innovation Work - How to Manage It, Measure It, and Profit from It. Wharton School Publishing, 2006

10. Davila, Tony, Marc J. Epstein and Robert Shelton. Making Innovation Work - How to Manage It, Measure It, and Profit from It. Wharton School Publishing, 2006
11. Des, Gregori D., G.T. Lempkin i Alan B. Ajzner. Strategijski menadžment. Beograd, Data Status, 2007
12. Dess, Gregory G., G.T. Lumpkin and Marilyn L. Taylor. Strategic Management. 2 ed. New York: McGraw-Hill Irwin, 2005
13. Dragan Lajović, Vladimir Vulić, Tehnologija I Inovacije, Ekonomski fakultet, Podgorica, 2010
14. Drucker Peter, Innovation and Entrepreneurship, Foreword by Christopher Bones, 2007
15. Encyclopaedia Britannica, Technology, 2014, <http://www.britannica.com/>
16. European Commission. Green Paper on Innovation. European Commission, December 1995
17. Freeman, Christopher. Economics of Industrial Innovation, 3rd Revised Edition. Routledge, 1997
18. Golder, Peter and Gerald Tellis. "Pioneer Advantage: Marketing Logic or Marketing Legend?" Journal of Marketing Research, May 1992
19. H. Igor Ansoff, Edward J. McDonnell, Implanting Strategic Management, Introduce, Prentice Hall, 1990
20. Hamel, Gary. "Management Innovation." Harvard Business Review, February 2006
21. Hodgetts-Luthans-Doh: International Management, Sixth Edition, Chapter 8: Strategy formulation and implementation, The McGraw-Hill Companies, 2005

PROTECTION OF THE MARINE ENVIRONMENT FROM POLLUTION BY TRANSPORT VESSELS

MSC TOMORR SINANI

Lecturer at the Department of Maritime Sciences "Navigation", University
"Ismael QEMALI", Vlorë, Albania.

Retired General Dr. BARDHYL HOXHA

ARB Security Ltd në Shqiperi & External Lecturer at the Faculty of
Defense and Security, Military Academy of Albania

Abstract

The protection of the marine environment from pollution caused by transport vessels is a significant global challenge, considering the central role of maritime transport in international trade and its considerable impacts on marine ecosystems. Over 80% of the volume of goods traded globally is transported by sea, making this sector vital for economic development. However, the intensive activity of vessels significantly contributes to marine pollution through operational discharges, ballast water, and atmospheric emissions of harmful gases.

This study provides an in-depth analysis of the international legal frameworks and technological advancements aimed at reducing the environmental impact of the maritime sector. The focus is on two key international conventions: the MARPOL Convention (1973/78), which addresses the prevention of pollution from oil, hazardous substances, waste, and air pollution, and the Ballast Water Management Convention (2004), which seeks to prevent the spread of invasive species through ballast water discharge. Both conventions represent essential mechanisms for the protection of the marine environment and have been ratified by the majority of maritime states, covering over 90% of the world's commercial fleet.

In addition to the legal analysis, the paper examines technological advancements that contribute to pollution reduction, such as the use of "scrubber" systems for exhaust gas treatment, low-sulfur fuels, vessels utilizing alternative energy (rigid sails, solar panels), and sustainable designs that enhance energy efficiency. The study also addresses the environmental concerns associated with existing technologies and the need for regulatory updates to ensure that these technological solutions do not cause unintended secondary effects.

In conclusion, the importance of an integrated approach that combines international legislation, green technology, operational measures, and international cooperation is emphasized. Only through rigorous implementation and joint efforts from both institutional and private sector actors can the long-term sustainability of the maritime sector be achieved, ensuring the protection of the marine environment for future generations

Keywords: Marine environment, pollution, conventions, transport ships, technology, innovation, collaboration, comprehensive approach.

HYRJE

Mbrojtja e mjedisit detar nga ndotja është një detyrë e rëndësishme dhe urgjente, duke pasur parasysh ndikimet e thella që ndotja e ujërave ka mbi jetën e detit dhe mbi shëndetin e planetit tonë. Mjedi detar është thelbësor për shumë aspekte të jetës dhe zhvillimit të shoqërisë njerëzore. Detet dhe oqeanet mbulojnë më shumë se 70% të sipërfaqes së Tokës dhe janë një burim jetik për ekosistemet e ndryshme dhe për shumë industri. Pjesa më e madhe e transportit global të mallrave bëhet përmes transportit detar, ku anijet luajnë një rol thelbësor në ekonominë globale. Sidoqoftë, ndotja e shkaktuar nga anijet ka pasoje direkte në ndotjen e ujërave, dëmtimin e biodiversitetit detar, si dhe mund të ndikojë në shëndetin e njerëzve dhe ekosistemet bregdetare.

Në këtë kontekst, mbrojtja e mjedisit detar është e lidhur ngushtë me zbatimin e legjislacionit ndërkombëtar, zhvillimin e teknologjive inovative dhe bashkëpunimin mes shteteve dhe organizatave ndërkombëtare. Qëllimi kryesor është të sigurohet që transporti detar të jetë më i pastër, më efikas dhe më i qëndrueshëm për të mbrojtur biodiversitetin detar dhe për të parandaluar ndotjen që ndikon në shëndetin e ekosistemeve detare.

Një nga instrumentet më të rëndësishme ndërkombëtare për parandalimin e ndotjes detare është Konventa Ndërkombëtare për Parandalimin e Ndotjes nga Anijet (MARPOL), e cila ka vendosur rregulla për të ndaluar shkarkimin e mbetjeve të dëmshme nga anijet, përfshirë naftën, substancat toksike dhe mbeturinat. Ajo ka ndihmuar në uljen e ndotjes dhe ka krijuar një kornizë të fortë ligjore për të mbrojtur detet. Në të njëjtën kohë, Konventa për Menaxhimin e Ujit të Ballastit ka një rol po kaq të rëndësishëm, duke kërkuar që anijet të trajtojnë ujërat e ballastit për të parandaluar shpërndarjen e llojeve të huaja dhe infeksionet që mund të dëmtojnë ekosistemet detare. Pavarësisht këtyre përpjekjeve ligjore, një numër i konsiderueshëm shtetesh ende nuk i kanë plotësuar kërkesat e këtyre konventave,

prandaj është e nevojshme që të forcohen mekanizmat e monitorimit dhe mbikëqyrjes ndërkombëtare.

Një tjetër aspekt i rëndësishëm për mbrojtjen e mjedisit detar është zhvillimi dhe implementimi i teknologjive inovative. Kompanitë e transportit detar po investojnë gjithnjë e më shumë në teknologji që ulin emisionet e gazrave të dëmshëm dhe ndikimet e transportit detar në mjedis. Përdorimi i sistemeve të pastrimit të gazrave (scrubbers) dhe sistemeve të trajtimit të ujërave të ballastit, zhvillimi i anijeve me motorë me efikasitet të lartë dhe me emisione të ulëta janë disa nga hapat që po bëhen për të përmirësuar gjendjen e mjedisit. Po ashtu, po zhvillohen dhe po përdoren gjithnjë e më shumë burime të rinovueshme si energjia e erës dhe dielli, të cilat mund të ndihmojnë në uljen e varësisë nga nafta dhe reduktimin e ndotjes.

Shumë iniciativa dhe projekte ndërkombëtare janë duke u realizuar për të siguruar që transporti detar të përmbushë normat mjedisore të reja. Bashkëpunimi ndërkombëtar është thelbësor në këtë proces. Përpjekjet e përbashkëta dhe ndarja e njohurive dhe burimeve mund të kontribuojnë në përmirësimin e zbatimit të rregulloreve ndërkombëtare dhe në promovimin e teknologjive të reja. Kjo kërkon një angazhim të fortë të shteteve, organizatave ndërkombëtare dhe aktorëve të industrisë për të krijuar dhe zbatuar një kornizë të përbashkët për mbrojtjen e mjedisit detar.

Për më tepër, është e nevojshme që të bëhet një vlerësim i vazhdueshëm i ndikimit të transportit detar në mjedisin detar dhe që të sigurohet që standardet mjedisore të respektohen në të gjitha nivelet. Bashkëpunimi midis shteteve dhe organizatave ndërkombëtare, duke përfshirë Marrëveshjen e Kombeve të Bashkuara për Ligjin e Detit, është jetik për përmirësimin e mbrojtjes së mjedisit detar dhe për të siguruar që kjo të bëhet në mënyrë të qëndrueshme dhe të ekuilibruar.

1. Marrëveshjet Ndërkombëtare për Mbrojtjen e Mjedisit Detar nga Ndotjet

Konventat Ndërkombëtare për Parandalimin e Ndotjes së Detit nga Nafta (OILPOL – 54/69), me shtesat e vitit 1962 dhe 1969, kërkojnë që të zbatohet nga të gjitha anijet detare me kapacitet bruto prej 500 GT e më shumë, si dhe cisternat me kapacitet bruto 150 GT e më shumë, përveç anijeve ushtarake që kanë detyrime ligjore të tjera. Konventa ndalon derdhjen e qëllimshme të naftës dhe përzierjeve naftë-mbajtëse nga anijet, kudo në botë, përveç rasteve të parashikuara në këtë konventë. Konventa e vitit 1954, me përmirësimet përkatëse, mbetet në fuqi dhe vazhdon të jetë në veprim, por vetëm për ato shtete pjesëmarrëse që nuk janë akoma palë të Konventës MARPOL 73/78.

Konventa Ndërkombëtare për Parandalimin e Ndotjeve nga Anijet (MARPOL – 73/78), e vitit 1973 dhe Protokolli i vitit 1978, paraqesin një kornizë ligjore të përmirësuar dhe më të plotë për parandalimin e ndotjes nga anijet. Shtetet që kanë pranuar protokollin e vitit 1978 automatikisht kanë pranuar edhe Konventën MARPOL 73, me ndryshimet dhe përmirësimet që sjell protokolli. Rregullat e Konventës dhe të protokollit duhet të merren dhe interpretohen si rregulla të një dokumenti të vetëm, të quajtur MARPOL – 73/78, i cili ka hyrë në fuqi më 2 tetor 1983. Ky dokument parashikon masa për parandalimin e ndotjes të oqeanëve nga anijet, jo vetëm nga nafta, por edhe nga substanca të dëmshme që transportohen nga anijet ose formohen gjatë operacioneve të tyre. Rregullat për parandalimin e ndotjes nga anijet janë të ndara në 6 pjesë (anekse), secila duke specifikuar masat përkatëse për lloje të ndryshme ndotjeje, siç janë nafta, substancat e dëmshme, mbeturinat dhe ndotja e ajrit.

Përshtatjet për rregullat e Konventës (Pjesa I), për parandalimin e ndotjes së deteve nga nafta, janë të aplikueshme për të gjitha tankerat e naftës me kapacitet bruto 150 GT e më shumë dhe për çdo anije tjetër me kapacitet bruto më shumë se 400 GT. Përcaktohet se duhet të ndalohet hedhja në det e naftës dhe përzierjeve të naftës nga cisternat e naftës, përveç rasteve kur respektohen të gjitha kushtet e mëposhtme:

Cisterna ndodhet jashtë kufijve të rajoneve të veçanta (si Deti i Mesdheut, Deti i Zi, Deti Balltik, Deti i Kuq, përfshirë gjiret e Suezit dhe Akabës, Gjiri i Persikut);

Cisterna ndodhet në një distancë më shumë se 50 milje nga bregu më i afërt (duke u nisur nga vija që llogaritet si ujëra territoriale);

Intensiteti i hedhjes së mbetjeve të naftës nuk duhet të jetë më shumë se 60 litra për milje;

Sasia e përgjithshme e mbetjeve të naftës që hidhen në det nga cisternat nuk duhet të jetë më shumë se 1/15000 (për tankerat e rinj, 1/30000) e sasisë së përgjithshme të ngarkesës që është transportuar, nga të cilat u formuan mbetjet;

Hedhja e mbeturinave, kur dhe ku lejohet, mund të bëhet vetëm kur cisterna është në lundrim;

Në tankera duhet të funksionojnë sisteme automatike të matjes dhe kontrollit të hedhjeve dhe të kenë cisterna grumbullimi me volum të mjaftueshëm për mbajtjen e përzierjeve të naftës.

Disi më të lehta janë kërkesat e vendosura për lejimin e hedhjeve të mbetjeve të naftës nga anijet për ngarkesa jo të lëngshme me kapacitet bruto 400 GT e më shumë, ashtu si dhe nga salla e motorit të tankerave. Megjithatë, edhe gjatë hedhjes në det për këto raste, nafta ose përzierjet me naftë lejohen vetëm kur respektohen kushtet e mëposhtme:

Anija ndodhet jashtë kufijve të rajoneve të veçanta;

Anija ndodhet në një distancë më shumë se 12 milje nga bregu më i afërt;

Anija mund të kryejë këto veprime vetëm në lundrim;

Përmbajtja e naftës në përzierjet e lëngshme nuk duhet të kalojë 100 pjesë në 1000 pjesë përzierje për hedhje;

Në anije funksionojnë paisje për ndarjen e përzierjeve të ujërave me naftë ose paisje filtrues për naftën.

Në rajone të veçanta, ndalohet çdo hedhje në det e përzierjeve me naftë nga çdo tanker naftë dhe nga çdo anije me tonazh bruto 400 GT e më shumë. Ato mbajnë në bord të gjitha mbetjet me naftë, mbeturinat e ballasteve dhe ujin që lajnë ato. Këto mbetje shkarkohen vetëm në cisterna të posaçme për këtë qëllim. Për anijet për ngarkesa jo të lëngshme me tonazh bruto më pak se 400 GT, përcaktohen përjashtime nëse përmbajtja e mbeturinave të naftës është më shumë se 15 pjesë në 1000 pjesë të përzierjes. Në raste të tjera, për respektimin e njëkohshëm të rregullave, kushtet e mëposhtme duhet të respektohen: anija duhet të jetë në lundrim dhe përmbajtjet e naftës në përzierjen për shkarkim duhet të jenë më pak se 100 pjesë në 1.000 pjesë përzierje. Shkarkimi duhet të kryhet sa më larg bregdetit, por jo më afër se 12 milje nga bregu më i afërt.

Mbetjet e shkarkuara në det nuk duhet të përmbajnë substanca kimike ose substanca të tjera, sasia ose përqendrimi i të cilave është i rrezikshëm për mjedisin detar. Shkarkimi i ballasteve të pastra dhe të izoluara lejohet të kryhet në të gjithë rajonet e oqeanëve botërorë.

Në rregullat për ndalimin e shkarkimit në det të naftës ose të përzierjeve naftëmbajtëse në rajone të veçanta, ka 3 (tre) përjashtime:

Nëse shkarkimi është kryer me qëllim për të siguruar pa-rrezikshmërinë e anijes ose për të shpëtuar njerëz në det;

Nëse rrjedhja e naftës ose përzierja naftëmbajtëse ka ndodhur si rezultat i dëmtimit të anijes ose pajisjeve të saj, në rast se janë marrë të gjitha masat e mundshme për parandalimin dhe minimizimin e tyre;

Nëse në det janë shkarkuar substanca naftëmbajtëse të përdorura si mjete të luftës për raste të veçanta të ndotjes nga avaritë.

Konventa MARPOL 73/78 parashikon kriteret dhe masat e kontrollit për rrjedhjen e substancave të lëngshme helmuese gjatë transportimit të tyre. Derdhja e mbetjeve të këtyre substancave lejohet vetëm me pajisje mbledhëse të posaçme, ndërsa shkarkimi i tyre në det është rreptësisht i ndaluar, ashtu siç është edhe transporti i substancave të rrezikshme të pa paketuara, kontejnerëve, si dhe cisternave portative. Kapaciteti bosh dhe hambarët e papastruar nga mbetjet e këtyre substancave konsiderohen si substanca të rrezikshme. Dokumentet e transportimit që i jepen nisësit të ngarkesës duhet të përmbajnë dëshmi ose deklarata ku sigurohet që ngarkesat për t'u transportuar janë të paketuara, të markuara, të paisura me etiketa dhe në gjendje të përshtatshme për transport, duke kufizuar në minimum rrezikshmërinë për mjedisin detar. Çdo anije që transporton substanca të rrezikshme duhet të ketë një manifest special ku shënohen të gjitha substancat që ndodhen në bord, duke treguar edhe vendndodhjen e tyre në anije. Në vend të manifestit mund të përdoret plani i hollësishëm i ngarkesës me vendosjen e lëndëve të rrezikshme. Një kopje e këtyre dokumenteve mbahet gjithashtu nga pronari i anijes ose përfaqësuesi i tij deri në shkarkimin e këtyre lëndëve të rrezikshme. Nëse shtetet bregdetare kanë vendosur rregulla shtesë që kërkojnë lajmërim paraprak nga anija që bën ngarkimin ose shkarkimin e këtyre substancave, kapiteni i anijes ose pronari i anijes duhet të dërgojë njoftimet përkatëse organeve portuale jo më vonë se 24 orë para nisjes së operacioneve të ngarkesës.

Konventa parashikon gjithashtu detyrimet e shteteve për pajisjen e anijeve me mjete speciale për përpunimin dhe dezinfektimin e ujërave të ndotura. Anijes i lejohet të shkarkojë mbetje të copëzuara dhe të përpunuara në distancë më shumë se 4 milje (12 milje për mbetje të papërpunuara dhe të pacopëzuara) nga bregdeti më i afërt, me kusht që ato të shkarkohen gradualisht, për shpejtësi të anijes 4 nyje.

Në të njëjtën kohë, Konventa përmban standardet e lejuara për shkarkimin e mbeturinave (plehrave) që krijohen në procesin e shfrytëzimit normal të anijes dhe subjektet periodike ose permanente që i tërheqin ato nga anija. Ndalohet hedhja në det e çfarëdo lloji lënde plastike, përfshirë edhe cimën sintetike, rrjetat e peshkimit, etj. Mbeturinat që nuk fundosen (materiale ambalazhi, paketimi, ndarësit) lejohet të hidhen jo më afër se 25 milje, ndërsa mbeturinat ushqimore dhe të tjera të pa copëzuara, jo më afër se 12 milje nga bregdeti më i afërt. Hedhja e plehrave të copëzuara dhe të bluara (mbetje ushqimore, etj.) mund të kryhet edhe 3 milje nga bregdeti.

Konventa po ashtu parashikon që çdo anije, në të cilën ajo zbatohet, duhet të ketë Dëshmi Ndërkombëtare për Parandalimin e Ndotjes nga Nafta. Në porte të

huaja, ajo mund të nënshtrohet inspektimeve, që si rregull nuk duhet të kufizohen vetëm në kontrollin dhe ekzistencën e mundësisë për të kaluar afatin e dëshmisë. Megjithatë, nëse do të konstatohet që gjendja e anijes ose e pajisjeve të saj nuk i përputhen të dhënave të dëshmisë, kapiteneria e portit nuk do të lejojë daljen e anijes nga porti, derisa ajo të plotesojë masat për të mos paraqitur rrezik për mjedisin detar. Leja për daljen e anijes nga porti mund të jepet vetëm për të shkuar në kantierin më të afërt për riparime.

Anija mund të inspektohet në çdo port, nëse nga kapiteneria konstatohet të dhëna të bazuara që ajo ka shkarkuar lëndë të rrezikshme. Nëse, si rezultat i inspektimit, do të konstatohet shkelje të Konventës, kapiteneria njofton shtetin flamur të anijes mbi provat e shkeljeve. Organet përkatëse kryejnë hetimet dhe, kur nuk ka prova të mjaftueshme, marrin masat e nevojshme, përfshirë edhe ndjekjen gjyqësore, për të cilën menjëherë njofton shtetin që ishte njoftuar për shkeljet e supozuara dhe gjithashtu njofton edhe IMO.

Organet portuale, duke pasur të drejta të mjaftueshme lidhur me inspektimet, Konventa i detyron ato të shmangin ndalimet e pabazuara të anijeve. Në këtë rast, anija ka të drejtë të shpërblehet për çdo pasojë që lidhet me ndalime të padrejta. Shtetet bregdetare kanë të drejtë të ndeshkojnë anijet që shkelin kërkesat e Konventës të kryera brenda kufijve të juridiksionit të tyre. Për këtë, termi “juridiksion” duhet të kuptohet sipas të drejtës ndërkombëtare që është në fuqi në çastin e atakimit të Konventës.

2. Parandalimi i Ndojtjeve dhe Shkarkimet Sox nga Anijet

Konventat trajtojnë edhe çeshtje që lidhen me *Parandalimin e Ndotjes së Ajrit nga Anijet*, ku lloji kryesor i karburantit (bunker oil) përdorur prej tyre është një lëndë djegëse e rëndë, mbetje nga distilimi i naftës bruto. Nafta e papërpunuar përmban squfur, i cili, pas djegies në motor, përfundon në ajër nëpërmjet emetimeve të anijeve. Oksidet e squfurit (SOx) janë të dëmshme për shëndetin e njeriut, duke shkaktuar simptoma respiratore dhe sëmundje të mushkërive. Në atmosferë, SOx mund të çojë në shi acid, i cili mund të dëmtojë kulturat bujqësore, pyjet dhe ndikon në acidifikimin e oqeanëve.

Kufizimi i emetimeve të SOx nga anijet përmirëson cilësinë e ajrit dhe mbron mjedisin. Rregullat e IMO-s për të reduktuar emetimet e oksideve të squfurit (SOx) nga anijet hynë për herë të parë në fuqi në vitin 2005, sipas Shtojcës VI të Konventës Ndërkombëtare për Parandalimin e Ndotjes nga Anijet (e njohur si Konventa MARPOL). Që atëherë, kufizimet për emetimin e oksideve të squfurit janë forcuar në mënyrë progresive. Nga 1 janari 2020, kufiri i squfurit në

karburantin që përdoret në bordin e anijeve që lundrojnë jashtë zonave të kontrolluara (ECA) është reduktuar në 0.50% në masë. Kjo do të zvogëlojë ndjeshëm sasinë e oksideve të squfurit që emëtohen nga anijet, duke sjellë përfitime të mëdha shëndetësore dhe mjedisore për botën, veçanërisht për popullsinë që jeton pranë porteve dhe zonave bregdetare.

Kufizimi i shkarkimeve të oksideve të squfurit (SOx) nga anijet ka një ndikim të drejtpërdrejtë dhe pozitiv në shëndetin e njeriut, pasi ai kontribuon në zvogëlimin e ndotjes së ajrit dhe krijon një mjedis më të pastër. Oksidet e squfurit janë një prej ndotësve kryesorë që ndodhin kur nafta e papërpunuar digjet në motorët e anijeve. Ky proces krijon ndotje të ajrit, duke çuar në ndotjen e atmosferës dhe krijimin e grimcave të vogla të dëmshme, të cilat quhen PM (partikula të vogla të ngurta). Këto grimca janë tepër të dëmshme për sistemin respirator të njeriut dhe mund të shkaktojnë probleme të rënda shëndetësore si astma, bronkiti dhe sëmundje të tjera të mushkërive. Reduktimi i emetimeve të SOx nga anijet do të zvogëlojë këtë ndotje dhe do të ndihmojë në përmirësimin e cilësisë së ajrit, duke e bërë atë më të pastër dhe më të sigurt për frymëmarrje.

Një studim i paraqitur në vitin 2016 pranë Komitetit të Mbrojtjes së Mjedisit Detar (MEPC) të IMO-së, nga Finlanda, theksoi rëndësinë e kufizimit të emetimeve të SOx nga anijet. Studimi vlerësoi se nëse kufiri i SOx nuk do të ulej pas vitit 2020, ndotja e ajrit nga anijet do të kontribuonte në mbi 570,000 vdekje të parakohshme në mbarë botën gjatë periudhës 2020-2025. Kjo është një shifër alarmante që tregon pasojat e mundshme shëndetësore të ndotjes që vjen nga anijet dhe tregon se përmirësimi i kushteve të ndotjes është një nevojë urgjente për të ruajtur shëndetin e popullsisë globale.

Një nga përfitimet më të mëdha të kufizimit të SOx është përmirësimi i shëndetit të individëve që jetojnë pranë porteve detarë dhe rrugëve kryesore të transportit detar. Ky kufizim do të zvogëlojë ekspozimin ndaj ndotësve të ajrit, veçanërisht për ata që banojnë në zona afër porteve të mëdha ose rrugëve detare, ku trafiku i anijeve është i lartë. Në këto zona, ndotja e ajrit nga anijet është një faktor i rëndësishëm i rrezikut shëndetësor dhe ndikon në rritjen e problemeve respiratore dhe të zemrës tek banorët.

Për më tepër, duke zvogëluar emetimet e SOx, përmirësohet cilësia e ajrit në zona më të gjera, duke kontribuar kështu në reduktimin e numrit të sëmundjeve të shkaktuara nga ndotja e ajrit, si dhe duke u ofruar mundësi për një mjedis më të shëndetshëm për të gjithë. Reduktimi i SOx do të ndihmojë gjithashtu në reduktimin e formimit të shiu të acidshëm, i cili është i dëmshëm për mjedisin dhe mund të dëmtojë ekosistemet e tokës dhe të deteve.

Në përfundim, kufizimi i emetimeve të SO_x nga anijet ka përfitime të shumta për shëndetin e njeriut dhe mjedisin. Kjo do të kontribuojë në një ajër më të pastër dhe do të sjellë përmirësime të dukshme në shëndetin e individëve, veçanërisht për ata që jetojnë në zonat e ekspozuara ndaj ndotjes nga trafiku detar.

Rregullat Aktuale mbi Emëtimet SO_x të Anijeve, që veprojnë jashtë zonave të kontrolluara për emetimet e oksideve të squfurit (SO_x), kufiri aktual për përmbajtjen e squfurit në karburantin e anijes është 3.50%. Megjithatë, ky kufi do të ulët në 0.50% dhe do të aplikohet pas 1 janarit 2020, duke sjellë një reduktim të konsiderueshëm: nga 3.50% aktuale në 0.50%. Për më tepër, ekziston një kufizim më i rreptë prej 0.10% që është tashmë në fuqi në zonat e kontrolluara të emetimeve (ECA) të vendosura nga IMO (Organizata Ndërkombëtare e Detarisë). Ky kufizim i ulët aplikohet në katër zona të veçanta të ECA, të cilat përfshijnë zonën e Detit Baltik; zonën e Detit të Veriut; zonën e Amerikës së Veriut (përfshin zona të caktuara bregdetare jashtë Shteteve të Bashkuara dhe Kanadasë) dhe zonën e Karaibeve (rreth Puerto Rikos dhe Ishujve Virxhin të Shteteve të Bashkuara)

Furnizuesit e naftës tashmë ofrojnë naftë që plotëson këtë kufi të ri prej 0.10% squfur në masë për anijet që operojnë brenda këtyre zonave të kontrolluara, duke u mundësuar atyre të përmbushin kërkesat e rrepta për emetimet e oksideve të squfurit.

3. Përmbushja e Rregullave të Reja të IMO-s

Rregullat e IMO-s, veçanërisht ato të Konventës MARPOL, kufizojnë përmbajtjen e squfurit në karburantin e anijes. Për këtë arsye, anijet janë të detyruara të përdorin karburant me përmbajtje të ulët squfuri për të përmbushur kërkesat e IMO-s. Rafineritë mund të përziejnë naftën me përmbajtje të lartë squfuri me naftë të përmbajtjes më të ulët squfuri për të arritur cilësinë e karburantit të përshtatshëm për këto kërkesa. Po ashtu, aditivët mund të përdoren për të përmirësuar cilësitë e tjera të karburantit, siç është përmirësimi i lubrifikimit.

Një alternativë tjetër për reduktimin e ndotjes është instalimi i sistemeve për pastrimin e gazrave të shkarkimit, të njohura si “scrubbers”. Ky sistem është pranuar nga shtetet e flamurit si një mjet që mund të përdoret për të përmbushur kufizimet e squfurit të përcaktuara nga IMO. Scrubbers janë të dizajnuara për të ulur ose eliminuar oksidet e squfurit nga gazrat e shkarkimit të motorëve. Kështu, një anije e pajisur me një sistem pastrimi “scrubber” mund të përdorë naftë me përmbajtje të lartë squfuri, pasi emetimet e oksideve të squfurit do të reduktohen në një nivel të barabartë me limitin e kërkuar nga IMO.

Gjithashtu, disa anije janë të pajisura me motorë që mund të përdorin karburante të ndryshme, përfshirë ato që përmbajnë shumë pak ose fare squfur, siç janë motorët që funksionojnë me gaz natyror të lëngshëm ose biokarburante. Kjo mund të ofrojë një mundësi tjetër për të përmbushur kërkesat e rrepta të ndotjes dhe të kontribuoni në mbrojtjen e mjedisit detar

3.1 Siguria e Karburanteve me Përmbajtje të Ulët Squfuri

Të gjitha llojet e karburanteve që përdoren në anije duhet të përmbushin standardet e cilësisë së karburantit, siç përcaktohet në Konventën MARPOL, Aneksi VI, Rregulli 18.3. Ky rregull është pjesë e përpjekjeve globale për të reduktuar ndotjen e mjedisit detar dhe për të garantuar që lëndët djegëse të përdorura nga anijet të jenë të sigurta dhe efikase. Nafta që përdoret në anije nuk duhet të përmbajë substanca shtesë ose mbetje kimike që mund të rrezikojnë sigurinë e anijeve ose të ndikojnë negativisht në performancën e makinerisë detare. Kjo përfshin lëndë djegëse që mund të dëmtojnë motorët e anijes ose të shkaktojnë probleme gjatë operimit të tyre, si ndotja e vajit të motorit ose bllokimi i filtrave dhe sistemeve të pastrimit.

Për më tepër, IMO (Organizata Ndërkombëtare Detarë) është duke diskutuar aktualisht për identifikimin e mundësive të problemeve që mund të lindin nga përdorimi i blendave të reja të naftës, veçanërisht përsa i përket menaxhimit të përbërësve të ndryshëm të karburantit. Kjo është e rëndësishme sepse, nëse këto lëndë djegëse nuk menaxhohen si duhet, mund të ndodhin probleme të pajtueshmërisë me kërkesat e rregulloreve të IMO-së, si dhe probleme të stabilitetit të lëndëve djegëse, që mund të shkaktojnë ndikime negative në performancën e motorëve dhe të kenë pasojë për mjedisin.

Për të parandaluar këto rreziqe dhe për të siguruar që karburantet e përdorura janë të sigurt dhe të qëndrueshme, mund të zhvillohen udhëzime shtesë për operatorët e anijeve dhe ekuipazhet e tyre, të cilat do të ndihmojnë në menaxhimin e këtyre karburanteve dhe do të garantojnë që ato të jenë në përputhje me standardet ndërkombëtare.

Një nga standardet kryesore që rregullon cilësinë e karburanteve për anijet është standardi i ISO-së (Organizata Ndërkombëtare për Standardizimin), konkretisht ISO 8217. Ky standard specifikon kërkesat për karburantet që përdoren në motorët dhe kaldajat detare, duke përfshirë nivelet e lejuara të përbërësve të ndryshëm, siç janë squfuri, si dhe përmbajtjet e tjera që mund të ndikojnë në performancën dhe sigurinë e motorëve të anijes. Këto kërkesa ndihmojnë në sigurimin e një operimi të qëndrueshëm dhe të sigurt për anijet, duke minimizuar gjithashtu ndotjen dhe rrezikun e dëmtimit të mjedisit detar

3.2. Mundësimi i Planifikimit për Kufirin e Sqfurit prej 0.50%

Për të ndihmuar operatorët e anijeve dhe pronarët në planifikimin e përmbushjes së kufirit të sqfurit prej 0.50%, që do të hyjë në fuqi në vitin 2020, MEPC (Komiteti për Mbrojtjen e Mjedisit Detar) ka miratuar udhëzimin përkatës, të cilin mund ta gjeni në MEPC.1 / Circ.878. Ky udhëzim është pjesë e një sërë udhëzimesh që po zhvillohen nga IMO për zbatimin e rregullave të Konventës MARPOL, të cilat do të hyjnë në fuqi më 1 janar 2020. Udhëzimi përfshin seksione të ndryshme që mbulojnë aspekte të rëndësishme për të lehtësuar kalimin në karburantet me përmbajtje të ulët sqfuri, duke përfshirë:

Vlerësimin e rrezikut dhe planin e përgjigjes (ndikimi i karburanteve të reja);

Modifikimet e sistemeve të injektimit dhe pastrimin e rezervuarëve (nëse nevojiten);

Kapacitetin e karburantit dhe të ndarjes;

Prokurimin e karburantit të përshtatshëm;

Planin e ndërrimit të karburantit (nga karburante me përmbajtje të lartë sqfuri në karburant me 0.50% sqfur); dhe

Dokumentacioni dhe raportimi.

Është e mundur që të zhvillohen blende të reja naftë për anijet, të cilat, fillimisht, mund të jenë më të shtrenjta sesa "bunker oil"-i i përdorur nga shumica e anijeve aktualisht. Anijet gjithashtu mund të zgjedhin të kalojnë në një karburant të ndryshëm krejtësisht, ose mund të vazhdojnë të përdorin karburant me përmbajtje të lartë sqfuri dhe të instalojnë sisteme pastrimi të gazrave (scrubbers) për të reduktuar emetimin e SO_x dhe për të përmbushur kërkesat e IMO-së në këtë mënyrë.

Natyrisht, disa anije tashmë po përdorin karburant me pak sqfur për të arritur kufijtë edhe më të rreptë prej 0.10% në masë brenda zonave ECA, dhe këto blende naftë, të cilat janë të përshtatshme për këto zona, gjithashtu përmbushin kufirin prej 0.50% që hyn në fuqi në 2020. Megjithatë, duhet theksuar se ka një diferencë në kosto, pasi këto blende janë më të shtrenjta se bunker oil. Një studim i kryer nga IMO mbi "Vlerësimin e disponueshmërisë së karburantit" ka arritur në përfundimin se sektori i përpunimit dhe rafineritë kanë aftësinë të furnizojnë sasi të mjaftueshme të karburanteve detare me përmbajtje sqfuri prej 0.50% në masë ose

më pak, si dhe me përmbajtje të squfurit prej 0.10% në masë ose më pak, për të përmbushur kërkesën për këto produkte në nivel global.

3.3 Aktiviteti i IMO-s për të Garantuar Përputhjen e Vazhdueshme

Monitorimi, përputhshmëria dhe zbatimi i kufijve të rinj për reduktimin e SOx bien nën përgjegjësinë e Qeverive dhe Autoriteteve Kombëtare të Shteteve Anëtare që janë palë në MARPOL Aneksin VI. Shtetet Flamur (shteti ku është regjistruar anija) dhe shtetet portuale kanë të drejta dhe përgjegjësi për të siguruar përputhshmërinë me këto rregulla. IMO po punon ngushtë me Shtetet Anëtare, si dhe me industrinë, përfshirë industrinë e transportit detar dhe furnizuesit dhe përpunuesit e karburanteve, për të identifikuar dhe zbutur çdo problem që mund të lindë gjatë këtij procesi, duke siguruar që anijet të përmbushin kërkesat e reja. Shembuj të këtij angazhimi përfshijnë zhvillimin e udhëzimeve dhe formateve standardizuara për raportimin e mungesës së disponueshmërisë së karburantit të pastër, në rast se një anije nuk mund të marrë karburant të përshtatshëm.

Në tetor të vitit 2018, Komiteti për Mbrojtjen e Mjedisit Detar (MEPC) miratoi një amendament të konventës MARPOL, që ndalon transportimin e karburanteve jo të përshtatshëm për qëllime shtytjeje ose operimi në bordin e anijes, përveç rasteve kur anija është e pajisur me një sistem pastrimi gazrash (scrubber). MEPC gjithashtu miratoi udhëzime për planifikimin e zbatimit të këtyre kërkesave në anije, pjesë e një sërë udhëzimesh që janë duke u zhvilluar nga IMO për zbatimin e rregulloreve të MARPOL, që hyjnë në fuqi nga 1 janari 2020.

4. Konventa e Londrës për parandalimin e ndotjes së deteve

Konventa e Londres për parandalimin e ndotjes së deteve nga hedhja e plehrave dhe materialeve të tjera e vitit 1972 (Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter), është një nga konventat e para globale për të mbrojtur mjedisin detar nga aktivitetet njerëzore dhe ka hyrë në fuqi prej vitit 1975. Qëllimi i konventës është të promovojë kontrollin efektiv të të gjitha burimeve të ndotjes detare dhe të ndërmarrë të gjitha hapat praktikë për të parandaluar ndotjen e detit nga hedhja e mbeturinave dhe lëndëve të tjera. Aktualisht, 87 shtete janë palë në këtë Konventë

Në 1996 u ra dakord për të modernizuar më tej Konventën nëpërmjet "Protokollit të Londrës" dhe përfundimisht zëvendësimi i saj. Sipas Protokollit, hedhja e të gjitha mbeturinave të ngurta në det është e ndaluar, përveç mbetjeve të pranueshme në të ashtuquajturën "listë e kundërt". Protokollin hyri në fuqi më 24 mars 2006 dhe aktualisht ka 51 palë në Protokoll. Për më tepër Protokollin ndalon edhe djegien e mbeturinave në det.

Konventa Nderkombetare per Nderhyrjet ne Det te Hapur ne Rast Avarie qe Shpie ne Ndotje me Naftë (1969) (International Convention Relating to Intervention on the High Seas in Cases of Oil Pollution Casualties)

Ne kete dokument percaktohen masat te cilat shtetet pjesmarrese mund te marin per anijet ne avari ne det te hapur. Ajo kufizohet vetem me udhezime te pergjithshme qe shtetet bregdetare kane te drejte te marin masa te tilla, qe jane te nevojshme per parandalimin, minimizimin ose eliminimin e rreziqeve real dhe serioz ne bregdetin e tyre ose te interesave te tyre lidhur me ndotjen ose kanosjen e ndotjeve te detit me naftë si rezultat i incidentit detar. Sipas Konvertes me termin “naftë” duhet kuptuar produkte te naftes, mazut, karburante dhe vajra lubrifikante. Ne thelb ky formulim tregon se shtetet bregdetare ne rastet me ekstreme kane te drejte te marin masa te çfardoshme deri sa te eliminohet avaria ne anije.

Para ketyre shteteve bregdetare qendron detyra fillestare te lajmerojne shtetin flamurin e te cilit mban anija, te konsultohet me ekspert te pavarur dhe te informoje vendet e interesuara. Vetem ne rast jashtezakonisht urgjent masa te domosdoshme mund te merren pa asnje vonese. Ne çdo rast shteti bregdetar duhet te perpiket te siguroje shpetimin e njerezve e ti jape ndihme personave ne gjendje te rende shendetsore. Konventa, shteteve bregdetare u jep te drejte te nderyjne pa prekur parimet e mirenjohura te lirise ne det te hapur.

Konventa Nderkombetare per Pergjegjesite Civile per Demet e Shkaktuara nga Ndotja nga Nafta (1969) (International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage-CLC). Kjo konvente perdoret per rastet e ndotjes nga nafta (produkte te naftes, mazut, karburante, vajra lubrifikante) nga anije, te cilat faktikisht transportojne naftë te lengshme si ngarkese, tankera. Rregullat e Konventes nuk perdoren per tankerat, qe lundrojne me ballast ose qe transportojne ngarkesa te tjera, jo naftë, dhe per anijet qe naften qe kane ne bord nuk e kane ne cilesine e ngarkeses por per perdorim vetjak. Konventa për Përgjegjësinë Civile u miratua për të siguruar që kompensim adekuat është në dispozicion të personave që pësojnë dëmtime nga ndotja e naftës që rezulton nga aksidente detare që përfshijnë anijet transportuese të naftës. Konventa vendos përgjegjësinë për një dëm të tillë tek pronari i anijes nga e cila derdh ose u shkarkua ndotësi

Përvec një numri përjashtimesh të veçanta, kjo përgjegjësi është e rreptë; është detyrë e pronarit të provojë në çdo rast që ndonjë nga përjashtimet është në fuqi. Megjithatë, përveçse rasteve kur pronari është fajtor për dëmin aktual, ata mund të kufizojnë përgjegjësinë për çdo incident. Konventa kërkon që anijet që mbulohen nga ajo, të mbajnë sigurim ose siguri tjetër financiare në shuma të barasvlershme me përgjegjësinë totale të pronarit për një incident.

Megjithese konventa zbatohet për të gjitha anijet që transportojnë naftë si ngarkesë, vetëm anijet që mbajnë më shumë se 2,000 ton naftë kërkohej të mbajnë sigurim në lidhje me dëmtimin nga ndotja e naftës. Keto anije detyrimisht duhet të pajisen me deshmi, që vërtetojnë se janë të siguruar ose kanë garanci tjetër financiare për shlyerjen e dëmeve nga ndotja nga nafta. Afati i deshmive nuk mund të jete me shume se afati i veprimit të siguracionit ose i garancive të tjera. Deshmia duhet të ndodhet në bordin e anijes, kurse një kopje duhet të ndodhet në organet drejtuese të anijeve.

Shtetet nuk duhet të lejojnë anijet, që lundrojnë me flamurin e tyre, të realizojnë veprimtari tregtare, nëse ato nuk kanë deshmi. Për anijet, që nuk kanë deshmi, dhe faktikisht transportojnë me shume se 2,000 ton naftë të lengshme si ngarkesë, shtetet bregdetare kanë të drejtë të ndalojnë hyrjen dhe daljen në portet e tyre.

5. Përgjegjësia për Parandalimin e Ndotjeve nga Anijet

Legjislacionet e shteteve të ndryshme për parandalimin e ndotjes së deteve nga nafta, veçanërisht në ujrat detarë territoriale dhe të brendshme, janë shumë të ndryshme dhe shpesh ndryshojnë për shkak të zhvillimeve të reja teknologjike, risive të ligjore dhe angazhimeve ndërkombëtare. Këto ligje janë të hartuara për të mbrojtur mjedisin detar dhe për të siguruar që anijet të operojnë në përputhje me standardet ekologjike të kërkuara nga shtetet bregdetare dhe aktet ndërkombëtare.

Shtrirja e ligjshmërisë kombëtare: Një numër shtetesh ka shtrirë veprimin e ligjshmërisë së tyre kombëtare për luftën kundër ndotjes nga nafta dhe substanca të tjera deri në kufijtë e ujrave territoriale. Kjo përfshin shpesh ujrat që janë deri në një distancë të caktuar nga bregu i shtetit, siç është rasti me SHBA-në, ku kufiri është 12 milje detare nga bregu, ose Kanada, e cila e zgjat këtë kufi deri në 100 milje detare nga bregu arktik. Ky lloj legjislacioni ka për qëllim të sigurojë se anijet që kalojnë në ujrat e shtetit përkatës i nënshtrohen rregullave dhe kërkesave që ai ka për parandalimin e ndotjes, pavarësisht nëse ato janë anije nën flamurin e këtij shteti ose nën flamurin e një shteti tjetër. Kjo është një masë parandaluese që ka për qëllim të zvogëlojë ndotjen që mund të ndodhë në këto ujra dhe të sigurojë që mbrojtja e mjedisit detar nuk kufizohet vetëm brenda ujrave territoriale të shtetit, por shtrihet dhe përtej këtyre kufijve.

Rregullat ndërkombëtare dhe ligjet kombëtare: Kur anijet kalojnë në ujrat territoriale të shteteve të ndryshme, ato duhet të udhëhiqen nga rregullat e marrëveshjeve ndërkombëtare dhe të zbatojnë ligjet dhe rregullat e shteteve bregdetare përkatëse. Këto rregulla ndërkombëtare janë të parashikuara kryesisht në konventa dhe traktate të ndryshme, siç është Konventa MARPOL për parandalimin

e ndotjes nga anijet, e cila është e detyrueshme për shtetet palë. Këto rregulla shpesh përcaktojnë standardet që anijet duhet të ndjekin për të siguruar që ato nuk ndotin mjedisin detar, duke përfshirë kufizime të përdorimit të naftës dhe substancave të tjera të dëmshme.

Përgjegjësia e kapitenëve dhe personave përgjegjës: Në legjislacionin e disa shteteve, përgjegjësia për hedhjen e lëndëve të rrezikshme në det dhe për shkeljen e ligjeve kombëtare bie mbi kapitenin e anijes. Ky parashikim është një masë që synon të sigurojë që ata që janë në pozita udhëheqëse në anije të mbajnë përgjegjësi për ndotjen e shkaktuar nga aktivitetet e anijes. Për të kërkuar llogari nga kapiteni, organet kompetente duhet të kenë prova të verifikuara që tregojnë se ndotja ka ndodhur për shkak të hedhjes së lëndëve të rrezikshme nga anija. Kjo është e nevojshme për të siguruar që ndëshkimet e aplikueshme janë të drejtë dhe të bazuara në prova të forta, duke parandaluar përndjekjen pa baza të kapitenëve të anijeve.

Në disa shtete, legjislacioni përcakton detyrat e personave që janë përgjegjës për anijen, siç është kapiteni ose pronari i anijes. Ata janë të detyruar të njoftojnë menjëherë organet përkatëse për çdo hedhje të lëndëve të rrezikshme, me qëllim që të mund të përjashtohet faji në rast të ndonjë aksidenti të papritur. Ky rregull synon të sigurojë transparencën dhe të minimizojë mundësitë e keqpërdorimit nga ana e personave përgjegjës për anijen.

Sanksionet dhe dënimet: Legjislacionet e shteteve parashikojnë dënime të rënda për shkeljet e rregullave që kanë të bëjnë me ndotjen e deteve. Dënimet përfshijnë jo vetëm gjoba të larta, por edhe heqje lirie për personat përgjegjës për hedhjen e lëndëve të rrezikshme. Këto sanksione kanë për qëllim të krijojnë një ndikim të menjëhershëm dhe të fuqishëm për të parandaluar ndotjen dhe për të siguruar që këto akte të dëmshme nuk mbeten të pa ndëshkuara. Ndëshkimet janë një mjet i rëndësishëm për të siguruar që anijet dhe operatorët e tyre të respektojnë ligjet dhe rregullat që mbrojnë mjedisin detar dhe të ndërmarrin masa për të parandaluar ndotjen.

Përjashtimet dhe penalitetet monetare: Në përputhje me konventën ndërkombëtare të të drejtës detare, shtetet nuk mund të vendosin sanksione të tjera për anijet e huaja që ndotin ujrat përtej kufijve të ujrave territoriale, përveç atyre që janë përshkruar në aktet ndërkombëtare. Megjithatë, shtetet bregdetare mund të vendosin penalitete monetare për shkeljet e ligjeve kombëtare nga anijet e huaja, përveç rasteve kur ndotja është e qëllimshme dhe ka shkaktuar dëme të mëdha në ujrat territoriale. Ky parim është në përputhje me marrëveshjet ndërkombëtare dhe

synon të mbrojë interesat kombëtare pa cenuar lirinë e lundrimit të anijeve në ujrat ndërkombëtare.

Përfundime:

Rregullat dhe legjislacionet për parandalimin e ndotjes nga nafta janë të ndryshme dhe shpesh kompleks dhe varen nga ligjet kombëtare dhe ndërkombëtare, si dhe angazhimet ndërkombëtare të shteteve bregdetare. Kjo pasqyron nevojën për koordinim më të madh midis shteteve dhe përputhshmëri më të lartë me rregulloret ndërkombëtare.

Shtetet bregdetare kanë një rol të rëndësishëm në zbatuarjen e ligjeve dhe rregullave që parandalojnë ndotjen nga nafta në ujrat territoriale dhe të brendshme. Ato gjithashtu kanë përgjegjësinë për të monitoruar dhe ndëshkuar shkeljet që mund të ndodhin në këto ujra, duke përfshirë rregullat për anijet e huaja që kalojnë në këto ujra.

Rëndësia e ndëshkimeve dhe sanksioneve është thelbësore për të siguruar respektimin e ligjeve dhe për të parandaluar ndotjen. Dënimet e rënda dhe gjobat, përveç ndalimit të aktiviteteve të caktuara, janë mekanizma të domosdoshëm për të siguruar që operatorët e anijeve të respektojnë detyrimet mjedisore.

Koordinimi ndërkombëtar është i nevojshëm për të siguruar një standard global dhe për të parandaluar ndotjen nga nafta në ujrat ndërkombëtarë. Konventat ndërkombëtare si MARPOL dhe protokollet e lidhura janë të domosdoshme për të ofruar një kornizë të përbashkët për të menaxhuar dhe luftuar ndotjen e deteve.

Përgjegjësia e kapitenëve dhe pronarëve të anijeve është e rëndësishme për të siguruar që ndotja nga nafta të shmanget dhe për të ofruar transparencë dhe llogaridhënie në rast të shkeljeve të rregullave mjedisore. Kjo përgjegjësi duhet të mbështetet me detyrime të qarta për njoftimin e autoriteteve për çdo incident që përfshin ndotje.

Rekomandime:

Përforcimi i bashkëpunimit ndërkombëtar: Shtetet duhet të vazhdojnë të forcësojnë bashkëpunimin dhe koordinimin ndërkombëtar për të siguruar që ligjet dhe rregullat për parandalimin e ndotjes nga nafta të jenë të harmonizuara dhe të zbatueshme në mënyrë të njëtrajtshme në të gjitha ujrat ndërkombëtare dhe territoriale.

Përmirësimi i trajnimeve dhe burimeve për kapitenët dhe ekuipazhin: Kapitenët dhe ekuipazhet e anijeve duhet të jenë të trajnuar për të kuptuar rregullat

dhe për të menaxhuar situata të rrezikshme, si ndotja e detit. Trajnimi dhe edukimi i personelit për përgjegjësitë mjedisore duhet të jetë një prioritet i shtetit bregdetar dhe i industrisë.

Rritja e ndëshkimeve për shkelësit: Dënimet për shkeljet e ligjeve mjedisore duhet të jenë më të ashpra për të frenuar ndotjen dhe për të krijuar një ndëshkim të drejtë për ata që dëmtojnë mjedisin detar. Kjo do të inkurajonte një sjellje më të përgjegjshme nga operatorët e anijeve.

Përmirësimi i monitorimit dhe raportimit: Duhet të forcohet monitorimi i aktiviteteve detare dhe të kërkohej raportim të rregullt nga anijet, përfshirë njoftimin e ndotjes, në mënyrë që autoritetet të mund të ndërhyjnë menjëherë dhe të kufizojnë dëmet. Teknologjia e avancuar, si satelitët dhe sensorët, mund të ndihmojë për të siguruar mbikëqyrje të vazhdueshme.

Përmirësimi i sigurisë në transportin e naftës: Anijet që transportojnë naftë dhe produkte të naftës duhet të pajisen me masa të forta sigurie për të parandaluar rrjedhjen e naftës dhe ndotjen. Përveç kësaj, duhet të krijohet një sistem efektiv sigurimi për të mbuluar shpenzimet e pasojave nga ndotja e mundshme e shkaktuar nga transporti i naftës.

Rritja e angazhimit të industrisë dhe palëve të tjera të interesuara: Industria e transportit detar dhe furnizuesit e karburanteve duhet të luajnë një rol aktiv në zbatimin e rregullave dhe të angazhohen në zhvillimin e teknologjive të reja për të parandaluar ndotjen. Po ashtu, duhet të nxisin një praktikë të përgjegjshme dhe të qëndrueshme që minimizon impaktin mjedisor të veprimtarive të tyre.

Zbatimi i rregullave të forta për anijet e huaja në ujrat ndërkombëtare: Shtetet bregdetare duhet të sigurojnë që anijet që operojnë në ujrat e tyre ndërkombëtare të respektojnë të gjitha normat e parandalimit të ndotjes, dhe të përdorin mekanizma të efikas për të kontrolluar dhe ndëshkuar shkelësit.

Duke implementuar këto rekomandime, mund të arrihet një mbrojtje më e fortë e mjedisit detar, duke parandaluar ndotjen nga nafta dhe duke siguruar një të ardhme më të pastruar dhe të qëndrueshme për detet dhe oqeanet.

Literatura

1. Ligji Nr.8690, datë 16.11.2000 PËR ADERIMIN E REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË NË KONVENTËN “PËR MBROJTJEN E MJEDISIT DETAR DHE TË ZONËS BREGDETARE TË DETIT MESDHE, SI DHE TË 6 PROTOKOLLEVE SHOQËRUESE”

- a. Konventa Ndërkombëtare për Parandalimin e Ndotjes nga Anijet (MARPOL), e miratuar në vitin 1973, e ndryshuar;
- b. Konventa për Menaxhimin e Ujit të Ballastit
- c. *Konventa e Londres* për parandalimin e ndotjes së deteve
- d. International Maritime Organization. (n.d.). Pollution Prevention. Retrieved from <https://www.imo.org/en/OurWork/Environment/Pages/PollutionPrevention.aspx>
2. International Maritime Organization. (n.d.). International Convention on Oil Pollution Preparedness, Response and Co-operation. Retrieved from <https://www.imo.org/en/OurWork/Environment/Pages/OilPollution.aspx>
3. International Maritime Organization. (n.d.). Ballast Water Management Convention. Retrieved from <https://www.imo.org/en/OurWork/Environment/Pages/BallastWaterManagement.aspx>
4. Galvagnon, S. (2024, November 25). Can a cruise ship be sustainable? *Financial Times*. Retrieved from <https://www.ft.com/content/can-a-cruise-ship-be-sustainable>
5. Associated Press. (2024, November 20). America's ports have labored to clean up pollution. Will that continue? *Associated Press*. Retrieved from <https://apnews.com/article/americas-ports-pollution-cleanup>
6. The Guardian. (2024, December 1). Cruise ships urged to 'clean up their act' amid concerns toxic effluent being dumped on Great Barrier Reef. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/environment/cruise-ships-toxic-effluent-great-barrier-reef>
7. Associated Press. (2024, November 15). Head of international shipping regulator says industry must do more to cut carbon pollution. *Associated Press*. Retrieved from <https://apnews.com/article/shipping-industry-carbon-pollution>
8. Quigley, W. C., Rahouti, M., & Weiss, G. M. (2025, March 10). A Secure Blockchain-Assisted Framework for Real-Time Maritime Environmental Compliance Monitoring. *Journal of Maritime Technology and Environmental Sustainability*, 12(1), 55-70.

These references provide a combination of official IMO sources, news articles, and academic papers, offering a broad view on maritime pollution, regulatory efforts, and technological advancements in the shipping industry related to environmental compliance

THE SECURITY: A NEW ACADEMIC DISCIPLINE - PERSPECTIVES AND EMERGING CHALLENGES IN THE AGE OF TECHNOLOGY AND GLOBAL CHANGES.

Colonel (R) Dr. Ahmet LEKA

Deputy Dean of Faculty of Defense and Security, Military Academy of
Republic of Albania

Retired General Dr. Bardhyl HOXHA

ARB Security Ltd (Albania), Albania & External Lecturer at the Faculty of
Defense and Security, Military Academy of Albania

Abstract

In an era marked by rapid technological advancements and an increasingly interconnected global environment, the concept of security has expanded beyond its traditional military boundaries to become a complex and multidimensional field. The research paper titled *"Security: A New Academic Discipline – Perspectives and Challenges in the Age of Technology and Global Change"* explores the evolution of security studies as an academic discipline, highlighting its growing importance in contemporary education and international relations. The paper particularly focuses on the development of this field within the Albanian Armed Forces Academy (AFA), analyzing the challenges and opportunities involved in integrating advanced security concepts into the academic curriculum.

As NATO's strategic priorities continue to evolve in response to a dynamic global security landscape, the paper examines the increasing relevance of security studies within military education. NATO's new strategy, emphasizing enhanced deterrence and defense capabilities, calls for a more comprehensive approach to military training. This includes greater emphasis on cybersecurity, hybrid warfare, climate security, and emerging technologies—areas that are playing an increasingly critical role in today's and tomorrow's security environment.

The paper also underscores the need for an interdisciplinary approach to security studies—one that goes beyond traditional military training to incorporate political science, international relations, economics, environmental studies, and technology. Such an approach is essential for developing a holistic understanding of security, which is increasingly shaped by global interdependencies and unconventional threats. By embedding these diverse perspectives into its academic

programs, AFA aims to educate professionals capable of addressing a broad spectrum of contemporary security challenges.

One of the core goals highlighted in the paper is the formation of a new generation of professionals equipped to navigate complex scenarios. These scenarios include making strategic decisions amid geopolitical tensions, such as the conflict in Ukraine, the rise in state-sponsored cyberattacks, the militarization of space, and intensifying geopolitical competition. The AFA curriculum must therefore go beyond traditional defense strategies to adapt to rapid technological advancements, including the roles of **artificial intelligence**, **quantum computing**¹, and **autonomous systems**² in shaping future military capabilities.

The paper further highlights that **environmental security** will play a pivotal role in shaping the future of security studies, as climate change poses significant risks to both national and global stability. These risks include resource scarcity, population displacement, and the potential emergence of new conflict zones. The Albanian Armed Forces Academy (AFA) is uniquely positioned to lead in integrating environmental security into its academic programs, equipping students with the knowledge and skills needed to understand and respond to these evolving threats.

The development of **security as an academic discipline** at AFA represents not only a response to shifts in the global security landscape but also a strategic effort to align Albania's defense capabilities with NATO's broader objectives. By embedding the Alliance's latest strategic priorities into its curriculum, AFA aims to build a robust educational foundation that prepares future leaders to contribute effectively to NATO's collective defense.

In conclusion, the paper underscores the urgent need for AFA to modernize its curriculum to address contemporary security challenges. The integration of key emerging areas—such as cybersecurity, climate change, and advanced military technologies—will prepare students to navigate an increasingly complex and unpredictable world. Advancing security studies as an academic field at AFA will

¹ "**Computing quantic**" refers to **quantum computing**, which is an advanced type of computing that leverages the principles of quantum mechanics to process information in ways that classical computers cannot.

² "**Autonomous systems**" are technologies or machines that can operate independently without direct human intervention. In the military context, these systems are designed to carry out a range of tasks, including surveillance, reconnaissance, combat, logistics, and even decision-making, often through the use of advanced sensors, artificial intelligence (AI), and machine learning algorithms. The integration of autonomous systems into military forces is reshaping military capabilities in several profound ways.

reinforce Albania's national defense strategy while also supporting NATO's and the international community's broader mission to safeguard peace and stability.

Keywords: Security, academic discipline, concept, curriculum, threats, risks, technology, impacts.

1. Hyrje

Fusha e sigurisë ka kaluar transformime të thella gjatë dekadave të fundit, duke u shtrirë përtej kufijve ushtarakë dhe duke u shndërruar në një disiplinë akademike të gjerë dhe shumëanshme. Ky ndryshim është një reagim direkt ndaj përparimeve të shpejta teknologjike, lidhjes gjithnjë e më të thellë të sistemeve globale dhe kërcënimeve të reja jo-tradicionale të sigurisë, që shtrihen përtej shqetësimeve tradicionale ushtarake. Disa dekada më parë, siguria kuptohej kryesisht në kuadër të mbrojtjes kombëtare dhe strategjive ushtarake. Megjithatë, sot, ajo përfshin një gamë të gjerë fushash, si siguria kibernetike, stabiliteti ekonomik, rreziqet mjedisore dhe mbrojtja e të drejtave të njeriut.

Një nga faktorët kryesorë që ka shtyrë këtë transformim është zhvillimi i teknologjive të reja që kanë ndryshuar peizazhin e sigurisë. Rritja e teknologjive digjitale, si interneti, inteligjenca artificiale dhe mundësitë kibernetike, ka sjellë mundësi dhe sfida të reja për sistemet e sigurisë në mbarë botën. Kërcënimet që dikur lidhen me konfliktet tradicionale ushtarake tani janë zgjeruar për të përfshirë sulme kibernetike, luftë informacioni dhe pasojat e ndryshimeve mjedisore dhe katastrofat natyrore.

Për më tepër, natyra globalizuar e shoqërisë moderne do të thotë se siguria nuk është më e kufizuar vetëm brenda kufijve kombëtarë. Me rritjen e fluksit të informacionit, mallrave dhe njerëzve përtej kufijve, siguria e një shteti është e lidhur ngushtë me sigurinë e të tjerëve. Organizatave ndërkombëtare si NATO dhe Kombet e Bashkuara luajnë një rol kyç në adresimin e sfidave globale të sigurisë, pasi bashkëpunimi dhe koordinimi midis shteteve bëhen gjithnjë e më të nevojshme për të trajtuar çështje si terrorizmi, pandemitë dhe kërcënimet e sigurisë të shkaktuara nga ndryshimi i klimës.

Në këtë kontekst, siguria moderne është shndërruar në një fushë ndërdisiplinore, duke bashkuar shkencat politike, marrëdhëniet ndërkombëtare, ekonominë, studimet mjedisore dhe teknologjinë. Si rezultat, institucionet akademike në mbarë botën po përqendrohen gjithnjë e më shumë në zhvillimin e

programeve dhe kurseve që adresojnë natyrën në zhvillim të sigurisë dhe përgatisin liderët e ardhshëm për të kuptuar dhe përgjigjur ndaj këtyre sfidave komplekse.

Qëllimi kryesor i këtij punimi është të shqyrtojë zhvillimin e sigurisë si një disiplinë akademike dhe të analizojë rolin e Akademisë Ushtarake të Shqipërisë në integrimin e kësaj discipline në kuadrin e saj arsimor. Duke marrë parasysh ndryshimet dhe sfidat globale që ka përjetuar fusha e sigurisë, punimi synon të ofrojë një kuptim të thellë mbi mënyrën se si studimet e sigurisë nuk janë më të kufizuara në perspektivat tradicionale ushtarake, por kanë evoluar në një fushë ndërdisiplinore që përfshin shkencat politike, teknologjinë, ekonominë dhe çështjet mjedisore.

Struktura e punimit është e organizuar në mënyrë që fillimisht të paraqesë një pasqyrë teorike mbi evoluimin e sigurisë si një disiplinë. Më pas, do të theksohet rëndësia e studimeve të sigurisë në arsimin bashkëkohor, me fokus në natyrën ndërdisiplinore të kësaj fushe. Artikulli do të analizojë rolin e Akademisë Ushtarake të Shqipërisë, veçanërisht në lidhje me mundësinë e përfshirjes së çështjeve bashkëkohore të sigurisë, si kërcënimet kibernetike, ndryshimi i klimës dhe përparimet teknologjike në fushën ushtarake.

Gjithashtu, punimi do të shqyrtojë sfidat dhe mundësitë që paraqiten nga integrimi i studimeve të sigurisë në programin mësimor të Akademisë Ushtarake. Në përfundim, do të ofrohen sugjerime dhe rekomandime për mënyrën se si Akademia Ushtarake e Shqipërisë mund të përmirësojë kurikulën e saj, duke reflektuar zhvillimet bashkëkohore në fushën e sigurisë dhe duke kontribuar kështu në përmbushjen e objektivave të sigurisë kombëtare, si dhe atyre strategjike të NATO-s dhe forcimin e sigurisë ndërkombëtare.

2. Evolucioni i Konceptit të Sigurisë

Koncepti i sigurisë ka kaluar një proces të thellë rikonceptualizimi gjatë dekadave të fundit, duke u zhvendosur nga një paradigmë tradicionale e përqendruar në shtetin dhe mbrojtjen ushtarake, drejt një kuptimi më të gjerë, multidimensional dhe ndërdisiplinor. Fillimisht, në teoritë realiste të marrëdhënieve ndërkombëtare, siguria identifikohet kryesisht me ruajtjen e sovranitetit shtetëror dhe balancën e fuqisë, ku kërcënimet përkufizohet kryesisht si sulm nga një shtet tjetër (Heywood, 2011). Kjo qasje e kufizuar dominoi diskursin akademik deri në fundin e Luftës së Ftohtë.

Me ndryshimet strukturore në sistemin ndërkombëtar dhe rritjen e sfidave jo-tradicionale, si terrorizmi, ndryshimet klimatike, kërcënimet kibernetike dhe pandemitë globale, koncepti i sigurisë është zgjeruar dhe thelluar ndjeshëm.

Studiues bashkëkohorë kanë argumentuar për një zhvendosje nga “siguria e shtetit” drejt “sigurisë njerëzore”, e cila thekson mirëqenien individuale dhe mbrojtjen nga kërcënimet jo-ushtarake (Floyd, 2019). Kjo qasje përfaqëson një transformim paradigmatic, ku objektet e sigurisë nuk janë vetëm kufijtë shtetërorë, por edhe njerëzit, komunitetet dhe ekosistemet që përballen me pasiguri të shumta dhe të ndërlikdhura.

Këto zhvillime kanë nxitur formësimin e një disiplinore akademike që përfshin, përveç shkencave politike dhe marrëdhënieve ndërkombëtare, edhe fushat si ekonomia, sociologjia, teknologjia dhe studimet e mjedisit (Williams, 2020). Në këtë mënyrë, siguria nuk është më një çështje ekskluzive e ministrive të mbrojtjes apo ushtrive, por një shqetësim kolektiv që kërkon bashkëpunim ndërsektorial dhe ndërtim të kapaciteteve civile e institucionale për t’u përballur me kërcënimet e reja.

Në rrafshin teorik, shkolla e Kopenhagës, me autorë si Buzan dhe Wæver, kanë kontribuar në zhvillimin e teorisë së “sekuritizimit”, e cila analizoi mënyrën se si çështjet bëhen objekt i diskurseve të sigurisë përmes proceseve sociale dhe politike (Buzan, Wæver & de Wilde, 1998). Kjo teori ka nxitur analizën kritike të mënyrës se si pushteti dhe perceptimi formësojnë politikën e sigurisë. Ndërkohë, qasjet konstruktiviste dhe post-strukturaliste, të ndjekura nga autorë si Rita Floyd, kanë sjellë vëmendjen drejt etikës, drejtësisë dhe ndikimit të normave në mënyrën se si kuptohet dhe aplikohet siguria (Floyd, 2019).

Kjo evoluim konceptual reflektohet gjithashtu në praktikat institucionale dhe akademike, ku gjithnjë e më shumë programe studimore në universitete dhe akademi ushtarake janë duke përfshirë modulet e sigurisë që shkojnë përtej doktrinës klasike ushtarake dhe i përgjigjen nevojave të reja globale për analizë, parandalim dhe menaxhim të rreziqeve komplekse.

3. Rëndësia e Studimeve të Sigurisë në Arsimimin Bashkëkohor

Në një epokë të karakterizuar nga ndërlikdhja globale dhe pasiguri të shumanshme, studimet e sigurisë janë shndërruar në një komponent të pazëvendësueshëm të edukimit të lartë dhe të analizës së marrëdhënieve ndërkombëtare. Kërcënimet moderne – nga terrorizmi dhe ekstremizmi i dhunshëm, te krizat klimatike dhe sulmet kibernetike – nuk njohin kufij dhe shpesh kanë efekte të ndërlikdhura që përfshijnë sigurinë kombëtare, ekonomike, shëndetësore dhe mjedisore njëkohësisht (Williams, 2020). Përballë këtij konteksti dinamik, edukimi në fushën e sigurisë nuk është më privilegj i institucioneve ushtarake apo shtetërore,

por një domosdoshmëri për të gjithë aktorët që kontribuojnë në sigurinë dhe stabilitetin global.

Në arsimin e lartë, integrimi i studimeve të sigurisë ka sjellë një pasurim të kurrikulave universitare, duke nxitur zhvillimin e aftësive analitike, të menduarit kritik dhe ndërtimin e kapaciteteve për menaxhimin strategjik të rrezikut. Studentët në programe të tilla ekspozohen ndaj perspektivave ndërdisiplinore që ndërthurin teori politike, marrëdhënie ndërkombëtare, sociologji, teknologji informative dhe etikë – një qasje që i përgatit ata për të analizuar sfidat komplekse të sigurisë nga këndvështrime të ndryshme (Baldwin, 1997; Heywood, 2011). Ky formim është veçanërisht i rëndësishëm për ndërtimin e një brezi të ri profesionistësh – qoftë në sektorin publik, diplomaci, forcat e armatosura, organizatat ndërkombëtare apo shoqërinë civile – të aftë për të projektuar politika efektive dhe të qëndrueshme të sigurisë.

Për më tepër, studimet e sigurisë kanë rol kyç në formësimin e qasjeve ndërkombëtare ndaj paqes dhe stabilitetit. Ato ofrojnë korniza teorike dhe praktike për bashkëpunim ndërkombëtar, menaxhim të konflikteve dhe qeverisje globale. Qasjet konstruktiviste dhe kritike të shekullit XXI kanë rritur vetëdijen për nevojën e një diskursi të ri të sigurisë, i cili jo vetëm që adreson burimet tradicionale të kërcënimit, por edhe nxit drejtësinë globale dhe sigurinë njerëzore (Booth, 2005; Floyd, 2019). Në këtë mënyrë, siguria nuk perceptohet më vetëm si një çështje e fuqisë dhe mbrojtjes, por si një mjet për ndërtimin e paqes, të drejtës dhe zhvillimit të qëndrueshëm.

Përfshirja e studimeve të sigurisë në programet arsimore është bërë veçanërisht e rëndësishme në epokën post-pandemike dhe në kontekstin e luftës në Ukrainë, ku është bërë e qartë se siguria kombëtare dhe ndërkombëtare janë të ndërvarura. Institucionet arsimore, përfshirë akademitë ushtarake, kanë rolin e tyre jetik në formimin e liderëve të ardhshëm që kuptojnë kompleksitetin e sfidave bashkëkohore dhe janë të aftë të ndërtojnë strategji përballë rreziqeve të reja, të paparashikueshme dhe shpesh asimetrike (Mutimer, 2013).

Gjithashtu, edukimi në fushën e sigurisë ndihmon në zhvillimin e diplomacisë parandaluese. Aftësia për të kuptuar rrënjët e konflikteve, për të vlerësuar risqet dhe për të ndërtuar mekanizma parandalues dhe bashkëpunues është thelbësore për menaxhimin e marrëdhënieve ndërkombëtare në një botë ku tensionet gjeopolitike janë në rritje. Në këtë kontekst, njohuritë akademike për sigurinë shërbejnë jo vetëm për parandalimin e krizave, por edhe për promovimin e stabilitetit afatgjatë dhe të rendit ndërkombëtar.

Së fundmi, duke pasur parasysh ndikimin gjithnjë e më të madh të teknologjisë dhe inteligjencës artificiale në fushën e sigurisë, institucionet arsimore janë të thirrura të zhvillojnë programe që trajtojnë aspektet etike, ligjore dhe strategjike të këtyre fenomeneve. Edukimi nuk duhet të kufizohet vetëm në përvetësimin e njohurive teknike, por duhet të udhëhiqet nga një vizion holistik për sigurinë – një vizion që i jep prioritet bashkëpunimit, etikës dhe zhvillimit të qëndrueshëm përballë kërcënimeve të reja dhe të shumëfishta.

4. Siguria: Një Disiplinë e re Akademike – Perspektiva dhe Sfidat në Rritje në Epokën e Teknologjisë dhe Ndryshimeve Globale

Tradicionalisht, siguria është konceptuar si një përgjegjësi thelbësisht shtetërore, e lidhur ngushtë me ushtrinë, policinë dhe shërbimet e inteligjencës. Megjithatë, në kontekstin e sotëm global, ku zhvillimet teknologjike dhe ndërlidhja ndërkombëtare kanë sjellë një spektrin të ri rrezikshmërie, siguria nuk mund të kufizohet më në kornizat e mbrojtjes konvencionale. Kërcënime të tilla si sulmet kibernetike, terrorizmi ndërkombëtar, pandemitë, ndryshimet klimatike dhe destabiliteti politik janë bërë sfida ndërsektoriale dhe ndërkombëtare, që kërkojnë përgjigje të integruara dhe ndërdisiplinore. Siç thekson *World Policy Hub (2023)*, kjo situatë imponon një rikonceptim rrënjësor të sigurisë – nga një koncept thjesht ushtarak në një qasje gjithëpërfshirëse që përfshin dimensione humane, mjedisore, teknologjike dhe shëndetësore.

Rritja e kompleksitetit të këtyre kërcënimeve globale ka çuar në themelimin dhe zgjerimin e **Studimeve të Sigurisë** si një fushë akademike më vete në institucionet e arsimit të lartë. Kjo disiplinë, që mbështetet në sinergjinë e politikës ndërkombëtare, të drejtës, teknologjisë, psikologjisë dhe shkencave shoqërore e natyrore, ofron një kuadër analitik për të kuptuar dhe adresuar rreziqet moderne. Sipas *Zohar (2022)*, Studimet e Sigurisë nuk fokusohen më vetëm në analizën e luftërave dhe konflikteve, por edhe në ruajtjen e stabilitetit demokratik dhe mbrojtjen e të drejtave të njeriut në kohë paqeje.

Kjo perspektivë e re nënvizon domosdoshmërinë që universitetet të kalojnë nga roli tradicional i transmetuesve të dijes drejt një roli më aktiv në krijimin e një **kulture të re të sigurisë**, të themeluar mbi etikën, analizën kritike dhe angazhimin qytetar. *Williams (2012)* thekson se edukimi në fushën e sigurisë duhet të jetë ndërdisiplinor dhe etik, duke pajisur studentët jo vetëm me aftësi teknike, por edhe me vetëdije kritike për ndikimet e sigurisë në jetën sociale dhe politike.

Përfshirja e hershme e kësaj fushe në kurrikulat akademike ndihmon në zhvillimin e një kuptimi më të thellë të lidhjeve ndërmjet **drejtësisë sociale, teknologjisë dhe paqes**, duke sfiduar stereotipet që e reduktojnë sigurinë vetëm në përmasa ushtarake apo shtetërore. Në një botë ku kërcënimet hibride, sulmet ndaj infrastrukturave kritike dhe dezinformimi janë bërë realitet i përditshëm, institucionet arsimore duhet të adoptojnë metoda më dinamike mësimore – përfshirë simulime, analiza rastesh dhe platforma digjitale – që nxisin mendimin analitik dhe reagimin e shpejtë.

Në epokën pas-pandemike, ku dobësitë sistematike në sigurinë shëndetësore dolën në pah, përfshirja e kësaj dimensionit në arsimin universitar nuk është më një luks, por një domosdoshmëri. Kjo qasje përforcon jo vetëm rezistencën ndaj krizave të ardhshme, por edhe ndërgjegjësimin për rolin e komunitetit në ruajtjen e mirëqenies kolektive.

Një aspekt thelbësor që shpesh neglizhohet është **lidhja midis sigurisë dhe demokracisë**. Një shoqëri që kupton konceptin gjithëpërfshirës të sigurisë është më e aftë të mbrojë institucionet e veta demokratike, të kërkojë llogaridhënie dhe të ndërtojë mekanizma efektivë për mbrojtjen e të drejtave dhe lirive themelore. *Gunaratna (2023)* nënvizon se edukimi mbi sigurinë luan një rol parandalues në radikalizimin, polarizimin dhe përhapjen e ideologjive ekstremiste.

Në këtë kontekst të ri global, **universitetet dhe institucionet arsimore kanë një rol kyç** jo vetëm në formimin profesional të studentëve, por edhe në zhvillimin e një kulture të qëndrueshme të sigurisë dhe paqes. *Walt (1991)* argumenton se edukimi duhet të balancojë teorinë me praktikën, duke ofruar aftësi që u mundësojnë individëve të veprojnë në mënyrë të përgjegjshme dhe efektive përballë sfidave reale të sigurisë.

Në përmbyllje, **integrimi i Studimeve të Sigurisë** në sistemin arsimor përfaqëson një hap strategjik drejt një shoqërie më të vetëdijshme, më të përgatitur dhe më të qëndrueshme. Ky integrim i përgjigjet realiteteve të shekullit XXI dhe kontribuon në formimin e brezave që nuk janë vetëm konsumues informacioni, por edhe aktorë aktivë në mbrojtjen e vlerave demokratike dhe sigurisë globale.

4.1. Siguria si Disiplinë e Re Akademike - Qasja e NATO-s dhe Vendeve të saj.

Në vitet e fundit, koncepti i "Studimeve të Sigurisë" është shndërruar në një disiplinë akademike gjithnjë e më të rëndësishme, si pasojë e kërcënimeve të ndryshme dhe shumëdimensionale me të cilat përballlet bota sot. Për NATO-n dhe shtetet anëtare të saj, arsimi në fushën e sigurisë ka luajtur një rol kyç në përgatitjen

e personelit ushtarak dhe civil për t'u përgjigjur në mënyrë efektive ndaj një sërë sfidash të sigurisë. Integrimi i studimeve të sigurisë në kurrikulat akademike të vendeve anëtare ka pasur një ndikim të madh në krijimin e kapaciteteve, sensibilizimin e qytetarëve për çështjet e sigurisë dhe kontribuimin në stabilitetin afatgjatë të vendeve anëtare dhe të komunitetit ndërkombëtar.

Studimet e sigurisë si një fushë kërkimi akademik ka lindur pas Luftës së Dytë Botërore, kryesisht në kuadër të shkencave politike dhe marrëdhënieve ndërkombëtare. Megjithatë, ishte përgjigja e NATO-s ndaj Luftës së Ftohtë që theksoi nevojën për trajnime të specializuara dhe kërkime mbi çështjet e sigurisë (Williams, 2012). Në fillim, studimet e sigurisë u përqendruan në kërcënimet ushtarake tradicionale, dimensionet strategjike të fuqisë dhe konceptin e sigurisë qendrore në strukturat ushtarake dhe ligjzbatuse shtetërore. Me kalimin e kohës, pasi natyra e kërcënimeve globale u zhvillua, veçanërisht pas mbarimit të Luftës së Ftohtë dhe rritjes së kërcënimeve transnacionale si terrorizmi, kërcënimet kibernetike dhe ndryshimet klimatike, disiplina e sigurisë u zgjerua për të përfshirë një gamë më të gjerë çështjesh (Walt, 1991).

NATO ka kuptuar prej kohësh rëndësinë e edukimit për sigurinë dhe ka bërë përpjekje të konsiderueshme për ta integruar studimin e sigurisë si një disiplinë akademike të rëndësishme. Kolegjiumi i Mbrojtjes i NATO-s (NDC) në Romë, Itali, është një nga institucionet më të rëndësishme në këtë përpjekje. Kolegji ofron edukim të avancuar për liderë ushtarakë dhe civilë nga shtetet anëtare të NATO-s dhe partnerët e saj, duke i përgatitur ata për të adresuar sfidat strategjike të sigurisë përmes një kuptimi gjithëpërfshirës të marrëdhënieve ndërkombëtare, operacioneve ushtarake dhe dinamikave të sigurisë rajonale (NATO, 2021). Po ashtu, Programet e Edukimit dhe Trajnimit të NATO-s kanë për qëllim t'u ofrojnë njohuri dhe aftësi kritike forcave të NATO-s, duke siguruar që ato të mbeten të afta dhe reaguese ndaj kërcënimeve tradicionale dhe jo tradicionale (NATO, 2021).

Në vitin 2002, krijimi i Komandës së Transformimit të NATO-s (ACT) ishte një tjetër hap kyç në qasjen e NATO-s ndaj edukimit të sigurisë. Misioni i ACT është të udhëheqë transformimin e forcave të NATO-s, kapaciteteve dhe doktrinës. Një pjesë e përgjegjësisë së saj është promovimi i iniciativave edukative që përqendrohen në studimet e sigurisë në kuadër të dinamikave moderne ushtarake dhe politike (NATO, 2021). Përmes programeve të saj të trajtimit, ACT siguron që shtetet anëtare dhe partnerët e saj të jenë të aftë të përballen me sfidat e reja dhe të emergjencës të sigurisë, si kërcënimet kibernetike, lufta hibride dhe natyra e zhvillimit të terrorizmit (ACT, 2020).

Në përgjigje të politikave të NATO-s për edukimin në fushën e sigurisë, shumë shtete anëtare kanë marrë hapa të dukshëm për të integruar studimet e sigurisë në kurrikulat e tyre akademike. Vende si Shtetet e Bashkuara të Amerikës, Mbretëria e Bashkuar dhe Gjermania kanë pasur për një kohë të gjatë programe të specializuara në studimet e sigurisë, por sfidat globale të fundit i kanë shtyrë këto shtete të zgjerojnë dhe zhvillojnë më tej kurrikulat akademike.

Për shembull, Shtetet e Bashkuara kanë integruar studimet e sigurisë si në arsimin civil, ashtu dhe në atë ushtarak. Institucione si Universiteti i Mbrojtjes Kombëtare (NDU) ofrojnë edukim të avancuar për ushtarakët dhe liderët civilë në sigurinë kombëtare dhe politikën e mbrojtjes (National Defense University, 2021). Po ashtu, shumë universitete amerikane, përfshirë Harvard, Georgetown dhe Stanford, kanë programe të njohura në marrëdhëniet ndërkombëtare dhe studimet e sigurisë, duke promovuar kërkimin ndërdisiplinor mbi sfidat globale të sigurisë.

Në Mbretërinë e Bashkuar, universitete si King's College London dhe Universiteti i St. Andrews ofrojnë programe të specializuara masteri dhe doktorature në studimet e sigurisë. Këto programe kombinojnë studimin e strategjisë ushtarake me shkencat politike, marrëdhëniet ndërkombëtare dhe ligjin, duke ndihmuar studentët të zhvillojnë një kuptim të plotë të kërcënimeve tradicionale dhe jo tradicionale të sigurisë (King's College London, 2021). Po ashtu, në Gjermani, Universiteti i Bundeswehr ofron programe që kombinojnë trajnimin akademik me edukimin ushtarak, duke u fokusuar në sigurinë globale dhe politikën e mbrojtjes (Bundeswehr University, 2021).

Në shtetet më të vogla anëtare të NATO-s, si Lituani, Estoni dhe Letoni, integrimi i studimeve të sigurisë është përqendruar në edukimin jo vetëm të personelit ushtarak, por edhe të funksionarëve qeveritarë dhe qytetarëve. Kolegjiumi i Mbrojtjes i Balltikut, i krijuar nga Estonia, Letonia dhe Lituania, me Tartu, Estoni, ofron programe që përqendrohen në sfidat e sigurisë rajonale dhe rolin e mbrojtjes kolektive të NATO-s. Ky kolegji ka marrë një rol të rëndësishëm si një qendër kërkimore dhe edukative për studimet e sigurisë, duke ofruar një platformë për liderët e ardhshëm për të fituar njohuri të thella mbi çështjet e sigurisë ndërkombëtare dhe rajonale (Baltic Defence College, 2021).

Integrimi i studimeve të sigurisë si disiplinë akademike në kurrikulat e shteteve anëtare të NATO-s është një hap i rëndësishëm për të përballuar sfidat e reja dhe të ndërlikuara të sigurisë globale. Përmes institucioneve si Kolegjiumi i Mbrojtjes i NATO-s dhe Komanda e Transformimit, si dhe përpjekjeve të shteteve anëtare, studimet e sigurisë janë bërë një komponent kyç i arsimit të avancuar. Ky integrim ka krijuar mundësi për zhvillimin e një kuptimi të thellë dhe

gjithëpërfshirës të kërcënimeve të sigurisë dhe përgatitjen e liderëve të ardhshëm që do të mund të përballen me sfidat e sigurisë globale.

4.2. Siguria si Disiplinë të Re Akademike – Qasja e Akademisë Ushtarake të Shqipërisë

Në një botë që po bëhet gjithnjë e më e ndërlidhur dhe e pasigurt, përfshirja e studimeve të sigurisë në Akademinë Ushtarake të Shqipërisë është një hap i rëndësishëm për përgatitjen e liderëve ushtarakë dhe civilë të së ardhmes, të cilët duhet të jenë të gatshëm për të përballuar kërcënimet gjithnjë e më të sofistikuar dhe të ndryshueshme. Akademia Ushtarake e Shqipërisë, duke pasur parasysh misionin e saj në formimin e udhëheqësve ushtarakë dhe civilë, ka nisur procesin e integritetit të studimeve të sigurisë si një disiplinë të re akademike në programet e saj. Kjo do t'i mundësojë Akademisë të ofrojë një qasje të përditësuar dhe gjithëpërfshirëse, që ndihmon në zhvillimin e aftësive dhe njohurive të nevojshme për trajtimin e sfidave moderne të sigurisë. Ky integrim përfshin, përveç kursit të Lartë të Sigurisë dhe Mbrojtjes, edhe përditësimin e kurrikulave për të tre nivelet e edukimit të Akademisë: Bachelor, Master dhe Doktoratë.

Një nga sfidat kryesore që përballen institucionet arsimore ushtarake është adaptimi i programeve mësimore për të përfshirë studimet e sigurisë në një kontekst gjithnjë e më kompleks dhe të ndryshueshëm. Akademia Ushtarake e Shqipërisë duhet të sigurojë që programet e saj të jenë të përshtatura për të përballuar kërcënimet moderne, që tani nuk janë vetëm ushtarake, por gjithashtu transnacionale dhe jo-tradicionale (Walt, 1991). Kjo kërkon një përqasje gjithëpërfshirëse dhe ndërdisiplinore, e cila përfshin jo vetëm kurse të avancuara, si Kursi i Lartë i Sigurisë dhe Mbrojtjes, por edhe një theks të veçantë në lidhjet e studimeve të sigurisë me shkencat sociale, teknologjinë, dhe marrëdhëniet ndërkombëtare (Williams, 2012).

Kursi i Lartë i Sigurisë dhe Mbrojtjes është një nga elementët kyç për përgatitjen e liderëve ushtarakë dhe civilë, duke ofruar një trajnim të thelluar për sfidat strategjike dhe operacionale që përfshijnë sigurinë dhe mbrojtjen (2021, 22 tetor). Ky kurs është projektuar për të siguruar një kuptim të plotë të çështjeve të sigurisë, përfshirë kërcënimet tradicionale dhe jo-tradicionale, si dhe përdorimin e diplomacisë, inteligjencës, dhe operacioneve ushtarake për menaxhimin e këtyre kërcënimeve. Kursi gjithashtu përfshin trajnim për analizimin e kërcënimeve dhe zhvillimin e strategjive të mbrojtjes, duke përfshirë çështje si siguria kibernetike dhe mbrojtja e infrastrukturës kritike (NATO, 2021).

Akademia Ushtarake e Shqipërisë ofron gjithashtu tre nivele kryesore të trajnimit që janë thelbësore për zhvillimin e oficerëve dhe personelit të saj:

Programi Bachelor: Ky program është i strukturuar për të ofruar një kuptim të gjerë të sigurisë dhe mbrojtjes, duke përfshirë lëndë që mbulojnë marrëdhëniet ndërkombëtare, politikat e mbrojtjes dhe menaxhimin e krizave. Programi gjithashtu përfshin njohuri të tjera të domosdoshme për oficerët, si historia, gjeopolitika, dhe strategjitë ushtarake. Ky program ka rëndësi të veçantë në krijimin e një baze solide për trajnimet e mëtejshme dhe ofron mundësi për zhvillimin e aftësive analitike dhe vendimmarrëse në situata komplekse (Akademia Ushtarake e Shqipërisë, 2020).

Programi Master: Ky program është dizajnuar për të ofruar mundësinë që oficerët e avancuar dhe liderët të formohen më thellë në çështjet e sigurisë. Përfshin fushat e sigurisë kibernetike, diplomacisë ndërkombëtare, mbrojtjes kolektive dhe menaxhimin e krizave. Programi siguron që oficerët të zhvillojnë aftësi analitike dhe kritike për të përballuar kërcënimet gjithnjë e më komplekse të sigurisë. Akademia duhet të përqendrohet në trajtimin e sfidave të reja, si lufta hibride dhe kërcënimet kibernetike (Akademia Ushtarake e Shqipërisë, 2021).

Programi i Doktoraturës: Ky nivel është projektuar për të ofruar mundësi për kërkime të avancuara në fushën e sigurisë dhe mbrojtjes. Ai synon zhvillimin e njohurive të thella dhe praktikave të reja që mund të kontribuojnë në përmirësimin e politikave dhe strategjive të sigurisë. Programi i doktoratës gjithashtu ofron mundësi për të zhvilluar kërkime që lidhen me kërcënimet globale, duke përfshirë sigurinë kibernetike dhe sfidat e reja të mbrojtjes (Akademia Ushtarake e Shqipërisë, 2022).

Një nga avantazhet kryesore të integritit të studimeve të sigurisë në kurrikulat akademike të Akademisë Ushtarake të Shqipërisë është përdorimi i një qasjeje ndërdisiplinore. Siguria është një fushë që kërkon njohuri nga shumë disiplina të ndryshme, përfshirë shkencat sociale, teknologjinë, mjedisin dhe marrëdhëniet ndërkombëtare (Buzan et al., 1998). Akademia duhet të sigurojë që programet e saj ofrojnë një kuptim të thelluar të këtyre lidhjeve dhe të përfshijnë kurse që lidhin sigurinë me sfida globale, si ndryshimet klimatike, sigurinë kibernetike dhe menaxhimin e krizave mjedisore dhe natyrore (Brown, 2011).

Për shembull, integrimi i sigurisë mjedisore në programet e Akademisë është një hap i rëndësishëm për përgatitjen e kadetëve për sfidat që lidhen me pasojat e ndryshimeve klimatike në sigurinë kombëtare dhe ndërkombëtare. Po ashtu, siguria kibernetike është një fushë që kërkon trajnim të thelluar dhe të

specializuar për të përballuar kërcënimet e reja që vijnë nga zhvillimi i shpejtë i teknologjive dhe përdorimi i internetit në masë (Libicki, 2007).

Si përfundim, integrimi i studimeve të sigurisë në Akademinë Ushtarake të Shqipërisë është një hap i rëndësishëm për përgatitjen e liderëve të ardhshëm për sfidat e sigurisë të shekullit të 21-të. Ky integrim duhet të përfshijë një qasje ndërdisiplinore dhe një përqendrim në të tre nivelet e trajnimit akademik: Bachelor, Master dhe Doktoratë. Përmes një programi të përshtatur dhe të avancuar, Akademia do të mundësojë përgatitjen e oficerëve dhe liderëve të ardhshëm për të përballuar kërcënimet moderne të sigurisë dhe për të kontribuar në ruajtjen e stabilitetit dhe paqes kombëtare dhe ndërkombëtare.

5.2. Sfidat dhe Mundësitë për Integrimin e Suksesshëm të Studimeve të Sigurisë në Akademinë Ushtarake të Shqipërisë

Në epokën e pas Luftës së Ftohtë dhe veçanërisht në dy dekadat e fundit, natyra e sigurisë globale ka ndryshuar ndjeshëm. Nga kërcënimet konvencionale të konflikteve shtet më shtet, në sfidat më komplekse si terrorizmi ndërkombëtar, lufta kibernetike, pandemitë dhe ndryshimet klimatike, siguria është shndërruar në një fushë shumëdimensionale dhe ndërdisiplinore (Waltz, 1991; Gunaratna, 2023). Në këtë kontekst, nevoja për të reformuar dhe modernizuar arsimin ushtarak është e evidente. Integrimi i studimeve të sigurisë në Akademinë Ushtarake të Shqipërisë është një hap thelbësor drejt përgatitjes së kuadrove të aftë për të menaxhuar realitetet e reja të sigurisë kombëtare dhe ndërkombëtare.

Një nga sfidat kryesore për Akademinë Ushtarake është përshtatja e kurrikulës me kërkesat dinamike të një mjedisi të sigurisë që ndryshon vazhdimisht. Kërcënimet hibride — që kombinojnë mjete ushtarake dhe jo-ushtarake, përfshirë fushatat e dezinformimit dhe sulmet kibernetike — kërkojnë një përgatitje që shkon përtej trajnimit tradicional ushtarak (NATO, 2025). Një tjetër sfidë madhore është ndërtimi i një kurrikule që është jo vetëm teorikisht solide, por edhe praktikisht e zbatueshme në kontekste reale operationale. Për më tepër, sfidat mjedisore si pasojat e ndryshimeve klimatike janë tashmë të njohura si faktorë destabilizues që ndikojnë në konfliktet rajonale dhe në migrimin masiv (NATO, 2024a). Kjo kërkon që programet arsimore të përfshijnë komponentë të analizës së rrezikut mjedisor dhe menaxhimit të krizave në kushtet e fatkeqësive natyrore.

Në mënyrë paralele me sfidat, procesi i integritetit të studimeve të sigurisë ofron edhe një sërë mundësish të rëndësishme për reformimin e sistemit të edukimit ushtarak në Shqipëri, duke bashkëpunuar ngushtë me institucione ndërkombëtare si

NATO dhe BE për shkëmbimin e praktikave më të mira në arsim dhe trajnim (NATO, 2024b).

Zhvillimi i partneriteteve akademike dhe kërkimore, përfshirë programe të përbashkëta me Akademi Ushtarake apo edhe universitete evropiane dhe pjesëmarrja në rrjete kërkimore mbi sigurinë, mund të rrisin kapacitetet vendore për analizë strategjike dhe prodhim dijesh të reja. Përmes përfshirjes së ekspertëve të jashtëm dhe përdorimit të teknologjive të avancuara (simulime, inteligjencë artificiale, laboratorë analitikë), Akademia mund të zhvillojë një model të inovacionit arsimor në kontekstin ushtarak shqiptar.

Për të trajtuar sfidat shumëdimensionale të sigurisë moderne, një kurrikulë efektive duhet të jetë ndërdisiplinore. Kjo do të thotë përfshirje të moduleve nga shkencat politike, marrëdhëniet ndërkombëtare, ekonomia e sigurisë, psikologjia e konfliktit, teknologjia e informacionit dhe menaxhimi i emergjencave (Gunaratna, 2023). Qasja ndërdisiplinore jo vetëm që rrit cilësinë e përgatitjes intelektuale të kadetëve, por gjithashtu ndihmon në ndërtimin e kapaciteteve për të analizuar dhe ndërhyrë në mënyrë efektive në kontekste komplekse.

Nga ana tjetër, duke qenë se Shqipëria është pjesë e Aleancës së NATO-s dhe aspirojnë të luajë një rol më aktiv në misionet paqeruajtëse, programet arsimore duhet të jenë të përshtatura për të trajnuar oficerë të gatshëm për bashkëpunim ndërkulturore, përfshirë njohuri mbi ligjin ndërkombëtar, diplomacinë ushtarake dhe standardet e interoperabilitetit të NATO-s (NATO, 2024c).

Integrimi i suksesshëm i studimeve të sigurisë në Akademinë Ushtarake duhet të shihet si një pjesë përbërëse e strategjisë kombëtare për siguri dhe mbrojtje. Përmes këtij procesi, Shqipëria jo vetëm që rrit kapacitetet e saj mbrojtëse, por forcon edhe rolin e saj si një faktor stabiliteti në Ballkanin Perëndimor. Edukimi cilësor ushtarak është çelësi për të ndërtuar besueshmërinë e vendit si aleat në skenën euroatlantike.

Përballë një peizazhi gjithnjë e më të ndërlikuar të kërcënimeve, studimet e sigurisë janë më shumë se kurrë një domosdoshmëri strategjike. Akademia Ushtarake e Shqipërisë ka potencialin për të udhëhequr këtë transformim nëpërmjet një kurrikule bashkëkohore, fleksibël dhe të bazuar në dijeni ndërdisiplinore. Përmes përfshirjes së praktikave më të mira ndërkombëtare dhe ndërtimit të kapaciteteve vendore, integrimi i kësaj disipline mund të shërbejë si bazë për ndërtimin e një gjenerate të re liderësh të përgatitur për sfidat e së ardhmes.

Përfundime

Në një kohë kur realitetet globale po ndryshojnë me ritme të shpejta dhe sfidat e sigurisë po bëhen gjithnjë e më të ndërlikuara dhe të paparashikueshme, **integrimi i Studimeve të Sigurisë si një disiplinë e veçantë akademike në Akademinë Ushtarake të Shqipërisë përfaqëson një domosdoshmëri strategjike**. Kjo qasje nuk synon vetëm përgatitjen profesionale të oficerëve të ardhshëm, por synon krijimin e një kuadri intelektual të aftë për të kuptuar, analizuar dhe menaxhuar kompleksitetin e kërcënimeve të reja në mënyrë etike, të qëndrueshme dhe gjithëpërfshirëse.

Paradigma e re kërkon një zhvendosje nga koncepti tradicional i sigurisë, i fokusuar ekskluzivisht në mbrojtjen fizike dhe ushtarake, drejt një **kuptimi më të gjerë dhe më të ndërlidhur të sigurisë**, që përfshin aspekte kibernetike, mjedisore, sociale, shëndetësore dhe demokratike. Kjo transformon edhe vetë natyrën e edukimit ushtarak, duke e kthyer Akademinë në një qendër të mendimit kritik, reflektimit strategjik dhe përgatitjes ndërdisiplinore.

Sfidat për këtë integrim janë të shumta – nga nevoja për trajnimin e stafit akademik dhe përditësimin e kurrikulës, te krijimi i moduleve fleksibël dhe ndërveprues që adresojnë sigurinë në mënyrë holistike. Megjithatë, **mundësitë që ofron ky integrim janë shumë më të mëdha**: formimi i liderëve të rinj me kapacitet për të menduar përtej kufijve klasikë të disiplinës ushtarake dhe për të ndërtuar ura bashkëpunimi ndërinstitucional, rajonal dhe ndërkombëtar.

Akademia Ushtarake e Shqipërisë, duke integruar në mënyrë të strukturuar dhe të qëndrueshme Studimet e Sigurisë, mund të pozicionohet si një **institucion i avancuar i edukimit strategjik**, që kontribuon jo vetëm në sigurinë kombëtare, por edhe në përpjekjet e përbashkëta për siguri rajonale dhe globale. Ky hap reflekton jo vetëm një përshtatje me kohën, por një angazhim të thellë për ndërtimin e një shoqërie më të vetëdijshme, më rezistente dhe më të drejtë.

Literatura

1. Baldwin, D. A. (1997). The concept of security. Review of International Studies, 23(1), 5–26.
2. Booth, K. (2005). Critical security studies and world politics. Lynne Rienner Publishers.
3. Floyd, R. (2019). The morality of security: A theory of just securitization. Cambridge University Press.
4. Heywood, A. (2011). Global politics. Palgrave Macmillan.

5. Mutimer, D. (2013). Beyond strategy: Critical thinking and the new security studies. In P. D. Williams (Ed.), *Security studies: An introduction* (2nd ed., pp. 85–100). Routledge.
6. Williams, P. D. (Ed.). (2020). *Security studies: An introduction* (3rd ed.). Routledge.
7. Gunaratna, R. (2023, July 26). *Understanding the importance of security studies in today's world*. <https://rohangunaratna.com/index.php/2023/07/26/understanding-the-importance-of-security-studies-in-todays-world/>
8. Walt, S. M. (1991). The renaissance of security studies. *International Studies Quarterly*, 35(3), 211–239. <https://doi.org/10.2307/2600461>
9. Williams, P. D. (2012). *Security studies: An introduction*. Abingdon, UK: Routledge.
10. World Policy Hub. (2023, October 10). *The future of security studies: Embracing a multi-dimensional approach*. <https://worldpolicyhub.com/the-future-of-security-studies-embracing-a-multi-dimensional-approach/>
11. Zohar, A. (2022). The concept of safety and security education in the context of sustainability. *Sustainability*, 12(12), 5022. <https://doi.org/10.3390/su12125022>
12. Akademia Ushtarake e Shqipërisë. (2020). *Programi i trajnimit të oficerëve – Niveli Bachelor*.
13. Akademia Ushtarake e Shqipërisë. (2021). *Programi i Masterit në Siguri dhe Mbrojtje*.
14. Akademia Ushtarake e Shqipërisë. (2022). *Programi i Doktoraturës në Studime të Sigurisë*.
15. Ministria e Mbrojtjes e Republikës së Shqipërisë. (2021, 22 tetor). *Shqipëria organizon Kursin e Lartë të Studimeve të Sigurisë dhe Mbrojtjes*. <https://www.mod.gov.al/eng/index.php/newsroom/1371-albania-organizes-the-senior-course-on-security-and-defense-studies-military-personnel-and-officials-from-kosovo-and-nato-countries-are-part-of-it>
16. Brown, O. (2011). *Climate Change and Security: The Challenge for International Security*. Stockholm International Peace Research Institute.
17. Buzan, B., Waever, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publishers.
18. Libicki, M. C. (2007). *Conquest in Cyberspace: National Security and Information Warfare*. Cambridge University Press.
19. NATO. (2021). *NATO Defense Education Enhancement Programme (DEEP)*. Retrieved from <https://www.nato.int>
20. Walt, S. M. (1991). *The Renaissance of Security Studies*. *International Studies Quarterly*, 35(2), 211–239.

21. Williams, M. C. (2012). *Security Studies: An Introduction*. Routledge
22. Gunaratna, R. (2023). *Security studies: An interdisciplinary approach*. *Journal of Security Studies*, 34(2), 123–145.
23. NATO. (2024a). *Science for Peace and Security Programme*. Marrë nga <https://www.nato.int/science>
24. NATO. (2024b). *Enhancing joint training and education in NATO: A comprehensive framework for interoperability and operational effectiveness*. *Scientific Bulletin*, XXIX (1), 57–72. Marrë nga <https://www.researchgate.net/publication/381264284>
25. NATO. (2024c). *NATO's role in contemporary global security dynamics: Beyond adaptability and resilience*. *European Security and Defence*, 2024(1), 99–112. Marrë nga <https://euro-sd.com/2024/01/articles/36199>
26. Waltz, S. M. (1991). *The Renaissance of Security Studies*. *International Studies Quarterly*, 35(3), 211–239.

SOME CONSIDERATIONS ON THE ASSOCIATED ERRORS OF EXTREME METEOROLOGICAL DATA FROM THE ERA5, COPERNICUS, ETC., PLATFORMS, WITH THOSE FROM THE DATA OBSERVED AT METEOROLOGICAL STATIONS FOR ALBANIA.

Prof.Dr. Petrit ZORBA,

Dr.(c) Gazmir ÇELA

Department of Meteorology, IGEO – PUT, petrit.zorba@gmail.com,
gazmircela11@gmail.com

Abstract

In the absence of real measurements of meteorological elements, users sometimes turn to available data provided by various international platforms such as ERA5, COMPENICUS, or satellite sources, etc., which provide high-resolution meteorological data in time space for any desired location. Such data are very useful for different types of studies, while also accepting some of the limitations that accompany them.

In this paper, will be presented the errors and limitations related to precipitation data in the event of extreme weather events. For such an objective, the data base of 2021 for Albania was used, where flood situations were also recorded in two different periods during this year.

By processing data from more than 100 meteorological stations in Albania with atmospheric precipitation, the different types of anomalies observed between the two types of data were analyzed, leading to some important conclusions that users should consider.

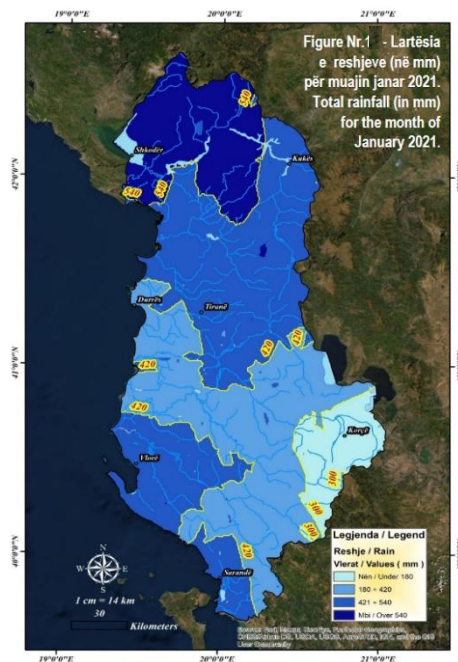
Maps and graphs in the time scale for the territory of Albania related to extreme weather events observed during the analyzed year provide key and important information that must be addressed and taken into account, when proceeding further in policy decision-making or for other project purposes, especially for civil protection or hydropower plant assessments.

Key Words: Meteorology, Data processing, Albania, Weather events.

Hyrje

Në ditët e sotme informacioni meteorologjik po bëhet gjithnjë e më i kërkuar në fusha të ndryshme dhe nga përdorues të kategorive të ndryshme. Kësisoj për realizimin e projekteve të ndryshme apo studimeve të veçanta të dedikuara një treguesi të veçantë p.sh., për thatësirën, për treguesin klimatik turistik, etj., për realizimin e planeve të gatishmërisë së emergjencave në diga, hartimi i pasaportave të digave apo hartimi i projekt preventivave për rehabilitimin e digave e po ashtu dhe për realizimin e temave të studentëve në nivele të ndryshme kërkohen të dhëna meteorologjike për seri kohore, që duhet të kenë dhe një besueshmëri të pranueshme. Natyrisht problematika nis me faktin që përgjithësisht aty ku synohet të realizohet një projekt nuk ka një vendmatje meteorologjike. Por, më pas kalimit të kësaj pengese duke marrë në konsideratë vendmatjen më të afërt, e cila mund të konsiderohet e pranueshme sipas mendimit të ekspertëve të fushës, si dhe në pamundësi për të kryer vrojtime, pasi duhet dhe një kohë e caktuar, atëherë përdoruesit i drejtohen institucioneve që mbulojnë këtë fushë. Këtu ndeshen me problematikën si kudo në botë, në se ekzistojnë vërtet të dhëna të vrojtuar për elementin meteorologjik të kërkuar dhe së dyti kërkohet një pagesë për këtë informacion, i cili në mjaft raste është i papërballueshëm. Kësisoj përdoruesi i drejtohet burimeve të tjera të informacionit meteorologjik, siç janë ato që ofrohen nga platforma të caktuara në Internet të tilla si: ERA5, Copernicus, MeteoBlu, satelitore, etj. Pikërisht ky informacion nga këto burime të tjera dhe vlerat apo rëndësia që ka ai, si dhe gabimet që e shoqërojnë janë trajtuar në këtë artikull shkencor. Të dhënat meteorologjike, analiza dhe diskutimi i rezultateve

Për të trajtuar këtë problematikë me mjaft interes sidomos për ata përdorues që synojnë të përdorin të dhënat në projekte me rëndësi për ekonominë e vendit dhe që kërkojnë dhe një nivel të lartë të besueshmërisë së të dhënave meteorologjike, siç janë projektet që lidhen me projektme rezervuarësh apo vlerësime për situata të riskut në diga, etj., etj., u analizuan të dhënat meteorologjike të vrojtuar konkretisht në 110 vendmatje meteorologjike të Shqipërisë për reshjet atmosferike për vitin 2021, të kryera në përputhje me standardet e OBM. Ky vit u përzgjedh pikërisht për faktin se në këtë vit reshjet jo vetëm ishin më të larta se norma në mbarë vendin, por në muajt janar, shkurt dhe në dhjetor në zona të caktuara të vendit u vrojtuan dhe përmbytje,

të cilat shënuan dhe mjaft dëme ekonomike në zonat ku u evidentuan. Në figurën Nr.1 paraqitet harta me shpërndarjen e reshjeve për muajin janar 2021 publikuar në Buletinin Mujor Klimatik Nr.49, 2021. Të dhënat e reshjeve atmosferike ditore të vrojtuar në vendmatjet meteorologjike sipas orëve 7 me 7 u kontrolluan dhe u verifikuan dhe më pas për po të njëjtat vendmatje u nxorën dhe u proceduan dhe të dhënat ditore po për këtë element meteorologjik sipas platformës ERA5. Natyrisht të dhënat në fjalë u përpunuan më tej për tu sjellë në të njëjtën kornizë kohore me të dhënat e vrojtuar realisht.

Të dhënat më pas u krahasuan sipas një metodike të caktuar, ku diferencat midis të dhënave të përfuara nga sistemi ERA5 me ato të vrojtuar konkretisht në vendmatjet meteorologjike përcollën disa rezultate mjaft interesante dhe shumë të rëndësishme për tu mbajtur në konsideratë në rastin e realizimit të projekteve të ndryshme dhe me rendësi të veçantë jo vetëm ekonomike, por dhe për emergjencat civile dhe sigurinë kombëtare.

Në figurën Nr.2 paraqitet vlerësimi krahasues i të dhënave të anomalive maksimale të reshjeve 24 orëshe të vrojtuar vetëm për muajin janar nga tërësia e gjithë muajve të analizuar për vitin 2021. Në të paraqiten vetëm 18 vendmatje meteorologjike me anomalitë e evidentuara kur në ditë të caktuara të këtij muaji reshjet e vlerësuar sipas ERA5 kundrejt atyre faktike të matura në vendmatjet përkatëse kanë patur një mbivlerësim, i cili referuar të gjitha vendmatjeve shënon një madhësi prej +32.8 mm, ndërkohë që në ditë të caktuara janë regjistruan dhe nënvlerësime kundrejt realitetit, që vlerësohen mesatarisht në -66.9 mm.

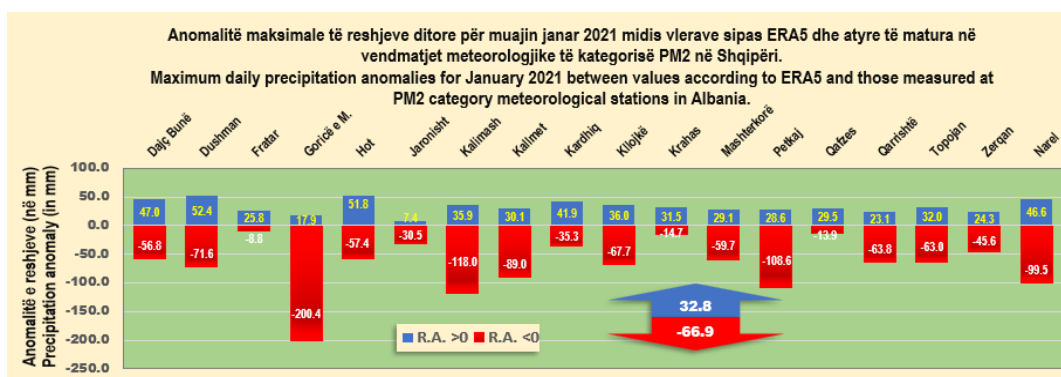

Figure Nr. 2 – Vlerat e anomalive maksimale ditore të reshjeve atmosferike (në mm) për muajin janar 2021 midis madhësive të ofruara nga platforma ERA5 dhe vlerave konkrete të vrojtuar në vendmatjet meteorologjike (paraqitur 18

Për të gjitha vendmatjet mesatarisht rezulton se midis madhësive të ofruara nga platforma ERA5 dhe vlerave të matura konkretisht në ditët kur janë shënuar dhe

anomalitë maksimale ditore të reshjeve për muajin janar 2021 evidentohet një mbivlerësim me rreth +31.7 mm si dhe një nënvlerësim me rreth -46.0 mm.

Për ta bërë më të perceptueshme vlerat e këtyre anomalive apo mospërputhjeve midis atyre të vlerësuara sipas ERA5 dhe lartësive të reshjeve të matura konkretisht në vendmatjet meteorologjike, të dhënat janë shprehur dhe në përqindje në figurën Nr.3, ku qartazi evidentohen mesatarisht anomali që shkojnë mesatarisht deri në 187.1% në shkallë vendi, kur është fjala për mbivlerësim të situatës si dhe deri në -64.8% kur bëhet fjalë për nënvlerësim të lartësisë së reshjeve

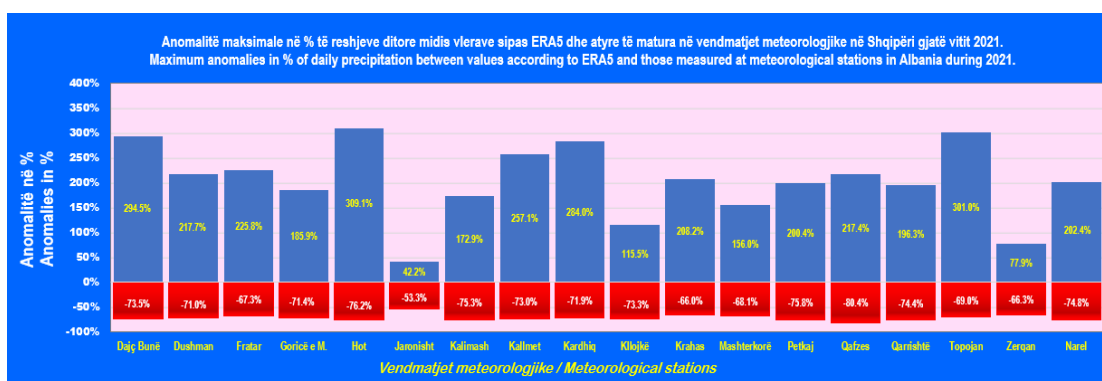

Figure Nr.3 – Vlerat e anomalive maksimale ditore të reshjeve atmosferike (në %) për muajin janar 2021 midis madhësive të ofruara nga platforma ERA5 dhe vlerave konkrete të vrojtuar në vendmatjet meteorologjike (paraqitur 18 nga atmosferike.

Gjithashtu me mjaft interes paraqiten vlerësimet për anomalitë e reshjeve maksimale absolute ditore për muajin janar 2021 midis vlerave sipas ERA5 dhe atyre të matura në vendmatjet meteorologjike në Shqipëri. Nga kjo analizë rezultoi një paraqitje grafike si në figurën në vijim Nr.4, ku përgjithësisht mbizotëron një nënvlerësim në 96% të rasteve dhe ku reshjet mesatarisht janë vlerësuar me afro - 40.3 mm më pak se realiteti, ndërkohë që vetëm në pak raste, 4% të tyre ka një mbivlerësim me afro 11.2 mm kundrejt vrojtimeve faktike në vendmatjet meteorologjike.

Figure Nr.4 – Vlerat e anomalive te reshjeve maksimale absolute ditore (në mm) për muajin janar 2021 të vrojtuar në vendmatjet meteorologjike dhe

Këto tregues ruajnë një rënie graduale drejt stinës së verës dhe më pas përsëri në vjeshtë shënojnë rritje drejt stinës së dimrit, siç ilustruhet dhe me të dhënat e paraqitura në figurën Nr.5.

Po ashtu dhe treguesi i numrit të ditëve me reshje karakterizohet me një anomali, e cila më e theksuar është për vlerat e ulta të reshjeve, ndërsa për ditët me reshje mbi prapun 20 apo 30 mm është më i vogël. Në figurën Nr.6 paraqitet një vlerësim për këtë tregues për muajin janar 2021 për ditët me reshje mbi prapun 5.0 mm, ku treguesi rezulton më i lartë sipas të dhënave të ERA5 kundrejt atij të vrojtuar konkretisht në 47.6 raste dhe në 36.0 raste më i ulët.

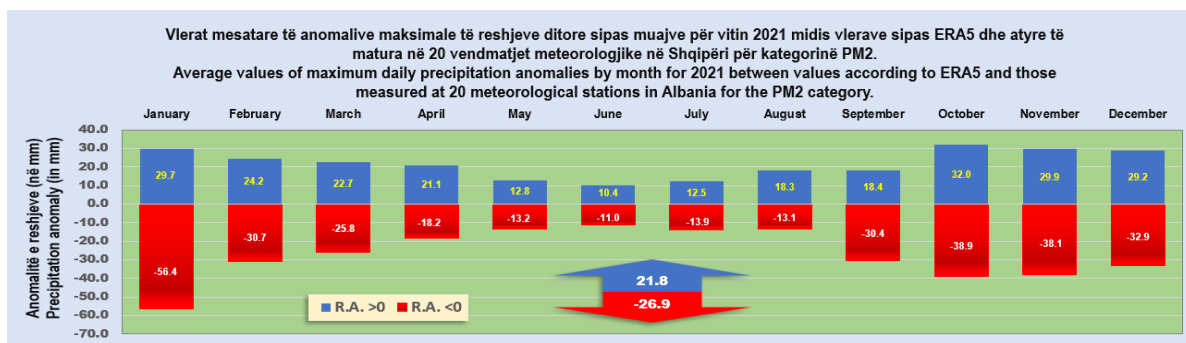

Figure Nr.5 – Vlerat mesatare të anomalive maksimale të reshjeve ditore (në mm) sipas muajve gjatë vitit 2021 sipas platformës ERA5 dhe atyre të vrojtuar në vendmatjet meteorologjike (në 20 nga 110 vendmatjet e analizuar)

Një element tjetër me rëndësi është dhe evidentimi i faktit në lidhje me treguesin e numrit të ditëve me reshje mbi prapje të ndryshme për gjithë vitin 2021. Në tabelën Nr.1 janë paraqitur të dhënat mesatare të nxjerra nga përpunimi i 110 vendmatjeve meteorologjike, ku u përjashtuan raste kur nuk kishte vërtetime në vendmatjet meteorologjike. Siç shihet një tendencë për vlera më të larta ekziston sa i takon numrit të ditëve me reshje mbi 0.0 mm, ndërkohë që me rritjen e prapjes nga mbi 0 në mbi 1 apo mbi 5 dhe mbi 10 mm në ditë, ruhet një tendencë në rënie. Sa i takon vlerave më të larta të reshjeve ditore mbi prapjet 20 dhe 30 mm shënohet një nën vlerësim dhe një numër më i ulët kundrejt të dhënave të vrojtuar në realitet.

Një pamje më e plotë se si është shpërndarja e këtyre anomalive në vendmatjet e ndryshme meteorologjike për muajin janar 2021 për situata kur ka mbivlerësime dhe nënvlerësime ndaj matjeve reale është dhënë paraqitja grafike në figurën Nr.7.

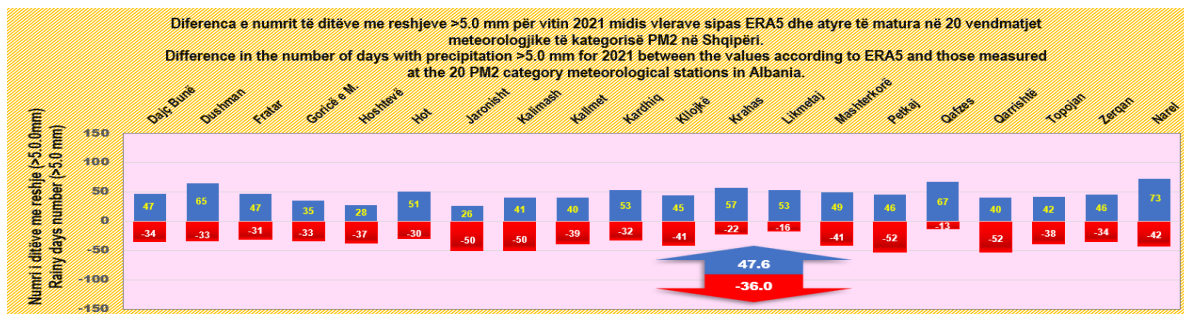

Figure Nr. 6– Vlerat e anomalive ditëve me reshjeve atmosferike (mbi pragun 5.0 mm) për muajin janar 2021 midis madhësive të ofruara nga platforma ERA5 dhe vlerave

Të gjitha vlerësimet e bëra për vendmatjet meteorologjike me të dhënat e vrojtuar mbi reshjet atmosferike çdo ditë nga vrojtuesit sipas standardeve të OBM, për diapazonin kohor 7 me 7 dhe ato të sjella po në këtë dritare kohore nga platforma ERA5 mundësuan vlerësime mjaft të detajuara për çdo muaj të këtij viti 2021 për gjithë territorin e Shqipërisë, që u karakterizua me reshje mjaft të larta, jo vetëm për krahasimet e sipërpërmendura; por dhe për vlerësimin e maksimumeve absolute midis dy tipeve të informacionit.

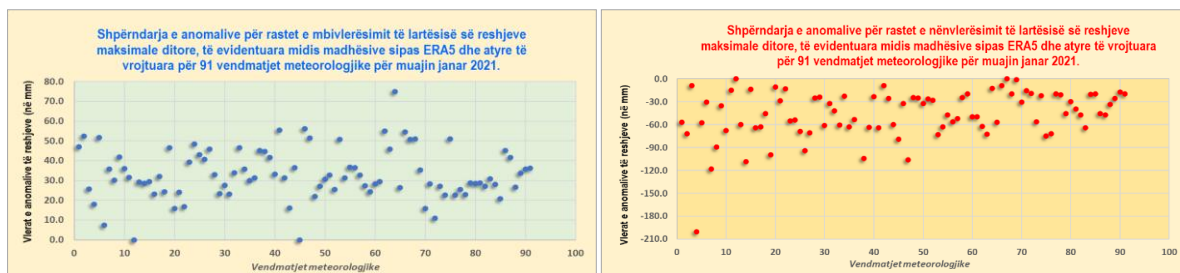

Figure Nr. 7– Shpërndarja e anomalive maksimale në ditët me reshjeve atmosferike për muajin janar 2021 midis madhësive të ofruara nga platforma ERA5 dhe vlerave konkrete të vrojtuar në vendmatjet meteorologjike për rastet kur ka

Gjithashtu u analizuan dhe u krahasuan dhe të dhënat e një vendmatje automatike meteorologjike, asaj të Peshkopisë për reshjet 24 orëshe, të matura nga ora 00:00 në 24:00 dhe ato të ERA5 po për këtë hapësirë kohore ditore për të gjithë

vitin 2021, nga ku rezultuan po të njëjtat përfundime si për rastet me mbivlerësime e po ashtu dhe për rastet me nënvlerësime të lartësisë së reshjeve ditore. Për këtë vendmatje për muajin janar 2021 u shënua një anomali maksimale me mbivlerësim me +36.2 mm dhe një anomali me nënvlerësim me vlerën -19.5 mm. Të dhënat e tjera mbi numrin e ditëve me reshje paraqitur në kollonën 3 të tabelës Nr.1 tregojnë një situatë ku anomalitë në krahasim me të dhënat për gjitha vendmatjet e tjera meteorologjike të analizuara, janë më të larta duke përfshirë dhe rastet me reshje mbi pragjet mbi 20 dhe mbi 30 mm, ku shënohen vlerat më të larta sipas infomacioneve nga ERA5 se sa nga ato të vrojtuar direkt në vendmatjen në fjalë.

Tabela Nr.1 – Të dhënat e diferencës së numrit të ditëve me reshje mbi pragje të ndryshme midis vlerave sipas ERA5 dhe atyre të vrojtuar konkretisht për vitin 2021 në Shqipëri.		
Referuar të gjitha vendmatjeve meteorologjike manuale në shkallë vendi të analizuara (110)		Vendmatja meteo-rologjike automatike e Peshkopisë
Pragu i reshjeve	Numri i ditëve	Numri i ditëve
Nr. R. D. >0.0	103.8	117
Nr. R. D. >1.0	37.3	63
Nr. R. D. >5.0	26.3	40
Nr. R. D. >10.0	3.8	30
Nr. R. D. >20.0	-0.9	15
Nr. R. D. >30.0	-1.9	5

Duke ju referuar rezolucionit të të dhënave të përfthuara nga ERA5 me 9x9 km dhe përfaqësuese për këtë hapësirë do të rezultonte në rastin e një zone të caktuar dhe të karakterizuar me mbivlerësim p.sh., prej +33.3 mm një volum i

shtresës ujore prej rreth 2.7 milion m³, ndërkohë për një nënvlerësim me -45.5 mm do të kishim një mungesë me afro 3.7 milion m³ për hapësirën në fjalë.

Gjithashtu duhet shtuar se kushtet fiziko gjeografike dhe orografia luajnë një rol mjaft të rëndësishëm në shpërndarjen dhe në intensitetin e reshjeve atmosferike. Ndaj duke mbajtur në konsideratë dhe këto fakte del më se e qartë se sa të rëndësishme janë vërtetimet meteorologjike konkrete në bazë të instrumenteve të vendosur e të mirëmbajtur në përputhje me standardet e OBM kundrejt të dhënave të përfutuara nga burime të tjera, të cilat siç shihet dhe në rastin e kësaj analize, kur është fjala për vlerat ditore dhe natyrisht ato më ekstreme ka diferenca mjaft të theksuara, të cilat kur bëhet fjalë më pas për përdorim praktik mund të sjellin dhe impakte jo pozitive dhe të çojnë në përfundime të gabuara. Ndaj është shumë e rëndësishme të tregohet kujdesi i duhur kur është fjala për të përdorur të dhëna meteorologjike nga këto platforma.

Aq më tepër kjo bëhet më e theksuar kur është fjala për elementë meteorologjikë me karakter jo të vijueshëm në kohë. Ndryshe nga temperaturat e ajrit, lagështia, presioni atmosferik etj., në veçanti për reshjet apo erën, e cila gjithashtu ka një ndryshueshmëri të lartë në kohë dhe hapësirë është shumë e këshillueshme të paturit dhe të bazuarit në matjet konkrete nga vendmatjet dhe pajisjet meteorologjike, që duhet të funksionojnë në përputhje me standardet e OBM.

Përfundime

Me rëndësi parësore paraqitet fakti që reshjet ditore të ofruara nga platformat kundrejt atyre të vërtetuara konkretisht në vendmatjet meteorologjike, sidomos në rastet e reshjeve maksimale absolute ditore paraqesin anomali të theksuara të karakterizuara në pjesën më të madhe të rasteve nga një nënvlerësim i tyre, i cili shkon mesatarisht në nivele deri minus 40-50 mm, duke nënkuptuar që në situata të tilla mund të ketë në realitet dhe dukuri përmbytje, ndërkohë që të dhënat e këtyre platformave nuk e përcjellin kurrësi një dukuri të tillë; ashtu sikundër në raste të tjera japin mbivlerësime deri në 30 mm në ditë, kur në fakt matjet tregojnë për reshje të pakta dhe situata mund të vijojnë në realitet me kushte thatësire.

Gjithashtu një fakt tjetër që del në pah është numri i rritur i ditëve me reshje kundrejt atyre të vërtetuara në realitet, i cili sipas pragjeve shënon një anomali në rënie nga numri i ditëve me reshje mbi pragun 0.0 mm e në vijim mbi pragjet 1.0, 5.0 dhe 10.0 mm, ndërkohë që për pragjet mbi 20.0 dhe mbi 30.0 mm anomalia e këtij treguesi shënon një rritje.

Analiza bazuar në krahasimin midis të dhënave nga vendmatjet manuale dhe atyre nga platformat u konfirmua më tej dhe nga krahasimi i të dhënave të marra nga vrojtimet e stacioneve meteorologjike automatike, ku u ruajtën po të njëjtat tendenca si përsa i përket mbivlerësimeve apo nënvlerësime ashtu dhe numrit të ditëve me reshje.

Bibliografia

1. “Buletini Mujor Klimatik” Nr.49, 2021; ISSN 2521-831X.
2. “A Comparison Between Station Observations and Reanalysis Data in the Identification of Extreme Temperature Events” Scott C. Sheridan, Cameron C. Lee, and Erik T. Smith, Department of Geography, Kent State University, Kent, OH, USA. Geophysical Research Letters, First published: 19 July 2020 <https://doi.org/10.1029/2020GL088120>
3. “Comparison of Reanalysis and Observational Precipitation Datasets Including ERA5 and WFDE5” Birgit Hassler and Axel Lauer, Atmosphere 2021, 12, 1462. Published: 5 November 2021 <https://doi.org/10.3390/atmos12111462> Deutsches Zentrum für Luft- und Raumfahrt (DLR), Institut für Physik der Atmosphäre, Münchener Straße 20, 82234 Weßling, Germany.
4. “Comparison of ERA5 surface wind speed climatologies over Europe with observations from the HadISD dataset” María O. Molina, Claudia Gutiérrez, Enrique Sánchez, Instituto de Ciencias Ambientales, University of Castilla-La Mancha (UCLM), Toledo, Spain. International Journal of Climatology, DOI: 10.1002/joc.7103. Published on: 29 March 2021.
5. “Comparing the use of ERA5 reanalysis dataset and ground-based agrometeorological data under different climates and topography in Italy”, Article in Journal of Hydrology Regional Studies July 2022, <https://www.researchgate.net/publication/362184920>,
6. DOI: 10.1016/j.ejrh.2022.101182

SOME CONSIDERATIONS ON THE STRUCTURE OF ENVIRONMENTAL CRIMINAL OFFENSES WITHIN THE ALBANIAN CRIMINAL CODE

Dr. Bledar Mustafaraj

Lecturer, European University of Tirana, Albania
bledi_mustafaraj@hotmail.it

Abstract

Contemporary society is undergoing significant transformations that exert a global influence on our world, the environment, and individual lives. We face a rapidly changing economic environment and industrial innovations that continuously present new risks that were previously unimaginable. The concept of "risk society" has been used to describe this emerging societal framework, and criminal law is undergoing substantial changes that impact both its political-penal strategies and theoretical foundations. This paper explores the concept of the 'white (blank)' criminal norm alongside environmental offenses as risk-related criminal acts, which are crucial for the effective protection of the environment through criminal law. Employing a deductive methodology, it examines existing literature, legal structures, and various publications. The research scrutinizes the provisions related to environmental offenses in the Criminal Code of the Republic of Albania, comparing them with Directive 2008/99/CE and the newly enacted Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. The paper concludes with targeted recommendations for optimally structuring environmental crimes within the Albanian Penal Code to effectively deter and penalize such offenses.

Keywords: *environment, criminal offense, blank criminal norms, abstract risk, concrete risk, criminal legal protection.*

Introduction

The economic expansion that ensued after the industrial revolution has led to a notable rise in pollution, thereby elevating the safeguarding and conservation of the environment to a global imperative. Consequently, environmental offenses have

been classified as criminal acts, prompting the implementation of what is regarded as the *ultima ratio* of the law for this protection.

In recent decades, environmental protection has become a focal point in the domestic legal framework of Albania, mirroring a global trend. This shift is marked by the inclusion of specific environmental criminal offenses in the 1995 Criminal Code, which have since been enhanced in accordance with Directive 2008/99/EC aimed at safeguarding the environment through criminal law.

A significant challenge in the realm of environmental criminal regulation is the application of legislative methods for establishing vague criminal norms (white norms) and the structure of environmental offenses as risk-based crimes. Consequently, this paper seeks to explore this issue and offer a well-founded conclusion.

To facilitate this analysis, information gathered from scholarly research was utilized. By employing logical reasoning, suitable recommendations were developed, integrating the findings of these studies with international judicial perspectives and the principles of penal policy.

Based on the conducted analysis, the optimal approach for structuring environmental crimes is to define them as abstract risk offenses, necessitating a proactive response from criminal law. Given that the detrimental effects of environmentally harmful actions may only become apparent after an extended period, structuring these actions as concrete risk offenses is insufficient. This methodology allows for the evaluation of behavior as generating a risk state without requiring a direct causal relationship between the action and its consequences, which is effectively addressed through the concept of abstract risk offenses.

The concept of a risk society and the need for legal-criminal protection of the environment

In light of a swiftly evolving economic landscape and unprecedented advancements in technology and industry, society is experiencing significant transformations that impact both our living conditions and the environment. These changes have introduced new and previously unimaginable sources of risk. Consequently, criminal law is also being shaped by these developments, undergoing substantial modifications in recent years, particularly in its political and penal frameworks as well as its theoretical foundations.

The term "risk society," introduced by Beck, describes a transformative phase in societal foundations. He asserts that we are undergoing significant shifts that characterize this risk society. Individuals are observing a disruption in

modernity, which diverges from the traditional framework of industrial society and evolves into a new paradigm, referred to as the "*(industrial) risk society*"¹. Risk society refers to a phase in the evolution of contemporary society where social, political, economic, and personal risks increasingly elude the management and safeguarding mechanisms established by industrial society². Beginning with Beck's analysis, the term in question is employed to characterize contemporary industrialized and technologically advanced societies. In this context, the generation of wealth and the benefits derived from technological and economic advancements are intertwined with the social production of risks. Beck posits that we are transitioning into a new epoch: similar to how 19th-century modernization dismantled agrarian societies and fostered the emergence of industrial societies, the current phase of modernization is reshaping the boundaries of industrial society, giving rise to a new societal form. He identifies the Chernobyl disaster as a pivotal moment marking the onset of this new society, highlighting the risks associated with the nuclear age. The essence of this risk lies in its capacity to obliterate any sense of security, distinction, or boundary. Every choice must be made "*under the guillotine of the global effects of pollution*," which poses a significant threat of nuclear contamination. Risks have become an integral aspect of daily life, affecting all social classes, as pollution indiscriminately impacts individuals regardless of their economic status, ethnicity, or nationality³.

The transformative changes currently faced by humanity are fundamentally rooted in the risks associated with modernization and industrialization. The primary concern lies not merely in the emergence of new risks but, more critically, in their cumulative effect. A pertinent illustration of this is environmental pollution; while the operations of a single factory may not pose a significant threat, the collective impact of numerous factories can be substantial. Furthermore, contemporary society is characterized by globalization, which introduces a new dimension to risk. Unlike the industrial and occupational hazards of the 19th century and the early 20th century, which were often confined to specific nations and demographics, today's risks transcend borders and affect a broader spectrum of society. Emerging risks are not confined by geographical boundaries, temporal limitations, or societal contexts, as actions, events, industrial activities, or economic conditions occurring in one region can have repercussions worldwide. These risks stem from human activities

¹ Beck, Ulrich. *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Ediciones Paidós, 2006, p. 24.

² Beck, Ulrich. *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Ediciones Paidós, 2006, p. 25.

³ Beck, Ulrich. *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Ediciones Paidós, 2006, pp. 11, 19.

rather than natural phenomena, and while they cannot be entirely mitigated, accountability can be established, and measures can be implemented to manage them. This is where the role of criminal law becomes essential; it aims to curtail the extent of these risks by imposing sanctions designed to dissuade individuals from engaging in conduct that may generate or exacerbate risks or inflict harm. A significant challenge arises from the fact that many of these risks remain undetectable; for instance, it is often unclear whether certain materials, antennas, or electromagnetic waves pose any danger. This uncertainty necessitates the establishment of protective measures through criminal law provisions⁴.

This risk society necessitates the expansion of criminal law to encompass emerging sources of harm and new values that require protection, leading to extensive discussions. These discussions revolve around a variety of social phenomena that can be classified into three main categories: 1) artificial risks, which arise from the widespread adoption of new technologies that impact large populations; 2) challenges in attributing responsibility for these risks to specific individuals or entities, whether physical or legal; and 3) an inflated perception of insecurity that has permeated society, exacerbated by three key factors: disproportionate media attention on dangerous or harmful incidents, the average citizen's struggle to comprehend and adapt to rapid technological advancements, and shifts in social relationships and values⁵. The result of this development is the establishment of a criminal policy characterized by several key features. Firstly, there is a notable expansion of the social domains subject to criminal intervention, which now encompasses emerging social realities as well as previously protected areas, such as environmental concerns. Secondly, the focus shifts towards the criminal prosecution of powerful individuals, who are now recognized as capable of committing these new types of offenses, in contrast to earlier perceptions that deemed them "untouchable"⁶. Thirdly, criminal law is positioned as a primary legal framework, regarded as more effective than other regulations in deterring such behaviors. Lastly, there is a pressing need to modify both criminal law and criminal procedure to accommodate these new forms of criminality. Consequently, the concept of "*Criminal Law of Risk*" emerges, which specifically addresses the legal challenges posed by a risk society. Its objective is to mitigate risks and manage their underlying causes; however, it is important to note that this approach does not represent a novel regulation of risk but rather seeks to broaden the scope of criminal

⁴ Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, p. 137.

⁵ De Vero, Giancarlo. "Il nesso causale e il diritto penale del rischio". *Rivista italiana di diritto e procedura penale*, ISSN 0557-1391, Vol. 59, N° 2, 2016, p. 670-697.

⁶ Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, p. 247.

offenses to include actions that do not necessitate the occurrence of any tangible consequences⁷. The primary features of this revised criminal law include the early implementation of criminal protection, the enhancement and safeguarding of collective legal interests, and the subsequent criminalization of emerging behaviors. Additionally, there is a shift in the framework for assigning responsibility, characterized by a greater tolerance for vagueness in defining typical behaviors. The law also incorporates broad or general criminal provisions (white norms) and sees a rise in risk-related offenses, particularly those categorized as abstract risk, while simultaneously decreasing the prevalence of material criminal offenses⁸.

The evolution and broadening of criminal law face significant criticism from the Frankfurt School. While this school recognizes the emerging social demands that necessitate legal intervention, it advocates for the preservation of criminal law in its traditional form and rejects the principles aimed at reforming it in light of the risk society. The Frankfurt School specifically critiques the growing emphasis on collective or "extended" legal rights at the expense of classical personal legal rights, as well as the proliferation of abstract risk criminal offenses compared to conventional material criminal offenses. It argues that collective rights, characterized by their vague definitions, and abstract risk offenses, which call for preemptive criminal action and lead to an increase in their application, undermine the principle of legal certainty⁹.

The current legal doctrine¹⁰ aligns with the recent reforms in criminal law, which move away from Enlightenment-era principles to establish a framework that reflects the social rule of law and the technological advancements characteristic of post-industrial societies. This doctrine asserts that the core concepts of the general theory of criminal offenses should remain intact despite the emergence of new criminal phenomena, allowing for their effective integration. The legal protection of collective legal interests and the expanded role of criminal law are warranted to enhance civic security in response to the new prevalent risks that threaten societal harmony. This approach upholds the following principles: a) adherence to the guarantees and limitations inherent in criminal law; b) recognition of collective legal interests as independent entities; c) the necessity of categorizing risk-based

⁷ De Vero, Giancarlo. "Il nesso causale e il diritto penale del rischio". *Rivista italiana di diritto e procedura penale*, ISSN 0557-1391, Vol. 59, N° 2, 2016, p. 670-697.

⁸ Sánchez García de Paz, María Isabel. *El moderno Derecho penal y la anticipación de la tutela penal*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1999, p. 82.

⁹ Roxin, Claus. *Derecho penal. Parte General. Especiales formas de aparición del delito*. Tomo II. 1ª ed. Navarra: Civitas, 2014, pp. 235-236.

¹⁰ Sánchez García de Paz, María Isabel. *El moderno Derecho penal y la anticipación de la tutela penal*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1999, p. 83.

criminal offenses to adequately safeguard certain interests, particularly when actual harm is not anticipated¹¹. Currently, while the Albanian Criminal Code includes risk-based offenses, the majority are material offenses. This emphasis on risk-based offenses, particularly those categorized as abstract risks, raises significant debate, particularly in relation to the structure of environmental crimes.

Blank criminal norms and criminal offenses against the environment

The term "blank criminal norms" refers to cases where a legal provision does not describe all or part of the hypothesis, but refers to other provisions in order to complete it. Many legal-criminal norms lack comprehensive regulations regarding their content, often qualifying as blank criminal norms. These norms, in specific instances, do not entirely specify the particular elements of the factual hypothesis but instead reference other norms to provide a complete definition of these elements¹².

In Albanian criminal law, a provision is termed "blank" when it requires reference to external laws or regulations, such as government decisions or ministerial orders, to clarify its meaning, thereby indicating that it is not fully self-contained within the Criminal Code¹³. Typically, lawmakers employ the white provision when the defining elements of a criminal offense are intertwined with breaches of other laws, making it challenging to succinctly articulate them within a Criminal Code provision. Consequently, to clarify these white provisions, it is essential to examine the pertinent legal statutes that outline the violations deemed criminal acts.

Some authors characterize blank criminal norms as those that are established by referencing a non-criminal standard. More straightforwardly, they describe these norms as having a structure where a portion of the hypothesis's definition is not found within criminal law itself, but instead pertains to another standard¹⁴. Some authors argue that the application of these norms involves issues

¹¹ Bovino, Claudio. Codebo', Roberto. Scarcella, Alessio. *Ecoreati. I nuovi delitti contro l'ambiente: le modifiche al codice penale della legge 68/2015*. Wolters Kluwer. e-book, 2015, pp. 68-69.

¹² Mir Puig, Santiago. *Derecho Penal Parte General*. 10^a ed. Barcelona: Reppertor, 2011, p. 66.

¹³ Çela, Aranit. Peza, Nazmi. Elezi, Ismet. Gjika, Grigor. *E drejta penale e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë. Pjesa e përgjithshme*. Tiranë: Shtëpia botuese "8 Nëntori", 1982, p. 35.

¹⁴ Antolisei, Francesco. *Manuale di Diritto Penale. Parte generale*. 16° edizione. Milano: Giuffrè, 2003, pp. 257-259.

of illegality and unconstitutionality. They state, "*By employing this technique, the legislator defines criminal offenses that reference other norms, which may be of a lower rank than the law, leading to significant concerns regarding constitutional legitimacy.*"¹⁵.

In relation to this legislative approach, the Constitutional Court of Spain has articulated a definition: a penal norm, often referred to in doctrine as "blank," is one that clearly stipulates the legal consequences but does not entirely specify the factual conditions required for its application. Instead, it necessitates additional details provided by another norm. Consequently, this penal norm is linked to a non-penal norm, which becomes an integral part of the definition of the offense or misdemeanor¹⁶. In two additional decisions, this Court has articulated the following points: First, the current Article is characterized as a "blank criminal norm," indicating that it is an incomplete legal provision where the specific conduct or legal consequences are not fully delineated, necessitating reference to another non-criminal norm for the completion of its elements.¹⁷ Second, this leads us to recognize a regulatory framework that exemplifies the structure of a blanket criminal norm, as the definition of typical behavior incorporates a normative aspect (specifically, the hunting or fishing of prohibited species), the interpretation of which can only be clarified by consulting the specific laws and regulations that identify which animal species are explicitly allowed to be hunted.¹⁸.

This legislative approach traces its roots back to German law, where the term "*blankettstrafgesetze*" was introduced by Binding to describe the delegation and authorization of powers from the imperial law, specifically the Reich Criminal Code, to the state laws of the Länder or federal states in Germany. The primary issue addressed by this concept was the hierarchical relationship among various legislative authorities. Essentially, Binding initially envisioned the white penal norm

¹⁵ Mezger, Edmund. *Derecho Penal. Libro de estudio. Parte general*. Buenos Aires: Editorial bibliográfica argentina, 1958, p. 152.

¹⁶ Decisions from the Constitutional Court of Spain include: 120/1998, dated 15 June [RTC 1998/120], FJ 2; 87/2001, dated 2 April [2001/87], FJ 8; and 34/2005, dated 17 February [RTC 2005/34], FJ 3. These decisions are available at: hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/3622. Accessed on 15 April 2025.

¹⁷ Decision 57/2010 of the Constitutional Court of Spain, issued on 4 October [RTC 2010/57], FJ 4. Additionally, the Supreme Court of Spain's decisions 127/1990, issued on 5 July [RTC 1990/127], FJ 3; 62/1997, dated 7 April [RTC 1997/62], FJ 4; 24/2004, released on 24 February [RTC 2004/24], FJ 3; and 283/2006, dated 9 October [RTC 2006/283], FJ 7 and 8. These documents can be accessed at www.tribunalconstitucional.es and www.poderjudicial.es. Accessed between 17 April 2025 and 23 April 2025.

¹⁸ Decision 101/2012 of the Constitutional Court of Spain, issued on May 8, FJ 4. Available at: www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2012-7511. Accessed on April 23, 2025.

as a mechanism through which a superior legislative entity could delegate or authorize its powers to a subordinate legislative body.¹⁹ Subsequently, the notion is further developed, particularly by Mezger, who introduces two additional interpretations of the concept of Binding. He posits that the norm that supplements the white penal norm may either be contained within the same legal statute or be derived from a different statute, provided that both originate from the same legislative authority. In these three scenarios, Mezger asserts that we are dealing with a white penal norm in the strict sense, as this pertains solely to specific legislative techniques. The necessary supplementation is integral to the structure (type) of the act, and once this structure is complete, it performs the same functions as those found in standard laws²⁰.

Criminal environmental regulations are typically designed as punitive extensions of administrative laws and procedures, reflecting the punitive role of criminal law in relation to administrative law. The formulation of criminal offenses within this domain frequently exhibits a distinctly formal nature, intended to overlay the breaches of administrative legislation pertinent to environmental matters²¹. This is relevant, for instance, to the introduction of substances into water bodies or the release of pollutants into the atmosphere without the necessary administrative approvals, or in contravention of the stipulated conditions; it also pertains to the execution of construction activities without the appropriate permits and the improper handling of waste, which includes actions taken without authorization or in breach of permit conditions. The intersection of criminal law and administrative regulations can vary in intensity. There are instances where criminal law delineates its own specific elements, such as the hazardous characteristics of substances, the industrial source of emissions, subjective qualifications, intent, and distinct definitions of pollution and disasters. These elements serve to address diverse protective requirements, whether related to legal interests, the severity of the infraction, or the nature of the violation itself.

Environmental offenses can be categorized into various types based on the nature of the prohibited actions, such as the introduction or emission of harmful substances, waste management practices, and construction activities. According to Albanian environmental legislation, these offenses typically involve: (a) engaging in

¹⁹ García-Pablos de Molina, Antonio. *Introducción al Derecho Penal: Instituciones, fundamentos y tendencias del Derecho Penal*. 5ª ed. Madrid: Editorial universitaria Ramón Areces, 2012, pp. 407 and 409.

²⁰ Mezger, Edmund. *Derecho Penal. Libro de estudio. Parte general*. Buenos Aires: Editorial bibliográfica argentina, 1958, p. 154.

²¹ Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, p. 22.

activities that violate administrative regulations, particularly when there is no authorization from the relevant authority, such as a permit for a specific activity or construction, or when there is non-compliance with the stipulations of such permits, including the failure to inform or notify regulatory bodies prior to commencing the activity²²; (b) surpassing legally established limits or thresholds set by laws or administrative regulations²³; and (c) a lack of cooperation with regulatory agencies, which may manifest as obstructing access to sites, neglecting to implement necessary monitoring systems, or failing to maintain or provide essential data that would assist in verifying compliance or rectifying issues related to spills, emissions, or discharges.

The provisions concerning new environmental criminal offenses in the Albanian Criminal Code are primarily established based on distinct criminal criteria, such as pollution, environmental disasters, and hindrance of inspections. The relationship with administrative law is partially ensured through phrases like "*beyond the limits of the norms permitted by law*" and "*in violation of the requirements of the legislation in force*". Offenses related to water pollution and forest fires, as well as the hazardous disposal of waste and environmental disasters, are fundamentally based on damage or risk, which are subject to direct judicial evaluation rather than being filtered through thresholds or classifications set by legislators or administrative bodies. In the context of "*waste transportation*," the emphasis lies on criminal elements such as direct actions and intent, with the sole link to administrative law pertaining to the illegal management of waste. It is important to highlight that certain environmental crimes are categorized as either dangerous or material offenses; for instance, environmental pollution involves significant and quantifiable harm to environmental factors, while hazardous activities can lead to irreversible changes in ecosystems, along with aggravated circumstances of death or injury resulting from environmental pollution offenses.

Criminal offenses of risk. Certain components of criminal offenses of abstract risk

In traditional criminal law, which focuses on safeguarding individual rights, the primary model for defining a criminal offense is the material criminal offense. However, contemporary criminal legislation has expanded to encompass "*criminal offenses of a collective nature*," leading to the establishment of a classification

²² Article 29 of Law No. 10 431, dated 9.6.2011 "On Environmental Protection", as amended.

²³ Article 31 of Law No. 10 431, dated 9.6.2011 "On Environmental Protection", as amended.

system that categorizes these offenses as criminal offenses of risk²⁴. As stated, this evolution is justified because previously unimaginable risks have been introduced into daily life, due to the fact that current technical and social progress implies the use of methods and technologies that, although considered by the whole of society as necessary, bring risks that must be taken into account. All this requires the early intervention of criminal law in preliminary stages that are still far from effectively harming the legal good, taking on a preventive character²⁵. In this context, it is essential to differentiate between precautionary measures and prevention. Prevention relies on the premise of predictability derived from established causal laws, whereas precautionary measures are informed by the apprehension of potential risks associated with an activity when the causal mechanisms that could lead to such risks remain unidentified. Certain scholars argue against the inclusion of abstract risk crimes within this framework, contending that doing so would misrepresent the notion of abstract risk. This is because these crimes penalize actions that threaten a legal good based on the scientific and causal understanding prevalent at a specific time²⁶.

Prior to examining the criminal offenses associated with risk, it is crucial to differentiate between ordinary risk and the type of risk that holds significance for criminal law. Certain activities, despite being deemed hazardous, may still be regarded as acceptable when conducted within defined parameters, thereby leaving no justification for legal intervention. The key consideration is that while some risky behaviors are permissible, others are not. Consequently, the notion of permissible risk emerges as a fundamental regulatory principle in contemporary criminal law. This legal construct allows for the evaluation of actions that pose a risk of harm to legal interests as lawful, provided that the risk remains within acceptable boundaries and that the individual involved has implemented adequate preventive and control measures to effectively mitigate the potential for adverse outcomes²⁷. It is also important to recognize that risk is a broad concept, the understanding of which necessitates an engagement with knowledge and logical principles that are not inherently part of legal-penal studies.

²⁴ Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, p. 16-20.

²⁵ Mantovani, Ferrando. *Diritto penale. Parte generale*. Padova: Cedam, 2015, p. 312.

²⁶ Cerezo Mir, José. "Los delitos de peligro abstracto en el ámbito del Derecho penal del riesgo". *Revista de Derecho penal y criminología*, ISSN 1132-9955, N° 10, 2002, pp. 47-72.

²⁷ Jakobs, Günther. *Derecho Penal. Parte general. Fundamentos y teoría de la imputación*. 2ª ed. Madrid: Marcial Pons, Ediciones jurídicas, 1997, p. 279.

While the Albanian Criminal Code does not explicitly define the term "risk," the fundamental components that characterize a situation as criminally dangerous can be articulated as the likelihood of a consequence occurring and the detrimental nature of that consequence concerning a legally protected interest. In relation to the first premise, two primary categories of theories exist regarding the definition of "probability." The subjective theory views "intimidation" as a key element, suggesting that risk is rooted in the fear of potential harm. Conversely, objective theories assert that an action or situation is deemed dangerous when there exists a possibility of inflicting harm. In this context, risk is understood as the probability of damage, which becomes significant for legal considerations when the action or situation is regarded as sufficiently perilous to warrant legal protection of valuable interests, thereby necessitating legal intervention²⁸.

Material criminal offenses can be differentiated from risk-based offenses by examining the severity of the threat posed to the legal good or by considering the typical framework of whether a consequence is produced. When employing the latter criterion, the term "material criminal offenses" encompasses both offenses involving concrete risk and those characterized as mere activity, which pertain to offenses of abstract risk. Some scholars assert that, regarding offenses of concrete risk, these are classified as material criminal offenses, fundamentally involving the creation of a risk situation for the protected legal good, which must be established by the court in each specific instance. In addition to these consequences, there are also criminal offenses of mere action, where the execution of the defined action fulfills the offense. In the case of abstract risk offenses, the legislator categorizes certain behaviors that are generally considered to be significantly hazardous²⁹. Other scholars, after categorizing material and risk-related offenses based on their connection to legal goods, argue that: *"The occurrence of a crime involving concrete risk necessitates judicial examination of the closeness of the risk to the legal good and the potential harm posed by that risk. Consequently, these offenses are always classified as material. In contrast, crimes of abstract risk are characterized as mere actions; they are considered complete upon the execution of behavior deemed inherently dangerous (for instance, the court is not required to determine whether a driver's intoxication has actually endangered a pedestrian's life to classify the crime that has occurred)."*³⁰

²⁸ Bouzat, Pierre. & Pinatel, Jean. *Traité de Droit Pénal et de Criminologie*. Tome II. Paris: Dalloz, 1970, pp. 198-199.

²⁹ Stratenwerth, Günter. *Derecho Penal. Parte general I. El hecho punible*. Madrid: Ediciones Civitas, 2014, p. 247.

³⁰ Fiandaca, Giovanni. & Musco, Enzo. *Diritto penale. Parte generale*. 7° edizione. Bologna: Zanichelli, 2014, p. 278.

When examining the various elements involved in an attack on a legal good, it is possible to categorize criminal offenses into two main types: material offenses and dangerous offenses. Within the category of dangerous offenses, further distinctions can be made between those that pose concrete danger and those that present abstract danger. The most significant challenges arise in differentiating between abstract and concrete dangerous offenses. Material criminal offenses are characterized by the necessity of actual harm, meaning that there must be a detriment to the protected legal good. In this category, several authors have emphasized that it is essential for "*the effective destruction of the object of protection to take place*"³¹, or that "*in material criminal offenses, the type delineates and characterizes a tangible or external outcome*"³², or that "*material criminal offenses are defined as those in which the legal good safeguarded by the type is either violated or harmed.*"³³. Criminal offenses categorized as endangerment do not necessitate actual harm or violation of a legal interest; rather, it is adequate to merely place that interest at risk. Consequently, legal protection is afforded at an early stage, prior to any tangible damage occurring. The proactive involvement of criminal law in these cases varies based on the severity of the endangerment. As a result, legal doctrine differentiates between offenses of concrete danger and those of abstract danger³⁴. The fundamental aspect of differentiating between a material criminal offense characterized by concrete risk and one defined by abstract risk lies in comprehending not only the nature of the attack and its potential repercussions but also the manner in which the legal good is safeguarded. It is widely recognized that offenses involving concrete risk are those where "*the risk to the legal good constitutes an element of the offense's definition; thus, the offense is deemed complete only when the legal good is genuinely threatened*"³⁵. In contrast, offenses categorized as abstract risk are defined by the inherent risk present in the norm, which is not part of the legal definition; this distinction is what motivates the legislator to classify the behavior as punishable³⁶. Certain behaviors are subject to punishment due to their inherent potential to jeopardize a legal good. Some scholars

³¹ Stratenwerth, Günter. *Derecho Penal. Parte general I. El hecho punible*. Madrid: Ediciones Civitas, 2014, p. 251.

³² Romano, Bartolomeo. *Diritto penale. Parte generale*. 4 ed. Milano: Giuffrè, 2020, p. 241.

³³ Roxin, Claus. *Derecho penal. Parte General. Especiales formas de aparición del delito*. Tomo II. 1ª ed. Navarra: Civitas, 2014, p. 326.

³⁴ Muñoz Conde, Francisco. & García Arán, Mercedes. *Derecho Penal. Parte general*. 11ª Edición. Valencia: Tirant lo blanch, 2022, p. 195.

³⁵ García-Pablos de Molina, Antonio. *Introducción al Derecho Penal: Instituciones, fundamentos y tendencias del Derecho Penal*. 5ª ed. Madrid: Editorial universitaria Ramón Areces, 2012, p. 278;

³⁶ Jakobs, Günther. *Derecho Penal. Parte general. Fundamentos y teoría de la imputación*. 2ª ed. Madrid: Marcial Pons, Ediciones jurídicas, 1997, p. 223.

argue that crimes characterized by abstract risk are considered a tier below those associated with concrete risk. In this context, risk does not constitute a defining element of the offense; rather, the crime is deemed complete even if, in a particular instance, no actual threat to the protected legal good occurred. Consequently, for this category of criminal offense, it is sufficient to demonstrate merely the "*capacity to generate a risk of harm*"³⁷. Some scholars argue that crimes characterized by abstract danger should not be interpreted as offenses of presumed danger. In these cases, the inherent dangerousness of the behavior serves as the underlying rationale, and it does not need to be evaluated individually for each case. This perspective raises concerns about its compatibility with a criminal law system aimed at safeguarding legal interests.³⁸ Abstract risk criminal offenses are characterized as a category of various criminal acts that share a common feature: they impose sanctions for a particular behavior without necessitating the occurrence of an actual risk. However, engaging in such behavior inherently involves the potential for causing specific harm or damage to a legal interest³⁹.

A doctrinal faction advocates for the recognition of a *tertium genus* that exists between the two aforementioned categories, addressing criminal offenses characterized by abstract-concrete danger. In this context, it is essential to demonstrate that the conduct occurred and that it posed a danger; however, it is not required to ascertain whether this conduct resulted in an actual consequence affecting the protected legal interest. Such offenses are referred to as "*criminal offenses capable of causing damage*"⁴⁰.

Albanian judicial practice lacks decisions that detail the characteristics of the criminal offense of abstract danger. Consequently, various instances have been examined where the jurisprudence of the Supreme Court of Spain, despite not addressing environmental crimes, provides insights into this category of offenses:

Supreme Court Decision (STS) 971/2001, dated May 16: "*The criminal act defined in Article 368 of the Criminal Code is categorized as a crime of danger or abstract danger. It is considered complete solely at the time the typical action is*

³⁷ Roxin, Claus. *Derecho penal. Parte General. Especiales formas de aparición del delito*. Tomo II. 1ª ed. Navarra: Civitas, 2014, p. 346.

³⁸ Mantovani, Ferrando. *Diritto penale. Parte generale*. Padova, 2015, p. 265.

³⁹ Stratenwerth, Günter. *Derecho Penal. Parte general I. El hecho punible*. Madrid: Ediciones Civitas, 2014, p. 356.

⁴⁰ García-Pablos de Molina, Antonio. *Introducción al Derecho Penal: Instituciones, fundamentos y tendencias del Derecho Penal*. 5ª ed. Madrid: Editorial Universitaria Ramón Areces, 2012, pp. 268-269.

*executed, with the attainment of the authors' ultimate objective occurring independently of the typical completion"*⁴¹.

Supreme Court Decision (STS) 444/2005, dated April 11: *"The offense against public health related to illegal drug trafficking is classified as a crime that poses an abstract risk. Consequently, it penalizes actions that have the potential to generate an unacceptable risk to the legally safeguarded interest, establishing preventive measures in advance without necessitating the actual occurrence of harm or the realization of that risk as a threat of damage"*⁴².

Supreme Court Decision (STS) 1973/2000, dated December 15: *"The critical factor is the hazardous nature of the administered substance rather than the actual risk it poses to public health"*. This statement prompts a discussion regarding the similarities of certain actions and whether the crime of murder through poisoning necessitates that the amount of poison be lethal. Jurisprudence indicates that a non-lethal dose of poison does not negate the essential element of poisoning in murder cases. It has been consistently concluded that, since Article 364 of the Spanish Penal Code pertains to a type of crime characterized by abstract risk, it does not require the occurrence of a specific consequence. Thus, *"the abstract risk is determined not by the concrete risk it generates, but by the act of administering the dangerous substance itself"*. This conclusion builds upon the findings of the Supreme Court of Spain's Decision dated October 4, 1999, which classified this category of offenses as involving *"potential or hypothetical risk"*. In this context, the offense is deemed committed at the moment substances that could pose a risk to human health are administered to livestock intended for human consumption. Ultimately, this rationale underpins the public administration's prohibition of such products.⁴³

Supreme Court Decision (STS) 1732/2001, dated October 3: *"The appellant overlooks the fact that the crime of drug trafficking, as defined in Article 368 of the Criminal Code, is categorized as a formal offense of abstract danger. This offense is*

⁴¹ Supreme Court of Spain decision STS 971/2001, issued on May 16 [RJ 2001/5511], FD 2. Retrieved from: www.poderjudicial.es. Accessed on April 25, 2025.

⁴² Supreme Court of Spain decision STS 444/2005, dated April 11 [RJ 2005/388], FD 2, along with the decisions SSTS 716/2005, issued on June 3 [RJ 2005/3346], FD 1, and 717/2004, also dated June 3 [RJ 2005/2285]. Accessed from: www.poderjudicial.es. Consulted on April 25-26, 2025.

⁴³ Supreme Court of Spain Decision STS 1973/2000, dated 15 December [RJ 2000/10337], FD 4. Available at: www.poderjudicial.es. Accessed on 27 April 2025.

deemed to be committed at the point of drug possession, whether immediate or intermediate"⁴⁴.

The categorization of risk types by the legislator holds significant practical relevance. In the case of abstract risk offenses, the legislator evaluates the risk indicators within the legal norm itself. Conversely, for concrete risk offenses, it is the responsibility of the court to assess the risk⁴⁵. In this context, some scholars assert that "*risk is a construct rooted in reason rather than in reality*", indicating that risk exists as a conceptual element rather than a tangible occurrence; if it were a reality, it would no longer be classified as risk but as actual harm. This perspective is widely accepted within the academic community. Consequently, the court, which evaluates events retrospectively, must adopt a forward-looking mindset, imagining itself in the position of the actor at the time the action was initiated. By employing this hypothetical perspective and considering the specific circumstances of the case alongside the information available to it—such as empirical knowledge, understanding of natural laws, personal experience, or expert opinions—the court must assess the likelihood that the behavior in question could have resulted in harm to the at-risk asset, based on the principle of *id quod plerumque accidit*. Thus, if absolute certainty regarding the absence of potential harm is unattainable, it can be concluded that the action posed a genuine risk⁴⁶.

According to another author, the assessment of risk is grounded in objective criteria, as it relies on "*the circumstances of the specific case known to an intelligent person and the common experience of that period regarding the types of causes*". This perspective allows for the characterization of risk as objective, moving beyond mere subjective fear responses, and framing risk as an inherent quality of an action: specifically, as a dangerous action. The author argues that if a consequence stemming from the specific risk is necessary to fully define the concept of criminal offenses related to abstract risk, equating both forms of risk would contradict legal principles⁴⁷.

The most significant challenge is presented by abstract risk crimes, which are also referred to as presumed or implied risk crimes. Some scholars categorize

⁴⁴ Supreme Court of Spain decision STS 1732/2001, dated October 3 [RJ 2001/8524], FD 2. Available at: www.poderjudicial.es. Accessed on April 27, 2025.

⁴⁵ Lincenberg, Gary, Krakoff, David. S. *The environmental crimes case: from pretrial proceedings to sentencing guidelines*. Chicago, IL: American Bar Association, 1999, pp. 10-24.

⁴⁶ Muñoz Conde, Francisco. & García Arán, Mercedes. *Derecho Penal. Parte general*. 11ª Edición. Valencia: Tirant lo blanch, 2022, pp. 323-324.

⁴⁷ Jakobs, Günther. *Derecho Penal. Parte general. Fundamentos y teoría de la imputación*. 2ª ed. Madrid: Marcial Pons, Ediciones jurídicas, 1997, pp. 265-266.

these as follows: a) offenses that involve the breach of ethical-social or ethical-religious norms, which can now be regarded as largely historical; b) acts of disobedience towards law enforcement or administrative violations that are punishable under criminal law, such as the unauthorized administration of medication; and c) crimes that are purely abstract risk crimes, also known as hypothetical risk crimes, where the definition of the crime does not necessitate the actual infliction of risk but rather involves actions that have the potential to create a risk to a legal interest, which is a fundamental component of the crime's definition. This final category encompasses certain offenses against public health, for instance⁴⁸. One scholar differentiates between two categories of abstract risk offenses: firstly, those that infringe upon the safeguarding of specific control and management functions related to certain materials, substances, or products by public authorities; and secondly, those that are classified as pure common risk offenses affecting legal goods, such as life, health, and occasionally, the environment. Consequently, due to the extensive range of offenses encompassed by the term "*abstract risk offenses*," it appears challenging to provide a thorough and all-encompassing resolution for each of them⁴⁹.

The topic of abstract danger crimes has sparked significant debate, raising concerns about their legality within a rule-of-law framework. Certain legal scholars argue that the concept of abstract danger crimes infringes upon the principle of culpability and even challenges their constitutionality. This is due to the fact that these crimes penalize a "*presumed dangerousness*," operating under the assumption that danger has occurred, without allowing for evidence that might contradict this presumption⁵⁰. Concerning the potential infringement of the principle of culpability through the legislative approach of abstract risk criminal offenses, it is contended that a significant challenge posed by these offenses is their capacity to result in the penalization of actions that, in a specific context, do not constitute a criminal act. This is because an individual may face punishment for an act that, when considered independently, does not warrant such a response due to its lack of harmful potential. This harmful potential only emerges when the act is repeated, leading to a statistical justification for imposing penalties on such behaviors⁵¹. The primary challenge lies

⁴⁸ Stratenwerth, Günter. *Derecho Penal. Parte general I. El hecho punible*. Madrid: Ediciones Civitas, 2014, pp. 301-302.

⁴⁹ Jakobs, Günther. *Derecho Penal. Parte general. Fundamentos y teoría de la imputación*. 2ª ed. Madrid: Marcial Pons, Ediciones jurídicas, 1997, p. 159.

⁵⁰ Muñoz Conde, Francisco. & García Arán, Mercedes. *Derecho Penal. Parte general*. 11ª Edición. Valencia: Tirant lo blanch, 2022, pp. 278-230.

⁵¹ Cerezo Mir, José. "Los delitos de peligro abstracto en el ámbito del Derecho penal del riesgo". *Revista de Derecho penal y criminología*, ISSN 1132-9955, Nº 10, 2002, pp. 47-72.

in establishing the minimum threshold of illegality, specifically in determining the extent to which criminal law intervention can occur to safeguard a legal interest before any actual risk or harm has manifested. It is important to recognize that certain contexts necessitate preemptive criminal protection due to the potential for specific harms posed by risk factors. In such instances, the anticipation of a particular risk may lead to inadequate protection of the legal interest at stake. Furthermore, concerns regarding the unconstitutionality of these actions in relation to the principle of legality do not present a significant issue. Some scholars⁵² argue that legislators can articulate prohibited actions with clarity and precision, and any disagreement arises only when the necessity to assess the appropriateness of the action in relation to the risk the law aims to mitigate is neglected.

Regarding the potential unconstitutionality of these provisions, there is a lack of consensus among scholars, as they suggest a presumption *iuris et de iure* concerning the existence of risk. Proponents of Rabl's doctrine argue for the application of the framework of material criminal offenses to all risk-related crimes. While this perspective encounters minimal challenges in the context of concrete risk offenses, it faces significant obstacles in relation to abstract risk offenses. Rabl contends that the necessity for demonstrating the consequence is inherently part of the criminal offense (type). Additionally, these scholars reference Schröder's thesis, which builds upon Rabl's model but is limited to specific abstract risk offenses, characterizing them as "*criminal offenses with questionable presumption of the existence of a criminal offense*". Schröder acknowledges the rationale for enacting laws that utilize the concept of abstract risk crimes to penalize behaviors that pose a danger to legal interests, particularly in instances where the risk stems from actions that are not easily predictable. He asserts that "*the legal presumption of risk is not irrefutable*" and emphasizes that it is the judge's duty to seek contrary evidence, but only in cases where the offense (type) safeguards identifiable objects that can be accurately assessed for endangerment. If the objects in question are not clearly defined or determinable at the time of the incident, the establishment of risk must be legislated⁵³.

The dispute arises from the distinction between criminal offenses involving concrete risk and those involving abstract risk. In cases of concrete risk, it is essential to demonstrate both the existence of the risk and its relationship to the behavior in question. Conversely, for abstract risk offenses, it suffices to establish

⁵² Cerezo Mir, José. "Los delitos de peligro abstracto en el ámbito del Derecho penal del riesgo". *Revista de Derecho penal y criminología*, ISSN 1132-9955, N° 10, 2002, pp. 47-72.

⁵³ Romano, Bartolomeo. *Diritto penale. Parte generale*. 4 ed. Milano: Giuffrè, 2020, pp. 234-248.

the behavior itself to consider the risk as realized. Consequently, some legal scholars argue for the acceptance of evidence regarding the lack of dangerousness when the specific circumstances indicate that the behavior could not have resulted in harm. However, this approach may lead to potential violations of the principles of *in dubio pro reo* and the presumption of innocence. Therefore, certain authors suggest that, alongside the assessment of risk, other concurrent factors should be evaluated, such as the objective conditions surrounding the sentence. This approach would limit acceptance to those criminal offenses where the legal definition does not necessitate the actual creation of a risk, but rather requires "*an action capable of generating a risk to the legal good as a material element and an integral component of the criminal offense*"⁵⁴.

Alternative theories that seek to validate the legality of abstract risk crimes categorize them as attempts at negligent offenses or as breaches of the obligation to exercise due care without resulting harm. Prominent figures in this perspective within German legal scholarship include Horn and Brehm. Horn views these crimes as a distinct category of negligent offenses, characterized by the absence of a requirement for tangible harm to the legal interest. In contrast, Brehm argues that the prohibition against causing harm cannot be separated from the prohibition against endangerment; if a legal norm forbids conduct that poses a risk of harm, it inherently prohibits the act of causing harm itself. According to these scholars, if the offender acts with appropriate caution, the specific type of risk in question will not materialize⁵⁵. The limitation of this theory lies in its applicability, as it pertains only to certain abstract risk criminal offenses that involve the infringement of norms designed to provide immediate protection to personal legal goods, such as human life or health. Some scholars advocate for this perspective, arguing that "*the treatment of negligence, particularly in abstract risk criminal offenses aimed at safeguarding personal legal goods, presents a sufficiently robust framework for ensuring both legality and substantive foundations for these offenses*"⁵⁶. This theory falls short of offering a thorough resolution for all abstract risk offenses, leading to the development of a new perspective that revises this stance. This revised theory posits that both an objective duty of care and a subjective duty are necessary. It asserts that the essence of abstract risk criminal offenses lies in the failure of the perpetrator to implement all requisite measures based on their subjective

⁵⁴ Muñoz Conde, Francisco. & García Arán, Mercedes. *Derecho Penal. Parte general*. 11ª Edición. Valencia: Tirant lo blanch, 2022, pp. 345-348.

⁵⁵ Stratenwerth, Günter. *Derecho Penal. Parte general I. El hecho punible*. Madrid: Ediciones Civitas, 2014, pp. 255-259.

⁵⁶ Cerezo Mir, José. "Los delitos de peligro abstracto en el ámbito del Derecho penal del riesgo". *Revista de Derecho penal y criminología*, ISSN 1132-9955, Nº 10, 2002, pp. 47-72.

capabilities, despite the fact that the actions taken may have been adequate from an objective standpoint to avert the risk in question. Some scholars support this theory, but they limit its application to cases involving personal legal goods, suggesting that there should be no restrictions on criminal offenses related to abstract risk⁵⁷.

To address this concern, an alternative doctrinal perspective suggests evaluating the dangerousness of an action from an *ex ante* standpoint. This approach posits that the potential harm to the legal interest can only be deemed possible if the action is executed. The discussion revolves around the degree to which criminal law can justifiably foresee its protective measures. Consequently, the legitimacy of such preemptive protection is only valid when it is enacted at a point where it can be demonstrated that the conduct in question is objectively capable of infringing upon the legal interest⁵⁸. Consequently, when actions pose a threat to personal assets, the promptness of criminal protection is warranted by the need to safeguard the most vital goods, such as life, health, and bodily integrity. In the context of collective goods, this promptness is justified by the novel risks introduced by industrial advancement, which, due to its pervasive nature, complicates the assessment of whether harm has occurred. This difficulty arises because damage is often the result of multiple actions rather than a singular event, making it challenging to establish a causal relationship in such instances⁵⁹. These structures, designed as initial protective barriers, are sometimes indispensable for ensuring the effective safeguarding of legal assets. Their utilization is crucial when the objective is to protect specific collective legal interests, such as public health and the environment. Conversely, the legislative approach of categorizing certain behaviors as criminal offenses based on abstract danger relies on the premise that the legislator acknowledges the inherent risks associated with specific actions. This acknowledgment is reflected in a meticulous and comprehensive definition within criminal law. Subsequently, it is the responsibility of the court to determine whether the behavior in question aligns with the established criteria of the defined criminal offense⁶⁰.

As previously stated, certain legal assets, such as the environment, require proactive legal and criminal protection. If protective measures are only

⁵⁷ Roxin, Claus. *Derecho penal. Parte General. Especiales formas de aparición del delito*. Tomo II. 1ª ed. Navarra: Civitas, 2014, pp. 406-408.

⁵⁸ Valiante, Mario. *Manuale di diritto penale dell'ambiente*. Milano: Giuffrè, 2009, p. 49.

⁵⁹ Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, pp. 21-25.

⁶⁰ Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, p. 34.

implemented after damage has occurred, it will be too late to mitigate the harm. The preemptive application of criminal law is essential to deter behaviors that may initially appear innocuous; otherwise, repeated unpunished actions may lead to irreversible detrimental outcomes. From the various options discussed, it can be inferred that the *ex ante* assessment of dangerousness is the most suitable approach. This assessment should consider circumstances that, based on empirical evidence, scientific understanding, or technological insights, are recognized as hazardous without the necessity of waiting for post-event consequences, as that would be too late. To determine whether an action poses a danger, legislators should employ the methodologies and resources provided by contemporary science, including statistical analysis. Ultimately, it is evident that the establishment of criminal offenses based on abstract danger, as well as the preservation of existing ones, must adhere to a set of requirements, including the adherence to the principles of criminal law guarantees within a rule of law framework.

The categorization of environmental crimes as abstract risk offenses

It is essential to consider all issues associated with environmental crimes, including overarching regulations, administrative access, and hazardous criminal offenses. These crimes are distinct from others because their impact transcends the social system, affecting the ecological system and the biosphere at large.

One contributing factor to environmental issues is the inadequate and low-quality understanding of the interplay between human activities and natural ecosystems. While it is possible to identify the sources of environmental harm in certain instances, this is not always the case for other pollution processes. Consequently, there is a pressing need for more in-depth theoretical and experimental research. The intricate nature of pollution processes complicates, and in some instances renders impossible, the ability to clearly articulate the causal link between individual actions and their environmental repercussions. This complexity arises from the potential for various elements to accumulate, aggregate, or interact synergistically. Thus, there is no straightforward correlation between the frequency of emissions of a specific pollutant and the resulting environmental impacts⁶¹. The repercussions may arise from: a) cumulative factors, which can take years to manifest their detrimental effects; b) synergistic factors, where a polluting action is intensified through interaction with other pollutants; and c) incidental factors, where

⁶¹ Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, p. 47.

the adverse impact of a pollution event is influenced by external elements, such as wind velocity.

Typically, environmental crimes are categorized as offenses of danger for several reasons. Firstly, these offenses pertain to a legal good that necessitates prompt safeguarding. Secondly, there is a challenge in determining whether damage has occurred. Lastly, even when damage is established, it can be difficult to demonstrate its direct link to specific actions, as the harm may result from the ongoing repetition of those actions and their cumulative effects⁶². The Spanish Supreme Court has determined that the most effective method for safeguarding the environment against severe violations that could be classified as criminal offenses is through the application of criminal offenses of danger. This approach is necessitated by the intrinsic value of the legal good known as "*the environment*" and the critical need for its protection, which mandates that preventive measures be implemented prior to the occurrence of any harm⁶³.

Disagreements exist regarding the classification of these offenses as either abstract or concrete risk crimes. A pertinent question that could help clarify these disputes is whether the environment should be regarded as a distinct legal good, independent from or associated with other legal goods. If the environment is deemed an independent legal good, then the most suitable method for its protection would be through the framework of abstract risk crimes, a perspective widely supported by legal scholars⁶⁴. The application of abstract risk metrics is justified when we consider the significance and attributes of the legal interests that require protection. In this context, the environment holds considerable significance and possesses the most suitable characteristics for employing this legislative approach. Contrary to initial impressions, defining specific risks as criminal offenses may highlight the level of uncertainty involved. In contrast, criminal offenses based on abstract risk mitigate this uncertainty, as they narrow the scope of judicial discretion in evaluating the presence of risk. This is due to the law's comprehensive delineation of punishable actions that generate risk, which does not necessitate specialized knowledge. Furthermore, when a legal interest pertains to the public good and impacts the entire community, as is the case with environmental concerns, its pervasive nature complicates the identification of harmful behaviors, particularly

⁶² Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, p. 52.

⁶³ Supreme Court of Spain decision STS 152/2012, dated March 2, [RJ 2012/3669], FD 6. Available at: www.poderjudicial.es. Accessed on April 30, 2025.

⁶⁴ Krämer, Ludwig. *Manuale di diritto comunitario dell'ambiente*. Milano: Giuffrè, 2002, p. 226.

when damage results not from isolated incidents but from cumulative actions⁶⁵. In these cases, the court should refrain from categorizing every action as potentially constituting a criminal offense. Instead, it must meticulously evaluate which behaviors align with the established legal norms, while also considering evidence that may contradict this alignment. One scholar notes that in the debate surrounding abstract versus concrete risk in criminal offenses, those associated with concrete risk possess a more restricted scope. It is essential to "*assess the degree of danger posed by various contaminating factors and, based on this assessment, determine whether there is a concrete or abstract risk assumption*". It is evident that as the level of risk increases, the necessity to demonstrate that risk in court diminishes⁶⁶.

A decision from a court in Spain states that, for the purpose of enhancing the effectiveness of environmental criminal protection, it is deemed more suitable, *de lege ferenda*, to adopt the abstract risk approach for several reasons: a) it minimizes judicial discretion in assessing whether the environment or any particular asset has been placed at risk in a given case; b) it simplifies the court's task in applying the law, as no specialized knowledge is necessary to ascertain the existence of risk; it is enough to confirm that the hazardous situation outlined in the law has occurred; c) it removes the element of chance in establishing criminal liability, as liability is not contingent upon the endangerment of a specific asset, but rather on the occurrence of the hazardous situation anticipated by the law; d) it is favored in instances where actions impact collective interests and are recurrent, making it difficult to pinpoint individual actions that cause harm; and e) it addresses the challenge of demonstrating the causal relationship between the conduct and the specific risk situation⁶⁷. A significant decision that exemplifies the understanding of environmental crimes as offenses of hypothetical danger is the Supreme Court of Spain's decision 388/2003. This judgement highlights that contemporary legal interpretations regarding noise pollution have altered the categorization of risk in these offenses. It no longer categorizes danger as concrete; instead, it recognizes the nature of these offenses as hypothetical danger, which exists between concrete and abstract danger. In offenses characterized as hypothetical danger, also referred to as abstract-concrete or potential danger, the specific outcome of the danger is not defined. Rather, it focuses on behaviors that have the potential to endanger the legally protected interest. In such instances, the existence of a dangerous situation is not a requisite element of the offense; instead, it is the appropriateness of the

⁶⁵ De Vero, Giancarlo. "Il nesso causale e il diritto penale del rischio". *Rivista italiana di diritto e procedura penale*, ISSN 0557-1391, Vol. 59, N° 2, 2016, pp. 670-697.

⁶⁶ Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021, p. 19.

⁶⁷ Provincial Court of Cordoba, Spain, decision issued on 18 January 1995, [ARP 1995/98]. Retrieved from: www.poderjudicial.es. Accessed on 1 May 2025.

conduct in question that poses a risk. In the context of environmental crimes, the classification of offenses as involving concrete risk serves to clarify the essential distinction between criminal offenses and similar administrative violations, emphasizing that environmental crimes cannot be categorized as abstract risk offenses *stricto sensu*⁶⁸.

The Albanian Criminal Code has opted to categorize certain environmental crimes as offenses of specific abstract risk. This classification is established by first outlining actions that can lead to the commission of the offense without necessitating observable damage following their execution. Secondly, it stipulates that these actions "*may cause serious damage to air quality, soil quality, or water quality, as well as to animals or plants*". This approach acknowledges a level of uncertainty, based on current scientific understanding, regarding whether such behaviors genuinely pose an environmental risk, even if the detrimental effects cannot be immediately demonstrated at that time.

The concept of abstract danger in criminal offenses should not be interpreted too narrowly, as it is essential to evaluate whether a particular behavior poses a risk. For instance, not every instance of discharging substances into water or releasing gases into the atmosphere qualifies as a criminal act; the offense must be deemed complete only if the discharge or emission is proven to be detrimental to the environment. Thus, mere actions are insufficient; it is crucial to ascertain the actual environmental impact of these activities. Given the significant value of the environment as a vital legal asset—both for the present and as a heritage for future generations—it may be inappropriate to categorize actions against it solely as offenses of abstract-concrete danger, particularly when scientific evidence has yet to establish their harmfulness. There are certain activities for which scientific or statistical evidence is lacking, leaving us uncertain about their safety.

A comparative summary of the Albanian Criminal Code and Directive 2008/99/EC, highlighting the recent Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law

6.1. Directive 2008/99/EC on the protection of the environment through criminal law

Directive 2008/99/EC seeks to guarantee that the Member States of the European Union incorporate criminal penalties into their national legislation to

⁶⁸ Supreme Court of Spain decision STS 388/2003, dated April 1 [RJ 2003/4062], FD 7. Available at: www.poderjudicial.es. Accessed on 3 May 2025.

enhance the protection of the environment. This approach aims to establish a stronger deterrent effect compared to administrative penalties or civil compensation measures. The necessity for a Community directive arises from the understanding that environmental crimes frequently transcend the borders of the countries in which they occur, highlighting the importance of achieving a degree of uniformity in how different national legal systems address these environmental offenses.

According to Article 3 of Directive 2008/99/EC, actions deemed illegal and subject to criminal penalties, if executed with intent or at least with significant negligence, include the following:

i. The unauthorized release, emission, or introduction of substances or ionizing radiation into the air, land, or water that results in, or poses a risk of, death or serious harm to humans, or causes substantial damage to the quality of air, land, or water, as well as to wildlife or plant life.

ii. The collection, transportation, recovery, or disposal of waste, which encompasses the oversight of these activities and the management of storage or disposal sites post-closure, along with operations conducted as a dealer or broker in waste management, that may lead to death or serious injury to humans or significant harm to the quality of air, soil, or water, or to fauna or flora.

iii. The shipment of waste, provided that it falls under the provisions of Article 2, point 335, of Regulation (EC) No 1013/2006 of the European Parliament and Council dated June 14, 2006, concerning waste shipments, particularly when conducted in substantial quantities in a single shipment or in multiple interconnected shipments.

iv. The operation of facilities where hazardous activities are performed or where dangerous substances or preparations are stored, deposited, or utilized, which may result in death or serious injury to individuals or significant damage to the quality of air, soil, or water, or to wildlife or plant life outside the facility.

v. The production, processing, handling, usage, storage, preservation, transportation, importation, exportation, and disposal of nuclear materials or other hazardous radioactive substances that may cause death or serious injury to humans or significant damage to the quality of air, soil, or water, or to fauna or flora.

vi. The act of killing, destroying, possessing, or collecting specimens of protected wild animal or plant species is prohibited, except when it involves a minimal number of specimens and has an insignificant effect on the species' conservation status;

vii. The trade of specimens, parts, or products derived from protected wild animal or plant species is restricted, unless it pertains to a minimal number of specimens and does not significantly impact the conservation status of the species;

viii. Any activity that leads to considerable degradation of a habitat within a protected area is not permitted;

ix. The production, importation, exportation, marketing, or utilization of substances that harm the ozone layer is prohibited.

Article 4 outlines the penalties for incitement and for aiding and abetting, while Article 5 stipulates that the imposed sanctions must be effective, proportionate, and serve as a deterrent. Furthermore, Article 6 of the Directive mandates that Member States implement measures to hold legal entities accountable for the offenses specified in Articles 3 and 4 when such offenses are committed for their benefit by individuals in significant positions within the entity. This accountability applies whether these individuals act independently or as part of a governing body, based on their authority to represent the entity, make decisions on its behalf, and exercise control within it. Additionally, Member States are required to ensure that legal entities can be held liable if an environmental offense is committed for their benefit due to a failure in supervision or control by the individual responsible for that oversight.

6.2. Directive 2009/123/EC on ship-source pollution

Directive 2009/123/EC, enacted by the European Parliament and the Council on 21 October 2009, modifies Directive 2005/35/EC concerning ship-source pollution and the imposition of penalties for violations. Its primary aim is to incorporate international standards related to ship-source pollution into Community law and to ensure that individuals accountable for such discharges face suitable administrative and criminal penalties. This initiative seeks to enhance maritime safety and bolster the protection of the marine environment. The substances deemed polluting are consistent with those outlined in Directive 2005/35/EC, which aligns with the annexes of the Marpol Convention, specifically including oil, its mixtures, and noxious liquid substances transported in bulk. The revised Directive extends its scope to encompass discharges of polluting substances from all types of vessels, such as hydrofoils, air-cushioned craft, submarines, and boats, irrespective of their nationality, with the exception of military, combat, or auxiliary vessels, as well as other state-owned or operated units utilized temporarily for state services and not for commercial activities. Discharges of polluting substances from ships are classified as criminal offenses, including minor spills, under the conditions that: a) they are executed intentionally, recklessly, or negligently; b) they result in a decline

in water quality; c) they occur on a recurring basis. Regarding the criminal penalties associated with these offenses, the Directive mandates that Member States adopt effective, proportionate, and deterrent measures, although it does not specify the nature or severity of the penalties to be applied.

This directive has been revised by Directive (EU) 2024/3101, enacted by the European Parliament and the Council on 27 November 2024. This amendment updates the legal framework established in 2005 and integrates international standards regarding illegal discharges from vessels at sea into Union law. Additionally, it seeks to guarantee that individuals accountable for these discharges face sanctions that are dissuasive, effective, and proportionate.

Furthermore, alongside the aforementioned comparison of the Albanian Criminal Code's regulations concerning environmental crimes in relation to this directive, it is evident that the Code exhibits deficiencies. These include the absence of specific provisions addressing criminal offenses associated with ship discharges, the lack of stipulations for aggravated circumstances pertaining to cooperation, and the omission of explicit regulations concerning the criminal liability of legal entities that commit environmental offenses.

6.3. Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC

The recent adoption of the EU Directive concerning the criminal protection of the environment supersedes and broadens the scope of the previous 2008 Directive, reflecting an urgent need for enhanced environmental safeguards and aligning European law with international standards, particularly regarding ecocide. This Directive establishes new categories of offenses related to actions that were previously not deemed criminal and expands existing crime classifications. Additionally, it introduces notable reforms in sanctions, especially concerning the establishment of minimum thresholds for maximum penalties. The preamble of the new Directive addresses essential overarching topics, including intent and negligence in relation to emerging environmental crimes, jurisdictional matters, statutes of limitations, and protections for whistleblowers. To bolster prevention efforts, it imposes new responsibilities on Member States, such as the requirement to gather comparable and consolidable data and to develop a regulatory review plan every five years. Furthermore, it proposes the establishment of an authority to enhance coordination among various national agencies.

Directive 2024/1203 concerning the criminal protection of the environment marks a significant milestone in the development of the European Union's criminal

legislative authority. This directive introduces a comprehensive harmonization framework that meticulously addresses all criminal dimensions related to environmental protection. It even imposes limitations on the alignment of certain fundamental legal principles, such as the statute of limitations for environmental crimes. In terms of the proactive measures against eco-crimes, the directive introduces several key innovations: 1) it broadens the scope of environmental protection to encompass issues related to public health (including harm or risk from products) and climate change; 2) it establishes specific indicators to define the threshold of significant harm necessary to warrant criminal action, as well as the minimum quantities deemed non-negligible (pertaining to waste or trafficked species); 3) it stipulates that primary offenses may be classified as aggravated or qualified offenses when they result in substantial environmental harm, commonly referred to as “ecocide.”

6.3.1. The fundamental components of environmental crime

In relation to the factual elements that characterize environmental crimes, the EU Directive outlines several reference parameters: it establishes an equivalence between acts of commission and omission, addresses the prosecution of offenses committed through the possession of necessary authorizations obtained via corruption, extortion, or coercion, and includes the punishability of incitement, aiding and abetting, complicity, and attempts.

For the implementation of the Directive, it is important to note that States, public institutions, and international organizations are not considered perpetrators of these crimes. However, individual national legal systems have the authority to enact their own, potentially more stringent, regulations regarding the liability of these entities.

The concept of environmental crime is defined broadly, encompassing any infringement of Union law that supports environmental policy objectives. While the Directive provides an extensive list of such violations, it is incumbent upon individual States to delineate specific crimes with precision and clarity.

The provision emphasizes the significance of a quantitative or qualitative damage threshold, which determines the criminal relevance of an act. In relation to damage, and in line with the understanding of environmental crime as harmful to both humans and the environment, such damage can manifest in human beings as death or serious injury. Here, injury is defined as any form of physical harm, including temporary injuries, while excluding mental health issues. Concerning environmental damage, the pertinent harms include those affecting air, water, or soil quality, as well as impacts on ecosystems, wildlife, plant life, habitats, and

communities of organisms such as plants, animals, fungi, and microorganisms. This also encompasses the interactions among these entities and the ecosystem services that contribute, either directly or indirectly, to human well-being. Furthermore, the Directive addresses the subjective element, which pertains to the psychological state of the offender at the time of the crime, necessary for establishing criminal relevance. Punishment is warranted not only for intentional acts, which involve a complete understanding and intention behind the act, but also for gross negligence and what is termed eventual intent. This latter refers to situations where the offender acknowledges the potential for their actions to result in harm but chooses to accept that risk, even if they do not explicitly desire the outcome, indicating a lesser degree of volition.

6.3.2. Circumstances of environmental crime

The EU Directive concerning environmental crime outlines, in Articles 8 and 9, the necessity for Member States to incorporate both aggravating and mitigating circumstances into their legal frameworks. These circumstances refer to factors beyond the crime itself that can influence the severity of the penalty imposed.

Aggravating circumstances may include, for instance, the infliction of significant, long-lasting, or irreversible harm to an ecosystem, the involvement of a criminal organization or a public official acting in their official capacity, the use of fraudulent or counterfeit documents, a prior definitive conviction for similar offenses, the commission of the crime for financial gain or to evade substantial costs, as well as the destruction of evidence or intimidation of witnesses or whistleblowers.

Conversely, mitigating circumstances may encompass actions such as restoring the environment, implementing measures to minimize impact or rectify the damage caused, and providing authorities with information that would not have been accessible otherwise, which could aid in identifying accomplices or gathering evidence.

6.3.3. Penalties

The EU Directive concerning environmental offenses outlines specific guidelines regarding the sanctions applicable to both natural and legal persons.

For individuals, the Directive mandates the establishment of minimum thresholds for maximum prison sentences, drawing parallels with homicide offenses—whether intentional, characterized by willful intent, or negligent, marked by carelessness, imprudence, or incompetence—when the environmental crime

results in similar consequences. Article 5 of the Directive specifies these minimum maximum imprisonment terms, which can range from ten to three years, depending on the nature of the crime and whether it results in death, alongside the potential for additional sanctions.

Regarding legal persons, the Directive holds accountable not only those who actively engage in wrongdoing on behalf of the entity, including those with decision-making or supervisory authority, but also those who fail to adequately oversee operations. This liability attributed to the entity does not preclude individual accountability. Article 7 quantifies the penalties for entities based on the nature of the offenses, allowing for either a percentage of the entity's total global revenue or a fixed monetary amount ranging from €24,000,000.00 to €40,000,000.00.

Furthermore, the EU Directive emphasizes ancillary sanctions for legal entities, such as the requirement to rehabilitate affected sites, exclusion from financial assistance, tenders, or subsidies, and the revocation of permits, as these measures are deemed more effective than solely financial penalties.

The sanctions outlined above are not comprehensive; the Directive stipulates that they may be intensified in response to more severe consequences. This provision enables the incorporation of ecocide actions, which are already recognized in certain legal frameworks. Additionally, it mandates that confiscated assets be utilized to fund environmental restoration or to address the harm inflicted by the offense.

6.3.4. Limitation period

The EU Environmental Crimes Directive addresses the establishment of limitation periods for environmental offenses in Article 11. It identifies two key parameters for determining the starting point of these periods, known as *dies a quo*, which is the date from which the limitation period commences. The duration of the limitation period is then established based on both the actual penalty imposed and the maximum penalty stipulated by law for the specific offense.

This intricate approach can be summarized as follows:

- A minimum of 10 years from the *tempus commissi delicti*, which refers to the time when the offense was committed, applies to crimes carrying a maximum penalty of at least 10 years of imprisonment.

- A minimum of 5 years from the *tempus commissi delicti* is applicable for offenses punishable by a maximum of 5 years of imprisonment.

- A minimum of 3 years from the *tempus commissi delicti* is set for crimes with a maximum penalty of at least 3 years of imprisonment.

Alternatively:

- A minimum of 10 years from the date of the final judgment is required in the following cases:

A prison sentence exceeding 5 years, or

An offense for which the maximum penalty is at least 10 years of imprisonment.

- A minimum of 5 years from the date of the final judgment applies in these cases:

A prison sentence exceeding 1 year, or

An offense with a maximum penalty of at least 5 years of imprisonment.

- A minimum of 3 years from the date of the final judgment is necessary in the following situations:

A prison sentence of up to 1 year, or

An offense for which the maximum penalty is at least 3 years of imprisonment.

States may, as an exception to these regulations, establish a limitation period ranging from 5 to 10 years, with the stipulation that this period can be interrupted or suspended by specific actions. In the case of interruption, the limitation period restarts from the beginning upon the occurrence of the event that triggers it. Conversely, with suspension, once the reason for the suspension is resolved, the limitation period resumes from the point at which it was halted. In both scenarios, the limitation period is effectively extended. Consequently, the Directive allows States to set a duration that deviates from the standard provisions, provided that this is done to ensure the effective prosecution of these offenses and to prevent criminal cases from concluding with an acquittal due to the expiration of the statute of limitations.

6.4. Revisions to Albanian criminal law concerning environmental offenses

In the existing Albanian Criminal Code, environmental offenses are categorized under Chapter IV, Articles 201-207/ç. Initially, these offenses were classified merely as violations; however, they are now recognized as crimes that carry severe penalties, including imprisonment. Prior to the amendments introduced

by Law No. 144/2013, this chapter included five specific environmental offenses: air pollution, illegal fishing, unlawful logging, the unauthorized cutting of ornamental and fruit trees, and breaches of plant and animal quarantine regulations. The legislator has made several interventions to enhance the protection of environmental interests, notably through amendments enacted by Law No. 10 023 on November 27, 2008, Law No. 144 on May 2, 2013, and Law No. 44/2019 on July 18, 2019. The proactive engagement of the legislator in environmental protection should be understood from a dual legal perspective. Firstly, it reflects the fundamental aim of criminal law to safeguard the environment, and secondly, the absence of adequate environmental protection is viewed as a violation of human rights.

To ensure compliance with Directive 2008/99/EC, the Albanian legislator initially enacted Law No. 10 023 on November 27, 2008, which introduced two new criminal offenses: Article 206/a, titled “Destruction by fire of forests and the forest environment,” and Article 206/b, “Negligent destruction by fire of forests and the forest environment,” categorizing them as criminal acts. Subsequently, with Law No. 44/2019, the legislator established additional criminal offenses, emphasizing issues such as land pollution, waste management and transportation, hazardous activities involving nuclear materials and dangerous radioactive substances, and animal protection. These legislative measures were designed to address existing legal deficiencies concerning environmental crimes by amending, supplementing, and introducing new offenses. Furthermore, criminal liability for these offenses is also applicable to legal entities, as stipulated in Article 45 of the Criminal Code and Law No. 9754, dated June 14, 2007, concerning the Criminal Liability of Legal Persons.

It is important to highlight that the current Criminal Code does not include qualifying circumstances for environmental crimes that pertain to the commission of offenses in collaboration or the repetition of offenses, which are applicable to numerous other criminal acts. As a result, for each environmental crime, if it is perpetrated collaboratively, the applicable collaboration rules (whether simple or special, depending on the situation) will be enforced. Furthermore, if an offense is committed multiple times without a prior conviction for the initial offense, the relevant legal provisions will be applied for each instance of the crime committed. In relation to environmental offenses that have severe repercussions for human life and health, the Albanian legislator has addressed the contentious issue of competition with other offenses. In many cases, the infliction of such serious consequences, which reflects the extensive destructive nature of the crime, is recognized as a qualifying circumstance in the pertinent legal provisions.

In the formulation of Chapter IV of the Albanian Criminal Code, which addresses criminal offenses against the environment, the legislator has identified and included those offenses that directly target the environment as a primary and collective object. Furthermore, the Albanian Criminal Code encompasses additional offenses that, while categorized under different chapters due to their distinct objects, still pose a threat to the environment. Examples of such offenses include destruction through flooding, property damage by various means, and disturbances to public peace. Additionally, other acts that harm or jeopardize the environment are currently subject to penalties under general provisions applicable to various criminal offenses, such as the smuggling of prohibited goods—including ozone-depleting substances and related equipment as outlined in the Montreal Protocol—violations concerning radioactive materials, and illegal construction activities. Although these acts are not explicitly classified as environmental offenses, their designation as criminal acts can significantly contribute to environmental protection, particularly in instances where specific legal norms for environmental violations are absent. Nevertheless, the mere existence of these provisions and the potential for their application should not be deemed adequate, especially given that the Albanian legislator has opted to establish a dedicated chapter for environmental offenses. This intention is further underscored by the amendment made to Chapter IV in 2008, which explicitly addressed the absence of a specific norm concerning forest arson, recognizing its direct impact on the environment. It is advisable to adopt a similar approach for other specific criminal offenses that warrant inclusion in the chapter on environmental crimes.

In the legal scholarship and case law of various nations that have encountered the challenge of integrating environmental criminal regulations into legal frameworks beyond the Criminal Code, provisions from their Criminal Codes addressing analogous criminal offenses have frequently been employed to address deficiencies in specific legislation concerning environmental crimes. This is particularly relevant in relation to offenses that pose concrete threats to or cause harm to the legal entity known as the "*environment*"⁶⁹.

6.5. Albanian Criminal Law and European Environmental Protection Legislation: concluding thoughts on the necessary interventions for implementation

The overview provided highlights a notable intervention by the European Union in relation to criminal law. This area of law is particularly intertwined with national legal frameworks, as it can lead to severe sanctions such as imprisonment or other forms of personal freedom restrictions, including precautionary measures.

⁶⁹ Lincenberg, Gary, Krakoff, David. S. *The environmental crimes case: from pretrial proceedings to sentencing guidelines*. Chicago, IL: American Bar Association, 1999, p. 175.

The primary objective of criminal law is to strike a balance between individual fundamental rights and the state's punitive and coercive authority, reflecting the values and sensitivities of the society it serves, which varies across different national contexts.

The introduction of a supranational regulation that dictates the duration of prison sentences and the statute of limitations indicates a strong intent to influence the legal systems of all Member States. However, this approach must navigate the varying perceptions of environmental crimes across different countries, as the Directive acknowledges the diversity of European regions in its recitals.

The framework for establishing prison sentence lengths and statute of limitations is complex. The intention appears to be to make a significant impact while avoiding accusations of "*sovereignty invasion*," which could arise if the European Union were to impose specific terms unilaterally. In essence, the EU Directive aims to preserve a careful equilibrium in this sensitive area of law.

It will be intriguing to observe how the term "*interested public*," which is permitted to form a civil party in criminal proceedings, will be interpreted. In my view, this terminology could validate the claims of those referred to as "*victims of the crime*," meaning individuals who are not the direct recipients of the legal damage event (thus not classified as injured parties) but who have nonetheless experienced harm due to the criminal actions. For instance, an environmental offense may inflict harm on an individual, thereby legitimizing the claims of all residents in the vicinity, as they too are subjected to the same risks. However, I do not believe this should extend to other legal entities, such as environmental organizations, that may engage with the issue.

Furthermore, the exclusion of mental health conditions from the injuries recognized in relation to environmental crime may also preclude individuals who have publicly expressed concerns about "*eco-anxiety*" from participating in civil actions, as this psychological state does not qualify as a mental illness.

At this juncture, a comparison between the hypotheses of Community criminal offences and the current legal framework in Albania reveals that the 2008 directive has been partially transposed over time, particularly concerning the definitions of specific qualified circumstances and the accountability of legal entities. The new directive introduces several additional categories of criminal offences, necessitating a new legislative effort for their effective implementation. Furthermore, Albanian criminal law does not differentiate between the limitation periods for prosecuting environmental crimes and those for executing the associated penalties.

Additionally, it is important to note that some aggravating and mitigating circumstances bear similarities, if not exact parallels, to existing regulations within the Albanian legal framework. For example, the precedent for crimes of a similar nature aligns with the recidivism outlined in Article 50 of the Albanian Criminal Code, while measures aimed at reducing harm correspond to the mitigating circumstances specified in Article 48, letter *d* of the same code.

The regulations concerning the protection of informants closely resemble those established for whistleblowers—individuals who report crimes detrimental to public interests within corporations and/or governmental entities. The existing whistleblowing legislation could potentially be adapted to enhance protections in this context.

In summary, the Albanian legislator is tasked with a crucial assessment of the alignment and coherence between the EU Directive on environmental crimes and the current legal framework as part of the effort to harmonize domestic legislation with European standards. It is hoped that the legislator will make direct amendments to the existing Criminal Code rather than creating new regulatory references that could complicate the hierarchy of legal sources. Additionally, it is important to acknowledge the significance of the (Whereas), as they provide the rationale for the provisions to be integrated into the Albanian legal system, serving as a valuable interpretative tool in instances where there may be ambiguity regarding the technical or literal meaning of the implementing provisions.

Conclusions

Concerning the application of the legislative technique involving blank norms (or blanket provisions) in the structuring of environmental crimes, such usage is permissible, albeit not entirely without reservations. When employing this technique to reference lower-tier norms, it is crucial that the reference is articulated clearly and justified in relation to the legal interests being safeguarded. This ensures that the criminal norm not only stipulates penalties but also encompasses the fundamental components of the prohibition. Furthermore, the non-criminal norm must serve to enhance the clarity of the provision, thereby fulfilling the requirement for precision.

The optimal approach for formulating environmental crimes is to structure them as abstract risk offenses. This classification aligns with the nature of the legal interest at stake, which necessitates a prompt and effective intervention by criminal law. Merely structuring these offenses as concrete risk offenses is insufficient, as demonstrated in the paper, since the detrimental effects of environmental harm may not become apparent for many years. Frequently, a single act does not lead to

significant harm; rather, it is the cumulative effect of multiple actions that results in environmental damage. Therefore, it is crucial to recognize that such behaviors, whether they produce immediate effects or not, jeopardize the legal protection of the environment. Evaluating actions based on their potential to create risk, without requiring a direct causal relationship between the action and its consequences, can be effectively accomplished through the concept of abstract risk. Furthermore, framing environmental crimes as offenses of abstract danger facilitates the assessment of the causal relationship between polluting activities and the actual threat to natural resources, particularly in contexts where cumulative causes and delayed consequences are prevalent.

Criminal law fundamentally aims to safeguard legal assets, and the structure of criminal offenses based on abstract risk can align with the boundaries of *ius puniendi*, provided these offenses are designed to protect a legal asset deemed significant enough to warrant proactive criminal law intervention. The environment holds a crucial position within the hierarchy of legal assets, making timely intervention by criminal law essential for its preservation. Nevertheless, the concept of abstract risk should not be interpreted too narrowly; it is imperative that the behavior in question is capable of generating a risk. Given the environment's critical status as a legal asset, both in the present and as a heritage for future generations, it is inappropriate to categorize actions against it merely as criminal offenses of abstract-concrete risk, especially when scientific inquiry has yet to conclusively determine the harmfulness of such behaviors to the environment.

A thorough assessment of the criminal offenses outlined in the Criminal Code of the Republic of Albania, in relation to the stipulations of the new directive, should be conducted, with particular attention to its implementation within the nation. Additionally, it is essential at this juncture to evaluate not only the specific cases of criminal offenses and their corresponding penalties but also, and perhaps more significantly, the final section that discusses the strategies for ensuring the effective enforcement of the obligations and prohibitions established in the realm of criminal law.

References

1. Antolisei, Francesco. *Manuale di Diritto Penale. Parte generale*. 16° edizione. Milano: Giuffrè, 2003;
2. Beck, Ulrich. *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Ediciones Paidós, 2006;
3. Bouzat, Pierre. & Pinatel, Jean. *Traité de Droit Pénal et de Criminologie*, Tome II. Paris: Dalloz, 1970;

4. Bovino, Claudio. Codebo', Roberto. Scarcella, Alessio. *Ecoreati. I nuovi delitti contro l'ambiente: le modifiche al codice penale della legge 68/2015*. Wolters Kluwer. e-book, 2015;
5. Cerezo Mir, José. "Los delitos de peligro abstracto en el ámbito del Derecho penal del riesgo". *Revista de Derecho penal y criminología*, ISSN 1132-9955, N° 10, 2002, f. 47-72;
6. Çela, Aranit. Peza, Nazmi. Elezi, Ismet. Gjika, Grigor. *E drejta penale e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë. Pjesa e përgjithshme*. Tiranë: Shtëpia botuese "8 Nëntori", 1982;
7. De Vero, Giancarlo. "Il nesso causale e il diritto penale del rischio". *Rivista italiana di diritto e procedura penale*, ISSN 0557-1391, Vol. 59, N° 2, 2016, f. 670-697;
8. Fiandaca, Giovanni. & Musco, Enzo. *Diritto penale. Parte generale*. 7° edizione. Bologna: Zanichelli, 2014;
9. García-Pablos de Molina, Antonio. *Introducción al Derecho Penal: Instituciones, fundamentos y tendencias del Derecho Penal*. 5ª ed. Madrid: Editorial universitaria Ramón Areces, 2012;
10. Jakobs, Günther. *Derecho Penal. Parte general. Fundamentos y teoría de la imputación*. 2ª ed. Madrid: Marcial Pons, Ediciones jurídicas, 1997;
11. Krämer, Ludwig. *Manuale di diritto comunitario dell'ambiente*. Milano: Giuffrè, 2002;
12. Lincenberg, Gary, Krakoff, David. S. *The environmental crimes case: from pretrial proceedings to sentencing guidelines*. Chicago, IL: American Bar Association, 1999;
13. Mantovani, Ferrando. *Diritto penale. Parte generale*. Padova: Cedam, 2015;
14. Mezger, Edmund. *Derecho Penal. Libro de estudio. Parte general*. Buenos Aires: Editorial bibliográfica argentina, 1958;
15. Mir Puig, Santiago. *Derecho Penal Parte General*. 10ª ed. Barcelona: Reppertor, 2011;
16. Muñoz Conde, Francisco. & García Arán, Mercedes. *Derecho Penal. Parte general*. 11ª Edición. Valencia: Tirant lo blanch, 2022;
17. Romano, Bartolomeo. *Diritto penale. Parte generale*. 4 ed. Milano: Giuffrè, 2020;
18. Ruga Riva, Carlo. *Diritto Penale dell'Ambiente*. Torino: Giappichelli, 2021;
19. Sánchez García de Paz, María Isabel. *El moderno Derecho penal y la anticipación de la tutela penal*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1999;
20. Stratenwerth, Günter. *Derecho Penal. Parte general I. El hecho punible*. Madrid: Ediciones Civitas, 2014;

21. Valiante, Mario. *Manuale di diritto penale dell'ambiente*. Milano: Giuffrè, 2009.

Legal texts:

22. Criminal Code of the Republic of Albania, approved by law no. 7895, dated 27.1.1995, as amended. Official Gazette no. 2, dated 16.3.1995;
23. Law No. 10 431, dated 9.6.2011 “On Environmental Protection”, as amended. Official Gazette No. 89, dated 30.6.2011;
24. Law No. 9754, dated 14.6.2007 “On the criminal liability of legal persons”. Official Gazette No. 77, dated 28.6.2007;
25. Law No. 8463, dated 10.3.1999 “On the accession of the Republic of Albania to the Vienna Convention “For the protection of the ozone layer” and the Montreal Protocol “On substances that deplete the ozone layer”. Official Gazette No. 10, dated 6.4.1999;
26. Law No. 9594, dated 27.7.2006 “On the accession of the Republic of Albania to the International Maritime Convention “For the Prevention of Pollution from Ships, 1973”, as amended by the Protocol of 1978 (Marpol 73/78)”. Official Gazette No. 90, dated 17.8.2006;
27. Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law. Official Journal of the European Union L 328, 6.12.2008;
28. Directive 2009/123/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 amending Directive 2005/35/EC on ship-source pollution and on the introduction of penalties for infringements. Official Journal of the European Union L 280, 27.10.2009;
29. Directive 2005/35/EC of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on ship-source pollution and on the introduction of penalties for infringements. Official Journal of the European Union L 255, 30.9.2005.
30. Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. Official Journal of the European Union L series, 30.4.2024.

International jurisprudence:

31. Decisions from the Constitutional Court of Spain include: 120/1998, dated 15 June [RTC 1998/120], FJ 2; 87/2001, dated 2 April

- [2001/87], FJ 8; and 34/2005, dated 17 February [RTC 2005/34], FJ 3;
32. Decision 57/2010 of the Constitutional Court of Spain, issued on 4 October [RTC 2010/57], FJ 4;
 33. Supreme Court of Spain's decisions 127/1990, issued on 5 July [RTC 1990/127], FJ 3; 62/1997, dated 7 April [RTC 1997/62], FJ 4; 24/2004, released on 24 February [RTC 2004/24], FJ 3; and 283/2006, dated 9 October [RTC 2006/283], FJ 7 and 8;
 34. Decision 101/2012 of the Constitutional Court of Spain, issued on May 8, FJ 4;
 35. Supreme Court of Spain decision 971/2001, issued on May 16 [RJ 2001/5511], FD 2;
 36. Supreme Court of Spain decision 444/2005, dated April 11 [RJ 2005/388], FD 2;
 37. Supreme Court of Spain's decisions 716/2005, issued on June 3 [RJ 2005/3346], FD 1, and 717/2004, also dated June 3 [RJ 2005/2285];
 38. Supreme Court of Spain Decision STS 1973/2000, dated 15 December [RJ 2000/10337], FD 4;
 39. Supreme Court of Spain decision STS 1732/2001, dated October 3 [RJ 2001/8524], FD 2;
 40. Supreme Court of Spain decision STS 152/2012, dated March 2, [RJ 2012/3669], FD 6;
 41. Provincial Court of Cordoba, Spain, decision issued on 18 January 1995, [ARP 1995/98];
 42. Supreme Court of Spain decision STS 388/2003, dated April 1 [RJ 2003/4062], FD 7.

Websites referenced:

43. qbz.gov.al/
44. eur-lex.europa.eu
45. hj.tribunalconstitucional.es
46. www.tribunalconstitucional.es
47. www.boe.es
48. www.poderjudicial.es

PËRFSHIRJA FINANCIARE PËRMES INOVACIONIT: NJË INSTRUMENT PËR ZHVILLIM TË QËNDRUESHËM SOCIAL DHE EKONOMIK

Dr. Irsida Dinoshi¹

Dr. Cand. Erjola Shehu (Çeça)²

^{1, 2} Departamenti Financë – Kontabilitet, Fakulteti i Ekonomisë, Drejtësisë dhe Shkencve Sociale, Kolegji Universitar i Biznesit

Abstrakt

Në një mjedis global ku zhvillimi i qëndrueshëm kërkon zgjidhje gjithëpërfshirëse dhe inovative, përfshirja financiare po shfaqet si një instrument kyç për reduktimin e pabarazive sociale dhe nxitjen e rritjes ekonomike. Ky punim shqyrton ndikimin e teknologjive të reja financiare në zgjerimin e aksesit në shërbimet financiare për individët dhe bizneset që më parë ishin të përjashtuar nga sistemi tradicional. Përmes analizës së praktikave inovative në Shqipëri dhe në rajonin e Ballkanit, vlerësohet roli i fintech-ut, bankingut mobil dhe platformave alternative të financimit në mbështetjen e zhvillimit të qëndrueshëm. Ky punim ka objektivat të identifikojë gjithashtu sfidat kryesore, si përjashtimi dixhital, mungesa e edukimit financiar dhe rreziqet kibernetike, duke propozuar masa për politika më gjithëpërfshirëse. Gjetjet sugjerojnë se inovacioni financiar, i orientuar drejt përfshirjes, është thelbësor për ndërtimin e një zhvillimi social dhe ekonomik më të qëndrueshëm.

***Fjalalet Kyce:** Inteligjenca Artificiale, Zhvillim i qëndrueshëm, Inovacion financiar, Pagesa elektronike, Fintech.*

HYRJE

Përfshirja financiare ka fituar rëndësi të veçantë gjatë dekadave të fundit, duke u bërë një ndër objektivat prioritarë të axhendave ndërkombëtare për zhvillim të qëndrueshëm. Organizata të tilla si Banka Botërore dhe Kombet e Bashkuara theksojnë se qasja e barabartë në shërbimet financiare është thelbësore për reduktimin e varfërisë, forcimin e barazisë sociale dhe nxitjen e rritjes ekonomike të qëndrueshme (Demirgüç-Kunt et al., 2018). Përfshirja financiare nuk është vetëm një produkt ekonomik, por një e drejtë që mund të fuqizojë individët dhe

komunitetet, duke ndihmuar në ndërtimin e një shoqërie më të qëndrueshme dhe gjithëpërfshirëse.

Në Shqipëri dhe në rajonin e Ballkanit, përjashtimi financiar mbetet një sfidë madhore, veçanërisht për individët që jetojnë në zonat rurale dhe grupet vulnerabël që nuk kanë akses në shërbimet tradicionale bankare. Raportet e fundit tregojnë se vetëm 40% e të rriturve në Shqipëri kanë një llogari bankare, ndërsa përdorimi i pagesave dixhitale është i kufizuar, duke reflektuar një kulturë të theksuar të përdorimit të parasë në dorë dhe një nivel të lartë informaliteti (Global Findex Database, 2021). Këto tregues tregojnë qartë se përjashtimi financiar jo vetëm që ndikon në mirëqenien individuale, por gjithashtu pengon zhvillimin e qëndrueshëm të ekonomisë në tërësi.

Së fundmi, teknologjitë financiare (fintech) dhe bankingu mobil kanë filluar të shfaqen si mundësi reale për të tejkaluar barrierat tradicionale dhe për të përfshirë shtresat e përjashtuara në sistemin financiar formal. Përvoja ndërkombëtare, si suksesi i pagesave mobile në Kenia me M-Pesa (Jack & Suri, 2014), tregon se inovacioni financiar mund të ketë ndikim të drejtpërdrejtë në përmirësimin e jetës së individëve dhe fuqizimin ekonomik të komuniteteve. Në këtë kontekst, edhe në Shqipëri dhe Ballkan, fintech-u dhe platformat alternative të financimit kanë potencialin të bëhen katalizatorë për zhvillim të qëndrueshëm, duke ofruar shërbime të përbalueshme dhe të sigurta për individët dhe bizneset që sot janë të përjashtuar.

Ky punim synon të analizojë rolin e inovacionit financiar në zgjerimin e përfshirjes financiare në Shqipëri dhe rajon, duke vlerësuar praktikatat ekzistuese, duke identifikuar barrierat kryesore dhe duke propozuar masa konkrete për politika që mund të nxisin një sistem financiar më gjithëpërfshirës dhe të qëndrueshëm. Përmes kësaj analize, studimi kontribuon në krijimin e një baze të qëndrueshme për zhvillim social dhe ekonomik, në përputhje me objektivat globale për zhvillim të qëndrueshëm dhe nevojat specifike të rajonit.

RISHIKIMI I LITERATURËS

Përfshirja financiare përkufizohet nga Banka Botërore si qasja dhe përdorimi i shërbimeve financiare të dobishme dhe të përbalueshme nga individët dhe bizneset, duke përfshirë llogaritë bankare, kreditë, sigurimet dhe instrumentet e pagesave (World Bank, 2014). Ky koncept është njohur si një mekanizëm kyç për reduktimin e varfërisë dhe rritjen e mundësive për mirëqenie, pasi ndihmon në rritjen e kursimeve, lehtëson investimet në arsim dhe shëndetësi, dhe ofron mbrojtje nga goditjet financiare (Demirgüç-Kunt et al., 2018). Cull et al. (2014) theksojnë se përfshirja financiare shërben si një mjet i fuqishëm për të fuqizuar shtresat më të

varfra dhe për të reduktuar pabarazitë gjinore e sociale, duke kontribuar gjithashtu në forcimin e stabilitetit makroekonomik dhe zgjerimin e ekonomisë formale.

Në vitet e fundit, zhvillimi i teknologjive dixhitale ka krijuar një mundësi të re për të përmirësuar përfshirjen financiare përmes fintech-ut, i cili ofron shërbime të shpejta, më të lira dhe më të aksesueshme për individët dhe bizneset që më parë nuk kishin mundësi të përfitonin nga sistemi financiar formal. Zetzsche et al. (2017) argumentojnë se platformat fintech po transformojnë mënyrën se si individët dhe ndërmarrjet e vogla qasen në shërbime financiare, duke demokratizuar pagesat, kreditë dhe investimet dhe duke e bërë sistemin financiar më të hapur dhe gjithëpërfshirës. Një nga rastet më të studiuar është shërbimi M-Pesa në Kenia, i cili, sipas Jack dhe Suri (2014), ka ndikuar drejtpërdrejt në përmirësimin e mirëqenies së familjeve përmes lehtësimit të pagesave mobile, duke rritur kursimet dhe duke përmirësuar kapacitetin për të përballuar krizat financiare.

Megjithatë, disa studiues paralajmërojnë se inovacionet financiare mund të përkeqësojnë pabarazitë ekzistuese nëse nuk shoqërohen me politika gjithëpërfshirëse. Allen et al. (2016) dhe Gabor & Brooks (2017) theksojnë se përjashtimi dixhital, që ndodh kur individët nuk kanë akses ose aftësi për të përdorur teknologjinë, mund të çojë në një ndarje të re financiare dhe sociale. Kjo sfidë është veçanërisht e theksuar në rajone me shkallë të lartë të informalitetit dhe nivele të ulëta të edukimit financiar, si Shqipëria dhe disa vende të Ballkanit, ku përdorimi i parasë në dorë vazhdon të dominojë transaksionet ekonomike dhe besimi tek institucionet financiare mbetet i ulët.

Sipas Lusardi dhe Mitchell (2014), mungesa e edukimit financiar është një faktor kritik që kufizon aftësinë e individëve për të përdorur në mënyrë të sigurt dhe efektive produktet financiare dixhitale, duke rritur rrezikun për të marrë vendime të pafavorshme dhe për të rënë viktimë e mashtrimeve. Ndërkohë, Arner et al. (2015) theksojnë se rreziqet kibernetike përbëjnë një sfidë serioze për besimin e konsumatorëve tek platformat fintech dhe shërbimet e bankikut dixhital, pasi rritja e përdorimit të teknologjisë sjell me vete edhe rritjen e kërcënimeve për mashtrime dhe vjedhje të të dhënave.

Në kontekstin rajonal, të dhënat e Bankës Botërore (2021) tregojnë se vetëm 40% e të rriturve në Shqipëri kanë një llogari bankare, ndërsa përqindja e përdorimit të pagesave dixhitale mbetet shumë e ulët. Këto të dhëna dëshmojnë për një nivel të lartë përjashtimi financiar që rrezikon të kufizojë mundësitë për zhvillim dhe mirëqenie. Megjithatë, rritja e aksesit në internet dhe përdorimi gjithnjë e më i gjerë i telefonisë mobile në Shqipëri dhe Ballkan përbëjnë një mundësi reale për të shfrytëzuar fintech-un dhe bankikun mobil në funksion të zgjerimit të përfshirjes

financiare, duke nxitur zhvillim social dhe ekonomik më të qëndrueshëm (EBRD, 2022).

METODOLOGJIA

Ky studim përdori një qasje eksploruese dhe analitike për të kuptuar ndikimin e inovacionit financiar në përfshirjen financiare dhe zhvillimin e qëndrueshëm në Shqipëri dhe rajonin e Ballkanit. Fillimisht, u realizua një analizë e thelluar e literaturës shkencore dhe raporteve të institucioneve ndërkombëtare, përfshirë Bankën Botërore, FMN dhe EBRD, me qëllim identifikimin e koncepteve, praktikave dhe modeleve më të mira që lidhen me fintech-un dhe përfshirjen financiare në nivel global dhe rajonal. Kjo analizë teorike shërbeu si bazë për të kuptuar sfidat dhe mundësitë që paraqiten në kontekstin shqiptar dhe ballkanik.

Më tej, u analizuan të dhëna dytësore të marra nga burime të besueshme si Global Findex Database (2021) dhe raportet e Bankës së Shqipërisë, për të vlerësuar nivelin aktual të aksesit në shërbimet financiare, shkallën e përdorimit të pagesave dixhitale dhe tregues të tjerë të përfshirjes financiare në Shqipëri dhe vendet e Ballkanit. Të dhënat përfshijnë përqindjen e popullsisë me llogari bankare, përdorimin e pagesave dixhitale dhe përqindjen e huamarrjes nga institucione financiare formale.

Përpunimi i të dhënave u krye duke përdorur metoda deskriptive statistikore me mjetet e përpunimit si Excel dhe SPSS, të cilat mundësuan përpunimin e të dhënave numerike, krijimin e tabelave dhe vizualizimin e treguesve kryesorë. Krahësimi i të dhënave ndërmjet Shqipërisë dhe vendeve të tjera të Ballkanit u realizua përmes analizës krahasuese, për të identifikuar diferencat dhe për të evidentuar faktorët që ndikojnë në përfshirjen financiare.

Gjithashtu, u shqyrtuan studime rasti dhe praktikatat e fintech-ut në Shqipëri dhe disa vende të Ballkanit, duke analizuar burime si raporte të kompanive fintech, artikuj nga media ekonomike dhe dokumente të politikave publike. Këto të dhëna u përdorën për të vlerësuar rolin e shërbimeve si pagesat mobile, platformat e huadhënies alternative dhe shërbimet fintech për bizneset e vogla dhe individët që aktualisht janë të përjashtuar nga sistemi financiar tradicional.

Së fundi, analiza përfundimtare u krye duke kombinuar gjetjet teorike dhe ato empirike, për të nxjerrë përfundime mbi ndikimin e inovacionit financiar në përfshirjen financiare dhe për të formuluar rekomandime konkrete për politika gjithëpërfshirëse dhe të qëndrueshme.

Demografia

Për të kuptuar më mirë shkallën dhe natyrën e përjashtimit financiar në Shqipëri, u analizuan të dhëna demografike mbi popullsinë e rritur që nuk ka akses në shërbime bankare dhe financiare formale. Të dhënat e Global Findex Database (2021) tregojnë se grupmoshat më të prekura nga përjashtimi financiar janë individët mbi 50 vjeç dhe të rinjtë nga familjet me të ardhura të ulëta, të cilët përbëjnë pjesën më të madhe të popullsisë pa llogari bankare. Përveç grupmoshave, faktorët gjeografikë luajnë një rol të rëndësishëm: individët që jetojnë në zonat rurale dhe malore kanë më pak akses në shërbimet financiare për shkak të mungesës së infrastrukturës bankare dhe qasjes së kufizuar në internet.

Nga perspektiva gjinore, të dhënat tregojnë se gratë kanë më pak gjasa të kenë një llogari bankare krahasuar me burrat, duke reflektuar paparazi të vazhdueshme gjinore në aksesin financiar. Kjo paparazi është më e theksuar në familjet me të ardhura të ulëta dhe në komunitetet rurale. Sipas raportit të Bankës së Shqipërisë (2022), një pjesë e madhe e grave të punësuar në sektorin informal nuk kanë qasje në produkte krediti ose mundësi kursimi, duke u bërë më vulnerabël ndaj goditjeve ekonomike.

Këto karakteristika demografike tregojnë qartë se përjashtimi financiar nuk është homogjen dhe theksojnë nevojën për zhvillimin e shërbimeve fintech të thjeshta, të sigurt dhe të përshtatura për grupet më vulnerabël. Integrimi i teknologjisë financiare në shërbime të dizajnuara për këto profile mund të ndihmojë në përmirësimin e aksesit financiar dhe në avancimin e objektivave të zhvillimit të qëndrueshëm, duke krijuar mundësi të barabarta për pjesëmarrje ekonomike dhe sociale për të gjitha kategoritë e popullsisë.

Tabela 1: Karakteristika demografike të përjashtimit financiar në Shqipëri

Faktor Demografik	Popullsia më e prekur	Përshkrimi
Grupmosha	Të rinjtë me të ardhura të ulëta dhe mbi 50 vjeç	Shfaqin përqindje më të lartë të përjashtimit për shkak të mungesës së përvojës ose burimeve financiare.
Vendi i banimit	Banorët e zonave rurale dhe malore	Akses i kufizuar në degë bankare dhe internet; infrastrukturë e dobët.
Gjinia	Gratë, veçanërisht në zona rurale ose me të ardhura të	Më pak gjasa për të pasur llogari bankare; paparazi

	ulëta	gjinore në akses financiar.

Burimi: Databaza e të dhënave statistikore të INSTAT

ANALIZA E REZULTATEVE

Rezultatet e këtij studimi tregojnë se Shqipëria përballet me një nivel të lartë të përjashtimit financiar, që e dallon nga vendet e tjera të Ballkanit. Sipas të dhënave të Global Findex (2021), vetëm 40% e të rriturve shqiptarë zotërojnë një llogari bankare, ndërsa përqindja e përdorimit të pagesave dixhitale është më pak se 11%, duke reflektuar një përdorim minimal të shërbimeve financiare moderne. Ky nivel i ulët i përfshirjes financiare rrit pasigurinë ekonomike të individëve dhe kufizon mundësitë për zhvillim të qëndrueshëm.

Për të kuptuar më mirë këtë situatë në krahasim me vendet fqinje, u analizuan treguesit kryesorë të përfshirjes financiare në Shqipëri, Kosovë, Maqedoninë e Veriut dhe Serbi. Siç tregohet në Tabelën 1, Shqipëria ka përqindjen më të ulët të të rriturve me llogari bankare, ndërkohë që vendet si Serbia arrijnë deri në 65% të përfshirjes. Ky kontrast tregon qartë hendekun që ekziston në rajon dhe nevojën për ndërhyrje efektive për të përmirësuar aksesin në shërbimet financiare.

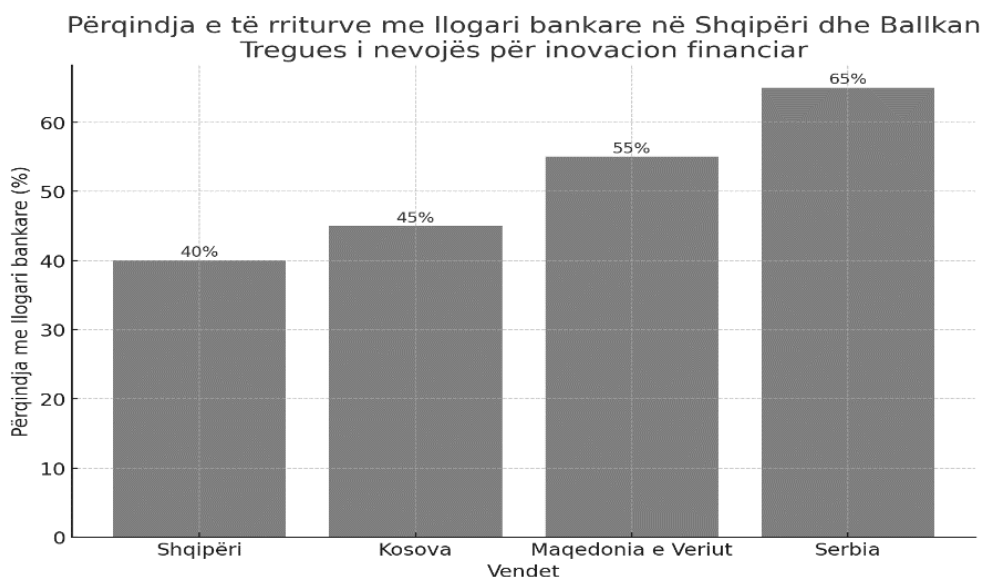
Tabela 2. Përqindja e popullsisë me llogari bankare në Shqipëri dhe vendet e Ballkanit

Vendi	Përqindja me llogari bankare (%)	Përjashtimi financiar (%)
Shqipëri	40%	60%
Kosova	45%	55%
Maqedonia e Veriut	55%	45%
Serbia	65%	35%

Burimi: Global Findex, 2021

Për të vizualizuar më qartë diferencat midis Shqipërisë dhe vendeve të tjera të Ballkanit, u krijua grafiku i mëposhtëm, i cili tregon në mënyrë të drejtpërdrejtë se sa më e ulët përqindja e individëve me llogari bankare, aq më e madhe është hapësira për inovacion financiar dhe shërbime fintech.

Grafik 1. Përqindja e të rriturve me llogari bankare në Shqipëri dhe Ballkan

Burimi i të dhënave: Databaza e Bankës Botërore

Analiza e rezultateve tregon gjithashtu se barrierat më të mëdha që pengojnë përfshirjen financiare në Shqipëri përfshijnë përjashtimin dixhital, mungesën e edukimit financiar, besimin e ulët tek institucionet dhe infrastrukturën e pamjaftueshme financiare dhe dixhitale. Këto faktorë janë përmbledhur në Tabelën 2, e cila ndihmon në identifikimin e pikave kyçe ku duhen përqendruar përpjekjet për përmirësim.

Tabela 3. Barrierat kryesore për përfshirjen financiare në Shqipëri

Faktoret	Përshkrimi i lidhur me inovacionin financiar
Përjashtimi dixhital	Mungesa e aksesit në internet ose pajisje për të përdorur shërbime fintech.
Edukimi financiar i ulët	Kuptimi i kufizuar i produkteve financiare, që pengon përdorimin efektiv.
Besimi i ulët	Mosbesimi tek institucionet financiare pas përvojave

	negative historike.
Infrastruktura e dobët	Mungesa e degëve dhe ATM-ve në zona rurale, që kufizon aksesin fizik dhe dixhital

Këto rezultate tregojnë se pa adresimin e këtyre pengesave, edhe nëse përhapen shërbimet fintech, përfshirja financiare nuk do të përmirësohet ndjeshëm dhe përjashtimi social-ekonomik do të vijojë të thellohet.

Rezultatet tregojnë qartë se niveli i ulët i përfshirjes financiare në Shqipëri nuk është vetëm një problem i aksesit në shërbime bankare, por ka pasoja të drejtpërdrejta në zhvillimin social dhe ekonomik të vendit. Përjashtimi financiar përforcon ciklin e varfërisë, duke penguar individët dhe familjet të kursejnë në mënyrë të sigurt, të marrin kredi për investime në arsim apo shëndetësi, dhe të ndërtojnë një stabilitet financiar që është thelbësor për përmirësimin e cilësisë së jetës (Demirgüç-Kunt et al., 2018). Ky është një dimension kritik që e lidh përfshirjen financiare me objektivat e zhvillimit të qëndrueshëm të Kombeve të Bashkuara (SDG 1, 5, 8 dhe 10), të cilët synojnë reduktimin e varfërisë, barazinë gjinore, punësimin e qëndrueshëm dhe reduktimin e pabarazive.

Gjithashtu, rezultatet tregojnë se përdorimi i teknologjive financiare ka potencial të madh për të mbështetur zhvillimin e qëndrueshëm në Shqipëri. Për shembull, fintech-u mund të mundësojë shërbime më të lira dhe më të përshtatshme për bizneset e vogla dhe të mesme (SMEs), të cilat përbëjnë rreth 99% të të gjitha ndërmarrjeve në vend. Këto ndërmarrje janë motorë të rëndësishëm të punësimit dhe rritjes ekonomike, dhe përmirësimi i aksesit të tyre në financë përmes inovacionit financiar mund të përshpejtojë formalizimin e ekonomisë dhe rritjen e të ardhurave (Cull et al., 2014).

Së fundmi, inovacioni financiar kontribuon edhe në rritjen e stabilitetit makroekonomik përmes rritjes së formalizimit të ekonomisë dhe forcimit të transparencës financiare. Nëse kombinohet me politika gjithëpërfshirëse dhe investime në edukim financiar dhe infrastrukturë dixhitale, fintech-u mund të luajë një rol kyç për të përshpejtuar përparimin drejt një zhvillimi social dhe ekonomik më të drejtë dhe të qëndrueshëm për të gjithë popullsinë në Shqipëri.

Për më tepër, përfshirja financiare ka një ndikim të rëndësishëm edhe në fuqizimin e grave dhe grupeve të marginalizuara. Mungesa e aksesit në shërbime financiare i bën këto grupe më të prekura nga pasiguritë ekonomike dhe i privon nga mundësia për të investuar në zhvillimin e tyre personal dhe profesional (World Bank, 2014). Duke ndjekur modelet e suksesshme në vende si Kenia me shërbimin M-Pesa, i cili ka përmirësuar ndjeshëm fuqizimin ekonomik të grave dhe familjeve me të ardhura të ulëta (Jack & Suri, 2014), Shqipëria mund të përshtatë dhe

zhvillojë platforma fintech që i përgjigjen nevojave të këtyre target-grupeve. Përveç barrierave të përmendura, një sfidë e rëndësishme për adoptimin e suksesshëm të inovacionit financiar janë rreziqet kibernetike që lidhen me sigurinë e të dhënave dhe transaksioneve financiare. Autorë si Arner et al. (2015) theksojnë se përhapja e teknologjive dixhitale rrit mundësinë e mashtremeve dhe sulmeve kibernetike, duke minuar besimin e përdoruesve tek shërbimet fintech. Në kontekstin shqiptar, ku ndërgjegjësimi mbi sigurinë dixhitale është ende i kufizuar, këto rreziqe përbëjnë një pengesë serioze për zhvillimin e qëndrueshëm të fintech-ut. Për të adresuar këtë sfidë, është e nevojshme forcimi i legjislacionit për mbrojtjen e të dhënave dhe ndërgjegjësimi i përdoruesve mbi praktikatat e sigurtat.

Një shembull pozitiv i praktikave inovative në Shqipëri është platforma EasyPay, e cila ka ndihmuar në zgjerimin e pagesave dixhitale për individë dhe biznese që më parë përdornin vetëm para në dorë. EasyPay ka mundësuar kryerjen e pagesave të faturave, transfertave kombëtare dhe ndërkombëtare me kosto më të ulët dhe akses më të lehtë, veçanërisht për banorët jashtë qendrave urbane. Kjo platformë tregon se, edhe në tregjet me shkallë të lartë informaliteti si Shqipëria, shërbimet fintech mund të përdoren për të reduktuar përjashtimin financiar dhe për të kontribuar në zhvillim të qëndrueshëm social dhe ekonomik.

KONKLUZIONE

Bazuar në rezultatet dhe analizën e barrierave që kufizojnë përfshirjen financiare, ky studim sugjeron disa masa konkrete për të përmirësuar aksesin dhe për të shfrytëzuar potencialin e inovacionit financiar në funksion të zhvillimit të qëndrueshëm. Investimet në edukimin financiar janë thelbësore, duke përfshirë module të dedikuara për financat personale dhe përdorimin e shërbimeve dixhitale që në arsimin parauniversitar dhe në trajnimet për të rritur, në mënyrë që të rritet ndërgjegjësimi dhe kapaciteti për të përdorur produktet financiare në mënyrë të sigurt dhe të përgjegjshme. Duhet të zhvillohen produkte fintech të përshtatura për grupet vulnerabël, si aplikacione të thjeshta dhe intuitive që synojnë gratë, të moshuarit dhe banorët e zonave rurale, për të shmangur krijimin e një ndarjeje të re dixhitale. Zgjerimi dhe përmirësimi i infrastrukturës dixhitale, përmes investimeve në mbulimin e zonave rurale me rrjet interneti të qëndrueshëm dhe të përballueshëm, është një kusht themelor për përdorimin e shërbimeve financiare dixhitale. Njëkohësisht, është e domosdoshme të ndërmerren politika për ndërtimin e besimit tek shërbimet financiare, përmes forcimit të mbrojtjes së konsumatorit, rritjes së transparencës dhe edukimit mbi të drejtat e qytetarëve në raport me institucionet financiare dhe platformat fintech. Promovimi i bashkëpunimit publik-privat mund të krijojë një ekosistem që mbështet fintech-un si mjet për zhvillim

social dhe ekonomik, duke përfshirë bankat, startup-et teknologjike dhe institucionet shtetërore në zgjidhjen e përbashkët të barrierave ekzistuese.

Ky studim tregon se përfshirja financiare nuk është vetëm një sfidë teknike ose individuale, por një faktor kyç për zhvillimin social dhe ekonomik të qëndrueshëm në Shqipëri dhe Ballkan. Rezultatet tregojnë qartë se barrierat si përjashtimi dixhital, mungesa e edukimit financiar dhe besimi i ulët tek institucionet financiare pengojnë potencialin që ofron inovacioni financiar për të përmirësuar jetën e qytetarëve dhe për të fuqizuar ekonominë. Megjithatë, përvoja ndërkombëtare dhe trendet e zhvillimit teknologjik tregojnë se me politika të kujdesshme dhe masa gjithëpërfshirëse, fintech-u mund të shndërrohet në një katalizator të vërtetë për rritjen e aksesit në shërbime financiare, uljen e pabarazive dhe krijimin e kushteve për një zhvillim më të drejtë dhe të qëndrueshëm.

REFERENCAT

1. Allen, F., Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., & Peria, M. S. M. (2016). The foundations of financial inclusion: Understanding ownership and use of formal accounts. *Journal of Financial Intermediation*, 27, 1–30.
2. Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2015). The evolution of fintech: A new post-crisis paradigm? *Georgetown Journal of International Law*, 47(4), 1271–1319.
3. Cull, R., Ehrbeck, T., & Holle, N. (2014). Financial inclusion and development: Recent impact evidence. *CGAP Focus Note*, 92.
4. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., & Hess, J. (2018). *The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution*. World Bank.
5. EBRD. (2022). *Transition Report 2022-23: System Upgrade – Delivering the Digital Dividend*. European Bank for Reconstruction and Development. Marrë nga <https://www.ebrd.com/transition-report>
6. Gabor, D., & Brooks, S. (2017). The digital revolution in financial inclusion: International development in the fintech era. *New Political Economy*, 22(4), 423–436.
7. Jack, W., & Suri, T. (2014). Risk sharing and transactions costs: Evidence from Kenya's mobile money revolution. *American Economic Review*, 104(1), 183–223.

8. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44.
9. World Bank. (2014). *Financial Inclusion*.
<https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion>
10. World Bank. (2021). *Global Findex Database 2021*.
<https://globalfindex.worldbank.org/>
11. Zetsche, D. A., Buckley, R. P., Arner, D. W., & Barberis, J. N. (2017). From FinTech to TechFin: The regulatory challenges of data-driven finance. *New York University Journal of Law & Business*, 14(2), 393–446.

SFIDAT E SHQIPËRISË DHE TË MAQEDONISË SË VERIUT NË PËRDORIMIN E TEKNOLOGJISË DHE PËRMIRËSIMIN E KUADRIT LIGJOR PËR MBROJTJEN E MJEDISIT

PhD.Cand.Kujtim Zeka,

Pedagog në Akademinë e Forcave të Armatosura të Republikës së Shqipërisë¹.

Abstrakt

Qëllimi kryesor i punimit të kësaj teme është trajtimi i sfidave që kanë aktualisht Shqipëria dhe Maqedonia e Veriut për përdorimin e teknologjisë së avancuar, si dhe forcimin e kuadrit ligjor për mbrojtjen e mjedisit. Nëpërmjet punimit të kësaj teme, synoj të përcjell një vështrim të përgjithshëm mbi situatën aktuale të gjendjes së mjedisit në Shqipëri dhe në Maqedoninë e Veriut, si dhe nismat për forcimin e kuadrit ligjor për frenimin dhe parandalimin e dëmtimit të pyjeve, cënimit të hapësirave të gjelbërta dhe ndotjen e mjedisit në tërësi. Gjatë trajtimit të kësaj teme do të përpiqem të trajtoj sfidat dhe strategjitë e dy vendeve tona për përpunimin dhe riciklimin e mbetjeve urbane të cilat janë një rrezik i vazhdueshëm për ndotjen e ajrit, liqeneve, lumenjëve, bregdetit dhe pyjeve duke kërcënuar drejtpërdrejtë shëndetin e popullsisë dhe zhvillimin ekonomik të dy vendeve. Për mbrojtjen e mjedisit është e domosdoshme rishikimi dhe përmirësimi i kuadrit ligjor në Shqipëri dhe Maqedoninë e Veriut, si dhe është jetike rritja e investimeve në ndërtimin dhe përmirësimin teknologjik të impianteve të trajtimit të ujërave të zeza, riciklimit të mbetjeve të ndryshme urbane dhe shfrytëzimit maksimal të energjisë diellore dhe burimeve të tjera alternative. Gjatë trajtimit të kësaj teme, synoj të trajtoj edhe hapat konkretë që janë ndërmarrë nga dy vendet tona për shkëmbimin e eksperiencës dhe hartimin e marrëveshjeve dy palëshe për angazhimin në mbrojtjen e mjedisit dhe vijimin e bashkëpunimit në të ardhmen për të patur rezultate sa më pozitive në garantimin e një mjedisi të pastër në shërbim të popullsisë dhe zhvillimit të qëndrueshëm ekonomik. Së fundi mendoj se qeveritë e

¹Kujtim Zeka është i datëlindjes 08.04.1978 dhe banues në qytetin e Tiranës. Shërben prej 25 vitesh në Forcat e Armatosura Shqiptare dhe ka kryer studimet e larta në Akademinë Ushtarake “Skenderbej” Tiranë, në periudhën 1997-2000. Krahas arsimimit të lartë ushtarak dhe kualifikimeve të ndryshme në fushën e mbrojtjes dhe të sigurisë, në periudhën 2013-2019 ka studiuar në Fakultetin e Histori Filologjisë Universiteti i Tiranës, ku është diplomuar në “Bachelor” dhe “Mastër” të Shkencave në fushën e historisë. Aktualisht vazhdon studimet në programin e doktoraturës në Fakultetin e Histori Filologjisë, Universiteti i Tiranës dhe shërben si pedagog për “Historinë Ushtarake” në Akademinë e Forcave të Armatosura. E-mail: kujtimzeka12@gmail.com

vendeve tona duhet të kenë prioritet të vazhdueshëm planifikimin e politikave financiare sa më të dobishme për të rritur investimet në blerjen dhe integrimin e impianteve të teknologjisë së avancuar bashkëkohore në funksion të mbrojtjes së mjedisit, zhvillimit ekonomik dhe rritjes së mirëqënies të popullsisë së dy vendeve tona.

Fjalët kyçe: Shqipëria, Maqedonia e Veriut, mbrojtja e mjedisit, teknologjia bashkëkohore, kuadri ligjor.

HYRJE

Mbrojtja e mjedisit është një ndër temat më të trajtuara të cilës i kushtohet vëmendje qoftë nga strukturat shtetërore, ashtu edhe nga aktivistë të dedikuar ndaj kësaj kauze. Fakti që edhe në vendin tonë diskutohet kaq shpesh në forume të tilla me një nivel të lartë akademik, është tregues i rëndësisë dhe veçanësisë së këtij subjekti. Po kështu, pjesëmarrja e ekspertëve të huaj, të njohur ndërkombëtarë, dëshmon njëherazi edhe interesin ndaj kësaj kauze dhe vëmendjen tonë që të tërheqim ekspertizën më të mirë të fushës. Mjedisi lidhet pazgjidhshmërisht me shëndetin e secilit prej nesh që jetojmë në këtë vend dhe dëmtimi i tij ka ndikim të padiskutueshëm për të ardhmen e të gjithë shoqërisë. Ndryshimet klimaterike, shkatërrimi i ekosistemeve dhe shfrytëzimi pa kriter i burimeve natyrore veçanarisht gjatë tre dekadave të fundit, po kërcënojnë seriozisht mjedisin, e si rrjedhojë e kësaj situate, qeveritë janë të detyruara të njohin nevojën për të bashkëpunuar në mënyrë sa më efektive për të zgjidhur problemet që prekin mjedisin dhe sigurinë ushqimore të popullsisë. Shfaqja e problemeve të reja mjedisore, si emëtimet e gazeve serë, deri tek ndikimet e shpyllëzimit dhe ndotjes, kanë sjellë si domosdoshmëri zhvillimin e teknologjisë dhe planifikimin e politikave të reja për të parandaluar këto rreziqe mjedisore. Tashmë është detyrë e shoqërisë të tregojë kujdesin e duhur për të mbrojtur mjedisin në të cilin zhvillon veprimtarinë dhe ndërton të ardhmen e vet. Është fakt i njohur se dëmtimet në natyrë sot në botë shkaktohen në masë dërmuese nga dora e njeriut. Në raste të caktuara këto dëme janë madje të pakthyeshme. Në këto kushte, ndërgjegjësimi i të gjithë shoqërisë dhe parandalimi i ndotjeve, janë vërtet prioritare në përpjekjet tona të përbashkëta për mbrojtjen e mjedisit².

Siguria mjedisore konceptohet si një pjesë thelbësore e sigurisë globale dhe përfshin një gamë të gjerë të veprimtarive institucionale të qeverive, si dhe

² Romina Kuko, “Krimi mjedisor, siguria mjedisore dhe siguria kombëtare”. Konferenca e V-të shkencore ndërkombëtare, zhvilluar nga AKADEMIA E SIGURISË.

angazhimin e tyre për zbatimin e marrëveshjeve dhe konventave ndërkombëtare për mbrojtjen dhe zhvillimin e mjedisit. Ndërgjegjësimi i shoqërisë për parandalimin e ndotjeve, duhet të jetë vërtet prioritet në përpjekjet tona të përbashkëta për mbrojtjen e mjedisit, pasi vetëm një shoqëri që ka ndjeshmëri qytetare, mund të përballojë më mirë këtë betejë tashmë e shtrirë në shkallë globale. Bashkëpunimi ndërmjet dy vendeve tona është shumë i domosdoshëm pasi ne kemi ekosisteme të përbashkëta siç janë: hapësirat ujore në liqenet e Ohrit, të Prespës dhe të lumit Drin, ku ne kemi nevojë të shkëmbejmë përvojat më të mira ndërmjet vendeve tona dhe të ofrojmë bashkëpunimin e duhur në çështjet e mbrojtjes dhe të zhvillimit të mjedisit, ndërmjet strukturave të specializuara, ashtu edhe përmes bashkëpunimit të agjencive ligjzbatuese. Krimet mjedisore, janë tërësia e aktiviteteve të paligjshme individuale apo kolektive që dëmtojnë apo prishin cilësinë e mjedisit ku përfshihen: shkarkimi i paligjshëm i substancave të dëmshme ose të rrezatimit në ajër, tokë apo ujë; mbledhja, transportimi, rikuperimi ose asgjësimi i mbeturinave në mënyrë të paligjshme; transportimi i mbetjeve në mënyrë të paligjshme; menaxhimi i dobët i instalimeve industriale të cilat ruajnë substanca të rrezikshme që mund të rrezikojnë seriozisht dëmtimin e mjedisit; menaxhimi ose trajtimi në mënyrë të paligjshme i materialeve nukleare ose substancave të tjera radioaktive të rrezikshme; shkatërrimi i bimëve, kafshëve ose specieve të mbrojtura të tyre. Disa nga problematikat kryesore që janë shfaqur në Shqipëri gjatë tre dekadave të fundit kanë qenë: investimet e pakontrolluara të biznesit, përfshirë aktivitetin industrial dhe bujqësor; shfrytëzimi i pakontrolluar i burimeve natyrore; mungesa e koordinimit ndërmjet qeverisjes qendrore dhe asaj vendore në hartimin dhe zbatimin e politikave të mbrojtjes dhe zhvillimit mjedisor; trajtimi i pamjaftueshëm i mbetjeve industriale në zonat urbane dhe në ato rurale; përdorimi i rrugëve, lumenjve dhe liqeneve si pika hedhjeje të mbetjeve të prodhuara nga operatorët e bizneseve familjare. Veprat penale në fushën e mjedisit, janë të njohura gjerësisht si krimet mjedisore dhe përcaktohen si akte të paligjshme që dëmtojnë drejtpërdrejtë mjedisin. Shpesh, këto përceptohen si krime pa viktima, e për pasojë, renditen si joparësore në listën e përparësive të zbatimit të ligjit, ku dënimet ndaj shkelsëve të ligjit, janë më shumë administrative sesa penale. Ndotja e ajrit, e ujrave sipërfaqësore dhe nëntokësore, ndotja në sipërfaqe apo në thellësi e tokës, dëmtimi i rëndë i kafshëve ose i bimëve, nëpërmjet shkarkimit, emëtimit të rrezatimit jonizues ose të një sasive materialesh në ajër, tokë apo ujë, përtej kufirit të normave të lejuara me ligj, trajtohen në kodin penal; dhe kur kjo vepër, kryhet në zona të mbrojtura posaçërisht me ligj, siç janë zonat me vlera mjedisore, kulturore, artistike, historike, arkitektonike apo arkeologjike, ose kur është shkaktuar dëmtim i rëndë i ekosistemit, biodiversitetit, të florës ose faunës, sipas kodit penal, këto vepra mund të dënohen me gjobë, e në raste kur janë shkaktuar dëm serioze për shëndetin e njeriut, dënimi maksimal arrin deri në 15 vite heqje lirie. Si rezultat i efektivitetit të ulët të zbatimit të ligjit penal

mjedisor, shtetit dhe shoqërisë i janë shkaktuar dëme të rrezikshme, të pakompensuara e të parikthyeshme. Mungojnë struktura të specializuara për parandalimin e veprave të tjera penale mjedisore, përjashto nenin 205 të kodit penal, ku ka një strukturë të policisë pyjore, e cila në shumë raste është jo efiçente.

Mendoj se nevojitet një legjislacion mjedisor më i detajuar që të parashikojë mekanizma konkretë për mbrojtjen e mjedisit, pasi vihet re se ka mangësi të mëdha në kapacitetet zbatuese të agjencive të kontrollit; ka mangësi në monitorime, mangësi në kapacitete teknike për kontroll paraprak gjatë procesit të lëshimit të lejeve mjedisore. Ka gjithashtu mangësi në legjislacionin penal dhe mangësi në legjislacionin për hidrokarburet, ku nuk vendosen garancitë e duhura mjedisore për rehabilitimin e mjedisit. Mungon një strukturë e posaçme (inspektim - polici) për ndjekjen e krimit mjedisor; mungon policia gjyqësore mjedisore; nuk ka prokurorë dhe gjyqtarë të specializuar në fushën e mjedisit; në shumë raste ka bashkëpunim formal ndërmjet institucioneve shtetërore në nivel qendror dhe vendor; ka reflektim të pamjaftueshëm në strategjitë dhe planet kombëtare për krimin mjedisor dhe përfshirjen e publikut në këtë proces; cilësimi juridik i veprave penale kundër mjedisit duhet të jetë më i qartë dhe i plotë në mënyrë që të parandalojë abuzimet apo keqinterpretimet ligjore. Mendoj se disa nga hapat që mund të parandalojnë në mënyrë më efektive dëmtimin e mjedisit, janë: ashpërsimi i dënimeve penale në fushën e mjedisit, ndërtimi i strukturave të specializuara për monitorimin dhe mbrojtjen e mjedisit, si dhe ndërgjegjësimin e vazhdueshëm të shoqërisë së dy vendeve tona për të rritur kontributin qytetar, me qëllim garantimin e një mjedisi sa më të pastër. Vlerësimi i ndikimit në mjedis përfshin përcaktimin, përshkrimin dhe vlerësimin e ndikimeve të pritshme të drejtpërdrejta e jo të drejtpërdrejta mjedisore të zbatimit apo moszbatimit të projektit. Ndikimet mjedisore të projektit vlerësohen në lidhje me gjendjen e mjedisit në territorin e prekur në kohën e paraqitjes së raportit përkatës për vlerësimin e ndikimit në mjedis të projektit. Vlerësimi i ndikimit në mjedis përfshin përgatitjen, zbatimin, funksionimin dhe mbylljen e tij, sipas rastit, edhe pasojat e mbylljes së veprimtarisë, dhe dekontaminimin/pastrimin apo rikthimin e zonës në gjendjen e mëparshme, nëse një detyrim i tillë parashikohet me ligj³.

³ Ligji Nr. 10440, datë 7.7. 2011, PËR VLERËSIMIN E NDIKIMIT NË MJEDIS.

I.HISTORIKU I MARRËVESHJEVE MES SHQIPËRISË E MAQEDONISË SË VERIUT

Janë nënshkruar 21 marrëveshje bashkëpunimi në mbledhjen e përbashkët të dy qeverive në Shkup, ku janë vazhdimësi e një numëri të njohur marrëveshjesh të tilla mes Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut. Shqipëria ka dëshmuar një frymë të njohur të bashkëpunimit ekonomik me fqinjin e saj Maqedoninë e Veriut. Historia e marrëveshjeve dhe e bashkëpunimit është tregues i kësaj fryme që ekziston mes dy vendeve. Marrëveshjet më të rëndësishme janë ato që janë aktive deri tani. Kështu Kuvendi i Shqipërisë ka ratifikuar marrëveshjen mes Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut për ngritjen e pikave të përbashkëta të kalimit kufitar ndërmjet dy vendeve. Marrëveshja krijon një instrument që ka lehtësuar shumë, qoftë kalimin e shtetasve midis dy vendeve, ashtu edhe të mallrave dhe shërbimeve, duke i sjellë ato në linjë me standardet e BE-së. Marrëveshja është nënshkruar më 10 qershor 2021. Një marrëveshje tjetër e rëndësishme ndërmjet qeverisë maqedonase dhe qeverisë shqiptare është ajo për shmangien e tatimeve të dyfishta, lidhur me tatimet mbi të ardhurat dhe mbi kapitalin si dhe për parandalimin e evazionit fiskal, ose edhe marrëveshja ndërmjet Republikës së Shqipërisë dhe Republikës së Maqedonisë së Veriut për mbrojtjen shoqërore, miratuar në vitin 2015⁴. Marrëdhëniet me Maqedoninë e Veriut kanë pasur zhvillime shumë pozitive vitet e fundit, mundësuar me përpjekje të dy palëve. Një tregues i bashkëpunimit shumë të mirë midis dy vendeve janë edhe shkëmbimi i vizitave dypalëshe të nivelit të lartë dhe jo vetëm, marrëveshjet dhe memorandumet e bashkëpunimit të nënshkruara mes dy vendeve, si dhe bashkëpunimi në kuadrin e organizatave rajonale. Lidhjet tregtare janë zgjeruar dhe vëllimi i tregtisë është rritur, pavarësisht faktit se jemi akoma shumë larg përdorimit të potencialit të plotë. Mbledhja e dytë e përbashkët mes të dy qeverive, duket se po vijon të thellojë fazën e re të marrëdhënieve dypalëshe, përmes punës së nisur dhe angazhimeve të ndërmarra në kuadër të bashkëpunimit rajonal, siç janë projektet e përbashkëta ndërkufitare, ndërlidhja, masat për Zonën Ekonomike Rajonale, si dhe korridori VIII. Shqipëria ka qenë një nga vendet e para që e ka njohur Maqedoninë e Veriut pasi ajo u shkëput nga ish Republika Federative e Jugosllavisë, ndërsa marrëdhëniet diplomatike midis dy vendeve u vendosën më datën 24 dhjetor të vitit 1993⁵.

Marrëveshja me Maqedoninë ministrat firmosën Memorandumin: Në fundin e nëntorit të vitit 2011, ministrat e mjedisit të Shqipërisë, Greqisë, Kosovës,

⁴ Megi Latifi, BM Business Magazine Albania, Përditësuar më: 14/11/2022.

⁵ Po aty.

Malit të Zi dhe Maqedonisë firmosën një memorandum bashkëpunimi, “Drini, një vizion i përbashkët strategjik”. Në fundin e nëntorit të vitit 2011 ministrat e Mjedisit të Shqipërisë, Greqisë, Kosovës, Malit të Zi dhe Maqedonisë firmosën një memorandum bashkëpunimi, “Drini, një vizion i përbashkët strategjik”. Me anë të këtij memorandumi, duke njohur rendësin ndërkombëtare të lumit Drin, 5 shtetet angazhoheshin për veprime të përbashkëta në lidhje me basenin e tij. Që në firmosjen e këtij memorandumi, palët angazhohen të zbatojnë parimet dhe kuadrin ligjor të Bashkimit Europian dhe në mënyrë të veçante të direktivës 2000/60/EC të Parlamentit Evropian dhe Këshillit në Fushën e ujërave. Por kjo direktive specifikon se “në rastet kur ka efekte ndërkufitare zgjidhja duhet të jetë për të gjithë kaskadën me marrëveshje” duke detyruar Maqedoninë të kërkojë marrëveshje me Tiranën për devijimin e lumit Radika dhe hidrocentralin në fushën e Lukovës. Por kjo nuk është e vetmja marrëveshje që Maqedonia shkel pasi devijimi i Radikës nga Adriatiku në Egje është në kundërshtim edhe me konventën e Helsinkit për “mbrojtjen dhe përdorimin e rrjedhave ujore dhe liqeneve ndërkufitare” dhe rezolutën nr.63/124 të OKB-së, “Për zonat ujëmbajtëse ndërkufitare”. Negociata për çështjen e lumenjve Shqipëria duket se do të zhvillojë jo vetëm me Maqedoninë por edhe me Greqinë. Pak javë më parë media zbardhi mbledhjen e komisionit të jashtëm të parlamentit ku Ministria e Jashtme raportoi se në korrikun e vitit të kaluar qeveria greke ka miratuar një projekt që synon devijimin e disa lumenjve, mes të cilëve edhe lumin Vjosë për të pasuruar liqenin e Janinës⁶.

Park natyror i përbashkët mes Shqipërisë, Kosovës dhe Maqedonisë së Veriut. Memorandumi për krijimin e një zone të mbrojtur të përbashkët mes Kosovës, Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut”, u nënshkrua në Tiranë, me datën 22 dhjetor, të vitit 2022. Parku Korab-Koritnik në Shqipëri, Parku Kombëtar Sharri në Kosovë, Parku Kombëtar i Mavrovës dhe Parku Kombëtar Malet e Sharrit në Maqedoninë e Veriut do të jenë së shpejti pjesë e një parku ndërkufitar, më i madhi i këtij lloji në Evropë me një sipërfaqe mbi 242 mijë hektarë. Me rastin e Ditës Ndërkombëtare të Maleve është zhvilluar në Tiranë takimi ndërministror “Natyre pa kufij” mes Ministres së Mjedisit dhe Turizmit Mirela Kumbaro, Ministrit të Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës të Kosovës Liburn Aliu dhe Ministrit të Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor të Maqedonisë së Veriut Naser Nuredini. Ndër të tjera, ministrja Kumbaro u shpreh se ne i shohim zonat e mbrojtura si ofrues të përfitimeve përtej kufijve të tyre në një hartë, përtej kufijve të shteteve kombëtare, midis shoqërive dhe brezave që jetojnë në këto zona. Këto vargmale shërbejnë si një korridor ekologjik, që strehon një numër të madh llojesh të rëndësishme bimësh e kafshësh, jo vetëm në nivel rajonal por edhe në nivel

⁶ *Vizion Plus*, “Redaksia Online”, 19 Janar 2014, 20:04, (e.s/shqiptarja.com)

evropian e ndërkombëtar, siç është për shembull brezi i gjelbërt evropian. Përsa i përket turizmit, i shohim zonat e mbrojtura si një mundësi shumë të mirë për zhvillimin e ekoturizmit me të gjithë format e tij⁷.

Ministri Aliu u shpreh se përveç destinacionit turistik të Brezovicës, ka një plan hapësinor për të zhvilluar zona të tjera të turizmit malor dimëror, por edhe veror, në përputhje me kriteret e mbrojtjes së natyrës. Ministri i Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor i Maqedonisë së Veriut Naser Nuredini u shpreh për një vizion që mbron vlerat natyrore të zonave të mbrojtura, por nga ana tjetër siguroi një menaxhim të qëndrueshëm duke mos i kthyer ato në muze të natyrës, por të krijojnë mundësi të reja për zhvillimin social-ekonomik të komuniteteve lokale. Ministri i Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor Naser Nuredini, ndër të tjera shprehu se, lidhja natyrore ndërkufitare e zonave të mbrojtura të Parkut Natyror Korab-Koritnik në Shqipëri, Parkut Kombëtar të Mavrovës dhe Parkut Kombëtar Malet e Sharrit në Maqedoninë e Veriut, si dhe Parku Kombëtar Sharri në Kosovë, hap mundësi të reja për mbrojtje më të madhe të florës dhe faunës, duke u përballur më mirë me veprimet ilegale, monitorim më të mirë, mundësi më të mëdha për zhvillimin e eko-turizmit dhe formave alternative të turizmit. Ky projekt mes tre vendeve synon zhvillimin e përbashkët ndërkufitar i turizmit miqësor ndaj natyrës, menaxhim i përbashkët ndërkufitar i rajonit, promovimin e përbashkët të trashëgimisë së veçantë natyrore dhe kulturore përtej kufijve etj. Në takim morën pjesë edhe përfaqësues të UNEP, Programit Mjedisor të Kombeve të Bashkuara që do të mbështesë këtë projekt. Nga ana tjetër, Daniel Pirushi, Drejtoreshë e Agjencisë Kombëtare të Zonave të Mbrojtura sqaroi se brenda tre muajsh do të ngrihet komiteti i menaxhimit të zonës së mbrojtur që do të nisë punën për këtë projekt⁸.

II. LIQENI I OHRIT RREZIKON STATUSIN NË UNESCO

Edhe pse nën mbrojtjen e UNESCO-s, Liqeni i Ohrit i cili shtrihet në Maqedoninë e Veriut dhe Shqipëri, përballlet me një sërë problemesh, ku si pasojë, Liqeni i Ohrit rrezikon të hiqet nga lista e UNESCO-s. Problemet që rrezikojnë biodiversitetin e liqenit më të vjetër në Evropë janë të natyrave të ndryshme, duke filluar nga ndërtimet ilegale, ndotja e liqenit, derdhja e ujërave të zeza, hedhja e mbetjeve minerare dhe atyre urbane. Ndër vite Liqeni i Ohrit, po përballlet me një numër të madh problemesh. Pakujdesia e qytetarëve dhe neglizhenca e autoriteteve ka sjellë paralajmërime se Liqeni i Ohrit mund të hiqet nga lista e pasurive botërore të mbrojtura natyrore dhe kulturore të UNESCO-s. Në një raport të fundit, dërguar në qeverisjen lokale dhe ministrive kompetente, UNESCO paralajmëron se Ohri

⁷ Shqiptarja.com Redaksia 12 Dhjetor 2022, 11:43.

⁸ Po aty.

është një hap para vendosjes në listën e pasurive botërore në rrezik. Raporti ju vendos theks problemeve në mbrojtjen e autenticitetit të ndërtesave të vjetra, heqjen e ndërtesave të paligjshme dhe planeve urbanistike problematike për ndërtim, si dhe ndikimin e tyre në liqen dhe botën e gjallë⁹. Kërcënimet kryesore që mund të dëmtojnë liqenin, konsiderohen objektet ilegale dhe aksionet që ndërmerren për krijimin e hapësirave të reja në liqen për ndërtime të ndryshme. UNESCO kërkon heqjen e menjëhershme të objekteve të paligjshme në bregun e liqenit të Ohrit dhe Strugës. Në qytetin e Ohrit, 50 metra nga bregu, janë regjistruar 414 objekte të paligjshme. Nga 15 mijë kërkesa për legalizim të paraqitura në komunën e Ohrit dy vjet më parë, 11.000 ishin shtëpi familjare, 420 ndërtesa dhe 28 hotele. Në Strugë, nga ana tjetër, numri i përgjithshëm i kërkesave të paraqitura për legalizim është 10,639. Të refuzuara, të paplota pa shtjellime janë 4,470, ndërsa 3,127 raste janë zgjidhur. 3,038 janë në proces¹⁰.

Djegia e kallamit në liqen rrezikon botën endemike. Një fenomen mjaft shqetësues por jo shumë i diskutuar është edhe djegia e kallamit në brigjet e liqenit. Ky fenomen zakonisht shfaqet në periudhën pranverë-verë ku individë të caktuar që kanë për qëllim të uzurpojnë pronën publike i vënë flakën kallamit i cili pasi digjet betonohet ose shtrohet me materiale të tjera ndërtimore dhe hapësira e krijuar, shfrytëzohet për biznes. Në më pak se dy muaj në zonën e njëjtë kallamit i është vënë flaka tre herë radhazi. Djegia e fundit ndodhi në një vend që konsiderohet si një vend për shumim të krapit, dhe është një habitat natyror për shumë specie peshqish. Zjarri i fundit dogji hapësirë prej 450 metra gjatësi dhe 50 metra gjerësi. “Është e vërtetë që djegia e kallamishteve është një problematikë që sjell pasoja në ekosistem, prandaj është e përcaktuar me akte nënligjore mbrojtja e tyre. Ekziston një akt nënligjor që ka të përcaktuar zonat që nuk duhet të preken, digjen ose priten e cila ka të përcaktuar edhe sipërfaqen që kanë këto sipërfaqe, për funksionet që ajo ka në këtë ekosistem”, deklaroi Arian Meroli, studiues i Liqenit të Ohrit. “Serioziteti i problemit të djegies së kallamit shihet në faktin se me këtë akt, shkatërrohen shtëpitë e shumë zogjve, bimëve dhe kafshëve. Biodiversiteti në atë pjesë të bregut liqenor është me të vërtetë i pasur dhe me shkatërrimin e tij prishet ekuilibri natyror”, deklaroi Kosta Hiohi, aktivist ambientalist nga Struga¹¹. Në një prononcim për Portalb. mk nga Ministria e mjedisit jetësor dhe planifikimit hapësinorë, janë shprehur se i kanë marrë seriozisht paralajmërimet e UNESCO-s dhe se janë të vendosur për të ruajtur statusin e Ohrit në UNESCO, ku për këtë duhet angazhim më i madh si nga autoritetet lokale ashtu edhe ato kombëtare.

⁹ SHEFKIJE ALASANI, Faktoje. Al 08/06/2021.

¹⁰ Po aty.

¹¹ Po aty.

Raporti i UNESCO-s është një tregues që ne kemi nevojë për të forcuar dhe përsheptuar aktivitetet e planifikuara në përputhje me rekomandimet e misionit reaktiv dhe në përputhje me Planin për Menaxhimin e Trashëgimisë Natyrore dhe Kulturore në Rajonin e Ohrit (2020-2029) i cili përfshin një plan veprimi. Për më tepër, në përputhje me afatet ligjore dhe dinamiken e planifikuar, Ligji për shpalljen e Liqenit të Ohrit monument natyror pritet të miratohet në tetor 2021”, deklaruan nga Ministria e Mjedisit Jetësor dhe Planifikimit Hapësinor (MMJPH).

Një vit më parë Qeveria e Republikës së Maqedonisë Veriore miratoi Planin për Menaxhimin e Trashëgimisë Natyrore dhe Kulturore në Rajonin e Ohrit (2020-2029) i cili përfshin një plan veprimi. “Komisioni për Menaxhimin e Trashëgimisë Natyrore dhe Kulturore të Rajonit të Ohrit, në të cilin marrin pjesë edhe përfaqësues të Ministrisë së Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor, në mënyrë të vazhdueshme dhe me intensitet të pa zvogëluar ushtroi kompetencat e tij në monitorimin dhe zbatimin e zbatimit të Planit për Menaxhimin e Trashëgimia Natyrore dhe Kulturore e Rajonit të Ohrit si dhe monitorimi i situatës me trashëgiminë natyrore dhe kulturore në rajon. Më 27 nëntor 2020, Komiteti Bilateral për Menaxhimin e Liqenit të Ohrit mbajti takimin e tij të dytë në të cilin u diskutua dhe pranua Draft Plani i Menaxhimit të Pellgut të Liqenit të Ohrit, i cili u zhvillua plotësisht në përputhje me Direktivën Kornizë Evropiane të Ujit (2000/60).EC) dhe legjislacioni përkatës kombëtar në Shqipëri dhe Maqedoninë Veriore”, shtuan nga MMJPH. Ndotja e Liqenit shqetësuese edhe në anën e Shqipërisë fqinje Pak kohë më parë faktoje.al raportoi se niveli i ndotjes së Liqenit të Ohrit është mjaftë shqetësues edhe në pjesën e Pogradecit në Shqipëri. Një marrëveshje mes Shqipërisë dhe RMV 15 vite më parë, synonte ruajtjen dhe parandalimin e ndotjes së ujërave në liqenin e Ohrit. Kërkimet e Faktoje-s dhe vëzhgimi në terren, konstatoi se të paktën për palën shqiptare, ndotja e liqenit nuk është ndalur. Në Ohër vazhdojnë të derdhen ujërat e zeza, mbetjet minerare dhe ato urbane.

A ka marrëveshje bilaterale për mbrojtjen e Liqenit të Ohrit? Aktualisht nuk ka një marrëveshje mes Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut e cila mbron Liqenin e Ohrit. Arian Meroli nga Pogradeci, studiues i Liqenit të Ohrit prej 25 vitesh shpjegon për Portalb.mk se marrëveshja e parë bilaterale në mbrojtje të liqenit është nënshkruar në vitin 1996. Në vitin 2005 është ratifikuar një tjetër marrëveshje e cila ka qenë e vlefshme deri në vitin 2013. Qeveritë e dy vendeve kanë dështuar në arritjen e një marrëveshje në vitin 2019. Meroli vlerëson se ekziston një mungesë vullneti tek autoritetet e dy vendeve në zgjidhjen e problemeve të cilat rrezikojnë një ndër liqenet më më të vjetër të planetit. “Bashkëpunimi për mbrojtjen e këtij ekosistemi i ka fillesat e tij në vitin 1996, kur për herë të parë në histori, komuniteti ndërkombëtar bashkoi të dy shtetet që ndajnë këtë ekosistem me vlera të jashtëzakonshme universale, (liqenin e Ohrit dhe basenin

e tij), në një konferencë donatorësh me qëllim gjetjen e një zgjidhje afat-gjate për ruajtjen dhe përdorimin e qëndrueshëm të resurseve natyrore të tij. Marrëveshja e nënshkruar midis dy vendeve, në Tetor 1996, u shoqërua me dhënien e një granti nga Banka Botërore për financimin e një projekti bilateral, (Projekti për ruajtjen e liqenit të Ohrit). Ky projekt jo vetëm që ndërtoi bazat e këtij bashkëpunimi, por inicoi edhe një marrëveshje midis qeverive të Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut ratifikuar nga dy parlamentet e dy vendeve në Shkurt të vitit 2005, për mbrojtjen dhe zhvillimin e qëndrueshëm të liqenit. Një ndër qëllimet e kësaj marrëveshje ishte krijimi i një strukture bilaterale me përfaqësues të lartë të qeverive të dy vendeve dhe autoriteteve lokale në rajon si struktura përgjegjëse për zbatimin e kësaj marrëveshje. Strukturat e krijuara nga kjo marrëveshje, u themeluan në vitin 2005 dhe funksionuan deri në vitin 2013, bazuar në detyrimet e ndërsjellta që parashikonte kjo marrëveshje¹².

III. NISMAT RAJONALE PËR MBROJTJEN E MJEDISIT

Tetë vende, marrëveshje për mbrojtjen e mjedisit në Harkun Dinarik: Zona që përfshin tetë vende të Ballkanit Perëndimor do të mbrohet duke krijuar 2 parqe kombëtare, 10 peisazhe dhe 3 zona detare të mbrojtura. Përfaqësuesit e qeverive të tetë vendeve: Shqipërisë, Bosnjë-Hercegovinës, Kroacisë, Kosovës, Malit të Zi, Serbisë dhe Sllovenisë kanë firmosur një marrëveshje për mbrojtjen e mjedisit në Rajonin e Harkut Dinarik. WWF, organizata për mbrojtjen globale, organizoi këtë aktivitet në bashkëpunim me IUCN dhe Ministrinë e Zhvillimit të Qëndrueshëm dhe Turizmit të Malit të Zi. Marrëveshja angazhon në mënyrë zyrtare vendet e Harkut Dinarik të forcojnë bashkëpunimin rajonal në ruajtjen dhe zhvillimin e qëndrueshëm dhe të krijimit të zonave të mbrojtura ndërkufitare, trepalëshe ndërmjet Shqipërisë, Kosovës, Maqedonisë dhe Malit të Zi. Gjithashtu, është aprovuar krijimi i dy zonave të para detare të mbrojtura në Malin e Zi. Kjo marrëveshje rrit territorin e mbrojtur të tetë vendeve me më shumë se 13% dhe njëkohësisht vë në zbatim krijimin e 2 parqeve kombëtare, 10 peisazheve të mbrojtura dhe 3 zonave detare të mbrojtura. Tetë vendet u angazhuan të çmojnë vlerën ekonomike të pasurive të tyre natyrore duke integruar synimet e ruajtjes së natyrës në zhvillimin e aktiviteteve ekonomike të peshkimit, shfrytëzimit të pyjeve, bujqësisë, energjisë, organizimit të territorit dhe bashkëpunimit ndërsektorial¹³. “Rajoni i bukur i Harkut Dinarik në Evropën Juglindore është i pasur në burime natyrore dhe është përcaktuar nga WWF si një vend i rëndësishëm botëror për biodiversitetin e tij të lartë”, tha Jim Leape,

¹² SHEFKIJE ALASANI, Faktoje. Al 08/06/2021.

¹³ Portali Shëndeti.com.al, December 25, 2013.

drejtor i Përgjithshëm i WWF Ndërkombëtar. “WWF përgëzon qeveritë pjesëmarrëse që vendosën të zgjedhin përfitimet afatgjata të shoqëruara me zhvillimin e qendrueshëm ekonomik mbi fitimet afatshkurtra të momentit”.

Tetë vendet angazhohen të vlerësojnë kontributin e zonave të mbrojtura në ekonomike e tyre dhe atë rajonale, si dhe të planifikojnë skema financimi të qendrueshme për zonat e mbrojtura. Kjo përfshin planet për ngritjen e turizmit të qendrueshëm në këto zona në pesë vitet e ardhshëm. “Natyra nuk njihet kufij”, tha Boris Erg, drejtor i programit për Europën Juglindore të IUCN. “Në këtë kuptim ky aktivitet është një hap shumë i rëndësishëm drejt forcimit të bashkëpunimit institucional and krijimit të platformës rajonale që do të ndihmojë harmonizimin e standarteve në mbrojtjen e natyrës. Forcimi i bashkëpunimit rajonal të institucioneve përkatëse është themeli i mbrojtjes afatgjatë të jetës së egër dhe përdorimit të qendrueshëm të burimeve natyrore”. “WWF është krenare që ndihmoi vendet e Harkut Dinarik në krijimin e një rrjeti rajonal prej më shumë se 80 zonash të mbrojtura, të njohur si rrjeti i Parqeve Dinarike” tha Paolo Lombardi, drejtor i WWF Mesdhe. “Ky bashkëpunim ndërkufitar në fushën e mbrojtjes së natyrës ndodh për të parën herë në këtë rajon dhe duhet të vijojë me zhvillimin e qendrueshëm të turizmit”. Harku Dinarik, është zona më e pasur ujore në Mesdhe dhe shtëpi e pyllit të virgjër më të madh European që strehon popullatat e mishngrënësve të mëdhenj, përfshi ariun, rrëqebullin, ujkun dhe çakallin e artë. Rajoni ka atraksione si kanionin e dytë më të thellë në botë dhe është strehë e më shumë se 5000 specieve të rralla. WWF, është një nga organizatat më të mëdha të mbrojtjes së natyrës me rreth 5 milionë mbështetës dhe një rrjet aktiv në 100 vende. Misioni i saj është të parandalojë degradimin e mjedisit dhe të ndërtojë një të ardhme në të cilën njerëzit jetojnë në harmoni me natyrën, duke ruajtur diversitetin biologjik dhe përdorur burimet natyrore në mënyrë të qendrueshme. Kjo marrëveshje vijon të ndjekë angazhimet e marrëveshjes së Majit 2008, të firmosura nga 6 vendet e rajonit të Harkut Dinarik në Konventën e Biodiversitetit në Gjermani- 80% e të cilave janë zbatuar. Rrjeti i Parqeve Dinarike përbëhet nga 79 zona të mbrojtura në 8 vende të rajonit Adriatik duke përfshirë parqet rajonale dhe kombëtare sipas kategorizimit të IUCN. E iniciuar nga WWF, Parqet Dinarike janë një rrjet i gjerë ku të gjithë parqet punojnë dhe shkëmbejnë informacion dhe ekspertizë.

IV.RRITJA GLOBALE E POPULLSISË DHE SFIDAT MJEDISORE NË TË ARDHMEN

Sipas OKB-së, deri në vitin 2050, të paktën 200 milionë njerëz do të zhvendosen për shkak të faktorëve mjedisor të ndërlidhur me ndryshimet klimatike. Ndryshimet klimatike do të ndikojnë edhe në zgjerimin e shkretëtirave dhe me këtë

edhe zgjerimin e varfërisë në botë. Pra ndryshimet klimatike dhe rritja e popullsisë janë të ndërlidhura njëra me tjetrën dhe ndikimi i tyre është bilateral. Por padyshim një ndër sfidat më serioze që ndërlidh rritjen globale të popullsisë dhe ndikimin në mjedis mbetet problemi energjetik, ndaj të cilit Shqipëria dhe Maqedonia e Veriut, duhet të hartojnë plane konkrete afatgjata, për të garantuar energji të pandërprerë. Kur flitet për resurset energjetike sfida më e madhe ka lidhje me naftën. Konsumi aktual është rreth 90 milionë fuçi në ditë. Sipas vlerësimeve të Agjencisë Ndërkombëtare të Energjisë, kjo nevojë është e destinuar të rritet me rritjen e popullsisë dhe në vitin 2030 do të shkojë në 120 milionë fuçi në ditë. Dhe për të mbajtur konstant ndikimin në mjedis duhet patjetër kursim të këtij resursi ose prodhimin e teknologjive të reja më efikase¹⁴.

Shumica e studimeve vënë në mëdyshje mundësinë që burimet natyrore të durojnë presionet përballë rritjes demografike. Shpesh këto studime janë të pritura dhe të orientuara nga disa kufij që nuk guxojnë të tejkalohen. Një prej tyre është shfrytëzimi i tokës për qëllime bujqësore, që sipas llogarive nuk mund ta kalojë kufirin 15 % të tokave të zhytura dhe të lira nga akujt. Tejkalimi i kësaj përqindjeje, do të thotë varfërim i burimeve kryesore, si dhe zvogëlimi i sipërfaqeve të pyjeve që janë më së të nevojshme për kontrollin e nivelit të CO₂ në hapësirë. Aktualisht janë në shfrytëzim 12 % e këtyre tokave dhe ajo që ngelet është edhe 3 % që nuk ka mundësi ti plotësojë kërkesat e popullsisë në rritje. Kjo do të thotë se për të përballuar nevojat ushqimore të një popullsie në rritje, nuk mjafton vetëm të gjejmë toka të reja për t'u kultivuar, por duhet të përmirësohen edhe mënyrat e kultivimit. Studimet vlerësojnë se kapaciteti maksimal i shfrytëzimit të ujit për këtë qëllim nuk mund të shkojmë përtej një konsumi prej 4000 km³ në vit ndërkohë që aktualisht niveli i shfrytëzimit është prej 2600 km³ në vit. Edhe përdorimi i resurseve të pa ripërtëritshme në shumë pjesë të botës është afër arritjes së kufirit dhe burimet potenciale të ripërtëritshme janë duke u përdorur përtej kapacitetit të tyre riprodhues. Shfrytëzimi i tepruar i resurseve ujore, e kombinuar me qasje të pamjaftueshme në ujë të pijshëm dhe kanalizime, janë sfida që do të arrijnë nivele kritike në të ardhmen. Të gjitha këto ndryshime mjedisore përveç ndikimit të tyre të drejtpërdrejtë në mjedis do të shoqërohen edhe me efekte tjera që janë të ndërlidhura me kualitetin e jetës, por edhe me mundësinë për të dëmtuar edhe stabilitetin social dhe politik në botë.

Presionet demografike dhe ulja e qëndrueshmërisë social-ekologjike, mund të shtojë një dimension të ri të debatit për mjedisin dhe sigurinë në mesin e të cilave edhe konfliktet për resurset e pakta natyrore dhe presionet për migrim¹⁵.

¹⁴ <https://telegrafi.com/rritja-globale-e-popullsisë-dhe-sfidat-mjedisore/>

¹⁵ <https://telegrafi.com/rritja-globale-e-popullsisë-dhe-sfidat-mjedisore/>

Përballë këtyre sfidave mjedisore, janë shumë të rëndësishme orientimet dhe masat që do të ndërmerren nga Shqipëria dhe Maqedonia e Veriut për të ardhmen. Ndërsa po ti referohemi rajonit tonë, duhet të kemi parasysh se ekosistemet detare dhe ligatinat bregdetare të Shqipërisë janë të pasura me tipologji habitatesh dhe biodiversitetin shoqërues. Ato përbëjnë një pjesë të rëndësishme të trashëgimisë natyrore jo vetëm për vendin tonë, por gjithashtu edhe për rajonin e Mesdheut në tërësi. Ruajtja e natyrës në Shqipëri filloi rreth 50 vjet më parë, por mori zhvillim më të fuqishëm pas vitit 1990. Aktualisht në Shqipëri janë rreth 799 zona të mbrojtura, ku përfshihen 750 monumente natyrore, që mbulojnë afërsisht 16% të sipërfaqes totale tokësore të vendit¹⁶. Ruajtja dhe mirëmbajtja e këtyre zonave të çmuara mjedisore, kërkon patjetër një bashkëpunim të vazhdueshëm edhe me vendet e rajonit, veçanërisht me Maqedoninë e Veriut, për të garantuar për vendet tona një zhvillim ekonomik sa më të qëndrueshëm edhe në të ardhmen.

BIBLIOGRAFIA

1. Ligji Nr. 10440, datë 7.7. 2011, PËR VLERËSIMIN E NDIKIMIT NË MJEDIS.
2. Portali Shëndeti.com.al, December 25, 2013.
3. SHEFKIJE ALASANI, Faktoje. Al 08/06/2021.
4. Shqiptarja.com Redaksia 12 Dhjetor 2022, 11:43.
5. Megi Latifi, BM Business Magazine Albania, Përditësuar më: 14/11/2022.
6. *Vizion Plus*, “Redaksia Online”, 19 Janar 2014, 20:04, (e.s/shqiptarja.com)
7. Romina Kuko, “Krimi mjedisor, siguria mjedisore dhe siguria kombëtare”. Konferenca e V-të Shkencore Ndërkombëtare, zhvilluar nga AKADEMIA E SIGURISË.
8. <https://telegrafi.com/rritja-globale-e-popullsise-dhe-sfidat-mjedisore/>
9. Shqipëria dhe zonat e mbrojtura detare. Vlerësimi i kuadrit ligjor dhe institucional për ruajtjen e biodiversitetit bregdetar dhe detar dhe krijimin e zmd-v

¹⁶ MeDMPAnet, “SHQIPËRIA DHE ZONAT E MBROJTURA DETARE VLERËSIMI I KUADRIT LIGJOR DHE INSTITUCIONAL PËR RUAJTJEN E BIODIVERSITETIT BREGDETAR DHE DETAR DHE KRIJIMIN E ZMD-V”.

ZGJIDHJA E KONFLIKTEVE PËRMES NDËRMJETËSIMIT NË MJEDISET SHKOLLORË

Dr. Loreta Mamani

Universiteti "Eqrem Çabej" Gjirokastrë loretamamani@hotmail.com

Prof.asoc.Julejda Alia

Universiteti "Aleksandër mojsiu" Durës julejda@gmail.com

Abstrakt

Edukimi i brezit të ri me kulturën e paqes, tolerancës, mirëkuptimit, respektit për diversitetin dhe zgjidhjes së konflikteve në mjediset shkollore edhe përmes procedurës së ndërmjetësimit është një nga qëllimet e kurrikulës së arsimit parauniversitar në Shqipëri. Për këtë arsye ne përmes këtij punimi synojmë të sjellim në vëmendje aftësitë që duhet të kenë drejtuesit të shkollave për të menaxhuar konfliktet në një mënyrë konstruktive, aftësitë që duhet të zhvillojnë mësuesit për vendosjen e mirëkuptimit në mjedisin shkollor, sjelljet dhe qëndrimet që ndihmojnë në parandalimin e konflikteve, ose zgjidhjen e tyre nëpërmjet ndërmjetësimit. Punimi përdor një qasje sasiore me një anketë të 50 drejtorëve të shkollave në Qarkun e Gjirokastrës.

Të dhënat e mbledhura tregojnë se, në përgjithësi, drejtorët e shkollave kanë një qasje ndëshkuese dhe jo menaxhuese në rastet e konflikteve që ndodhin në mjediset shkollore. Përdorimi i metodave ndëshkuese duke zbatuar rregulloret e përcaktuara në ligj nuk është efektiv.

Studimi zbuloi se menaxhimi i konflikteve nga ndërmjetës të specializuar ishte një mënyrë shumë efikase për të rregulluar marrëdhëniet midis nxënësve, por edhe për të lehtësuar progresin e përgjithshëm të shkollës. Studimi tregon hapat për zgjidhjen e konflikteve duke i bërë ato konkrete dhe me shembuj konkretë.

Hulumtimi tregon nevojën për ndërhyrje të synuara që adresojnë sfidat specifike me të cilat përballen individët që i përkasin grupeve të ndryshme socio-ekonomike.

Ky studim ofron njohuri të vlefshme për hartimin e politikave për të promovuar ndërmjetësimin në shkolla.

Fjalë kyçe: konflikt, ndërmjetësim, palë në konflikt, zgjidhje konflikti.

1. Hyrja

Historikisht, tradita shqiptare është njohur me ritualin e pajtimit dhe ndërmjetësimit në raste konfliktesh dhe mosmarrëveshesh. Me zhvillimet e fundit të kuadrit legjislativ ndërmjetësimi përfaqëson një nga përpjekjet më kreative për të takuar palët së bashku në mënyrë që të negociojnë dhe diskutojnë rreth alternativave për zgjidhjen e konfliktit të tyre. Në Shqipëri, ligji i parë i posaçëm për veprimtarinë e ndërmjetësimit daton në vitin 1999¹ ndërkohë që ligjvënësi është përpjekur në mënyrë të vazhdueshme të sjellë përmirësime në këtë veprimtari nëpërmjet miratimit të ligjit nr. 9090/2003² e më pas të ligjit aktual në fuqi nr.10385/2011³. Ky i fundit solli disa risi të karakterit institucional, konceptual e funksional. Megjithatë, pavarësisht qëllimit dhe përmbajtjes së ligjit, ai nuk arriti të përmbushte qëllimin e tij dhe vlerësimet e kryera në kuadër të Reformës në Drejtësi, evidentuan disa problematika që kërkonin ndërhyrjen e ligjvënësit. Gjykatat nuk ishin treguar aktive për të thirrur ndërmjetësuesit dhe adresuar atyre zgjidhjen e disa lloj çështjeve të caktuara, veçanërisht ato të karakterit familjar dhe pasuror. Kjo gjendje në Gjykata vazhdon dhe sot. Gjyqtarët nuk janë të hapur të referojnë çështje në ndërmjetësim ose të marrin parasysh rastet kur komuniteti referon ato vetë në gjykatë. Por ka dhe raste kur gjyqtarët e qyteteve të ndryshme nuk punojnë me të njëjtat standarde, disa i kalojnë kërkesat me ndërmjetësim ndërsa disa të tjerë nuk i marrin në konsideratë fare. Kjo për faktin se gjyqtarët nuk përfshiheshin në trajnime të kryera nga Dhoma Kombëtare e Ndërmjetësimit. Por një pjesë e konsiderueshme nuk e pranonin si proces zgjidhjeje mes palëve këtë proces. Ligji nr.10385/2011 solli si risi kryesore organizimin e ndërmjetësve në Dhomën Kombëtare të Ndërmjetësve (në vijim DHKN) si person juridik që ushtron veprimtarinë e saj në mënyrë të pavarur nga shteti dhe licencimin nga Komisioni i Licencimit pranë Ministrisë së Drejtësisë si kusht për ushtrimin e profesionit të ndërmjetësit⁴.

Në një shoqëri gjithnjë e më të ndërlikuar dhe të larmishme, shkolla nuk është vetëm një institucion mësimor, por edhe një hapësirë ku ndërtohen vlera, qëndrime dhe aftësi jetësore të brezit të ri. Një nga sfidat e vazhdueshme në mjediset shkollore është përballja me konflikte që, nëse nuk menaxhohen siç duhet, ndikojnë negativisht në mjedisin psikologjik dhe social të shkollës (Deutsch, 2006). Në një vështrim historik mund të themi se nga shkollat e bashkisë Gjyrokastër,

¹ Ligji nr. 8465, datë 11.3.1999, “Për ndërmjetësimin për zgjidhjen me pajtim të mosmarrëveshjeve”;

² Ligji nr. 9090, datë 26.06.2003 “Për ndërmjetësimin në zgjidhjen e mosmarrëveshjeve”;

³ Ligji nr. 10 385, datë 24.2.2011 “Për ndërmjetësimin në zgjidhjen e mosmarrëveshjeve”;

⁴ Neni 7 i Ligjit nr. 10 385, datë 24.2.2011 “Për ndërmjetësimin në zgjidhjen e mosmarrëveshjeve”, i ndryshuar;

rreferimi i konflikteve te një ndërmjetës, ka qenë pothuajse inegzistent. Nga viti 2012 ka patur mjaft shoqata si ajo e Fondacionit të Zgjidhjes së Konflikteve dhe Mosmarrëveshjeve ose Qendra e Shërbimeve dhe Praktikave Ligjore të Integruara ku me projektet e tyre futën ndërmjetësimin në Polici dhe Shërbimin e Provës. Kanë qenë të shumta rastet që referoheshin dhe palët rregullonin marrdhëniet duke zgjidhur dhe problemin që kishin. Por, kur projektet mbarojnë, institucionet nuk e vazhdojnë më bashkëpunimin, procesi i referimeve mbetet në mes.

Duke u nisur nga ndollitë e fundit në ZVA Gjrokastrë kuptojmë fare qartë se në shkollë të rinjtë po “luftojnë” me njeri - tjetrin. Mosmenaxhimi i mirë i mosmarrëveshjeve të tyre bën që këto të kthehen në konflikte të ashpëra, ku ngjarjet e fundit kanë treguar se të rinjtë janë bullizuar dhe në ta është ushtruar dhunë psikologjike. Në ditët e sotme, shkollat shihen si një arenë e ngjarjeve të dhunshme ku përfshihen nxënës dhe mësues. Edhe pse ky fenomen duhet identifikuar dhe izoluar vihet re se ngjarjet e tilla vazhdojnë.(Jorgaqi, 2001, f.7-8).

Prania i psikologëve në shkolla, prania e punonjësve socialë, trajnimi i mësuesve për menaxhimin e konflikteve në klasë, duket se janë masa moderne të ndërmarra nga shteti. Megjithatë, konflikti ende ekziston dhe ndonjëherë shfaqet në disa nga format më të frikshme: nxënësit që tallen, ofendojnë dhe rrahin njëri-tjetrin me grushte e karrige, ushtrojnë dhunë ekonomike, kibernetike, bullizohen, etj (Kadiu, 2000).

Konfliktet në shkolla mund të lindin si pasojë e dallimeve kulturore, sociale, emocionale apo komunikimit të pamjaftueshëm ndërmjet aktorëve të përfshirë (Bush & Folger, 2005). Edukimi për paqe dhe respekt për diversitetin është tashmë pjesë e politikave arsimore në shumë vende, përfshirë Shqipërinë (MASR, 2014), por sfida kryesore mbetet zbatimi i tyre në praktikë.

Mjedisi familjar dhe shkolla janë faktorë të jashtëm që ndikojnë në menaxhimin e konflikteve. Prindërit, të cilët tregojnë pak kontroll mbi fëmijët e tyre, por edhe ata që përdorin ndëshkime të ashpra fizike apo emocionale, modelojnë dhe kultivojnë sjellje të dhunshme mbi rininë e sotme. Dikur besohej se rritja e intensitetit të ndëshkimit rrit efektivitetin e tij, por nuk është kështu.

Nëse merret parasysh dënimi, duhet të përdoren format më të zbutura të tij (Musai 1999, fq.104). Studimet e deri tanishme tregojnë se gjatë adoleshencës ulet ndikimi i familjes dhe forcohet gjithnjë e më shumë

ndikimi i bashkëmoshatarëve. Adoleshentët mbyllen në guaskën e tyre shoqërore duke zvogëluar ndikimin nga anëtarët e familjes. Familja, e cila gjatë periudhës së fëmijërisë e ka orientuar fëmijën në zgjedhjet e duhura, është në pozitë më të dobët gjatë adoleshencës së fëmijëve.(Çelçima, 2017).

Mosrespektimi i vlerave kulturore rezulton të jetë katalizator për shfaqjen e konflikteve. Ajo që duhet të kuptojmë është se grupet kulturore janë heterogjene brenda tyre dhe përqafojnë një sërë praktikash dhe norma të ndryshme, të cilat shpesh debatohen, ndryshohen me kalimin e kohës dhe zbatohen nga individë në mënyra të personalizuar (Barrett, 2016, f.19-21).

Ndërmjetësimi, si metodë alternative e zgjidhjes së konflikteve, ka gjetur përdorim të gjerë në sistemet arsimore të vendeve të ndryshme si një qasje efektive dhe gjithëpërfshirëse për parandalimin e përshkallëzimit të konflikteve dhe rikthimin e klimës së bashkëpunimit (Johnson & Johnson, 1996; Jones & Bodtker, 2001). Në kontekstin shqiptar, Rasim Gjoka, si themelues i Fondacionit Shqiptar për Zgjidhjen e Konflikteve dhe Pajtimin e Mosmarrëveshjeve (AFCR), ka kontribuar në promovimin dhe zhvillimin e ndërmjetësimit dhe drejtësisë restauruse në Shqipëri, përfshirë implementimin e projekteve në shkolla përmes fondacionit të tij. Gjithashtu, Shoqata Qendra e Shërbimeve dhe Praktikave Ligjore të Integruara ka realizuar projekte të ngjashme në disa shkolla të Shqipërisë, duke përfshirë edhe bashkinë e Gjirokastrës, nga ku janë zbatuar aktivitete për ndërmjetësimin dhe zgjidhjen e konflikteve në mjediset shkollore. Studime si ato të Gjonçaj (2019) dhe Lame (2021) kanë treguar se ndërmjetësimi ndihmon në ndërtimin e marrëdhënieve pozitive midis nxënësve dhe në përmirësimin e sjelljes në klasë. Megjithatë, përfshirja e drejtorëve të shkollave dhe mësuesve në trajnime për ta zbatuar procesin e ndërmjetësimit, kërkon trajnime specifike dhe ndërrim të qasjes nga ndëshkuese në mbështetëse.

Ndërmjetësimi, si metodë alternative e zgjidhjes së konflikteve, ka gjetur përdorim të gjerë në sistemet arsimore të vendeve të ndryshme si një qasje efektive dhe gjithëpërfshirëse për parandalimin e përshkallëzimit të konflikteve dhe rikthimin e klimës së bashkëpunimit (Johnson & Johnson, 1996; Jones & Bodtker, 2001).

Studime të ndryshme kanë treguar se ndërmjetësimi kontribuon në përmirësimin e klimës shkollore, zhvillimin e aftësive sociale dhe emocionale të nxënësve, si dhe në reduktimin e dhunës dhe agresionit në mjediset shkollore.(Save the Children). Një tjetër studim i realizuar në dy shkolla të zonës rurale midis Tiranës dhe Elbasanit analizon rolin e shkollës

në menaxhimin e konflikteve që çojnë në dhunë mes adoleshentëve. Ky studim thekson rëndësinë e shërbimeve sociale dhe psikologëve në parandalimin e dhunës dhe promovimin e bashkëpunimit dhe tolerancës mes të rinjve, duke sugjeruar se shkolla duhet të luajë një rol aktiv në menaxhimin e konflikteve dhe zhvillimin e aftësive sociale të nxënësve. (Brahja, E. June 2017)

Ky studim ka si qëllim të shqyrtojë mënyrën se si drejtorët e shkollave në Qarkun e Gjirokastrës e perceptojnë dhe e zbatojnë ndërmjetësimin në rastet e konfliktit në mjediset shkollore, duke sjellë të dhëna konkrete nga një anketim sasiore. Qasja fokusohet te roli i ndërmjetësimit si një instrument për zhvillimin e kulturës së paqes dhe zgjidhjen konstruktive të konflikteve në sistemin arsimor shqiptar.

2. Qëllimi i punimit

Ky studim ka për qëllim të analizojë mënyrat se si drejtorët e shkollave në Qarkun e Gjirokastrës trajtojnë konfliktet në mjediset shkollore, me një fokus të veçantë te përdorimi i ndërmjetësimit si metodë për zgjidhjen e konflikteve. Synohet të vlerësohet niveli i njohurive, qëndrimeve dhe praktikave të tyre lidhur me ndërmjetësimin në zgjidhjen e konflikteve dhe ndikimi i kësaj metode në përmirësimin e klimës shkollore dhe marrëdhënieve ndërpersonale.

Për të arritur këtë qëllim ne do t'i japim përgjigje pyetjeve:

- Cilat janë praktikat aktuale të menaxhimit të konflikteve nga drejtuesit e shkollave në Qarkun e Gjirokastrës?

- Cilat janë qëndrimet dhe njohuritë e drejtuesve ndaj ndërmjetësimit si metodë për zgjidhjen e konflikteve?

-Të evidentohet ndikimi i programeve të ndërmjetësimit të zbatuara nga aktorë të jashtëm që janë ndërmjetësit.

-Të propozohen rekomandime për integrimin më të mirë të ndërmjetësimit në politikën dhe praktikën shkollore.

3. Metodologjia e Kërkimit

Ky studim përdor një qasje sasiore me qëllim për të analizuar perceptimet dhe praktikat e drejtuesve të shkollave lidhur me përdorimin e ndërmjetësimit në menaxhimin e konflikteve në mjediset shkollore. Për mbledhjen e të dhënave është përdorur një pyetësor, pyetjet e të cilit trajtojnë: njohuritë mbi ndërmjetësimin,

qëndrimet ndaj tij, praktikat aktuale të menaxhimit të konflikteve dhe ndikimin e faktorëve institucionalë.

3.1 Popullata dhe kampioni

Popullata e këtij studimi përbëhet nga drejtues shkollash në rajonin e jugut të Shqipërisë. Janë përzgjedhur në mënyrë të qëllimshme 53 drejtues shkollash (drejtorë dhe zëvendësdrejtorë) nga bashkitë: Gjirokastrë, Përmet, Tepelenë, Këlcyrë, Memaliaj, Finiq, Libohovë dhe Sarandë. Përzgjedhja është bërë për të përfaqësuar si zonat urbane, ashtu edhe ato rurale, me qëllim që të pasqyrohen sa më saktë realitetet e ndryshme shkollore në rajon.

3.2 Instrumenti i përdorur

Për mbledhjen e të dhënave u hartua një **pyetësor i strukturuar**, i cili përmbante pyetje të mbyllura me alternativa dhe pyetje të shkallës Likert për të matur qëndrimet. Pyetësori u nda në katër pjesë kryesore:

Informacioni demografik dhe institucional i të anketuarve,

Njohuritë mbi ndërmjetësimin dhe menaxhimin e konflikteve,

Qëndrimet ndaj ndërmjetësimit si metodë alternative,

Praktikat aktuale dhe përvoja në zbatimin e ndërmjetësimit në shkolla.

Ky kombinim pyetjesh është ndërtuar për të testuar si njohuritë teorike të drejtuesve të shkollave, ashtu edhe aftësinë për të reflektuar dhe reaguar ndaj rasteve konkrete në terren.

Pyetësori u pilotua në një grup të vogël përpara shpërndarjes, për të siguruar qartësinë e tij.

3.3 Procedura e mbledhjes së të dhënave

Anketimi u zhvillua gjatë muajve Prill 2025, në mënyrë të drejtpërdrejtë dhe online, në varësi të mundësisë së kontakteve me drejtuesit e shkollave. Pjesëmarrja ishte vullnetare dhe të dhënat u ruajtën në mënyrë konfidenciale. U bë një sqarim paraprak për qëllimin e studimit dhe rëndësinë e kontributit të tyre. Gjatë vapidimit të pyetësorit nuk pati asnjë ndryshim të pyetjeve.

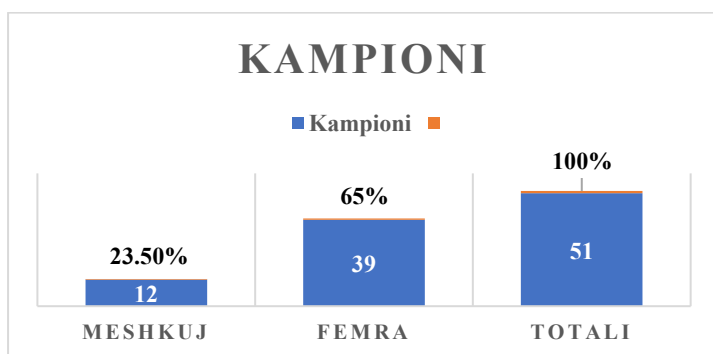
3.4 Metoda e analizës së të dhënave

Të dhënat e mbledhura përmes pyetësorit janë analizuar duke përdorur metoda **sasiore** dhe **cilësore**, varësisht nga natyra e pyetjeve.

Për pyetjet me **alternativa të mbyllura** (si pyetjet me zgjedhje të gabuar, pyetjet me saktë/gabuar dhe plotësimi i fjalëve), është përdorur analiza **deskriptive sasiore**, përmes përlllogaritjes së përqindjeve të përgjigjeve të sakta dhe të pasakta. Rezultatet janë përpunuar dhe paraqitur në formë tabelare dhe grafike për të ofruar një pasqyrë të qartë mbi nivelin e njohurive dhe qëndrimeve të drejtuesve të shkollave.

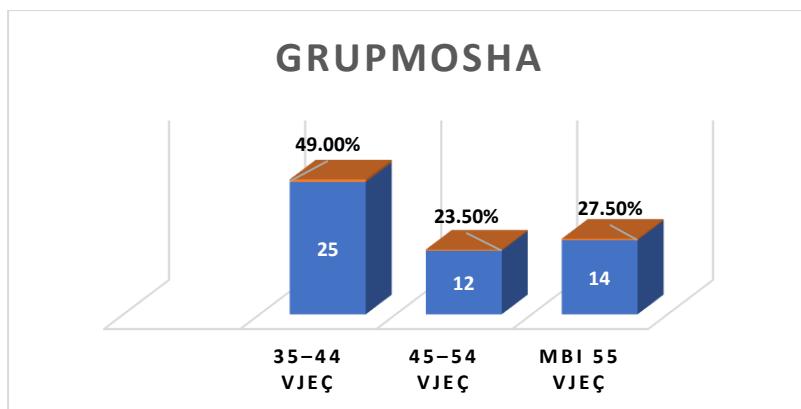
Për pyetjet e **hapura**, u përdor **analiza tematike kualitative**, duke kategorizuar përgjigjet sipas temave të përsëritura dhe strategjive të përmendura nga pjesëmarrësit. Përgjigjet janë koduar në mënyrë manuale dhe janë identifikuar tendencat kryesore lidhur me aftësitë e drejtuesve për të zbatuar ndërmjetësimin në praktikë. Kombinimi i të dyja qasjeve, sasiore dhe cilësore - ka mundësuar një analizë më të plotë të perceptimeve, njohurive dhe praktikave që lidhen me menaxhimin e konflikteve dhe përdorimin e ndërmjetësimit në shkolla.

Analiza e të Dhënave

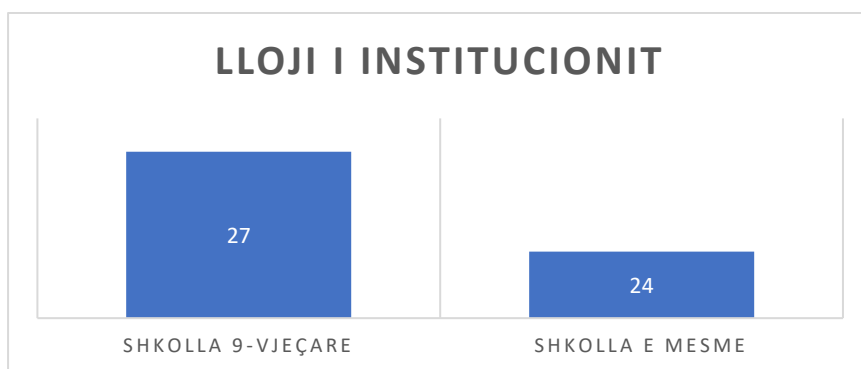
Grafiku 1. Kampioni i popullatës

Nga Grafiku 1. shohim se e plotësuan pyetësoin 51 drejtues nga të cilët 12 (23.5%) ishin meshkuj dhe 39 (65%) femra.

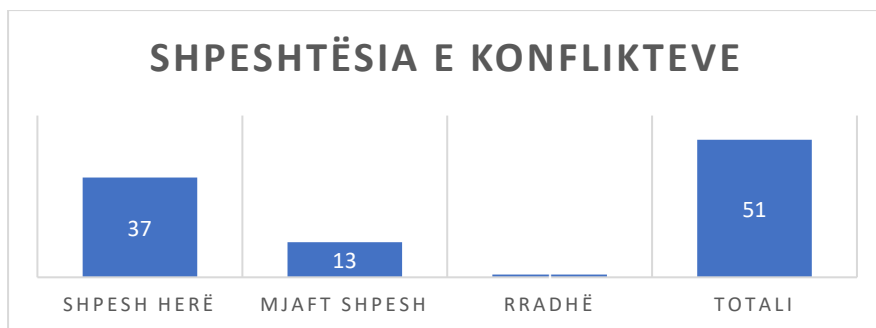
Grafiku 2. Kampioni i popullatës

E plotësuan pyetësin 25 (49%) persona të grupmoshës 35-44 vjeç, 12 (23.50%) persona të grupmoshës 45-54 vjeç dhe 14 (27.50%) persona të grupmoshës mbi 55 vjeç.

Grafiku 3. Lloji i institucionit

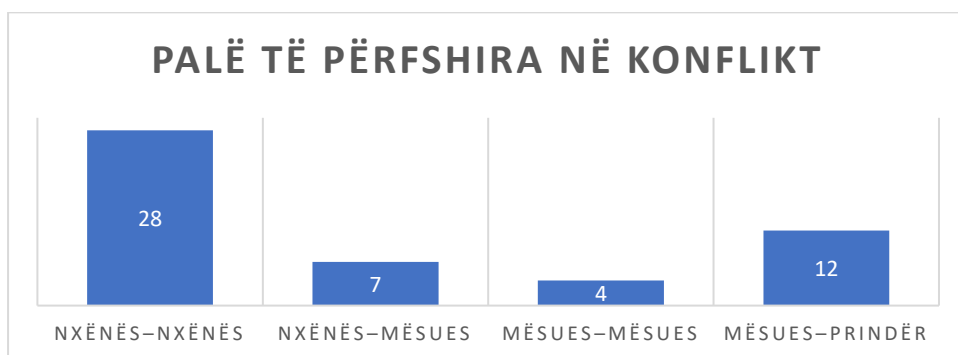
Shofim se pyetësin e kanë plotësuar 27 drejtues nga shkollat 9-vjeçare dhe 24 drejtues të shkollave të mesme.

Grafiku 4. Shpeshhtësia e konflikteve

Nga **51** drejtues që plotësuan pyetësorin **37 (72.5%)** e pjesëmarrësve raportuan se përballen me **konflikte shpesh herë** në shkollat e tyre, duke pasqyruar një prani të lartë të situatave konfliktuale.

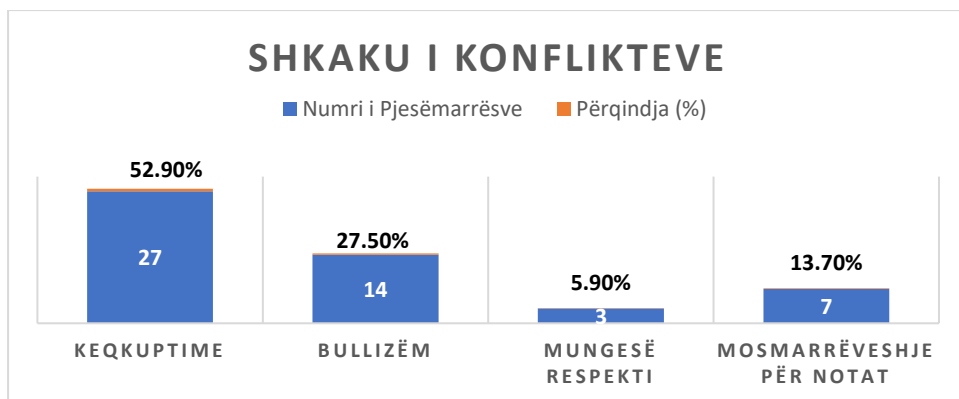
Vetëm (**13**) **25.5%** e të anketuarve raportuan se përballen me konflikte **mjaft shpesh**, që gjithashtu tregon një ngarkesë të konsiderueshme. Vetëm një drejtues ose **2%** e e tyre raportuan se përballen me konflikte **rrallë**.

Grafiku 5. Palët të përfshira në konflikte

Përsa i përket se cilat palë përfshihen në konflikt shohim se **28 (54.9%)** e pjesëmarrësve raportuan se **konfliktet ndodhin më shpesh mes nxënësve**, duke theksuar ndikimin e mundshëm të marrëdhënieve mes tyre si një burim kryesor i tensioneve. **7 (23.5%)** e pjesëmarrësve raportuan konflikte ndërmjet **mësuesve dhe prindërve**, që mund të lidhen me çështje të komunikimit dhe pritshmërive të ndryshme për nxënësit.

4 (13.7%) e të anketuarve raportuan konflikte mes **nxënësve dhe mësuesve**, ndërsa **12 (7.8%)** raportuan konflikte mes **mësuesve dhe mësuesve**.

Grafiku 6. Shkaku i konflikteve

Përsa i përket shkakut të konflikteve shohim se 27 drejtues referuan se vinin nga keqkuptimet, 14 prej tyre nga bullizmi, 3 drejtues referuan mungesë respekti dhe 7 mosmarrëveshje për notën.

Përsa i përket mënyrës së menazhimit të konflikteve në shkollën e tyre ata përfshirë: psikologun, biseda me palët, prindërit dhe përdorin rregullat disiplinore. Shofim se të 51 drejtuesit përdorin rregullat disiplinore.

Ata shprehen se nuk dinë ndonjë mënyrë tjetër për të zgjidhur konfliktet. Pati një drejtues ku ishte i informuar sepse në shkollën e tij kish ndodhur një konflikt ku çështja u zgjidh nga një ndërmjetës i licensuar. Drejtuesit nuk kanë marrë ndonjë trajnim për menaxhimin apo zgjidhjen e konflikteve. Përsa i përket zgjidhjes së konflikteve me ndërmjetësim 37 prej tyre e kishin të dëgjuar ndërsa 14 prej tyre nuk ja kishin idenë. Të gjithë drejtuesit dëshirojnë të ndjekin trajnime nga një ndërmjetës.

Përsa i përket hapave që ndjekin drejtuesit për zgjidhjen e një konflikti, të gjithë dhanë versionin e zgjidhjes përmes rregullave disiplinore si:

Hapat e njëpasnjëshme për zgjidhjen e një konflikti në shkollë;

1. Pas lindjes së një konflikti brenda ose jashtë klasës, mësuesi kujdestar apo lëndor çon informacion te komisioni multidisiplinor në institucion.
2. Komisioni multidisiplinor i përbërë nga psikologia dhe punonjësja psikosociale diskutojnë problematikën dhe caktojnë hapat e vazhdimit të procesit.
3. I bëhet me dije gjithë procedura drejtorit të shkollës
4. Lajmërohet prindi dhe informohet për të gjitha hapat e njëpasnjëshëm

5. Pas diskutimit të problemit drejtori i shkollës mbledh komisionin e disiplinës ku diskutohet fenomeni dhe dalin në konkluzione për të dy nxënësit.

6. Gjithëcka protokollohet nga sekretari i komisionit të disiplinës.

Shofim se këto janë më shumë masa administrative dhe jo hapa të procesit të zgjidhjes së një konflikti. Konflikti ngelet i pazgjidhur.

Të gjithë drejtuesit u shprehen së nuk kanë marrë asnjë shërbim nga shoqata të ndryshme për të zgjidhur rastet me ndërmjetësim apo të marrin trajnime përmes profesionistëve.

Konkluzione

Drejtuesit e shkollave 9-vjeçare dhe të mesme në Qarkun e Gjirokastrës shprehen se në shkollën e tyre ndollin konflikte të llojeve të ndryshme por më të shpeshta janë ato Nxënës-Nxënës.

Konfliktet më të shpeshta ndollin në shkollat e mesme.

Drejtuesit e institucioneve shprehen se konfliktet ndollin shpesh herë për arsye nga më të ndryshmet. Shkaku që dominon më shumë është bullizmi që nxënësit bëjnë me njeri- tjetrin dhe keqkuptimet mes tyre.

Drejtuesit përdorin të gjithë aktorët për të zgjidhur konfliktin por përherë aplikojnë masa ligjore ndaj nxënësve të tyre.

Pjesa më e madhe e drejtuesve nuk kishin dëgjuar për zgjidhjen e konflikteve përmes procesit të ndërmjetësimit. Drejtuesit ishin të patrajnuar për zgjidhjen e konflikteve në shkollat e tyre.

Rekomandime

1. Krijimi i grupeve të ndërmjetësimit në shkolla për trajtimin e konflikteve me ndërmjetësim. Kjo është një përvojë që ka dhënë rezultat te shkolla të tjera si ajo në Kosovë ku Shqiptar Thaçi – drejtor i shkollës qysh prej verës së vitit 2023, e ka gjetur grupin të formësuar në momentin kur morri mandatin e tij. Ai shprehet: “Shumë më parë, ju i dini, problemet që kanë ekzistuar në shkollë, ato janë transmetuar edhe para 30 nxënësve të tjerë, dhe janë zgjidhur para syve të të gjithëve. Tash, në këtë formë të ndërmjetësimit ka më shumë

intimitet, konfidencialitet mes prindit, nxënësit dhe arsimtarit, dhe kjo praktikë dukshëm po i prodhon sukseset e saj”.

2. Duhet të sigurohet në shkolla trajnimi kaskadë ku drejtuesit, dhe oficerët e sigurisë duhet të trajnohen dhe me pas të trajnojnë mësuesit me qëllim zgjidhjen e konflikteve përmes procesit të ndërmjetësimit si mënyrë efikase për të edukuar nxënësit si qytetarë aktiv në shoqëri.

3. Të shmangin disa herë rrugën e masave ndëshkimore për nxënësit duke ju referuar ndërmjetësimit sepse kështu rrisin paqen dhe miqësin nxënës-nxënës si dhe shuhet konflikti mes tyre.

4. Nëse konflikti është i vështirë për t’u zgjidhur dhe nuk e menaxhoni dot atë, thërrisni një palë të tretë që është ndërmjetësi i cili është i licensuar për të mitur.

5. Mos ofroni zgjidhje por ofroni hapësirën që nxënësit të harrijnë vetë zgjidhje.

6. Merruni më shumë me problemin jo me personin.

7. Lidhuni me OJF të ndryshme që zbatojnë projekte në qytetin tuaj për t’ju bërë pjesë të informimeve për ndërmjetësimin e nxënësve.

Literatura

1. Bush, R. A. B., & Folger, J. P. (2005). *The promise of mediation: The transformative approach to conflict*. Jossey-Bass.
2. Prof. dr. Mariana SEMINI-TUTULANI, Analiza e kornizës ligjore lidhur me ndërmjetësimin e konflikteve individuale dhe kolektive të punës në Shqipëri, Tiranë, Dhjetor 2023. Fq. 5
3. Deutsch, M. (2006). *Cooperation and conflict: A personal perspective on the history of the social psychological study of conflict resolution*. International Journal of Conflict Management, 17(1), 11-27.
4. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1996). *Conflict resolution and peer mediation programs in elementary and secondary schools: A review of the research*. Review of Educational Research, 66(4), 459–506.
5. Jones, T. S., & Bodtker, A. M. (2001). *Mediating with children and youth*. In M. Deutsch & P. T. Coleman (Eds.), *The handbook of conflict resolution*.
6. Gjonçaj, A. (2019). Ndërmjetësimi dhe zgjidhja e konflikteve në shkollat shqiptare: një përjasje sociale dhe edukative. Revista “Shkenca dhe Edukimi”.
7. Lame, E. (2021). Menaxhimi i konflikteve në shkolla dhe roli i stafit drejtues. Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Shkencave Sociale.

8. MASR (2014). *Udhëzues për kulturën e pages dhe tolerancës në shkolla*. Ministria e Arsimit dhe Sportit, Shqipëri.
9. Bailey, K. D. (2nd Ed.). 1982, *Methods of social research*. London: Collier Macmillan Publishers.
10. Barrett, Martyn. 2016. Kompetencat për kulturën demokratike: Të jetosh së bashku si i barabartë në shoqëri demokratike me larmi kulturore. Council of Europe Publishing, Strasbourg. Pp. 19-21.
11. Çelçima, Denis. 2017. Adolescents and the challenges in their motivation. *European Journal of Social Sciences Education and Research*. Vol.9. Nr. 2. Pp. 99.
12. Jorgaqi, Arian. 2001. Dhuna në shkollë: Dhe çështje të zgjidhjes së saj, Shtëpia Botuese APOLLONIA. Pp. 7-9.
13. Kadiu, Arian. 2000. Adoloshentët dhe tranzicioni, Shtëpia Botuese “Fllad”. Pp. 12-17.
14. Musai, Bardhyl. 1999. Psikologji edukimi, Shtëpia Botuese PEGI. Pp. 104-111
15. Gjoka, Rasimi. (2024) *The Internacional Journal of restorative Justice*. Eleven Journals
16. Adam Craëford and Pablo Pineda Rojas (2024) *Restorative justice, voluntariness and the ongoing challenges of institutionalization*. Vol.7(3) 99. 401-409
17. Save the children @ Fondacioni i Zgjidhjes së Konfliktëve dhe Mosmarrëveshjeve (2015) *Shërbimi i ndërmjetësimit dhe drejtësia restauruese*.
18. Unicef (2024): “Grupet e ndërmjetësimit, kundër dhunës në shkolla” *Program I UNICEF në shkollat e Kosovës*.
19. Restorative justice, voluntariness and the ongoing challenges of institutionalisation
20. Restorative justice, voluntariness and the ongoing challenges of institutionalisation
21. Ligji nr. 8465, datë 11.3.1999, “Për ndërmjetësimin për zgjidhjen me pajtim të mosmarrëveshjeve”;
22. Ligji nr. 9090, datë 26.06.2003 “Për ndërmjetësimin në zgjidhjen e mosmarrëveshjeve”;
23. Ligji nr. 10 385, datë 24.2.2011 “Për ndërmjetësimin në zgjidhjen e mosmarrëveshjeve”;
24. Neni 7 i Ligjit nr. 10 385, datë 24.2.2011 “Për ndërmjetësimin në zgjidhjen e mosmarrëveshjeve”, i ndryshuar;
25. Unicef: Manuali i zgjidhjes së konfliktit në shkolla. Bëhu pjesë e zgjidhjes, “Ndërmjetësit e Rinj”
26. Link

27. https://albania.savethechildren.net/neës/conflict-resolution-for-children-schools-through-mediation-and-restorative-dialogue?utm_source=chatgpt.com
28. <https://ëëë.unicef.org/kosovoprogramme/sq/histori/grupet-e-nd%C3%ABrmjet%C3%ABsimit-kund%C3%ABr-dhun%C3%ABs-n%C3%AB-shkolla>
29. <https://qq.com.al/ëp-content/uploads/2020/01/2.pdf>

ANALYSIS OF THE FACTORS HINDERING THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN NORTH MACEDONIA AND THEIR IMPACT ON ECONOMIC PROGRESS

MSc. Samir Kurtishi

Master of Business Administration, University of Tetova, Republic of North Macedonia
samirkurtishi@hotmail.com

ABSTRACT

Small and medium-sized enterprises (SMEs) play an important role in the economic development of North Macedonia by contributing to employment growth, improving competitiveness, and diversifying economic activities. However, these enterprises face many challenges and obstacles that affect their development and, consequently, the economic development of the country. This study aims to identify and analyze the main factors that hinder the development of SMEs and to assess the impact of these factors on the potential benefits they can bring to the economy of North Macedonia.

The objectives of this study include: examining the institutional, financial, and legal barriers faced by SMEs; assessing the managerial and technological capacities of these enterprises; and evaluating the impact of these obstacles on the growth of SME contribution to the economic development of the country. To achieve these objectives, a methodology was employed in which data were collected through surveys conducted with SME owners and managers, as well as semi-structured interviews with institutional representatives, field experts, and financial authorities.

For the data analysis, statistical techniques have been employed to understand the dimensions of obstacles and content analysis to deepen the understanding of the nature of these obstacles. This study aims to provide recommendations that will enable the development and strengthening of SMEs, thereby contributing to the improvement of the overall economic climate of the country.

Keywords: Economic development, small and medium enterprises, challenges and obstacles, North Macedonia.

HYRJJE

Ndërmarrjet e vogla dhe të mesme (NVM) përbëjnë shtyllën kryesore të ekonomisë në shumë vende të botës, përfshirë edhe Maqedoninë e Veriut. Ato janë motorë të rëndësishëm të inovacionit, krijimit të vendeve të punës dhe rritjes së qëndrueshme ekonomike. Megjithatë, pavarësisht këtij potenciali të lartë, NVM-të përballen me një sërë pengesash të natyrës sistematike dhe operacionale që kufizojnë ndjeshëm rritjen dhe qëndrueshmërinë e tyre.¹

Këto pengesa nuk janë vetëm teknike apo financiare, por edhe të ndërlidhura ngushtë me strukturën institucionale, qasjen në kapital, mungesën e infrastrukturës mbështetëse për inovacion dhe trajnime, si dhe nivelin e ulët të formalizimit të shumë bizneseve të vogla. Për më tepër, mjedisi ligjor dhe rregullator shpeshherë karakterizohet nga paqartësi, procedura të ndërlikuara dhe ndryshime të shpeshta që krijojnë pasiguri dhe dekurajojnë investimet afatgjata.²

Ky studim synon të analizojë në mënyrë kritike faktorët kryesorë që frenojnë zhvillimin e NVM-ve në Maqedoninë e Veriut, duke vlerësuar jo vetëm ndikimin e tyre të drejtpërdrejtë në ecurinë e ndërmarrjeve, por edhe pasojat më të gjera që ato sjellin në progresin ekonomik të vendit.

Analiza bazohet në të dhëna teorike dhe empirike të mbledhura nga aktorë relevantë të ekosistemit të NVM-ve, me qëllim identifikimin e mekanizmave për ndërhyrje efektive në politikëbërje dhe zhvillimin e një mjedisi më të favorshëm për funksionimin dhe rritjen e këtyre ndërmarrjeve. Ky studim synon të ofrojë një vlerësim të thelluar të pengesave ekzistuese dhe të sugjerojë rekomandime për përmirësimin e kushteve për zhvillimin e NVM-ve. Në këtë mënyrë, ai synon të kontribuojë në krijimin e një mjedisi të favorshëm për rritjen e këtyre ndërmarrjeve dhe për forcimin e ndikimit të tyre në ekonominë kombëtare.

RISHIKIM I LITERATURËS

Ndërmarrjet e vogla dhe të mesme (NVM) kanë një rol të madh në zhvillimin ekonomik, duke kontribuar në krijimin e vendeve të punës, zhvillimin e konkurrencës dhe stimulimin e inovacionit. Disa autorë kanë ofruar definime të ndryshme për NVM-të, që i karakterizojnë këto biznese si: David Storey (1994), i cili e përkufizon NVM-në si biznese të pavarura dhe të menaxhuara nga individë

¹ Nabais, E., & Franco, M., Sustainable development practices in small and medium-sized enterprises: multiple case studies., International Journal of Organizational Analysis, Vol. 32 No. 10, 2024, SAGE Journals, United Kingdom.

² Горан Петковски, Развој на Мали и Средни Претпријатија во Северна Македонија, Скопје, 2020, стр.70

ose grupe të vogla, me aktivitete të kufizuara dhe të ndjeshme ndaj ndryshimeve të tregut. Peter F. Drucker (1985) thekson rëndësinë e menaxhimit efikas dhe inovacionit për ruajtjen e konkurrencës dhe zhvillimin e qëndrueshëm. John Atkinson dhe Richard D. Jones (2008) theksojnë se këto biznese kanë mundësi të kufizuara investimi dhe janë të prekshme ndaj ndryshimeve të shpejta të tregut.

S. M. Khawaja (2015) e përkufizon NVM-në si ndihmës për zhvillimin e ekonomive të zhvilluara dhe ato në zhvillim, duke theksuar rolin e tyre në shpërndarjen e mundësive të barabarta dhe krijimin e vlerave në nivel lokal. A. A. Aravind (2019) vlerëson rolin e NVM-ve në inovacionin teknologjik dhe ofrimin e shërbimeve të personalizuar, duke theksuar aftësinë e tyre për të krijuar avantazhe konkurruese të bazuara në teknologji dhe menaxhim të avancuar.³

Si përfundim, autorët theksojnë se Ndërmarrjet e Vogla dhe të Mesme (NVM) janë thelbësore për zhvillimin ekonomik dhe krijimin e mundësive të punës. Ata vlerësojnë rëndësinë e menaxhimit efikas dhe inovacionit për ruajtjen e konkurrencës dhe zhvillimin e qëndrueshëm.

NDËRMARRJET E VOGLA DHE TË MESME: POTENCIALI I PAZHVILLUAR I EKONOMISË SË MAQEDONISË SË VERIUT

Maqedonia e Veriut disponon një potencial ekonomik të pa shfrytëzuar plotësisht, sidomos në sektorin e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme (NVM), të cilat përballen me vështirësi në qasje të ndryshme, gjë që kufizon mundësitë e tyre për rritje dhe modernizim. Ky sektor është thelbësor për zhvillimin e qëndrueshëm të ekonomisë, duke kontribuar në krijimin e vendeve të punës dhe rritjen e produktivitetit. Megjithatë, për të realizuar këtë potencial, është e nevojshme që të krijohen kushte më të favorshme për zhvillimin e NVM-ve.⁴

Një nga hapësirat kryesore që kërkon vëmendje është rritja e mundësive për financim dhe investime. Ndërmarrjet e vogla dhe të mesme shpesh përballen me vështirësi në qasjen në burime financiare dhe kapitale, çka ndikon drejtpërdrejt në mundësitë e tyre për rritje dhe modernizim. Përmirësimi i aksesit në financa dhe kreditim me kushte të favorshme mund të kontribuonte në rritjen e kapaciteteve prodhuese dhe implementimin e teknologjive të reja.

³ Elda Tufa, Politikat e Mbështetjes për Ndërmarrjet e Vogla dhe të Mesme në Shqipëri, Tiranë, 2018, fq.100

⁴ Александар Јовановски, Стратегији за Развој на Мали и Средни Претпријатија, Скопје, 2018, стр.150

Institucionet shtetërore luajnë një rol kyç në krijimin e politikave që mbështesin këtë sektor. Ato duhet të ofrojnë mbështetje për investime, të lehtësojnë barrierat burokratike dhe të krijojnë një mjedis të favorshëm për investitorët, si vendas ashtu edhe të huaj.⁵ Këto masa mund të nxjerrin në pah potencialin e paplotësuar të sektorit të NVM-ve dhe të kontribuojnë në forcimin e konkurrencës së Maqedonisë së Veriut në tregjet ndërkombëtare.

Në këtë mënyrë, duke rritur mundësitë për financim dhe investime, mund të shfrytëzohet potenciali ekonomik i këtij sektori, duke nxitur rritjen dhe zhvillimin ekonomik të vendit.⁶

METODOLOGJIA E HULUMTIMIT

1.Problematikat e hulumtimit

Ky hulumtim trajton disa problematika kryesore që pengojnë zhvillimin e Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme (NVM) në Maqedoninë e Veriut dhe analizën e ndikimit të këtyre pengesave në progresin ekonomik të vendit. Problematikat që do të shqyrtohen përfshijnë një gamë faktorësh që kufizojnë rritjen dhe zhvillimin e NVM-ve, si barrierat financiare, mungesën e mbështetjes institucionale dhe politike, kapacitetet menaxheriale dhe teknike të kufizuara, infrastrukturën të pamjaftueshme për inovacion dhe zhvillim teknologjik, dhe qasjen e kufizuar në tregje dhe rrjete biznesi. Këto pengesa ndikojnë drejtpërdrejt në mundësinë e NVM-ve për të shfrytëzuar mundësitë e tregut, duke kufizuar potencialin e tyre për të kontribuar në zhvillimin ekonomik të vendit.

2.Objektivat e hulumtimit

Në kuadër të këtij hulumtimi, synohet të trajtohen çështje thelbësore që lidhen me sfidat dhe mundësitë për zhvillimin e Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme (NVM) në Maqedoninë e Veriut, përmes objektivave të mëposhtme kërkimore:

Identifikimi dhe analiza e faktorëve pengues: Të identifikohen dhe analizohen barrierat që kufizojnë zhvillimin e NVM-ve në Maqedoninë e Veriut.

Vlerësimi i ndikimit në ekonominë kombëtare: Të vlerësohet ndikimi i këtyre pengesave në rritjen dhe qëndrueshmërinë e NVM-ve, dhe si pasojë, në zhvillimin ekonomik të Maqedonisë së Veriut.

⁵ Flora Demiri, Zhvillimi i Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme në Rajonin e Ballkanit, Shkup, 2021, fq.210

⁶ Luan Xhaferi, Mbështetja Institucionale për Ndërmarrjet e Vogla dhe të Mesme në Maqedoninë e Veriut, Shkup, 2019, fq.153

Përshkrimi i mundësive për zhvillim: Të identifikohen mundësitë për përmirësimin e performancës dhe qëndrueshmërisë së NVM-ve, përfshirë teknologjitë e avancuara dhe rritjen e kapaciteteve menaxheriale dhe financiare.

Formulimi i rekomandimeve: Të ofrohen rekomandime për politikën dhe masat që mund të përmirësojnë mjedisin për zhvillimin e NVM-ve dhe forcimin e ndikimit të tyre në zhvillimin ekonomik të vendit.

3.Hipotezat

Bazuar në qëllimin dhe objektivat e hulumtimit, janë formuluar hipotezat kërkimore të cilat synojnë të testojnë lidhjen ndërmjet faktorëve pengues dhe zhvillimit të NVM-ve në RMV:

H1: Mungesa e aksesit në financa dhe kostoja e lartë e financimit janë faktorët kryesorë që kufizojnë rritjen dhe inovacionin e NVM-ve në Maqedoninë e Veriut.

H2: Kapacitetet menaxheriale të kufizuara ndikojnë në aftësinë e NVM-ve për të zhvilluar strategji të suksesshme për konkurrencë dhe zhvillim të qëndrueshëm.

H3: Ndërmarrjet e Vogla dhe të Mesme në Maqedoninë e Veriut përballen me pengesa të mëdha ligjore që ndikojnë negativisht në zhvillimin e tyre dhe kontribuimin në rritjen ekonomike.

4.Popullata dhe Mostra

Popullata e këtij hulumtimi përfshin pronarët dhe menaxherët e Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme (NVM) në Republikën e Maqedonisë së Veriut, si dhe përfaqësues të institucioneve relevante që ndikojnë në mjedisin afarist, përfshirë institucionet financiare dhe autoritetet ligjore.

Mostra e hulumtimit përfshin rreth 100 ndërmarrje të vogla dhe të mesme të përzgjedhura nga sektorë të ndryshëm ekonomikë dhe nga qytete të ndryshme të vendit, me qëllim të sigurohet një përfaqësim sa më gjithëpërfshirës dhe i balancuar gjeografikisht dhe sektorialisht.

Përveç të dhënave të mbledhura nga këto ndërmarrje, në studim do të përfshihen edhe intervista me ekspertë dhe përfaqësues të institucioneve që merren me hartimin dhe zbatimin e politikave të zhvillimit ekonomik, rregullimin ligjor dhe mbështetjen financiare të NVM-ve.

Kjo qasje synon të mundësojë një kuptim të thelluar dhe gjithëpërfshirës të faktorëve që veprojnë si pengesë për zhvillimin e NVM-ve, si dhe të identifikojë hapësirat për përmirësim institucional dhe politikash zhvillimore.

5.Mbledhja e të Dhënave

Të dhënat do të mbledhen përmes tre metodave kryesore:

Anketa: Do të zhvillohet një anketë strukturuar për pronarët dhe menaxherët e NVM-ve, e cila do të përfshijë pyetje rreth pengesave që ata hasin në operimin e bizneseve të tyre, mundësitë e financimit, aftësitë menaxheriale dhe përdorimin e teknologjisë.

Intervista gjysmë-strukturuar: Intervista do të zhvillohen me përfaqësues të institucioneve financiare, ekspertë të politikave ekonomike dhe autoritete ligjore për të marrë një kuptim më të thellë të aspekteve ligjore dhe financiare që ndikojnë në zhvillimin e NVM-ve.

Të Dhëna Sekondare: Përdorimi i raporteve dhe dokumenteve të publikuara nga agjencitë shtetërore dhe organizatat ndërkombëtare për të përmirësuar kuptimin mbi politikat dhe praktikatat që mbështesin NVM-të.

6.Metodat e Analizës së të Dhënave

Të dhënat e mbledhura do të analizohet duke përdorur një kombinim metodash:

Metoda e hulumtimit: Shërben për mbledhjen dhe analizimin e të dhënave cilësore. Të dhënat do të analizohen përmes kodifikimit tematik, me qëllim identifikimin e temave kryesore dhe nxjerrjen e përfundimeve rreth pengesave dhe mundësive për përmirësim.

Metoda e komperacionit: Kjo metodë do të zbatohet për të bërë krahasime ndërmjet grupeve të ndryshme të ndërmarrjeve, bazuar në llojin dhe intensitetin e pengesave që ato përballin. Qëllimi është të identifikohen ndryshimet strukturore dhe ndikimi i tyre në zhvillimin e NVM-ve.

Metoda statistikore: Do të përdoret për përpunimin e të dhënave sasiore. Përmes mjeteve statistikore si analiza e korelacionit dhe regresionit, do të vlerësohet lidhja ndërmjet faktorëve pengues dhe performancës së ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme (NVM).

7.Kufizimet e Hulumtimit

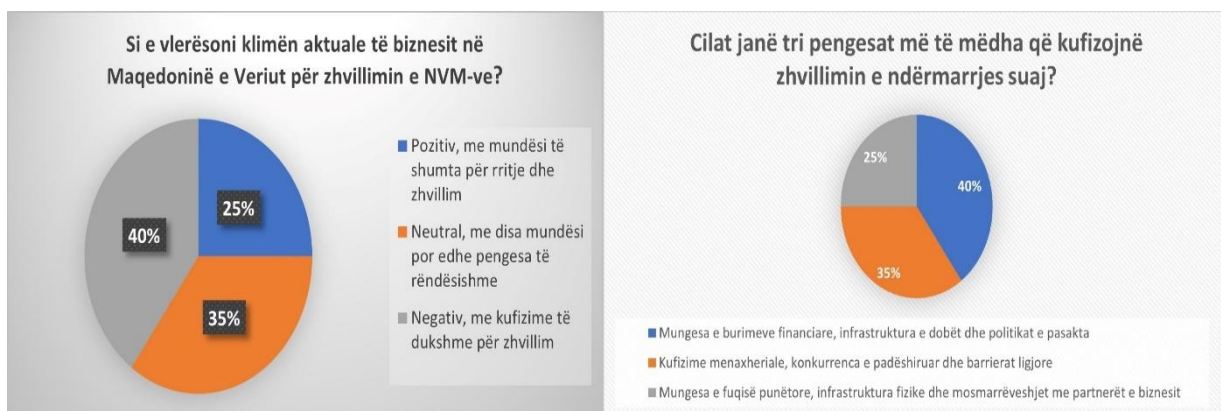
Ky hulumtim ka disa kufizime që mund të ndikojnë në interpretimin e rezultateve:

Mostra e kufizuar: Numri i ndërmarrjeve të përfshira mund të jetë i kufizuar dhe mund të mos përfaqësojë të gjitha sektorët dhe kategoritë e NVM-ve në Maqedoninë e Veriut.

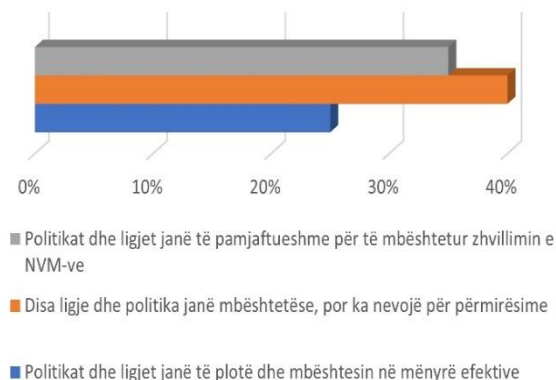
Përgjigje subjektive: Pjesëmarrësit në anketa dhe intervista mund të japin përgjigje që reflektojnë mendimet dhe perceptimet e tyre personale, të cilat mund të ndikojnë në objektivitetin e të dhënave.

Kufizime të kohës dhe burimeve: Hulumtimi mund të ndikojë nga kufizimet e kohës dhe burimeve që mund të ndalojnë mbledhjen e të dhënave të plota dhe analizimin e tyre në mënyrë të thelluar.

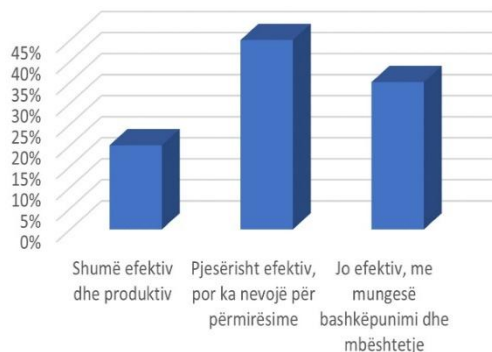
PARAQITJA DHE INTERPRETIMI I REZULTATEVE TË HULUMTIMIT

Në çfarë mase ligjet dhe politikat ekonomike aktuale i mbështesin NVM-të në vend?

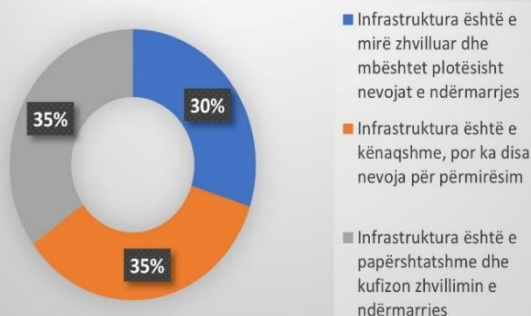
Sa efektiv është bashkëpunimi midis ndërmarrjeve dhe institucioneve shtetërore në përkrahjen e zhvillimit të NVM-ve?

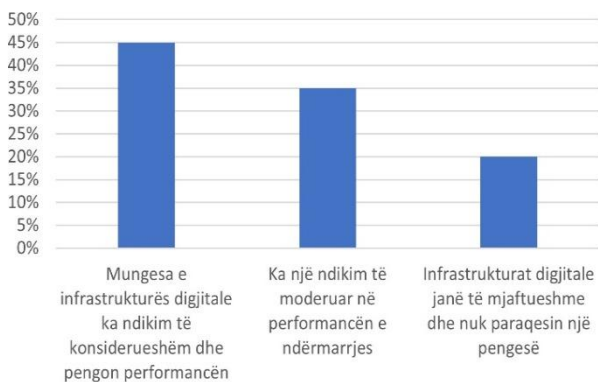
Sa të informuar dhe të përfshirë ndiheni në proceset e politikë-bërjes që prekin NVM-të?

Sa e përshtatshme është infrastruktura fizike (rrugore, energjetike) për zhvillimin e ndërmarrjes suaj?

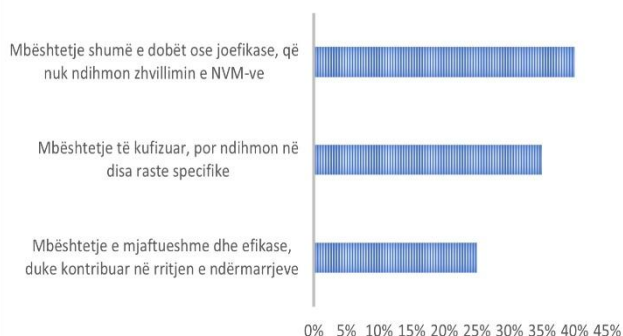
Si ndikon mungesa ose prania e infrastrukturës digjitale në performancën e ndërmarrjes tuaj?

Cilat janë vështirësitë kryesore që hasni në qasjen në financa/kredi nga bankat ose institucione të tjera financiare?

SI E VLERËSONI MBËSHTETJEN FINANCIARE DHE PROGRAMET PËR SUBVENCIONE NGA SHTETI DHE ORGANIZATAT NDËRKOMBËTARE PËR NVM-TË?

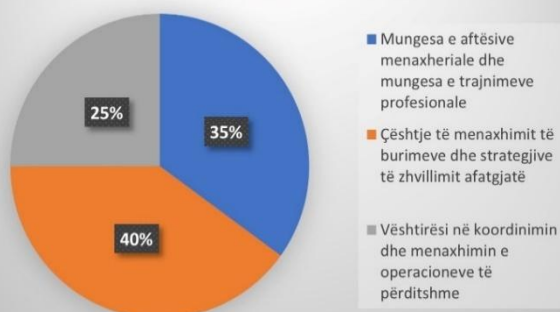
A përbën mungesa e fuqisë punëtore të kualifikuar një sfidë për ndërmarrjen tuaj?

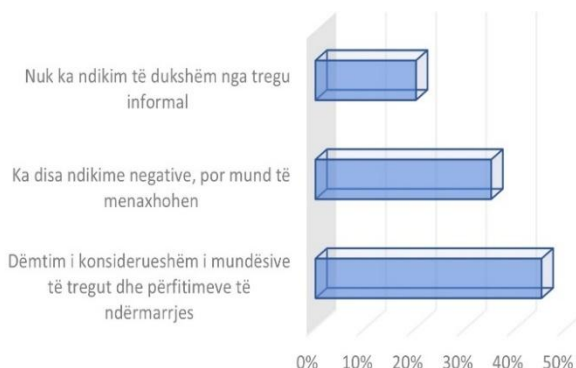
SA TË MJAFTUESHME JANË MUNDËSITË PËR TRAJNIMIN DHE ZHVILLIMIN PROFESIONAL TË PUNONJËSVE TË NVM-VE NË MAQEDONINË E VERIUT?

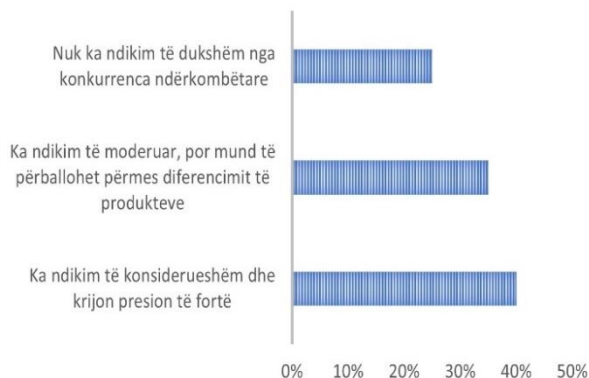
Cilat janë sfidat kryesore menaxheriale me të cilat përballen NVM-të në Maqedoninë e Veriut?

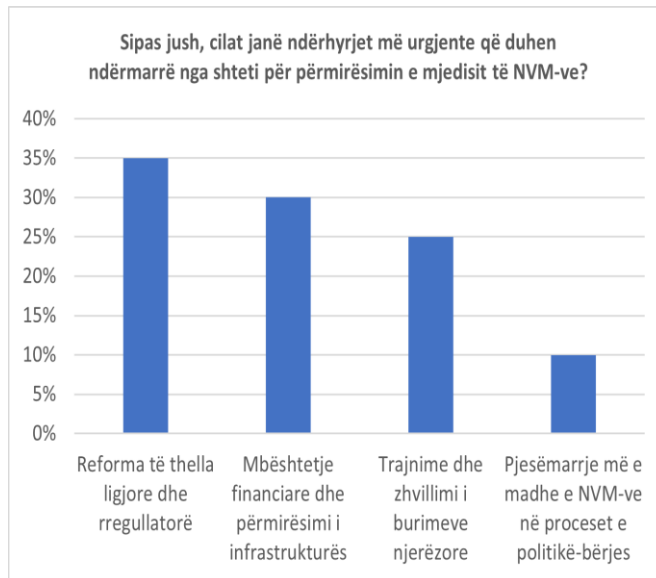

Si ndikon konkurrenca nga tregu informal në performancën dhe rritjen e ndërmarrjes suaj?

SI NDIKON KONKURRENCA RAJONALE DHE NDËRKOMBËTARE NË POZICIONIMIN E NDËRMARRJES SUAJ NË TREGUN VENDOR?

1. Klimën e biznesit në Maqedoninë e Veriut, për zhvillimin e NVM-ve, e vlerësojnë si **pozitive, me mundësi të shumta për rritje dhe zhvillim** vetëm 25% e të anketuarve. Në të kundërt, 40% e vlerësojnë këtë klimë si **negative, me kufizime të dukshme për zhvillim**, ndërsa 35% e konsiderojnë **neutral**, me disa mundësi por edhe pengesa të rëndësishme. Këto rezultate tregojnë se, për shumë NVM, klima aktuale e biznesit është sfiduese, me faktorë që ndikojnë negativisht në mundësitë për rritje. Ndërkohë, një pjesë e mirë e pjesëmarrësve janë të pasigurt për të identifikuar një mundësi të qartë zhvillimi. Ky informacion sugjeron që janë të nevojshme masa për të krijuar një mjedis më të favorshëm dhe më të qëndrueshëm për bizneset.

2. Kur bëhet fjalë për pengesat më të mëdha për zhvillimin, 40% e pjesëmarrësve identifikuan **mungesën e burimeve financiare, infrastrukturën e dobët dhe politikat e pasakta** si faktorët më të rëndësishëm që kufizojnë zhvillimin e ndërmarrjes së tyre. 35% e pjesëmarrësve theksuan **kufizimet menaxheriale, konkurrencën e padëshiruar dhe barrierat ligjore** si pengesa kryesore, ndërsa 25% e lidhën zhvillimin e ndërmarrjes me **mungesën e fuqisë punëtore dhe mosmarrëveshjet me partnerët e biznesit**. Mungesa e financimeve të përshtatshme dhe infrastruktura e dobët janë barrierat kryesore për zhvillimin e ndërmarrjeve. Pavarësisht kësaj, kufizimet menaxheriale dhe konkurrenca e padëshiruar gjithashtu luajnë një rol të madh, duke kërkuar një qasje gjithëpërfshirëse që adreson të gjitha këto faktorë.

3. Kur bëhet fjalë për mbështetje ligjore dhe politike për zhvillimin e NVM-ve, 40% e të anketuarve besojnë se **ligjet dhe politikat ekzistuese janë të papërshtatshme dhe nuk mbështesin zhvillimin e NVM-ve**, ndërsa 35% e konsiderojnë se **politikat dhe ligjet janë të plotësuara, por ka nevojë për përmirësime të mëtejshme**. Vetëm 25% e vlerësuan politikat dhe ligjet si **plotësisht mbështetëse dhe efektive**. Ky rezultat tregon se ka një nevojë të qartë për përmirësime në politikëbërje dhe në ligjet që mbështesin zhvillimin e NVM-ve. Pjesa më e madhe e të anketuarve ndjejnë që ligjet dhe politikat ekzistuese nuk janë mjaftueshëm të strukturuar për të siguruar një mbështetje efektive dhe afatgjatë për bizneset.

4. Në lidhje me bashkëpunimin midis ndërmarrjeve dhe institucioneve shtetërore, 45% e të anketuarve e vlerësuan bashkëpunimin si **pjesërisht efektiv, por me nevojë për përmirësime të mëtejshme**. 35% e konsiderojnë bashkëpunimin si **jo efektiv, me mungesë mbështetjeje dhe bashkëpunimi**, ndërsa vetëm 20% e shohin bashkëpunimin si **shumë efektiv dhe produktiv**. Ky rezultat tregon një hendek të konsiderueshëm midis ndërmarrjeve dhe institucioneve shtetërore, duke sugjeruar se bashkëpunimi është i dobët dhe ka shumë hapësirë për përmirësime. Kjo mund të jetë një pengesë për zhvillimin dhe suksesin e NVM-ve, pasi mbështetje më e fortë dhe bashkëpunim më efektiv me institucionet shtetërore mund të krijojë mundësi të reja për këto ndërmarrje.

5. 5.45% e të anketuarve raportuan se **nuk janë të informuar dhe nuk kanë mundësi të kontribuojnë në procesin e politikë-bërjes** që prekin NVM-të. 30% kanë disa informacione, por **nuk janë të përfshirë aktivisht** në proces, ndërsa 25% janë **plotësisht të informuar dhe të përfshirë** në këto procese. Mungesa e përfshirjes dhe e informacionit në proceset e politikë-bërjes është një tjetër barrierë për zhvillimin e NVM-ve. NVM-të ndjehen të papërfshira dhe jo të përfituara në formulimin e politikave që ndikojnë në mjedisin e biznesit, gjë që e bën më të vështirë për ta të adaptuar strategji dhe të angazhohen në mundësi të reja.

6. Në pyetjen për infrastrukturën fizike, 35% e të anketuarve vlerësuan infrastrukturën si të papërshtatshme, duke theksuar se ajo kufizon zhvillimin e ndërmarrjeve të tyre. Po ashtu, 35% e pjesëmarrësve e përshkruan infrastrukturën si të kënaqshme, por me disa nevoja për përmirësime. Vetëm 30% e pjesëmarrësve konsiderojnë se infrastruktura është e mirë zhvilluar dhe mbështet plotësisht nevojat e ndërmarrjes së tyre. Këto rezultate sugjerojnë se infrastruktura fizike në Maqedoninë e Veriut ka disa mungesa të konsiderueshme, sidomos në fushën e rrugëve dhe energjisë, të cilat janë të rëndësishme për operimin e NVM-ve. Pavarësisht disa përmirësimeve, kjo mbetet një pengesë për zhvillimin e

ndërmarrjeve, dhe nevojiten investime të mëtejshme për të krijuar kushte më të mira.

7.Mungesa e infrastrukturës digjitale është një shqetësim i madh për shumicën e të anketuarve. 45% e tyre theksuan se mungesa e infrastrukturës digjitale ka ndikim të konsiderueshëm dhe pengon performancën e ndërmarrjes. 35% e pjesëmarrësve vlerësuan se prania e infrastrukturës digjitale ka një ndikim të moderuar, ndërsa vetëm 20% e konsiderojnë infrastrukturën digjitale si të mjaftueshme dhe pa pengesa. Kjo tregon se infrastruktura digjitale, e cila është thelbësore për bizneset moderne, është ende në faza të zhvillimit. Mungesa e teknologjisë dhe lidhjeve të shpejta ka një ndikim të drejtpërdrejtë në efikasitetin dhe performancën e NVM-ve, duke ulur konkurrueshmërinë dhe mundësitë për rritje.

8.Në lidhje me qasjen në financa, 45% e të anketuarve vlerësuan se është shumë e vështirë të sigurojnë kredi nga bankat ose institucionet financiare, duke përfshirë norma të larta interesi. 30% e pjesëmarrësve përmendën se ka disa pengesa, por mund të sigurohet financim në kushte të arsyeshme. Vetëm 25% e tyre e konsiderojnë qasjen në financa si të lehtë, duke treguar se nuk hasin vështirësi të mëdha. Mungesa e mundësive të aksesueshme për financim, sidomos me norma të larta interesi, është një problem i madh për NVM-të. Kjo pengon rritjen e tyre dhe e bën të vështirë financimin e projekteve të reja ose zgjerimin e aktiviteteve ekzistuese.

9.Në lidhje me mbështetjen financiare dhe programet për subvencione, 40% e pjesëmarrësve e vlerësuan këtë mbështetje si shumë të dobët ose joefikase, duke theksuar se nuk ndihmon në zhvillimin e NVM-ve. 35% e të anketuarve theksuan se mbështetja është e kufizuar, por ndihmon në disa raste specifike. Vetëm 25% besojnë se mbështetja është e mjaftueshme dhe efikase për të kontribuar në rritjen e ndërmarrjeve. Ky rezultat tregon se programet për subvencione dhe mbështetje financiare për NVM-të janë të pakta dhe shpesh jo të mjaftueshme për të nxitur rritjen dhe zhvillimin e ndërmarrjeve. Nevojitet një sistem mbështetjeje më efikas dhe më të qasshëm për NVM-të, përfshirë grantet dhe financimin e preferuar.

10.Një çështje tjetër kryesore është mungesa e fuqisë punëtore të kualifikuar, e cila përbën një pengesë të madhe për 50% të të anketuarve. 30% kanë disa vështirësi, por mund t'i menaxhojnë ato përmes trajnimeve të brendshme, ndërsa vetëm 20% nuk e shohin këtë si një sfidë të madhe për ndërmarrjen e tyre. Mungesa e fuqisë punëtore të kualifikuar është një sfidë e madhe për shumë NVM. Kjo tregon nevojën për investime në trajnime dhe edukim të fuqisë punëtore për të mbështetur rritjen e produktivitetit dhe inovacionin në sektorin e biznesit.

11.Në lidhje me mundësitë për trajnime dhe zhvillim profesional të punonjësve, 40% e pjesëmarrësve shprehën se mungesa e mundësive për trajnime dhe zhvillim është një pengesë e madhe për rritjen e NVM-ve. 35% e tyre theksuan se mundësitë janë të kufizuara, por mund të përmirësohen për të mbështetur rritjen e aftësive të punonjësve. Vetëm 25% e pjesëmarrësve konsiderojnë se mundësitë për trajnime dhe zhvillim janë të mira dhe ndihmojnë në rritjen e produktivitetit. Ky rezultat tregon se ka një mungesë të mundësive për trajnime dhe zhvillim të aftësive për punonjësit, të cilat janë të domosdoshme për rritjen e produktivitetit dhe konkurrueshmërisë së NVM-ve. Një investim më i madh në zhvillimin e fuqisë punëtore është një hap i rëndësishëm për të adresuar këtë çështje.

12.Në lidhje me sfidat menaxheriale, 40% e të anketuarve theksuan **çështje të menaxhimit të burimeve dhe strategjive të zhvillimit afatgjatë** si një pengesë kryesore. 35% e pjesëmarrësve e përmendën **mungesën e aftësive menaxheriale dhe mungesën e trajnimeve profesionale** si një problem të rëndësishëm, ndërsa 25% raportuan **vështirësi në koordinimin dhe menaxhimin e operacioneve të përditshme**. Këto rezultate sugjerojnë se shumë ndërmarrje kanë nevojë për përmirësime të menaxhimit të burimeve dhe strategjive për rritje të qëndrueshme. Dështimi për të zhvilluar aftësi menaxheriale të mira, sidomos në nivelin e menaxhimit të lartë, kufizon aftësinë për të realizuar strategji afatgjata dhe për të menaxhuar operacionet e përditshme. Mungesa e trajnimeve profesionale është një sfidë e dukshme që duhet të adresohen përmes mbështetjes shtetërore dhe organizatave të tjera.

13.Për sa i përket ndikimit të tregut informal, 45% e të anketuarve besojnë se **konkurrenca nga tregu informal ka një dëmtrim të konsiderueshëm** në mundësitë dhe përfitimet e ndërmarrjeve të tyre. 35% përmendën se ka **ndikime negative, por ato mund të menaxhohen**, ndërsa 20% e konsiderojnë se **nuk ka ndikim të dukshëm** nga ky treg. Konkurrenca nga tregu informal është një problem serioz për shumë NVM-të në Maqedoninë e Veriut. Kjo konkurrencë shpesh ofron produkte më të lira dhe më pak të rregulluara, duke e bërë të vështirë për NVM-të të mbajnë pozita konkurruese të qëndrueshme. Ky fenomen kërkon ndërhyrje nga shteti për të siguruar një mjedis të drejtë dhe të rregulluar.

14.Në lidhje me konkurrencën rajonale dhe ndërkombëtare, 40% e pjesëmarrësve e vlerësuan këtë konkurrencë si një **kërcënim të konsiderueshëm**, duke krijuar një presion të fortë. 35% e tyre besojnë se konkurrenca ka një **ndikim të moderuar**, por që mund të përballohet përmes diferencimit të produkteve, ndërsa 25% e konsiderojnë se **nuk ka ndikim të dukshëm** nga konkurrenca ndërkombëtare. Konkurrenca nga tregjet rajonale dhe ndërkombëtare është gjithashtu një faktor i rëndësishëm që ndikojnë në pozicionimin e NVM-ve. Shumë

ndërmarrje në Maqedoninë e Veriut ndihen të shtypura nga konkurrenca e fortë dhe presioni i çmimeve të ulëta, veçanërisht kur nuk kanë mundësi të zhvillojnë një ofertë unike që do të i dallonte nga konkurrentët. Diferencimi i produkteve dhe shërbimeve është kyç për të konkurruar me sukses në tregje të tilla.

15. Kur pyetën për ndërhyrjet shtetërore më urgjente, 35% e të anketuarve theksuan nevojën për **reforma të thella ligjore dhe rregullatorë**, ndërsa 30% kërkuan **mbështetje financiare dhe përmirësimin e infrastrukturës**. 25% kërkuan **trajtime dhe zhvillimin e burimeve njerëzore**, dhe vetëm 10% theksuan se duhet të ketë **pjesëmarrje më të madhe të NVM-ve në proceset e politikë-bërjes**. Reformat ligjore dhe rregullatorë janë thelbësore për të krijuar një mjedis të përshtatshëm dhe të drejtë për bizneset. Po ashtu, mbështetje financiare dhe përmirësimi i infrastrukturës janë kërkesa të rëndësishme që do të mundësojnë rritjen dhe zhvillimin e NVM-ve. Trajnimi dhe zhvillimi i burimeve njerëzore gjithashtu do të ndihmojë në rritjen e aftësive të menaxhmentit dhe punonjësve të NVM-ve, për të përballuar sfidat aktuale.

CONCLUSION

Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs) are a key pillar of the economy in North Macedonia, contributing to job creation, enhancing competitiveness, and stimulating innovation. However, as analyzed throughout this study, SMEs face a range of obstacles that hinder their growth and development. Legal barriers, lack of financial support, and limitations in management and innovation infrastructure are the main factors that negatively affect the performance of these enterprises.

The study has assessed the impact of these obstacles on the economic development of North Macedonia, emphasizing that in order to realize the full potential of this sector, it is essential to create favorable conditions for the growth of SMEs. This potential can only be harnessed if state institutions provide sustainable support, create favorable financial opportunities, and eliminate bureaucratic barriers that impede the development of these businesses. At the same time, it is important to invest in strengthening managerial capacities and developing technological skills that will enable SMEs to create competitive advantages in international markets. In conclusion, this research has highlighted the importance of addressing the hindering factors for the development of SMEs in North Macedonia and has provided concrete recommendations for improving policy, financial, and management conditions.

By implementing these recommendations, it is possible to contribute to the sustainable development of the country's economy and to strengthen the SME sector

as a driver of economic growth and innovation. This will also help create a more favorable environment for investment and sustainable development by improving competitiveness and enhancing the business experience in North Macedonia. The recommendations presented in this study aim to provide a strategic framework for improving the development conditions of Small and Medium Enterprises in North Macedonia, focusing on key aspects such as access to finance, simplification of bureaucratic procedures, support for innovation and technology, development of managerial capacities, as well as increasing opportunities for integration into international markets.

Creation of more flexible financial opportunities: Suitable financial instruments for SMEs should be developed, including grants, low-interest loans, and support for investments in new technologies.

Simplification of legal and administrative procedures: State institutions should simplify the procedures for the registration and operation of SMEs by creating online platforms and streamlined processes that reduce bureaucracy.

Support for innovation and technology: The government should invest in building infrastructure for innovation and technological development, creating centers that offer training and advisory opportunities for SMEs.

Enhancement of managerial capacities: Opportunities should be created for training and the development of managerial skills for SME owners and managers, preparing them for market challenges and the use of advanced technologies.

Support for internationalization and export: SMEs should be encouraged to enter international markets through support in participating in fairs and business events, as well as the creation of international business networks.

Support for the formalization of small businesses: Incentives and support should be provided for the formalization of small businesses, including tax reductions during the initial formalization period and financial and technical assistance.

Legal stability and transparency: State institutions should ensure a stable and predictable legal environment by minimizing frequent changes in laws and creating opportunities for businesses to plan and invest with confidence.

LITERATURA E SHFRYTËZUAR

1. Горан Петковски, Развој на Мали и Средни Претпријатија во Северна Македонија, Скопје, 2020
2. Naser Kelmendi, Politikat për Mbështetje të Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme në Maqedoninë e Veriut, Shkup, 2022.
3. Flora Demiri, Zhvillimi i Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme në Rajonin e Ballkanit, Shkup, 2021.
4. Luan Xhaferi, Mbështetja Institucionale për Ndërmarrjet e Vogla dhe të Mesme në Maqedoninë e Veriut, Shkup, 2019.
5. Elda Tufa, Politikat e Mbështetjes për Ndërmarrjet e Vogla dhe të Mesme në Shqipëri, Tiranë, 2018
6. Nabais, E., & Franco, M., *Sustainable development practices in small and medium-sized enterprises: multiple case studies.*, *International Journal of Organizational Analysis*, Vol. 32 No. 10, 2024, SAGE Journals, London, United Kingdom.
7. Александар Јовановски, Стратегији за Развој на Мали и Средни Претпријатија, Скопје, 2018
8. Zekirija Krasniqi, Pengesat dhe Mundësitë për Rritjen e Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme në Kosovë, Prishtinë, 2021
9. Edmond Zogu, Ndërmarrjet e Vogla dhe të Mesme në Shqipëri dhe Roli i Tyre në Ekonominë Kombëtare, Tiranë, 2020
10. Bartolacci, F., Pérez-Elizundia, G., & Yani, M, *Sustainability in small and medium sized enterprises (SME) financing*, ScienceDirect, Amsterdam, Netherlands 2024.
11. Миленко Бојковски, Политики за Поддршка на Мали и Средни Претпријатија во Северна Македонија, Скопје, 2022
12. [Online].Available at: https://isrsm.gov.mk/sq/small-and-medium-size-enterprises_p1117.html [23.04.2025]
13. [Online].Available at: <https://skopje.gov.mk/media/4922/strategija-za-razvoj-na-msp-2018-2021-alb.pdf> [11.03.2025]
14. [Online].Available at: https://www.eib.org/files/publications/thematic/the_eib_group_support_f_or_smes_in_the_western_balkans_sq.pdf [09.02.2025]
15. [Online].Available at: <https://cup.org.mk/publication/Fizibiliteti-studija-mikroprerprrijatiya-alb.pdf> [25.01.2025]

HETIMI KRIMINOLOGJIK I VETËVRASJES: FAKTORËT QË NDIKOJNË NË AKTIN FATAL

MSc. Klejvis Hoxha

k.hoxha19@eust.edu.mk

Abstrakt

Vetëvrasja gjithnjë ka qenë një temë tepër shqetësuese në shoqëri, e cila ka ekzistuar që në kohët e hershme. Ndonëse në një krim klasik kemi një viktim dhe një autor, ku qëllimi është të vihet para drejtësisë autori i veprës penale, te vetëvrasja situata është më e nderlikuar, pasi duhen ndërmarrë masa parandaluese të përhapjes së këtij fenomeni.

Vetëfljimi i një individi, në 70-80% të rasteve kryhet me paramendim, ku ka krijuar një plan të qartë të ekzekutimit të vetëvetes dhe është i qartë në pasojën që do të sjellë ky veprim. Ndërsa 20-30% e personave të tjerë, kryejnë vetëvrasje me pavetëdije dhe nuk e kanë të qartë pasojën. Këto raste janë kur mund të jetë nën ndikimin e substancave narkotike dhe alkolike por dhe në raste kur është i papërgatitur.

Faktorët që një person të ndërmarrë këtë veprim, janë të shumtë, duke nisur që nga problemet familjare, psikologjike, sociale dhe ato ekonomike. Studiuesit gjithnjë kur arrijnë të analizojnë një faktor të vetëvrasjes, mundohen të aplikojnë dhe masa parandaluese, por që kanë rezultuar me efektivitet të ulët.

Bazuar në të dhënat statistikore të marra në institucionet ligjore, numri i të vetëvrasësve vitet e fundit është ulur ndjeshëm, por pamvarësisht kësaj, ende është një temë shqetësuese që kërkon një rëndësi të vecantë.

Fjalë kyçe: vetëvrasje , faktorë ndikues, pasojat , masa parandaluese , statistika

HYRJA

Vetëvrasja është një nga problemet më të mëdha shëndetësore dhe sociale që përballët sot shoqëria shqiptare. Sipas të dhënave nga INSTAT dhe raportimeve të Ministrisë së Shëndetësisë, në Republikën e Shqipërisë çdo vit regjistrohen mesatarisht 4 deri në 6 vetëvrasje për 100,000 banorë, një shifër që tregon nevojën

për më shumë vëmendje dhe ndërhyrje në këtë fushë. Shumë nga këto raste lidhen me faktorë të ndryshëm psikologjikë dhe socialë, të cilët ndikojnë drejtpërdrejt në vendimin fatal të individëve.

Nga ana psikologjike, problemet si depresioni, ankthi, përdorimi i substancave të dëmshme dhe traumat e ndryshme personale janë ndër shkaqet kryesore të vetëvrasjes. Nga ana tjetër, faktorët shoqërorë si varfëria, papunësia, emigracioni, izolimi social dhe prishja e lidhjeve familjare përbëjnë një sfond të rëndësishëm që e bën individin edhe më të cenueshëm.

Në Shqipëri, këto fenomene janë theksuar më shumë pas periudhës së tranzicionit politik dhe ekonomik, kur ndryshimet e shpejta shoqërore sollën jo vetëm përmirësime, por edhe pasiguri dhe probleme të reja për qytetarët. Studimet e ndryshme, si ato të sociologëve vendas dhe të huaj, tregojnë se mungesa e mbështetjes emocionale dhe e ndihmës profesionale ka ndikuar ndjeshëm në rritjen e numrit të vetëvrasjeve.

Ky punim synon të analizojë faktorët psikologjikë dhe shoqërorë që ndikojnë në aktin e vetëvrasjes në Shqipëri, duke u mbështetur në teoritë më të njohura dhe në të dhënat më të fundit, me qëllim që të ndihmojë në kuptimin më të mirë të këtij fenomeni dhe në parandalimin e tij.

METODOLOGJIA E STUDIMIT

Për realizimin e këtij punimi janë përdorur dy metoda:

Metoda analizuese. Analiza e literaturave të ndryshme nga autor të ndryshëm, ku nëpërmjetë saj arrijmë në një konkretizim dhe përfundim.

Metoda statistikore. Janë kërkuar informacione statistikore në Drejtorinë e Përgjithshme të Policisë së Shtetit, në lidhje me numrin e personave të vetëvrasarë.

1. HETIMI KRIMINOLOGJIK I VETËVRASJES SI FENOMEN SHOQËROR

Vetëvrasja përbën një sfidë të shumëfishtë për shkencat sociale dhe, në veçanti, për kriminologjinë, për shkak të kompleksitetit të saj si akt individual me pasojë kolektive. Në Shqipëri, studimet mbi këtë fenomen janë ende në zhvillim, megjithatë vërehet një rritje e interesit institucional për ta analizuar atë jo vetëm nga aspekti shëndetësor, por edhe nga këndvështrimi shoqëror e kriminalistik. Vetëvrasja, ndonëse nuk klasifikohet si krim në kuptimin penal, përbën një akt që bie në qendër të hetimit kriminologjik për shkak të devijimit që paraqet dhe shqetësimeve që sjell në komunitet.

Në analizat e nje botimit konference të Akademisë së Sigurisë , vetëvrasja vlerësohet si një nga pasojat më të rënda të mungesës së integritetit social, të thellimit të varfërisë dhe të dobësimit të institucioneve që duhet të ofrojnë mbështetje për individët në krizë. Ky fenomen, në vend që të shihet si një akt individual i izoluar, është shenjë e një mospërputhjeje mes individit dhe normave shoqërore që nuk e përfshijnë ose mbështesin atë. Po sipas këtij institucioni, vetëvrasja duhet të jetë një objekt i analizës proaktive nga ana e strukturave hetimore, jo vetëm për të përjashtuar elementë të jashtëm (si shtytja apo nxitja nga të tretët), por për të kuptuar më thellë rrënjët sociale që e kanë çuar individin drejt një akti fatal.¹

Në hetimin e vetëvrasjes është e domosdoshme të përfshihen të dhëna të mbledhura nga profilet sociale të viktimave, përkatësia arsimore, përfshirja në konflikte familjare apo papunësia. Ai sugjeron se vetëm nëpërmjet këtij hulumtimi të detajuar kriminologjik mund të kuptojmë nëse akti i vetëvrasjes është vërtet i vetëdijshëm, apo është i ndikuar thellësisht nga faktorë të jashtëm, përfshirë presionin shoqëror, mediatik dhe stigmatizimin.²

Një nga çështjet më të rëndësishme që ngrihet nga hetimi kriminologjik është edhe nevoja për të kuptuar se vetëvrasja shpesh nuk është produkt i momentit, por rezultat i një procesi të gjatë përkeqësimi social dhe psikologjik. Në këtë pikë, struktura hetimore dhe institucionet e rendit duhet të bashkëpunojnë me profesionistët e fushave të tjera për të ndërtuar një profil të rrezikut dhe për të parandaluar rastet në të ardhmen.

2. SI E TRAJTON KRIMINOLOGJIA VETËVRASJEN?

Kriminologjia nuk e sheh më vetëvrasjen si një devijim të pashpjegueshëm, por si një pasojë të ndërveprimit të faktorëve të ndryshëm të devijimit, brenda një konteksti të caktuar social. Në këtë kuadër, qasja shqiptare ndaj kriminologjisë së vetëvrasjes është ndikuar nga modele teorike ndërkombëtare, por gjithashtu është përpjekur të krijojë një përkufizim më të saktë për kushtet specifike të shoqërisë shqiptare.

Vetëvrasja konsiderohet si një “indikator kritik i shëndetit të marrëdhënieve shoqërore”, dhe se kriminologjia nuk mund ta shmangë analizën e rolit të shtetit, institucioneve, por edhe të opinionit publik në përkeqësimin e gjendjes së individit

¹ Akademia e Sigurisë. (2017). Studim mbi fenomenin e vetëvrasjes dhe ndikimet e tij sociale në Shqipëri. Tiranë: Akademia e Sigurisë, fq. 23-45.

² Lame, A. (2018). Faktorët ndikues në vetëvrasjet në Shqipëri: Analizë dhe trajtim kriminologjik. Tiranë: Botimet Shkencore, fq. 87-102.

që shkon drejt vetëvrasjes. Përkundër shpjegimeve që ndërlidhen me patologjitë individuale, vetëvrasja shpesh ndodh në mjedise ku mungojnë rrjetet mbështetëse sociale, si familja funksionale, komuniteti i shëndetshëm apo siguria ekonomike.³

Faktorët e mjedisit shoqëror janë shpesh të anashkaluar nga hetimi tradicional, por mbeten vendimtarë në analizën kriminologjike. Këta faktorë përfshijnë stigmatizimin që mund të përjetojë një person i papunë, viktimat e dhunës në familje, individët LGBTQ+ në mjedise konservatore, apo të rinjtë që dështojnë të përmbushin pritshmëritë e shoqërisë.⁴

Për më tepër, vetëvrasja shihet nga kriminologjia si një formë e dhunës së drejtuar ndaj vetes, ku dhuna e jashtme është transformuar në dhunë të brendshme, shpesh e padukshme për sistemin ligjor apo shëndetësor. Në këtë aspekt, hetimi kriminologjik kërkon që vetëvrasja të mos trajtohet si një çështje e pastër private, por si një çështje e të drejtës për mbrojtje, për ndihmë dhe për përfshirje në shoqëri.

3. VETËVRASJA SI NJË AKT ME NDIKIM PUBLIK DHE SHOQËROR

Vetëvrasja nuk është vetëm një tragjedi individuale, por një akt që trondit themelet e komunitetit dhe lë pasojat të thella sociale. Në kontekstin shqiptar, ku lidhjet familjare dhe komunitare janë të forta, akti i vetëvrasjes shpesh shihet si një “dështim kolektiv”, duke lënë të afërmit me ndjenjë e fajit, të turpit apo të zbrazëtisë emocionale. Sipas një studimi të realizuar nga Fakulteti i Shkencave Sociale në Tiranë, familjet e viktimave përballen me izolim social, vështirësi ekonomike dhe mungesë të mbështetjes institucionale pas aktit fatal.⁵

Nga këndvështrimi kriminologjik, vetëvrasja shihet edhe si një akt simbolik — një formë ekstreme e protestës, e tërheqjes apo e kërimit të vëmendjes. Shumë prej viktimave lënë pas mesazhe, simbole ose forma që synojnë të ndikojnë në ndërgjegjen kolektive, çka e bën vetëvrasjen një “komunikim ekstrem” dhe jo vetëm një akt të heshtur vetëshkatërrimi.⁶ Pikërisht ky dimension e bën të nevojshëm që kriminologjia ta trajtojë vetëvrasjen edhe si problem të komunikimit publik, të mesazhit që përçohet dhe të pasojave që ai shkakton.

³ Muçaj, I. (2020). Vlerësimi i shëndetit të marrëdhënieve shoqërore dhe ndikimi i presionit shoqëror në vetëvrasje. Tiranë: Shkolla e Shkencave Sociale, fq. 150-165.

⁴ Lame, A. (2018). Faktorët ndikues në vetëvrasjet në Shqipëri: Analizë dhe trajtim kriminologjik. Tiranë: Botimet Shkencore, fq. 87-102.

⁵ Fakulteti i Shkencave Sociale në Universitetin e Tiranës. (2021). Ndikimi i shoqërisë dhe familjes në përballimin e pasojave të vetëvrasjes në Shqipëri. Tiranë: Universiteti i Tiranës, fq. 105-120.

⁶ Shala, L. (2020). Komunikimi dhe simbolet e vetëvrasjes: Nga akti ekstrem deri te pasojat sociale. Tiranë: Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Shkencave Sociale, fq. 77-91.

Një problem i madh që evidentohet nga raportimet është trajtimi sensacionalist i vetëvrasjeve nga mediat. Rastet e vetëvrasjeve të të rinjve, sidomos në zona urbane, janë shndërruar shpesh në lajme që thellojnë traumat, pa respektuar as etikën gazetareske dhe as ndikimin që këto raportime mund të kenë në publikun e cenueshëm. Sipas një udhëzuesi të hartuar nga Unioni i Gazetarëve Shqiptarë dhe Ministria e Shëndetësisë, mediat shqiptare shpesh publikojnë detaje që kontribuojnë në fenomenin e imitimit (copycat effect), veçanërisht tek adoleshentët.⁷

Për këtë arsye, kriminologjia kërkon ndërhyrje konkrete, jo vetëm në sistemin arsimor dhe shëndetësor, por edhe në politikën mediatike dhe në mënyrën se si shoqëria komunikon me dhe për viktimat e vetëvrasjes. Ajo kërkon që çdo rast vetëvrasjeje të analizohet si sinjal për një problem më të thellë social, dhe jo thjesht si një histori personale e mbyllur.

4. FAKTORËT QË NDIKUES TË VETËVRASJES

4.1. Faktorët psikologjikë

Depresioni është një nga faktorët më të zakonshëm që çon individin drejt mendimeve vetëvrasëse. Në rastet kur depresioni nuk trajtohet, ndjesia e boshllëkut, mungesa e vullnetit dhe ulja e vetëvlerësimit mund të thellohen deri në pikën e moskthimit. Sipas Prof. Dr. Edmond Dragoti, depresioni në moshat e reja është rritur ndjeshëm, duke kontribuar në rritjen e rasteve të vetëvrasjes.⁸

Çrregullimet e ankthit dhe çrregullimet bipolare: Individët që vuajnë nga çrregullime të ankthit shpesh përjetojnë frikë të vazhdueshme, ndërkohë që ata me çrregullime bipolare kalojnë nga faza të euforisë në depresion të thellë, duke rritur rrezikun e veprimeve impulsive. Psikologjia shqiptare Dr. Anisa Dervishi thekson se trajtimi i parakohshëm i këtyre çrregullimeve mund të ulë ndjeshëm rrezikun e vetëvrasjes.⁹

Abuzimi me substanca (alkool, drogë): Substancat psikoaktive ndryshojnë funksionin e trurit dhe reduktojnë vetëkontrollin. Këto substanca nxisin vendimmarrje të rrezikshme dhe impulsivitet, që shpesh shoqërohen me mendime vetëvrasëse. Sipas Qendrës së Shëndetit Mendor në Tiranë, 60% e rasteve të

⁷ Unioni i Gazetarëve Shqiptarë & Ministria e Shëndetësisë. (2022). Udhëzues për trajtimin e raportimeve mediatike mbi vetëvrasjen. Tiranë: Botime të Shëndetësisë, fq. 34-49.

⁸ Dragoti, Edmond. Psikologjia Klinike. Tiranë: Universiteti i Tiranës. 2015 fq. 213.

⁹ Dervishi, Anisa. *Psikopatologjia Moderne*. Tiranë: UET Press. 2019, fq. 176.

vetëvrasjes së rinisë lidhen me abuzimin me substance.¹⁰ Këto raste janë kur këta individ kanë krijuar varësi ndaj këtyre substancave

Ndjenja e pashpresës, boshllëkut dhe vetmisë së thellë: Kjo ndjesi shfaqet shpesh si pasojë e faktorëve të shumtë psikologjikë dhe shoqërorë. Kur njeriu nuk sheh më asnjë rrugëdalje, ai mund të shohë vetëvrasjen si zgjidhje të vetme.¹¹ Raste të tilla janë të lidhura me faktorë të tjerë si ajo e papunësisë, varfërisë etj. Kur një individ ka kryer përpjekje për të arritur dicka dhe nu kua ka dalë mbanë, kalon tek faza e pashpresës ku e finalizon duke ndërmarrë aktin fatal

4.2. Faktorët socialë

Izolimi social dhe mungesa e mbështetjes familjare: Individët që nuk ndihen të lidhur me shoqërinë apo familjen ndihen të braktisur dhe të padukshëm. Këta individ kalojnë në një gjëndje të mbyllur në vetëvete duke menduar që nuk ekzistojnë në këtë botë. Pra mungesa e lidhjeve familjare është faktor kritik I vetëvrasjes sidomos në moshat e reja.¹²

Diskriminimi dhe bullizimi: Diskriminimi për shkak të etnisë, orientimit seksual apo gjinisë rrit rrezikun e ndjenjës së refuzimit. Bullizimi, veçanërisht tek adoleshentët, mund të çojë në trauma që ndikojnë në shëndetin mendor. Organizata "Together for Life" në Shqipëri raporton se rreth 40% e rasteve të vetëvrasjes në shkolla lidhen me bullizimin.¹³

Dhuna në familje, abuzimi emocional ose fizik: Viktimat e dhunës në familje shpesh ndihen të pafuqishëm dhe pa mbështetje. Trauma e dhunës familjare është në thelb të shumë sjelljeve vetëshkatërruese. Duke qenë pre e dhunës familjare në njërin apo të gjitha format e saj, në trurin e këtij individ fillon zhvillohet antipatia ndaj vetëvehtes ku gjasat e vetëvrasjes janë të larta.

Ngjarjet traumatike: Humbja e një të dashuri, divorcet apo dhuna seksuale krijojnë trauma që mund të mbesin të patrajtuara.¹⁴ Këto raste janë të shpeshta në vendin tonë të cilat I kemi dëgjuar shpeshë-herë. Kryesisht në këto ngjarje dramatike, protagonist janë moshat e reja cka e mendojnë ndarjes si fundin e kësaj bote.

¹⁰ Qendra e Shëndetit Mendor, Tiranë (2022). *Raport vjetor*.

¹¹ Maloku, Altin . *Vetmia dhe Pasojat Psikologjike*. Prishtinë: Drita e Dijes.2017, fq. 88.

¹² Sina, Eda Vetëvrasja dhe Shoqëria. Universiteti i Tiranës.2020 fq. 102.

¹³ Together for Life (2021). Raport mbi Bullizmin dhe Vetëvrasjen në Shkolla

¹⁴ Joiner, Thomas . *Ëhy People Die by Suicide*. Harvard University Press. 2005, fq. 64.

4.3. Faktorët ekonomikë

Varfëria dhe mungesa e mundësive ekonomike: Individët që jetojnë në kushte ekonomike të vështira shpesh nuk shohin perspektivë. Varfërimi çon në stres kronik, i cili lidhjet ngushtë me depresionin. Sipas INSTAT, shkalla e vetëvrasjes është më e lartë në rajonet me papunësi të lartë dhe të ardhura të ulëta.¹⁵

Papunësia afatgjatë dhe humbja e statusit ekonomik: Humbja e vendit të punës është shpesh jo vetëm krizë financiare por edhe ekzistenciale. Njeriu ndjen se nuk është më i dobishëm. Ekonomisti shqiptar Dr. Arben Cani thekson se papunësia kronike çon në krizë identitare e shpesh edhe në depression.¹⁶

Borxhet ose krizat financiare personale/familjare: Një individ i zhytur në borxhe në shumë raste nuk sheh rrugëdalje. Në raste ekstreme, ai sheh vetëvrasjen si zgjidhje të përhershme për problemet e tij të përkohshme. Frika se nuk mund t'ia dalë dot për të mbajtur familjen, e detyron të kryej vetëvrasjen si shpëtim.

4.4. Faktorët biologjikë

Gjenetika: Individët me histori familjare të vetëvrasjes kanë risk më të lartë për ta përrjetuar po atë sjellje. Studime të shumta tregojnë qartë ndërlidhjen gjenetike, sidomos në rastet e çrregullimeve depresive të trashëguara. Ka raste të shumta ku vetëvrasja është “trashëguar” tek anëtarë të tjerë të familjes.

Ndryshime në kimikatet e trurit: Serotonina, dopamina dhe norepinefrina janë neurotransmetues që ndikojnë në humor. Në raste të disbalancave kimike, individ i përjeton ndryshime në ndjenjat dhe vendimmarrjen

5. TË HËNA STATISTIKORE MBI NUMRIN E TË VETËVRARËVE NDËR VITE

r	i	Vit	Nr	I	r	Viti	Nr	I
			Rasteve				Rasteve	
	00	20	99		3	201	225	
	01	20	146		4	201	274	
	02	20	144		5	201	318	
		20	144			201	246	

¹⁵ INSTAT (2021). Statistikat e vetëvrasjeve në Shqipëri

¹⁶ Cani, Arben *Papunësia dhe Pasojat Sociale*. Tiranë (2016).: Ekopress. fq. 57.

	03			6	5	
	20	173			201	227
	04			7	6	
	20	219			201	197
	05			8	7	
	20	208			201	196
	06			9	8	
	20	225			201	155
	07			0	9	
	20	161			202	156
	08			1	0	
	20	150			202	140
0	09			2	1	
	20	132			202	91
1	10			3	2	
	20	225			202	80
2	11			4	3	
NUMRI TOTAL I PERSONAVE TË VETËVRARË: 4331						

Statistika e njëzet e tre (23) viteve të fundit në rastin e vetëvrasjeve.¹⁷

Informacion statistikor i marrë nga Drejtoria e Përgjithshme e Policisë

Tabela e mësipërme tregon numrin e personave të vetëvrasarë gjatë 23 viteve të fundit, ku shihet qartë që numri nuk është i vogël. Viti me numrin më të lartë është viti 2014 me 318 persona të vetëvrasarë dhe viti me numrin më të ulët është viti 2023 me 80 persona të vetëvrasarë. Kjo tregon se numri i të vetëvrasarëve vitëve të fundit ka ardhur duke u ulur, çka është një informacion i gëzueshëm.¹⁸

Konkluzion

Ashtu sic përmendëm, vetëvrasja është një plagë e të gjithë shoqërisë, e cila mund të parandalohet në mënyrë të përshtatshme. Si konkluzion arritëm të nxjerrim disa masa parandaluese të cilat janë:

1. Forcimi i mekanizmave të kontrollit social formal dhe informal.

¹⁷ Informacion Statistikor I marrë nga Policia e Shtetit

¹⁸ Klejvis Hoxha, “METODOLOGJIA E KËQYRJES SË VENDIT TË NGJARJES NË HETIMIN E VEPRAVE PENALE TË NDRYSHME. RAST STUDIMI NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË”, Strugë 2024

Pra rritjen e mbikëqyrjes nga institucionet (si shkollat, policia, shërbimet sociale) dhe nga komuniteti (familja, fqinjët), për të vërejtur individët në rrezik dhe për të ndërhyrë në kohë.

2. Analiza e zonave me risk të lartë dhe ndërhyrje të synuara

Duke identifikuar vendet me nivel të lartë vetëvrasjesh (si komunitetet e varfra ose të marginalizuara), mund të krijohen politika të veçanta për ndihmë dhe mbështetje sociale në ato zona.

3. Rehabilitimi i personave që kanë tentuar vetëvrasje

Përfshirjen e këtyre individëve në programe sociale dhe psikologjike për të parandaluar përsëritjen dhe për t'i integruar në shoqëri.

4. Thirrje sensibilizuese nëpërmjet ekranit televiziv por dhe shpërdarjes së fletushkave nëpër shkolla dhe institucione.

Referenca

1. Akademia e Sigurisë. Studim mbi fenomenin e vetëvrasjes dhe ndikimet e tij sociale në Shqipëri. Tiranë 2017
2. Lame, A. “Faktorët ndikues në vetëvrasjet në Shqipëri: Analizë dhe trajtim kriminologjik” Tiranë 2018
3. Muçaj, I. “Vlerësimi i shëndetit të marrëdhënieve shoqërore dhe ndikimi i presionit shoqëror në vetëvrasje”. Tiranë 2020
4. Fakulteti i Shkencave Sociale në Universitetin e Tiranës. “Ndikimi i shoqërisë dhe familjes në përballimin e pasojave të vetëvrasjes në Shqipëri” Tiranë 2021
5. Shala, L. “Komunikimi dhe simbolet e vetëvrasjes: Nga akti ekstrem deri te pasojat sociale” Tiranë 2020
6. Unioni i Gazetarëve Shqiptarë & Ministria e Shëndetësisë. Udhëzues për trajtimin e raportimeve mediatike mbi vetëvrasjen. Tiranë 2022
7. Edmond Dragoti,. Psikologjia Klinike. Tiranë: Universiteti i Tiranës.2015
8. Anisa Dervishi. “Psikopatologjia Moderne”. Tiranë: UET Press. 2019
9. Qendra e Shëndetit Mendor, Raport vjetor. Tiranë 2022
10. Altin Maloku, . “Vetmia dhe Pasojat Psikologjike”. Prishtinë: Drita e Dijes.2017
11. Eda. Sina, “ Vetëvrasja dhe Shoqëria”. Universiteti i Tiranës.2020
12. Together for Life (2021). Raport mbi Bullizmin dhe Vetëvrasjen në Shkolla

13. Joiner, Thomas . “Ëhy People Die by Suicide”. Harvard University Press. 2005
14. INSTAT (2021). Statistikat e vetëvrasjeve në Shqipëri
15. Arben Cani, “Papunësia dhe Pasojat Sociale”. Tiranë 2016
16. Informacion Statistikor i marrë nga Policia e Shtetit
17. Klejvis Hoxha, “Metodologjia e këqyrjes së vendit të ngjarjes në hetimin e veprave penale të ndryshme. Rast studimi në republikën e shqipërisë”, Strugë

“LIDHJA AFATGJATE NDËRMJET PUNËSIMIT DHE PBB-SË NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT”

Prof.Dr. Nazmije Merko Zabzun

n.merko@eust.edu.mk International University of Struga

Prof.Dr. Genc Merko

g.merko@eust.edu.mk International University of Struga

Abstrakti

Subjekti i këtij punimi shkencor është përcaktimi i ndikimit të produktit të brendshëm bruto (PBB) në punësimin në Republikën e Maqedonisë së Veriut në afat të gjatë, duke përdorur modele ekonometrike. Si qëllim kryesor i hulumtimit është të përcaktohet në mënyrë kuantitative ndikimi i PBB-së në punësimin në afat të gjatë në Republikën e Maqedonisë së Veriut.

Lidhja ndërmjet punësimit dhe PBB-së si një çështje makroekonomike relevante mbulon një hapësirë të gjerë hulumtimesh teorike dhe empirike.

Një vëmendje e veçantë i kushtohet edhe harmonizimit të legjislacionit me standardet e Bashkimit Evropian, në funksion të aspiratave integrale të vendit. Rezultatet tregojnë se përmirësimi i tregut të punës përmes reformave ligjore dhe politike të qëndrueshme ekonomike është kyç për rritjen afatgjatë të PBB-së dhe zhvillimin e përgjithshëm socio-ekonomik të vendit.

Për qëllimet e këtij hulumtimi janë përdorur të dhëna për numrin total të personave të punësuar në vend, si dhe për PBB-në reale dhe komponentët e saj sipas metodës së shpenzimit (shpenzimi final i amvisërive, shpenzimi publik final, investimet bruto dhe eksportet), për periudhën nga viti 2003 (tremujori i parë) deri në vitin 2020 (tremujori i dytë).

Fjalë kyqe : Prodhimi Bruto i Brendshëm (PBB), papunësia, të punësuarit.

Hyrje

Në ekonomitë moderne, produkti i brendshëm bruto (më tej PBB) paraqet mënyrën më të saktë të matjes së të ardhurave kombëtare, përkatësisht një tregues me të cilin shprehet funksionimi i ekonomisë së një vendi dhe niveli i standardit të jetesës së popullsisë. PBB konsiderohet gjithashtu si treguesi më i pranuar për përparimin ekonomik të shteteve. Norma e tij e ndryshimit është një tregues me të cilin vlerësohet "shëndeti" i përgjithshëm i ekonomisë.

Sipas Kuznets (1934), ideja për rritjen ekonomike ka origjinën nga ekonomia klasike, ku rritja e të ardhurave kombëtare paraqet rritjen e pasurisë së një kombi. Ai, në vitet 1930, shkruante për statistikën kombëtare dhe promovoi përdorimin e PBB si një tregues për të ardhurat kombëtare të SHBA-së.

Kur definohet PBB, del se vlera e produkteve dhe shërbimeve që krijohen në familje dhe janë të destinuara për anëtarët e familjes, siç janë: gatimi i ushqimit, pastrimi i shtëpisë, punët e dorës, prerja e flokëve, si dhe mallrat dhe shërbimet që krijohen në familje dhe nuk vlerësohen përmes mekanizmit të tregut, dhe për këtë arsye nuk janë të lidhura me asnjë transaksion financiar, nuk përfshihen në PBB (Fiti, 2016).

Ndërsa analiza ekonometrike synon të përcaktojë lidhjen statistikore dhe ekonomike ndërmjet Produktit të Brendshëm Bruto (PBB) dhe nivelit të punësimit në afat të gjatë, ky relacion nuk mund të shqyrtohet në mënyrë të plotë pa vlerësimin e kontekstit juridik që e rregullon tregun e punës dhe zhvillimin ekonomik në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Sistemi juridik luan një rol kyç në ndërmjetësimin e ndikimit të rritjes ekonomike në punësim, përmes kornizës ligjore që përcakton marrëdhëniet e punës, mbrojtjen sociale, të drejtat e punëtorëve, dhe politikat aktive të tregut të punës.

Në këtë drejtim, duhet të analizohet Ligji për Marrëdhëniet e Punës, Ligji për Sigurim në Papunësi, si dhe legjislacioni për investimet dhe zhvillimin rajonal, të cilët ndikojnë drejtpërdrejt në kapacitetin e ekonomisë për të përthithur rritjen e PBB-së në formën e rritjes së punësimit. Politikat fiskale dhe investimet publike të parapara me buxhetin e shtetit, të cilat burojnë nga ligje për financat publike, gjithashtu përbëjnë mekanizma ligjorë që ndërmjetësojnë efektin e PBB-së në punësim, veçanërisht përmes projekteve të infrastrukturës dhe stimulimit të sektorëve strategjikë.

Për më tepër, Marrëveshjet Ndërkombëtare dhe procesi i përafrimit të legjislacionit me atë të Bashkimit Evropian, veçanërisht në fushën e të drejtave të punëtorëve dhe konkurrencës së tregut, formësojnë një ambient juridik që mundëson ose kufizon efektin pozitiv të rritjes ekonomike në rritjen e punësimit. Në

këtë kontekst, harmonizimi i legjislacionit të brendshëm me Acquis Communautaire, si dhe zbatimi i Konventave të Organizatës Ndërkombëtare të Punës (ILO), janë faktorë determinantë për ndikimin afatgjatë të PBB-së në tregun e punës.

LIDHJA AFATGJATË NDËRMJET PUNËSIMIT DHE PBB-së NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT

Lidhja ndërmjet punësimit dhe PBB-së si një çështje makroekonomike relevante mbulon një hapësirë të gjerë hulumtimesh teorike dhe empirike. Në kuadër të këtij kapitulli është përcaktuar ndikimi i PBB-së dhe komponentëve të saj sipas metodës së shpenzimit mbi punësimin në afat të gjatë në Republikën e Maqedonisë së Veriut përmes përdorimit të modelit ekonometrik.

Në këtë kontekst, hulumtimet që përcaktojnë ndikimin e PBB-së dhe komponentëve të saj sipas metodës së shpenzimit mbi punësimin në vendet në zhvillim mund të përfshijnë analizat e Chipeta et al., Kaseeram dhe Mahadea, Uddin dhe Chowdhury, Meyer, Vermeulen dhe Habanabakize dhe Muzindutsi.

Në hulumtimin e Chipeta et al. (2017), është analizuar efekti i rritjes ekonomike reale dhe kursit të këmbimit real mbi punësimin në periudhën nga tremujori i parë i vitit 1995 deri në tremujorin e katërt të vitit 2015 në Afrikën e Jugut. Rezultatet e këtij studimi kanë treguar se rritja ekonomike ka një ndikim pozitiv mbi hapjen e vendeve të punës në afat të gjatë.

Në hulumtimin e Kaseeram dhe Mahadea (2017), janë analizuar efektet marginale të punësimit në lidhje me PBB-në reale dhe kapitalin në Afrikën e Jugut për periudhën 1946-2015. Rezultatet kanë treguar se ka një lidhje kointegruese dhe pozitive statistikisht të rëndësishme ndërmjet punësimit dhe rritjes reale të PBB-së.

Hulumtimi i Uddin dhe Chowdhury (2020) analizon ndikimin e investimeve të huaja direkte, PBB-së dhe tregtisë mbi punësimin nga viti 1991 deri në vitin 2018 në Bangladeshi. Rezultatet kanë treguar se PBB-ja ka një efekt pozitiv dhe të rëndësishëm mbi punësimin në afat të gjatë.

Hulumtimi i Meyer (2017) analizon lidhjen ndërmjet punësimit, PBB-së reale, inflacionit dhe normës së interesit në periudhën nga tremujori i parë i vitit 2002 deri në tremujorin e katërt të vitit 2016 në Afrikën e Jugut. Rezultatet kanë treguar se ekziston një lidhje pozitive ndërmjet punësimit dhe rritjes ekonomike në afat të gjatë.

Hulumtimi i Vermeulen (2015) analizon lidhjet ndërmjet inflacionit, PBB-së dhe punësimit në periudhën nga viti 1961 deri në vitin 2014 në Afrikën e Jugut.

Rezultatet kanë treguar se ekziston një lidhje pozitive afatgjatë ndërmjet punësimit dhe PBB-së.

Hulumtimi i Habanabakize dhe Muzindutsi (2015) analizon lidhjen ndërmjet komponentëve të PBB-së sipas metodës së shpenzimit dhe krijimit të vendeve të punës nga viti 1995 deri në vitin 2014 në Afrikën e Jugut. Rezultatet kanë treguar se ndërmjet punësimit dhe konsumit të brendshëm ka një lidhje negative në afat të gjatë, ndërsa ndërmjet punësimit dhe eksporteve nuk ka një lidhje të rëndësishme afatgjatë. Po ashtu, rezultatet kanë treguar se shpenzimet publike dhe investimet kanë një efekt pozitiv dhe të rëndësishëm afatgjatë mbi punësimin.

Korniza Ligjore dhe Ndikimi i Saj në Përthithjen e Rritjes së PBB-së në Punësim

Në analizën e lidhjes afatgjatë ndërmjet Produktit të Brendshëm Bruto (PBB) dhe nivelit të punësimit në Republikën e Maqedonisë së Veriut, është e pamundur të anashkalohet ndikimi i legjislacionit përkatës që rregullon marrëdhëniet e punës, sigurimet në rast papunësie, investimet dhe zhvillimin rajonal. Korniza ligjore jo vetëm që përcakton kufijtë institucionalë të funksionimit të tregut të punës, por gjithashtu ka ndikim të drejtpërdrejtë në mënyrën se si rritja ekonomike përkthehet në rritje të qëndrueshme të punësimit.

Ligji për Marrëdhëniet e Punës

Ligji për Marrëdhëniet e Punës ("Закон за работните односи") është akti themelor që rregullon të gjitha aspektet që kanë të bëjnë me marrëdhëniet kontraktuale ndërmjet punëdhënësit dhe të punësuarit. Ky ligj përcakton të drejtat dhe detyrimet e palëve, kushtet për punësim, sigurinë dhe shëndetin në punë, si dhe procedurat për pushimin nga puna. Një element i rëndësishëm i këtij ligji është fleksibiliteti që ofron për format e punësimit, duke përfshirë kontratat me kohë të caktuar dhe të pacaktuar, punësimin sezonal dhe punën me kohë të pjesshme.

Në një ekonomi që përjeton rritje të PBB-së, Ligji për Marrëdhëniet e Punës krijon një bazë ligjore që mundëson zgjerimin e kapacitetit punues, duke siguruar një ekuilibër ndërmjet fleksibilitetit të tregut të punës dhe mbrojtjes së punëtorëve. Për shembull, përshpejtimi i rritjes ekonomike mund të sjellë rritje të kërkesës për punëtorë, dhe zbatimi efektiv i ligjit siguron që ky proces të realizohet me respektim të standardeve ligjore dhe sociale. Gjithashtu, dispozitat mbi mosdiskriminimin dhe mundësitë e barabarta në punësim (neni 6 dhe 12 i ligjit) janë të rëndësishme për përfshirjen e grupeve vulnerabël në tregun e punës, duke zgjeruar bazën punëtore të ekonomisë në faza rritjeje.

Ligji për Sigurim në Rast Papunësie

Ligji për Punësimin dhe Sigurimin në Rast Papunësie ("Закон за вработувањето и осигурувањето во случај на невработеност") përmban dispozita që mbështesin personat e papunë përmes asistencës financiare dhe masave aktive të tregut të punës. Ky ligj nuk shërben vetëm si instrument mbrojtës për individët e papunë, por gjithashtu si mekanizëm për riorientimin e fuqisë punëtore drejt sektorëve më produktivë dhe të kërkuar nga ekonomia.

Programet aktive të punësimit të mbështetura nga ky ligj – përfshirë subvencionimin e punësimit, mbështetjen për vetëpunësim, trajnimet profesionale dhe nxitjen e mobilitetit rajonal të fuqisë punëtore – përbëjnë një mjet të rëndësishëm për përthithjen e rritjes së PBB-së në punësim. Në kushtet kur ekonomia rritet dhe kërkesa për punë shtohet, ekzistenca e një kornize ligjore që mundëson ri-integrimin e individëve të papunë në tregun e punës përmes masave të qëndrueshme është thelbësore për maksimizimin e efekteve të rritjes ekonomike.

Legjislacioni për Investimet dhe Zhvillimin Rajonal

Ligji për Nxitjen e Investimeve të Huaja ("Закон за поттикнување на странски инвестиции") dhe Ligji për Zhvillimin e Barabartë Rajonal ("Закон за рамномерen регионален развој") janë dy akte të rëndësishme që krijojnë kushtet për zhvillimin ekonomik afatgjatë dhe krijimin e vendeve të reja të punës, në përputhje me rritjen e PBB-së.

Ligji për investimet e huaja ofron stimuj fiskalë, përjashtime tatimore, dhe mbështetje institucionale për investitorët që krijojnë vende të reja pune, veçanërisht në zonat teknologjike-industriale dhe rajonet me zhvillim të ulët. Këto masa jo vetëm që tërheqin kapital të huaj, por gjithashtu nxisin rritjen e prodhimit vendor dhe përmirësojnë infrastrukturën ekonomike, duke ndikuar pozitivisht në PBB dhe në kapacitetin për të punësuar më shumë persona.

Ndërkohë, Ligji për Zhvillimin e Barabartë Rajonal synon të eliminojë pabarazitë në zhvillim midis rajoneve, duke orientuar investimet publike dhe subvencionet drejt zonave të pazhvilluara. Ky ligj mundëson që rritja e PBB-së të mos përqendrohet vetëm në qendrat urbane, por të shpërndahet në mënyrë më të balancuar, duke nxitur krijimin e vendeve të punës në të gjitha rajonet e vendit. Kjo shpërndarje më e drejtë e zhvillimit ekonomik është esenciale për qëndrueshmërinë afatgjatë të tregut të punës dhe për stabilitetin social.

Të Dhënat dhe Metodologjia - Përshkrimi i të Dhënave

Për qëllimet e këtij hulumtimi janë përdorur të dhëna për numrin total të personave të punësuar në vend, si dhe për PBB-në reale dhe komponentët e saj sipas

metodës së shpenzimit (shpenzimi final i amvisërive, shpenzimi publik final, investimet bruto dhe eksportet), për periudhën nga viti 2003 (tremujori i parë) deri në vitin 2020 (tremujori i dytë).

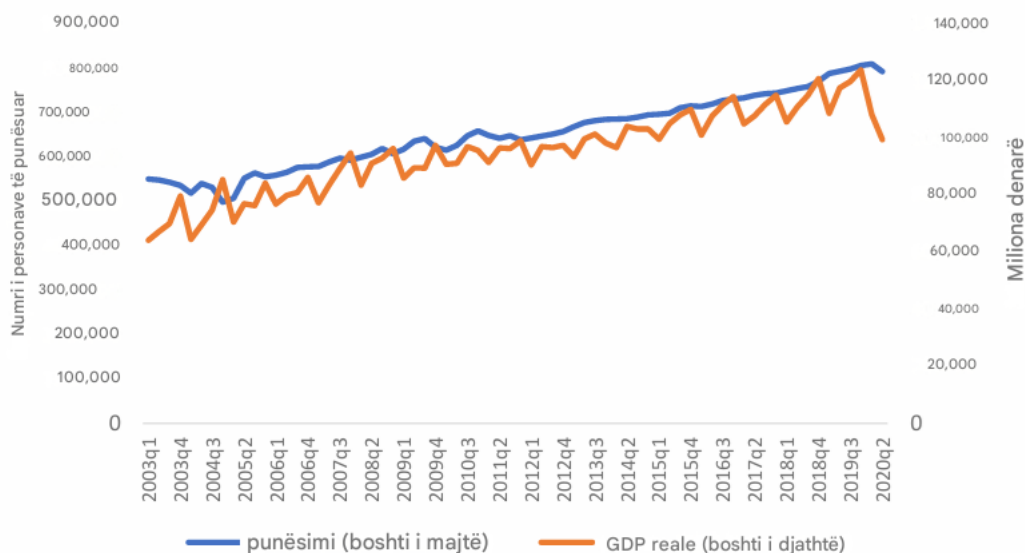
Tabela 1: Ndryshoret e Përdorura në Analizë

Përshkrim i i Ndryshores	Indikatori	Njësia Matëse	B urimi
vrab	Numri i të punësuarve	-	-
rbdp	Prodhimi Bruto i Brendshëm	Milionë MKD, sipas çmimeve të vitit 2015	B QRMV
fin_dom	Shpenzimi final i amvisërive	Milionë MKD, sipas çmimeve të vitit 2015	B QRMV
fin_jav	Shpenzimi final publik	Milionë MKD, sipas çmimeve të vitit 2015	B QRMV
bruto_inv	Investime bruto	Milionë MKD, sipas çmimeve të vitit 2015	B QRMV
izvoz	Eksportet	Milionë MKD, sipas çmimeve të vitit 2015	B QRMV

Burimi: Baza e të dhënave Banka Qendrore e Republikës së Maqedonisë së Veriut, e përpunuar nga autori.

Përdorimi i çmimeve reale (në vend të atyre aktuale) ka për qëllim eliminimin e ndikimit të inflacionit. Për më tepër, duke marrë parasysh se bëhet fjalë për të dhëna tremujore, seritë kohore për të gjitha variablat janë përshtatur sezonale, domethënë janë eliminuar faktorët sezonalë, në mënyrë që të merren vlerësime të paanshme të modeleve të vendosura. Eliminimi i sezonalitetit është realizuar me metodën Census X-12, qasje aditive. Gjithashtu, duke pasur parasysh se variablat janë në vlera absolute, për vlerësimin e modeleve është përdorur transformimi i tyre me logaritmin natyror, ku interpretohen koeficientët e regresionit të marrë në përqindje, në vend të njësive absolute.

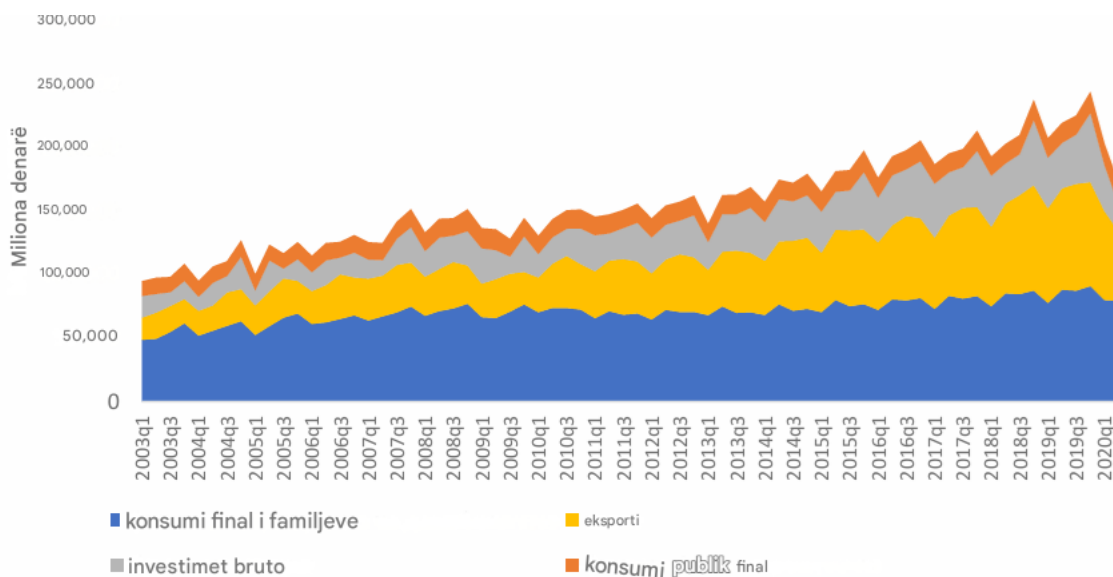
Në lidhje me të dhënat, papunësia gjatë tërë periudhës së vëzhgimit ka variuar mes 498,867 të punësuarve në tremujorin e katërt të vitit 2004 dhe 811,106 të punësuarve në tremujorin e parë të vitit 2020. Siç shihet nga Grafiku 1 më poshtë, lëvizja e punësimit ka një trend pothuajse linear rritës gjatë gjithë periudhës, me luhatje të vogla në periudhën mes 2003 dhe 2005, si dhe një rënie të dukshme në tremujorin e dytë të vitit 2020, e cila ndodhi si rezultat i krizës së shkaktuar nga pandemia e virusit Covid-19, që ishte në fazën e saj fillestare në atë periudhë.

Grafiku 1: Lëvizja e punësimit dhe PBB-së reale

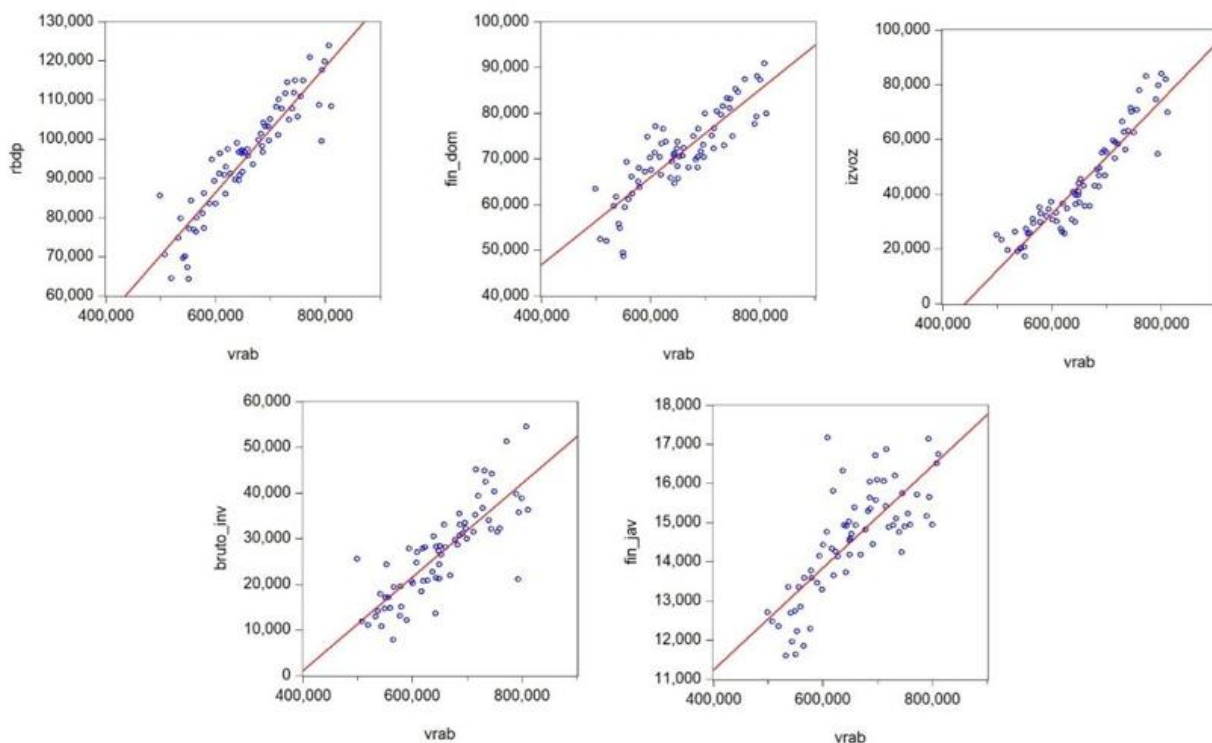
Pothuajse i njëjtë është edhe rasti me Produktin e Brendshëm Bruto (PBB) real, ku, përveç ndikimit të theksuar sezonal, vërehet qartë trendi linear rritës, me një rënie të dukshme në tremujorin e dytë të vitit 2020, e cila në fakt ishte edhe fillimi i periudhës së recesionit në vend. PBB real gjatë periudhës së dhënë ka luhatur mes 64,3 miliardë denarë në tremujorin e parë të vitit 2003 dhe 124 miliardë denarë në tremujorin e katërt të vitit 2019, që përbën një rritje pothuajse dyfish të vlerës absolute.

Nga perspektiva e komponenteve të PBB-së sipas metodës së shpenzimeve, pjesa më e madhe e strukturës e ka konsumin përfundimtar të familjeve, i cili ka luhatur mes 70% dhe 80% gjatë gjithë periudhës. Më pas, eksporti është forca më e madhe që nxjerr PBB-në real në vend, me një pjesëmarrje prej rreth 30% në periudhën para 2010-ës, deri në pothuajse 70% gjatë periudhës para krizës në vitin 2019. Po ashtu, një rritje graduale vërehet edhe tek investimet bruto, të cilat në vitin 2019 arritën deri në pothuajse 45% të PBB-së reale, ndërkohë që konsumi përfundimtar publik ka mbetur relativisht stabil gjatë gjithë periudhës, me një mesatare prej rreth 15%.

Grafiku 2: Lëvizja e komponentëve të PBB-së sipas metodës së shpenzimit

Ndërmjet punësimit dhe PBB-së reale ekziston një lidhje e fortë pozitive lineare, me një koeficient korelacioni mbi 0,92. Kjo lidhje është kryesisht rezultat i lidhjes së punësimit me eksportin si komponentë të PBB-së, ku koeficienti i korelacionit ndërmjet këtyre dy variablave është edhe më i madh, duke arritur pothuajse në 0,94. Kjo lidhje lineare ndërmjet punësimit dhe variablave të tjerë është e paraqitur në Grafikon 3 në vazhdim.

Grafiku 3. Lidhje lineare ndërmjet punësimit dhe variablave të tjerë

Konkluzione dhe rekomandime

Hulumtimi i ndikimit të volumit dhe dinamikës së lëvizjes së Prodhimit të Brendshëm Bruto (PBB) mbi punësimin në Republikën e Maqedonisë së Veriut nxori disa përfundime të rëndësishme.

Hulumtimi i aspekteve teorike të punësimit dhe papunësisë tregoi rëndësinë kyçe të punësimit për krijimin e të ardhurave, stabilitetin social, cilësinë e jetës dhe mundësinë e pjesëmarrjes në aktivitete shoqërore, si dhe papunësinë si pjesë të forcës punëtore, e cila është një nga treguesit më të rëndësishëm makroekonomikë që përcakton dinamikën e rritjes ekonomike të vendeve dhe mirëqenien e njerëzve.

Rezultatet e hulumtimit mbi ndikimin e PBB-së në punësim

Rezultatet e hulumtimit mbi ndikimin e PBB-së në punësim tregojnë se fokusi i krijuesve të politikave në vend duhet të drejtohet kryesisht në nxitjen e konsumit final të familjeve dhe eksporteve, si motorët kryesorë të punësimit në afat

të gjatë, në vend të tërheqjes së investimeve të reja dhe fokusimit në konsumimin publik final, pasi këto të fundit kanë ndikim shumë të vogël dhe të përkohshëm, në krahasim me të parat, ku ndikimi është struktural dhe i qëndrueshëm, pra çon në një lëvizje afatgjatë të punësimit në një drejtim pozitiv.

Nga analiza e lëvizjes së PBB-së gjatë periudhës së analizuar, vërehet një rritje ekonomike të pamjaftueshme për shumë vite, e cila është shkaku që nuk ka mundur të rrisë pozitivisht punësimin në nivele më të larta. Niveli i ulët i PBB-së në Republikën e Maqedonisë së Veriut është një nga arsytet për nivelin e lartë të papunësisë.

Në bazë të rezultateve të hulumtimit, mund të nxirren këto rekomandime:

Nxitja e procesit të diversifikimit të eksporteve përmes rritjes së numrit të sektorëve dhe kompanive eksportuese, numrit të produkteve eksportuese dhe tregjeve eksportuese, me fokus në promovimin e sektorëve dhe produkteve me intensitet të lartë teknologjik dhe përmbajtje të kapitalit njerëzor, siç janë: veprimtaria e softuerit ose IKT, prodhimi i pjesëve për pajisjet IKT, industria farmaceutike, pjesët e sofistikuarra për industrinë e automobilave, industria kimike dhe bio-kimike, shërbime me vlerë të shtuar të lartë (shërbime shëndetësore, konsulencë, dizajn, AI dhe të ngjashme);

Përgatitja e strategjive për tregjet eksportuese;

Mbështetje dhe stimulim për kompanitë vendase në drejtim të orientimit eksportues në përputhje me standardet evropiane dhe ndërkombëtarisht të pranueshme;

Qeveria duhet të dizajnojë dhe implementojë politika që do të rrisin të ardhurat e disponueshme të familjeve për nxitjen e konsumit privat;

Subvencionimi i kostove për kreditet strehimore për kategori të caktuara të popullatës, për shembull, për çiftet e reja të martuara, në drejtim të zgjidhjes së problemeve demografike dhe parandalimit të emigracionit nëpërmjet punësimit jashtë shtetit;

Në kushte recesioni, institucionet shtetërore duhet të mbështesin kompanitë vendase përmes stimulimit të konsumit privat me fokus në ofertën vendase;

Krijimi i një strategjie afatgjatë që do të synonte përmirësimin dhe përfshirjen e grave, të rinjve, individëve me kualifikime të ulëta dhe të papunëve afatgjatë në tregun e punës;

Nevoja për vlerësimin e programeve dhe masave aktive nga ana e AVRMS-së, e cila do të ishte në funksion të ndërtimit të një instrumentari të përshtatshëm për bazën e planeve dhe projeksioneve të ardhshme;

Në këtë drejtim, është e nevojshme që çdo masë të monitorohet dhe të ndjeket, për të identifikuar aspektet pozitive dhe negative, me qëllim alokimin efikas të mjeteve financiare që do të rezultojnë në përmirësimin e gjendjes së të papunëve, me fokus të veçantë tek të rinjtë e papunë, gratë, individët me kualifikime të ulëta dhe të papunët afatgjatë. Ky qasje duhet të mundësojë pozicionimin strategjik të shtetit në afat të gjatë për të përmirësuar situatën në rritjen e punësimit.

Referencat

1. Abdullah Norazlina, Abu Naim Zalina and Long Yasmiza, Employment and Macroeconomic Variables: Evidence from Malaysia, Philippines and Singapore, International Journal of Economics and Finance, Vol. 3, No. 3, 2011.
2. Abugamea Gaber H., The nexus of trade, employment and economic growth: Empirical evidence from Palestine, Journal of smart economic growth, Vol.4, No.3, 2019.
3. Akçoraoğlu Alparslan, Employment, economic growth and labor market performance: the case of Turkey, Ekonomik Yaklaşım, Vol. 21, Issue 77, 2010.
4. Akkemik K.Ali, The response of employment to GDP growth in Turkey: an econometric estimation, Applied Econometrics and International Development, Vol.7. No.1, 2007.
5. Alatalo Johanna et al., Structural unemployment in selected countries, Aktuelle Berichte, No. 4/2015, Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung (IAB), Nürnberg, 2015. Andre Gorz, Reclaiming work, Beyond and Wage-Based Society, Cambridge Polity Press, 1999. Ashton David N., Unemployment under Capitalism: The Sociology of British and American Labor Markets (London: Wheatsheaf), 1986.
6. Becchetti Leonardo, Bruni Luigino and Zamagni Stefano, The Microeconomics of Wellbeing and Sustainability, doi:10.1016/b978-0-12-816027-5.00005-7, (пристапено на: 09.01.2022), 2020.
7. Betcherman Gordon, Olivas Karina and Dar Amit, Impacts of Active Labor Market Programs: New Evidence from Evaluations with Particular Attention to Developing and Transition Countries, The World Bank, 2004. □ Gordon, R. J. (2012). "The Rise and Fall of American Growth:

- The U.S. Standard of Living Since the Civil War." Princeton University Press.
8. Solow, R. M. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth." *Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65–94.
 9. Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (2004). "Economic Growth." MIT Press.
 10. Mankiw, N. G. (2016). "Principles of Economics" (7th ed.). Cengage Learning.
 11. Krugman, P., & Wells, R. (2018). "Macroeconomics" (5th ed.). Worth Publishers.
 12. Blanchard, O. (2017). "Macroeconomics" (7th ed.). Pearson.
 13. Timmer, M. P., & de Vries, G. J. (2009). "Structural Change and Growth: A Comparative Analysis of the BRIC Countries." *Journal of Development Economics*, 89(2), 292–306.
 14. Romer, P. M. (1990). "Endogenous Technological Change." *Journal of Political Economy*, 98(5), S71–S102.
 15. Lucas, R. E. (1988). "On the Mechanics of Economic Development." *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3–42.
 16. Smith, A. (1776). "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations." Methuen & Co., Ltd.
 17. Stiglitz, J. E. (2002). "Globalization and Its Discontents." W.W. Norton & Company.
 18. Sen, A. (1999). "Development as Freedom." Oxford University Press.
 19. Aghion, P., & Howitt, P. (1992). "A Model of Growth through Creative Destruction." *Econometrica*, 60(2), 323–351.
 20. Piketty, T. (2014). "Capital in the Twenty-First Century." Harvard University Press.
 21. Thirlwall, A. P. (2011). "Macroeconomics: A Critical Introduction." Palgrave Macmillan.
 22. Hicks, J. R. (1939). "Value and Capital." Clarendon Press.
 23. Keynes, J. M. (1936). "The General Theory of Employment, Interest, and Money." Harcourt Brace.
 24. Mundell, R. A. (1961). "A Theory of Optimal Currency Areas." *American Economic Review*, 51(4), 657–665.
 25. Dornbusch, R., Fischer, S., & Startz, R. (2014). "Macroeconomics" (11th ed.). McGraw-Hill.
 26. Gros, D. (2012). "Economic Growth in the Eurozone and Beyond." *European Policy Analysis*.
 27. Kaldor, N. (1957). "A Model of Economic Growth." *The Economic Journal*, 67(268), 591–624.

28. Fisher, S. (1993). "The Role of Macroeconomic Factors in Growth." *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 485–512.
29. Carvalho, F. P., & Silveira, R. M. (2006). "On the Economic Effects of Export Diversification in Emerging Markets." *Economic Development and Cultural Change*, 54(3), 541–561.
30. Ishikawa, J., & Watanabe, T. (2016). "The Relationship Between Economic Growth and Employment: Evidence from Japan." *Asian Economic Policy Review*, 11(1), 87-106.
31. Kaldor, N. (1966). "Marginal Productivity and the Theory of Capital." *The Economic Journal*, 76(301), 535-552.
32. Barro, R. J. (1991). "Economic Growth in a Cross Section of Countries." *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407–443.
33. Young, A. (1991). "Learning by Doing and the Dynamic Effects of International Trade." *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 369–405.

ETIKA POLICORE DHE MARRJA NË PYETJE E TË DYSHUARËVE

Prof. Dr. Emin Huseini

e.huseini@eust.edu.mk

Abstrakt

Etika policore është mbledhje e principeve morale të cilat zyrtarët e policisë i pranojnë si pjesë përbërëse të profesionit të tyre dhe që ka të bëjë me sjelljen e tyre ndaj veprimeve zyrtare brenda organizatës, si dhe jashtë saj. Në pjesën hyrse të Kodit të Etikës Policore të Kosovës janë të shprehura raportet që rregullon ky kod, dhe thuhet: “ Kodi i Etikës së Shërbimit Policor të Kosovës (në tekstin e mëtejshme: Kodi i Etikës) është shprehje e vullnetit dhe përmbledhje e përgjithshme e parimeve bazë për të gjithë zyrtarët policor të Shërbimit Policor të Kosovës me të cilat rregullohen: Objektivat e policisë; Baza e ligjore të policisë; Roli i policisë në sistemin e drejtësisë penale si dhe raportet e policisë me organet e drejtësisë; Strukturën organizative të policisë; Marrëdhëniet e punës; Trajnimi i personelit dhe Hetimet”¹. Edhe pse themelet e etikës policore janë vendosur në decenien e parë pas Luftës së Dytë Botërore, kur filloj në mënyrë intensive të mendohet lidhur me domethënien e moralit për policinë, gjegjësisht roli i moralit të policisë për shoqërinë dhe anëtarët e saj. Domethënë, lindja e saj mundet të merret nga viti 1979 si vit simbolik ku u përpiluan tri dokumente me vlerë ndërkombëtare. Ato janë: Kodeksi i Kombeve të Bashkuara lidhur me sjelljen e zyrtarëve, të cilët merren me zbatimin e ligjit, - Deklarata lidhur me policinë, - Rezoluta e Asamblesë Parlamentare të Këshillit të Evropës. Sot përveç etikës policore mundmi të flasim edhe për etikën mjekësore, gazetareske, të avokatit, zyrtare si dhe etika të tjera profesionale.

Fjalë kyçe: *policia, marrje në pyetje, etikë.*

Hyrje

Ekzistimi i parimeve etike që kanë të bëjnë me sjelljen e pjesëtarëve të një profesioni të caktuar është e kushtëzuar nga rëndësia e atij profesioni për shoqërinë. Nëse nisemi nga logjika se ligji rregullon atë se çka duhet dhe çka nuk duhet të bëjë policia, parashtrohet pyetje se pse do të ishte e domosdoshme ekzistimi i parimeve

¹ Shih: Kodi i Etikës së Policisë së Kosovës.

të etikës policore. Përgjigjen e kësaj pyetje do ta gjejmë në dy raste që e karakterizojnë profesionin e policit: autorizimi për të përdorur mjetet e detyrimit dhe shfrytëzimi i të drejtës diskrecionale gjatë sjelljes së ndonjë vendimi me rëndësi për qytetarët. Këto dy momente padyshim kanë në brendi aspektin moral, të cilin e drejta gjithmonë nuk do të mundet ta përfshijë dhe të kontrollojë në mënyrë efikase. Sot jemi në situatë ku normat e etikës policore ekzistojë pothuajse në të gjitha shtetet të botës. Dhe këto norma duhet mjaftueshëm të jenë të gjëra që të munden të përfshijnë të gjitha aktivitetet e policisë, dhe në të njëjtën kohë edhe mjaftueshëm korrekte që të mundet të aplikohen në të gjitha aktivitetet e veçanta dhe specifike. Kur jemi te hetimet, në nenin 32, 33 dhe 34 të Kodit të Etikës Policore të Kosovës thuhet: “ Është e drejtë dhe detyrë e zyrtarit policor t’i mbrojë, t’i ruaj fshehtësitë zyrtare, nuk mund t’i përdorë dhe t’i publikojë informacionet dhe të dhënat të cilat i ka mësuar gjatë kryerjes së detyrës zyrtare përveç nëse kjo është pjesë e detyrës zyrtare. Ai nuk duhet t’i zbulojë (publikojë) të dhënat personale të personave të cilët janë të përfshirë në raste të cilat janë duke u hetuar”. “ Policia duhet të ndjek parimet sipas të cilave çdo njeri i akuzuar për vepër penale do të konsiderohet i pafajshëm deri në momentin kur shpallet fajtor nga gjykata dhe se çdo njeri i akuzuar për një vepër penale ka disa të drejta , veçanërisht të drejtën për tu informuar menjëherë për akuzën kundër tij/saj dhe të përgatisë mbrojtjen e tij/saj personalisht ose nëpërmjet ndihmës ligjore që ai/ajo e zgjedhë vetë”. “ Hetimet e policisë duhet të jenë objektive dhe të paanshme. Ata duhet t’i marrin parasysh dhe t’iu përshtaten nevojave të veçanta të personave si fëmijët, të rinjtë, gratë, pakicat duke përfshirë pakicat etnike dhe personat në rrezik”². Gjithashtu edhe në Udhërrëfyesin për Policim Demokratik nga Këshilltari i Lartë Policor i Sekretarit të Përgjithshëm të OSBE-së, në pjesën ku flitet për etikën policore dhe të drejtat e njeriut thuhet: Në mënyrë që t’i përgjigjet besimit të publikut, policia duhet t’i përmbahet një kodi të etikës profesionale dhe të demonstrojë:

- profesionalizëm;

- dhe · integritet³.

Ky kod duhet të pasqyrojë vlerat më të larta etike, të shprehura në:

- kufizime; dhe

- detyrime të punës së policisë⁴.

² Shih: Kodi i Etikës së Policisë së Kosovës.

³ Shih: Udhërrëfyesin për Policim Demokratik nga Këshilltari i Lartë Policor i Sekretarit të Përgjithshëm të OSBE-së, Vjenë, Maj 2008, botimi i dytë.

⁴ Shih: Po aty.

Policia ka pushtet të veçantë për të:

- hequr përkohësisht lirinë e njerëzve;
- kufizuar gëzimin e plotë të të drejtave të tyre; dhe,
- në rrethana të skajshme, të përdorë madje edhe forcën vdekjeprurëse⁵.

Prandaj, punonjësit e policisë duhet të përmbushin detyrat e tyre në përputhje me:

- standardet universale të të drejtave të njeriut; dhe
- të drejtat civile dhe politike⁶.

Mbrojtja dhe ruajtja e jetës duhet të jenë përparësia e tyre më e lartë. Shkelja e normave etike në numër të vogël të rasteve nuk tërheq përgjegjësi formale, por shkelësi do të vuajë gjyqin moral nga kolegët e tij dhe nga shoqëria, kurse në raste të caktuara do t'i ndalohet ushtrimi i profesionit të policit. Megjithatë, në numrin më të madh të rasteve shkeljet e normave etike janë edhe shkelje të normave ligjore, shkelësi përveç gjyqit moral do të përgjigjet edhe në aspekt disiplinor apo penal.

Vlera e normave etike shihet edhe në atë se ato, duke rregulluar raportet e policisë me qytetarët gjatë zbatimit të detyrave policore, në të njëjtën kohë sigurojnë një marrëdhënie të suksesshme midis policisë dhe qytetarëve. Sepse qytetarët nga zyrtarët e tyre kërkojnë sjellje të drejtë dhe shembullore. I pashmangshëm është fakti se zyrtari publik që nga momenti kur fillon me detyrën zyrtare, sjellja e tij duhet të jetë në harmoni me këto detyra zyrtare dhe në shërbim të qytetarit. Qëndrimi dhe bindja e qytetarëve ndaj policisë do të varet nga qëndrimi dhe sjellja e policisë ndaj tyre, para se gjithash varet nga niveli i respektimit të dinjitetit njerëzor dhe lirive dhe të drejtave themelore të tyre nga ana e policisë.

Duke u nisur nga rëndësia që etika policore ka për marrëdhënien polici qytetar, shteti ka sjellë kodeksin policor, ku përfshihen parimet etike të sjelljes së policisë brenda organit dhe në raport me qytetarët. Ky kodeks është në harmoni të plotë me Kodeksin Evropian të etikës policore, gjegjësisht rekomandimet e komitetit të ministrave të Këshillit të Evropës të dhëna për shtetet anëtare 19 shtator të vitit 2001. Në këtë drejtim do të potencojmë disa nga parimet e këtyre rekomandimeve:

⁵ Shih: Po aty.

⁶ Shih: Po aty.

1. “Procedimi i policisë duhet të jetë në harmoni me normat ligjore që rregullojnë procedurën penale, parapenale dhe procedurave të tjera në bazë ku policia duke aplikuar ato ligje, do të respektojë edhe autorizimet e veta në raport me persona të caktuar...”⁷. – Esenca e këtij rekomandimi është shmangia e arbitraritetit të policisë gjatë procedimit të një rasti konkret, si dhe përmbushja e kriterëve ligjore në raport me këto procedime.

2. “Policia duhet të respektojë prezumimin e pafajësisë, si dhe të drejtat e të dyshuarit, të akuzuarit ose të ndonjë personi tjetër, konkretisht të drejtën që menjëherë të njoftohet me akuzën kundër tij dhe të përgatisë mbrojtjen e vet, personalisht apo mbrojtësit (avokatit) në bazë të zgjedhjes personale”⁸. Prezumimi i pafajësisë është pjesë përbërëse edhe e Konventës Evropiane mbi të drejtat e njeriut dhe paraqet njërën nga të drejtat më të rëndësishme të njeriut në procesin penal gjyqësorë. Pavarësisht nga fuqia e provave që qëndrojnë kundër të dyshuarit, policia domosdoshmërisht duhet të respektojë prezumimin e pafajësisë dhe në mënyrë objektive ta hetojë rastin.

3. “Komiteti Evropian mendon se duhet të ekzistojnë rregulla të qarta për mënyrën me të cilën duhet të realizohet hetimi policor...”⁹. – Sipas këtij rekomandimi të gjitha veprimtarit e policisë në drejtim të hetimit dhe në këtë drejtim edhe me marrjen në pyetje të dyshuarin duhet të jenë të rregulluara në mënyrë të qartë me norma juridike.

4. “Duke respektuar rolin e avokatit, pjesëtarët e policisë nuk përzihen në punën e tyre. Dhe në rastet kur avokati ka nevojë ato duhet t’u afrojnë ndihmën e tyre, konkretisht në rastet kur kemi të bëjmë me person të privuar nga liria”¹⁰. Policia, pra duhet të respektojë rolin dhe punën e avokatit në një proces penal apo parapenal, duke mos ndikuar në punën e tyre duke i frikësuar apo shqetësuar ato. Nëse do të nisemi nga reputacioni negativ që policia ka pasur në të kaluarën e saj, e qartë është qasja kritike që sot ka opinionit publik. Publiku me padurim pret që policia të lirohet nga barra e të kaluarës dhe të shndërrohet në mbrojtëse të sigurisë së tyre.

Që në këtë të kihet sukses domosdoshmërisht duhet të ndryshohen disa rregulla të pashkruara të filozofisë së veprimit të tyre. Në këtë drejtim roli i parimeve të etikës policore është shumë i madh. Policia të mjaftueshme e ka të

⁷ Shih: Kodeksi Evropian i Etikës Policore, gjegjësisht rekomandimet e komitetit të ministrave të Këshillit të Evropës të dhëna për shtetet anëtare, 19 shtator të vitit 2001.

⁸ Shih: Po aty.

⁹ Shih: Po aty.

¹⁰ Shih: Po aty.

kujtohet vetëm në esencën dhe vlerat e nocionit polici – shërbimi dhe siguria e qytetarëve.

Sipas Udhërrëfyesit për Policim Demokratik nga Këshilltari i Lartë Policor i Sekretarit të Përgjithshëm të OSBE-së, si parime bazë të Policimit Demokratik janë:

Objektivat e Policimit Demokratik

Policia është manifestimi më i dukshëm i autoritetit shtetëror.

Detyrat e tyre parësore janë: · ruajtja e qetësisë publike dhe e ligjit dhe rendit;

- mbrojtja dhe respektimi i të drejtave dhe lirive themelore të njeriut;
- parandalimi dhe lufta kundër krimit; dhe
- dhënia e ndihmës dhe e shërbimit për publikun.

Punonjësit e policisë do të përforcojnë ligjshmërinë e shtetit nëse në punën e përditshme ata demonstrojnë se: · u përgjigjen nevojave dhe pritmërive të publikut; dhe · përdorin autoritetin e shtetit në interes të popullit¹¹.

Rajtja e Shtetit Ligjor

Në ndjekje të këtyre objektivave, policia duhet të:

- veprojë në përputhje me ligjin vendës dhe me standardet ndërkombëtare të zbatimit të ligjit të pranuar nga shtetet pjesëmarrëse të OSBE-së; dhe të
- demonstrojë përkushtim ndaj shtetit ligjor në praktikë.

Legjislacioni dhe rregulloret e shkruara që normojnë veprimtarinë e policisë duhet të jenë: të qarta; të sakta; dhe të hapura për publikun¹².

Etika Policore dhe të Drejtat e Njeriut

Respekti i plotë për të drejtat e njeriut dhe liritë themelore dhe zhvillimi i shoqërive bazuar në demokraci pluraliste dhe në shtetin ligjor janë parakushte për përparim në ndërtimin e një rendi të qëndrueshëm paqeje, sigurie, drejtësie dhe bashkëpunimi në Evropë. Policia është manifestimi më i dukshëm i autoritetit shtetëror e përgjegjshme për sigurinë publike. Megjithëse përballat me një presion

¹¹ Shih: Udhërrëfyesin për Policim Demokratik nga Këshilltari i Lartë Policor i Sekretarit të Përgjithshëm të OSBE-së, Vjenë, Maj 2008, botimi i dytë.

¹² Shih: Po aty.

të lartë përgjatë gjithë zonës së OSBE-së për të luftuar valën në rritje të krimit të organizuar dhe kërcënimet e reja ndaj sigurisë kombëtare dhe ndërkombëtare, përfshirë ato që burojnë nga terrorizmi, polica duhet të operojë në përputhje me të drejtën kombëtare dhe ndërkombëtare si dhe të respektojë gjithmonë të drejtat e njeriut¹³.

Perfundimi

Procesi i marrjes në pyetje nga ana e policisë mund të rezultojë i suksesshëm, por edhe jo. Por, nëse nisemi nga ajo se qëllimi final i marrjes në pyetje është gjetja e të vërtetës materiale, në këtë rast pjesëtarët e policisë duhet t'i respektojnë të gjitha porositë taktike, teknike dhe metodike të kriminalistikës, që të kemi një përfundim të suksesshëm të procesit të marrjes në pyetje të të dyshuarve. Për të pas sukses në punën e saj, organet e policisë duhet të përgatiten si në aspekt teknik, ashtu edhe të avancimit profesional.

Mossuksesit eventual në gjetjen e të vërtetës, si pasojë mund të ketë akuzimin si dhe gjykimin e personave të pafajshëm si kryerës të veprës penale, ose procesi penal do të mbetet i papërfunduar për shkak të mungesës së provave. Në të dy rastet kryerësi i veprës penale do të mbetet i pazbuluar dhe i lirë, duke qenë i gatshëm dhe i inkurajuar që të kryejë vepër tjetër penal dhe në këtë mënyrë në vazhdimësi do të jetë rrezik potencial për shoqërinë. I dyshuari gjatë marrjes në pyetje, zakonisht tenton që ta fsheh të vërtetën, por ai kur ka parasysh se mund të ballafaqohet me dënimin, ai padashur dhe në mënyrë të pavetëdijshme ndryshon në reaksionet fiziologjike. Personi zyrtar duhet të jetë profesionalisht i përgatitur që t'i vërejë këto shenja dhe t'i kuptojë në mënyrë të drejtë. Mospasja njohuri nga fusha e kriminalistikës do të jetë shkak që procesi i marrjes në pyetje i të dyshuarit të rezultojë i pasuksesshëm. Në këtë situatë ne nuk do arrijmë që të marrim asnjë informacion lidhur me veprën dhe, në këtë mënyrë i dyshuari do ta llogarisë veten të përgatitur, për ta fshehur të vërtetën. Kjo gjendje atij do t'ia rrisë vetëbesimin për të kryer vepër të re penale.

Marrja në pyetje përbëhet nga tri faza: faza përgatitore, faza gjatë marrjes në pyetje dhe përfundimi. Çdo fazë është e rëndësishme dhe mban në vetvete disa porosi që duhet të respektohen, në të kundërtën nuk do të kemi realizim të suksesshëm të saj. Mund të ndodhi që i dyshuari gjatë marrjes në pyetje të pranojë akuzën me të cilën rëndohet. Megjithatë, ky pranim mund të jetë i rrejshëm. Personi zyrtar që të arrijë të kuptojë se a kemi të bëjmë me dëshmi të rrejshme apo jo, duhet

¹³ Shih: Po aty.

të ketë informacion për faktorët dhe motivet që e kanë detyruar të dyshuarin të japë dëshmi të rrejshme.

Procesi i marrjes në pyetje është proces sa i vështirë po aq edhe me përgjegjësi. Vështirësia buron nga ngarkesat që kanë punonjësit e policisë për të zbuluar të vërtetën, kurse përgjegjësia buron nga detyrimi kushtetues për mbrojtjen e lirive dhe të drejtave themelore të njeriut. Gjatë kësaj faze gjithmonë duhet ta kemi në konsideratë parimin e prezumimit të pafajësisë, i cili thotë: “çdokush është i pafajshëm derisa të vërtetohet fajësia e tij”. Fajësinë e gjithkujt ligjërisht ka të drejtë ta vendos vetëm gjykata me aktgjykim të formës së prerë. Kështu pra, objekti i punimit trajton të gjitha problemet komplekse që kanë të bëjnë me aspektin kriminalistik dhe procedural penal të marrjes në pyetje të të dyshuarit nga ana e policisë.

Referencat

1. Kodi i Etikës së Policisë së Kosovës.
2. Udhërrëfyesin për Policim Demokratik nga Këshilltari i Lartë Policor i Sekretarit të Përgjithshëm të OSBE-së, Vjenë, Maj 2008, botimi i dytë.
3. Kodeksi Evropian i Etikës Policore, gjegjësisht rekomandimet e komitetit të ministrave të Këshillit të Evropës të dhëna për shtetet anëtare, 19 shtator të vitit 2001
4. Maver, D.; Defence strategies and techniques of interrogation. V: Policing in central eastern Europe, College of police and security studies, Ljubljana, 1996.
5. Zullavski, D., Wicklander, D., Practical aspects of interview and interrogation, second edition, CRC Press, 2002, e the ne sipas: Gudjonsson, G. The psychology of interrogations, confessions and testimony, John Wiley & Sons, London, 1992.
6. Rogall, K.: Der Beschuldigte gegen sich selbst, Doicland, 2005.
7. Siminovic, B.; Pribavljanje i ocean iskaza pred policijom i na sudom, Praven fakultet u Kragujevac, Kragujevac, 2007.

KORNIZA LIGJORE KOMBËTARE DHE NDËRKOMBËTARE MBI FEMICIDIN SI VEPËR PENALE NË BALLKANIN PERËNDIMOR - ASPEKTE KRAHASUESE MES DISA SHTETEVE

Doc.dr.Senada LAÇKA

International University of Struga s.lacka@eust.edu.mk

Doc.Dr.Guximtar RUSHANI

International University of Struga g.rushani@eust.edu.mk

ABSTRAKT

Ky punim shkencor ka për qëllim të analizojë femicidin si një vepër penale në kontekstin e Ballkanit Perëndimor, duke shqyrtuar kornizën juridike dhe institucionale të shteteve të rajonit, si dhe krahasimin e legjislacioneve dhe politikave të ndryshme. Femicidi, si një formë ekstreme e dhunës ndaj grave, ka ngritur shqetësime të shumta në nivel ndërkombëtar dhe rajonal. Punimi fokusohet në definimin e femicidit, si dhe trajtimin e tij në kuadër të ligjeve penale të shteteve të Ballkanit Perëndimor, përfshirë Shqipërinë, Kosovën, Serbinë, Malin e Zi dhe Maqedoninë e Veriut.

Në këtë kontekst, punimi do të shqyrtojë ligjet ekzistuese, mekanizmat e zbatimit të tyre, dhe rolin e institucioneve të specializuara si policia, prokuroria dhe gjykatat në parandalimin dhe ndjekjen e rasteve të femicidit. Do të analizohet gjithashtu ndikimi i standardeve ndërkombëtare dhe angazhimeve të shteteve për të luftuar dhunën ndaj grave dhe femicidin, duke u fokusuar në implementimin e këtyre angazhimeve në praktikat ligjore dhe sociale të rajonit.

Përmes një qasjeje krahasuese, punimi do të vlerësojë diferencat dhe ngjashmëritë në legjislacionin dhe politikat e shteteve të Ballkanit Perëndimor, duke përfshirë aspektet e sanksioneve penale, masa mbrojtëse dhe mbështetje për viktimat.

Fjalë kyçe : *Femicidi, dhuna ndaj grave, Ballkani Perëndimor.*

HYRJE

Termi “*femicid*” daton në vitin 1801, kur është përdorur për herë të parë në botimin britanik me titull “*Një këndvështrim satirik i Londrës në fillim të shekullit të nëntëmbëdhjetë*” (A Satirical View of London at the Commencement of the Nineteenth Century) për t’iu referuar vrasjes së një gruaje¹. Kontributin më të madh në përkufizimin e femicidit dhe në kuptimin që ka marrë ky term sot e ka dhënë Diana Russell në vitin 1976, e cila e përkufizoi femicidin si vrasjen e një gruaje nga një burrë për shkak të gjinisë së saj, vrasjen e një femre nga një mashkull thjesht ngaqë është femër, vrasjen mizogjene të femrave nga meshkujt të motivuar nga urrejtja ndaj grave, nga përbuzja ndaj grave, kënaqësia dhe ndjenja e pronësisë dhe epërsisë ndaj grave.²

Femicidi mbulon të gjitha vrasjet mizogjene dhe seksiste të femrave, pavarësisht moshës, ku përfshihet tortura, djegia e grave të ve në funeralin e bashkëshortit apo vdekjet e grave për shkak të pajës apo prikës, vrasjet për shkak të “*shkeljes së nderit të familjes*”, vdekjet për shkak të gjymtimit gjenital femëror (FGM – klitoridektomia, infibulimi) dhe përdhunimit, vrasjet seriale, vrasjet për shkak të dhunës në familje, trafikimi i grave, vdekshmëria e grave shtatzëna, si dhe vrasjet e vajzave të porsalindura për t’u dhënë përparësi djemve të porsalindur³. Karen Stout u përpoq të shpjegonte “*femicidin intim*” dhe e përkufizoi atë si “*vrasjen e grave nga partnerët meshku*”⁴. Ky përkufizim u modifikua më vonë nga Myrna Dawson dhe Rosemary Gartner, duke përfshirë aty edhe “*bashkëshortët aktualë ose ish-bashkëshortët, bashkëjetuesit ose të dashurit*”⁵. Disa studime, kryesisht në Kanada dhe në Shtetet e Bashkuara, bashkë me femicidin nga partnerët intimë, përshkruajnë edhe uksoricidin, vrasjen e gruas nga bashkëshorti, që njihet edhe si vrasja e bashkëshortes. Vlen gjithashtu të përmenden edhe ata studiues, kryesisht në Amerikën Latine, të cilët kanë futur në përdorim termin feminicid për t’iu referuar krimit të shtetit që shihet në mosparandalimin dhe mosndëshkimin nga

¹ Russell, 2008:28, siç citohet tek Batrićević, A. (2016) Krivičnopravna reakcija na femicid, Temida br. 3-4, Beograd, fq. 434

² Ajo e përdori këtë term kur dëshmoi për vrasjet e grave në Tribunalin Ndërkombëtar për Krimet ndaj Grave në Bruksel në vitin 1976. Radford, J., Russell, DE (1992) Femicidi: Politika e vrasjes së grave, Në: Jill Radford dhe Diana E.H. Russell (eds.) Open University Press, Buckingham, Angli, f. 3-12

³ Caputi, J. Russell, DEH, (1992) Femicidi: Terrorizmi seksist ndaj grave, ed. Jill Radford dhe Diana E.H. Russell, Open University Press, Buckingham, Angli, fq.15

⁴ Stout, Karen (1992) ‘Femicidi intim: analizë ekologjike’, Buletini i Sociologjisë dhe Mirëqenies Sociale (Journal of Sociology and Social Welfare), 29: 29-50

⁵ Myrna Dawson dhe Rosemary Gartner, Dallimet në karakteristikat e femicidit intim: Roli i marrëdhënieve dhe statusit të marrëdhënies, gjendet në: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1088767998002004003>

autoritetet kompetente të autorëve të vrasjeve të grave për motive gjinore⁶. Ky term përmban edhe një komponent politik dhe përfshin kontekstet sociale, kulturore dhe gjinore të dhunës ndaj grave.

Ka pasur përkufizime të femicidit⁷ që nuk përmbanin ndonjë komponent rreptësisht feminist, sepse supozohej se femicidi nënkupton çfarëdolloj vrasjeje të një personi femër⁸. Megjithatë, përpjekjet deri në nivelin e Kombeve të Bashkuara kanë rezultuar së fundmi në disa dokumente, ku përdoren qartë termat femicid/femicid për t'iu referuar vrasjeve të grave dhe vajzave për arsye që lidhen me gjininë e tyre. Në këtë kontekst, ky punim shkencor synon të analizojë dhe vlerësojë kornizën juridike dhe institucionale për trajtimin e femicidit në shtetet e Ballkanit Perëndimor. Punimi do të shqyrtojë trajtimin e femicidit në kuadër të legjislacioneve penale të shteteve të Ballkanit Perëndimor, duke u fokusuar në aspekte krahasuese të sistemeve ligjore, mekanizmave të zbatimit dhe përpjekjeve për të ndalur këtë dukuri. Do të analizohen dallimet dhe ngjashmëritë mes shteteve si Shqipëria, Kosova, Serbia, Mali i Zi dhe Maqedonia e Veriut në luftën kundër dhunës gjinore dhe femicidit, duke vlerësuar rolin e institucioneve të drejtuara për zbatimin e ligjeve dhe ofrimin e mbështetjes për viktimat.

Përfundimisht, ky studim ka për qëllim të ofrojë rekomandime për forcimin e sistemeve ligjore dhe politike të shteteve të Ballkanit Perëndimor në mënyrë që të luftohet më efektivisht femicidi dhe të sigurohet një mbrojtje më e mirë e të drejtave të grave.

STANDET NDËRKOMBËTARE DHE KUADRI LIGJOR NDËRKOMBËTAR MBI FEMICIDIN

Konventa për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave, miratuar dhe hapur për nënshkrim, për ratifikim dhe për aderim nga Asambleja e

⁶ Shih, për shembull: Sánchez, Martha Idalia Chew. "FEMINICIDI: Teorizimi e dhunës në kufi." (FEMINICIDE: Theorizing Border Violence) Analizë e Studimeve Latino-Amerikane (Latin American Research Review), vëll. 49, nr. 3, 2014, fq. 263–76. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/43670205>; DEKLARATA MBI FEMICIDIN, Mekanizmi për zbatimin e Konventës së Belém do Pará (MESECVI) Komiteti i ekspertëve për dhunën (CEVI) 14-15 gusht, 2008 Washington, DC, gjendet në: <https://www.oas.org/es/mesecvi/docs/declaracionfemicidioen.pdf>

⁷ Deklarata e Gjenevës mbi Dhunën e Armatosur dhe Zhvillimin, gjendet në: <http://www.genevadeclaration.org>

⁸ "Femicidi: Një problem global" (Femicide: A Global Problem), 2012, gjendet në: <https://www.smallarmssurvey.org/sites/default/files/resources/SAS-Research-Note-14.pdf>

Përgjithshme me Rezolutën e saj 34/180 të datës 18 dhjetor 1979.⁹ Shtetet palë dënojnë diskriminimin ndaj grave në të gjitha format, pranojnë të ndjekin me të gjitha mjetet e përshtatshme dhe pa vonesë, një politikë të eliminimit të diskriminimit kundrejt grave dhe për këtë arsye zotohen. Të përfshijnë në kushtetutat e tyre kombëtare ose në ndonjë dispozitë tjetër ligjore të përshtatshme, parimin e barazisë së burrit dhe të gruas, po qe se ende nuk është bërë, dhe të sigurojnë nëpërmjet legjislacionit dhe masave të tjera të përshtatshme zbatimin praktik të këtij parimi; Të miratojnë masa ligjore dhe masa të tjera të përshtatshme duke përfshirë edhe sanksione, po qe se është e nevojshme, duke ndaluar çdo formë të diskriminimit ndaj grave; Të vendosin një mbrojtje gjyqësore të të drejtave të grave, mbi bazën e barabartë me burrat, dhe të sigurojnë, nëpërmjet gjykatave kombëtare kompetente dhe institucioneve të tjera publike, mbrojtjen efektive të grave kundër çdo veprimi diskriminues; Të mos ndërmarrin asnjë veprim ose praktikë diskriminuese ndaj grave dhe të sigurojnë që autoritetet dhe institucionet publike të veprojnë në përputhje me këtë detyrim; Të marrin të gjitha masat e përshtatshme për të eliminuar diskriminimin ndaj grave që ushtron ndonjë person, organizatë ose çfarëdo ndërmarrje; Të marrin të gjitha masat e përshtatshme, duke përfshirë legjislacionin, për të ndryshuar ose shfuqizuar ligjet ekzistuese, rregulloret, zakonet apo praktikat të cilat përbëjnë diskriminimin ndaj gruas; Të shfuqizojnë të gjitha dispozitat e brendshme penale të cilat përbëjnë diskriminimin ndaj gruas.¹⁰

Një nga instrumentet më të rëndësishme ndërkombëtare për mbrojtjen e grave nga dhuna dhe për luftimin e femicidit është **Konventa e Stambollit**¹¹, e miratuar nga Këshilli i Evropës në vitin 2011. Kjo konventë është i pari instrument ligjor që ka për qëllim të adresojë dhunën ndaj grave në mënyrë gjithëpërfshirëse, përfshirë femicidin.

Konventa e Stambollit përkufizon dhunën me bazë gjinore si çdo akt dhune që është i lidhur me gjininë e një individi dhe përfshin dhunën fizike, psikologjike, seksuale dhe ekonomike, si dhe femicidin si një formë ekstreme të dhunës.¹²

Megjithëse Konventa e Stambollit nuk përfshin një përkufizim të drejtpërdrejtë të femicidit, ajo e trajton atë në kuadër të masave që duhet të merren

⁹ Konventa për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave, 3 shtator 1981.

¹⁰ Neni 2, Konventa për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave

¹¹ Konventa e Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftimin e dhunës kundër grave dhe dhunës në familje, Stamboll, 11.V.2011

¹² Neni 2

nga shtetet për të parandaluar dhe ndaluar dhunën ndaj grave, duke përfshirë vrasjen e grave nga partnerët intimë dhe dhunën që ka natyrë mizogjene.¹³

Shtetet që e kanë ratifikuar Konventën e Stambollit janë të detyruara të ndërmarrin veprime konkrete për të parandaluar dhunën ndaj grave, për të mbrojtur viktimat dhe për të ndëshkuar autorët. Kjo përfshin krijimin e politikave të integruara dhe mbështetje për viktimat, si dhe ofrimin e shërbimeve për mbrojtjen dhe rehabilitimin e tyre.¹⁴

Deklarata e Pekinit dhe Platforma e Veprimit, miratuar në Konferencën e Katërt Ndërkombëtare të Grave në vitin 1995, janë dokumente kyçe për avancimin e të drejtave të grave dhe luftimin e dhunës me bazë gjinore.

Deklarata e Pekinit e trajton dhunën ndaj grave si një shkelje të të drejtave të njeriut dhe e kërkon angazhimin e shteteve për të zhvilluar politika dhe legjislacion që e adresojnë këtë fenomen.¹⁵

Një nga objektivat kryesore të Deklaratës është krijimi i kushteve për arritjen e barazisë gjinore, përfshirë mbrojtjen e grave nga dhuna dhe nga shkeljet e të drejtave të tyre, duke përfshirë femicidin.¹⁶

Në kuadër të të drejtave të njeriut, disa konventa ndërkombëtare trajtojnë drejtpërdrejt ose tërthorazi dhunën me bazë gjinore dhe femicidin, duke u bazuar në idenë e barazisë gjinore dhe të drejtave të njeriut. CEDAW¹⁷ është një instrument ndërkombëtar i miratuar nga Kombet e Bashkuara që angazhon shtetet për të eliminuar diskriminimin ndaj grave në të gjitha aspektet e jetës, përfshirë dhunën me bazë gjinore dhe femicidin. Shtetet palë të konventës duhet të krijojnë ligje që ndalojnë dhunën ndaj grave dhe të sigurojnë mbrojtjen e të drejtave të grave, duke përfshirë mbrojtjen nga vrasjet e bazuara në gjini.

Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut (1948) është themeli i të drejtave të njeriut dhe e thekson të drejtën për jetën dhe sigurinë personale, për të cilën viktimat e femicidit shpesh janë të privuara.

Organizata e Kombeve të Bashkuara (KB) ka angazhuar një numër të konsiderueshëm të dokumenteve që kërkojnë veprime nga shtetet për të luftuar dhunën me bazë gjinore dhe femicidin.

¹³ Neni 3

¹⁴ Neni 12

¹⁵ Neni 121

¹⁶ Neni 124

¹⁷ **Konventa për Eliminimin e Diskriminimit të Gratë**

Rezoluta e KB për Dhunën ndaj Grave (1993) i kërkon shteteve të angazhohen për të luftuar dhunën ndaj grave, duke përfshirë dhunën seksuale dhe femicidin, dhe të krijojnë mekanizma të sigurta për të mbrojtur viktimat dhe për të ndëshkuar autorët.

Strategjitë Kombëtare të KB për Eliminimin e Dhunës ndaj Grave ka zhvilluar strategji dhe aktivitete që ofrojnë mbështetje për shtetet për të zhvilluar politika dhe plane kombëtare për parandalimin e dhunës ndaj grave, duke përfshirë femicidin.

Përveç instrumenteve globale, ka edhe marrëveshje rajonale, siç është **Pakti i BE-së për Barazi Gjinore dhe Dhunën me Bazë Gjinore**, që i kërkon shteteve të Bashkimit Evropian të angazhohen në luftën kundër dhunës dhe femicidit.

Shtetet janë të detyruara të raportojnë në organizata ndërkombëtare si Kombet e Bashkuara për përparimin e tyre në zbatimin e këtyre standardeve dhe angazhimeve, duke përfshirë raportimin për femicidin dhe masat që kanë marrë për ta luftuar.

Standardet ndërkombëtare dhe kuadri ligjor ndërkombëtar janë të rëndësishme për të krijuar një kornizë të qartë dhe të efektshme për luftimin e femicidit dhe dhunës me bazë gjinore. Nëpërmjet instrumenteve si Konventa e Stambollit, CEDAW dhe rezolutat e KB-së, shtetet angazhohen të krijojnë legjislacion të fortë, të ofrojnë mbrojtje për viktimat dhe të ndalojnë dhunën me bazë gjinore, përfshirë femicidin. Këto angazhime dhe standarde janë një hap i rëndësishëm drejt ndalimit të dhunës ndaj grave dhe ndihmës për krijimin e një shoqërie të barabartë dhe pa dhunë.

MAQEDONIA E VERIUT DHE DHUNA NDAJ GRAVE

Maqedonia e Veriut është i vetmi vend në rajonin e Ballkanit Perëndimor që ka përfshirë femicidin si vepër penale në Kodin Penal me ndryshimet e miratuara në mars të vitit 2023. Ky ndryshim i Kodit Penal, i cili ka kaluar disa rishikime gjatë kohës, përcakton në nenin 122 kuptimin e shprehjeve dhe termave që përdoren në të. Për shembull, dhuna në familje përfshin ngacmimin, fyerjen, kërcënimin për sigurinë, lëndimet fizike, dhunën seksuale, psikologjike ose ekonomike që shkaktojnë pasiguri, kërcënime ose frikë, duke përfshirë kërcënimet ndaj bashkëshortëve, prindërve, fëmijëve, ose individëve të tjerë që jetojnë në një lidhje martesore, jashtëmartesore ose një familje të përbashkët. Po ashtu, ligji përkufizon viktimat e krimeve, përfshirë gratë dhe vajzat nën 18 vjeç që janë viktima të dhunës me bazë gjinore.

Krimi i vrasjes është përkufizuar si akti i privimit nga jeta të një personi tjetër, me dënim që parashikon të paktën pesë vjet burgim. Format e rënda të vrasjes janë ato që ndodhin në rrethana të veçanta që përkeqësojnë ashpërsinë e krimit. Dënimi për këto raste është i rreptë dhe mund të përfshijë burgimin për të paktën 10 vjet ose burgimin e përjetshëm. Format e rënda të vrasjes përfshijnë:

Vrasja e një personi gjatë ushtrimit të dhunës në familje.

Vrasja e një personi në mënyrë mizore ose tinëzare.

Vrasja e një gruaje ose vajze deri në 18 vjeç në kuadër të dhunës me bazë gjinore.

Vrasja e një personi tjetër duke rrezikuar me dashje jetën e një personi tjetër.

Vrasja për shkak të lakmisë, hakmarrjes, urrejtjes ose motiveve të ulëta.

Vrasja me porosi.

Vrasja e një personi me qëllim heqjen e organeve për transplantim.

Vrasja e një gruaje shtatzënë ose e një fëmije.

Vrasja e një gjyqtari, prokurori, avokati, mjeku, gazetarëve ose punonjësve të medias gjatë ushtrimit të funksionit të tyre, si dhe vrasja e personave që kryejnë detyra publike ose të sigurisë, gjatë kryerjes së detyrave të profesionit të tyre.

Republika e Maqedonisë së Veriut e ka ratifikuar Konventën e Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftën kundër dhunës ndaj grave, përfshirë edhe dhunën në familje (Konventa e Stambollit), në dhjetor të vitit 2017, dhe kjo ka hyrë në fuqi në korrik të vitit 2018. Si pjesë e implementimit të kësaj konvente, është miratuar një Plan veprimi kombëtar 2018-2023, që ka për qëllim harmonizimin e legjislacionit kombëtar me kërkesat e konventës, duke përfshirë ndryshime dhe përmirësime në tri fusha kryesore: legjislative, parandalim dhe mbrojtje. Kodi Penal është një nga ligjet kryesore që duhet të harmonizohet me dispozitat e Konventës së Stambollit për të kriminalizuar të gjitha format e dhunës me bazë gjinore.

Në periudhën nga tetori 2018 deri në tetor 2020¹⁸, u formua një grup pune në Ministrinë e Drejtësisë për shqyrtimin e këtyre ndryshimeve, megjithatë, ky grup nuk përfshiu organizatat civile, edhe pse bashkëpunimi me to ishte paraparë. Kodi

¹⁸ Raporti i përparimit të R. Maqedonisë së Veriut gjatë realizmit të Planit Nacional të Veprimit për implementimin e Konventës së Stambollit, që mund të merret ne [NAP-finalen.pdf](#)

Penal është shqyrtuar dhe plotësuar nga një grup pune i mbyllur, i përbërë nga ekspertë të ASHAM dhe OSBE.

Në nenin 3 të ligjit, fjalori i ligjit specifikon se çfarë nënkupton "*dhuna ndaj grave*" (paragrafi 1), "*dhuna me bazë gjinore*" (paragrafi 2), "*dhuna në familje*" (paragrafi 3), dhe "*dhuna intime e partnerit*" (paragrafi 5). Ligji i ri për herë të parë parashikon riintegrimin e viktimave të dhunës (neni 99), duke përfshirë një program të posaçëm që ofron shërbime të tilla si: akomodim të përkohshëm, këshillim psikologjik, ndihmë financiare të dedikuara për gratë viktimë të dhunës, mundësi për arsimim dhe trajnim, si dhe masa për punësim. Sipas këtij neni, institucionet kompetente janë të detyruara të identifikojnë viktimat e dhunës në familje si një kategori të rrezikuar dhe të zhvillojnë programe dhe masa të përshtatura për nevojat specifike të këtyre grave.

Për të cilësuar një vrasje si vrasje e kryer gjatë ushtrimit të dhunës në familje, duhet të plotësohen dy kushte themelore:

Marrëdhënie objektive ndërmjet dhunuesit dhe viktimës: Duhet të ekzistojë një marrëdhënie familjare ose e ngushtë ndërmjet dhunuesit dhe viktimës që i përngjan elementeve të dhunës në familje, të tilla si dhuna fizike, psikologjike, seksuale ose ekonomike.

Vetëdije dhe vullnet subjektiv: Dhunuesi duhet të jetë në dijeni të kushteve të dhunës që po ndodhin dhe vullneti i tij për të privuar viktimën nga jeta duhet të shprehet në kuadër të një qëndrimi dhunshëm ndaj viktimës.

Ndryshimet e Kodit Penal të marsit 2023 kanë përfshirë për herë të parë veprën e femicidit, ndonëse kjo nuk emërtohet drejtpërdrejt si "*femicid*". Përkufizimi i kësaj vepre është: privimi nga jeta i një gruaje ose një vajze deri në moshën 18 vjeç, gjatë kryerjes së dhunës me bazë gjinore. Pavarësisht se ndryshimet ligjore janë të reja, ende nuk dihet se si do të evoluojë praktika gjyqësore, por ky përparim është një hap i rëndësishëm drejt një përgjigje më të unifikuar dhe të drejtë për femicidet.

Vrasjet e rënda përfshijnë disa kategori të ndryshme, duke përfshirë:

Vrasja për motive fisnike.

Vrasja në çast, e cila përfshin dhe raste të dhunës në familje dhe dhunës me bazë gjinore, të cilat janë shtuar me ndryshimet e vitit 2023.

Vrasje pasioni, e cila gjithashtu ka përfshirë dhunën në familje dhe dhunën me bazë gjinore të kryer nga vetë viktimat.

Vrasja nga pakujdesia.

Vrasja e një fëmije gjatë lindjes.

Nxitja e vetëvrasjes dhe ndihma për vetëvrasje.

Ndërprerja e paligjshme e shtatzënisë dhe sterilizimi i detyruar¹⁹.

Ky kuadër ligjor synon të ofrojë një trajtim më të saktë dhe të dënueshëm të veprave të tilla, duke marrë parasysh rrethanat dhe motivet që i shoqërojnë ato.

Për të analizuar zbatimin e këtyre dispozitave të Kodit Penal në rastet e femicideve në Republikën e Maqedonisë së Veriut, do të ishte e udhës të ofrohej një pasqyrë e përmbledhur mbi llojet më të shpeshta të dënimeve të shqiptuara nga gjykatat gjatë katër viteve të fundit, duke marrë parasysh kontekstin e përgjithshëm të veprave kriminale. Duhet theksuar nëse, në praktikë, gjykatat shpesh shqiptojnë dënime më të lehta, si dënime me kusht ose gjoba, të cilat janë më të buta në krahasim me ashpërsinë e veprës në rastet e femicideve. Po ashtu, është e rëndësishme të theksohet nëse procesi gjyqësor është vonuar dhe nëse ka pasur padi pronësore për dëmshpërblim, të cilat mund të zgjidhen në një proces të vetëm gjyqësor. Kjo do të ndihmojë të kuptohet më mirë se si ndodhin procedurat gjyqësore dhe nëse viktimat apo të dëmtuarit janë të detyruar të hapin padi civile.

KOSOVA DHE DHUNA NË BAZË GJINORE

Shoqëria kosovare vazhdon të përballlet me stigma dhe paragjykime që e bëjnë të vështirë raportimin e dhunës dhe përballimin me pasojat e saj. Në shumë raste, viktimat ndihen të pafuqishme dhe të frikësuara për të kërkuar ndihmë për shkak të frikës nga hakmarrja e autorëve dhe nga presioni shoqëror. Gjithashtu, ende janë të pranishme pengesa të mëdha për sigurimin e një mbështetjeje të plotë për viktimat, përfshirë shërbime të pavarura dhe përkrahje psikologjike.

Në Ligjin Nr. 06/L-074²⁰, i cili trajton veprat penale kundër jetës dhe gjymtyrëve, përfshihen disa lloje të krimeve të vrasjes, të cilat janë të përkufizuara si vijon:

Vrasja

Vrasja e rëndë

Vrasja e kryer në një gjendje të stresit të rëndë mendor

¹⁹ Neni 124 i Kodit Penal deri në nenin 144

²⁰ Kodi Penal i Republikës së Kosovës nr. 06/L-074, Kuvendi i Republikës së Kosovës,

Vrasja nga pakujdesia

Vrasja e një foshnje gjatë lindjes

Forma themelore e vrasjes është përkufizuar si: "*Kushdo që e privon nga jeta një person tjetër, dënohet me burgim jo më pak se pesë (5) vjet*". Ndërsa, për vrasjen e rëndë, dënimi parashikohet të jetë me burgim jo më pak se dhjetë (10) vjet ose burgim të përjetshëm.

Ka disa forma të veçanta të vrasjes së rëndë, përfshirë:

Vrasja e një fëmije

Vrasja e një gruaje shtatzënë

Vrasja e një anëtarit të familjes

Vrasja e kryer në mënyrë mizore ose mashtruese

Vrasja që vë në rrezik qëllimisht jetën e një ose më shumë personave të tjerë

Vrasja për qëllime përfitimi material

Vrasja për të kryer ose fshehur një vepër tjetër penale, ose për të parandaluar një person të dëshmojë ose të japë informacion për autorët në procese penale

Vrasja për hakmarrje të pashpirt ose për motive të tjera të ulëta, përfshirë hakmarrjen për dëshmi ose për informacion në polici dhe procese penale

Vrasja e kryer gjatë ushtrimit të detyrave zyrtare ose në lidhje me to

Vrasja për shkak të motivimit të bazuar në kombësi, gjuhë, besim fetar ose mungesë besimi fetar, ngjyrë, gjini, identitet gjinor, orientim seksual, ose për shkak të lidhjeve me individë që kanë këto karakteristika

Vrasja që kryhet me dashje ndaj dy ose më shumë personave

Vrasja e kryer nga një autor që është dënuar më parë për vrasje²¹

Këto kategori të vrasjes janë parashikuar për të përcaktuar më qartë përgjegjësinë penale dhe për të siguruar dënime më të rënda për autorët që kryejnë veprime të tilla.

²¹ Kodi Penal, neni 173

Në përputhje me ndryshimet, Departamenti i Krimeve të Rënda të Gjykatave Themelore ka juridiksion për çështjet që lidhen me vrasjet për motive gjinore, të cilat gjykohen nga një trup gjykues prej tre gjyqtarësh.²²

Po ashtu, ndryshimet në Kodin Penal të vitit 2019²³ përfshijnë dhe dhunën në familje, e cila përkufizohet si dhunë fizike, psikologjike, ekonomike ose keqtrajtim, me qëllim cenimin e dinjitetit të një personi tjetër në kuadër të marrëdhënieve familjare. Dënimi për këtë vepër parashikon gjobë ose burgim deri në tre vjet. Kodi Penal gjithashtu e konsideron dhunën në familje si një rrethanë rënduese kur e njëjta kryhet brenda marrëdhënieve familjare, si ato ndërmjet personave të fejuar, të martuar, ose që bashkëjetojnë në një ekonomi të përbashkët.

Në këtë kuadër, Ligji për Mbrojtjen nga Dhuna në Familje²⁴ rregullon masat mbrojtëse dhe parashikon sanksione për shkeljen e këtyre masave, ndërsa Kodi Penal ofron sanksione për vetë dhunën në familje.

Strategjia Kombëtare për Mbrojtjen nga Dhuna në Familje dhe Dhuna ndaj Grave (2022-2026)²⁵ ka si qëllim kryesor luftën kundër dhunës në familje dhe dhunës me bazë gjinore. Ajo pranon se dhuna në familje dhe dhuna ndaj grave janë ndër shkeljet më të përhapura të të drejtave të njeriut dhe mbeten një nga problemet më të rënda shoqërore në Kosovë. Strategjia synon të përmirësojë trajtimin e rasteve të dhunës, të sigurojë burime dhe shërbime cilësore për viktimat, dhe të garantojë drejtësinë dhe rehabilitimin e dhunuesve, duke u përpjekur të ndërgjegjësojë shoqërinë dhe të luftojë dhunën në familje dhe dhunën ndaj grave.

MALI I ZI DHE SERBIA

Kodi Penal i Malit të Zi nuk e përmend shprehimisht femicidin si një vepër penale të veçantë. Megjithatë, si në shumë shtete të tjera të rajonit, disa lloje të vrasjeve janë të parashikuara dhe të ndëshkuara me ligj. Vrasja, si forma themelore e krimit kundër jetës, përbën një vepër penale që mund të ndëshkohet me burg. Disa prej krimeve më të rënda që lidhen me privimin nga jeta janë:

Vrasja (neni 143 i Kodit Penal)

²² Ligji nr. 06/L-054 Për Gjykatat., 22/2018, Kuvendi i Republikës së Kosovës

²³ Kodi Penal, neni 113, para. 25.

²⁴ Ligji nr. 03/L-182 “Për mbrojtjen e dhunës në familje”.

²⁵ Strategjia për Mbrojtjen nga Dhuna në Familje dhe Dhuna ndaj Grave 2022-2026, mund ta gjeni në: <https://kryeministri.rkgov.net/wp-content/uploads/2022/05/ALB-Strategjia-Kombe%CC%88tare-pe%CC%88r-Mbrojtje-nga-Dhuna-ne%CC%88-Familje-dhe-Dhuna-ndaj-Grave-2022-%E2%80%93-2026.pdf>

Vrasja e rëndë (neni 144 i Kodit Penal)

Vrasja pas një çasti pasioni (neni 145 i Kodit Penal)

Vrasja e fëmijës gjatë lindjes (neni 146 i Kodit Penal)

Vrasja për mëshirë (privimi nga jeta për shkak të dhembshurisë) (neni 147 i Kodit Penal)

Vrasja nga pakujdesia (neni 148 i Kodit Penal)

Forma themelore e vrasjes përkufizohet si heqja e jetës së një personi tjetër pa rrethana të veçanta që mund ta bëjnë vrasjen më të rënduar ose më të lehtë. Objekti i mbrojtjes në këtë vepër penale është jeta e njeriut, e cila është një nga të drejtat themelore të njeriut.

Autori i vrasjes mund të jetë çdo person dhe për të kryer këtë vepër penale kërkohet dashja e tij. Vepra penale kryhet me dashje nëse autori ka qenë i vetëdijshëm për aktin dhe ka dëshiruar ta kryejë, ose ka pasur dije se mund ta realizonte dhe ka pëlqyer ta bëjë këtë (neni 15 i Kodit Penal). Dënimi për këtë vepër është burgimi nga 5 deri në 15 vjet.

Kodi Penal i Malit të Zi parashikon dënim me burgim të paktën 10 vjet ose burgim afatgjatë për veprën penale të vrasjes së rëndë, kur vrasja kryhet në rrethana të veçanta, përfshirë:

Vrasje të kryer në mënyrë mizore ose tinëzare;

Vrasje me sjellje dhunuese dhe të pamatur;

Vrasje që rrezikon jetën e një personi tjetër;

Vrasje të shkaktuar nga lakmia, për fshehjen ose kryerjen e një krimi tjetër, hakmarrje të pashpirt ose për motive të ulëta;

Vrasje ndaj një zyrtari ose ushtaraku gjatë kryerjes së detyrës së tij;

Vrasje të kryer ndaj një fëmije ose gruaje shtatzëne;

Vrasje ndaj një anëtar të familjes ose bashkësisë familjare që ka qenë i abuzuar më parë;

Vrasje të kryer me dashje ndaj disa personave, përveç rasteve të vrasjes së një fëmije gjatë lindjes ose vrasjes për dhembshuri (vrasja për mëshirë).

Në rastet e vrasjes së rëndë, dënimi mund të jetë burgim afatgjatë, që varion nga 30 deri në 40 vjet.

Po ashtu, Kodi Penal i Malit të Zi e konsideron dhunën në familje një veprë penale të rëndë, kur ajo rezulton me vdekjen e një anëtari të familjes ose të bashkësisë familjare (neni 220, paragrafi 4). Sipas Ligjit për Mbrojtjen nga Dhuna në Familje,²⁶ dhuna në familje përkufizohet si veprim ose mosveprim nga një anëtar i familjes që rrezikon integritetin fizik, psikologjik, seksual ose ekonomik, shëndetin mendor dhe qetësinë e një anëtari tjetër të familjes, pavarësisht vendit ku ndodh akti. Ky ligj përcakton disa masa mbrojtëse që mund të aplikohen ndaj autorëve të dhunës.

Kodin Penal të Republikës së Serbisë,²⁷ vrasjet klasifikohen si vrasje të thjeshta, vrasje të rënda dhe vrasje të privileguara. Vrasja e thjeshtë përkufizohet si: kushdo që shkakton vdekjen e një personi tjetër dënohet me burgim nga pesë deri në 15 vjet.²⁸ Vrasjet e rënda, nga ana tjetër, dënohen me burgim nga 10 vjet deri në burgim të përjetshëm. Kjo ndodh kur dikush:

Shkakton vdekjen e tjetrit në mënyrë mizore ose tinëzare;

Shkakton vdekjen e tjetrit përmes sjelljes dhunuese dhe të pashpirt;

Shkakton vdekjen e tjetrit dhe, me paramendim, rrezikon jetën e tij;

Shkakton vdekjen gjatë një grabitjeje apo vjedhjeje të shoqëruar me dhunë;

Shkakton vdekjen për qëllime përfitimi, për të kryer ose fshehur një veprë tjetër, për hakmarrje të pashpirt, ose për motive të ulëta;

Shkakton vdekjen e një zyrtari ose ushtaraku gjatë ushtrimit të detyrës ose në lidhje me të;

Shkakton vdekjen e gjyqtarit, prokurorit, zëvendësprokurorit ose policit gjatë kryerjes së detyrës;

Shkakton vdekjen e një personi që kryen detyra për interes publik, lidhur me këto detyra;

Shkakton vdekjen e një fëmije ose gruaje shtatzënë;

²⁶ Ligji “Për mbrojtjen nga dhuna në familje”, Fletorja Zyrtare e Malit të Zi, nr. 046/10, datë 06.08.2010 dhe 040/11, datë 08.08.2011.

²⁷ Kodi Penal i RS-së, Fletorja Zyrtare e Republikës së Serbisë, nr. 85/2005, 88/2005 – korrigjim, 107/2005 – korrigjim, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, dhe 35/2019.

²⁸ Neni 113 i KP-së.

Shkakton vdekjen e një anëtarit të familjes së tij që ka qenë objekt abuzimi;

Me paramendim shkakat vdekjen e disa personave, jo si rezultat i një krimi pasioni, vrasjes së foshnjës ose vdekjes nga mëshira.

Për këto raste, dënimi është burgim nga dhjetë vjet deri në 40 vjet.

Vrasjet e privileguara përkufizohen si:

Vrasja nga pakujdesia si krim pasioni: Kushdo që shkakat vdekjen e një personi ndërsa përfshihet në një valë të papritur pasionesh, pa fajin e tij, përmes sulmeve, abuzimeve ose fyerjeve të rëndë ndaj të vrarit, dënohet me burgim nga një deri në tetë vjet.

Vrasja e foshnjave (infanticidi): Nëna që shkakat vdekjen e fëmijës së saj gjatë lindjes ose menjëherë pas lindjes, kur është në gjendje çrregullimi të shkaktuar nga lindja, dënohet me burgim nga gjashtë muaj deri në pesë vjet.

Vrasja për mëshirë: Kushdo që shkakat vdekjen e një të rrituri për shkak të një sëmundje të rëndë dhe me kërkesën serioze dhe të qartë të atij personi, dënohet me burgim nga gjashtë muaj deri në pesë vjet.

Vrasja nga pakujdesia: Kushdo që shkakat vdekjen e tjetrit nga pakujdesia, dënohet me burgim nga gjashtë muaj deri në pesë vjet.²⁹

Ashtu si në shumicën e vendeve të rajonit, Kodi Penal i Republikës së Serbisë nuk parashikon një veprim të veçantë për veprën penale të femicidit. Femicidi mund të trajtohet si një formë e veçantë e vrasjes, ku autori vret një grua për shkak të gjinisë së saj:

Vrasja e thjeshtë: Përkufizohet si çdo veprim që shkakat vdekjen e një personi tjetër dhe dënohet në përputhje me ligjin për vrasjen e thjeshtë.³⁰

Vrasja e një gruaje e kryer nga urrejtja ndaj grave mund të trajtohet si vrasje e rëndë dhe mund të klasifikohet si një vrasje e kryer për motiva të ulëta, ku urrejtja ndaj grave është një motiv i tillë.³¹

Vrasja si formë e rëndë e veprës penale të dhunës në familje, kur shkaktohet vdekja e një anëtarit të familjes, përfshihet në veprat e dhunës në familje dhe konsiderohet si një formë e veçantë dhe më e rëndë e këtij krimi.³²

²⁹ Neni 115-117 i KP-së

³⁰ Neni 113 i KP-së

³¹ Neni 114, para. 1, pika 5 i KP-së

Vrasja e rëndë përfshin gjithashtu disa raste specifike, si:

Shkaktimi i vdekjes së një gruaje shtatzënë, ku ky krim konsiderohet një formë e rëndë e vrasjes.

Shkaktimi i vdekjes së një anëtar të familjes, me të cilin ka pasur abuzime të mëparshme, gjithashtu trajtohet si një formë e vrasjes së rëndë.

SHQIPËRIA DHE FEMICIDI

Femicidi nuk është parashikuar si një vepër penale e veçantë në legjislacionin shqiptar. Ligji penal përfshin aktet penale të dhunës, disa prej të cilave lidhen me marrëdhënie familjare ose marrëdhënie intime që nuk janë domosdoshmërisht të lidhura me familjen, sipas një seksioni të veçantë të Kodit Penal, si dhe vrasjet dhe sanksionet për lloje të ndryshme vrasjesh. Ligji tjetër i rëndësishëm është Kodi i Procedurës Penale (KPP) i Republikës së Shqipërisë.³³

Kodi Penal parashikon disa vepra penale që, në disa rrethana, mund të trajtohen si femicid:

Vrasje me dashje (neni 76);

Vrasje me paramendim (neni 78);

Vrasje në rrethana të tjera, si për shembull vrasja e një minoreni, një personi me paafësi fizike ose psikologjike, një personi të sëmurë rëndë, ose shtatzëna, kur kjo është e njohur ose e dukshme (neni 79);

Vrasje për shkak të marrëdhënieve familjare (neni 79/c);

Vrasje në kushtet e traumës së rëndë psikologjike (neni 82);

Dëmtim i rëndë i qëllimshëm që çon në vdekje (neni 88, paragrafi 2).

Sipas nenit 79/c të Kodit Penal, vrasja me dashje e një personi që është bashkëshort, ish-bashkëshort, bashkëjetues, i afërm ose një person relativisht i afërt me autorin dënohet me burgim jo më pak se 20 vjet ose burgim të përjetshëm. Po ashtu, Kodi Penal, në nenin 50/j, parashikon si rrethanë rënduese veprat e vrasjes për shkak të gjinisë së viktimës.

³² Neni 193 i KP-së.

³³ Ligji nr. 7905, datë 21 mars 1995 “Kodi i Procedurës Penale i Republikës së Shqipërisë”.

Neni 88 i Kodit Penal parashikon veprën penale të plagosjes së rëndë me dashje në rrethana rënduese, kur kjo vepër kryhet ndaj disa personave, përfshirë bashkëshortin, ish-bashkëshortin, bashkëjetuesin, ish-bashkëjetuesin, të afërmin ose vjehrrin e autorit, ose kur dëmtimi ka çuar në vdekjen e viktimës. Sa i përket krimeve të dhunshme, Kodi Penal përfshin dispozita që lidhen me krimet seksuale, përfshirë dhunën seksuale, përdhunimin dhe ngacmimin seksual.

Nga viti 2012 deri në 2021, në Shqipëri janë realizuar disa ndryshime të rëndësishme në legjislacionin civil, administrativ dhe penal. Sigurimi i mbrojtjes për viktimat, gratë dhe të miturit në sistemin e drejtësisë penale ishte pjesë e një reforme të gjerë të sistemit të drejtësisë në Shqipëri (2015-2020). Një vështrim i përgjithshëm i ligjit penal që lidhet me femicidin tregon përmirësimet e bëra gjatë dekadës së fundit. Disa nga këto përmirësime kanë ardhur si pasojë e rritjes së numrit të krimeve, ndërsa të tjera si rezultat i nevojës për përafrimin e legjislacionit shqiptar me standardet ndërkombëtare.³⁴

Ligji i ndryshuar parashikon si vepra penale në rrethana rënduese rastet kur përfshihen të mitur, të afërm të ngushtë, bashkëshortë, kujdestarë ose persona me të cilët janë lidhur marrëdhënie zyrtare, ose kur vepra kryhet në bashkëpunim, më shumë se një herë, ose nga persona që mbajnë funksione shtetërore dhe publike.

Po ashtu, është shtuar si vepër e re penale **përndjekja**. Kodi Penal parashikon rrethana rënduese për këtë vepër kur kryhet nga ish-bashkëshorti, ish-bashkëjetuesi ose një person që ka pasur marrëdhënie intime me viktimën, si dhe kur kryhet kundër të miturit, gruas shtatzëne, një personi të paafte për t'u mbrojtur, ose nga një person që mbulon fytyrën ose përdor armë.

Një tjetër ndryshim i rëndësishëm është prezantimi i **veprës së re penale të dhunës në familje**, e cila përfshin sulmet dhe çdo akt tjetër dhune ndaj anëtarëve të familjes; kërcënimet serioze për të vrarë ose shkaktuar lëndime të rënda trupore ndaj një anëtari të familjes, si dhe lëndimin e lehtë dhe lëndimin që çon në paafte si të përkohshme për të punuar për më shumë se nëntë ditë.³⁵

Një ndryshim tjetër është **vrasja për shkak të marrëdhënieve familjare**, e cila tani parashikon një dënim jo më pak se 20 vjet burgim ose burgim të përjetshëm. **Sulmi i rëndë trupor** është ndryshuar për të rritur dënimin kur kryhet ndaj bashkëshortit, ish-bashkëshortit, bashkëjetuesit ose ish-bashkëjetuesit, si

³⁴ Hysi, Vasilika, Veprat penale ndaj grave dhe fëmijëve dhe politikat kundër krimit në Shqipëri, Reflektime mbi ndryshimet në Kodin Penal (2012-2013), "Studime Juridike" nr. 2, 2014, Departamenti Juridik, Universiteti i Tiranës.

³⁵ Neni 121/a i KP-së, i ndryshuar me Ligjin Nr. 23/2012, datë 1 mars 2012

dhe ndaj të afërmeve të autorit, ose kur rezulton në vdekje.³⁶Për më tepër, janë shtuar **rrethana rënduese** kur veprat penale kryhen në kundërshtim me urdhrat e ndalimit, duke përfshirë marrëdhënie familjare, motivacion gjinor, identitetin gjinor dhe/ose preferencën seksuale.³⁷

Legjislacioni penal në Republikën e Shqipërisë parashikon vepra penale të dhunës, një pjesë e së cilave lidhen me marrëdhëniet familjare, apo marrëdhënie intime, jo domosdoshmërisht familjare, të parashikuara në pjesën e posaçme të Kodit Penal³⁸. Kreu II, ka të parashikuara ato vepra penale të cilësuar si Vepra Penale kundër personit, krime kundër jetës, vepra penale të kryera kundër shëndetit, vepra penale që rrezikojnë jetën dhe shëndetin nga ndërprerja e shtatzënisë ose mosdhënia e ndihmës, krime seksuale, vepra penale kundër lirisë së personit, vepra penale kundër moralit dhe dinjitetit, vepra penale kundër fëmijëve, martesës dhe familjes, vepra penale kundër lirisë së besimit. Çështjet që rregullojnë parashikueshmërinë, rrethanat, sanksionet, e “*veprave penale të dhunshme*” dhe veçanërisht “*vrasja*” si vepër penale, format dhe mënyrat e dënimit të saj gjejnë rregullim përkatësisht në Kodin Penal të Republikës së Shqipërisë dhe në Kodin e Procedurës Penale në Republikën e Shqipërisë³⁹.

Gjatë periudhës 2012-2021, Shqipëria ka miratuar një seri ndryshimesh të rëndësishme në legjislacionin civil, administrativ dhe penal. Mbrojtja e viktimave, grave dhe të miturve ka qenë një pjesë thelbësore e reformës në sistemin e drejtësisë penale, që ka pasuar një reformë të gjerë të sistemit të drejtësisë në vend (2015–2020). Analiza e ligjit penal lidhur me veprat që kanë të bëjnë me femicidin tregon për përmirësime të dukshme në legjislacionin procedural penal gjatë dekadës së fundit. Kodi Penal Shqiptar ka pësuar ndryshime në pjesën e përgjithshme dhe të posaçme, ku janë shtuar disa vepra penale të reja dhe janë sqaruar disa nga nenet ekzistuese të tij.

Ndryshimet janë motivuar nga rritja e krimit dhe nevoja për përshtatjen e legjislacionit shqiptar me standardet ndërkombëtare. Disa nga zhvillimet më të rëndësishme përfshijnë:

³⁶ Ligji nr. 144/2013 “Për shtesa dhe ndryshimet në ligjin nr. 7895, datë 27.01.1995 “Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë”, i ndryshuar

³⁷ Neni 130/a i KP-së, i ndryshuar me Ligjin Nr. 23/2012. “Për shtesa dhe ndryshime në ligjin nr. 7895, datë 27.01.1995 “Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë”, i ndryshuar

³⁸ Ligji nr. 7905, datë 21.3.1995 “Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë

³⁹ Ligji nr. 7905, datë 21.3.1995 “Kodi i Procedurës Penale i Republikës së Shqipërisë”

Kriminalizimi i ngacmimit seksual dhe marrëdhënieve seksuale me dhunë ndërmjet bashkëshortëve apo bashkëjetuesve, si dhe dallimi mes dhunës seksuale, marrëdhënieve seksuale, akteve të turpshme dhe ngacmimeve seksuale. Këto ndryshime janë bërë për të përafruar legjislacionin me Konventën e Stambollit dhe me Konventën e Këshillit të Evropës për Mbrojtjen e Fëmijëve nga Shfrytëzimi Seksual dhe Abuzimi Seksual (nenet 3 dhe 18).⁴⁰

Kriminalizimi i marrëdhënieve seksuale pa pëlqimin e njërit bashkëshort ose bashkëjetues, sipas nenit 102 të Kodit Penal, në përputhje me Konventën e Stambollit (neni 36&3).

Shtimi i veprës penale të “*Zhdukjes me forcë*”, që parashikon zhdukjen e fëmijëve, grave shtatzëna ose personave që nuk janë në gjendje të mbrohen (neni 109/c).

Rritja e dënimeve për trafikimin e grave dhe vajzave për qëllime të ndryshme, duke përfshirë shfrytëzimin në prostitucion, punën e detyruar, skllavërinë dhe përdorimin e organeve, brenda dhe jashtë Shqipërisë (neni 110/a). Ligji i ndryshuar parashikon si rrethana rënduese përfshirjen e të miturve, personave me lidhje të ngushta gjinore, bashkëshortëve, kujdestarëve dhe individëve me funksione shtetërore, ose kur vepra kryhet në bashkëpunim, më shumë se një herë, ose nga persona me funksione shtetërore dhe publike.

Kriminalizimi i përndjekjes si një vepër e re penale (neni 121/a), i shtuar në vitin 2012, ku parashikohen rrethana rënduese në raste kur përndjekja kryhet nga ish-bashkëshorti, ish-bashkëjetuesi, ose nga persona të tjerë të ngushtë, si dhe kur ndodhin abuzime ndaj personave të pafuqishëm për t’u mbrojtur.

Konkluzione dhe Rekomandime

Femicidi, si një formë ekstreme e dhunës ndaj grave, është një problem serioz që preokupon shumë shtete të Ballkanit, ku fenomeni është i pranishëm dhe shpesh ndërlidhet me normat shoqërore patriarkale dhe me infrastrukturën ligjore që nuk ofron mjaft mbrojtje për viktimat e dhunës në familje. Kjo duket të jetë një çështje komplekse që kërkon ndërhyrje nga shumë nivele të shoqërisë, duke përfshirë ndryshime në politikë, ligje dhe edukim shoqëror.

Konkluzione mbi femicidin në shtetet ballkanike:

Normat patriarkale dhe stereotipat gjinor: Shumë shtete të Ballkanit vazhdojnë të përballen me sfida të theksuara në luftën kundër dhunës ndaj grave për

⁴⁰ Konventa është ratifikuar nga Shqipëria me ligjin nr. 10071, datë 9.02.2009.

shkak të normave shoqërore patriarkale që shpesh e shohin femrën si subjekt të kontrolluar dhe të nënshtruar. Kjo mund të ndihmojë në normalizimin e dhunës dhe të krijojë një kulturë të heshtjes.

Infrastruktura ligjore dhe reagimi i autoriteteve: Megjithëse shumë shtete kanë miratuar ligje kundër dhunës në familje dhe femicidit, shpesh mungon zbatimi efektiv i këtyre ligjeve. Autoritetet shpesh janë të paformuara dhe të pasigurtë për të trajtuar këto raste, duke e bërë të vështirë sigurimin e ndihmës adekuate për viktimat.

Mungesa e mbrojtjes adekuate: Disa shtete ballkanike kanë mungesë të mbrojtjes fizike dhe emocionale për viktimat e dhunës në familje, duke përfshirë mungesën e strehimores dhe shërbimeve për mbështetje psikologjike dhe ligjore.

Ndërgjegjësimi dhe edukimi shoqëror: Femicidi është shpesh rezultat i një mungese ndërgjegjësimi dhe edukimi në lidhje me të drejtat e grave dhe pasojat e dhunës. Shpesh, dhuna shikohet si një çështje private dhe viktimat janë të frikësuara të kërkojnë ndihmë për shkak të stigmës shoqërore dhe kërcënimeve nga agresorët.

Rekomandime për luftën kundër femicidit në shtetet ballkanike:

Forcimi i ligjeve dhe zbatimi i sanksioneve më të rrepta: Shtetet duhet të përmirësojnë sistemet ligjore dhe të sigurojnë zbatimin rigoroz të ligjeve që ndihmojnë në parandalimin e femicidit, përfshirë sanksione të rrepta për dhunuesit.

Edukimi dhe ndërgjegjësimi shoqëror: Ndërgjegjësimi i shoqërisë për dhunën ndaj grave dhe pasojat e saj duhet të jetë një prioritet. Programet edukative që adresojnë stereotipat gjinor dhe promovojnë barazinë e gjinive duhet të jenë të integruara në shkolla dhe komunitete.

Trajnimi i autoriteteve dhe forcimi i mbështetjes për viktimat: Trajnimi i oficerëve të policisë, gjyqtarëve dhe punonjësve të shërbimeve sociale është i domosdoshëm për të siguruar një reagim më efikas ndaj femicidit. Po ashtu, duhet të krijohen më shumë strehimore dhe shërbime mbështetëse për viktimat, duke përfshirë mbrojtjen ligjore dhe psikologjike.

Përfshirja e burimeve ndërkombëtare dhe organizatave të shoqërisë civile: Bashkëpunimi me organizatat ndërkombëtare dhe shoqatat e grave mund të sjellë eksperiencën dhe burime të vlefshme për adresimin e femicidit në Ballkan.

Krijimi i një politike gjithëpërfshirëse dhe të qëndrueshme: Shtetet duhet të krijojnë një politikë të qëndrueshme që angazhon të gjitha sektorët e shoqërisë – nga arsimit deri te shëndetësia dhe siguria publike – për të parandaluar dhunën dhe femicidin dhe për të mbështetur viktimat.

Në përfundim, lufta kundër femicidit në Ballkan kërkon një qasje të koordinuar dhe të angazhuar nga të gjitha nivelet e shoqërisë, përfshirë politikëbërësit, institucionet, organizatat e shoqërisë civile dhe qytetarët. Ndërhyrjet e shpejta dhe të vendosura janë të nevojshme për të shpëtuar jetë dhe për të ndaluar këtë fenomen të dhunshëm.

Referenca:

1. Russell, 2008:28, siç citohet tek Batrićević, A. (2016) Krivičnopravna reakcija na femicid, Temida br. 3-4, Beograd,
2. Radford, J., Russell, DE (1992) Femicidi: Politika e vrasjes së grave, Në: Jill Radford dhe Diana E.H. Russell (eds.) Open University Press, Buckingham, Angli, f. 3-12
3. Caputi, J. Russell, DEH, (1992) Femicidi: Terrorizmi seksist ndaj grave, ed. Jill Radford dhe Diana E.H. Russell, Open University Press, Buckingham, Angli, fq.15
4. Stout, Karen (1992) 'Femicidi intim: analizë ekologjike', Buletini i Sociologjisë dhe Mirëqenies Sociale (Journal of Sociology and Social Welfare), 29: 29-50
5. Myrna Dawson d'he Rosemary Gartner, Dallimet në karakteristikat e femicidit intim: Roli i marrëdhënieve dhe statusit të marrëdhënieve, gjendet në:
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1088767998002004003>
6. Фемицидот во Република Северна Македонија: Состојба, правна рамка и судска пракса, Скопје, 2021.
7. Konventa e Këshillit të Europës për parandalimin dhe luftimin e dhunës kundër grave dhe dhunës në familje, Stamboll, 11.V.2011
8. Statistical framework for measuring the gender-related killing of women and girls, UNODC & UN WOMEN, март 2022 година.
9. Rashida Manjoo, Gender Related Killings of Women, Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, its Causes and Consequences, UN Human Rights Council, 2012 година
10. Konstantinović Vilić Slobodanka, Petrušić Nevena, Beker Kosana, 2019, *op. cit.*, f. 7
11. Zyra e Kombeve të Bashkuara për Drogën dhe Krimin, UN Women, Vrasjet gjinore të grave dhe vajzave (femicidi/femicidit), 2022, mund ta gjeni në:
<https://www.unwomen.org/sites/>
12. Ismet Salihu, Hilmi Zhitija dhe Fejzullah Hasani, Komentari i Kodit Penal të Republikës së Kosovës, (Botim 1).
13. Jill Radford, Diana E.H. Russell, Femicide - The Politics of Woman Killing, Tēayne Publishers, New York, 1992.

14. Femicidi në Republikën e Kosovës: Korniza ligjore dhe praktika gjyqësore, 2018-2022
15. Ligji nr. 7905, datë 21.3.1995 “Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë
16. Ligji nr. 7905, datë 21.3.1995 “Kodi i Procedurës Penale i Republikës së Shqipërisë”
17. Konventa është ratifikuar nga Shqipëria me ligjin nr. 10071, datë 9.02.2009.
18. Neni 121/a i KP-së, i ndryshuar me Ligjin Nr. 23/2012, datë 1 mars 2012
19. Ligji nr. 144/2013 “Për shtesa dhe ndryshimet në ligjin nr. 7895, datë 27.01.1995 “Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë”, i ndryshuar
20. Neni 130/a i KP-së, i ndryshuar me Ligjin Nr. 23/2012. “Për shtesa dhe ndryshime në ligjin nr. 7895, datë 27.01.1995 “Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë”, i ndryshuar
21. Neni 50 i KP-së. Germat “ç/1” dhe “e/1” u shtuan dhe germat “g” dhe “j” u ndryshuan me ligjin nr.144, datë 2 maj 2013,
22. Hysi, Vasilika, Veprat penale ndaj grave dhe fëmijëve dhe politikat kundër krimit në Shqipëri, Reflektime mbi ndryshimet në Kodin Penal (2012-2013), “Studime Juridike” nr. 2, 2014, Departamenti Juridik, Universiteti i Tiranës.
23. Ligji nr. 7905, datë 21 mars 1995 “Kodi i Procedurës Penale i Republikës së Shqipërisë”.
24. Kodi Penal i RS-së, *Fletorja Zyrtare e Republikës së Serbisë*, nr. 85/2005, 88/2005 – korrigjim, 107/2005 – korrigjim, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, dhe 35/2019.
25. Ligji “Për mbrojtjen nga dhuna në familje”, *Fletorja Zyrtare e Malit të Zi*, nr. 046/10, datë 06.08.2010 dhe 040/11, datë 08.08.2011.
26. Ligji nr. 03/L-182 “Për mbrojtjen e dhunës në familje”.
27. Kodi i Procedurës Penale, nr. 08/L-032, neni 21, *Gazeta Zyrtare*, 2/2022, Kuvendi i Republikës së Kosovës
28. Ligji nr. 06/L-054 Për Gjykatat., 22/2018, Kuvendi i Republikës së Kosovës
29. Raporti i përparimit të R. Maqedonisë së Veriut gjatë realizmit të Planit Nacional të Veprimit për implementimin e Konventës së Stambollit, që mund të merret ne [NAP-finalen.pdf](#)
30. Konventa për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave, 3 shtator 1981.
31. Vesna Jarić, Nadežda Radović, Rečnik rodne ravnopravnosti, Heinrich Boll Stiftung, Beograd, март 2010 година.

BUSINESS AND HUMAN RIGHTS IN ALBANIAN LAW: LEGAL TOOLS FOR PROMOTING SUSTAINABLE CORPORATE PRACTICES¹

Ledja Burnazi Mitllari²

Abstract

The integration of human rights principles into business conduct is an emerging imperative in the global movement toward sustainable development. This paper examines the current state of Albanian legislation regarding the protection of human rights in the corporate and business context, assessing its alignment with international frameworks such as the UN Guiding Principles on Business and Human Rights and the EU's Corporate Sustainability Due Diligence Directive. The analysis focuses on legal obligations, enforcement mechanisms, and corporate accountability in cases of human rights violations. Particular attention is paid to sectors with high social and environmental risks. By identifying existing legal gaps and opportunities for reform, the study proposes a set of juridical tools that Albania can adopt to ensure that business operations contribute positively to human dignity, social justice, and long-term sustainability. This research highlights the importance of legal infrastructure as a pillar for embedding responsible business practices within national development strategies.

Keywords: *human rights, business law, corporate law, EU Due Diligence, UNGP, Albanian legal framework*

1. Introduction

The rapid rise of the global sustainable development movement has greatly transformed the relationship between business and society, and human rights. This shift is premised in the idea that business, while frequently a force of economic development, is also sometimes often responsible for human rights abuses, such as labor abuses, environmental pollution, and displacement of communities. The United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights (UNGPs) accepted in 2011 epitomize a revolution in global jurisprudence. Released by John

¹ Author: Ledja Mitllari (Burnazi), Lecturer, Department of Law, Faculty of Law and Social Sciences, University of New York, Tirana, Albania.

² Orcid number: 0000-0003-0941-6400

Ruggie, the UNGP advanced a three-part framework based on the state duty to protect, the corporate responsibility to respect, and the right to an effective remedies for victims of business-related abuses (United Nations, 2011).

Since then, the UNGPs have led to a global 'norm cascade,' which has supported changes in the normative impact of the UNGPs at the national legislative level, in corporate governance and judiciary across jurisdictions (Wolfsteller & Li, 2022). The UNGPs have been discussed as a basis for a transnational regulatory regime that intermingles voluntary corporate-driven initiatives with emerging legal requirements (Wolfsteller & Li, 2022). This new hybrid model of 'institutionalized voluntarism' has pushed companies to introduce human rights due diligence, even in the case of a lack of binding legal requirement (Dahan, Lerner, & Milman-Sivan, 2023).

But the impact of the UNGPs has faced criticism. They have effectively mainstreamed human rights in corporate social responsibility (CSR) mechanisms, although their nonobligatory nature has made them difficult to enforce. There is consequently an emerging trend to adopt mandatory HREM laws, especially within the EU (Dahan, Lerner and Milman-Sivan, 2023). These trends represent a move from soft law to hard law, part of the broader move toward the legal codification of corporate human rights duties.

The link between corporate responsibility and human rights standards is more problematic than ever in Albania as the country engages in the process of accession to the European Union. The EU has made it clear that applicant countries must harmonize their legal systems with the entire *acquis communautaire*, including directives on corporate sustainability, environmental protection and workers' rights. International treaties and many of their rights are enshrined in the country's Constitution. However, the domestic legal system is fragmented and human rights in business are addressed in an *ad hoc* manner under multiple laws and regulations (Wolfsteller and Li 2022).

Enforcement procedures in Albania are weak and the business sector is not well informed about its human rights responsibilities. This results in a great divide between what is on paper and what is in reality. As Wolfsteller and Li (2022) pointed out, the effectiveness of the UNGPs is not only a matter of the acceptance of the principles but it lies in the institutional readiness and political ambitions to implement such principles appropriately.

This paper seeks to fill some of this void and it does so by examining the existing legal instruments in Albania which can help bring about the corporate

sustainability. It assesses the relationship of such tools to international standards, and indicates lines of legal and institutional reform. In doing so, the paper adds to the literature on how emerging economies might give domestic operational content to the business and human rights framework in a way that transcends context-specific approaches, while avoiding a thin normative reflection.

2.Literature Review

The business and human rights academic literature has grown considerably over the last two decades, with much of it criticising corporate social responsibility (CSR), multinational corporate conduct and corporate governance. The key to understanding how legal instruments can be used to advance sustainable company practices in transition economies such as Albania is to consider these themes.

Aguinis and Glavas (2012) suggested a multi-level model of CSR practicing which link individual, organization and institution. Their meta-analysis of 700+ CSR studies demonstrates that inducta context, defined as the country regulatory quality, rule of law and public governance, significantly influences the degree to which corporations behave (Aguinis & Glavas, 2012). This Observation is even more topical in the case of Albania, where institutional fragility and a lack of efficient regulation make it impossible for CSR and human rights compliance standards to become effective. The authors suggest that CSR is more than a voluntary action, but has deep roots in the social political level where the firm operates.

There has also been compelling documentation of the metamorphosis of CSR as a concept. Latapí Agudelo et al. (2019) track the evolution of CSR from a philanthropy construct, to one with integration of CSR and shared value creation, and stakeholder engagement (Latapí Agudelo, Jóhannsdóttir, & Davídsdóttir, 2019). This change reflects increasing social and community pressures on businesses to do more than not do the wrong thing, but actually contribute to sustainable development. In a context like Albania in which interpersonal trust is low and institutional governance is weak, and where the instruments of corporate accountability need further reinforcement, this broader meaning of CSR could lay the ground for a normative argument in support of legal change.

Critiques have been raised about the role of multinationals in determining the state of human rights in the developing world. Drawing on examples in South Africa, Ferreira (2024) explains how MNCs frequently take advantage of legal lacunae and jurisdictional puzzles in host countries to escape liability for human rights abuses (Ferreira, 2024). [...] And that's especially worrying in a place like

Albania, where countries are encouraged to invest overseas as part of an economic development strategy, but regulations around oversight are lax. The author advocates a model which integrates voluntary CSR commitments though not in absence of binding legal obligations which can include corporate criminal liability for human rights violations.

Muchlinski (2014) also highlights the two-faced character of MNCs as the engines of the economic growth as well as the potential violators of human rights. However, if international soft law legal standards, such as from the UN Guiding Principles, has increased the sensitivity, they still lack the teeth, above all in environments with relatively few capacity of institutions (Muchlinski, 2014). This highlights the importance of national legal mechanisms capable of making companies accountable, especially in industries like mining, textiles and energy, which are particularly ripe for abuse.

In the domain of corporate governances, Friede, Busch, and Bassen (2015) conducted a meta analysis of more than 2,000 empirical studies and discovered that better corporate governance leads to good sustainable business performance (Friede, Busch, & Bassen, 2015). They find that transparency, board diversity and stakeholder involvement are the important predictors of the firm environmental and social performance. For Albania, this means that legal reforms should not enforce counterproductive rules and regulations, but also incite governance innovations that will steer corporate incentives towards long-term societal interests.

Fatima and Elbanna (2023) present a systematic review of CSR adoption in developing economies and suggest an alternative framework with internal and external prompts, institutional pressures and stakeholder involvement (Fatima & Elbanna, 2023). Especially useful is the framework for Albania where the institutional capacity and network of stakeholders are still being developed.

Aras-Beger and Taşkın (2021) discriminate CSR practices between MNCs and SMEs and analyze the impact of firm size, ownership structure, and stakeholder networks on CSR behavior (Aras-Beger & Taşkın, 2021). It is this distinction that is important to understand the diverse terrain of corporate responsibility in Albania.

Lastly, the literature calls for the need to situate global norms in local settings. The effectiveness of the UN Guiding Principles power resides not only in the promulgation of the norms, but also in the institutional capacity, political will and civil societies involved in each country (Wolfsteller & Li, 2022). In a country like Albania, where civil society is strong but underfunded, and where legal

institutions are still institutionalising, a multi-stakeholder approach is required to translate international values into effective domestic realities.

International Legal framework application (soft and hard)

Sphere The UN Guiding Principles on Business and Human Rights (UNGPs), adopted by the UN Human Rights Council in 2011, have emerged as the international norm for addressing business-related human rights impacts. The UNGPs, established by John Ruggie, are informed by three fundamental pillars: (1) the state responsibility to protect human rights, (2) the corporate duty to respect human rights, and (3) the right of victims of corporate abuses to access effective remedies (United Nations, 2011).

Despite not being a legal instrument, the UNGPs have had substantial impact on soft law resolutions and emerging hard law initiatives, including guidance on corporate behavior and national regulations across the globe (United Nations, 2011). The UNGPs are supported by several other international instruments that strengthen corporate accountability. These are the OECD Guidelines for Multinational Enterprises with its voluntary recommendations and standards of responsible business conduct in the area of employment, environment and anti-corruption, the ILO Tripartite Declaration of Principles concerning Multination Enterprises and Social Policy endorsing labour rights and decent work, and the EU Charter of Fundamental Rights that entrenches social and economic rights relevant to business (Wolfsteller & Li, 2022). The corporate sustainability context in Europe is also rapidly evolving with the introduction of the Corporate Sustainability Due Diligence Directive. The proposed regulation, which is being negotiated, will do just that – it would force big companies within and outside the EU to conduct human rights and environmental due diligence. It calls for companies to recognize, guard against, mitigate and account for any negative effects they have on human rights and the environment throughout their business and value chain. It is indeed heralded that the CSDDD move beyond voluntary CSR towards mandatory norms, in so doing solidifying the UNGP's normative grip (De Schutter 2013).

To Albania, these international norms are not irrelevant as a candidate country for European Union integration. Albania has signed and ratified a multitude of international human rights treaties, these include the European Convention on Human Rights (ECHR), the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR). Under Article 122 of the Constitution of Albania, international agreements that were concluded and were in force, take precedent over conflicting national law forming an autonomous and directly applicable part of the domestic

legal order (Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë, 1998). This monist conception of law allows the direct application of international human rights standards, also with regard to business activities. Yet the realization of these obligations is uneven in practice.

Although Albania has sectoral laws related to labor rights, environmental protection and anticorruption, it does not have a coherent action-oriented national strategy or a consolidated legal framework which explicitly includes business and human rights principles. The gap further demonstrates the necessity for legal alignment and institution building to bring Albania's legislation in line with increasingly international standards.

4. Albanian Legal Framework and its implications for BHR

Republic of Albania's Constitution offers an important basis for the protection of human rights, and many of these can be related directly to business behavior. It ensures rights of to life (Article 21), human dignity (Article 3), freedom of occupation (Article 49) and right to a clean environment (Article 56) etc. These provisions embody Albania's adherence to international human rights standards and offer a constitutional foundation for the protection of corporate conduct.

Most importantly, Art. 17 of the Constitution specifically states that restrictions on human rights and liberties can be established for such rights and liberties exclusively by law and they must be vital to a democratic society, they can be proportionate to the situation, and cannot infringe the substance of such rights and liberties. This is a necessity of proportionality when it comes to the trade-off between economic development and the preservation of social and environmental rights.

Further Article 122 provides for the precedence of treaties approved by the Parliament over contradicting domestic law. This monist approach also allows the direct application of international human rights treaties, including the ECHR and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) by Albanian courts, and by individuals and civil society. This construction of a constitution makes it possible to incorporate the norms of international business and human rights into domestic legislation and jurisprudence.

Albania has adopted several laws that are not framed directly within the business and human rights field but that relate to important aspects of company responsibility:

- Labour Code (Law No. 7961/1995, as amended by Law No. 136/2015); regulates employment relationships and working conditions; working conditions

(health and safety at work); non-discrimination; right to collective bargaining. It includes international labor standards and acknowledges the obligatory nature of the ILO conventions ratified.

- Law for Environmental Protection (No. 10431/2011): The Law requires businesses to carry out environmental impact assessments (EIAs), and companies are also required to control and reduce environmental damage. It also ensures the involvement of the public in environmental decisions, consistent with the Aarhus Convention.

- Law for consumer, protection from no. 9902/2008: This law protects the consumer from unfair business practices, misleading advertising, and dangerous goods. It enshrines the entitlement to information and redress, that are integral to economic justice.

- Law on Entrepreneurship and Companies: In Albania there is not a specific code on corporate governance; however, several provisions under the Law on Commercial Companies (Law No. 9901/2008) and FSA regulations tend to enhance transparency, accountability and shareholder rights especially in listed companies.

However, the overarching framework is overly piecemeal and reactive. There is no comprehensive law at the moment that would specifically link business and human rights obligations or require human rights due diligence. This silo-ed approach leads to reduced efficacy of legal protections and enforcement gaps, especially in industries such as mining, textiles and energy, which have high rates of right violations (Bajraktari and Qatani (2024)).

Second, there is a continuing major obstacle of institutional capacity. State authorities and the NEA who are responsible for ensuring compliance often do not have resources, independence or technical capacity to effectively monitor compliance. Civil society organizations are crucial in filling these gaps, and yet they too are challenged by funding, access to information, and their legal standing in court.

In this regard, below will be explained some certain court cases that illustrate the situation of the respect for business and human rights in Albania, from by the the textile and footwear industry into environmental damages etc.

Albanian textile and footwear industry, where a considerable number of women are employed, has been several times reprimanded due to the abuse of

workers' rights. Workers frequently complain of being overworked, underpaid, without contracts and working in dangerous conditions. According to a 2019 research by the European University of Tirana, most businesses in this industry channel their activities by hiding under the labor inspectorate's radar or not contributing properly to the social security (European University of Tirana, 2019). But enforcement is weak, and workers have little recourse, under both Albania's Labor Code and its international commitments.

Community protests and legal challenges over the environmental and social impact of several hydropower projects in northern and southeastern Albania also have driven up costs. In the Valbona Valley, local inhabitants and environmental organizations fought against the construction of dams that would destroy biodiversity and would stand in the way of traditional livelihoods. Eventually the courts decided in favour of the community, however, the case did reveal failures in the EIA and public consultation (Environmental Justice Atlas, 2020).

Workers at the Bulqiza chrome mines have complained of unsafe conditions, the absence of protective equipment and low pay. A deadly 2019 miner's death spurred a strike for better safety standards and union recognition. The company at issue had been charged with union-busting and retaliatory firings. This case is indicative of the corporate impunity and the feeble labour protection in the extractives (Bajraktari and Qatani, 2024).

There is a need to be emphasised the case of Egedeniz Textile (Turkey, applicable to Albania). Not from Albania, but Egedeniz Textile (a Turkish supplier in the region) has been commended on their living wage protocol, gender equality initiatives, and environmental initiatives. According to their model, it shows how companies in the textile industry can be in line with United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights and still be competitive (Egedeniz Textile, 2021). This case is one that can be used as a model by Albanian companies, in their efforts aiming at improving their human rights performance.

In the municipality of Përmet, local people have managed to stop a foreign investment that would have led to large-scale privatisation of for the use of the thermal springs, one of the few remaining communal assets of great economic and cultural importance. The case, backed by civil society, drew attention to the relevance of the principle of free, prior and informed consent (FPIC) and the role of community mobilization to defend rights (Environmental Justice Atlas, 2020).

5. Legal Innovation to Promote Corporate Sustainability

Regulatory Tools

In Albania different forms of regulation are used for corporate behaviour regulation, such as licensing systems, inspections, and administrative sanctions. Sector specific instruments are used by the State Labour Inspectorate, the National Environment Agency and the Financial Supervisory Authority. These are the agencies that are supposed to oversee everything from labor laws to the environment to finance.

But the impact of these regulatory instruments is constrained by a number of structural problems. For one, the institutional capacity is still weak - the agencies are frequently under-financed and lack technical capability. Second, political manipulation and greed, corrupt enforcement bodies' independence and credibility. Third, the splitting of regulatory authority results in regulatory vacuum and uneven implementation of the law (Bajraktari & Qatani, 2024).

So far, for instance, environmental permits are required for all industrial projects, but EIAs are often superficial or disregarded in practice. At the same time, labor inspections are limited and reactive, targeting formal firms and ignoring the large informal economy. These gaps undermine the credibility of deterrents behind regulators' sanctions and help sustaining rights abuses, especially in highly exposed sectors including construction, mining, and textiles (Ministry of Finance and Economy, 2025; AFSA, 2023).

Transparency and Reporting

Infrastructure Albania has made some advancements in accordance with the EU Non-Financial Reporting Directive (Directive 2014/95/EU) in terms of disclosure of information on environmental, social and governance (ESG) matters by large public interest entities. Since the year 2019 the Albanian Law on Some amendments and Additions to the Law On Business Corporations requires certain commercial companies to file annual non-financial reports, which traditional focus in environmental, employee employment practices, social social responsibility. (Aguinis & Glavas, 2012).

But the application is limited in scope because it applies only to a few dozen large companies. Its large and medium enterprises, which constitute the backbone of the Albanian economy, are not in compliance with such obligations. Furthermore, there are weak enforcement and quality assurance procedures, and

certain companies view non-financial reporting as an exercise to check a box rather than for accountability purposes (Ministry of Finance and Economy, 2025).

During a regional conference on corporate governance and sustainability reporting in 2022 in Tirana, the importance of capacity-building for such bodies and committees, in particular, was highlighted. Members also emphasised the need to integrate the country standards with the European Sustainability Reporting Standards (ESRS) and to empower the audit committees to play a much more effective role in ensuring transparency and accountability (AFSA, 2023).

Grievance Mechanisms

Access to remedy is a fundamental pillar of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights. In Albania RAD can be obtained from civil, administrative and criminal courts. Persons who suffer from abuse by companies may bring lawsuits for damages, apply for injunctions or even contest regulatory actions. However, the courts are slow, the costs are high and the independence of the judiciary is often questioned, making citizens less inclined to use the courts (Bajraktari & Qatani, 2014).

There also are non-judicial grievance mechanisms. The People's Advocate (Avokati i Popullit) is an ombudsman institution, competent to hear complaints against both public authorities and private entities. The Ombudsman's office is said to have a wide mandate and constitutional independence and while its views are not binding and its capacities are deemed limited in addressing numerous corporate related complaints (Council of Europe MONEYVAL, 2024).

Civil society institutions are crucial in offering assistance to victims, public awareness, and lobbying for policy changes. But their own legal and financial limits—such as lack of standing in court, access to information, and reliance on foreign financing—stand in their way.

Gaps and Challenges

In spite of Albania's advances in harmonizing national law and practice with international human rights standards and the requirements of the EU integration, several systemic and structural obstacles still remain in place that obstruct the meaningful implementation of the business and human rights framework.

Dismemberment of the Legal Architecture

One of the long standing problems is the fragmentation of law. Business and human rights issues are dealt with through a myriad of, often separate, laws and regulations. No overarching national action plan, consolidated legislation or legal framework has been developed that includes human rights due diligence, corporate accountability and access to redress in an orchestrated manner (Bajraktari & Qatani, 2024). This lack of coherence in the law has created uneven enforcement, regulatory duplication and enforcement gaps—particularly in high-risk industries such as extractives, construction, and agriculture (U.S. Department of State, 2023).

Enforcement Deficiency and Capacity of Institutions

It could be difficult to enforce compliance given inadequacy in terms of capacity, independence and technical expertise of the regulatory authorities established in Albania,(Bajraktari & Qatani, 2024).

Corruption and political interference continue to challenge institutional integrity, notably in the court and law enforcement system (US Department of State, 2023). This erodes public trust and permits corporate wrongdoing to be left unchecked.

Corporate Awareness and Engagement is Quite Limited

Knowledge of human rights among businesses in Albania—particularly small and medium enterprises (SMEs)—is low. CSRs are usually voluntary and superficial with external commitment being due to donor funded projects and foreign investors (Aguinis & Glavas, 2012). Companies are not incentivized to the sufficient extent nor is there sufficient training, regulation to require meaningful human rights policies, on whether to conduct due diligence. This is exacerbated by a lack of industry specific guidance, or supported government platforms to engage business on human rights.

Barriers to Access to Justice

Victims of human rights abuses by businesses still lack access to adequate remedies. Legal Cures Although legal remedies exist, the judicial process is cumbersome, expensive, and at times is seen uncommitted to independence (Bajraktari & Qatani, 2024). Procedural difficulty, excessive legal costs, and limited legal assistance further discourage individuals, particularly those who belong to the marginalized, to seek recourse. Non-judicial procedures, including the People's Advocate, provide an alternative path of redress, however, they lack authority to enforce and have limited capacity to address complex corporate complaints (U.S. Department of State, 2023).

Furthermore, the civil society organizations, largely protective of the victims and campaigning for reforms, are still confronted with the legal and financial restrictions such as being deprived from the information, not having standing in the court, and being financed by the foreign donors (Bajraktari & Qatani, 2024). All of these obstacles weaken the ecosystem of accountability and foster an atmosphere of impunity

CONCLUSIONS

The intersection between business and human rights in Albanian legislation is a frontier which is of paramount significance to the country's modernizing project and its aspiration to European Union membership. As Albania advances towards a market-based economy based on democratic values, the need to create and maintain legal instruments to encourage responsible business behaviour is becoming more and more pressing.

The study emphasized the need for national legislation to be in line with international human rights norms, particularly for corporate accountability. Laws and regulations—from those protecting labor and the environment to anti-corruption measures and corporate due diligence requirements—are the foundation of a rights-based approach to economic governance. Yet the efficacy of such instruments is a function not just of their formal incorporation but also of their conversationalist, institutional synergy and judicial indispensability.

From an academic point of view and perspective, Albania presents an intriguing laboratory for studying how transitional legal systems have sought to adapt the principles of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights and the OECD Guidelines for Multinational Enterprises. The Albanian experience suggests that a legalistic approach should be pursued, while account is also taken of a multi-faceted and multi-stake-holder sensitive way to frame the law, including implementation through private sector involvement, civil society monitoring and international cooperation.

In this sense sustainable corporate governance promotion is not simply a regulation challenge but a normative project about differentiating the function of business in society. A sound legal architecture enshrining human rights in corporate governance can act as a spur to inclusive growth, environmental care, and democratic settlement.

In the end, Albania's success in this area will hinge on its ability to establish an institutionalized culture of accountability and transparency, one in which legal norms are not just written but embraced by both public and private actors. For

academics, policy-makers, and practitioners, this, new developing juridical terrain creates rich opportunities for ongoing applied research and continued discussion on the transformative power of law in advancing business and human rights.

Recommendations

In line with international best practices and in support of sustainable business practices, Albania should:

1. Implement a National Action Plan on Business and Human Rights, as called for by the UN Working Group.
2. Work with other organizations to harmonize laws to ensure the development of a consistent legal framework that comprehensively addresses business-related human rights abuses.
3. Put in place tougher measures of enforcement, including inspector training and more financial resources for regulatory agencies.
4. Require large companies to report on non-financial matters and issue recommendations to SMEs.
5. Improve access to remedies for victims, including by providing legal aid and assistance to civil society organizations.
6. Educate the public through campaigns and engagement with stakeholders.

References

1. Aguinis, H., & Glavas, A. (2012). What we know and don't know about corporate social responsibility: A review and research agenda. *Journal of Management*, 38(4), 932–968.
2. American Bar Association Center for Human Rights. (2019, July 1). Communities under pressure – Findings from Valbona, Albania. Business & Human Rights Resource Centre. <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/communities-under-pressure-findings-from-valbona-albania/>
3. Aras-Beger, G., & Taşkın, F. D. (2021). Corporate social responsibility in multinational companies (MNCs), SMEs, and small businesses.
4. Arqimandriti, M. (2016). Women's labour rights in textile and footwear sector in Albania.

5. Academia.edu. https://www.academia.edu/43299844/Womens_Labour_Rights_in_textile_and_footwear_sector_in_Albania
6. Bajraktari, A., & Qatani, E. (2024). Fragmentation in Albanian business law: A human rights perspective. *Albanian Journal of Legal Studies*, 12(1), 45–67.
7. Dahan, Y., Lerner, H., & Milman-Sivan, F. (2023). Shared responsibility and labor rights in global supply chains. *Journal of Business Ethics*, 182, 1025–1040. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10551-021-04988-w>
8. De Schutter, O. (2013). The concept of ‘due diligence’ in the UN Guiding Principles on Business and Human Rights. *European Journal of International Law*, 28(3), 899–919.
9. Eccles, R. G., Ioannou, I., & Serafeim, G. (2014). The impact of corporate sustainability on organizational processes and performance. *Management Science*, 60(11), 2835–2857. <https://www.jstor.org/stable/24550546>
10. Fatima, T., & Elbanna, S. (2023). Corporate social responsibility (CSR) implementation: A review and a research agenda towards an integrative framework.
11. Ferreira, D. (2024). Multinational corporations and human rights: The need for a hybrid regulatory model. *Journal of Business Ethics*, 182, 1025–1040.
12. Friede, G., Busch, T., & Bassen, A. (2015). ESG and financial performance: Aggregated evidence from more than 2000 empirical studies. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 5(4), 210–233.
13. Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë [Constitution of the Republic of Albania]. (1998). https://www.gjk.gov.al/web/constitution_of_albania_2090.pdf
14. Labor Code of the Republic of Albania (Law No. 7961/1995, amended by Law No. 136/2015). <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/20982>
15. Latapí Agudelo, M. A., Jóhannsdóttir, L., & Davídsdóttir, B. (2019). A literature review of the history and evolution of corporate social responsibility. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 4(1). <https://doi.org/10.1186/s40991-018-0039-y>
16. Law on Commercial Companies (Law No. 9901/2008) as amended.
17. Law on Consumer Protection (Law No. 9902/2008).
18. Law on Environmental Protection (Law No. 10431/2011).
19. Margolis, J. D., & Walsh, J. P. (2003). Misery loves companies: Rethinking social

21. initiatives by business. *Administrative Science Quarterly*, 48(2), 268–305. <https://www.jstor.org/stable/3556659>
22. Myers, C., & Czarnecki, J. J. (2021). Sustainable business law? The key role of corporate governance and finance. *Pace Environmental Law Review*, 38(4), 991–1025. <https://www.jstor.org/stable/48647568>
23. OECD. (n.d.). OECD legal instruments. <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0144> (accessed 16 April 2025)
24. Oculus News. (2024, November 25). Women in Vlora's textile industry protest against abuse and exploitation. Ocnal.com. <https://www.ocnal.com/2024/11/women-in-vloras-textile-industry.html>
25. Reif, L. C. (2017). The UN Guiding Principles on Business and Human Rights and networked governance: Improving the role of human rights ombudsman institutions as national remedies. *Human Rights Law Review*, 17(4), 603–632. https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-030-02006-4_1179-1
26. U.S. Department of State. (2023). Albania 2023 human rights report. <https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/albania/>
27. United Nations. (2011). Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations “Protect, Respect and Remedy” Framework. https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/guidingprinciplesbusinessshr_en.pdf (accessed 19 April 2025)
28. Wolfsteller, R., & Li, Y. (2022). Business and human rights regulation after the UN Guiding Principles: Accountability, governance, effectiveness. *Human Rights Review*, 23(1), 1–17. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12142-022-00656-2>

COMPLIANCE OF THE INSURANCE SUPERVISION LAW WITH THE EU INSURANCE DIRECTIVES (SOLVENCY)

Dritan Dauti

Master of Law, PhD student, Faculty of Law „Iustiniannus Primus“, Skopje,

“St. Cyril and Methodius” University, Skopje, dritandauti4@gmail.com

Abstract

In the world we live in, whether we like it or not, we are faced with the term insurance every day. Insurance is an institution that compensates for damages occurred in society, objects or people, under the influence of natural forces or accidents. Protection from unwanted events is provided through insurance of objects, people's lives, etc. The European Union provides directives so that member states and other countries that want to become EU members are obliged to harmonize them with domestic laws. The Republic of Macedonia, as a country that is in negotiations to become a member of the European Union, is forced to harmonize its laws with all European Union directives in every aspect. By doing so, it is forced to harmonize the insurance supervision law with the directives of the European Union on insurance - solvency. In this research paper, we will analyze the insurance supervision law and analyze whether and to what extent the Republic of North Macedonia harmonizes the insurance supervision law with the directives of the European Union, solvency.

Keywords: *Insurance, life insurance, reinsurance, directive, compliance.*

Вовед

Во светот каде живееме сакаме или не секој ден се соочуваме со терминот осигурување. Терминот осигурување не насочува кон сигурноста на нешта или пак на паричниот износ што би го добиле односно оствариле во случај на несреќа. Кога ќе се споменуваат поимите ризик, штета или оштета сите тие зборови не насочат на нивна тесна поврзаност со осигурувањето, додека самиот збор осигурување создава претстава за сигурност. Осигурувањето претставува институција која ги надоместува настанатите

штети во општеството, објекти или кај луѓето, под дејство на природните сили или несреќни случаи.

Зборот осигурување потекнува од зборовите “assurance“ и “insurance“ коишто според нивното пошироко значење означуваат сигурност, доверба во нешто, заштита, обезбедување, гаранција и сл. Основната цел и општественото значење на осигурувањето е да обезбеди заштита од ризик, на сопствениците и на трети лица.¹ Осигурувањето е широк поим, но во главно се дефинира како гаранција или заштита од некој ризик. Како што знаеме во светот настанувале па и ден денес настануваат разни катастрофи, хаварии, земјотреси, пожари кои причиниле големи штети, со тоа го принудуваат човекот да направи нешто за да се заштити од такви несакани настани. Заштита од несаканите настани се обезбедува преку осигурувањето на објектите, на животот на луѓето и тн.

Затоа може да заклучиме дека осигурувањето е секаде околу нас, и дека ние сакаме или не односно свесни или не секој од нас на некој начин се соочува со терминот осигурување.

Европската Унија предвидува директиви кои државите членки и другите држави кои сакаат да станат членки на ЕУ се обврзани да ги усогласуваат со домашните закони, на пример Р.С. Македонија како држава која е во преговори за да стане членка на Европска унија се принудува во секој аспект да ги усогласува законите со сите директиви на Европска унија. Со тоа што предмет на овој истражувачки труд е усогласувањето на законот за осигурување со директивите на Европската унија за осигурување-Солвентност. За која тема ќе анализираме дали и до која мера Р.С. Македонија го усогласува законот за супервизија на осигурување и другите закони во врска со осигурувањето со директивите на Европската унија.

Усогласеност на законот за супервизија на осигурување со директивата на ЕУ за осигурување (солвентност)

Законот за супервизија на осигурувањето е донесен во 2002 година, кој до ден денес има претрпено многу промени. Истиот закон се состои од седумнаесет дела почнувајќи од основните одредби, па се до преодни и завршни одредби.²

¹ Осигурување, учебно помагало, д-р Тито Беличанец, 2010.

² Закон за супервизија на осигурување, сл. Весник бр.27/2002, 98/2002, 79/2007,88/2008, 67/2010, 44/2011, 188/2013, 30/2014, 43/2014, 112/2014, 153/2015, 192/2015, 23/2016, 83/2018, 101/2019, 31/2020, 173/2022 и 3/2025 год.

Првиот дел се однесува на основните одредби. Овој дел се состои од основни одредби, право на осигурување, друштва за осигурување, работи на осигурување и работи на реосигурување, класи на осигурување и тн. Со овој закон се уредуваат условите под кои можат да се вршат работи на осигурување на живот, неживотно осигурување и реосигурување, работи на застапување во осигурувањето, осигурително брокерски работи, основање, работење, супервизија и престанок со работа на трговските друштва за осигурување и реосигурување (во натамошниот текст: друштва за осигурување), осигурителните брокерски друштва и друштвата за застапување во осигурувањето како и основањето и работењето на Агенцијата за супервизија на осигурување.³

Правните и физичките лица кои вршат дејност и граѓаните во Р.С. Македонија, се осигуруваат во друштвата за осигурување основани согласно со овој закон. Друштво за осигурување се основа како акционерско друштво со седиште во Р.С. Македонија, под условите утврдени со овој закон и со законот за трговските друштва. Името друштво за осигурување не може да влезе во називот на трговско друштво или друго правно лице кое не ги исполнува условите наведени погоре за да добие лиценца за друштво за осигурување. Друштвото за осигурување може да врши само работи на осигурување и/или реосигурување. Во однос на работите за осигурување влегуваат договорите за осигурување на живот и неживотно осигурување, договори за соосигурување и договори за пасивно осигурување. Работи на реосигурување се склучување и исполнување на договори за реосигурување, од страна на друштвата за осигурување регистрирани за активно реосигурување, на вишоците на ризици над нивото на максимално покритие на друштвата за осигурување.

Потоа во однос на класите на осигурување објаснува што поточно паѓат во животно осигурување и што во неживотно осигурување, како што се пожар, луѓа, осигурување на моторни возила, осигурување на кредити и тн. Друштво за осигурување може да врши работи на осигурување во една или повеќе класи на осигурување. Работи на осигурување може да вршат друштво за осигурување со седиште во Р.С. Македонија, кое има дозвола за вршење на работи на осигурување од страна на Агенцијата за супервизија на осигурувањето, филијала на странско друштво за осигурување која добила дозвола за вршење на работи за осигурување од страна на Агенцијата за супервизија на осигурувањето и друштво за осигурување на земја членка, кое

³ Член 1 од Закон за супервизија на осигурување, сл. Весник бр.27/2002, 98/2002, 79/2007,88/2008, 67/2010, 44/2011, 188/2013, 30/2014, 43/2014, 112/2014, 153/2015, 192/2015, 23/2016, 83/2018, 101/2019, 31/2020, 173/2022 и 3/2025 год.

основало филијала на територијата на Р.С. Македонија или е овластено директно да врши работи на осигурување на територијата на Р.С. Македонија, согласно овој закон. Од погоренаведеното може да заклучиме дека овој дел речиси целосно е хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија.⁴ Со тоа што истата директива прецизно ги одвојува друштвата за осигурување нивното основање и работење. Кој дел исто така и кај нас од кога е донесен па се до ден денеска има претрпено многу промени.

Вториот дел се однесува на друштво за осигурување. Друштво за осигурување е акционерско друштво со седиште во Република Македонија кое има дозвола од Агенцијата за супервизија на осигурување за вршење работи на осигурување. Друштвото за осигурување може да се основа како: друштво за осигурување; друштво за реосигурување и друштво за осигурување и реосигурување. Друштво за осигурување може да основаат домашни и странски физички и правни лица. Акционер на друштво за осигурување не може да биде лице спрема кое е во тек стечајна или ликвидациона постапка, доколку е правно лице, потоа да не работи спротивно на одредбите од законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам итн. Акционерскиот капитал на друштвото за осигурување треба да биде најмалку во висина на гарантниот фонд од членот 77 на овој закон. Со актот за основање на друштвото се определува висината на акционерскиот капитал за основање и работа на друштвото за осигурување. Учеството претставува директно или индиректно поседување сопственост на најмалку 20% од капиталот или правата на глас на други лица. Квалификувано учество претставува директно или индиректно поседување на најмалку 10% од вкупниот број на акции или од издадените акции со право на глас на друштвото за осигурување.⁵

Орган на управување и надзорен орган на друштвото за осигурување. За орган на управување во смисла на овој закон се смета управен одбор, односно извршни директори на друштвото за осигурување. Овој дел исто така во целост е хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија. Која директива исто така предвидува за гарантниот фонд и акционерскиот капитал.⁶

⁴ Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 Nov. 2009, OJEU L 335, p. 1 ff., of 17 Dec. 2009, (the “Solvency II Framework Directive”).

⁵ Член 12-16 од ЗСО

⁶ Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 Nov. 2009, OJEU L 335, p. 1 ff., of 17 Dec. 2009, (the “Solvency II Framework Directive”).

Делот три се однесува на основање и работење на друштвото за осигурување. Дозволи во врска со вршење на работи на осигурување. Друштво за осигурување е должно за вршење на работи на осигурување да добие дозвола од страна на Агенцијата за супервизија на осигурување. За воведување нова класа на осигурување друштвото за осигурување е должно да добие дозвола од страна на Агенцијата за супервизија на осигурување.

Услови на полиси и известувања на осигурениците. Договори за осигурување и општи услови на полиси. Ако осигурувањето покрива ризици на територијата на Р.С. Македонија, договорот за осигурување особено ќе ги содржи следниве податоци: настани врз основа на кои настанува обврската на друштвото за плаќања кои произлегуваат од договорот за осигурување, како и настани поради кои обврската на друштвото за осигурување за плаќање престанува, начин на извршување, обем и пристигнување на обврските на друштвото за осигурување, износот и условите за плаќање на премија, како и правни последици во случај на неплаќање, период на важење на договорот за осигурување, во кој особено треба да се наведе: начин на автоматско обновување на договорот за осигурување, начин на кој договорот за осигурување може да се откаже, делумно или целосно да се прекине, како и обврски на друштвото за осигурување во тие случаи, последици од побарувања кои произлегуваат од договори за осигурување во случај на пропуштање на предвидените рокови и во однос на осигурување на живот, рокови и услови, како и обем на авансни плаќања согласно со полисите за осигурување, рокови и услови кои се однесуваат на учество на осигурениците во добивката на друштвото за осигурување, како и критериуми за пресметка на нивното учество, и услови и методи за пресметка и исплата на откупна вредност. Известување на осигурениците при склучување на договори за осигурување. Ако осигуреникот е физичко лице, друштвото за осигурување или осигурителното брокерско друштво, друштво за застапување во осигурувањето или застапникот во осигурувањето се должни, при склучување на договорот за осигурување наведено погоре, во писмена форма да го известат лицето за следново: назив, правен статус, седиште и адреса на друштвото за осигурување, како и филијалата преку која е склучен договорот за осигурување, општите и посебни услови на полиси кои се применуваат на осигуреникот и осигурителот и законот што го регулира договорот за осигурување, случаи при кои општите и посебни услови на полисата не се применуваат на односот меѓу осигурителот и осигуреникот, извршување, обемот и пристигнување на обврските на друштвото за осигурување, период на важење на договорот за осигурување, износот на премија, како и пресек на премијата по одделни ризици (доколку со договорот за осигурување се

покриени ризици кои произлегуваат од неколку класи на осигурување) и износите на даноци, такси и други трошоци по основа на премијата и вкупниот износ што треба да се плати, право на одложување или прекинување на договорот за осигурување и упатување на Агенцијата за супервизија на осигурување, како надлежен орган за супервизија на друштвото за осигурување до кое може да се достави жалба во однос на друштвата за осигурување и осигурителните брокерски друштва.⁷

Вршење на работи на осигурување надвор од територијата на Р.С. Македонија. Друштвото за осигурување преку филијала или директно, може да врши работи на осигурување на територијата на земјата членка, и тоа за оние класи на осигурување за кои има дозвола од Агенцијата за супервизија на осигурување за вршење работи на осигурување на територијата на Република Македонија, доколку ги исполнува условите согласно со прописите на таа земја членка. Ако друштвото за осигурување склучува договори за осигурување кои покриваат ризици во земјата членка, ќе се смета дека тоа врши работи на осигурување во таа земја членка. Друштвото за осигурување преку филијала или директно, може да врши работи на осигурување на територијата на земјата членка, и тоа за оние класи на осигурување за кои има дозвола од Агенцијата за супервизија на осигурувањето за вршење работи на осигурување на територијата на Република Македонија, доколку ги исполнува условите согласно со прописите на таа земја членка. Овој дел исто така во целост е хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија.⁸ Која директива исто така предвидува посебен комитет CEOIPS кој издава дозволи за работа и до која комисија треба да му се доставуваат извештаи на годишно ниво. Што значи дека кај нас ова работа пред да се основа Агенцијата за супервизија на осигурување ја вршил министерството за финансии но сега по основање на Агенцијата во 2009 година, истата работа веќе ја врши Агенцијата за супервизија на осигурувањето. додека во Европската унија имаат посебен комитет кој се бави со таа работа.

Дел четврти се однесува на управување со ризик. Општи одредби за управување со ризик. Друштвото за осигурување е должно во секое време да располага со соодветен капитал во однос на обемот на работа и класите во рамките на кои врши работи на осигурување, како и ризиците на кои е изложено при вршење на тие работи. Капиталот на друштвото за осигурување

⁷ Член 31-50 од ЗСО.

⁸ Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 Nov. 2009, OJEU L 335, p. 1 ff., of 17 Dec. 2009, (the “Solvency II Framework Directive”).

се состои од основен и дополнителен капитал и се пресметува на начин утврден согласно со одредбите од оваа глава.⁹

Друштвото за осигурување е должно да ги држи средствата од капиталот на друштвото на сметки и во пласмани во Република Македонија. Потоа предвидува прописи за управување со ризик. Агенцијата за супервизија на осигурување поблиску ќе ги пропише начинот и степенот до кој одредени ставки ќе се користат при пресметка на капиталот и потребното ниво на маргината на солвентност на друштвото за осигурување, видови и опис на ставки што ќе се земат предвид при пресметка на капиталот на друштвото за осигурување итн.

Капиталот на друштвото за осигурување кое врши работи на неживотно осигурување и/или реосигурување во секое време треба да биде барем еднаков на потребното ниво на маргината на солвентност на друштвото за осигурување, кое се пресметува со примена на методот стапка на премија или методот стапка на штета, во зависност од тоа кој ќе даде повисок резултат. Гарантниот фонд го сочинуваат ставките кои влегуваат во пресметка на капиталот од член 68 на овој закон. Гарантниот фонд не смее да биде понизок од една третина од потребното ниво на маргината на солвентност. Гарантниот фонд на друштвото за осигурување кое врши работи на осигурување во рамките на класите на неживотно осигурување, не смее да биде понизок од 2.000.000 евра, ако друштвото врши работи на осигурување во одделни класи на осигурување во групата на неживотно осигурување, 3.000.000 евра ако друштвото врши работи на осигурување во сите класи на осигурување во групата на неживотно осигурување, односно одделни класи од членот 5, истиот износ се однесува и на друштвата кои вршат работи на осигурување во една или сите класи на осигурување во групата на осигурување на живот и 4.500.000 евра ако друштвото врши работи на реосигурување.

Премијата за осигурување се состои од техничка премија и дел на премијата за вршење на дејноста на осигурувањето. Техничката премија е дел од премијата наменет за исполнување на обврските од договорите за осигурување. Премијата за осигурување на живот се состои од дел од премијата на име математичка резерва-штеден дел, дел од премијата на име ризико премија и дел од премија на име трошоци за работење на друштвото за осигурување. Заради трајно обезбедување на извршувањето на обврските по договорите за осигурување, друштвото за осигурување е должно да формира технички резерви, кои се состојат од резерви за преносни премии, резерви за

⁹ Член 67 и 68 од ЗСО.

бонуси и попости, резерви за штети и други технички резерви. Средствата кои ги покриваат техничките резерви, се оние средства на друштвото за осигурување кои служат за покривање на идните обврски на друштвото за осигурување кои произлегуваат од договорите за осигурување, како и можните загуби во однос на оние ризици поврзани со вршење на работи на осигурување за кои друштвото за осигурување е должно да издвои средства за технички резерви. Предвидени се и други правила за управување со ризик, и тие се реосигурување, програма за планирано реосигурување, соосигурување, управување со ликвидност, забрана за распределба на добивката итн. Ако друштвото за осигурување не го обезбедува потребното ниво на маргината на солвентност согласно членот 75 или 76 од овој закон, како резултат на зголемените потреби од капитал или други причини, органот на управување е должен веднаш да прифати мерки за обезбедување на потребното ниво на маргината на солвентност во рамките на неговата одговорност или да предложи мерки во рамките на надежностите на други органи на друштвото за осигурување. Во случај кога правата на осигурениците се загрозени се активираат мерки на супервизорскиот орган и тоа Агенцијата за супервизија на осигурување ќе побара од друштвото за осигурување да донесе финансиски план со предлог на мерки за наредните три години, кој мора да содржи пресметка на административни трошоци, детална пресметка на приходите и расходите од вршење работи на осигурување, биланс на состојба и биланс на успех итн. Агенцијата за супервизија на осигурување ќе му наложи на друштвото за осигурување да го зголеми капиталот односно да изврши намалување на вредноста на средствата или да изврши прилагодување а пресметката на маргината на солвентност зависно од тоа во каква состојба е друштвото за осигурување. Овој дел исто така е целосно хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија, која точно во членот 44 и 45 од директивата предвидува за управувањето со ризик.¹⁰

Дел петти се однесува на доверливост на податоците.¹¹ Друштвата за осигурување се должни, сите податоци за осигурениците и/или други корисници на осигурување со кои се стекнале во текот на вршењето на работи на осигурување, да ги третираат како доверливи податоци. Обврската за чување на доверливи податоци нема да се применува ако податоците се потребни за утврдување на факти во кривични постапки или друга судска постапка и ако од надлежниот суд е добиено писмено барање за доставување на податоци, во случаи предвидени со законот за спречување перење на пари

¹⁰ Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 Nov. 2009, OJEU L 335, p. 1 ff., of 17 Dec. 2009, (the “Solvency II Framework Directive”).

¹¹ Член 107 од ЗСО.

итн. Овој дел исто така е целосно хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија, во која директива во делот пет е предвидена професионална тајна, размена на информации и промоција на супервизорски конвергент, во кој дел му се обрнува внимание на доверливоста на податоците кои се многу битни и дека може да се издаваат само на одредени случаи.

Делот шестти се однесува на овластени актуари. Актуарски работи во смисла на овој закон вршат овластени актуари. Овластен актуар е лице кое има дозвола за работа како овластен актуар од страна на Агенцијата за супервизија на осигурување. Агенцијата за супервизија на осигурување може да овласти орган или правно лице кое издава дозвола за работа како овластен актуар. Овластениот актуар е независен и самостоен во вршењето на работата и одговара за точноста на утврдените дејствија.¹²

Друштвото за осигурување коешто добило дозвола за вршење на работи на осигурување е должно да назначи овластен актуар. Друштвото за осигурување е должно да ја информира Агенцијата за супервизија на осигурување за овластениот актуар кој го назначило. Овластен актуар не смее да врши актуарски работи во друштвото за осигурување ако директно или индиректно учествува во капиталот на друштвото за осигурување ако е член на органот на управување или надзорен орган, ако е во роднинска врска до втор степен со имателите на квалификувани удели или членовите на службата за внатрешна ревизија во друштвото. Овој дел исто така е целосно хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија.¹³

Делот седум се однесува на деловни книги и извештаи. Друштвото за осигурување е должно да води трговски книги, да составува сметководствени документи, да ги вреднува средствата и обврските, изготвува годишни извештаи, и да ја известува јавноста за податоците од финансиските извештаи согласно одредбите од ЗТД и друг закон, ако со овој закон поинаку не е уредено. Овој дел исто така е целосно хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија, за кој дел во членот 276 е предвиден за специјален регистар која ја има иста намена како ова во нашиот закон.¹⁴

Делот осум се однесува на внатрешната ревизија. Надзорниот орган на друштвото за осигурување е должен да воспостави внатрешна ревизија како независна организациона единица. Надзорниот орган на друштвото за

¹² Член 110 и 111 од ЗСО.

¹³ Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 Nov. 2009, OJEU L 335, p. 1 ff., of 17 Dec. 2009, (the “Solvency II Framework Directive”).

¹⁴ Ibid.

осигурување донесува правила за работа на внатрешната ревизија.¹⁵ Внатрешните ревизори вршат целосна ревизија на работењето на друштвото за осигурување со цел да се утврди дали друштвото за осигурување ги врши работите на осигурување согласно законот, дали води трговски книги и изготвува годишни извештаи, составува сметководствени документи итн. Внатрешната ревизија се спроведува во согласност со меѓународните стандарди за внатрешна ревизија, кодексот на етичко однесување и правилата за вршење на внатрешна ревизија. Внатрешните ревизори изготвуваат годишна програма за работа која ја одобрува надзорниот орган на друштвото за осигурување. Внатрешните ревизори се должни најмалку два пати годишно да изготват извештаи за спроведената внатрешна ревизија кои содржат опис на спроведените ревизии на работењето, адекватност и ефикасност на системот на внатрешна ревизија, незаконитости и неправилности откриени при спроведувањето на внатрешната ревизија и предложените мерки за отстранување на тие незаконитости и неправилности итн. Овој дел исто така е хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија која во членот 47 го предвидува внатрешната ревизија.¹⁶

Делот девет се однесува на ревизија. Друштвото за осигурување е должно финансиските извештаи и консолидираните финансиски извештаи да ги поднесе на ревизија. Друштвото за осигурување е должно до Агенцијата за супервизија на осигурување да достави барање за добивање согласност за друштвото за ревизија кое го определило да врши ревизија на финансиските извештаи и консолидирани финансиски извештаи во рок од 15 дена од денот кога го определило. Овластениот ревизор врши ревизија и известува за билансот на состојба, билансот на успех, извештајот за промени во финансиската состојба, состојбата и промените на техничките резерви итн. Друштвото за ревизија е должно ревизорскиот извештај истовремено да го достави до органот на управување и надзорниот орган на друштвото за осигурување и до Агенцијата за супервизија на осигурување најдоцна до 30 април во тековната година за претходната календарска година. Овој дел исто така е хармонизиран со директивата 2009/138/ЕС на Европската унија.

Делот десет се однесува на Застапување и посредување во осигурувањето. Застапување во осигурувањето во смисла на овој закон претставува подготовка и склучување на договори за осигурување во име и за сметка на едно или повеќе друштва за осигурување основани согласно со овој

¹⁵ Член 123 од ЗСО.

¹⁶ Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 Nov. 2009, OJEU L 335, p. 1 ff., of 17 Dec. 2009, (the “Solvency II Framework Directive”).

закон, за производи на осигурување кои меѓусебно не си конкурираат. Застапник во осигурувањето е физичко лице кое има лиценца за застапник во осигурување од Агенцијата за супервизија на осигурување. Во овој дел се предвидуваат начинот на добивање на лиценца за застапник во осигурување, на дозвола за вршење на работи на застапување во осигурување итн. Потоа ги предвидува осигурителните брокери. Осигурително брокерски работи во смисла на овој закон се поредување на осигурително и реосигурително покритие и при реализирање на отштетни побарувања по остварен осигуран штетен настан. Осигурителен брокер е лице кое има добиено лиценца за осигурителен брокер од страна на Агенцијата за супервизија на осигурување. Осигурително брокерско друштво е правно лице- акционерско друштво со седиште во Р. Македонија кои има дозвола за вршење на осигурително брокерски работи од Агенцијата за супервизија на осигурување. Овој дел не е предвиден во директивата 2009/138/ЕС на Европската унија, но е предвидена со друга директива. Нашиот законик овој дел го гледа од големо значење бидејќи осигурителните агенти и брокери се тие лица кои вршат посредување и ги штитат осигурителот и осигуреникот. За да станеш осигурителен брокер треба да добиеш лиценца за осигурителен брокер, кои лиценци ги дава Агенцијата за супервизија на осигурувањето.¹⁷

Делот десет-А се однесува на Агенција за супервизија на осигурувањето.¹⁸ Агенцијата за супервизија на осигурување се основа како самостојно и независно регулаторно тело, со јавни овластувања утврдени во овој закон. Агенцијата во рамките на своите надлежности и овластувања се грижи за законито и ефикасно функционирање на пазарот на осигурување со цел за заштита на правата на сопствениците и корисниците на осигурување. Надлежности на агенцијата се спроведување супервизија на друштвата за осигурување, осигурителни брокерски друштва, друштва за застапување во осигурувањето, осигурителни брокери, издава и одзема дозволи, согласности и лиценци без основа на овој закон во нејзина надлежност, изрекува мерки на супервизија согласно со закон, донесува подзаконски акти за спроведување на овој закон, дава предлози за донесување на закони, членува во органите на меѓународната асоцијација на осигурителни супервизори итн. Совет на експерти е орган на агенцијата која се составува од пет члена. За да станеш член на советот на експерти мора да се исполнат условите предвидени со овој закон. Агенцијата за супервизија на осигурувањето се основа во 2009 година и целтата за оформување на ова агенцијата беше да ги контролира осигурителните друштва, во некој начин да врши надзор над осигурителните

¹⁷ Член 139 од ЗСО.

¹⁸ Член 158-а од ЗСО.

друштва. За својата работа Агенцијата одговара пред Собранието на Р.С. Македонија. Овој дел се внесува во законот заради хармонизација на нашиот закон со директивите на европската унија. Што значи дека овој дел целосно е хармонизиран со Директива на Европската унија.

Делот единаесет се однесува на супервизија на друштвата за осигурување. Агенцијата за супервизија на осигурување спроведува супервизија на друштвата за осигурување со цел да утврди дали вршењето на работи на осигурување е согласно со правилата за управување со ризик, другите одредби од овој закон, или други закони кои го регулираат работењето на друштвата за осигурување. Агенцијата за супервизија на осигурување, исто така спроведува супервизија на правните лица кои се поврзани лица со друштвото за осигурување, доколку тоа е неопходно за спроведување на супервизијата на друштвото за осигурување. Агенцијата за супервизија на осигурување Супервизијата ја спроведува преку перманентна вонтеренска супервизија на работењето на друштвата за осигурување преку прибирање, анализирање и верифицирање на извештаите и информациите кои ги доставуваат друштвата за осигурување и други лица, согласно одредбите од законот. Друштвата за осигурување се должни да ја известуваат Агенцијата за супервизија на осигурување за промена на податоците внесени во трговскиот регистар, за свикнување на собранието на акционери како и сите заклучоци усвоени на истото, промена на седиштето на друштвото за осигурување итн. Мерки на супервизија на друштвата за осигурување согласно со овој закон се следниве наредба за отстранување на незаконитостите, одредување на дополнителни мерки, одземање на дополнителни мерки, одземање на дозволата итн. Одземање на дозволата за вршење на работи на осигурување. Агенцијата за супервизија на осигурување ќе донесе решение за одземање на дозволата за вршење на работи на осигурување на друштвото за осигурување доколку дозволата ја добило со наведување на невистинити податоци, друштвото не поднесе извештај за отстранување на незаконитостите согласно одредбите од чл.166 ст.1 од овој закон, изврши измени без да добие согласност согласно чл.66 итн. Во натамошниот текст на законот се однесува на Ликвидацијата на друштвото за осигурување. Услови за отворање на ликвидација. Агенцијата за супервизија на осигурување ќе донесе решение за исполнување на услови за отворање на ликвидација доколку собранието на акционери на друштвото за осигурување донесе одлука за престанок на друштвото за осигурување, доколку е одземена дозволата за вршење на работи на осигурување на друштвото за осигурување итн. За отворање и спроведување на ликвидација е надлежен судот на чие подрачје се наоѓа седиштето на друштвото за осигурување. Органи на надлежниот суд кои ја

спроведуваат ликвидацијата се ликвидациониот совет и ликвидаторот. Ликвидациониот совет ќе донесе решение за отворање на ликвидација во рок од осум дена од денот на приемот на предлогот за отворање на ликвидација без одржување на рочиште. По завршената ликвидација, ликвидаторот е должен да поднесе пријава за бришење на друштвото за осигурување од трговскиот регистар до регистаркиот суд.

Доколку ликвидаторот, при спроведување на ликвидацијата, утврди дека средствата на друштвото за осигурување не се доволни за намирување на сите побарувања на доверителите на друштвото за осигурување, или ако средствата на друштвото за осигурување не може да се впаричат за намирување на побарувањата на доверителите, за тоа веднаш ја известува Агенцијата за супервизија на осигурување, и поднесува предлог за запирање на отворената ликвидација и предлог за отворање на стечајна постапка до надлежниот суд.

Стечај. На спроведување на стечајна постапка на друштвата за осигурување се применуваат одредбите од Законот за стечај, освен одредбите кои се однесуваат на извештајното рочиште, планот за реорганизација, социјалниот план, собранието на доверители, лично управување, ослободување од други обврски, посебни видови на стечајни постапки за поединци со статус трговец. Покрај податоците кои треба да бидат содржани во огласот за отворање на стечајна постапка согласно законот за стечај, огласот треба да содржи и предупредување на осигурениците за правните последици од отворање на стечајна постапка на друштвото за осигурување како што е наведено во членовите 189 или 193 од овој закон, потоа име, презиме и адреса на кураторот кога истиот е предвидено да биде именуван согласно овој закон. Стечајниот управник е должен до Агенцијата за супервизија на осигурување да доставува извештаи за спроведување на стечајната постапка на секои три месеци. Заради заштита на интересите на лицата кои имаат право на побарување, стечајниот совет на предлог на Агенцијата за супервизија на осигурување, со решението за отворање на стечајна постапка ќе именува куратор.¹⁹ Во овој дел се предвидуваат начинот на ликвидација и на стечај над друштво за осигурување кој дел исто така е хармонизиран со директивата на Европската унија.

Делот дванаесет се однесува на постапката за донесување решенија од страна на Агенцијата за супервизија на осигурување. Агенцијата за супервизија на осигурување одлучува со донесување на решенија и наредби.

¹⁹ Член 159-197 од ЗСО.

Агенцијата за супервизија на осигурување со донесување на решение, одлучува за издавање или одземање на дозвола, давање или повлекување на согласности, како и за други работи предвидени согласно со овој закон.²⁰ Како што кажавме и погоре Агенцијата за супервизија на осигурувањето ја има тоа моќ за да донесе решенија и наредби кои се за добро на друштвата за осигурување и на осигурениците.

Делот дванаесет-А се однесува на заштита на потрошувачите. Во случај кога осигуреникот, односно корисникот на осигурувањето смета дека друштвото за осигурување не се придржува кон одредбите од договорот за осигурување, истиот може да достави претставка до соодветната организациона единица надлежна за решавање на спорови меѓу договорни страни во рамките на друштвото за осигурување, службата за внатрешна ревизија во друштвото за осигурување, организацијата за заштита на потрошувачи и Агенцијата за супервизија на осигурување.²¹ Овој дел исто така е нов, која е внесено заради заштита на потрошувачите односно осигурениците. Кој дел исто така е целосно хармонизиран со директивата на Европската унија.

Делот тринаесет се однесува на осигурителни и реосигурителни пулови. Две или повеќе друштва за осигурување можат да основаат осигурителен или реосигурителен пул со цел покривање на ризици од поголеми штети.

Делот четринаесет се однесува на национално биро за осигурување. Кој дел е целосно вонсила

Делот петнаесет се однесува на соработка со надзорни органи и тела на европската заедница. Агенцијата за супервизија на осигурување и другите органи надлежни за супервизија на други финансиски организации се должни, на барање на органот за супервизија да ги поднесат сите податоци во врска со некое друштво за осигурување или друга финансиска организација потребни за спроведување на супервизија на финансиската организација, издавањето на дозволи и донесување на одлуките по други работи. Агенцијата за супервизија на осигурување е должна да ја информира Европската комисија за одбивање за поднесување на известувањето од став 5 на член 54 од овој закон. Агенцијата за супервизија на осигурување е должна да ја информира европската комисија за издадена дозвола на друштвото за осигурување чиешто директно или

²⁰ Член 202 од ЗСО.

²¹ Член 225-а од ЗСО.

индиректно владеачко друштво е правно лице со седиште во странска земја и издадена согласност за стекнување на квалификувано учество, врз основа на која странско правно лице стекнува владеачко друштво на односното друштво за осигурување. Овој дел целосно е хармонизиран со директивата на Европската унија. Според овој дел може да заклучиме дека нашата држава има блиски односи со европската унија во врска со осигурувањето.

Делот шестнаесет се однесува на казнени одредби. Овој дел ги предвидува казните кои може да се определат на друштвата за осигурување во случај на стореење на некој прекршок спротивно со овој закон. Прекршоците се делат на прекршоци за кои е надлежен судот и прекршоци за кои е надлежна агенцијата. После прекршоците се предвидени и кривични дела како што се предизвикување на стечајна постапка, достава на невистинити и неточни податоци од друштво за осигурување, незаконско работење на друштвото за осигурување итн. Овој дел е хармонизиран со директивите на Европската унија во однос на тоа дека мора да има казнени одредби, но истите казни се определуваат според нашиот кривичен законик.

Делот седумнаесет се однесува на преодни и завршни одредби. Постојните друштва за осигурување се должни својата организација, основачките акти и актите на деловната политика да ги усогласат со одредбите од овој закон во рок од шест месеци од денот на влегувањето во сила на овој закон.

Заклучок

Според сето погоре наведено може да потврдиме дека директивите на Европската унија се сеопфатени, ова значи дека Европската унија се потрудува директивите да ги изготви на тој начин што ќе ги земе во предвид сите можни ситуации кои би може да настануваат во осигурувањето. Земајќи во предвид нашето законодавство поточно Законот за супервизија на осигурувањето кој е донесен во 2002 година, истиот е хармонизиран со директивата на Европската унија односно Солвентност I. Но во меѓувреме односно во 2009 година ЕУ подготвуваше нова директива која е именувана под Солвентност II, која целосно влезе во сила во 2016 година, па исто така и нашиот закон има претрпено промени и дополнувања, со кои се повеќе се хармонизира со директивата на Европската унија, но секогаш има простор за повеќе дополнувања и повеќе да се хармонизира со последните директиви.

Земајќи предвид дека околу 90% од осигурителните компании се странски, односно се компании кои потекнуваат од земјите членки на ЕУ, тука може да потврдиме дека нашиот закон е хармонизиран со директивите на

Европската унија. Инаку овие осигурителни компании не би дошле во една држава која ги нема имплементирано во негово законодавство директивите на Европската унија. Пак Р.С. Македонија треба да оди по чекорите на Европската унија и да ги следи сите измени и дополнувања кои се правени и истите да ги имплементира во негово законодавство.

Што се однесува на управувањето со ризик, друштвото за осигурување е должна кон планот за работа секоја деловна година да донесе акт за управување со ризик согласно со одредбите пропишани во ЗСО и истата да ја достави до АСО во одреден рок. За кое може да заклучиме дека управувањето со ризик е насочено кон адекватација на капиталот, односно адекватно управување со резервите кои се задолжителни за осигурувачите. Законот за супервизија на осигурувањето во врска со управувањето со ризик е вклопено во дел 4 од истиот закон каде детално го опишува управувањето со ризик, која е дел од Директивата Солвентност II.

Исто така ЗСО предвидува посебна глава и за техничките резерви, според кои заради трајно обезбедување на извршувањето на обврските по договорите за осигурување, друштвото за осигурување е должно да формира технички резерви кои се состојат од резерви за преносни премии, резерви за бонуси и попусти, резерви за бонуси и резерви за штети и други технички резерви. Понатаму капиталот на друштвото за осигурување која во секое време треба да биде барем еднаква на потребното ниво на маргината на солвентност која посебно се предвидува за животно и за неживотно осигурување. Последните измени кои се направени во Законот за супервизија на осигурувањето се однесуваат на начинот на полагање на актуарите. Кои измени се направени заради усогласувањето на нашиот закон со Директивата Солвентност II.

Иако Законот за супервизија на осигурувањето има претрпено промени со тоа што е усогласено со голем дел со Директивата Солвентност II, пак, колку што гледаме секој ден се случуваат промени во светот со тоа што директивите трпат промени, а тие промени ги следиме и ние како држава кандидат за ЕУ.

Користена литература

1. Осигурување, учебно помагало, д-р Тито Беличанец, 2010.
2. Закон за супервизија на осигурување, сл. Весник бр.27/2002, 84/2002, 98/2002, 33/2004, 88/2005, 79/2007, 8/2008, 88/2008, 56/2009, 67/2010, 44/2011, 112/2011, 7/2012, 45/2012, 60/2012, 64/2012,

- 23/2013, 188/2013, 30/2014, 43/2014, 112/2014, 153/2015, 192/2015, 23/2016, 83/2018, 198/2018, 101/2019, 31/2020, 173/2022 и 3/2025 год.
3. Закон за облигационите односи, Сл. Весник на РМ бр.18/2001 година, а измените и дополнувањата се објавени во Сл. Весник на РМ бр.04/2002, 05/2003, 84/2008, 81/2009, 161/2009, 23/2013, 123/2013, 215/2021, 154/2023, 220/2023, 209/2024 год.
 4. Kristina Loguinova, “A critical legal Study of the Ideology Behind Solvency II”, 2019.
 5. Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 Nov. 2009, OJEU L 335, p. 1 ff., of 17 Dec. 2009, (the “Solvency II Framework Directive”).
 6. Own Risk and Solvency Assessment (ORSA).
 7. Meinrad Dreher, “Treatises on Solvency II”, Springer, 2015.
 8. https://www.bafin.de/EN/Aufsicht/VersichererPensionsfonds/Aufsicht/regime/SolvencyII/solvency_II_node_en.html

HIGHER EDUCATION QUALITY RESEARCH CHALLENGES IN DEVELOPING COUNTRIES LIKE ALBANIA

Rustem Celami

Professor at University of Elbasan, Elbasan, Albania

**Corresponding author: rustem.celami@uniel.edu.al*

Abstract

Research quality in Albanian universities remains a critical concern compared to neighboring institutions in the Western Balkans. Despite gradual improvements, higher education in Albania continues to struggle with limited funding, outdated infrastructure, and insufficient access to international academic resources. Albanian researchers face high teaching loads, minimal institutional support, and few incentives for academic publishing, leading to low research output and visibility. Compared to regional counterparts in countries like Serbia, North Macedonia, or Montenegro where targeted reforms, EU integration efforts, and regional cooperation have slightly advanced research performance Albania lags in building research capacity and integrating into European research frameworks. Structural challenges, including brain drain, lack of research training, and weak university industry collaborations, further widen the gap. Addressing these issues requires strategic investment, alignment with EU standards, and a stronger national focus on fostering academic research excellence.

Keywords: Higher education, research, challenges, Albania

Introduction

The landscape of higher education and research in the Balkans has been shaped by a complex historical trajectory, marked by political transitions, economic instability, and evolving national priorities. In the post-communist era, many Balkan countries, including Albania, Serbia, North Macedonia, and Montenegro, have undertaken significant reforms to modernize their higher education systems. These reforms have been driven in part by aspirations to align with the European Higher Education Area (EHEA) and the Bologna Process, which emphasize quality assurance, mobility, and academic recognition across borders [1].

European Union integration has played a pivotal role in shaping research agendas and institutional development in the region. Countries that have either joined the EU or are in the accession process have benefited from access to funding mechanisms such as Horizon Europe and Erasmus+, which support collaborative research, infrastructure development, and academic exchange [2]. However, the extent to which these opportunities have been leveraged varies significantly across the region.

In this context, research is increasingly recognized as a strategic pillar for national development, innovation, and global competitiveness. Robust research ecosystems contribute to evidence-based policymaking, technological advancement, and economic growth. For countries like Albania, enhancing research capacity is not only a matter of academic prestige but also a critical component of sustainable development and regional integration [3]. This article explores the comparative performance of Albania and its Balkan neighbors in the field of research within higher education, highlighting key challenges, reforms, and opportunities for future growth.

Comparative data Analysis and Discussion

The correlation between research activity, patent generation, and success in securing competitive funding such as European research grants is not only a critical driver of sustainable development but also a quality research impact. Robust research ecosystems foster innovation by generating new knowledge and technologies, which are often formalized through patents. These patents not only reflect a country's inventive capacity, but also serve as a foundation for commercial applications and industry partnerships [4].

Simultaneously, institutions that demonstrate strong research capabilities are more likely to win international funding, which further enhances their infrastructure, talent retention, and global collaboration. This virtuous cycle contributes to sustainability by promoting knowledge-based economies, reducing dependency on traditional industries, and addressing societal challenges through science-driven solutions [5]. In the context of the Balkans, strengthening this correlation is essential for aligning with EU standards and achieving long-term socio-economic resilience.

When it comes to data analysis of higher education research among Balkan countries, we see that Albania is not a significant competitor in the region, thus

Here is a comparative analysis of Balkan countries based on three key indicators:

Graph 1. This visualization clearly shows that Serbia leads in patents and European Union - EU project participation, while Albania and Kosovo lag behind in all three categories.

reflecting that we must go through an immediate radical development reform in higher education system.

In respect of the medical field, the correlation between research activity, patent generation, and success in securing competitive funding is particularly impactful for advancing healthcare innovation and sustainability. Medical research drives the discovery of new diagnostics, treatments, and technologies, which are often protected through patents to ensure intellectual property rights and encourage

commercialization. These innovations not only improve patient outcomes but also reduce long-term healthcare costs, contributing to more sustainable health systems [6].

Institutions that excel in medical research are more likely to attract funding from programs like Horizon Europe or the European Research Council, enabling them to invest in cutting-edge infrastructure, interdisciplinary collaboration, and talent development. This cycle fosters a resilient medical research ecosystem capable of addressing public health challenges, responding to emerging diseases, and supporting economic growth through biotech and pharmaceutical advancements. Strengthening this correlation is essential for countries aiming to build sustainable, innovation-driven healthcare systems. Yet, Albania does not stand to the same level of active quality participation, because of lacking qualified human resources, infrastructure and international collaboration and more other complex aspects [7].

By comparing the data on Gross Domestic Product - GDP percentage invested in higher education, participation in European Union - EU project and patents from Albania, show that we must reshape and speed the development reforms in Albania Higher Education System.

Public investment in research and development (R&D) in Albania is below 0.3% of GDP, compared to over 0.8% in Serbia and more than 2% in leading EU countries like Germany. Albanian universities often lack modern laboratories, digital libraries, and access to international journals, which hampers research productivity [8].

Serbia leads significantly in all three categories, with 120 patents, 210 EU projects, and percentage of GDP invested in higher education. Albania and Kosovo are at the lower end, with only 10 and 5 patents respectively, minimal EU project participation, and the lowest education investment.

Albania faces several structural challenges in higher education research: brain drain of young academics, insufficient research training, and weak university-industry collaboration. These issues are compounded by bureaucratic hurdles and lack of strategic national policies [9].

Conclusion and Recommendations

The disparity in research quality between Albania and other Western Balkan and European countries highlights the need for systemic reforms. By addressing

funding, infrastructure, and policy gaps, Albania can enhance its research capacity and contribute more effectively to the European Research Area.

To bridge the gap, Albania should increase public and private investment in Research and Development, modernize research infrastructure, and provide incentives for academic publishing. Aligning with EU standards and fostering international partnerships will be crucial for long-term improvement.

References

1. European Commission. (2020). The European Higher Education Area in 2020: Bologna Process Implementation Report.
2. European Commission. (2023). Horizon Europe and Erasmus+ Program Overview.
3. OECD. (2022). Research and Innovation in South East Europe: Progress and Challenges.
4. World Intellectual Property Organization. (2023). Global Innovation Index.
5. European University Association. (2021). Research Assessment and Funding in Europe.
6. European Commission. (2022). Medical Research and Innovation in the EU.
7. Ministry of Education and Sports, Albania. (2023). National Strategy for Scientific Research and Innovation.
8. World bank (2023). R&D Expenditure by Country.
9. European Training Foundation. (2022). Higher Education and Research in the Western Balkans.

LETËRSIA E UDHËTIMIT SI BURIM ALTERNATIV I TË DHËNAVE PËR RUAJTJEN E TRASHËGIMISË KULTURORE

PhD Cand. Denisa Celami

Universiteti i Vlorës, denisacelami92@gmail.com

Abstrakt

Letërsia e udhëtimit përbën një zhanër letrar ende të pazhvilluar dhe të trajtuar në mënyrë të kufizuar në studimet shqiptare, ndonëse përbën një burim të rëndësishëm për dokumentimin alternativ të historisë, kulturës dhe identitetit kombëtar. Shqipëria, *‘nënë e rreptë burrash t'egër!’* (Bajron), vendi ku *‘kishat dhe xhamitë së bashku mund të gjenden në qytetet më të mëdha’* (Edit Durham), ka tërhequr prej shekujsh interesin e udhëtarëve të huaj, të cilët e kanë pasqyruar atë në shkrimet e tyre me një intensitet dhe vëmendje të veçantë ndaj detajeve lokale. Autorë si Franz Nopcsa nëpër skicat e veprës së tij me titull *‘Shtëpi dhe mjete shtëpiake në Shqipërinë Katolike të Veriut’* të botuar në Sarajevë në vitin 1912, Johann Georg von Hahn, Henry Noel Brailsford dhe Antonio Baldacci, ofrojnë përmes veprave të tyre një pasqyrë të thelluar mbi jetën shqiptare në shekujt XIX-XX, duke përshkruar me saktësi rrugëtimet në terren, mikpritjen, kodin zakonor (Kanunin), ritualet, veshjet, strukturat fisnore dhe ndjenjën e pavarësisë së shqiptarëve.

Këto rrëfime përfaqësojnë jo vetëm forma letrare me vlerë estetike, por edhe dokumente të rralla etnografike e kulturore, të cilat mund të konsiderohen si burime alternative për studimin e trashëgimisë së zonave rurale shqiptare. Për më tepër, përmes këtyre veprave ndërtohet një imazh i Shqipërisë në ndërgjegjen perëndimore, shpesh i romantizuar, por thellësisht autentik, i cili pasuron mënyrat e kuptimit dhe të ndërveprimit me kulturën vendase. Në një kohë kur vendi synon të zhvillojë turizmin si prioritet strategjik, rigjallërimi i interesit akademik për letërsinë e udhëtimit është i domosdoshëm. Ai nuk shërben vetëm për të plotësuar pamjaftueshmërinë në historiografi dhe kritikë letrare, por edhe si mjet për ruajtjen dhe promovimin e trashëgimisë kulturore kombëtare në kontekste të reja interpretative dhe zhvillimore.

Fjalë kyçe: *Letërsia e udhëtimit, Trashëgimia kulturore, Identitet kombëtar*

Hyrje

SHQIPËRIA e shekujve XVIII deri XIX u përshkrua nga të huaj si një vend i egër, i mistershëm dhe jashtë qendrave të zhvillimit perëndimor. Kjo e bëri vendin subjekt të interesit të veçantë të udhëtarëve, shkrimtarëve, studiuesve dhe aventurierëve, të cilët lanë gjurmë të thella përmes veprave të tyre. Veprat e udhëtarëve si Lord Bajron (Childe Harold's Pilgrimage¹), Edith Durham (High Albania²), Ami Boué (La Turquie d'Europe³), Johann Georg von Hahn (Albanesische Studien⁴), Edward Lear (Journals of a Landscape Painter in Albania⁵), dhe Henry Noel Brailsford, përmbajnë të dhëna të rëndësishme mbi strukturën sociale, kodet zakonore, veshjet tradicionale, ushqimet, format e mikpritjes, organizimin patriarkal të familjes shqiptare dhe zakonet e nderit. Përmes një vëzhgimi të 'tjetrit', krijohet një diskurs që ndihmon në ndërtimin e imazhit të Shqipërisë në mendësinë perëndimore. Këta udhëtarë nuk vepruan vetëm si vëzhgues, por si krijues të imazhit të Shqipërisë në perëndim. Durham i paraqiste shqiptarët si luftëtarë krenarë dhe me ndjenjë të thellë nderi, ndërsa Bajron, shkruan se *'malet dhe përgjithësisht, vendi këtu ka një bukuri natyrale shumë të madhe, gjër më sot s'e kam parë me no një vent tjetër'*⁶. Lear dha skica të detajuara topografike e arkitektonike, ndërsa Hahn krijoi një korpus etnolinguistik me ndikim të madh akademik. Këto vepra u shndërruan në medium qarkullimi të informacionit etnologjik në Europë, duke ndikuar drejtpërdrejt në formësimin e identitetit të jashtëm të shqiptarëve.

Veprat e përshkruara paraqesin një gamë të gjerë elementësh të trashëgimisë kulturore, si p.sh. kodin e mikpritjes, ceremonialin e martesës, festat e fshatit, rolin e burrnisë dhe besës, si dhe raportet gjinore në familjet tradicionale. Këto të dhëna, të shprehura me saktësi gjeografike dhe me gjuhë të gjallë përshkruese, paraqesin një korpus të rrallë dokumentimi, shpesh më i pasur se vetë burimet vendase të asaj kohe. Ajo që përndryshe do

¹ Përshtatur në shqip nga Skënder Luarasi, botuar nga shtëpia botuese Onufri, 2004.

² Përshtatur në shqip nga Piro Misha, botuar nga shtëpia botuese IDK, 2013.

³ Përshtatur në shqip nga Ilirjana Angoni, botuar nga shtëpia botuese Plejad, 2011

⁴ Përshtatur në shqip nga Veniamin Dashi dhe Afrim Koçi, botuar nga shtëpia botuese IDK.

⁵ Përshtatur në shqip nga Majlinda Nishku; redaktuar nga Bejtullah Destani dhe Robert Elsie; me parathënie nga Vivien Noakes, botuar nga Plejad, Tiranë, 2008.

⁶ Lord Byron i shkruante nga Shqipëria nënës së tij Catherine Gordon Byron

të ishte lënë jashtë arkivave shtetërore, për shembull përshkrimi i një veshjeje popullore, një ritual mortor, apo një zakon mikpritjeje në një fshat të thellë përmbledhet dhe ruhet në këto rrëfime të huaja. Gjithashtu, përshkrimet e maleve, luginave, qyteteve me kala dhe kështjella, së bashku me tablotë narrative të jetës së përditshme, krijojnë një material/bazë të përbashkët perceptimesh që e vendosin Shqipërinë jo si periferi të harruar, por si një vend me potencial estetik dhe kulturor. Pikërisht ky aspekt bëhet themelor në dekadat e mëvonshme për ndërtimin e identitetit turistik dhe të trashëgimisë kulturore, që ende sot mbështetet në narrativat e para të këtyre udhëtimeve.

Studim krahasues i figurave kyçe të letërsisë së udhëtimit

Edith Durham, një nga zërat më të fuqishëm të Ballkanit në fund të shekullit XIX dhe fillim të shekullit XX, botoi "High Albania" në vitin 1909. Ajo vizitoi zonat veriore të Shqipërisë, veçanërisht Malësinë e Madhe, dhe përshkroi me detaje jetën, zakonet si dhe u angazhua të mbronte të drejtat e shqiptarëve.

Lord Bajron, në poemën "Childe Harold's Pilgrimage" dhe në letrat e tij, i dha ngjyrim romantik dhe ekzotik udhëtimeve të tij në Janinë e Tepelenë, ku u takua me Ali Pashën.

Johann Georg von Hahn, konsulli austriak, krijoi një bazë themelore për studimet shqiptare me "Albanesische Studien" (1854), ku përfshiu mite, legjenda, struktura të gjuhës dhe të drejtës zakonore.

Edward Lear, i njohur për skicat e tij, bëri një udhëtim në Shqipëri në vitet 1848-1849, duke lënë dëshmi vizuale e përshkrime nga qytete si Berati, Gjirokastra, dhe Pogradeci.

Këta autorë të huaj kanë ndihmuar në ruajtjen e kujtesës kolektive shqiptare nëpër shekuj, duke formësuar një arkiv të jashtëm të identitetit kombëtar.

Një ndër figurat më të spikatura që ndikoi në ndërtimin narrativ të imazhit shqiptar në Perëndim është padyshim Edith Durham. Udhëtimet e saj në Malësinë e Madhe në fillim të shekullit XX dhe vepra e saj *High Albania* (1909), përfaqësojnë një qasje të re, më të ndjeshme dhe antropologjikisht të përqendruar ndaj realitetit shqiptar. Durham nuk u mjaftua me një përshkrim sipërfaqësor të peisazhit apo zakoneve, por u përfshi në përditshmërinë e

banorëve malësorë, duke ofruar një dëshmi të jashtëzakonshme për një kulturë të strukturuar mbi kodin e nderit, besën, mikpritjen dhe një organizim shoqëror të ndërlikuar fisnor. Në një nga pasazhet më domethënëse, Durham thekson: *“Hospitality is the law of the mountains [...] He offers you bread and salt and [his] heart (bukë e kripë e zemër).”* Kjo thënie shpreh qartazi rolin qendror që mikpritja zinte në jetën malësore, si një parim themelor i ndërveprimit njerëzor. Ndjenja e nderit dhe struktura e gjakmarrjes, të sanksionuara në Kanunin e Lekë Dukagjinit, përbënin një tjetër shtyllë të jetës sociale që Durham e trajton me kujdes antropologjik: *“The most important fact in North Albania is blood-vengeance [...] What profit is it to a man if his honour be not clean?”* Me këtë qasje, ajo nxjerr në pah një sistem vlerash të rrënjësuar thellë, ku nderi nuk është koncept abstrakt, por një element i prekshëm që përcakton fatin individual dhe të gjithë fisit.

Për më tepër, Durham tregohet e ndjeshme ndaj thellësisë kulturore të shqiptarëve të veriut, duke pohuar: *“The wanderer from the West stands awestruck amongst them, filled with vague memories of the cradle of his race...”* Ky përshkrim jo vetëm që sugjeron një lidhje të thellë emocionale mes saj dhe kulturës shqiptare, por vendos Shqipërinë në një kontekst më të gjerë të qytetërimit europian. Vepra e saj mbetet një dokument unik për strukturat sociale dhe mendësinë tradicionale shqiptare në fillim të shekullit XX, duke dëshmuar për një realitet që rrallëherë ka marrë vëmendjen që meriton në burimet zyrtare të kohës. Shkrimet e saj krijuan një model tjetër të përfaqësimit të Shqipërisë, duke e vendosur vendin në hartën e interesit akademik, diplomatik dhe kulturor të Europës së fillimshekullit XX. Në këtë mënyrë, Durham nuk kontribuoi vetëm në trashëgiminë e letërsisë së udhëtimit, por u shndërrua në një figurë kyçe për legjitimimin e kulturës shqiptare në diskursin ndërkombëtar.

‘... tërë ajo vazhdimësi strofash magjepsë që do pavdekësonin shqiptarët, tek kishin nevojë për pavdekësi’, shprehet Faik Konica⁷ për vargjet e Këngës së dytë të *Çajld Haroldit*. Vizita e Lord Bajronit në territoret shqiptare në vitin 1809 shënoi një nga episodet më të rëndësishme

⁷ Faik Konica, Udhëtimi i Lord Bajronit në Shqipëri, Viti 9, Nr. 8, 1905, Përktheu nga frëngjishtja e përgatiti për botim për Tirana Observer: M. Maneshi

në ndërtimin e imazhit letrar të Shqipërisë në kulturën perëndimore. I ndikuar nga ideali romantik i eksplorimit të hapësirave të paeksploruara dhe ekzotike, Bajroni nuk e përshkroi Shqipërinë si një periferi të qytetërimit, por si një vend me bukuri të egër dhe me një strukturë shoqërore të veçantë që meritonte vëmendje poetike. Në poemën e tij epike *Childe Harold's Pilgrimage*, ai e përshkruan këtë territor si një hapësirë të “sublimes” një përzierje tronditjeje dhe adhurimi për natyrën dhe njeriun që i përket asaj natyre. Bajron u ndikua thellë nga takimi me Ali Pashën në Janinë dhe më pas gjatë udhëtimit në jugun e Shqipërisë. Ai e përshkroi pritjen në oborrin e Ali Pashës si “orientale dhe madhështore”, duke vënë në dukje mikpritjen, pasuritë dhe ceremonialin, por edhe tensionet mes një sundimtari të ashpër dhe një vendi të përçar nga vlerat fisnore. Në një nga letrat e tij, Bajron shkruan: *"Ali Pasha received me with great honour... The Albanians in their dresses look superb..."*, duke e vendosur Shqipërinë në një kornizë estetike dhe ekzotike që përforcohej edhe nga ndikimi i veshjeve dhe zakoneve vendase.

Veshjet tradicionale shqiptare Lord Bajroni i konsideronte më të mrekullueshmet në botë. Ai jo vetëm e përshkroi me admirim, por e mori një kostum tradicional shqiptar si kujtim, me të cilin piktori Tomas Filips i ka bërë një portret. Vetë ai shkruan:

"I have been decorated with a magnificent Albanian dress, the most beautiful I ever saw."
(Letër drejtuar nënës, 1809)

Ky veprim nuk ishte thjesht estetik, por kishte një domethënie të fuqishme kulturore: për Bajronin, Shqipëria përfaqësonte një alternativë morale dhe shpirtërore ndaj dekadencës së qytetërimit perëndimor. Ai shkruan: *"In Albania I found freedom, wildness, and a purity of spirit that Europe had long since lost."* Shqipëria e Bajronit është një vend i kontrasteve: malet e larta dhe të thepisura, mikpritja bujare e malësorëve, bukuritë e peizazhit, dhe kodet e nderit që përbënin thelbin e jetës shqiptare. Për Bajronin, kjo kulturë ishte një shembull i virtytit të pashkelur nga korruptimi urban i Perëndimit. Përmes vargjeve të tij, ai krijoi një narrative të re për Shqipërinë, e cila nuk ishte më një zonë e panjohur, por një simbol i fisnikërisë së natyrshme, i trimërisë dhe i ekzotizmit të singertë.

Me këtë përshkrim romantik të Shqipërisë, Bajroni e ka tejkaluar ndikimin letrar, duke ndikuar edhe në perceptimet politike e kulturore që Perëndimi pati për këtë rajon. Në një kohë kur Ballkani perceptohej si pjesë e “Orientit të afërt”, Bajron kontribuoi në vendosjen e Shqipërisë në një pozicion të veçantë, jo si objekt i stereotipeve orientale, por si subjekt i respektit dhe adhurimit estetik. Kjo trashëgimi letrare ka mbetur e gjallë, duke i dhënë Shqipërisë një vend të veçantë në hartën emocionale dhe kulturore të romantizmit europian.

Për Bajronin, shqiptarët ishin mishërimi i virtyteve të lashta, të egër, por të ndershëm; të armatosur, por mikpritës. Në një nga fragmentet më të famshme të poemës ai shkruan:

“Land of Albania! let me bend mine eyes

On thee, thou rugged nurse of savage men!
(Canto II, stanza XXXVIII)

Ai i përshkruan shqiptarët si të “të egër” por fisnikë, me një bukuri “të papërpunuar” që pasqyronte sublimen romantike. Në një tjetër fragment shprehet:

“Fierce are Albania's children, yet they lack

Not virtues, were those virtues more mature.

(Canto II, stanza LXV)

Këto vargje tregojnë jo vetëm një vlerësim për potencialin moral të shqiptarëve, por edhe një frymë paternaliste tipike për epokën, që sugjeron se fisnikëria natyrore e tyre mund të zhvillohej

Ndryshe nga qasja etnografike e Edith Durham, Bajroni krijon një hapësirë poetike dhe emocionale ku Shqipëria shndërrohet në simbol të një lirie të egër dhe të një ekzotike të përtëjme.

Johann Georg von Hahn, konsull austriak në Janinë dhe studiues i pasionuar i Ballkanit, është ndër figurat më themelore të shekullit XIX për albanologjinë. Vepra e tij madhore, *Albanesische Studien* (1854), përfaqëson një ndër përpjekjet e para sistematike për të ndërtuar një panoramë të plotë etnografike, gjuhësore dhe kulturore të shqiptarëve. Përmes një metodologjie

krahasimtare dhe vëzhgimi të drejtpërdrejtë në terren, Hahn përshkroi struktura të jetës shoqërore shqiptare që në atë kohë ishin të panjohura për opinionin europian. Në këtë vepër, Hahn e portretizon shqiptarin si një njeri të ndershëm, të ndikuar thellë nga kodet zakonore dhe besa. Ai shkruan: *"Ndjenja për nderin dhe fjala e dhënë ndër shqiptarë ka një vlerë më të madhe se çdo dokument i shkruar; përmbushja e premtimit është më e rëndësishme se vetë jeta."* Kjo deklaratë e tij jo vetëm që e pozicionon shqiptarin në një kornizë etike të lartë, por edhe nënvizon sistemin vetërregullues të jetës fisnore në mungesë të një shteti të konsoliduar. Hahn tregoi gjithashtu një vëmendje të veçantë ndaj folklorit dhe miteve shqiptare, duke mbledhur një sërë legjendash dhe këngësh popullore që, sipas tij, ruheshin në formë të pastër vetëm në malësitë e thella. Ai argumenton se: *"Trashëgimia gojore ndër shqiptarë është pasuri kombëtare që duhet ruajtur me çdo kusht, sepse ajo përmban kujtesën kolektive të një kombi pa letërsi të dokumentuar."* Kjo e bënte Hahn jo vetëm një regjistrues të realitetit, por edhe një avokat të ruajtjes së kulturës shqiptare në format e saj autoktone.

Një aspekt thelbësor i *Albanesische Studien* është përshkrimi i gjuhës shqipe, e cila në atë kohë ishte ende pa standardizim. Hahn përpiloi fjalorë të thjeshtë, gramatika krahasuese dhe ndarje dialektore që u bënë bazë për studimet e mëvonshme. Në mënyrë të veçantë, ai e ndan gjuhën shqipe në dy dialekte kryesore: gegërishtja dhe toskërishtja, dhe vëren: *"Këto dy variante paraqesin jo vetëm ndryshime gjuhësore, por dhe ndarje kulturore të thella, që pasqyrohen në zakone, organizim shoqëror dhe mënyrën e të jetuarit."*

Hahn nuk ishte vetëm një etnograf apo gjuhëtar, por ai ndihmoi në formësimin e një imazhi të shqiptarëve si popull i lashtë, me rrënjë të thella indo-europiane, me një kulturë unike që duhej kuptuar dhe ruajtur. Kjo vepër e tij mbetet një gur themeli në kuptimin e Shqipërisë si subjekt kulturor në hartën e trashëgimisë europiane.

Edward Lear, një nga artistët dhe udhëtarët më të njohur të shekullit XIX, ofron një pasqyrë të rrallë dhe të gjithanshme të Shqipërisë në vitet 1848–1849, duke e shndërruar veprën e tij në një burim të vlefshëm për historinë dhe kulturën shqiptare. Ai nuk ishte vetëm një piktor i peizazheve, por edhe një vëzhgues i mprehtë i shoqërisë, zakoneve dhe realitetit të përditshëm të banorëve shqiptarë. Përmes ditarëve dhe vizatimeve të tij, Lear sjell një dëshmi të drejtpërdrejtë nga terreni, në një kohë kur Shqipëria ishte

ende e izoluar dhe pak e njohur për Perëndimin. Qytetet si Berati, Gjirokastra dhe Pogradeci, të vizituara prej Lear-it, përshkruhen jo vetëm në aspektin topografik dhe arkitektonik, por edhe në atë antropologjik.

Për Beratin:

“At length, the celebrated fortress of Berát appeared... every step leads into grander scenes.”

Ky përshkrim tregon vlerësimin e Lear-it për peizazhin e qytetit dhe karakterin e tij monumental.

Për Tiranën:

“The immediate neighbourhood of Tyrana is delightful... among splendid planes, and the clearest of streams.”

Ai paraqet Tiranën jo si qytet të madh, por si një mjedis të qetë natyror, që mbart harmoni.

Për Gjirokastrën:

“A most singular scene... giddy elevation... fearfully profound basin.”

Ky përshkrim tregon ndikimin emocional që kishte natyra shqiptare në ndjeshmërinë estetike të Lear-it.

Ai shkruan për Beratin si një vend ku *“çdo hap të çon drejt një skene më madhështore”*, duke treguar një ndjeshmëri të lartë ndaj bukurisë natyrore dhe arkitekturës së integruar në peizazh.

Gjithashtu, evidenton kostumet popullore, ndarjet gjinore, marrëdhëniet fisnore, si dhe ceremonialet e përditshme.

“Instead of the purple frock... here all is white...”

Këto përshkrime nuk janë të rastësishme, ato janë prodhim i një metodologjie vëzhguese që sot do ta quanim etnografike. Ai e sheh Shqipërinë si një mozaik kulturor, ku çdo element përbën një fije të çmuar në tapetin e trashëgimisë kombëtare. Në këtë kuptim, vepra e tij ndihmon në ndërtimin e një narrative historike që shkon përtej dokumenteve zyrtare apo

kronikave administrative, ajo prek jetën e zakonshme dhe përvojën e drejtpërdrejtë të komuniteteve shqiptare.

Kultura materiale dhe ritualet e përditshmërisë në veprat e udhëtarëve të huaj

Një komponent thelbësor i trashëgimisë kulturore shqiptare i dokumentuar nga udhëtarët e huaj është kultura materiale dhe ritualet e përditshmërisë. Shkrimet e tyre paraqesin jo vetëm një tablo të gjerë të zakoneve tradicionale, por edhe një inventar të hollësishëm të objekteve të përdorimit të përditshëm, arkitekturës së banesave, mënyrave të gatimit dhe veshjeve popullore.

Franz Nopcsa, në skicën e tij "*Shtëpi dhe mjete shtëpiake në Shqipërinë Katolike të Veriut*" (1912), ofron një përshkrim të detajuar të ambientit të brendshëm të shtëpive shqiptare, duke përmendur elementë si oxhaku, sofrat, vendosja e sendeve dhe ritualet e mikpritjes. Këto të dhëna nuk janë thjesht përshkrime sipërfaqësore, por tregojnë një interes të thelluar etnologjik për mënyrën sesi strukturohet jeta në një kontekst tradicional. Po ashtu, veshjet tradicionale të grave dhe burrave, të përshkruara edhe nga udhëtarë si Antonio Baldacci analizohen si indikatorë të identitetit lokal dhe statusit shoqëror. Detajet për ngjyrat, materialet dhe zbukurimet nuk janë të rastësishme, por lidhen ngushtë me përkatësinë krahinore, fetare dhe gjinore.

Në këtë mënyrë, letërsia e udhëtimit bëhet një arkiv i paçmuar i kulturës materiale dhe rritualeve tradicionale shqiptare, duke ndihmuar në ruajtjen e një trashëgimie që, në shumë raste, ka humbur ose është transformuar nga modernizimi i shpejtë.

Një nga aspektet më të rëndësishme të dokumentimit kulturor në veprat e udhëtarëve të huaj është vëmendja që ata i kushtuan sistemit të të drejtës zakonore në Shqipëri, sidomos në territoret veriore. Kanuni i Lekë Dukagjinit, i përhapur në formë gojore ndër shekuj, u bë objekt vëzhgimi nga shumë studiues dhe udhëtarë që e panë si një formë të pasur dhe të veçantë të organizimit juridik të një populli.

Edhe Johann Georg von Hahn vëren me kujdes sesi normat zakonore përçohen përmes strukturave fisnore dhe ruajnë kohezionin social në mungesë të ligjit të shkruar. Ai dokumenton përmes miteve dhe legendave

mekanizmat e ndëshkimit dhe pajtimit, si dhe rolin e pleqve dhe kuvendit në zgjidhjen e konflikteve. Franz Nopcsa i qaset Kanunit nga këndvështrimi antropologjik, duke vënë theksin në funksionin e tij si sistem mbijetese në një terren të ashpër politik dhe gjeografik. Ai argumenton se kodi zakonor përfaqëson një formë të sofistikuar të vetëqeverisjes që i ka mbijetuar shekujve të dominimit osman pa u asimiluar.

Përmes këtyre përshkrimeve, letërsia e udhëtimit i jep zë një forme juridike që përndryshe do të mbetej e padokumentuar në mënyrë sistematike për botën e jashtme. Në të njëjtën kohë, ajo dëshmon për një nga komponentët më unikalë të trashëgimisë së paluajtshme shqiptare: një rend shoqëror që sfidon konceptet moderne të shtetformimit dhe ligjshmërisë.

Një tjetër aspekt i rëndësishëm i përshkrimeve të udhëtarëve është pozita e gruas në shoqërinë tradicionale shqiptare. Në shumicën e teksteve të shekujve XIX dhe XX, gruaja shqiptare shfaqet si figurë që ndërthur ndrojtjen, forcën, por edhe një ndjenjë të pazakontë autonomie në një shoqëri të mbizotëruar nga burrëria. Edith Durham, si një nga të paktat udhëtarë femra në këto zona, ofron përshkrime të pasura dhe të sinqerta mbi mënyrën sesi gratë shqiptare jetonin, visheshin dhe kontribuonin në strukturën familjare. Ajo i vlerësonte shumë gratë për qëndrueshmërinë dhe punën e tyre të palodhur, sidomos në ambientet rurale ku ato shpesh mbanin barrën ekonomike të shtëpisë. Në përshkrimet e saj, Durham nënvizon kontrastin midis pozitës së gruas në familje dhe rolin simbolik që ajo kishte në ritin e nderit dhe mikpritjes. Megjithëse e kufizuar nga norma të rrepta gjinore, gruaja shfaqej si ruajtëse e moralit dhe traditës, dhe jo rrallëherë si mbajtëse e dijes gojore.

Edhe Antonio Baldacci, gjatë udhëtimeve të tij në Shqipërinë e Jugut, jep vëzhgime mbi gratë që i sheh si të përkushtuara ndaj familjes dhe punëve bujqësore, por gjithashtu të veshura me veshje të stolisura që mbartnin simbolikë krahinore dhe statusi. Ai shënon me kujdes rolin e tyre në festat lokale dhe ritualet, duke i konsideruar ato si figura kyçe në ruajtjen e trashëgimisë kulturore.

Në një vështrim të përgjithshëm, udhëtarët e huaj priren të paraqesin gruan shqiptare në një raport të ndërlikuar mes nënshtrimit dhe fuqisë: një figurë e heshtur, por e pranishme në çdo nyje të strukturës shoqërore. Përmes

këtyre përshkrimeve, letërsia e udhëtimit pasqyron jo vetëm stereotipat gjinore të kohës, por edhe potencialin për të kuptuar më mirë rolin e grave si bartëse të një trashëgimie që shpesh ka mbetur jashtë teksteve zyrtare të historisë

Përfundime

Letërsia e udhëtimit për Shqipërinë gjatë shekujve XVIII–XIX dhe fillim shek. XX përfaqëson një burim të pasur e të shumëfishtë informacioni, që shpesh shkon përtej kufijve të letërsisë për t'u shndërruar në një dëshmi historike, etnografike dhe vizuale. Duke analizuar kontributet e figurave si Edith Durham, Lord Bajron, Johann Georg von Hahn dhe Edëard Lear, bëhet e qartë se udhëtarët nuk ishin vetëm kalimtarë të rastësishëm apo vëzhgues të thjeshtë të një territori ekzotik e të panjohur. Këta autorë ofruan një lloj dokumentimi alternativ, në të cilin përshkrimet e ritualeve, besimeve, strukturave shoqërore, marrëdhënieve gjinore dhe arkitekturës vendore, ndërthuren me reflektime personale dhe impulse estetike. Në veprën e Durham, për shembull, kodi i nderit dhe organizimi fisnor i malësorëve përshkruhen jo vetëm si tipare etnologjike, por si shtylla morale të vendit. Lord Bajron, me syrin e poetit romantik, ngjalli interesin e publikut europian për një Shqipëri të paeksploruar, përmes figurës politike të Ali Pashës. Ndërkohë që Johann Georg von Hahn ndërtoi themelet e albanologjisë, përfshirë të drejtën zakonore dhe mitologjinë, Edward Lear e pasuroi trashëgiminë tonë me imazhe vizuale dhe përshkrime topografike të jashtëzakonshme.

Këto rrëfime udhëtimi, ndonëse të shkruara nga të huaj, përbëjnë një komponent thelbësor në krijimin e një kujtese kulturore dhe identiteti kombëtar. Ato dokumentojnë të papërshkrueshmen jetën e përditshme, mikpritjen, ritualet, veshjet popullore dhe natyrën, në një kohë kur burimet shqiptare ishin të pakta ose të mungueshme. Kjo i bën këto burime të pazëvendësueshme për studimin e trashëgimisë sonë kulturore, për hartimin e politikave të ruajtjes së saj, si dhe për ndërtimin e narrativave identitare bashkëkohore.

Në kontekstin e sotëm të globalizimit dhe rishikimit të vlerave kulturore, këto tekste paraqesin jo vetëm një pasqyrë të së shkuarës, por edhe një thirrje për ta rilexuar atë me një sy kritik dhe vlerësues. Ato na kujtojnë

se trashëgimia kulturore nuk është vetëm ajo që trashëgohet brenda kufijve të një kombi, por edhe mënyra se si ajo është perceptuar, përfaqësuar dhe ndarë me botën. Në këtë kuptim, letërsia e udhëtimit nuk është thjesht dëshmi, por një akt i vazhdueshëm i ndërveprimit kulturor një arkiv i jashtëm që përforcon dhe pasuron kujtesën tonë kolektive.

Referenca

1. Boué, A. (1840). *La Turquie d'Europe*. Paris: Arthus Bertrand. (Shqipëruar nga Piro Misha, IDK, 2013).
2. Bajron, G. G. (1812–1818). *Childe Harold's Pilgrimage*. London: Thomas Davison.
3. Durham, M. E. (1909). *High Albania*. London: Edëard Arnold. (Përkthyer nga Majlinda Nishku; Redaktuar nga Bejtullah Destani & Robert Elsie; Parathënie nga Vivien Noakes, Plejad, 2008).
4. Hahn, J. G. von. (1854). *Albanesische Studien*. Jena: Friedrich Mauke. (Shqipëruar nga Veniamin Dashi & Afrim Koçi, IDK, 2004).
5. Lear, E. (1851). *Journals of a Landscape Painter in Albania*. London: Richard Bentley. (Shqipëruar nga Ilirjana Angoni, Plejad, 2011).
6. Konica, F. (1905) *Udhëtimi i Lord Bajronit në Shqipëri, Albania*, 9(8). Përkthyer nga frëngjishtja dhe përgatitur për botim nga M. Maneshi për *Tirana Observer*.

TRANSFORMING TOURIST EXPERIENCES THROUGH SMART TOURISM GUIDE MOBILE APPLICATION

Doc.Dr. Lirinda VAKO ABEDINI

l.vako@eust.edu.mk, International University of Struga

Dea KADRIU

d.kadriu@eust.edu.mk, International University of Struga

Abstract

The tourism industry has been significantly transformed by the integration of digital technologies and artificial intelligence (AI), enabling real-time access to information, personalized services, and enhanced visitor experiences. This study investigates the development and potential impact of DiscoverStruga, a smart tourism mobile application designed to improve tourist engagement, promote local attractions, and support data-driven destination management in the city of Struga. A mixed-methods approach was employed, including semi-structured interviews with 11 local tourism stakeholders and 57 tourists, followed by a structured questionnaire distributed to a broader group of users. The application features an AI-powered chatbot using Dialogflow, Google Vision-based image recognition, offline content availability, and personalized recommendation systems. The findings show that tourists highly value real-time support, localized content, and offline access, while Augmented Reality features were considered less relevant. Local stakeholders emphasized the application's potential to centralize tourist services and enhance local promotion. Overall, DiscoverStruga provides a scalable model for integrating smart technologies into tourism services, especially in smaller urban destinations, and contributes to sustainable tourism development. Further evaluation post-implementation is recommended to validate user adoption, feature effectiveness, and long-term impact.

Keywords: *AI, smart tourism, mobile application, chatbot*

Introduction

In the era of rapid digital transformation, the tourism industry is undergoing a fundamental shift toward what is now known as smart tourism, a data-driven and technology-enabled approach to enhancing the travel experience, improving destination management, and promoting sustainability. This shift involves the integration of a wide range of digital innovations, including Information and

Communication Technologies, mobile applications, artificial intelligence, big data, cloud computing, augmented and virtual reality, and Internet of Things. These technologies facilitate the personalization of services, real-time communication, and interactive user experiences.

Recent studies highlight the central role of AI-powered applications in transforming tourist behavior and service delivery. For instance, AI enables intelligent recommendation systems (Zanker, M., Fuchs, M., & Höpken, W. , 2019), virtual assistants, sentiment analysis, and visual recognition features that help users identify landmarks and navigate unfamiliar environments (Nguyen, T. H., Luong, H. T., & Bui, N., 2022). The convergence of AI with mobile technology has further expanded the potential for personalized and context-aware tourism services, allowing destinations to tailor experiences to individual preferences and behavior patterns (Kim, 2020).

Smart tourism ecosystems also promote the concept of user-generated content, digital participation, and co-creation of value, where tourists not only consume but also contribute to the information environment (Buhalis, 2019). Moreover, smart tourism applications play a vital role in supporting destination management organizations through real-time data collection and analytics, improving decision-making and resource allocation (Neuhofer, 2020).

Despite the growing adoption of smart technologies in global tourist destinations, smaller cities, especially in developing countries, often lack tailored solutions that meet their specific needs. The DiscoverStruga mobile application was developed as a response to this gap, aiming to enhance tourist experiences in the city of Struga by integrating intelligent features such as a chatbot, visual search via Google Vision, multilingual content, and location-based services. This study contributes to the growing body of literature by presenting a practical case of how smart tourism can be implemented in a mid-sized city, offering a model for similar destinations in Southeast Europe and beyond.

Systematic review

Based on the analysis of ten different travel applications, a wide variety of features and functionalities can be observed, which make each of them unique depending on the users' goals, needs, and preferences. These applications offer different approaches - from those that emphasize informative content and offline use, to those that provide a more advanced and comprehensive travel planning experience.

GuideWithMe – California provides a fully offline experience with detailed destination articles, practical travel information, and tips for travelers. Although the app is free and operates without an internet connection, it lacks important features such as booking options and interactive maps, which limits its usefulness for users seeking more integrated tools.

Tourism Thailand focuses primarily on delivering information about tourist destinations and local cuisine. Users can save their preferences and share content on social media platforms. However, the lack of offline functionality and structured planning tools makes it less practical for users who want to organize their trip in greater detail.

In contrast, *Visit Portugal* offers one of the most comprehensive experiences. It supports offline use, provides information in multiple languages, uses augmented reality for enriched interactions, and tailors content based on user interests. The ability to build personalized itineraries makes this app particularly appealing for more sophisticated travelers.

A similar, though more limited, approach can be seen in *Australia Tourism*, which also supports offline usage and provides detailed information on destinations and practical travel aspects. The app supports two languages and allows a degree of travel planning, but the lack of booking options and interactive maps reduces its effectiveness for more complex trip management.

On the other hand, *Visit Dubai* represents a more advanced solution, combining high-quality information with features such as offline access, interactive maps, itinerary planning, and direct booking capabilities. This app offers a rich, user-centered experience, covering tourist attractions, food, and cultural activities in an integrated platform.

For travelers looking for quick navigation and offline use, *Hungary Travel Guide* offers comprehensive information on attractions and offline GPS functionality, making it easy to explore on the ground. Although it is relatively simple, it's practical for users who prefer straightforward, no-fuss travel support.

South Africa Travel Guide also delivers a solid offline experience, including a detailed map, weather updates, local time, and tourist information. Since the content is based on Wikivoyage, it ensures up-to-date and reliable data, particularly valuable for travelers who prioritize information accuracy.

Russia GuideWithMe, much like the California version, supports offline use and utilizes the MAPS.ME application for navigation. It provides well-structured tourist information, making it especially useful for those traveling in areas with limited internet access. However, it lacks advanced features like booking and dynamic planning.

In contrast, *Travel Spain* provides a rich and comprehensive experience, including booking options, interactive maps, detailed information on various cities, and practical advice on topics such as visas, safety, and transportation. Its clear content structure and user-focused design make it a powerful tool for planning trips throughout Spain.

Finally, *MakeMyTrip* is one of the most advanced and all-encompassing applications for travel management. It allows users to book trains, buses, and hotels, offers exclusive deals for mobile users, and integrates all stages of the travel process into a single platform. This app is an ideal solution for users seeking maximum efficiency and full control over their travel arrangements.

These applications reflect a broad range of needs—from those requiring simplicity and offline functionality to those demanding personalized experiences and comprehensive booking capabilities. Choosing the right app depends on the nature of the trip and individual preferences, highlighting the importance of flexibility and integrated access in the modern travel experience.

Apps Features	California Travel Guide With Me	Tourism T hailand	Visit Portugal	Australia Tourism	Hungary Travel Guide	South Africa Travel	Travel Dubai UAE	Russia Guide with Me	Travel Spain	MakeMyTr ip
Off line Access	✓		✓	✓	✓		✓	✓		
Destination info	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Travel info	✓									
Multilingual support			✓	✓						
Free App			✓				✓	✓		
Holiday suggestions			✓							
Trip planning				✓						✓
Travel tips				✓						
GPS features				✓	✓	✓	✓			
Detailed map						✓		✓		
Booking capabilities									✓	✓

Table 1: General Comparison of 10 Tourism Applications

Methodology

Data Collection Methods

For this research, a combination of qualitative and quantitative data collection methods was employed to assess the impact of the travel application on improving information about tourist destinations in Struga. The research began with a qualitative phase, during which semi-structured interviews were conducted with local stakeholders, including tourism institution representatives, tour operators, municipal officials, and business representatives, a total of 11 participants, as well as with tourists who had used or were aware of the application. In total, 57 tourists were interviewed. The aim of this phase was to understand users' perceptions and experiences with the app, their needs for tourism-related information, and the app's potential influence on destination promotion. The qualitative data were analyzed through thematic analysis (Braun, 2006), and the findings served as the foundation for developing the quantitative instrument. In the second phase, a structured questionnaire was distributed to a larger number of tourists who had used the application during their stay in Struga.

The survey aimed to measure interaction with the app, perceived quality and quantity of information provided, influence on travel decision-making, overall satisfaction, and intention for future use. The collected data were analyzed using statistical methods to assess the relationship between app usage and perceived improvement in tourism information. The use of a mixed methods approach was considered most suitable for the exploratory nature of the study (Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. , 2018), as the combination of qualitative and quantitative data provides a more comprehensive and in-depth understanding of the phenomenon under

investigation, thereby enhancing the credibility and validity of the findings (Tashakkori, A., & Teddlie, C. , 2010).

Development Methodology

The application we aim to design and implement uses the Waterfall model, which is a type of system development life cycle model used in research work. This model divides project activities into linear, sequential phases, where each phase depends on the deliverables of the previous phase and corresponds to the specialization of tasks. This means that each phase in the development process starts only once the previous phase has been completed. The Waterfall approach does not specify a process for returning to a previous phase to address changes in requirements. This methodology offers clearly defined phases and will assist in documenting the process and results.

Results and findings

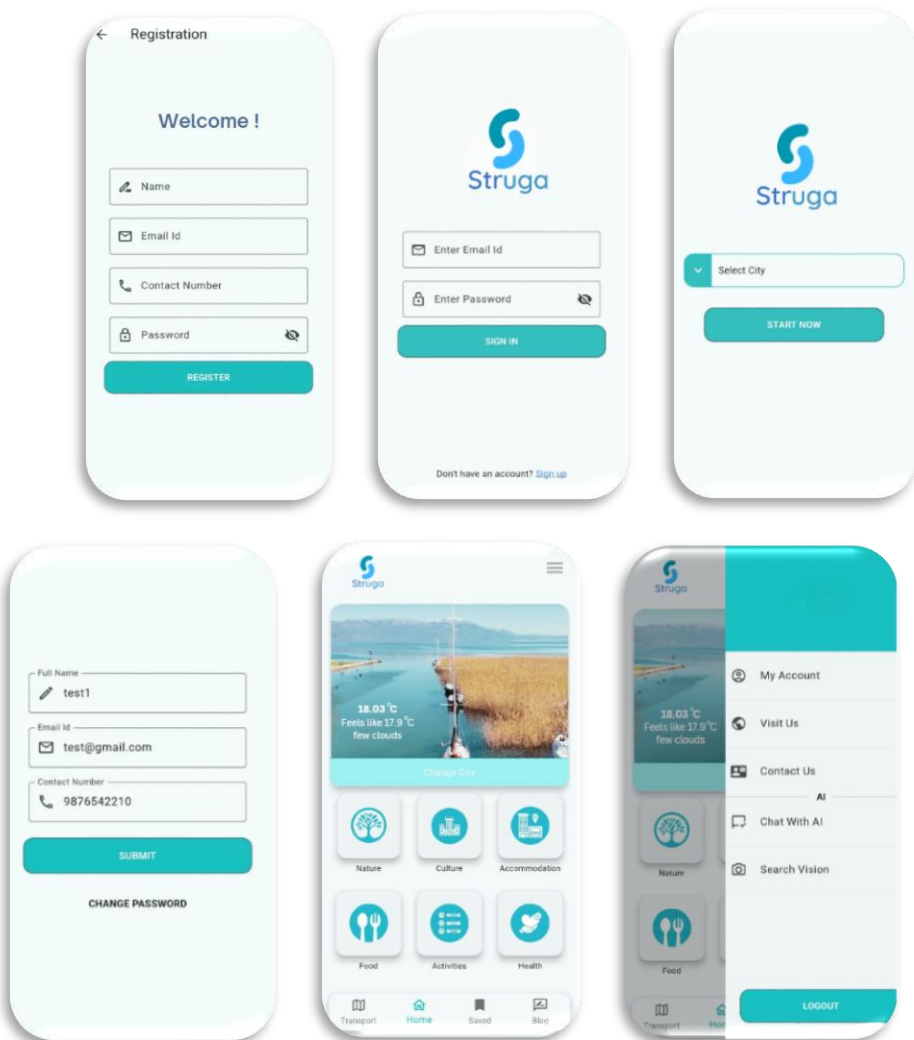
The study's findings highlight the critical role of ICT in supporting travel planning, booking processes, and service promotion within Struga's tourism sector. Participants underscored the need for enhanced access to information and more efficient communication with tourists, emphasizing the value of continuous support and direct engagement. The research confirmed the strong potential of a dedicated tourism application capable of delivering comprehensive information on local attractions, accommodations, restaurants, and events, while also streamlining daily operations for service providers. The most desirable features identified include detailed destination content, personalized local recommendations, offline and online maps with route planning, 24/7 virtual assistant support, and user-generated reviews.

Conversely, features involving Augmented Reality and Virtual Reality were generally viewed as less relevant or appealing by respondents.

User Interface design

The application is available on both Android and iOS platforms, offering a range of features to enhance users' experiences while exploring different cities. Users can create an account, log in, and select their preferred city. The main screen allows easy city switching and browsing through various service and location categories. In the "Places" section, users can explore a curated list of recommended spots, filter by interests, view detailed information including ratings, photos, directions, and even book taxis or save favorites. The app also includes detailed public transport maps and utility services to help users navigate the city. Additional features include a note list for organizing saved places, a tourism-focused blog section, and a profile management area where users can update personal information and customize their experience. A key functionality is the integrated Dialogflow-powered chatbot, offering real-time support and assistance.

Technologically, the frontend is built using Dart, with backend data management via MSSQL. Development was done using Android Studio, and the chatbot ensures advanced, personalized user interaction.

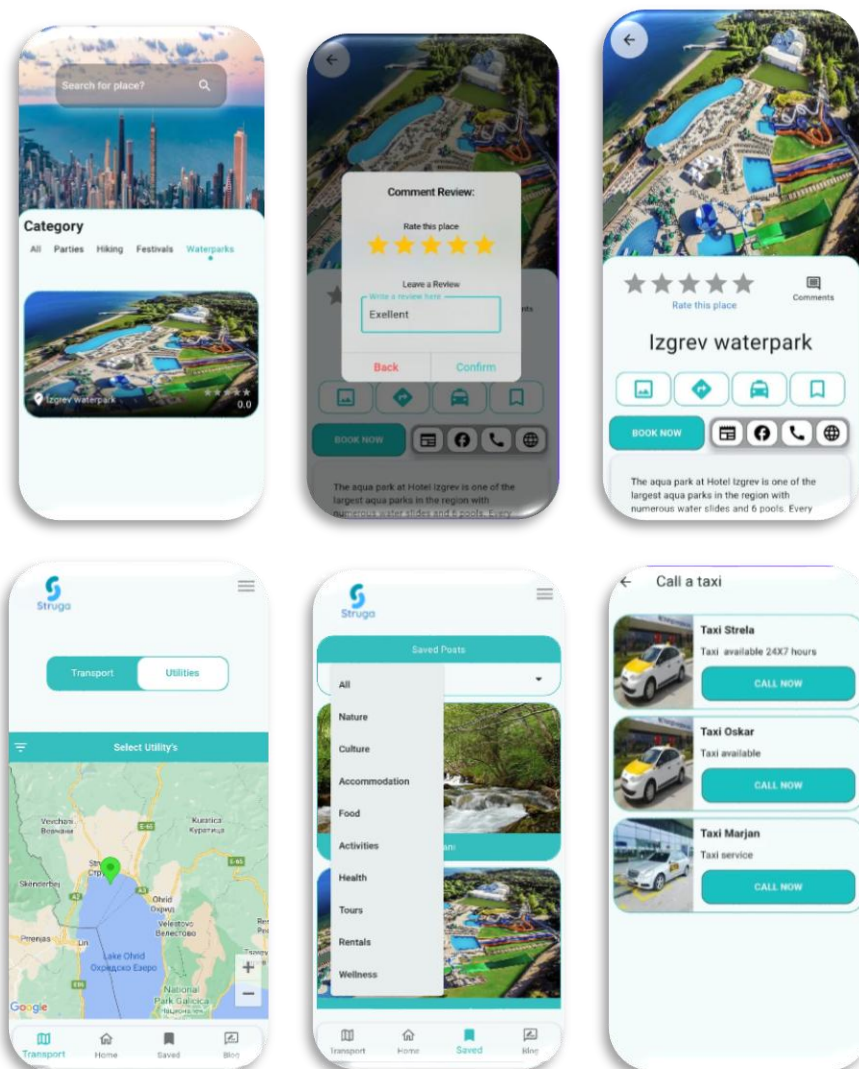

Figure 1: User Interface

Conclusion, limitation and recommendation

This study examined the potential of a mobile travel application to support access to tourist information in Struga. The results indicate that the app is commercially feasible and responds to a clear need for updated, easily accessible information. Key features identified include local tour

recommendations, itinerary planning, and AI technologies such as chatbots to improve interactivity and service personalization. For local tourism service providers, the app offers benefits like closer contact with clients, support in managing information, and a unified platform for promoting their services.

The study recommends further development of the business model, validation of the market and product, and identification of necessary development and operational resources. The app is expected to target first-time visitors, independent travelers, and service providers seeking to expand their reach and optimize operations.

Limitations of the study include a limited number of interviewees and survey participants, which constrained broader exploration of some aspects, such as preferred communication channels and the importance of customer service features. Additionally, since the app has not yet been implemented, further research is needed to assess which features deliver the most value and how the app will be received by users.

References

1. Braun, V. &. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*.
2. Buhalis, D. &. (2019). Real-time co-creation and nowness service: Lessons from tourism and hospitality. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 563–582.
3. Buhalis, D., & Amaranggana, A. . (2014). Smart tourism destinations. *Information and Communication Technologies in Tourism .*, (pp. 553-564).
4. Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. . (2018). *Designing and conducting mixed methods research* . SAGE Publications.

5. Kim, M. J.-K. (2020). Exploring consumer behavior in virtual reality tourism using an extended stimulus-organism-response model. . *Journal of Travel Research*, 69+89.
6. Neuhofer, B. B. (2020). Smart technologies for personalized experiences: a case study in the hospitality domain. *Tourism Review*. 51–66.
7. Nguyen, T. H., Luong, H. T., & Bui, N. (2022). Visual recognition and augmented reality for smart tourism applications. . *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 502–519.
8. Tashakkori, A., & Teddlie, C. . (2010). *Mixed methods in social & behavioral research*. SAGE Publications.
9. Zanker, M., Fuchs, M., & Höpken, W. . (2019). Context-aware recommender systems in tourism: A review of the state-of-the-art. *Tourism Review.*, (pp. 551–569).

ROLI I PSIKOLOGJISË NË NDËRTIMIN E SHOQËRIVE TË QËNDRUESHME

Dr.Brunilda Laboviti

Dr.Loreta Mamani

Abstrakt

Në dekadën e fundit, sfidat globale si ndryshimet klimatike, krizat sociale, rritja e pasigurisë ekonomike dhe shfaqja e fenomeneve të reja psikopatologjike kanë sjellë nevojën për qasje të reja, të integruara dhe ndërdisiplinore për ndërtimin e shoqërive të qëndrueshme. Në këtë kontekst, psikologjia ofron një kontribut unik dhe thelbësor, duke ndihmuar në kuptimin e sjelljes njerëzore, ndërtimin e mirëqenies kolektive dhe forcimin e angazhimit qytetar. Si shkencë që kombinon eksplorimin teorik me zbatimin praktik, psikologjia ka potencial të konsiderueshëm për të ndikuar në zhvillimin afatgjatë të komuniteteve dhe për të promovuar transformim shoqëror që fillon nga individit dhe përhapet në struktura më të gjera.

Ky punim trajton katër dimensionet kryesore në të cilat psikologjia ndikon drejtpërdrejt në qëndrueshmërinë shoqërore: (1) promovimi i sjelljeve pro-mjedisore përmes ndërhyrjeve të bazuara në psikologjinë e mjedisit dhe të sjelljes; (2) zhvillimi i mirëqenies dhe reziliencës përmes psikologjisë pozitive dhe modeleve si PERMA; (3) rëndësia e edukimit emocional dhe social në formimin e qytetarëve empatikë, të vetëdijshëm dhe të përfshirë; dhe (4) kontributi i psikologëve në hartimin e politikave publike dhe në përmbushjen e Objektivave të Zhvillimit të Qëndrueshëm (SDG). Çdo pjesë e këtij punimi është e bazuar në literaturë shkencore të 10 viteve të fundit, duke përfshirë 20 burime të verifikuara në stilin APA.

Përmes këtij shqyrtimi, qëllimi është të nënvizohet nevoja për një pozicionim më proaktiv të psikologjisë në diskutimet strategjike për zhvillimin e shoqërive të qëndrueshme. Argumentohet se ndërtimi i shoqërive të drejta, gjithëpërfshirëse dhe reziliente nuk mund të ndodhë pa vëmendje ndaj shëndetit mendor, sjelljes sociale dhe edukimit emocional. Si përfundim, ky punim synon të kontribuojë në rikonceptimin e rolit të psikologjisë – jo thjesht si ndërhyrje pas vështirësive, por si pjesë thelbësore e parandalimit, formimit dhe ndërtimit të një bote më të qëndrueshme për të gjithë.

1. Hyrje

Në dekadën e fundit, koncepti i zhvillimit të qëndrueshëm është zgjeruar përtej kornizave tradicionale që e lidhin atë vetëm me çështje mjedisore apo ekonomike. Tashmë, është gjithnjë e më e qartë se qëndrueshmëria nuk mund të kuptohet pa ndërlikur mirëqenien psikologjike, stabilitetin emocional, drejtësinë sociale dhe kapacitetin për bashkëjetesë të shëndetshme ndërmjet individëve dhe grupeve. Kjo kërkon jo vetëm politika strukturore, por edhe ndërhyrje të thella në nivelin e individit dhe komunitetit, pikërisht aty ku psikologjia ka fushën e saj më të fortë të ndikimit (Clayton et al., 2017; APA, 2023).

Zhvillimi i qëndrueshëm, në përputhje me qëllimet globale të zhvillimit afatgjatë, përfshin përpjekje për të përmbushur nevojat e tanishme pa cenuar të drejtën e brezave të ardhshëm për të ndërtuar një jetë me dinjitet dhe mirëqenie. Kjo do të thotë të ndërtojmë shoqëri elastike, gjithëpërfshirëse dhe të ndjeshme ndaj ndikimeve mjedisore, sociale dhe emocionale. Psikologjia, si shkencë që studion jo vetëm simptomat dhe problemet mendore, por edhe potencialin njerëzor, mekanizmat e motivimit dhe dinamikat e grupit, ka një rol qendror për të luajtur në këtë transformim.

Shoqëritë moderne përballen me një mori sfidash ndërthurëse: urbanizimi i shpejtë, ndarja sociale, polarizimi politik, krizat ekologjike dhe pasiguria globale. Të gjitha këto sfida kanë një përbërës të fortë psikologjik: ato ndikojnë në mënyrën se si njerëzit ndihen, mendojnë, marrin vendime dhe bashkëveprojnë me njëri-tjetrin. Kështu, zhvillimi i qëndrueshëm nuk mund të arrihet pa përfshirjen aktive të psikologjisë në ndërtimin e qëllimshëm të normave, qëndrimeve dhe sjelljeve që mbështesin bashkëjetesën, respektin e ndërsjellë dhe ruajtjen e mjedisit (Stoknes, 2023).

Psikologjia ofron një sërë modelesh teorike dhe ndërhyrjesh praktike që ndihmojnë individët të kuptojnë emocionet e tyre, të zhvillojnë aftësi për rregullimin emocional, të ndërtojnë marrëdhënie të shëndetshme dhe të kontribuojnë në mirëqenien kolektive. Për shembull, teoria e vetë-determinimit (Deci & Ryan, 2000) nënvizon rëndësinë e autonomisë, kompetencës dhe lidhjes sociale si burime të motivimit të brendshëm për sjellje të përgjegjshme. Po ashtu, modelet e psikologjisë së mjedisit dhe të edukimit social-emocional tregojnë se sjellja njerëzore mund të transformohet përmes ndërrimeve të vogla por të qëndrueshme në kontekstin kulturor dhe social (Durlak et al., 2015).

Për më tepër, në kohë krizash, si pandemia COVID-19 apo fatkeqësitë natyrore janë pikërisht aftësitë psikologjike që bëhen faktorë mbijetese kolektive: rezilienca, empatia, vetë-reflektimi dhe ndërtimi i qëllimit të përbashkët. Shoqëritë

që i kultivojnë këto aftësi në mënyrë të qëllimshme janë më të përgatitura për t'u përballur me tronditje sistematike dhe për të ndërtuar stabilitet afatgjatë (Frontiers in Psychology, 2021).

Pra, nëse duam të ndërtojmë shoqëri të qëndrueshme në thelb, nuk mjafton vetëm të ndërtojmë infrastrukturë apo të zvogëlojmë ndotjen – duhet të investojmë edhe në ndërtimin e kapaciteteve psikologjike që mundësojnë mirëqenie individuale, solidaritet social dhe kujdes të ndërsjellë për jetën në të gjitha format e saj.

2. Psikologjia e Mjedisit dhe Ndryshimi i Sjelljes për Qëndrueshmëri

Psikologjia e mjedisit është një nënfushë e psikologjisë që eksploron ndërveprimin kompleks midis individëve dhe mjedisit fizik që i rrethon qoftë ai natyror apo i ndërtuar. Qëllimi i saj është të kuptojë se si përvoja dhe perceptimi i mjedisit ndikon në emocionet, sjelljen dhe mirëqenien, dhe në të njëjtën kohë, se si sjellja njerëzore ndikon në mjedisin përreth (Clayton et al., 2017).

Në qendër të kësaj fushe qëndron një paradoks i dukshëm: njerëzit shpesh sillen në mënyra që dëmtojnë mjedisin, edhe kur janë të ndërgjegjshëm për pasojat afatgjata. Ndërkohë që njohuritë për krizën klimatike janë të përhapura, shumë individë vazhdojnë të marrin vendime që nuk janë në përputhje me mbrojtjen e planetit. Kjo ndarje ndërmjet vetëdijes dhe veprimit është quajtur “boshllëku i qëndrueshmërisë së sjelljes” (Stoknes, 2015), dhe është pikërisht këtu ku psikologjia ka diçka unike për të ofruar.

2.1 Psikologjia e sjelljes dhe pengesat ndaj veprimit mjedisor

Teoritë psikologjike si Teoria e Veprimit të Planifikuar (Ajzen, 1991) dhe modeli i vetë-efikasitetit (Bandura, 1997) ndihmojnë për të kuptuar faktorët që ndikojnë në sjelljen pro-mjedisore. Sipas këtyre teorive, faktorët si qëndrimet personale, normat shoqërore, dhe ndjenja e kompetencës personale janë të lidhura ngushtë me probabilitetin që një individ të angazhohet në veprim mjedisor.

Një nga pengesat më të mëdha është ajo që quhet “distanca psikologjike” njerëzit e perceptojnë ndryshimin klimatik si një problem abstrakt, i largët në kohë, hapësirë dhe përkatësi. Ata nuk e ndiejnë drejtpërdrejt si kërcënim personal (Stoknes, 2023). Për ta afruar këtë çështje me realitetin e përditshëm, psikologët kanë përdorur strategji si tregimi i historive konkrete, përdorimi i narrativave pozitive dhe nxitja e emocioneve si kujdesi dhe përgjegjësia kolektive (Clayton & Manning, 2018).

2.2 Raste konkrete: Kriza e ujit në Cape Town dhe ndërrimi i sjelljes

Një rast studimor i shpesh përmendur është ai i qytetit Cape Town në Afrikën e Jugut, ku gjatë krizës ekstreme të mungesës së ujit në vitin 2018, u ndërmorën masa psikologjike të informuara për të ndryshuar sjelljen e banorëve. Në vend që të përqendrohej vetëm në dënime ose paralajmërime alarmante, fushata e ndërgjegjësimit përdori krahasime sociale (“ju konsumoni më shumë ujë se 80% e fqinjëve tuaj”) dhe nxitje pozitive për kursim (“hero i kursimit të ujit”) (Stoknes, 2023).

Këto ndërhyrje, të ndërtuara mbi bazën e teorive të normave sociale dhe ndikimit kolektiv, rezultuan në një ulje të konsumit të ujit me mbi 50% në më pak se gjashtë muaj një arritje e paprecedentë për një qytet me rreth 4 milionë banorë (Stoknes, 2023; *Frontiers in Psychology*, 2021).

2.3 Ndërhyrje edukative dhe roli i vetë-efikasitetit

Përveç ndërhyrjeve në nivel makro, psikologjia e mjedisit ka një rol të rëndësishëm edhe në nivel mikro – sidomos përmes edukimit dhe formimit të ndjeshmërisë ekologjike që në moshë të hershme. Edukimi që rrit vetëdijen për ndikimin e sjelljes personale në mjedis, dhe që forcon ndjesinë e vetë-efikasitetit, është thelbësor për ndryshimin e qëndrueshëm të sjelljes (Abrahamse et al., 2019).

Sipas një studimi të kryer në Holandë mbi edukimin ekologjik në shkolla, nxënësit që morën pjesë në aktivitete të bazuara në përvojë (si punëtoritë e kompostimit, matjet e konsumit të energjisë në shtëpi, etj.) jo vetëm që rritën njohuritë, por edhe raportuan ndjesi më të larta të kontrollit personal dhe dëshirës për të vepruar (Abrahamse et al., 2019).

Edukimi që ndërthur të dhëna shkencore me përvojë praktike dhe emocionale është treguar më i suksesshëm se edukimi tradicional i bazuar vetëm në informacion. Kjo përforcon idenë se njohuria nuk mjafton, duhet një lidhje emocionale me temën që të prodhohet ndryshim real.

3. Psikologjia Pozitive dhe Mirëqenia si Shtyllë e Qëndrueshmërisë

Psikologjia pozitive ka të bëjë me studimin e aspekteve më të mira të përvojës njerëzore — emocioneve pozitive, forcave personale, shpresës, mirënjohjes dhe qëllimit në jetë. Kjo degë moderne e psikologjisë ka fituar vëmendje të gjerë për rolin e saj në forcimin e mirëqenies individuale dhe

shoqërore, duke u bërë një shtyllë thelbësore për ndërtimin e shoqërive të qëndrueshme (Seligman, 2011).

3.1 Kuptimi i mirëqenies në një kontekst të qëndrueshëm

Në të kaluarën, mirëqenia shpesh përkufëzohej si mungesë e simptomave të sëmundjes mendore. Megjithatë, kjo qasje është mjaft e kufizuar. Tashmë, koncepti i mirëqenies është zgjeruar për të përfshirë aspekte si vitaliteti, lidhja me të tjerët, ndjenja e kompetencës dhe realizimi personal. Sipas O'Brien (2013), mirëqenia e qëndrueshme është një koncept që nënkupton ndërtimin e ekuilibrit midis kujdesit për veten dhe përgjegjësisë për të tjerët.

Një person që gëzon mirëqenie të brendshme është më i prirë të marrë pjesë në komunitet, të jetë më tolerant, më bashkëpunues dhe më pak i mbyllur në individualizëm pasiv. Në këtë kuptim, mirëqenia nuk është vetëm një qëllim personal, por edhe një mekanizëm shoqëror: ajo ndihmon në ruajtjen e kohezionit, në nxitjen e sjelljeve ndihmëse dhe në zvogëlimin e ndasive sociale. Individët që ndihen të vlefshëm dhe të përmbushur emocionalisht janë më të predispozuar të bëhen qytetarë të përgjegjshëm dhe aktivë.

Për më tepër, hulumtimet e dekadës së fundit kanë konfirmuar se ndërhyrjet që përfshijnë praktika të ndërgjegjësimit (mindfulness), mirënjohjes dhe ndjeshmërisë sociale ndikojnë pozitivisht në mirëqenien psikologjike dhe në ndërtimin e marrëdhënieve harmonike (Kuyken et al., 2016; Emmons & Mishra, 2020). Ato gjithashtu ndihmojnë në uljen e agresivitetit, depresionit dhe ndjenjës së izolimit, të cilat shpesh janë pengesa për qëndrueshmërinë sociale.

3.2 Roli i modelit PERMA në zhvillimin e qëndrueshmërisë personale dhe sociale

Modeli PERMA, i propozuar nga Martin Seligman (2011), është ndër më të përdorurit në fushën e psikologjisë pozitive për të përshkruar strukturën e një jete të përmbushur. Kjo qasje thekson pesë përbërës themelorë që kontribuojnë në ndjenjën e mirëqenies:

P – Positive Emotions (Emocione pozitive): ndjesi si gëzimi, shpresa dhe qetësia shpirtërore ndihmojnë në ndërtimin e një bote të brendshme më të qëndrueshme.

E – Engagement (Angazhim): përfshirja e thellë në aktivitete ku individ i humbet ndjenjën e kohës (flow) e ndihmon atë të ndihet i gjallë dhe i dobishëm.

R – Relationships (Marrëdhënie): lidhjet sociale cilësore janë një nga parashikuesit më të fortë të mirëqenies dhe jetës së gjatë.

M – Meaning (Kuptim): ndjenja se jeta ka një qëllim të lartë, përtej vetes.

A – Accomplishment (Arritje): ndjekja e objektivave dhe ndjenja e përparimit ndihmojnë në vetëbesimin dhe motivimin afatgjatë.

Këta pesë elementë ndihmojnë individin të ndërtojë qëndrueshmëri personale dhe të kontribuojë më fuqishëm në një shoqëri funksionale. Në nivel kolektiv, kur komunitetet kultivojnë emocione pozitive, bashkëpunim, ndjenjë qëllimi dhe vlerësim për përpjekjet individuale, ato bëhen më të qëndrueshme dhe më pak të prirura ndaj ndarjes sociale dhe konflikteve (Emmons & Mishra, 2020).

3.3 Qëndrueshmëria emocionale si mburojë ndaj krizave kolektive

Krizat kolektive qofshin ato pandemike, ekonomike, apo natyrore testojnë aftësitë psikologjike të individëve dhe shoqërive. Aftësia për të ruajtur stabilitetin emocional, për të menaxhuar ankthin dhe për të ndërtuar ndjenja të reja shprese dhe qëllimi është thelbësore për mbijetesën psikologjike gjatë krizave.

Psikologjia pozitive ofron instrumente konkrete për të ndërtuar këtë qëndrueshmëri përmes trajnimeve për ndërtimin e **kapitalit psikologjik** një përbërje e optimizmit, vetëbesimit, shpresës dhe reziliencës (Frontiers in Psychology, 2021). Individët që posedojnë këto cilësi përballen më mirë me paqartësinë dhe tronditjet, janë më të gatshëm të ndihmojnë të tjerët dhe rikuperohen më shpejt pas ngjarjeve të rënda.

Për më tepër, këto cilësi mund të përforcohen përmes ndërhyrjeve të strukturuar, si programet e edukimit emocional në shkollë, trajnime për menaxhimin e stresit në vende pune dhe iniciativa komunitare që ndërtojnë ndjenjën e përkatësisë. Këto nuk janë thjesht masa mbrojtëse ndaj rrezikut ato janë investime për ndërtimin e një strukture sociale më të fortë.

4. Edukimi Psikologjik dhe Ndërtimi i Qytetarëve të Ndërgjegjshëm

Edukimi psikologjik nuk është më një element anësor i arsimit formal, ai është kthyer në një domosdoshmëri për zhvillimin e qytetarëve të vetëdijshëm, empatikë dhe të përgatitur për sfidat e shekullit XXI. Psikologët dhe studiuesit kanë theksuar në mënyrë të vazhdueshme se mësimi social dhe emocional (Social and Emotional Learning – SEL) përbën themelin e një shoqërie të qëndrueshme, të drejtë dhe paqësore (Durlak et al., 2015).

4.1 Çfarë është edukimi social dhe emocional (SEL)?

SEL përfshin pesë kompetenca themelore: vetëdijen emocionale, vetë-menaxhimin, ndërgjegjësimin social, aftësitë për marrëdhënie dhe vendimmarrjen e përgjegjshme (CASEL, 2023). Kur këto aftësi kultivohen në mënyrë sistematike që në fëmijëri, ato kontribuojnë në ndërtimin e një baze të fortë për ndërlidhjet shoqërore, zgjidhjen paqësore të konflikteve dhe përballimin me maturi të sfidave personale dhe kolektive.

Një metaanalizë që përfshinte më shumë se 270,000 nxënës zbuloi se programet SEL përmirësuan ndjeshëm rezultatet akademike, reduktuan sjelljet problematike dhe rritën aftësitë sociale (Durlak et al., 2015). Efekti i këtyre programeve nuk është vetëm afatshkurtër: ai përhapet në jetën e të rriturve duke ndikuar në punësim, shëndet mendor dhe pjesëmarrje qytetare (Taylor et al., 2017).

4.2 SEL si mjet për barazi sociale dhe drejtësi

Në një shoqëri ku dallimet etnike, gjinore dhe ekonomike shpesh prodhojnë ndarje dhe konflikt, edukimi psikologjik mund të shërbejë si një balancues i fuqishëm. Sipas UNESCO MGIEP (2023), edukimi emocional ndihmon në kapërcimin e paragjykimëve, në ndërtimin e ndjeshmërisë kulturore dhe në zhvillimin e qytetarëve globalë që vlerësojnë bashkëpunimin mbi konkurrencën.

Një shembull praktik vjen nga programi “Learning to Live Together” i zbatuar në mbi 40 vende, i cili kombinon zhvillimin emocional me edukimin për paqe dhe bashkëjetesë. Vlerësimet tregojnë se nxënësit pjesëmarrës treguan më pak tendenca diskriminuese dhe më shumë ndjeshmëri për çështjet globale (Arigatou International, 2021).

4.3 Edukimi psikologjik në kohë krize

Në periudha si pandemia COVID-19, luftërat ose fatkeqësitë natyrore, edukimi tradicional nuk mjafton për të ruajtur stabilitetin e fëmijëve dhe të rinjve. Këtu ndërhyjnë psikologjia me programe të SEL të dizajnuara për situata emergjente. Sipas Dalrymple (2024), fëmijët që marrin mbështetje emocionale përmes mësimi të strukturuar dhe aktiviteteve të ndërgjegjësimi kanë më pak gjasa të zhvillojnë trauma të zgjatura ose sjellje vetëshkatërruese.

Organizata si International Rescue Committee dhe UNICEF kanë zhvilluar manuale të posaçme për përfshirjen e elementëve të SEL në edukimin e fëmijëve në situata të zhvendosjes, konfliktit dhe pas katastrofave natyrore. Një studim i vitit 2022 mbi këto programe në refugjatët sirianë në Jordani tregoi një rënie të ndjeshme të sjelljeve agresive dhe një rritje të aftësive për vetë-rregullim emocional (IRC, 2022).

4.4 Ndikimi në ndërtimin e qytetarëve të qëndrueshëm

Qytetaria nuk është vetëm çështje statusi apo ligji – ajo është një gjendje mendore. Individët që janë të vetëdijshëm për emocionet e tyre, që dinë të menaxhojnë stresin dhe të ndërtojnë marrëdhënie të shëndetshme janë më të predispozuar të përfshihen në çështje komunitare dhe të mbështesin nisma për ndryshim pozitiv. Edukimi psikologjik krijon pikërisht këta qytetarë, të cilët janë jo vetëm të informuar, por edhe emocionalisht të pjekur dhe etikisht të përkushtuar (O'Brien, 2013; APA, 2023).

5. Roli i Psikologëve në Politikat për Zhvillim të Qëndrueshëm

Ndërsa vendimmarrësit hartojnë politika për zhvillim të qëndrueshëm, roli i psikologëve shpesh mbetet në hije. Megjithatë, për të kuptuar dhe ndikuar sjelljen njerëzore në shkallë të gjerë, kontributi i psikologjisë është i pazëvendësueshëm. Psikologët janë të trajnuar të analizojnë faktorët që ndikojnë në motivimin, ndryshimin e sjelljes dhe reagimin ndaj stresit kolektiv, duke i bërë ata aktorë thelbësorë në procesin e ndërtimit të politikave më humane, efektive dhe të qëndrueshme (APA, 2023).

5.1 Psikologjia në hartimin e politikave mjedisore

Përpjekjet për të ndryshuar sjelljen e konsumatorëve dhe qytetarëve shpesh hasin në rezistencë, edhe kur qëllimi është i drejtë dhe urgjent. Politikat që përfshijnë komponentë psikologjikë — si feedback personalizuar, krahasime sociale, apo nxitje pozitive — rezultojnë më të suksesshme sesa ato që mbështeten vetëm në ndëshkim apo informim të thatë (Rau et al., 2022; Thaler & Sunstein, 2008).

Për shembull, fushatat e eficiencës energjetike që i tregojnë konsumatorit sa energji shpenzojnë krahasuar me fqinjët e tyre, kanë rezultuar shumë më efektive se mesazhet standarde të kursimit (Clayton et al., 2017). Kjo sepse sjellja njerëzore ndikohet fort nga normat sociale dhe ndjenja e përfshirjes në një komunitet me qëllime të përbashkëta.

5.2 Roli i psikologjisë në politikat e shëndetit dhe mirëqenies

Psikologët kanë luajtur një rol kyç në fushata shëndetësore si promovimi i vaksinimit, ndalimi i duhanit dhe ndërgjegjësimi për shëndetin mendor. Duke përdorur teori si ajo e sjelljes së planifikuar (Ajzen, 1991) dhe teoria e vetë-efikasitetit (Bandura, 1997), ata ndihmojnë në modelimin e ndërhyrjeve që adresojnë besimet, qëndrimet dhe vetëdijen personale.

Në kontekstin e qëndrueshmërisë, shëndeti mendor është një pasuri kolektive. Politikat që mbështesin mirëqenien emocionale të punonjësve, të rinjve, dhe grupeve vulnerabël kontribuojnë në ndërtimin e komuniteteve më elastike ndaj krizave (Frontiers in Psychology, 2021).

5.3 Psikologët në kontribut për Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm (SDGs)

Kontributi i psikologëve në përmbushjen e Objektivave të Zhvillimit të Qëndrueshëm (SDGs) është gjithnjë e më i pranuar në nivel ndërkombëtar. Në veçanti, psikologjia është relevante për SDG-të që lidhen me:

SDG 3: Shëndeti dhe mirëqenia

SDG 4: Edukim cilësor

SDG 5: Barazia gjinore

SDG 11: Qytete të qëndrueshme dhe të sigurta

SDG 16: Paqe, drejtësi dhe institucione të forta

Një analizë bibliometrike e fundit nga Calabria & Marks (2024) tregon një rritje të konsiderueshme të publikimeve që lidhin psikologjinë me këto objektiva. Ata theksojnë se psikologët mund të ndihmojnë në identifikimin e barrierave kulturore dhe psikologjike ndaj qëllimeve të zhvillimit, si dhe në dizajnimin e zgjidhjeve të qëndrueshme dhe të pranueshme për komunitete të ndryshme.

5.4 Integrimi i psikologëve në sektorët publik dhe ndërkombëtar

Fatkeqësisht, në shumë vende, psikologët janë ende të nën-përfaqësuar në vendimmarrje politike. Ndërkohë që ata janë të pranishëm në shëndetësi dhe edukim, pjesëmarrja e tyre në planifikimin urban, politikën klimatike, apo zhvillimin ekonomik është e kufizuar. Sipas APA (2023), përfshirja e psikologëve në struktura ndërsektoriale vendimmarrëse do të sillte politika më të ndjeshme ndaj nevojave njerëzore dhe më të suksesshme në implementim.

Për shembull, urbanistët dhe planifikuesit e qyteteve që bashkëpunojnë me psikologë arrijnë të krijojnë hapësira publike më të sigurta, më miqësore për shëndetin mendor, dhe që nxisin sjellje pro-ekologjike si ecja në këmbë apo përdorimi i transportit publik (Stoknes, 2023; Environment Review, 2022).

6. Përfundime dhe Rekomandime

6.1 Përfundime

Nga analiza e katër fushave kyçe të këtij punimi psikologjia e mjedisit, psikologjia pozitive, edukimi emocional dhe ndikimi në politikat publike del qartë se psikologjia është thelbësore në ndërtimin e shoqërive të qëndrueshme. Ajo ndihmon në:

Kuptimin e motivimeve që nxisin sjellje të dëmshme ose të dobishme për mjedisin dhe komunitetin;

Forcimin e mirëqenies emocionale dhe reziliencës, elementë që ndikojnë në mënyrë të drejtpërdrejtë në kohezionin social;

Edukimin e individëve që janë jo vetëm të informuar, por emocionalisht të vetëdijshëm dhe të aftë për të kontribuar në zgjidhje kolektive;

Hartimin dhe zbatimin e politikave që marrin parasysh faktorët psikologjikë, duke rritur efektivitetin e tyre dhe pranueshmërinë sociale.

Psikologjia nuk mund të qëndrojë më në një pozicion reaktiv, duke trajtuar vetëm pasojat e stresit, depresionit apo konflikteve ajo duhet të jetë proaktive, duke kontribuar në parandalim, në zhvillim të qëndrueshëm dhe në përmirësimin e shëndetit kolektiv. Shoqëritë që i japin përparësi ndërgjegjësimit emocional, marrëdhënieve të shëndetshme dhe angazhimit social janë më të forta, më elastike dhe më të përgatitura për të përballuar krizat e shekullit të 21-të.

6.2 Rekomandime

Bazuar në evidencën shkencore të dekadës së fundit, rekomandojmë që:

Të integrohet edukimi emocional dhe psikologjik në të gjitha nivelet arsimore, nga arsimi parashkollor deri në universitete, me fokus të veçantë në programet SEL dhe ndërgjegjësimin mjedisor.

Të rritet përfshirja e psikologëve në hartimin e politikave publike, duke u bërë pjesë e komisioneve për zhvillim të qëndrueshëm në nivel vendor, kombëtar dhe ndërkombëtar.

Të zhvillohen ndërhyrje psikologjike komunitare që synojnë ndërtimin e reziliencës kolektive, veçanërisht në zonat me rrezik të lartë social ose mjedisor.

Të financohen kërkime ndërdisiplinore që lidhin psikologjinë me klimën, teknologjinë, drejtësinë sociale dhe ekonominë rrethore.

Të krijohen fushata ndërgjegjësimi psikologjik dhe ambienta që përdorin strategji të bazuara në sjellje dhe emocione për të promovuar zakone të reja kolektive (p.sh., kursim energjie, ulje e mbetjeve, solidaritet ndërgjegjësuar).

Nëse dëshirojmë të ndërtojmë një botë më të qëndrueshme, psikologjia duhet të vendoset në qendër të agjendës transformuese, jo vetëm si trajtim, por si parandalim, edukim dhe ndërtim vizioni.

NDIKIMI I INTELIGJENCËS ARTIFICIALE NË SISTEMIN LIGJOR MODERN

MSc.Djellza Lena

d.lena@eust.edu.mk International University of Struga

Abstrakt

Në dekadën e fundit, inteligjenca artificiale (IA) ka sjellë ndryshime të mëdha në fusha të ndryshme, përfshirë sistemin ligjor. Ky punim eksploron ndikimin e IA në fushën e drejtësisë, duke analizuar avantazhet, sfidat dhe perspektivat e së ardhmes. Përmes një qasjeje ndërdisiplinore, ky studim shqyrton mënyrat sesi IA po transformon analizën juridike, proceset gjyqësore dhe administrimin e drejtësisë.

Fjalë kyçe: Inteligjenca Artificiale, Drejtësia, Teknologji, Sistemi Ligjor, Analizë Juridike

1. Hyrje

Zhvillimet teknologjike kanë ndikuar ndjeshëm në mënyrën sesi funksionon drejtësia. Inteligjenca Artificiale (IA) është një nga risitë më të rëndësishme që po ndryshon rrënjësisht profesionin juridik. Përmes algoritmeve të avancuara dhe analizës së të dhënave, IA po ndihmon në automatizimin e proceseve juridike dhe përmirësimin e efikasitetit të sistemit ligjor. Ndikimi i IA-së në drejtësi është shumëplanësh. Ajo mund të ndihmojë në analizimin e jurisprudencës, të përshpejtojë proceset ligjore dhe të rrisë saktësinë e vendimeve. Megjithatë, përparimi i teknologjisë sjell gjithashtu sfida të mëdha, siç janë rreziqet e privatësisë, besueshmëria e algoritmeve dhe ndikimi i saj në profesionet juridike tradicionale.

Në epokën moderne të zhvillimeve teknologjike të vrullshme, **Inteligjenca Artificiale (IA)** po shfaqet si një nga faktorët më ndikues në ndryshimin e mënyrës se si funksionojnë institucionet dhe shoqëritë në tërësi. Ajo nuk përbën më një koncept teorik apo të largët, por një realitet të prekshëm që po depërton gjithnjë e më shumë në sektorë kyç të jetës së përditshme, përfshirë edhe **sistemin ligjor**. Në këtë kontekst, ndikimi i IA-së në fushën e drejtësisë ka filluar të ndryshojë mënyrën tradicionale të funksionimit të gjyqësorit, duke prekur si aspektet administrative

ashtu edhe vetë thelbin e analizës dhe interpretimit ligjor. Sistemet e IA-së janë në gjendje të analizojnë volume të mëdha të të dhënave ligjore me shpejtësi dhe saktësi, të ofrojnë parashikime mbi vendime gjyqësore, të ndihmojnë në hartimin dhe shqyrtimin e dokumenteve ligjore dhe të automatizojnë procese që më parë kërkonin angazhimin e burimeve njerëzore për periudha të gjata kohore. Zhvillime si **chatbot-ët ligjorë**, **asistentët virtualë**, dhe **platforma të avancuara për analizën e teksteve juridike** po përdoren tashmë nga firmat ligjore dhe institucionet gjyqësore në vende të ndryshme të botës. Kjo transformon jo vetëm mënyrën se si ofrohen shërbimet ligjore, por edhe përkufizimin e rolit tradicional të avokatëve dhe gjyqtarëve. Megjithatë, krahas përfitimeve të mëdha që sjell, përdorimi i IA-së në drejtësi shoqërohet edhe me sfida të shumta. Çështje si **etika e përdorimit të algoritmeve**, **transparenca në vendimmarrje**, **rreziku i diskriminimit algoritmik**, dhe **mbrojtja e të dhënave personale** janë tema të debatueshme dhe kërkojnë vëmendje të posaçme nga ligjvënësit dhe profesionistët e drejtësisë. Përdorimi i IA-së në një fushë të ndjeshme si drejtësia kërkon jo vetëm teknologji të sofistikuar, por edhe një **qasje të përgjegjshme ligjore dhe etike**, për të siguruar që transformimi dixhital të mos cenojë të drejtat e qytetarëve apo integritetin e sistemit ligjor.

Në këtë punim, do të analizohet në mënyrë të detajuar **zbatimi i Inteligjencës Artificiale në sistemin ligjor**, duke u ndalur në fusha konkrete si: automatizimi i dokumenteve ligjore, parashikimi gjyqësor, ndihma ndaj avokatëve dhe gjyqtarëve, dhe ndikimi në aksesin në drejtësi. Gjithashtu, do të shqyrtohen **sfidat, kufizimet dhe rreziqet** që shoqërojnë këto zhvillime, si dhe perspektivat për të ardhmen e IA-së në drejtësi. Qëllimi i punimit është të ofrojë një pasqyrë të qartë dhe të balancuar mbi rolin që mund të luajë Inteligjenca Artificiale në krijimin e një sistemi ligjor më efikas, më të drejtë dhe më të aksesueshëm për të gjithë.

2. Zbatimi i Inteligjencës Artificiale në Drejtësi

Inteligjenca Artificiale zakonisht përkufizohet si një grup teknikash dhe sistemesh kompjuterike që janë të afta të simulojnë proceset njohëse njerëzore duke u mbështetur në algoritmet e mësimi të makinerive. Inteligjenca Artificiale nënkupton zhvillimin e sistemeve kompjuterike që janë në gjendje të kryejnë detyra që zakonisht kërkojnë inteligjencën njerëzore, si mësimi, arsyetimi, zgjidhja e

problemeve dhe vendimmarrja¹.Llojet më të përdorura në fushën ligjore janë:

IA e dobët (narrow AI): e specializuar për një detyrë të vetme (p.sh, analizimi i dokumenteve ligjore).

IA e fortë: me aftësi të përgjithshme, ende në fazë eksperimentale

IA mund të përdoret për të krijuar kontrata, peticione dhe dokumente të tjera ligjore në mënyrë automatike, duke kursyer kohë dhe burime për juristët dhe gjykatat². Sistemet e IA mund të analizojnë vendime gjyqësore të kaluara për të parashikuar rezultatin e rasteve të ngjashme në të ardhmen.Kjo i ndihmon avokatët në strategjinë e tyre ligjore dhe rrit parashikueshmërinë e sistemit të drejtësisë.³ Në disa shtete, IA përdoret për të asistuar gjyqtarët në vendimmarrje, sidomos në çështje penale, ku algoritmet sugjerojnë dënime në bazë të të dhënave historike⁴. Megjithatë. Këto sisteme janë subjekt i kritikave për paragjykitime të mundshme.

2.1. Analiza dhe Hulumtimi Ligjor

Inteligjenca artificiale ka sjellë përmirësime të ndjeshme në analizën dhe hulumtimin ligjor. Mjetet e IA ndihmojnë juristët të analizojnë mijëra dokumente ligjore, duke identifikuar precedentë të rëndësishëm dhe duke nxjerrë konkluzione të sakta më shpejt sesa një avokat tradicional.

Analiza ligjore është një ndër funksionet më kritike në sistemin juridik, duke ndihmuar profesionistët e drejtësisë të interpretojnë normat ligjore, të identifikojnë precedentët dhe të ndjekin arsyetimin juridik në çështje të ndryshme. Me avancimin e inteligjencës artificiale, këto procese kanë hyrë në një fazë të re, ku kërkimi dhe përpunimi i të dhënave juridike po automatizohen dhe përmisohen në aspektin e saktësisë dhe efikasitetit.⁵ Teknologjitë e IA në fushën juridike përdorin analizën semantike, mësimin e thellë (deep learning) dhe algoritme klasifikimi për të analizuar volume të mëdha të teksteve ligjore. IA është veçanërisht efektive në: kërkimin e rasteve me ngjashmëri të lartë faktike de juridike, klasifikimin e

¹ Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th Edition). Pearson.

² Surden, H. (2014). *Machine Learning and Law*. *Washington Law Review*, 89(1).

³ Katz, D. M., Bommarito, M. J., & Blackman, J. (2017). A General Approach for Predicting the Behavior of the Supreme Court of the United States. *PLOS ONE*.

⁴ Angwin, J., Larson, J., Mattu, S., & Kirchner, L. (2016). *Machine Bias*. ProPublica.

⁵ Ashley, K. D. (2017). *Artificial Intelligence and Legal Analytics: New Tools for Law Practice in the Digital Age*. Cambridge University Press.

dokumenteve sipas tematikës ose fushës ligjore, sugjerimin e dispozitave përkatëse ligjore mbi një çështje të caktuar. Sipas eksperimenteve të kryera nga Branting (2020)⁶, sistemet e IA kanë demonstruar aftësi të krahasueshme me avokatët në kategorizimin e çështjeve administrative komplekse.

Në praktikë, përdorimi i IA në hulumtimin ligjor konkretizohet përmes platformave si:

Juris-Miner që përdor mësimin makinerik për të analizuar ligjet dhe aktet nënligjore në mënyrë tematike.

Luminance : softuer që përdoret për due diligence dhe rishikim dokumentesh me ndihmën e IA.

AI lawyer: aplikacion që ndihmon përdoruesit jo-turistë të kuptojnë të drejtat dhe detyrimet nëpërmjet ndërfaqes dialoguese.⁷

Studimi i Aletras et.al (2016) tregoi se një algoritëm i IA arriti të parashikojë me 79% saktësi vendimet e Gjykatës Evropiane të të Drejtave të Njeriut, bazuar në tekstet e rasteve dhe faktorët faktikë.

Disa nga përfitimet praktike në hulumtim dhe analizë janë cilësuar si reduktimi i ngarkesës së punës për juristët dhe studiuesit ligjorë, rritja e saktësisë dhe shmangia e kërkimeve të përsëritura ose të pasakta, ndihma për qytetarët në vetë-mbrojtje ligjore, përmes platformave të IA që shpjegojnë ligjin në gjuhë të thjeshtuar.⁸

Kërkimet e Susskind(2019) tregojnë se mjetet IA po ndihmojnë gjithnjë e më shumë në demokratizimin e aksesit në drejtësi. Normalisht egzistojnë kritika në zbatimin e IA si përshembull rregullimi juridik i përdorimit të IA në kërkime ligjore mbetet i paqartë në shum vende, përgjegjësia për pasojat e analizës së gabuar, kur IA jep rekomandike të gabuara ligjore, ruajtja e privatësisë dhe konfidencialitetit të të dhënave juridike, veçanërisht në platform cloud-based.⁹ Mireille Hildebrandt (2016) vëren se “përdorimi i IA në drejtësi kërkon rikonceptim të parimeve themelore të shtetit të së drejtës, duke përfshirë transparencën dhe kontrollin

⁶ Branting, L. K. (2020). *Data-centric and logic-based models for legal text analysis*. Artificial Intelligence and Law, 28, 181–206.

⁷ Aletras, N., Tsarapatsanis, D., Preoțiu-Pietro, D., & Lampos, V. (2016). *Predicting judicial decisions of the European Court of Human Rights: A Natural Language Processing perspective*. PeerJ Computer Science.

⁸ Susskind, R. (2019). *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford University Press.

⁹ Hildebrandt, M. (2016). *Smart Technologies and the End(s) of Law*. Edward Elgar Publishing.

njerëzor. Sigurisht, IA nuk do të[zavendësoj juristët, por më tepër do të funksionojë si një mjet bashkëpunues, që lehtëson punën kërkimore, sugjeron burime dhe ndihmon në ndërtimin e argumenteve ligjore me bazë të gjerë.

2.2 Automatizimi i Dokumenteve Ligjore

Përdorimi i IA ka lehtësuar krijimin, verifikimin dhe menaxhimin e dokumenteve ligjore. Softuerët juridikë të bazuar në IA mund të hartojnë kontrata, peticione dhe dokumente të tjera duke përdorur modele të standardizuara dhe duke minimizuar gabimet.

Sistemet e automatizuara të IA mund të analizojnë klauzolat e kontratave për të identifikuar rreziqet e mundshme dhe për të siguruar pajtueshmërinë ligjore. Kjo jo vetëm që redukton kohën e shpenzuar nga avokatët për detyra administrative, por gjithashtu përmirëson saktësinë e dokumenteve të krijuara. Përveç kësaj, IA mund të përdoret për të personalizuar kontratat sipas nevojave të klientëve duke përdorur të dhëna të strukturuar nga raste të mëparshme. Kjo redukton ndjeshëm rreziqet ligjore dhe siguron që të gjitha dokumentet të jenë në përputhje me ligjet aktuale. Automatizimi i dokumenteve ligjore gjithashtu përmirëson arkivimin dhe rikuperimin e shpejtë të të dhënave, duke reduktuar kohën dhe kostot operative për firmat ligjore.¹⁰

Automatizimi i dokumenteve ligjore përfshin përdorimin e teknologjive të inteligjencës artificiale për të krijuar, përpunuar, analizuar dhe menaxhuar dokumente ligjore në mënyrë efektive dhe të standardizuara. Kjo përfshin kontrata, akte gjyqësore, peticione, marrëveshje dhe dokumente të tjera juridike që më parë kërkonin input manual nga juristët. Qëllimi është kursimi i kohës, reduktimi i gabimeve njerëzore dhe përmisimi i aksesit në shërbimet ligjore. Që të funksionojë teknologjia në këtë fushë përdoren komponentë të ndryshëm si:

Natural Language Processing (NLP): për të kuptuar dhe strukturuar përmbajtjen ligjore.

Template-based automation: përdorimi i formateve të paracaktuara për dokumente të përsëritshme.

Smart clause libraries: biblioteka me klauzola të gatshme që përshtaten në mënyrë dinamike sipas rastit.

¹⁰ <https://www.ecommerceupdate.org/artigos/ia-e-automacao-devem-ser-motores-da-inovacao-na-gestao-documental-em-2025/>

Chatbotë juridikë: që gjenerojnë automatikisht dokumente bazuar në pyetje që i bëhen përdoruesit (p.sh., për kontrata pune, qira, etj)

Disa nga platformat e njohura që ofrojnë automatizim dokumentesh ligjore

DocuSign CLM- një platformë që integron inteligjencën artificiale për krijimin dhe menaxhimin e ciklit jetësor të kontratave.¹¹

LawGEEX- Një sistem i fuqizuar nga IA që kontrollon dhe aprovon kontrata automatike duke përdorur rregulla të paracaktuara dhe analiza juridike.¹²

LegalZoom- Një nga platformat më të përhapura që përdor IA për të ndihmuar përdoruesit në përpilimin e dokumenteve ligjore si testamente, LLC, apo kontrata qiraje.¹³

Automatizimi ligjor ofron shumë përfitime dhe atë:

☐ **Shpejtësi dhe efikasitet** – Dokumentet mund të krijohen për minuta në vend të orëve.

☐ **Reduktim i kostove** – Shërbimet juridike bëhen më të përballueshme.

☐ **Standardizim dhe cilësi** – Dokumentet janë të harmonizuara dhe me më pak gabime.

☐ **Akses më i madh në drejtësi** – Lehtësohet vetë-përfaqësimi i qytetarëve në çështje të thjeshta.

Sipas një raporti nga Harvard Journal of Law & Technology, më shumë se 60% e kompanive të mëdha ligjore në SHBA kanë filluar të përdorin softuerë për automatizimin e dokumenteve.¹⁴ Përveç, përfitime shpesh përballet me sfidat dhe kufizimet dhe atë:

☐ **Mungesa e personalizimit në raste të ndërlikuara** – Automatizimi është më pak efektiv në raste që kërkojnë arsyetim kompleks juridik.

☐ **Probleme me sigurinë dhe privatësinë** – Në veçanti kur dokumentet përmbajnë të dhëna sensitive.

☐ **Vështirësi në përkthimin e nuancave juridike në gjuhë të zakonshme për sistemin e IA.**

¹¹ <https://www.docusign.com/products/clm>

¹² <https://www.lawgeex.com/>

¹³ <https://www.legalzoom.com/country/mk>

¹⁴ <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v33/33HarvJLTech365.pdf>

Një analizë nga World Economic Forum (2020) thekson se vendimmarrja e automatizuar në sektorin ligjor kërkon standard etike dhe rregullime të qarta për të ruajtur besueshmërinë dhe llogaridhënien.¹⁵

2.3.Parashikimi i vendimeve gjyqësore

Algoritmet e IA mund të analizojnë të dhëna historike dhe precedentë për të parashikuar se si një gjykatë mund të vendosë për një çështje të caktuar. Kjo ndihmon avokatët të zhvillojnë strategji më të mira dhe të parashikojnë rezultatin e rasteve gjyqësore.

Parashikimi i vendimeve gjyqësore përmes inteligjencës artificiale (IA) është një nga fushat më premtuese të zbatimit të teknologjisë në drejtësi. Objektivi është përdorimi i teknikave të analizës së të dhënave gjyqësore historike, procesimit të gjyhës natyrore (NLP) dhe mësimi makinerik (machine learning) për të parashikuar rezultatin e një çështjeje gjyqësore, bazuar në faktorët faktikë, juridikë dhe retorikën e përdorur në rastet e mëparshme.¹⁶

Për avokatët dhe këshilltarët ligjorë zbatimi i IA për parashikimin e vendimeve gjyqësore ofrojnë mbështetje në strategjinë ligjore, menaxhimin e rreziqeve për klientët që duhet të marrin vendime për të ndjekur apo jo një proces, rritje e transparencës dhe konsistencës në vendimmarrje, përmisimi i efikasitetit gjyqësor duke ndihmuar në ndarjen automatike të çështjeve më të thjeshta dhe të përsëritura.¹⁷ Metodat teknike të përdorura për parashikimin e vendimeve gjyqësore janë disa:

- ☐ **SVM (Support Vector Machines)**
- ☐ **Random Forests dhe Gradient Boosting**
- ☐ **Neural Networks** (Rrjeta nervore) për analizë të thellë të tekstit.
- ☐ **Transformers** si BERT dhe GPT për përpunimin semantik të dokumenteve ligjore.

Metodat e lartpërmendura janë algoritme dhe arkitektura të inteligjencës artificiale që përdoren për të analizuar dhe parashikuar të dhëna komplekse si tekstet ligjore.

¹⁵ <https://www.weforum.org/agenda/2020/02/artificial-intelligence-lawyers-legal-automation/>

¹⁶ Artificial Intelligence and Legal Analytics: New Tools for Law Practice in the Digital Age

¹⁷ <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0174698>

Support Vector Machines (SVM)- është një algoritëm i mësimit të mbikëqyrë që përdoret për klasifikim dhe regresion. Ai punon duke gjetur një hiperplan optimal që ndan të dhënat në klasa të ndryshme. Në fushën e drejtësisë, SVM është përdorur për të klasifikuar vendime në “shkelje/ jo shkelje” ose “fitore/humbje” në çështje specifike.¹⁸ Për shkak të saktësisë së lartë dhe qëndrueshmërisë në të dhëna me shumë dimensionë, është një nga teknikat klasike më të përdorshme në analizën ligjore.

Random Forests dhe Gradient Boosting-është një algoritëm që përfshin ndërtimin e shumë pemëve vendimarrjeje dhe kombinimin e tyre për të dhënë një rezultat përfundimtar. Ai është rezistent ndaj mbingarkesës dhe vepron mirë edhe me të dhëna të paqarta. Në mënyrë të ngjashme, Gradient Boosting ndërton pemë vendimarrjeje njëra pas tjetrës, duke përmisuar gabimet e pemëve të mëparshme. Të dy këto teknika janë përdorur për të parashikuar rezultatin e vendimeve gjyqësore me saktësi të lartë¹⁹.

Rrjetat Nervore (Neural Network)- janë modele që imitojnë funksionimin e trurit njerëzor për të mësuar nga të dhënat në mënyrë jo-lineare. Ato përbëhen nga shtresa të ndërlidhura që lejojnë përpunimin kompleks të tekstit ligjor. Në fushën ligjore, ato përdoren për përmbledhjen e dokumenteve, klasifikimin e neneve të ligjit të zbatuar, apo për të ndihmuar në sistemet e ndihmës juridike automatike.²⁰

Transformers: BERT dhe GPT- janë arkitektura të reja për përpunimin e gjuhës natyrore (NLP) që bazohen në mekanizmin e vëmendjes (attention mechanism). Modelet si BERT (Bidirectional Encoder Representation from Transformers) analizojnë tekstin në të dy drejtimet (para dhe pas) për të kuptuar më mirë kontekstin ligjor, ndërsa GPT (Generative Pre-trained Transformer) është i aftë të gjenerojë tekst të ri në mënyrë koherente dhe të natyrshme. Bert është përdorur në klasifikimin e çështjeve ligjore, kërkimet juridike dhe kategorizimin e çështjeve në bazë të neneve të ligjit, ndërsa GPT përdoret për gjenerimin e përmbledhjeve të vendimeve gjyqësore apo për përgjigje në pyetje ligjore në gjuhë natyrore.²¹

Një nga kontributet më domethënëse është puna e Sulea et.al (2017), që përdori modele të NLP për të parashikuar llojin e padisë dhe rezultatin në bazë të përshkrimeve të rastit në Francë.²²

¹⁸ <https://link.springer.com/article/10.1007/s10506-019-09255-y>

¹⁹ Katz, D. M., Bommarito, M. J., & Blackman, J. (2017). *A general approach for predicting the behavior of the Supreme Court of the United States*. PLoS ONE, 12(4), e0174698.

²⁰ <https://arxiv.org/abs/2004.06539>

²¹ Po aty

²² <https://aclanthology.org/E17-2005.pdf>

2.4. Inteligjenca Artificiale në Ndihmë të Avokatëve dhe Gjyqtarëve

Inteligjenca Artificiale (IA) po transformon ndjeshëm profesionin juridik, duke ofruar mjete që ndihmojnë avokatët dhe gjyqtarët në përmirësimin e efikasitetit, saktësisë dhe aksesit në drejtësi. Më poshtë paraqiten disa nga mënyrat kryesore se si IA po ndikon në këtë fushë, të mbështetura me referenca të përditësuara:

Automatizimi i detyrave rutine dhe rritja e produktivitetit- IA mundëson automatizimin e detyrave të përsëritura si shqyrtim i dokumenteve, kërkim ligjor dhe analiza e kontratave, duke kursyer kohë dhe burime. Sipas një raporti të Thomson Reuters, përdorimi i IA mund të kursejë deri në 4 orë pune në javë për avokatët, duke gjeneruar rreth 100,000 dollarë në kohë të faturueshme shtesë në vit për secilin avokat.²³

Përmisimi i Qasjes në drejtësi përmes Shërbimeve të përbalueshme- Start-up-e si Garfield AI në Mbretërinë e Bashkuar ofrojnë shërbime ligjore me kosto të ulët, si letra për mbledhjen e borxheve për vetëm £2. Kjo qasje ndihmon individët dhe bizneset e vogla të kenë akses më të lehtë në shërbime ligjore, duke reduktuar ngarkesën në sistemin gjyqësor dhe duke përmirësuar efikasitetin e përgjithshëm.²⁴

Integrimi i IA në praktikën e përditshme ligjore- Firmat ligjore po adoptojnë mjete të IA-së si Harvey, Hebbia dhe ChatGPT për të ndihmuar në përmbledhjen e dokumenteve, analizën e klauzolave dhe kërkimin ligjor. Për shembull, avokatët në firmat Paul Weiss dhe DLA Piper përdorin këto mjete për të përmirësuar efikasitetin e tyre dhe për të ofruar shërbime më të mira për klientët²⁵

Mbështetja e Gjyqtarëve në marrjen e vendimeve- IA ndihmon gjyqtarët në analizimin e të dhënave historike për të marrë vendime më të informuara. Për shembull, përdorimi i IA-së në sistemin penal britanik ka ndihmuar në përmirësimin e menaxhimit të burgjeve dhe në vendimet për

²³

<https://legal.thomsonreuters.com/blog/how-ai-is-transforming-the-legal-profession/>

²⁴

<https://www.ft.com/content/e56cb23e-bc10-4235-997c-186df5bd963c>

²⁵

[https://www.businessinsider.com/how-lawyers-use-ai-paul-weiss-dla-piper-2025-](https://www.businessinsider.com/how-lawyers-use-ai-paul-weiss-dla-piper-2025-4)

lirimin me kusht, duke analizuar të dhënat e mëparshme për të parashikuar rreziqet e mundshme .

Zhvillimi i asistentëve ligjorë të bazuar në IA- Platforma si CoCounsel nga Thomson Reuters ofrojnë asistentë ligjorë të bazuar në IA që ndihmojnë në kërkimin, hartimin dhe analizimin e dokumenteve ligjore. Këto mjete integrohen me sistemet ekzistuese të menaxhimit të dokumenteve, duke lehtësuar punën e avokatëve dhe duke përmirësuar saktësinë e analizave .²⁶

Edukimi dhe trajnimi në përdorimin e IA-së në fushën ligjore- Institucione si Harvard Law School ofrojnë kurse dhe seminare për të ndihmuar profesionistët ligjorë të kuptojnë dhe të integrojnë IA-në në praktikën e tyre. Këto programe trajtojnë çështje etike, ligjore dhe teknologjike që lidhen me përdorimin e IA-së në drejtësi .

Rritja e përdorimit të IA-së në Profesionin Ligjor- Sipas një raporti të fundit, rreth 30% e avokatëve përdorin tashmë IA në punën e tyre, me një përqindje më të lartë në firmat e mëdha. Përdorimi i mjeteve si ChatGPT, CoCounsel dhe Lexis+ AI po bëhet gjithnjë e më i zakonshëm në praktikën ligjore .²⁷

Rregullimi i përdorimit të provave të gjeneruara nga IA-Në SHBA, një panel gjyqësor federal ka propozuar rregulla për të siguruar që provat e gjeneruara nga IA të përmbushin standardet e besueshmërisë të ngjashme me dëshmitë e ekspertëve njerëzorë. Kjo nismë synon të adresojë sfidat që lidhen me përdorimin e teknologjisë së re në proceset gjyqësore .²⁸

3.Sfida dhe Kufizime

Përdorimi i Inteligjencës Artificiale (IA) në sistemin ligjor ka sjellë përfitime të shumta, por gjithashtu ka shkaktuar edhe sfida dhe kufizime të rëndësishme. Ky ndikim ka ndodhur në një periudhë të shpejtë ndryshimesh teknologjike dhe ndryshimesh në praktikën ligjore, që ka detyruar profesionistët të përshtaten me mjete të reja dhe të sofistikuara. Më poshtë janë disa nga sfidat dhe kufizimet kryesore që ka sjellë përdorimi i IA-së në sistemin ligjor modern.

²⁶ <https://legal.thomsonreuters.com/blog/legal-ai-tools-essential-for-attorneys/>

²⁷ <https://www.2civility.org/nearly-half-of-lawyers-think-ai-will-be-mainstream-in-the-legal-profession-with-three-years/>

²⁸ <https://www.reuters.com/legal/government/us-judicial-panel-advances-proposal-regulate-ai-generated-evidence-2025-05-02/>

Një nga sfidat më të mëdha që lidhen me përdorimin e IA-së në drejtësi është rreziku i **bias-it algoritmik**. Modelet e IA-së janë të varura nga të dhënat me të cilat janë trajnuar, dhe nëse këto të dhëna përmbajnë pasiguri ose paragjykime, IA mund të prodhojë rezultate të padrejta ose të diskriminuara. Kjo është një çështje e ndjeshme në fushën ligjore, ku mund të ndikojë drejtpërdrejt në vendimmarrjen gjyqësore dhe ndershmërinë e proceseve ligjore.

Në veçanti, IA mund të përforcojë paragjykimet e mëparshme që ndodhin në shoqëri dhe mund të ndihmojë në ruajtjen e pabarazive strukturore. Për shembull, përdorimi i IA-së në përpunimin e provave dhe analizën e të dhënave mund të çojë në ndëshkimin e individëve të caktuar, veçanërisht grupeve më të diskriminuara si ato të pakicave etnike ose grupeve të tjera të marginalizuara.²⁹

Një tjetër problem thelbësor është **mungesa e transparencës** në algoritmet që përdoren për vendimmarrje ligjore. Kur algoritmet e IA-së janë të mbyllura dhe të papërshkrueshme, është e vështirë për avokatët, gjyqtarët dhe palët e tjera të kuptojnë mënyrën se si arrin algoritmi në përfundimet e tij. Ky "black box" (kutia e zezë) që shpesh ka përdorim në IA është një problem i rëndësishëm në fushën e drejtësisë, sepse përfshirja e një vendimi të bazuar në IA mund të ketë pasoja të mëdha për individët dhe shoqërinë.

Për shembull, nëse një vendim i IA-së përshkruan një dënim ose një vendim gjyqësor, duhet të ketë mundësi që të shpjegohet dhe të analizohet ky proces. Kjo mungesë transparence mund të ndikojë në besimin që palët e interesuara kanë në sistemin ligjor dhe mund të shkaktojë vështirësi në kontrollin e këtyre algoritmeve.³⁰

Përdorimi i IA-së për të trajtuar të dhëna të ndjeshme ligjore sjell një sërë **çështjesh sigurie**. Të dhënat e klientëve, të dhënat e proceseve gjyqësore dhe informacionet e tjera të ndjeshme mund të jenë objekt i keqpërdorimit ose hakerimeve nëse nuk mbrohen siç duhet. Shkeljet e sigurisë mund të kenë pasoja të rënda për individët dhe mund të dëmtojnë reputacionin e organizatave ligjore që menaxhojnë këto të dhëna.

Për më tepër, IA mund të përfshihet në analizën e të dhënave personale të klientëve, duke u bërë më e rëndësishme që të respektohen ligjet dhe rregulloret për **privatësinë dhe mbrojtjen e të dhënave**, siç është **Regulativa e Mbrojtjes së të**

²⁹ O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Crown Publishing Group.

³⁰ Burrell, J. (2016). *How the Machine 'Thinks': Understanding Opacity in Machine Learning Algorithms*. Big Data & Society, 3(1).

Dhënave Personale (GDPR). Kjo mund të paraqesë sfida për sistemet që përdorin IA-në për përpunimin e informacioneve të ndjeshme.³¹

Një tjetër kufizim i madh është **mungesa e një kornize ligjore të përshtatshme** për përdorimin e IA-së në drejtësi. Në shumë juridiksione, përdorimi i IA-së në vendimmarrjen ligjore është ende i ri dhe nuk ka rregulla të qarta që të mbulojnë përdorimin e kësaj teknologjie. Ka shumë paqartësi lidhur me **përgjegjësinë ligjore** kur një vendim gjyqësor bazohet në një algoritëm IA dhe si mund të garantohet që këto vendime të jenë në përputhje me standardet e drejtësisë dhe të drejtave të njeriut.³²

Ndërsa IA ofron mundësi për të përmirësuar efikasitetin në sistemet ligjore, ka sfida të mëdha për **adoptimin dhe integrimin** e këtyre teknologjive në sistemet ekzistuese. Shumë institucione ligjore, veçanërisht ato më të vogla, mund të kenë vështirësi në integrimin e sistemeve të IA-së në përditshmërinë e tyre për shkak të kostove të larta dhe mungesës së burimeve për të mbështetur këto teknologji të avancuara.

Gjithashtu, ka një **rezistencë kulturore** nga disa profesionistë të drejtësisë, të cilët mund të jenë të dyshimtë ndaj përdorimit të IA-së dhe mund të kenë frikë se kjo mund të dëmtojë besimin në sistemin ligjor dhe rolin e profesionistëve të drejtësisë.³³

4. E ardhmja e IA në Sistemin Ligjor

E ardhmja e **Inteligjencës Artificiale (IA)** në sistemin ligjor duket mjaft premtuese, por gjithashtu ka nevojë për një planifikim të kujdesshëm dhe të matur për të përballuar sfidat dhe kufizimet që mund të lindin gjatë integritit të saj. Teknologjitë e IA-së mund të transformojnë mënyrën se si operon drejtësia, duke rritur efikasitetin, duke ulur kostot dhe duke ofruar mundësi të reja për ndihmë dhe akses në ligj për qytetarët. Megjithatë, për të realizuar këtë potencial, do të jetë e nevojshme një bashkëpunim ndërkombëtar dhe një rregullim i duhur për të siguruar përdorimin etike dhe të sigurt të këtyre teknologjive.

Në të ardhmen, IA do të mundësojë një automatizëm të mëtejshëm të proceseve ligjore, përfshirë krijimin dhe rishikimin e dokumenteve ligjore,

³¹ Zohar, O., & Binns, R. (2021). *Data Protection and Privacy Challenges of AI in the Legal Sector*. Privacy International.

³² European Union Agency for Fundamental Rights. (2019). *Artificial Intelligence and Fundamental Rights: A European Perspective*

³³ Susskind, R. E. (2019). *Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future*. Oxford University Press.

përkthëthimin e dokumenteve të ndërlikuara ligjore, dhe analizën e provave të ndryshme. Sistemet automatike të IA-së mund të ndihmojnë avokatët dhe gjyqtarët për të përpunuar një volum të madh informacioni shumë më shpejt dhe me më pak mundim. Kjo mund të sjellë ulje të kostove dhe rritje të efikasitetit. Mund të ndihmojë gjithashtu edhe në asistencën ligjore automatike, ku mund të ofrojnë këshilla të personalizuar për individët që kërkojnë ndihmë, sidomos për ata që nuk mund të përballojnë shërbimet e avokatëve të specializuar.³⁴ Teknologjitë si Machine Learning dhe Deep Learning mund të përdoren për të analizuar precedentët ligjorë dhe për të parashikuar se si një gjyqtr mund të vendosë për një çështje të caktuar në bazë të të dhënave të mëparshme dhe vendimeve të ngjashme. Mund të ofrojnë mbështetje më të fuqishme për gjyqtarët, duke sygjerruar mundësi vendimmarje të bazuara në të dhëna të analizuar dhe të strukturuara më mirë.³⁵ IA mund të ndihmojë në ofrimin e shërbimeve ligjore për ata që jetojnë në zona të largëta ose për ata që nuk kanë mundësi të kenë avokatë personalë për shkak të kostove të larta. Një shembull i mundshëm është përdorimi i **chatbot-ëve dhe asistentëve virtualë**, që mund të ofrojnë ndihmë ligjore të automatizuar për individët që kanë nevojë për informacion në lidhje me të drejtat e tyre ligjore, proceset ligjore, dhe mundësitë për të zgjidhur çështjet e tyre.³⁶

Në të ardhmen, IA ka mundësi të mëdha për të transformuar sistemin ligjor, duke mundësuar një **sistemi më efikas, më të aksesueshëm, dhe më të drejtë**. Sidoqoftë, për të realizuar potencialin e saj, është e nevojshme që të zhvillohen korniza ligjore dhe etike të qarta që rregullojnë përdorimin e IA-së në drejtësi. Si një mjet i fuqishëm për përmirësimin e procesit ligjor, IA do të kërkojë një qasje të kujdesshme dhe të menduar për të shmangur rreziqet dhe për të siguruar që përdorimi i saj të jetë në përputhje me parimet themelore të drejtësisë dhe të drejtave të njeriut.

Përfundim

Ndikimi i **Inteligjencës Artificiale (IA)** në sistemin ligjor është një zhvillim i rëndësishëm dhe transformues që ka potencialin të ndryshojë thelbësisht mënyrën se si operon drejtësia dhe si ofrohen shërbimet ligjore. Teknologjia e IA-së po sjell një **përparim të shpejtë dhe të rëndësishëm** në fushën ligjore, duke ofruar

³⁴ Po aty

³⁵ Katz, D. M., Bommarito, M. J., & Blackman, J. (2017). *A general approach for predicting the behavior of the U.S. Supreme Court*. PLoS ONE, 12(4).

³⁶ McGinnis, J. O., & Pearce, R. G. (2014). *The Great Disruption: How Machine Intelligence Will Transform the Role of Lawyers in the Delivery of Legal Services*. Fordham Law Review, 82(6).

mundësi të mëdha për automatizimin e proceseve ligjore, për përmirësimin e efikasitetit të vendimmarrjes, për rritjen e aksesit në drejtësi dhe për ofrimin e shërbimeve ligjore më të përballueshme për individët dhe shoqërinë në tërësi.

Një nga avantazhet më të mëdha të përdorimit të IA-së në drejtësi është mundësia për **automatizimin e dokumenteve ligjore** dhe proceset e përditshme, si krijimi, shqyrtimi dhe analizimi i dokumenteve ligjore. Automatizimi i këtyre proceseve mund të reduktojë kohën dhe shpenzimet e nevojshme për t'i përfunduar këto detyra, duke i mundësuar profesionistëve të ligjit të përqendrohen më shumë në aspekte të tjera të praktikës ligjore që kërkojnë mendim të thellë dhe analizë kritike.

Për më tepër, **IA mund të ofrojë mundësi për të përmirësuar sistemet e vendimmarrjes gjyqësore**. Përmes analizës të thellë të të dhënave dhe përpunimit të informacionit, IA mund të sugjerojë parashikime të mundshme për vendimet gjyqësore dhe të ndihmojë gjyqtarët dhe avokatët të bëjnë zgjedhje më të informuara. Kjo mund të rrisë besimin e publikut në sistemin ligjor, duke i mundësuar atyre të kenë një pasqyrë më të qartë për procesin gjyqësor dhe për mundësitë që mund të ketë çështja e tyre në gjykatë.

Një tjetër aspekt i rëndësishëm i ndikimit të IA-së është mundësia për **përmirësimin e aksesit në drejtësi**. Me përdorimin e sistemeve të automatizuara si **chatbot-e dhe asistentat virtualë**, individët që kanë nevojë për këshilla ligjore mund të marrin ndihmën e nevojshme pa pasur nevojë të angazhojnë një avokat. Kjo mund të ndihmojë në përmirësimin e aksesit në drejtësi, veçanërisht për ata që nuk mund të përballojnë shërbime ligjore tradicionale. Në këtë mënyrë, IA mund të kontribuoni në **përmirësimin e barazisë sociale dhe ligjore**, duke mundësuar që më shumë njerëz të kenë mundësinë për të mbrojtur të drejtat e tyre ligjore dhe për të marrë ndihmë profesionale.

Megjithatë, për sa i përket përdorimit të IA-së në drejtësi, ka edhe **sfida të mëdha që duhet të adresohen**. Mungesa e transparencës në algoritmet e IA-së, rreziku i **bias-it algoritmik**, si dhe çështjet që lidhen me **sigurinë dhe mbrojtjen e të dhënave** janë disa nga pengesat që mund të ngadalësojnë përparimin e IA-së në këtë fushë. Përdorimi i teknologjisë pa një mbikëqyrje të duhur dhe pa një kornizë ligjore të përshtatshme mund të çojë në përdorim të pasigurt dhe të paarsyeshëm të IA-së, duke minuar besimin në sistemin ligjor dhe duke pasur pasoja negative për individët.

Në këtë kontekst, është e rëndësishme që zhvillimi i IA-së të mbështetet nga **rregullore dhe korniza ligjore** që sigurojnë përdorimin e saj të sigurt dhe etike. Të drejtat e individëve, si dhe siguria e të dhënave dhe privatsia, duhet të mbrohen me rigozitet, dhe përdorimi i IA-së duhet të bëhet në përputhje me parimet themelore

të drejtësisë dhe të drejtave të njeriut. Shërbimi ligjor i ofruar nga IA duhet të jetë gjithashtu i besueshëm dhe i transparencës, për të siguruar që të gjithë individët, pa marrë parasysh statusin e tyre ekonomik ose social, mund të përfitojnë nga mundësitë që ofron kjo teknologji.

Për më tepër, nëse IA do të vazhdojë të zhvillohet dhe të përdoret më gjerësisht në drejtësi, do të jetë e rëndësishme që profesionistët e ligjit të jenë të **përgatitur dhe të trajnuar** për të përdorur këto teknologji në mënyrë efikase dhe të sigurt. Avokatët, gjyqtarët dhe profesionistët e tjerë ligjorë duhet të kenë njohuri të mjaftueshme në fushën e IA-së, për të kuptuar se si funksionon dhe si mund ta përdorin atë në mënyrë etike dhe të sigurt.

Në përfundim, **IA ka potencialin të revolucionarizojë sistemin ligjor**, duke e bërë atë më të shpejtë, më efikas dhe më të aksesueshëm për të gjithë. Megjithatë, për të realizuar këtë potencial, është e nevojshme që të zgjidhen sfidat dhe të merret një qasje e kujdesshme dhe e menduar në zhvillimin dhe implementimin e IA-së në drejtësi. Vetëm me një mbikëqyrje të duhur, rregulla të qarta dhe angazhim për të mbrojtur të drejtat e individëve, IA mund të sjellë përfitime të mëdha për drejtësinë dhe për shoqërinë në tërësi.

Referenca

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th Edition). Pearson.
2. Surden, H. (2014). *Machine Learning and Law*. *Washington Law Review*, 89(1).
3. Katz, D. M., Bommarito, M. J., & Blackman, J. (2017). A General Approach for Predicting the Behavior of the Supreme Court of the United States. *PLOS ONE*.
4. Angwin, J., Larson, J., Mattu, S., & Kirchner, L. (2016). *Machine Bias*. ProPublica.
5. Ashley, K. D. (2017). *Artificial Intelligence and Legal Analytics: New Tools for Law Practice in the Digital Age*. Cambridge University Press.
6. Branting, L. K. (2020). *Data-centric and logic-based models for legal text analysis*. *Artificial Intelligence and Law*, 28, 181–206.
7. Aletras, N., Tsarapatsanis, D., Preotiuc-Pietro, D., & Lamos, V. (2016). *Predicting judicial decisions of the European Court of Human Rights: A Natural Language Processing perspective*. *PeerJ Computer Science*.
8. Susskind, R. (2019). *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford University Press.
9. Hildebrandt, M. (2016). *Smart Technologies and the End(s) of Law*. Edward Elgar Publishing.

10. Susskind, R. E. (2019). *Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future*. Oxford University Press.
11. Katz, D. M., Bommarito, M. J., & Blackman, J. (2017). *A general approach for predicting the behavior of the U.S. Supreme Court*. PLoS ONE, 12(4).
12. McGinnis, J. O., & Pearce, R. G. (2014). *The Great Disruption: How Machine Intelligence Will Transform the Role of Lawyers in the Delivery of Legal Services*. Fordham Law Review, 82(6).
13. O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Crown Publishing Group.
14. Burrell, J. (2016). *How the Machine 'Thinks': Understanding Opacity in Machine Learning Algorithms*. Big Data & Society, 3(1).
15. Zohar, O., & Binns, R. (2021). *Data Protection and Privacy Challenges of AI in the Legal Sector*. Privacy International.
16. European Union Agency for Fundamental Rights. (2019). *Artificial Intelligence and Fundamental Rights: A European Perspective*
17. Artificial Intelligence and Legal Analytics: New Tools for Law Practice in the Digital Age
18. <https://www.ecommerceupdate.org/artigos/ia-e-automacao-devem-ser-motores-da-inovacao-na-gestao-documental-em-2025/>
19. <https://www.docusign.com/products/clm>
20. <https://www.lawgeex.com/>
21. <https://www.legalzoom.com/country/mk>
22. <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v33/33HarvJLTech365.pdf>
23. <https://www.weforum.org/agenda/2020/02/artificial-intelligence-lawyers-legal-automation/>
24. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0174698>
25. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10506-019-09255-y>
26. <https://arxiv.org/abs/2004.06539>
27. <https://aclanthology.org/E17-2005.pdf>
28. <https://legal.thomsonreuters.com/blog/how-ai-is-transforming-the-legal-profession/>
29. <https://www.ft.com/content/e56cb23e-bc10-4235-997c-186df5bd963c?>
30. <https://www.businessinsider.com/how-lawyers-use-ai-paul-weiss-dla-piper-2025-4>
31. <https://legal.thomsonreuters.com/blog/legal-ai-tools-essential-for-attorneys/>
32. <https://www.2civility.org/nearly-half-of-lawyers-think-ai-will-be-mainstream-in-the-legal-profession-with-three-years/>

33. <https://www.reuters.com/legal/government/us-judicial-panel-advances-proposal-regulate-ai-generated-evidence-2025-05-02/>

ROLI I MARKETINGUT NË KRIJIMIN E BURIMEVE FINANCIARE NË ORGANIZATAT E KUJDESIT SHËNDETËSOR NË SHQIPËRI!

Prof. Vilson Shehu

Institutions: The Youth Of Ura, Youth Innovation Center, Kub
theyouthofura@gmail.com

Abstrakt

Në një kontekst global ku sistemet e kujdesit shëndetësor përballen me sfida të vazhdueshme si kufizimet buxhetore, rritja e kërkesës për shërbime cilësore dhe presioni për të arritur qëndrueshmëri financiare, marketingu ka dalë në pah si një instrument thelbësor për zhvillimin dhe menaxhimin efektiv të burimeve në institucionet shëndetësore. Ky punim ka për qëllim të analizojë në mënyrë të thelluar rolin dhe ndikimin e strategjive të marketingut në krijimin, optimizimin dhe diversifikimin e burimeve financiare brenda organizatave të kujdesit shëndetësor në Shqipëri.

Përmes një qasjeje të integruar që kombinon studimin teorik me analizën empirike të të dhënave të mbledhura nga institucione publike dhe private shëndetësore, ky hulumtim shqyrton se si instrumente të ndryshme të marketingut—si komunikimi institucional, promovimi i shërbimeve, ndërtimi i markës (branding), menaxhimi i marrëdhënieve me klientët (CRM), si dhe përdorimi i teknologjive digjitale—ndihmojnë në rritjen e të ardhurave, tërheqjen e investimeve dhe përmirësimin e eficiencës operacionale.

Rezultatet e analizës sugjerojnë se organizatat që aplikojnë në mënyrë aktive praktika të strukturuar marketingu përfitojnë jo vetëm në aspektin financiar, por edhe në forcimin e imazhit të tyre institucional dhe në ndërtimin e një marrëdhënieje të qëndrueshme me pacientët. Më tej, studimi identifikon sfidat që hasin institucionet shqiptare në integrimin e marketingut si pjesë përbërëse të menaxhimit strategjik dhe ofron rekomandime konkrete për përmirësimin e qasjeve ekzistuese.

Ky punim kontribuon në literaturën ekzistuese mbi menaxhimin e kujdesit shëndetësor duke theksuar rëndësinë e marketingut jo vetëm si një mjet për promovimin e shërbimeve, por si një mekanizëm i fuqishëm për gjenerimin e burimeve të reja financiare dhe për ndërtimin e një sistemi shëndetësor më të qëndrueshëm dhe më të orientuar drejt pacientit.

1. Hyrje

Sistemi shëndetësor shqiptar, ashtu si dhe sistemet në shumë vende në zhvillim, përballen me një sërë sfidash të ndërlikuara që lidhen me mungesën e burimeve financiare, mbështetjen e pamjaftueshme publike dhe kapacitetet e kufizuara për menaxhimin efikas të shërbimeve (WHO, 2020). Këto sfida ndikojnë drejtpërdrejt në cilësinë dhe qëndrueshmërinë e ofrimit të kujdesit shëndetësor. Në këtë kontekst kompleks, marketingu nuk mund të trajtohet më si një funksion periferik i reklamimit, por duhet të konsiderohet si një komponent thelbësor i menaxhimit strategjik të institucioneve shëndetësore.

Sipas Kotler, Shalowitz dhe Stevens (2008), marketingu në sektorin shëndetësor ka potencialin të kontribuojë ndjeshëm në tërheqjen e fondeve, krijimin e partneriteteve të qëndrueshme, si dhe përmirësimin e përvojës së përgjithshme të pacientit. Kjo qasje e re kërkon një rikonceptim të rolit të marketingut si një mjet për të ndërtuar vlera të qëndrueshme nëpërmjet komunikimit efektiv, ndërtimit të marrëdhënieve të besueshme me aktorët e tregut dhe vendosjes së një identiteti të qartë institucional.

Ky studim synon të eksplorojë dhe analizojë mënyrën se si instrumentet e marketingut mund të kontribuojnë në gjenerimin e burimeve të reja financiare për organizatat shëndetësore në Shqipëri, si dhe të vlerësojë ndikimin e tyre në rritjen e qëndrueshmërisë afatgjatë të këtyre institucioneve. Nëpërmjet një kombinimi të analizës teorike dhe të dhënave empirike, ky punim kontribuon në diskutimin akademik mbi rolin e marketingut në menaxhimin e sistemeve shëndetësore në kontekste me burime të kufizuara.

2. Kuadri teorik

2.1. Roli i marketingut në shëndetësi

Marketingu në sektorin e shëndetësisë ka evoluar nga një koncept tradicionalisht i lidhur me reklamimin dhe promovimin, në një funksion kompleks që mbështet menaxhimin strategjik dhe zhvillimin institucional. Në literaturën bashkëkohore, marketingu në shëndetësi përkufizohet si një proces sistematik që synon të identifikojë, kuptojë dhe plotësojë nevojat e pacientëve dhe të aktorëve të tjerë përmes krijimit të vlerës së ndërsjellë dhe përmirësimit të vazhdueshëm të ofertës së shërbimeve (Thomas, 2015; Lee & Kotler, 2019).

Në mjedise ku burimet janë të kufizuara dhe konkurrenca ndër-institucionale është në rritje, marketingu ofron instrumente konkrete për përmirësimin e performancës së organizatave shëndetësore. Këto përfshijnë analizën

e tregut, segmentimin e audiencës, pozicionimin e shërbimeve, ndërtimin e një identiteti të dallueshëm institucional, menaxhimin e marrëdhënieve me klientët (CRM) dhe përdorimin e platformave digjitale për komunikim dhe ndërveprim (Goi, 2011; Smith & Smith, 2020).

Rëndësia e marketingut në shëndetësi shtohet në një kontekst si ai shqiptar, ku organizatat përballen me nevojën për të tërhequr fonde alternative, për të justifikuar ekzistencën e tyre përballë aktorëve të financimit dhe për të rritur përfshirjen e komunitetit. Strategjitë e marketingut jo vetëm që kontribuojnë në rritjen e të ardhurave përmes tërheqjes së pacientëve, por edhe në ndërtimin e marrëdhënieve me partnerë potencialë si donatorë, institucione ndërkombëtare, dhe sektori privat.

Për më tepër, marketingu shërben si një mjet për edukimin e publikut dhe për ngritjen e ndërgjegjësimit mbi shërbimet ekzistuese, duke ndikuar pozitivisht në perceptimin publik dhe në besimin e pacientëve ndaj institucioneve shëndetësore. Në këtë mënyrë, marketingu ndihmon në krijimin e një imazhi pozitiv institucional, i cili është thelbësor për zhvillimin e qëndrueshëm dhe për arritjen e objektivave afatgjata.

2.2. Modelet e aplikueshme

Marketingu Mix 7P (Product, Price, Place, Promotion, People, Process, Physical Evidence) është veçanërisht i rëndësishëm në këtë sektor për shkak të natyrës së ndjeshme të shërbimeve shëndetësore (Booms & Bitner, 1981).

Marketingu social: Promovon ndryshime të sjelljes që përmirësojnë shëndetin dhe tërheqin fonde për shërbime me ndikim publik (Andreasen, 1995).

3. Metodologjia e kërkimit

Ky punim përdor një metodologji të kombinuar:

Kërkimi cilësor: Intervista gjysmë-strukturuara me 15 drejtues të institucioneve shëndetësore publike dhe private në Tiranë, Durrës dhe Berat.

Kërkimi sasior: Analizë e të dhënave financiare të 8 institucioneve shëndetësore për periudhën 2018–2023, me fokus te buxheti, të ardhurat e gjeneruara dhe burimet alternative të financimit.

4. Gjetjet dhe analiza

4.1. Zbatimi i strategjive të marketingut

Institucionet që kanë aplikuar strategji marketingu kanë shënuar:

Rritje mesatare prej 22% të të ardhurave nga shërbime shtesë të pagueshme.

Rritje të pjesëmarrjes në projekte me financim ndërkombëtar (programet IPA II dhe Erasmus+ Health).

Shtim të ndjeshëm të ndërveprimit me pacientët përmes rrjeteve sociale dhe faqeve zyrtare.

4.2. Shembuj të mirë

Spitali Universitar “Shefqet Ndroqi” ka nisur fushata edukimi dhe informimi për sëmundjet pulmonare duke përfutur mbështetje nga kompani farmaceutike.

Klinikat private në Tiranë përdorin CRM (Customer Relationship Management) për të ndërtuar besueshmëri dhe për të rikthyer pacientët.

5. Diskutim

Në Shqipëri, ende ekziston një hezitim për të aplikuar marketingun në mënyrë të plotë në sektorin shëndetësor, veçanërisht në institucionet publike. Megjithatë, përfitimet janë të qarta:

Ndihmon në diversifikimin e financimit përmes partneriteteve publike-private.

Rrit ndërgjegjësimin publik dhe përmirëson qasjen në shërbime të reja.

Ndihmon në përgatitjen për konkurrencën rajonale në turizmin shëndetësor.

6. Përfundime dhe rekomandime

Marketingu është një instrument thelbësor në menaxhimin financiar të organizatave të kujdesit shëndetësor. Bazuar në analizën e mësipërme, rekomandohet:

1. Hartimi i planeve strategjike të marketingut për çdo institucion shëndetësor.

2. Inkurajimi i bashkëpunimeve me sektorin privat për fushata të përbashkëta shëndetësore.

3. Trajnimi i drejtuesve shëndetësorë në menaxhimin e marketingut dhe marrëdhënieve me publikun.

4. Përdorimi më i zgjeruar i marketingut dixhital për promovimin e shërbimeve.

Referencat

1. Andreasen, A. R. (1995). *Marketing Social Change: Changing Behavior to Promote Health, Social Development, and the Environment*. Jossey-Bass.
2. Booms, B. H., & Bitner, M. J. (1981). Marketing strategies and organizational structures for service firms. In *Marketing of Services* (pp. 47–51).
3. Kotler, P., Shalowitz, J., & Stevens, R. (2008). *Strategic Marketing for Health Care Organizations: Building a Customer-Driven Health System*. Jossey-Bass.
4. Lee, N. R., & Kotler, P. (2011). *Social Marketing: Influencing Behaviors for Good* (4th ed.). Sage.
5. Thomas, R. K. (2015). *Marketing Health Services* (3rd ed.). Health Administration Press.
6. World Health Organization (2020). *Health System Review: Albania*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

THE KEY IMPLICATIONS FROM THE TRUMP'S TARIFF ANNOUNCEMENT FOR THE GLOBAL TRADE

Prof. Dr. Biljana Ciglovska Bojchevska,

Prof. Dr. Armen Kadriu

International University of Struga, b.ciglovska@eust.edu.mk ,
a.kadriu@eust.edu.mk

Abstract

Trade provides benefits to participating countries by enabling them to exploit their comparative advantages, increase the degree of competition, the volume and diversity of their production, and provide potentially more stable markets and prices. Free trade enables an increase in the total volume of products and services offered on the national market and an increase in their diversity, as well as stable supply and prices that are formed through trade. It is undeniable that the current process of liberalization of international trade has led to a massive expansion of world trade, an increase in the well-being of the countries participating in it, an increase and advancement of the level of development of the countries, an increase in exports and a significant increase in gross domestic product.

But, from the other side, the concept of protectionism has deep roots in the economic development of the world order, which has guided the leaders of the first European states since their very creation, with the sole aim of creating economic unity and political control over states and protecting themselves from possible negative influences from other states. The concept of protectionism is also applied when a country wants to improve its terms of trade, whereby by imposing import and export tariffs it can influence the world level of product prices and improve the terms of trade. The creation and economic growth of the United States is due precisely to protectionism and the numerous trade barriers that Alexander

Hamilton applied even after gaining independence in order to protect the young industry.

President Trump's latest tariff announcement on April 2 caused a significant shift in U.S. trade policy and significant implications for global trade. The main objective of this research is to present the key implications from the tariff announcement, for the global trade. The research will show that there are significant potential risks of negative consequences, including higher prices for consumers, reduced competitiveness for U.S. businesses, and a slowdown in global trade.

Key words: global trade, protectionism, tariffs, implications.

1. Introduction

The Trump administration introduced a series of tariff policies beginning in 2018, targeting a wide range of imports, especially from China. These moves were part of a broader protectionist agenda aimed at reducing the U.S. trade deficit and encouraging domestic manufacturing. This paper aims to analyze the implications of these tariffs for global trade patterns, supply chains, and international economic relationships. This paper also, compares the key implications of the Trump-era tariffs (2018–2020) with the more recent tariff announcements under the Biden administration (2024–2025).

Historically speaking, it is common for US presidents to introduce protectionist measures early in their first terms.

In 1971, Richard Nixon imposed a 10% tariff on dutiable imports.

In 1977, Jimmy Carter placed a quota on shoes imports.

In 1981, Ronald Reagan pressured the Japanese Government to implement a “voluntary export restraint” on Japanese automobile export to US.

In 2002, George W. Bush imposed tariffs on steal.

In 2009, Barak Obama placed 35% tariffs on Chinese tires.

In 2018, Trump introduced a series of tariff policies, targeting a wide range of imports, especially from China.

In 2024, Biden imposed tariffs on Chinese products.

In 2025, Trump administration followed this precedent.

While both policies reflect protectionist strategies, their scope, intent, and impact on global trade differ significantly. This analysis outlines these differences and explains broader consequences for global supply chains, international economic alliances, and green energy development.

2. Literature Review

During Donald Trump's presidency, a series of protectionist trade policies — most notably the imposition of tariffs on imports from China and other countries — marked a significant shift in U.S. trade strategy. The literature assessing these policies generally aligns in finding that the tariffs had **negative economic consequences** for U.S. consumers, firms, and the broader economy. Several key studies have assessed the impact of Trump's tariffs:

a.Fajgelbaum et al. (2019) found that U.S. consumers and firms bore the burden of tariffs via higher prices.

Core

Finding:

Fajgelbaum et al. (2019) provide compelling empirical evidence that the economic burden of Trump's tariffs was primarily borne by U.S. **consumers and importers** rather than foreign exporters. Using detailed data on trade flows and prices, they show that **tariff-induced price increases were not offset by exchange rate adjustments or reductions in foreign export prices.**

Broader

Implication:

This undermines the popular political claim that tariffs "punish" foreign exporters. Instead, the study supports the classic economic theory that **import tariffs raise domestic prices**, creating inefficiencies and reducing consumer welfare. Moreover, the lack of price absorption by foreign firms suggests **low elasticity of substitution** for many imported goods.

b. Amiti, Redding & Weinstein (2019) demonstrated reductions in U.S. imports and disruptions in supply chains.

Core

Finding:

Amiti et al. analyze firm-level and product-level data to show that Trump's tariffs led to a **sharp decline in U.S. imports**, particularly from China, and caused **disruptions in global supply chains**. They also found that firms exposed to higher input costs passed these costs on to consumers or scaled back investment.

Broader

Implication:

The study highlights how tariffs can have **unintended knock-on effects** across production networks, especially in an era of deeply **integrated global supply chains**. Industries that rely on imported intermediate goods — such as automotive, electronics, and machinery — experienced elevated production costs, undermining their competitiveness. This raises concerns about **de-globalization** and **reshoring**, which may not be economically efficient even if politically popular.

c. Handley & Limão (2020) highlighted increased policy uncertainty affecting investment and trade.

Core

Finding:

Handley and Limão focus on **trade policy uncertainty** rather than tariffs per se. They argue that Trump's unpredictable trade actions created an environment of **strategic ambiguity**, which **discouraged investment and reduced trade volumes**, particularly in capital-intensive industries.

Broader

Implication:

The study suggests that uncertainty itself can be as damaging as direct costs like tariffs. Firms facing uncertain future costs are less likely to **engage in long-term investments**, enter new markets, or establish new supplier relationships. This phenomenon, known as the **real options effect**, can **delay economic activity** and **slow growth**, even if the worst-case policy outcomes don't materialize. The broader lesson is that **stability and predictability** in trade policy are key to maintaining strong economic performance.

d. Bown (PIIE) tracked the progression of the U.S.-China trade war in detail.

Core

Contribution:

Chad Bown's work, particularly through the Peterson Institute for International Economics (PIIE), provides **comprehensive tracking and analysis** of the evolving trade war between the U.S. and China. His detailed documentation includes **tariff schedules, retaliatory measures, negotiation milestones, and sector-specific impacts**.

Broader

Implication:

Bown's research is vital for understanding the **tit-for-tat escalation** in trade barriers and how it affected specific sectors such as agriculture, electronics, and steel. His work illustrates how trade wars are **multidimensional**, combining economic, geopolitical, and strategic considerations. It also underscores how

retaliation by trade partners can negate any potential domestic gains from protectionist policies.

3. Methodology

This research employs a quantitative approach using trade data from sources such as the WTO, World Bank, and U.S. Census Bureau. It includes a comparative analysis of trade patterns from 2016 to 2025 and econometric modeling to assess the impact on trade volumes, prices, and supply chains.

4. Comparative overview of Trump-Era vs. Recent U.S. Tariff Announcements

Aspect	Trump-Era Tariffs (2018–2020)	Biden-Era Tariffs (2024–2025)
Scope	Broad, affecting hundreds of goods including steel, aluminum, and consumer goods	Targeted, focusing on green tech and critical industries like EVs, solar, and chips
Motivation	Reduce trade deficit and revive U.S. manufacturing	Counter China's dominance in strategic tech sectors
Impact on Consumers	Higher prices across many product categories	Localized price hikes (e.g., in EVs and solar panels)
Global Supply Chains	Major disruptions, leading companies to move production from China	Continued “de-risking”; stronger push for regional diversification
Retaliation Risk	High – triggered a trade war with China	Moderate – potential for escalation, but more measured
WTO Role	Undermined international trade norms and dispute resolution mechanisms	Continues trend of bypassing WTO; preference for bilateral and unilateral actions
Long-term	Protectionist and	Strategic industrial

Aspect	Trump-Era Tariffs (2018–2020)	Biden-Era Tariffs (2024–2025)
Term Strategy	reactionary	policy aimed at long-term technological leadership

While the Trump administration's tariffs signaled a blunt return to protectionism, the Biden administration's policies reflect a more focused and strategic vision centered on industrial policy and national security. Both strategies, however, contribute to a global shift away from integrated free trade toward controlled, competitive trade zones. This transition underscores the urgent need for updated multilateral frameworks to address trade in a geopolitically tense, technology-driven era.

5. Findings and Discussion

The Key developments so far:

April 2, 2025 - Universal 10% Tariff: A 10% baseline tariff on most imports, aiming to bolster domestic manufacturing and reduce the trade deficit.

April 15, 2025 - Increased Tariffs on China: Tariffs on Chinese imports were raised to 145%, leading to retaliatory tariffs of up to 125% on U.S. goods by China.

May 10, 2025 - Temporary Tariff Reduction: In response to market volatility, the U.S. reduced tariffs on Chinese goods to 30% for a 90-day period to facilitate negotiations.

Sector-Specific Tariffs: Additional tariffs have been imposed on specific sectors, including steel, aluminum, autos, and pharmaceuticals, to protect domestic industries.

The **latest tariff announcements**, particularly those made by the Biden administration in 2024 and 2025 (targeting Chinese EVs, solar panels, and semiconductors), signal a continuation—but also an evolution—of the protectionist approach that began under Trump. Here’s our analysis of the **key implications for global trade**:

1. Shift from Broad Tariffs to Strategic Industrial Policy

Where Trump’s tariffs were wide-ranging and abrupt, the latest round is **targeted** at strategic sectors, like:

Electric vehicles (EVs)

Advanced batteries

Solar technology

Semiconductors

This shows a move toward **“industrial competition”** rather than blanket protectionism. The goal isn’t just to protect jobs—it’s to control the technologies of the future. This strategy aligns with broader U.S. efforts to reduce dependency on China for critical technologies.

Implication:

A more segmented global trade landscape where countries compete in technology “blocks.” Expect more industrial policies from the EU, India, and others in response.

2. Decoupling and “De-risking” Supply Chains

These new tariffs push multinational companies to **rethink supply chains**—again. Firms are already “China plus one”-ing (adding operations in Vietnam, India, Mexico, etc.), but further tariffs accelerate this diversification.

Implication:

Global supply chains will become more fragmented. This reduces efficiency and increases costs—but may increase geopolitical stability by lowering dependence on any single supplier.

3. Retaliation Risks and Trade Fragmentation

There’s always a chance that China or other trading partners **retaliate**. While China has shown restraint so far, ongoing escalation could reintroduce **trade wars**.

Implication:

Heightened global trade tensions and more regional trade blocs (e.g., RCEP in Asia vs. USMCA and EU). The WTO’s role as a global arbiter continues to erode.

4. Higher Consumer Prices and Investment Uncertainty

Even targeted tariffs can result in **price increases** for consumers, especially in EVs and electronics. Firms face **regulatory uncertainty**, which affects investment decisions.

Implication:

Inflationary pressure could rise slightly, especially in green tech sectors. Investors may be cautious with global expansion strategies in politically sensitive industries.

5. Green Transition at Risk?

Ironically, many of these tariffs affect **green technologies**. Chinese EVs and solar products are cheaper and widely used. Limiting access could **slow adoption of clean energy** in the U.S. and elsewhere.

Implication:

Short-term slowdown in green tech rollout. In the long run, it may incentivize domestic green innovation—but the transition period could be rough.

The new tariffs reflect a **geopolitical shift**, not just an economic one. They're less about correcting trade deficits and more about reshaping global power in technology and energy. While they may help foster domestic industries, the risk is **global fragmentation**—less cooperation, more duplication, and higher costs for all.

The following graph illustrates the impact of the Trump administration's tariff policies on U.S. imports and Chinese exports to the U.S. from 2016 to 2021. A noticeable decline in trade activity is observed after the 2018 tariff implementation.

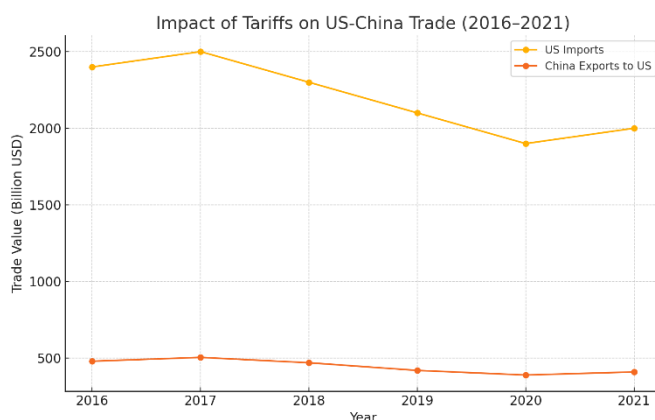

Figure 1. The impact of Tariffs on US-China Trade (2016-2021)

Following a strong performance in 2024, global trade is now facing headwinds from a surge in tariffs and rising trade policy uncertainty. The volume of world merchandise trade is projected to decline by 0.2 per cent in 2025 — almost

three percentage points lower than it would have been without the recent policy shifts. A modest recovery of 2.5 per cent is expected in 2026¹.

There are also important downside risks that could lead to a steeper decline in world trade. These include the possible implementation of the currently suspended “reciprocal tariffs” by the United States, as well as the potential for a broader spillover of trade policy uncertainty to other trading relationships.

The following graph illustrates the projected change in growth rate of world trade and GDP for 2025. A noticeable decline in trade activity and GDP growth rate is expected during 2025 due to the tariff implementation.

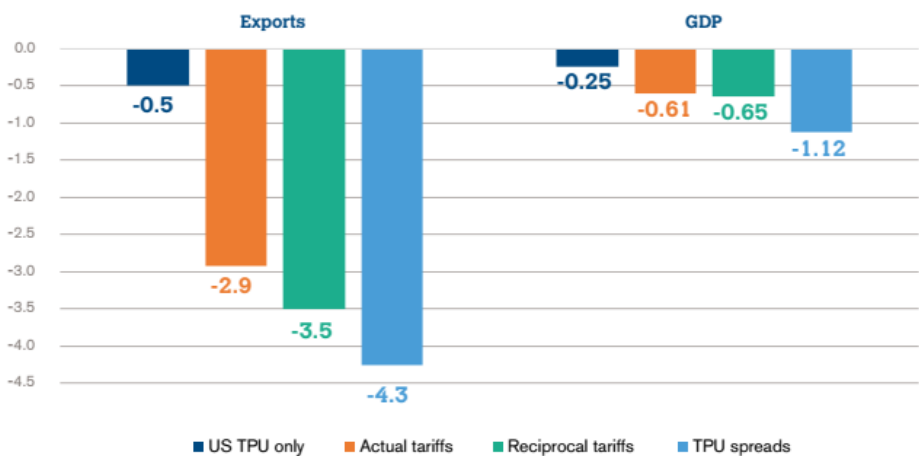

Figure 2. Projected Change in growth rate of world trade and GDP for 2025

Source: Simulations with the WTO Global Trade Model

¹

6. Conclusion

While the Trump tariffs aimed to revive U.S. manufacturing and reduce the trade deficit, they caused significant global trade disruption. The Trump administration's 2025 tariff announcements, signal a continued shift toward protectionism. The unintended consequences included increased consumer prices, disrupted supply chains, and weakened international trade relationships. While intended to strengthen domestic industries, the tariffs risk fragmenting global trade, increasing inflation, and weakening multilateral trade institutions.

The coming months will reveal whether negotiations can mitigate the most severe economic impacts or lead to prolonged trade disputes. The new tariffs reflect a geopolitical shift, not just an economic one. They are less about correcting trade deficits and more about reshaping global power in technology and energy. Policymakers should consider more collaborative, multilateral approaches to address trade imbalances and modernize the global trade system.

8. References

1. Amiti, M., Redding, S. J., & Weinstein, D. E. (2019). The impact of the 2018 trade war on U.S. prices and welfare (No. w25672). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w25672>
2. Bown, C. P. (2020). US-China trade war tariffs: An up-to-date chart. Peterson Institute for International Economics. <https://www.piie.com/research/piie-charts/us-china-trade-war-tariffs-date-chart>
3. Fajgelbaum, P. D., Goldberg, P. K., Kennedy, P. J., & Khandelwal, A. K. (2019). The return to protectionism (No. w25638). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w25638>
4. Handley, K., & Limão, N. (2020). Policy uncertainty, trade, and welfare: Theory and evidence for China and the United States. *American Economic Review*, 110(9), 2731–2764. <https://doi.org/10.1257/aer.20170452>
5. <https://tax.thomsonreuters.com/blog/what-trumps-global-tariff-announcement-means-for-trade-professionals/#key-implications-from-the-tariff-announcement>
6. https://www.wto.org/english/blogs_e/ce_ralph_ossa_e/blog_ro_16apr25_e.htm
7. https://www.wto.org/english/news_e/news25_e/tfore_16apr25_e.htm
8. https://www.wto.org/english/blogs_e/ce_ralph_ossa_e/blog_ro_11apr25_e.htm

NDIKIMI I QËNDRUESHMËRISË NË VENDIN E PUNËS TEK MOTIVIMI DHE KËNAQËSIA E PUNONJËSVE. RASTI I STUDIMIT TË BIZNESEVE NË INDUSTRIJË MIKPITËSE NË QARKUN E KORÇËS, SHQIPËRI

Prof.as.Dr. Sonela Stillo

Universiteti “Fan S.Noli”, Korçë (sonelastillo@yahoo.com)

Abstrakt

Motivimi i punonjësve është një nga faktorët më të rëndësishëm që e ndihmojnë punëdhënësin të përmirësojë performancën organizacionale dhe atë të punonjësve. Në shoqërinë e sotme, qëndrueshmëria në vendin e punës, po bëhet gjithnjë e më e rëndësishme, ndaj fokusi i kërkimit është të hetojmë efektin e qëndrueshmërisë në stafin e industrisë mikpritëse, e cila po has probleme serioze në këtë drejtim. Kërkimi jonë është i natyrës hulumtuese, me një qasje cilësore. Për mbledhjen e të dhënave u përdor intervista personale. Studimi tregoi se qëndrueshmëria është një çështje thelbësore për punonjësit kur në vendin e punës zbatohen iniciativa të qëndrueshme. Për më tepër, të intervistuarit theksuan se përpjekjet e demonstruara nga punëdhënësi si edhe ndihma e dhënë nga punonjësi për të qenë pjesë aktive e strategjive të qëndrueshmërisë, rrisin motivimin dhe kënaqësinë në punë të punonjësve. Ky studim zbuloi se punonjësit e shohin qëndrueshmërinë si një mjet motivimi dhe se është e favorshme për punëdhënësit që të përqendrohen në iniciativat që fokusohen në qëndrueshmëri. Për më tepër, komunikimi i nismave të tilla duhet të rritet dhe punonjësit duhet të kenë mundësinë të përfshihen në gjetjen e ideve, planifikimin dhe zbatimin e këtyre përpjekjeve.

Fjalët kyçe: *qëndrueshmëri, motivim, strategji, industri mikpritëse*

Hyrje

Ritmet e zhvillimit ekonomik theksojnë rëndësinë e eficiencës së operacioneve organizacionale. Sot, gjithnjë dhe më shumë efienca organizacionale po kushtëzohet nga efektiviteti i menaxhimit të burimeve njerëzore. Kompanitë më efektive dhe më të suksesshme në ditët e sotme, aplikojnë mënyra të suksesshme motivimi, trainimi, kompensimi dhe nxitjeje për punonjësit e tyre. Ky është fakt për të gjitha llojet e kompanive, prodhuese dhe të shërbimit, të vogla dhe të mëdha. Sigurisht, edhe në Shqipëri, gjithnjë dhe më shumë si biznesi privat edhe

institucionet e sektorit publik, po i kushtojnë një vëmendje mjaft të madhe sigurimit të një fuqie punëtore të kualifikuar, zhvillimit dhe ruajtjes së saj. Është positive, që në sektorin publik po aplikohet Menaxhimi i Ri Publik, si forma moderne e trajtimit të menaxhimit të burimeve njerëzore. Nevoja për një trajtim me specifik të burimit njerëzor është më e dukshme sot kur është kaluar nga menaxhimi tradicional në menaxhimin e ri të burimeve njerëzore, që do të thotë me sakte kalimi nga funksioni administrative i personelit në atë strategjik; nga një stil menaxhimi paternalist drejt një stili racional; nga praktika të standartizuara punësimi drejt praktikave fleksibël; nga roli model i punëdhënësit drejt një modeli të ri të rolit të tij. Të mbash në punë është më e rëndësishme sesa të punësosh. Mbajtja e punonjësve është një proces në të cilin punonjësit nxiten të qëndrojnë në organizatë për periudhën maksimale të kohës. Edhe pse mbajtja e punonjësve është një punë e vështirë, ajo është e dobishme si për organizatën ashtu edhe për vetë punonjësin, prandaj duhet te gjenden faktorët e duhur për mbajtjen e tyre në punë.

Rezultatet janë me premtuese nëse departamenti i burimeve njerëzore siguron që në fillim personin e duhur, në punën e duhur dhe në kohën e duhur. Staf i burimeve njerëzore, përpiqet të hartojë dhe implementojë me kujdes programe për mbajtjen e punonjësve dhe nëpërmjet tyre kujdeset për një ambient që nxit dhe mbështet punonjësit, të cilët qëndrojnë të punësuar duke mbajtur strategji dhe praktika që i'u drejtohen nevojave të ndryshme të tyre.

Mbajtja shpesh shihet e lidhur më së shumti me qarkullimin dhe kostot lidhur me rekrutimin, apo trainimin e personelit. Sigurisht që kjo është e vërtetë, por nevoja për t'i mbajtur punonjësit është e rëndësishme për të ndaluar peshkimin e punonjësve të talentuar nga kompanitë e tjera. Një punonjësi të talentuar nuk do i mbarojnë asnjëherë mundësitë dhe do të jetë në shënjestrën e konkurrentëve në ëdo moment.

Arsyet që i çojnë individët drejt largimit nga organizata e tyre janë nga më të ndryshmet. Ato mund të jenë personale, por edhe profesionale. Punonjësit nuk e lenë asnjëherë një organizatë pa pasur një arsye të fortë. Arsyet më të zakonshme janë: puna dhe personi nuk përputhen me njëri-tjetrin; nuk ka mundësi për rritje në detyrë; mungesa e vlerësimit; mungesa e besimit; nuk ka mbështetje dhe koordinim mes punonjësve, shefave dhe menaxherëve; stres nga mbingarkesa dhe mosbalancimi i punës; strategjitë e kompensimit nuk janë të implementuara siç duhet; kur ka ofertë të re pune, etj. Gjithashtu, natyra e mjedisve të punës është bërë e tillë që punonjësit të përballen me punë të ngarkuar, shefa që janë gjithë kohës të stresuar, mungesë iniciative dhe frikë për shkurtime. Kjo ka bërë që shumë punonjës të largohen nga organizatat e tyre aktuale.

Tentativat e stafit të personelit duhet të jenë në drejtim të rritjes së dëshirës së punonjësve për të qëndruar sa më gjatë në organizatë, por një gjë e tillë padyshim kërkon njohjen e motiveve që i bëjnë këta punonjës të kënaqur. Nëse menaxhimi ia del që të sigurojë kënaqësinë dhe lumturinë e punonjësve në punë, padyshim që ka siguruar edhe përkushimin e tyre në punë që sigurisht do të reflektohet edhe në rritjen e treguesve organizacionalë. Kjo ndodh për arsye se një punonjës i lumtur ka një miksim të suksesshëm të jetës profesionale dhe personale.

Për të bërë të mundur një gjë të tillë, duhet analizuar me kujdes mjedisi ku zhvillon aktivitetin burimi njerëzor, me qëllim që të sigurohet mirëqenie si fizike ashtu edhe psikologjike për çdo individ. Natyrisht, kjo është një punë e vështirë, sepse organizata ka përgjegjësi për aplikimin e mekanizmave sa organizacionale, aq edhe individuale, sepse dy njerëz nuk janë kurrë njësoj, ndaj edhe motivet që i shtojnë ata drejt qëndrueshmërisë, apo largimit nga organizata, varen nga perceptimet individuale. Është detyrë dhe përgjegjësi e departamentit të burimeve njerëzore që të analizojë me kujdes natyrën njerëzore, për t'i përshtatur secilit motivuesin e duhur.

Sot, kur gjithnjë dhe më tepër po flitet për cilësinë e jetës së punës, kërkohej që punonjësit të trajtohen me dinjitet në punë nga punëdhënësit e tyre. Një punëdhënësi i mirë duhet të dijë të tërheqë dhe të mbajë punonjësit e tij. Mund të ketë shumë strategji të tjera për t'i mbajtur punonjësit të rehatuar në punën aktuale, por strategjia e motivimit është më efektive .

Motivimi i punonjësve është një aspekt themelor i performancës dhe suksesit organizativ. Ai luan një rol vendimtar në rritjen e produktivitetit, angazhimit dhe kënaqësisë në punë midis punonjësve. U zbulua se studimet kanë ekzaminuar teoritë motivuese për të kuptuar zbatueshmërinë dhe efektivitetin e tyre në mjedise të ndryshme organizative. Për shembull, vitet e fundit, Teoria e Vetëvendosjes ka marrë vëmendje të konsiderueshme. Hulumtimi nga Ryan dhe Deci (2019) thekson rëndësinë e autonomisë, kompetencës dhe lidhjes në promovimin e motivimit të brendshëm dhe rezultateve pozitive të punonjësve. Në mënyrë të ngjashme, modeli Kërkesat-Burimet e Punës (JD-R) është përdorur për të eksploruar marrëdhënien midis karakteristikave të punës, motivimit dhe mirëqenies (Bakker dhe Demerouti, 2018).

Marrëdhënia midis motivimit dhe mirëqenies së punonjësve ka qenë një fokus i hulumtimit në vitet e fundit. Studimet kanë nxjerrë në pah ndikimin pozitiv të motivimit në aspekte të ndryshme të mirëqenies, duke përfshirë kënaqësinë në punë, angazhimin në punë dhe shëndetin psikologjik (Hakanen et al., 2018). Në të kundërt, mungesa e motivimit dhe mosangazhimi janë shoqëruar me pakënaqësi,

stres dhe ulje të mirëqenies midis punonjësve. Motivimi i punonjësve është një aspekt vendimtar i suksesit organizativ pasi ndikon në performancën dhe kënaqësinë e punonjësve (Vroom, 1964; Locke & Latham, 2002). Hulumtimet e fundit kanë theksuar më tej rëndësinë e motivimit të punonjësve në kontekstet bashkëkohore të punës (Cheng, Liu, & Sambamurthy, 2021). Kuptimi i motivimit të punonjësve është thelbësor.

Motivimi i punonjësve është një fenomen kompleks që ka qenë objekt i shumë kërkimeve. Ka shumë faktorë që ndikojnë në motivimin e punonjësve. Motivimi i brendshëm i referohet dëshirës së brendshme të një individi për t'u angazhuar në një detyrë për shkak të kënaqësisë, interesit ose ndjenjës së tij të përmbushjes (Deci & Ryan, 1985). Studimet kanë theksuar rëndësinë e autonomisë, zotërimit dhe qëllimit si faktorë të brendshëm që ndikojnë në motivimin e punonjësve (Pink, 2009, 2009; López-Sánchez, 2020). Motivimi i jashtëm drejtohet nga faktorë të jashtëm si shpërblimet, njohja dhe mundësitë e promovimit (Deci & Ryan, 1985). Programet e njohjes dhe mundësitë e promovimit janë gjetur gjithashtu se ndikojnë pozitivisht në motivimin e punonjësve (Eisenberger, Jones, & Stinglhamber, 2005; Tran, Bui, Nguyen, & Nguyen, 2022). Faktorët socialë brenda mjedisit të punës mund të ndikojnë ndjeshëm në motivimin e punonjësve. Nuk mund të injorohet rëndësia e një mjedisi pune sa më mbështetës, lidërshipi efektiv dhe marrëdhëniet pozitive në nxitjen e motivimit (Grawitch, Trares, & Kohler, 2021; Huhtala, Tolvanen, & Mauno, 2021). Stilet e lidërshit, si lidërshipi transformues, është zbuluar se ndikojnë pozitivisht në motivimin dhe performancën e punonjësve (Bass & Riggio, 2006). Ka shumë teori të ndryshme të motivimit, por të gjitha ato ndajnë qëllimin e përbashkët për të kuptuar se çfarë i motivon njerëzit të punojnë shumë dhe të arrijnë qëllimet e tyre. Një nga teoritë më me ndikim të motivimit është hierarkia e nevojave e Maslow. Maslow (1943) propozoi që njerëzit janë të motivuar për të kënaqur nevojat e tyre në një hierarki, duke filluar nga nevojat më themelore (si ushqimi dhe strehimi) dhe duke shkuar deri te nevojat më komplekse (si vetëaktualizimi). Një teori tjetër e rëndësishme e motivimit është teoria e dy faktorëve e Herzberg-ut. Herzberg (1966) argumentoi se ekzistojnë dy lloje faktorësh që motivojnë njerëzit: faktorët e higjienës dhe motivuesit. Faktorët e higjienës janë gjëra të tilla si paga, kushtet e punës dhe siguria e punës. Këta faktorë janë të rëndësishëm për parandalimin e pakënaqësisë, por nuk i motivojnë domosdoshmërisht njerëzit të punojnë shumë. Motivuesit janë gjëra të tilla si arritja, njohja dhe përgjegjësia. Këta faktorë kanë më shumë gjasa t'i motivojnë njerëzit të punojnë shumë dhe të arrijnë qëllimet e tyre. Vitet e fundit, ka pasur një interes në rritje për rolin e qëndrueshmërisë në motivimin e punonjësve. Studimet kanë treguar se punonjësit kanë më shumë gjasa të motivohen për të punuar për organizatat që janë të përkushtuara ndaj qëndrueshmërisë (Sheopuri dhe Sheopuri, 2015; Fayyazi

et al., 2015). kjo për shkak se punonjësit janë gjithnjë e më të shqetësuar për mjedisin dhe duan të punojnë për organizata që po bëjnë një ndryshim pozitiv.

Rishikim literature

Sipas Casey dhe Sieber (2016), ndërgjegjësimi i punonjësve në industrinë e mikpritjes po ndryshon. Punonjësit i kushtojnë më shumë vëmendje mjedisit të kompanisë punëdhënëse dhe duan të kenë punë domethënëse dhe të pëlqyeshme. Nga ana tjetër, gjithnjë e më shumë studime akademike si Wolf (2012) theksojnë se ne njerëzit e tjerë e shfrytëzojmë planetin Tokë në atë masë sa që ai nuk është më i qëndrueshëm. Prandaj, do të ishte logjike të kombinoreshin këto dy elemente për të rritur motivimin dhe angazhimin e punonjësve dhe për të ndihmuar planetin tonë të rimëkëmbet nga shfrytëzimi që ka ndodhur në të kaluarën dhe që po ndodh ende (Casey & Sieber, 2016). Gjithnjë e më shumë studimet po marrin në konsideratë rritjen e angazhimit të punonjësve për të pasur punonjës të interesuar dhe të pasionuar. Punonjësit po vënë gjithnjë e më shumë në dyshim kuptimin e punës së tyre. Ai gjithashtu përmend se kompanitë që nuk gjejnë përgjigje për shqetësimet e punonjësve do të ishin më pak tërheqëse për punonjësit e kualifikuar dhe të përkushtuar. Për më tepër, Wissmann thekson se kënaqësia në punë është në rënie të vazhdueshme dhe se shumë pak punëtorë ndiejnë një lidhje të fortë emocionale me punën e tyre. Raineri etj. (2012) raportojnë se rruga drejt një pune më të kënaqshme dhe kuptimplote fillon me vizionin mjedisor dhe social, i cili nevojitet për të zhvilluar si planin edhe strategjinë e biznesit. Pas kësaj, përgjegjësitë duhet t'u caktohen punonjësve dhe ata gjithashtu duhet të jenë të kualifikuar për të kuptuar vizionin e kompanisë. Sipas Pojasek (2008), njerëzit në nivele, nga menaxhimi i lartë deri te punonjësit e vijës së parë, duhet të jenë të përfshirë dhe të vetëdijshëm për shqetësimet sociale dhe mjedisore. Gjithashtu, një gjë e tillë përmirëson potencialin për rekrutimin e aplikantëve për punë shumë të motivuar dhe të talentuar (MacLean, 2010). Mund të shihet se qëndrueshmëria dhe përgjegjësia sociale e korporatës (CSR) janë të lidhura pozitivisht me rezultatet ekonomike dhe performancën financiare të kompanisë (Wolf, 2012). Çështja e qëndrueshmërisë po bëhet gjithnjë e më e rëndësishme për qeveritë, udhëheqësit e industrisë dhe kompanitë më të vogla. Bruns-Smith et al. (2015) deklarojnë se qëndrueshmëria konsiderohet universale në industrinë e mikpritjes, por shumë hotelierë hezitojnë të zbatojnë ndërhyrje të reja pasi ndonjëherë kërkon ndryshime në nivel operacional. Prandaj, sipas Radwan et al. (2010), shumica e hotelierëve preferojnë të zbatojnë strategji që nuk detyrojnë ndryshime në proceset operationale. Elkington (1997) e përshkruan qëndrueshmërinë si një kornizë të trefishtë ku tre shtyllat e ekonomisë, shoqërisë dhe mjedisit, kryqëzohen dhe ekuilibrojnë organizatat për të krijuar qëndrueshmëri afatgjatë. Një model i ngjashëm u botua nga Cavagnaro dhe Curiel

(2012). Me këtë kornizë të tre niveleve të qëndrueshmërisë, autorët ilustrjnë tredimensionet e zhvillimit të qëndrueshëm në nivel shoqëror: rritje ekonomike e përgjegjshme; progres i barabartë shoqëror; dhe mbrojtjen efektive të mjedisit. Të dy kornizat theksojnë se "pagimi i faturave" ndodh në nivele të shumëfishta, që do të thotë se është thelbësore të merret në konsideratë çdo shtyllë ose dimension në mënyrë të barabartë për të arritur qëndrueshmërinë afatgjatë. Kompanitë po fokusohen gjithnjë e më shumë në qëndrueshmërinë dhe individët po vërejnë gjithashtu rëndësinë e kësaj çështjeje në jetën e tyre të përditshme (Illge & Schwarze, 2008). Një studim nga Dickson (2019) trajton çështjen si individët e perceptojnë qëndrueshmërinë, cilat janë opinionet e tyre dhe çfarë ndikimi kanë në qëndrueshmëri. Një gjë është e padiskutueshme sot, lidhja e rëndësishme pozitive midis motivimit dhe performancës së punonjësve (Shahzadi et al., 2014).

Azar & Shafighi (2013) vërejnë se detyra kryesore e një menaxheri është të klasifikojë dhe kontrollojë punonjësit për të maksimizuar rezultatin e biznesit. Prandaj, është me rëndësi të madhe që menaxherët të mund të motivojnë punonjësit e tyre. Ka shumë mënyra për të motivuar punonjësit, por sistemi i menaxhimit të shpërblimeve është një nga më të njohurit. Sipas Barber dhe Bretz (2000), ai ndihmon në tërheqjen, kapjen, mbajtjen dhe motivimin e punonjësve me potencial të lartë dhe nga ana tjetër, arrin nivele të larta të performancës. Ky sistem bazohet në dy shtylla, shpërblimet e brendshme dhe të jashtme, të cilat janë dy stimuj të ndryshëm të punonjësve. Shpërblimi i jashtëm përfshin shpërblimet financiare (paga, bonuse, etj.). Në të kundërt, shpërblimet e brendshme përfshijnë shpërblime jo-financiare si njohja, siguria, titulli, promovimi, vlerësimi, lavdërimi, përfshirja në vendimmarrje, ndikimi social, orari fleksibël i punës, rehatia në punë, reagimet, dizajni i punës, të drejtat sociale, etj. (Yang, 2008).

Sipas Kuvaas dhe Dysvik (2009), punonjësit me një rezultat të lartë motivimi kanë një lidhje më të thellë me punën e tyre dhe janë më të gatshëm të pranojnë detyra me përgjegjësi më të lartë. Studimi i tyre përmend gjithashtu se shpërblimet e brendshme po bëhen më të rëndësishme në shoqërinë e sotme. Kjo do të thotë se punonjësit nuk motivohen vetëm nga pagat më të larta, por gjithnjë e më shumë po motivohen nga shpërblime të tilla si ndikimi social, vlerësimi dhe pjesëmarrja. Në përmbledhje, dy gjëra kryesore i motivojnë punonjësit - shpërblimet e jashtme dhe të brendshme. Ndërsa e para fokusohet më shumë tek paga, e dyta merret me kënaqësinë e punonjësve dhe kënaqësinë në punë, duke përfshirë ndikimin social, vlerësimin, pjesëmarrjen në vendimmarrje, etj. Vitet e fundit, gjërat e brendshme janë bërë gjithnjë e më të rëndësishme për punonjësit dhe motivimin e tyre, duke sugjeruar që punonjësit duan të krenohen me atë që bëjnë dhe të shohin rezultatet aktuale. Kjo është veçanërisht interesante në promovimin e sjelljeve të

favorshme dhe të qëndrueshme të punonjësve, të cilët punojnë në industrinë e mikpritjes.

Metodologjia

Për të realizuar studimin tonë dhe për të hulumtuar se çfarë ndikimi ka qëndrueshmëria tek motivimi dhe kënaqësia e punonjësve, ne u fokusuam tek bizneset akomoduese të cilat zhvillojnë aktivitetin në Qarkun e Korçës, në industrinë e mikpritjes. Korça është një nga qarqet më atraktive turistike në të katër stinët e vitit, ndaj edhe rezultatet e këtij studimi mund të merren në konsideratë edhe nga qarqet e tjera të Shqipërisë. Gjithsesi, studimi jonë u dizenjua në mënyrë cilësore duke u fokusuar tek opinionet, historitë dhe përvojat e punonjësve të këtij sektori, duke përdorur intervistën gjysëm të strukturuar për të realizuar mbledhjen e të dhënave. Megjithatë, ne po vazhdojmë punën për vazhdimin e studimit, për të analizuar nga ana sasimore peshën e ndikimit që kanë faktorët e marrë në analizë tek motivimi dhe kënaqësia e punonjësve.

Në qarkun e Korcës ushtrojnë aktivitetin 202 njësi akomoduese, ku janë të punësuar 859 punonjës.

Për studimin, u përzgjedh formula e përpunuar nga Yamane (1967):

$$n = \frac{N}{1 + N(e)^2}$$

ku:

n = madhësia e kampionit të kërkuar;

e = kufiri i gabimit;

N = madhësia e popullatës.

Popullata, në këtë studim, përbëhet nga 859 individë, madhësia e kampionit rezulton:

$$n = \frac{859}{1 + 859(0.05)^2} = 273$$

Gjetjet

Kërkimi ynë u përqendrua në sektorin e shërbimit, konkretisht në industrinë e mikpritjes, në qarkun e Korçës. Subjekt i intervistimit ishin menaxherët dhe

punonjësit e njësive të përfshira në studim. Nga të anketuarit 59% rezultojnë meshkuj dhe 41% femra. Zgjedhja jonë ishte rastësore, por që tregon gjithashtu edhe problematikën në drejtim të punësimit të femrave në Shqipëri, veçanërisht kur bëhet fjalë për pozicionet drejtuese.

Ndërsa, përsa i takon grupmoshave të të anketuarve vërejmë se në këtë studim 3% e pjesëmarrësve në anketë i përkasin grupmoshës nën 20 vjeç, 52% grupmoshës 21- 30 vjeç, 31% grupmoshës 31-40 vjeç, 8% grupmoshës 41- 50 vjeç dhe 6% grupmoshës mbi 50 të punësuar në kuzhinë, ose në shërbimet sanitare.

Përsa i takon arsimimit, pjesa dërmuese (67%) e pjesëmarrësve në këtë studim ishin me arsim të lartë, 28% ishin me arsim të mesëm dhe 5% me arsim të ulët. Për të punësuarit në këtë industri kemi rritje të nivelit mesatar të shkollimit, por nuk mund të thuhet kjo për nivelin e shkollimit të atyre që kanë biznesin në pronësi. Pavarësisht nga kjo, angazhimi prej tyre (pronarëve) i një numri të konsiderueshëm specialistësh me arsim të lartë dhe profesional, tregon se ata jo vetëm i njohin më mirë sesa një dhjetëvjeçar më parë rregullat e lojës në treg, por edhe se po bëhen gjithnjë e më shumë të vetëdijshëm se kapacitetet e burimeve njerëzore të përgatitura dhe mirëtrajtuara, janë të domosdoshme për të qenë të suksesshëm në konkurrencën që tashme është më e hapur dhe më profesionale. Lidhur me vitet e punës në biznes, vërejmë se pjesa më e madhe e pjesëmarrësve (59%) kishin më pak se 5 vjet të punësuar, 32% kishin 5-10 vjet, kurse vetëm 9% kishin mbi 10 vjet të punësuar.

Pyetja e parë që ju bë të intervistuarve ishte se çfarë ndikimi ka qëndrueshmëria në vendin e punës në motivimin tuaj të përgjithshëm? 94% e të intervistuarve e kishin të qartë relacionin midis këtyre variablave dhe u përgjigjën se motivimi i tyre është i lidhur tërësisht me qëndrueshmërinë në vendin e punës. Vetëm 3% nuk e kuptonin lidhjen, ndërsa 3% ishin neutralë në përgjigjet e tyre.

Një pyetje që lindi natyrshëm ishte se kush është përgjegjës për ruajtjen e punonjësve?

Të intervistuarit në studim mendojnë se përgjegjësia bie mbi pronarët dhe menaxherët e lartë. Përgjigjia e tyre ka shkallë besueshmërie kur pranohet pa hezitim fakti që gjithçka në biznes fillon nga maja. Të gjesh dhe të mbash staf të mirë, kërkon politika dhe procedura të përqëndruara, formale dhe informale që e bëjnë mbajtjen e punonjësve rezultat primar të menaxhimit. Në këtë kontekst të intervistuarit shprehin dëshirën që të shohin bizneset e tyre si nismëtare dhe implementuese të politikave të mira mjedisore, për të pasur një biznes të gjelbër dhe dëshirojnë të përfshihen në politika që stimulojnë këtë qasje; 87% e tyre përgjigjen se kjo i motivon që mund të kenë gjithashtu një ndikim në këto politika; 92% nga të

anketuarit mendonin se përpjekjet e qëndrueshme të binzesit ndikuan pozitivisht në motivimin e tyre. Mund të konkludohet se qëndrueshmëria luan një rol të rëndësishëm në motivimin e punonjësve dhe se përpjekjet e qëndrueshme në vendin e punës ndikojnë pozitivisht në motivim dhe risin përpjekjet për t'i komunikuar këto iniciativa te klientët.

Përsa i përket eficiencës, shihet si problem edhe dhënia e dorëheqjes së vazhdueshme të stafit. Nga të intervistuarit 82% e tyre kishin dhënë dorëheqjen nga punët e mëparshme, 18% ishin larguar nga puna nga vetë pronari. Ky rezultat na bën të mendojmë se ende ka problem në mënyrën e perceptimit të drejtë të trajtimit të personelit, por edhe në kultivimin e ndjenjës së profesionalizmit në kryerjen e detyrës nga ana e vetë punonjësve. Sigurisht që kjo ka kosto, si në drejtim të harxhimit të kohës për punësimin e një punonjësi të ri edhe trajnimin e tij. Madje edhe pas rekrutimit të një punonjësi të ri, nuk mund të pritët që ai të ketë eficiencë të njëjtë me trajnimin që i është dhënë punonjësit të vjetër.

Pikëpamjet e hapura dhe kultura e punës transparente luajnë një rol të rëndësishëm në mbajtjen e punonjësve.

Një ambient pune transparent shërben si një nga shkaktarët primarë që lehtësojnë dhënien e llogarisë, besimin, komunikimin, përgjegjësinë, krenarinë, etj. Të intervistuarit në studim pranojnë në 79% të rasteve se ka transparencë të kulturës së punës, ndërsa 21% janë kritikë ndaj këtij fenomeni. Ata pranojnë që mbështetja nga punëdhënësi, ndihmon në mbajtjen e një marrëdhënieje të shëndetshme mes punëdhënësit dhe punonjësve të tjerë të biznesit dhe si rrjedhim krijon një ambient miqësor pune dhe që reflektohet edhe në shërbimin ndaj klientëve dhe të ftuarve.

Një pyetje e hapur që ju bë të intervistuarve ishte se çfarë të pëlqen më shumë ty në hotelin tënd dhe nëse preferon të punosh vetëm apo në ekip?

Përgjigjia ishte: Më pëlqen një hotel që nuk mendon vetëm për veten e tij, por edhe për mjedisin dhe që përpiqet të kënaqë klientët dhe preferoj të punoj në një ekip. Menaxherët e bizneseve pranojnë se dëshirojnë të krijojnë një ekip në funksion të tyre, ta mbajnë grupin së bashku, t'i dëgjojnë, të punojnë me ta dhe t'i bëjnë më të mirë.

Një faktor i rëndësishëm që kontribon dhe siguron produktivitet në organizatë dhe rrit moralin tek punonjësit e bizneseve tona është mbajtja në punë e performuesve cilësorë. Faktorët bazë që luajnë rol dominant në mbajtjen e punonjësve përfshijnë: pagën, përfshirjen, përfitimet, mundësitë e njohjeve dhe mundësitë për rritje individuale. Nga të intervistuarit rezulton se programi i

shpërblimit të punonjësve shërben si njohje pozitive e punës që ata kanë bërë dhe kjo rrit nivelin e motivimit të tyre dhe renditet e para në vlerësim, e ndjekur nga mundësitë për rritje individuale, mundësitë për njohje dhe në fund vlerësohet përfshirja e tyre në vendimmarrje.

Një tjetër pyetje ishte nëse ka biznesi juaj hapësira pushimi për punonjësit, kur dihet se ambientet e pushimit i ndihmojnë punonjësit të qëndrojnë larg faktorëve stresues dhe bëjnë që të rritet cilësia e jetës së punës?

Vetëm 10% e bizneseve në studim rezultojnë me tregues pozitivë. Është demotivues fakti që programet e argëtimit për punonjësit si për shembull udhëtime, apo aktivitetet sportive janë të papërfillshme, por dhuratat në raste festash i bëjnë punonjësit të ndihen mirë dhe të kuptojnë që organizata mendon për ta.

Interesimi ynë ishte edhe për të mësuar nëse personeli në përbërje të tij kishte edhe punonjës të nacionaliteteve të tjera. Në 90% të rasteve personeli rezultoi autokton, por ajo që ne konstatuam është ndërgjegjësimi dhe pranueshmëria nga ana e të intervistuarve, e diversitetit të forcave të punës dhe nevojës për të investuar në drejtim të tij, qasje normale kjo e globalizimit që ne po jetojmë.

Përfundime dhe rekomandime

Bizneset të cilat duan të rriten dhe të kenë jetëgjatësi në treg duhet të mbështeten fort tek punonjësit. Nëse ne përpiqemi të njohim njerëzit me të cilët punojmë si edhe të mësojmë se çfarë i motivon dhe kënaq ata në punë, kemi gjetur çelësin e suksesit.

Nëse biznesi arrin të përmbushë rruajtjen e kapaciteteve njerëzore, atëherë jemi në rrugën e duhur për minimizimin e qarkullimeve në organizate. Që të bëhet e mundur një gjë e tillë duhet vëmendje maksimale ndaj punonjësve, duke i bërë ata të ndihen rehat si fizikisht, ashtu dhe psikologjikisht në vendin e punës. Një gjë e tillë kërkon gadishmërinë e organizatës për të motivuar burimin njerëzor. Organizata duhet t'i trajtojë punonjësit si burimi më i çmuar i kompanisë dhe për këtë ajo duhet të hartojë modele motivimi të studiara mirë. Siç rezultoi edhe nga hulumtimi ynë, njerëzit kanë nevojë për një ndjenjë përfshirjeje në përcaktimin e roleve të tyre dhe vendosjen e qëllimeve. Ata duhet të shohin se si kontributet e tyre individuale kanë ndikim edhe në rritjen e qëndrueshmërisë organizacionale. Liria dhe dhënia e hapësirës për të provuar mekanizma të reja suksesi, janë stimuj të fuqishëm motivimi.

Nuk bëjmë gabim nëse vazhdojmë t'i mësojmë angazhimit serioz për t'u fokusuar fort tek përmirësimi i cilësisë së jetës së punonjësve në vendin e punës.

Është detyrë e menaxherëve sigurimi i një mjedisi të përshtatshëm dhe të sigurt pune, siç është po kaq i rëndësishëm trajtimi i punonjësve me dinjitet, duke i treguar nëpërmjet implementimit të mekanizmave të duhur, që ai vlerësohet për punën që bën dhe mund të rritet dhe zhvillohet si qenie sociale brenda saj.

Industria mikpritëse në Shqipëri po përballet me problem serioze, në gjetjen e njerëzve të duhur dhe me qarkullimin gjithnjë në rritje të personelit. Në këto kushte, ne mendojmë se diversiteti i fuqisë punëtore jo vetëm nuk duhet të tolerohet, por madje ai duhet të vlerësohet. Për këtë arsye, komunikimi duhet të ngrihet mbi marrëdhëniet tradicionale publike dhe të fokusohet mbi trainimin e vetëdijshëm për gjithë punonjësit dhe menaxherët. Ai duhet t'i adresohet të gjitha aspekteve të diversitetit, por nuk mjafton vetëm komunikimi, por është detyrë e bizneseve të kultivojnë diversitetin, duke bërë të mundur që punonjësit dhe menaxherët me çdo kusht të sigurojnë mbështetjen dhe inkurajimin e njëri-tjetrit. Ne rekomandojmë që për të matur progresin në drejtim të kultivimit të diversitetit është i domosdoshëm instalimi i një sistemi feed-back-u, që tregon se si ndryshon me kalimin e kohës ambienti i brendshëm i organizatës.

Globalizimi i bizneseve kërkon një fuqi punëtore aktive, që të gëzojë të gjitha tiparet që kërkon specifikimi i punës. Është detyrë e niveleve menaxheriale që të tërheqë individët më të mirë nga të katër anët e globit. Është për t'u theksuar që kjo fuqi punëtore me kërkesat e duhura profesionale sjell edhe elementë të ndryshëm kulturorë, të cilët do të demonstrohen edhe në vendin e punës. Me qëllim arritja e objektivave dhe shfrytësimin efektiv të forcave të punës nga ana e menaxherëve të bizneseve mikpritëse, duhen bërë përpjekje për koordinimin e komponentëve kulturorë.

Referencat

1. Azar, M., & Shafighi, A. A. (2013). The effect of work motivation on employees job performance (case study: Employees of Isfahan Islamic Revolution Housing Foundation). *International Journal of Academic*
2. Bader, E. E. (2005). Sustainable hotel business practices. *Journal of Retail & Leisure Property*, 5(1), 70–77. <https://doi.org/10.1057/palgrave.rlp.5090008>
3. Barber, A. E., & Bretz, R. D. (2000). Compensation, attraction, and retention. In S. L. Rynes & B. Gerhart (eds), *Compensation in Organizations*. San Francisco: Jossey-Bass
4. Bohdanowicz, P., Zientara, P., & Novotna, E. (2011). International hotel chains and environmental protection: An analysis of Hilton's we care! programme (Europe, 2006–2008).

5. Journal of Sustainable Tourism, 19, 797-816. [10.1080/09669582.2010.549566](https://doi.org/10.1080/09669582.2010.549566) [[Taylor & Francis Online](#)], [[Web of Science](#)], [[Google Scholar](#)]
6. Bruns-Smith, A., Choy, V., Chong, H., & Verma, R. (2015). Environmental sustainability in the hospitality industry: best practices, guest participation, and customer satisfaction. *Cornell Hospitality Report*, 15(3), 12–28. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-3631-6.ch005>
7. Casey, D., & Sieber, S. (2016). Employees, sustainability and motivation: Increasing employee engagement by addressing sustainability and corporate social responsibility. *Research in Hospitality Management*, 6(1), 69–76. <https://doi.org/10.2989/RHM.2016.6.1.9.1297>
8. Cavagnaro, E., & Curiel, G. (2012). The three levels of sustainability. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351277969>
9. Dickson, L. (2019). Going green – How the individuals perceive sustainability in their daily life. *Journal of Sustainability*, 11(4), 1089–1104. <https://doi.org/10.3390/su11041089>
10. [G. Furxhi, \(2021\), “Gadishmwria e punonjësve të qeverisjes vendore për të pranuar ndryshimin prej reformës administrativo- teritoriale \(Qarku Korçë\)](#)
11. Kuvaas, B., & Dysvik, A. (2009). Perceived investment in employee development, intrinsic motivation and work performance. *Human Resource Management Journal*, 19(3), 217–236. <https://doi.org/10.1111/j.1748-8583.2009.00103.x>
12. Lloyd L. Byard, Leslie W. Rue, 2006, “Human Resource Management”
13. Pojasek, R. B. (2008). Creating a complete business management system: integrating environmental, occupational, health, and safety management into an organisation’s overall management system. *Environmental Quality Management*, 17(4), 87–95. <https://doi.org/10.1002/tqem.20189>
14. Renwick, D. W. (Ed.). (2018). Contemporary developments in green human resource management research: towards sustainability in action?. Routledge.
15. Renwick, D. W.S., Jabbour, C. J.C., Muller-Camen, M.I, Redman, T. and Wilkinson, A., 2016, Contemporary developments in Green (environmental) HRM scholarship, *International Journal of Human Resource Management*, 27 (1-2), 114-128
16. Robbins. S, DeCenzo. D, Coulter. M, Anderson. I, Fundamenals of Management, 7th edition, Person, 2014.
17. S. Stillo, 2016, “Menaxhimi i burimeve njerëzore”,
18. Sakshi, S., Cerchione, R., & Bansal, H. (2020). Measuring the impact of sustainability policy and practices in tourism and hospitality industry. *Business Strategy and the Environment*, 29(3), 1109–1126. <https://doi.org/10.1002/bse.2420>

19. Stephen P. Robbins, 1991, "Management"
20. Stephen P. Robbins, Mary Coulter, David A. Decenzo, (2020), "Bazat e menaxhimit".
21. Tschelisnig, G. (2022). Motivation and sustainability – What importance does sustainability have for the motivation and satisfaction of employees at the workplace?
22. Wayne F. Cascio, 2006 "Managing Human Resources" Productivity, Quality of Work Life, Profits.
23. Yusliza, M. Y., Ramayah, T., & Othman, N-Z. (2015). While examining adoption factors, HR role and attitude towards using e-HRM is the start-of in determining the successfulness of green HRM? Journal of Advanced Management Science, 3, 337–343. Retrieved 5 November, 2014 from www.joams.com [Google Scholar]

TIPE TË NDRYSHIMIT ORGANIZATIV DHE REZISTENCA NDAJ TIJ.

Dr. Gentisa Furxhi

Universiteti “Fan S. Noli”Korçë (gfurxhi@gmail.com)

Abstrakti

Ndryshimi organizativ ka qënë subjekt i shumë studimeve në fushën e menaxhimit. Rritja e interesit për t’a studiuar ndryshimin organizativ ka erdhur si rezultat i rëndësisë që ai ka në përmirësimin e efektivitetit organizativ dhe/ose për të siguruar rritjen organizative. Në këtë punim nëpërmjet rishikimit të literaturës do paraqiten tipe të ndryshimit organizativ.

Në literaturë, ndryshimet organizative i gjejmë të grupuara dhe të paraqitura sipas karakteristikave apo kritere të ndryshme që i kanë analizuar studiuesit. Pavarësisht formës, funksionit ose madhësisë që ndryshimi organizativ merr, ka një dakordësi ndërmjet komunitetit të kërkuesve se ritmi i ndryshimit organizativ është i lartë dhe duhet të konsiderohet si “një tipar i pranishëm në jetën organizative si në nivel operacional dhe në nivel strategjik” (By, 2005).

Gjithashtu, ndryshimi organizativ ka ndikim mbi punonjësit e organizatës. Qëndrimet e punonjësit ndaj tij mund të jetë pozitive ose negative. Qëndrimet negative janë konsideruar si rezistenca ndaj ndryshimit. Bazuar tek hulumtimi i literaturës ekzistuese ky punim, gjithashtu, do japë një tablo të përgjithshme rreth konceptit të rezistencës ndaj ndryshimit organizativ.

Fjalë kyçe: ndryshim organizativ, rezistenca ndaj ndryshimit, tipe të ndryshimit

1. Ndryshimi organizativ

Vitet e fundit, ndryshimi është konsideruar si një proces i pashmangshëm për pjesën më të madhe të organizatave (Samah, 2018). Duke ju referuar Bawany (2016, fq. 32), ai shprehet se “ne jetojmë në një botë ku gjëja më e zakonshme në një biznes është ndryshimi”. Ndaj, në shkencën e menaxhimit, ndryshimi organizativ ka qënë një prej fushave më të studiuara, kohët e fundit. Studiuesit kanë patur interes në studimin e tij, sepse pa dyshim ndryshimi organizativ është i rëndësishëm për të përmirësuar efektivitetin organizativ dhe/ose për të siguruar

rritjen organizative (Cummings and Worley 2014; Swanepoel 2008). Ndryshimi organizativ është i pashmangshëm si rezultat i mjedisit dinamik ku organizatat punojnë dhe ai do vazhdojë të ndodhë nëpër organizata (Singh and Gupta, 2016). Nëse organizatat ose kompanitë refuzojnë të ndërmarrin ndryshime apo të përshtaten me situatën, ato nuk do mund të mbijetojnë (Rebeka and Indradevi, 2015). Në librin e tyre, “Organizational Development & Change” (2005), Thomas G. Cummings dhe Christopher G. Worley shpjegojnë se organizatat mund të ndryshojnë politikat, strategjitë, strukturat, kulturën dhe procedurat e tyre për të konkurruar. Sipas Cameron dhe Green (2015), ndryshimi tani, konsiderohet më tepër një proces konstant tek organizatat sesa një ndërprerje e ekulibrit të tyre ekzistues. Organizatat ndërmarrin ndryshime për të rritur efektivitetin, për t’u zhvilluar, për të zgjidhur problemet dhe sfidat që ju shfaqen. Në organizatë, shumica e problemeve dhe e sfidave janë të krijuara në njërën anë nga konkurrenca, teknologjia e përparuar, mundësitë dhe nga ana tjetër nga rritja e efikasitetit të punonjësve, sipërmarrjeve të reja të biznesit, inovacioneve dhe qasjeve të reja drejtuese (Madsen et al., 2005). Sipas Rieley dhe Clarkson (2001), ndryshimi organizativ është pjesë integrale e strategjisë së organizatës, ndërsa Burnes (2004), argumentonte se ndryshimi është tipar gjithnjë e më i pranishëm në jetën e organizatës si në nivelin operacional dhe atë strategjik. Edhe M. Vakola (2013), e konsideron ndryshimin organizativ si pjesë integrale në jetën e organizatës.

Studiues të ndryshëm e kanë përkufizuar ndryshimin organizativ në forma të ndryshme. Ndryshimi organizativ është përkufizuar si zbatimi i strategjive të krijuara për të ndryshuar sjelljet në punë të punonjësit në mënyrë që të përmirësohet performanca organizative (Porras & Roberston, 1992). Barnett dhe Carroll (1995), e përkufizuan ndryshimin si një transformim ndërmjet dy pikave në kohë me aftësinë për të krahasuar organizatën para dhe pas transformimit. Chonko (2004), e shikonte ndryshimin në lidhje me zbërthimin e strukturave ekzistuese dhe krijimin e strukturave të reja. Bennett (2001), e lidhte ndryshimin me përmirësimin, ndryshimin ose modifikimin e diçkaje dhe ndryshimi mund të jetë i vogël ose i madh. Studiues të tjerë e kanë përkufizuar ndryshimin organizativ si zhvillimin e planeve, besimeve, qëndrimeve të reja ndërmjet punonjësve si pasojë e problemeve dhe mundësive që shfaqen tek organizata (Schaffer, Sandau & Diedrick, 2013). Ndryshimi organizativ mund të jetë i formave të ndryshme si: ristrukturim, ndryshim teknologjik, bashkimi dhe ndryshimi i madhësisë së institucionit nëpërmjet azhornimit të pajisjeve, produkteve dhe shërbimeve, mbajtja e punonjësve ose largimi nga puna i tyre, etj (Burke, 2017). Prandaj, nuk ka më dyshime në lidhje me rëndësinë që ka aftësia e organizatës për të zbuluar se ku nevojitet të jetë ajo në të ardhmen dhe sesi t’i menaxhojë ndryshimet për të arritur atje. Senior (2002), theksonte se duke parë rëndësinë që ka ndryshimi organizativ,

menaxhimi i tij po bëhet një aftësi menaxheriale shumë e kërkuar. Meqënëse nevoja për ndryshim shpesh, mund të jetë e paparashikueshme ajo ka tendencë të jetë e shpërndarë, një nevojë ad hoc ose mund të krijohet si rezultat i një situatë krize në organizatë (Burnes, 2004; De Wit and Meyer, 2005; Luecke, 2003; Nelson, 2003). Sipas studiuesve Barnett dhe Carroll (1995), organizatat ndjejnë nevojën për ndryshim organizativ si rezultat i faktorëve të ndryshëm, të cilët mund të ndajmë në: a) faktorë të brendshëm dhe b) faktorë të jashtëm. Faktorët e brendshëm të ndryshimit lidhen me rritjen e organizative, ndërsa faktorët e jashtëm janë të lidhura me çështje të tilla si paqëndrueshmëria institucionale dhe e tregut.

Studiues të ndryshëm, (Armenakis *et al.*, 1993; Ilgen dhe Pulakos, 1999; Bernerth, 2004; Rebeka & Indradevi, 2015; Singh & Gupta, 2016; Amit, 2018), i kanë kushtuar vëmendje pikpamjes psikologjike për të studiuar ndryshimin organizativ, pasi punonjësit janë ata që do e zbatojnë ndryshimin dhe do ndikohen prej tij. Për shkak se ndryshimi konsiderohet si kalimi nga një pozicion i njohur në një pozicion të panjohur ai mund të zhvillojë pasiguri, ankth dhe paqartësi. Ndaj, ndryshimi në organizatë njihet si kaotik dhe dramatik (Gleick, 1987; Abrahamson, 2000). Punonjësit mund të reagojnë në mënyra të ndryshme, në varësi të mendimeve, ndjenjave dhe sjelljeve që ata krijojnë ndaj situatës së re. Tek disa punonjës mund të shfaqet ndjenja e ankthit dhe e stresit. Stresi mund të shkaktohet jo vetëm nga organizata, por një burim kryesor janë punonjësit brenda organizatës (Vakola dhe Nikolaou, 2005).

2. Tipe të ndryshimit organizativ

Ndryshimet organizative mund të jenë të vogla ose të mëdha, të shpeshta ose të rralla, që ndikojnë gjithë organizatën ose një pjesë të saj. Pavarësisht formës, funksionit ose madhësisë që ndryshimi organizativ merr, ka një dakordësi ndërmjet komunitetit të kërkuesve se ritmi i ndryshimit organizativ është i lartë dhe duhet të konsiderohet si “një tipar i pranishëm në jetën organizative si në nivel operacional dhe në nivel strategjik” (By, 2005). Ky konceptualizim i ndryshimit organizativ si një tipar i pranishëm dhe i vazhdueshëm qëndron në kundërshtim me konceptualizimin e mëparshëm që i shikonte organizatat si sisteme relativisht të qëndrueshme, të cilat zhvilloheshin me kalimin e kohës nëpërmjet zbatimit të tranzicioneve shtesë të planifikuara që ndodhnin në faza të rregullta e të parashikuara (Burnes, 2004; Cummings & Worley, 2018).

Ndryshimet organizative, në literaturë, i gjejmë të grupuara dhe të paraqitura sipas karakteristikave apo kritere të ndryshme që i kanë analizuar studiuesit.

Në varësi se si është nxitur ndryshimi organizativ (origjina e ndryshimit), studiuesit i kanë ndarë ndryshimet në a) ndryshim i planifikuar dhe b) ndryshim emergjent (Benn, Dunphy dhe Griffiths 2014; Brown dhe Osborne 2012; Weick 2012; Wilson 1992). Ndryshimet e planifikuara janë të parashikuara dhe procesi i analizimit, zbatimit dhe drejtimit të tyre është i parapërcaktuar. Qëllimi kryesor i tyre është të garantojnë që organizatat të përshtatet me nevojat e tyre (Van de Ven and Poole 1995; Myers, Hulks, and Wiggins, 2012). Ndërsa, ndryshimet emergjente janë të paparashikuara ndaj nuk ka synime të qarta dhe të sakta në lidhje me ndryshimin (Orlikowski, 1996; Weick, 2000;).

Disa autorë të tjerë, (Tichy, 1983; Pettigrew, 1987; Rajagopalan dhe Spreitzer, 1997; Van Wart 2015) e kanë parë ndryshimin në varësi të shkallës të përhapjes dhe thellësisë që ndryshimi zë në organizatë dhe ata e kanë klasifikuar ndryshimin si : a) strategjik dhe b) jo strategjik. Autorët DeWit dhe Meyer (1987) për të njëjtat kritere i ndanin ndryshimet si *strategjike* dhe *operacionale*.

Watzlawick, Weakland dhe Fisch (1974), i klasifikuan ndryshimet mbi kriterin e rendit që ndryshimet kanë. Sipas tyre, ndryshimet ndahen në: 1) ndryshime të rendit të parë dhe 2) ndryshime të rendit të dytë. Weick dhe Quinn (1999), i shikonin ndryshimet e rendit të parë si ndryshime që janë të vazhdueshme dhe të përditshme, shtesë. Ndërsa, autorë të tjerë (Alas, 2014; Parret dhe Budge, 2012; Levy, 1986) i shikonin këto ndryshime si ndryshime që kanë ndikim të vogël mbi sistemin ekzistues të organizatës. Ndryshimet e rendit të dytë janë përcaktuar si radikale, shumëdimensionale dhe shumënivelshe. Sipas, Chapman 2002; Greenberg dhe Baron 2008; Huber 2013, këto ndryshime janë transformuese për gjithë organizatën.

Porras dhe Robertson (1992) na japin një klasifikim tjetër të ndryshimeve. Sipas tyre, ndryshimi është: a) *zhvillues*, kur është i planifikuar dhe ndryshim i rendit të parë; b) *evolucionar*, kur është i *aplanifikur* dhe është ndryshim i rendit të parë; c) *transformues*, kur është i planifikuar dhe ndryshim i rendit të dytë dhe d) *revolucionar*, kur është i aplanifikuar dhe ndryshim i rendit të dytë.

Sipas kriterit të intensitetit disa studiues, (Burnes, 1992; Goodstein and Warner, 1997; Wang, 2012) i klasifikonin ndryshimet si a) shtesë dhe b) radikale. Ndryshimet radikale janë të thella dhe sjellin transformim në organizatë, ndërsa ndryshimet shtesë janë të vogla (Quinn 2010). Ndryshimet shtesë janë ndryshime të vogla por kanë për qëllim të përmirësojnë funksionin e përgjithshëm të biznesit (Nadler and Tushman, 1995; Samuel, 2011). Edhe studiues të tjerë dakordsohen se ndryshimet shtesë, janë rregullime të vogla brenda modelit ekzistues të organizatës (Johnson, Scholes and Whittington 2008; O'Connor and Netting 2009).

Për të njëjtin kriter, intensitetin, Dunphy dhe Stace (1993) e klasifikuan ndryshimin organizativ në: a) ndryshime fine tuning (rregullime), të cilat janë rregullime të vogla në strategji, strukturë apo tek proceset dhe njerëzit dhe ndodhin tek nivelet më të ulta të organizatës; b) ndryshimet shitesë, janë përpjekje për të ndryshuar strategjinë, strukturën dhe proceset dhe ndodhin tek nivele më të larta të organizatës; c) transformime modulare, kanë të bëjnë me ndryshimet strukturore d) transformim koorporate, janë ndryshime të thella rrënjësore të organizatës që reflektojnë ndryshimet më të mëdha në strategjinë e përgjithshme të biznesit. Pra i referohen ndryshimeve strategjike.

Mbi bazën e kohës dhe shtrirjes si karakteristika, ndryshimet organizative janë ndarë në: 1) zhvilluese; 2) kalimtare; 3) transformuese (Ackerman 1997; Jick and Peiperl 2003; Wood et al. 2015). Ndryshimet zhvilluese kanë për qëllim zhvillimin e tipareve ekzistuese të organizatës kryesisht nëpërmjet përmirësimit të proceseve apo aftësive, ndaj janë ndryshime që janë të orientuara si nga njerëzit ashtu edhe nga proceset (Ackerman 1997; Dievernich, Tokarski and Gong 2014). Ndryshimet transformuese janë përshkruar si radikale dhe janë ndryshime të cilat krijojnë një gjendje të re në organizatë. Edhe ndryshimet kalimtare janë përshkruar si ndryshime që bëjnë kalimin nga një gjendje aktuale në një gjendje të ardhme, të re në organizatë (Iles and Sutherland, 2001).

Një tjetër klasifikim i ndryshimeve organizative ka për bazë nevojën për ndryshim. Autorët të tjerë i kanë klasifikuar në dy grupe ndryshimet mbi bazën e nevojës dhe më konkretisht në: a) ndryshime të kërkuara dhe b) në ndryshime me zgjedhje. Ndryshimet e kërkuara janë thelbësore dhe duhet të realizohen me patjetër në mënyrë që të arrihen objektivat e organizatës. Ndërsa, ndryshimet me zgjedhje kanë të bëjnë me modifikime që mund të përmirësojnë efektivitetin organizativ, edhe nëse ato nuk përputhen me qëllimet e organizatës.

Në varësi të ritmit të ndryshimit, ndryshimet ndahen në 1) ndryshime episodike dhe 2) ndryshime të vazhdueshme (Weick and Quinn, 1999). Ndryshimet episodike mund të jenë shkaktuar si nga faktorët e brendshëm dhe ata të jashtëm. Ndryshimet e vazhdueshme kanë të bëjnë me ndryshime të vogla të vazhdueshme që ndodhin në të njëjtën kohë dhe kur grumbullohen mund të sjellin ndryshim të madh.

Sipas nivelit të ndryshimit, ndryshimi është ndarë në: a) nivel individual; b) nivel grupi; c) nivel organizativ (Burnes, 1992; Metelsky, 2009).

Studiuesi Rune T. By (2005), i klasifikoi ndryshimet mbi bazën e karakteristikave kryesore të ndryshimit dhe jo mbi iniciativat personale që mund të

sjellin ndryshim. Sipas tij, ndryshimet mund të klasifikohen mbi bazën e 1) shkallës së përhapjes; 2) normën e përsëritjes; 3) mënyrën sesi është nxitur ndryshimi.

3. Rezistenca ndaj ndryshimit

Si është përmendur edhe më lart ndryshimi është pjesë e organizatës. Organizatat duhet të ndërmarrin ndryshime që të qëndrojnë konkurente dhe të përmirësojnë si progresin organizativ dhe performancën e punonjësve (Leana and Barry, 2000). Suksesi i ndryshimit varet nga mënyra sesi reagojnë punonjësit ndaj tij (Balogun and Haily, 2004), dhe secili punonjës ka pikëpamjen edhe qëndrimin vet ndaj ndryshimit (Lines, 2005).

Punonjësit mund të kenë qëndrime pozitive ose negative ndaj ndryshimit. Qëndrimet negative janë konsideruar si rezistenca ndaj ndryshimit dhe mund të interpretohen si sjellje apo qëndrime të një punonjësi, të cilat mund të pengojë realizimin e qëllimit të ndryshimit (Chawla and Kelloway, 2004).

Kurt Lewin (1945)¹, ishte i pari i cili paraqiti konceptin e rezistencës së punonjësit. Në punën e tij, ai u përqëndrua në trajtimin e aspekteve të sjelljes së punonjësve të cilat do lejonin që ndryshimi organizativ të ishte efektiv. Pas Lewin-it, studiuesit e parë që ndërmorën një studim mbi rezistencën e punonjësve ishin Coch dhe French (1948)². Studimi pati rëndësi të veçantë pasi krijoi themelet e një bazë empirike mbi të cilën janë krijuar një pjesë e madhe e modeleve të ndryshimit si, gjendja e urgjencës, shprehja e vizionit, pjesëmarrja e punonjësit, etj (Shah, 2009).

Rezistenca ndaj ndryshimit është trajtuar si qëndrim individual i punonjësit ndaj ndryshimit (Folger & Skarlicki, 1999). Ajo është një përgjigje pasive nga ana e punonjësve dhe mund të jetë shfaqje e frikës për humbje të të mirave personale, humbjes të kontrollit, frikës nga e panjohura, apo frikës për dështim tek situatat e reja që ndryshimi do sjellë. Pra, rezistenca ndaj ndryshimit është një reagim negativ ndaj tij, dhe mund të marrë forma të ndryshme si: bojkot, interesim i ulët, pikëpamje të kundërta, bllokim (Coetsee, 1999). Oreg (2003), gjithashtu thekson se rezistenca ndaj ndryshimit është karakteristikë personale e punonjësit, e cila tregon qëndrim

¹ Studiuesi Lewin sëbashku me kolegët e tij krijuan bazat për zhvillimin e punës në organizatë, përqëndrimin e përpjekjeve tek zvogëlimi i rezistencës ndaj ndryshimit dhe ishin trampolinë për shumicën e modeleve të mëvonshme organizative të procesit të manaxhimit të ndryshimit

² Studimi i parë mbi rezistencën e punonjësve i realizuar nga Coch dhe French (1948), në Virxhinia, SHBA.

negativ ndaj ndryshimit dhe punonjësi ka tendencën t'a shmangë ndryshimin madje të luftojë edhe kundër tij.

Rezistenca ndaj ndryshimit pengon ndryshimin dhe ka ndikim tek qëndrueshmëria edhe zhvillimi i organizatës. Studiues të ndryshëm kanë studiuar efektet e rezistencës dhe kanë konkluduar se rezistenca ndaj ndryshimit: ul efektivitetin organizativ (Jones and Ven, 2016); ul kënaqësinë në punë (Wangberg and Banas, 2002; Burke et al., 2009); zvogëlon performancën krijuese të organizatës (Hon et al., 2011); ul aftësinë e punonjësve për të punuar dhe kjo krijon pengesa tek organizata (Greenhalgh 1983); rrit qarkullimet e punonjësve (Oreg 2006); sjell rezultate të dobta ose dështim të programit të ndryshimit (Giangreco dhe Peccei 2005); ul motivimin e punonjësve (Ude dhe Diala 2015).

Megjithatë, rezistenca ndaj ndryshimit nuk duhet të konsiderohet gjithmonë si negative, e rëndësishme për menaxherët e ndryshimit është të kuptohet arsyeja pse punonjësit krijojnë qëndrim negativ ndaj ndryshimit të propozuar. Davis (1977), klasifikoi rezistencën ndaj ndryshimit në dy tipe: a) rezistenca ndaj ndryshimit e bazuar mbi argumenta logjikë, e cila tregon se kostoja e programit të ndryshimit është më e madhe sesa përfitimet që ndryshimi do sjellë dhe b) rezistenca ndaj ndryshimit e bazuar tek ndjenjat dhe shpresat egoiste të punonjësit, në këtë rast punonjësi nuk interesohet për përfitimet që ndryshimi do sjellë për të gjithë organizatën apo punonjësit e tjerë por përqendrohet vetëm tek interesat e tij personale.

E parë nga këndvështrimi i rezistencës të bazuar mbi argumenta logjikë, rezistenca ndaj ndryshimit, mund të jetë një burim i rëndësishëm informacioni për të mësuar sesi të krijohet një proces sa më i suksesshëm ndryshimi (Piderit, 2000), pasi kundërshtimi ndaj ndryshimit bëhet për t'a përmirësuar atë.

Studuesit kanë argumentuar se pjesa më e madhe e dështimeve të iniciativave për ndryshim i dedikohet rezistencës të punonjësve ndaj ndryshimit (Georgalis et al., 2014; Lippert and Davis, 2006; Pieterse et al, 2012), duke theksuar faktin se dështimi lidhet me pagatishmërinë e punonjësve për t'a pranuar dhe zbatuar ndryshimin (Armenakis et al., 1993; Lamm & Gordon, 2010; Oreg & Sverdlik, 2011). Kjo ka bërë që të shikohet një interes i lartë në studimin e gatishmërisë të punonjësve ndaj ndryshimit organizativ (Shah et al., 2016; Rafferty et al., 2012; M. Choi, 2011; Omazic et al., 2011; Saksvik & Hetland, 2009; Shah, 2009;).

Studiues të ndryshëm kanë konkluduar se dështimet e ndryshimeve kanë erdhur si rezultat i mos menaxhimit të mirë të drejtuesve apo agjentëve të ndryshimit, pasi e kanë studiuar ndryshimin më shumë nga këndvështrimi i

menaxhimit ose i agentëve të ndryshimit (Backer, 1997; D. Miller, 2002 M. Smith, 2002; Bommer, Rich & Rubin, 2005; Nohe et al., 2013).

Studiuesit dakordsohen se përpjekjet për të ulur rezistencën e punonjësve për ndryshimin organizativ ndikojnë në rritjen e gatishmërisë së punonjësve për të pranuar ndryshim. Arsye për punonjësit refuzojnë ndryshimin janë të ndryshme. Rezistenca ndaj ndryshimit shkaktohet nga faktorë individualë dhe situacionalë (Darmawan and Azizah, 2019). Sipas Dent dhe Goldber (1999) punonjësit jo detyrimisht i bëjnë rezistencë ndryshimit në vetvete, por ata shfaqin rezistencë ndaj humbjes së statusit, pagës apo edhe rehatisë që i ka shoqëruar deri në momentin që ndryshimi shfaqet. Ndërsa, Bove dhe Hede (2002) e argumentonin rezistencën e punonjësit si shfaqje të pasigurisë që shoqëron procesin e ndryshimit, mbase kemi kalimin nga një situatë e njohur tek një situatë e panjohur. Chawala dhe Kelloway (2004), argumentuan se rezistenca ndaj ndryshimit vjen si përgjigje ndaj nevojave që kanë punonjësit, pra një reagim psikologjik. Punonjësit nuk dëshirojnë, nuk janë të gatshëm të mbështesin ndryshimin, ose të qëndrojnë me organizatën gjatë periudhës së ndryshimit, pasi e konsiderojnë situatën si problematike. Edhe studiues të tjerë mbështesin argumentin se reagimi i punonjësve ndaj ndryshimit është rezultat i emocioneve të tyre (Liu and Perrew, 2005), madje studime të tjera kanë siguruar prova se ekziston një lidhje komplekse ndërmjet ndjenjave të punonjësve dhe reagimit të tyre ndaj ndryshimit (Avey, Wernsing and Luthans, 2008; Hareli and Rafaeli 2008). Në studimin e tyre (Cornescu and Adam, 2016), sugjerorin se është e rëndësishme të merren në konsideratë, nga ana e agentëve të ndryshimit, karakteristikat individuale të punonjësve për të patur një ndryshim organizativ të suksesshëm edhe efektiv.

Pra, rezistenca ndaj ndryshimit shoqërohet me angazhim të ulët të punonjësit ndaj tij. Ndaj, janë ndërmarrë studime për të zbuluar se cilët janë faktorët që ndikojnë në rritjen e angazhimit të punonjësit ndaj ndryshimit (Herscovitch & Meyer, 2002; Cunningham, 2006; Parish et al., 2008; Jaros.S, 2009; Soumyaja et al., 2011; Naotunna and Arachchige, 2016). Literatura sygjeron se rezistenca e punonjësve mund të ndikohet nga faktorë organizativë që lidhen me procesin dhe përmbajtjen e ndryshimit (Walker et al., 2007). Një faktor tjetër, që është gjetur se ul gatishmërinë e punonjësve për ndryshimin organizativ është prirja (natyra) e personalitetit për t'i rezistuar ndryshimit (Oreg 2003, 2005). Në varësi të tipareve të personalitetit disa individë janë më të prirur të jenë rezistentë ndaj çdo lloji ndryshimi (Oreg, 2003; Saksvik & Hetland, 2009). Oreg (2003, 2006) propozon se dallimet ndërmjet pranimi të ndryshimit dhe rezistencës ndaj tij janë funksion i faktorëve të personalitetit të individit. Oreg (2006), arriti në përfundim se rezistenca për të zbatuar ndryshimin lidhet me sjellje dhe reagime emocionale të

punonjësit. Ndaj, disa individë mund të kenë prirje për të patur nivele të larta rezistence ndaj ndryshimit, pavarësisht se çfarë ndryshimi mund të jetë, pra janë më tepër të prirur të shohin ndryshimin organizativ me skepticizëm dhe ankth.

Katër dimensione përbëjnë rezistencën për të ndryshuar sipas Oreg dhe kolegëve të tij (2008, fq. 936):

Kërkimi i rutinës – përfshin shkallën sesa kënaqet dikush tek mjediset rutinë dhe të qëndrueshme.

Reagimi emocional- i cili reflekton shkallën sesa individët ndjehen të stersuar dhe jo rehat me ndryshimin e imponuar (detyruar). Pra, reagimi emocional i referohet ndjenjës së kontrollit dhe elasticitetit (zhdërvjelltësisë) të individit.

Përqëndrimi tek termat afat-shkurtër- përfshin shkallën në të cilën individët janë të shqetësuar me pakënaqësitë afatshkurtra në krahasim me përfitimet e mundshme afatgjata të ndryshimit.

Ngurtësia njohëse- paraqet një formë të kokëfortësisë dhe mungesës së vullnetit për të marrë parasysh ide dhe këndvështrime alternative.

Sipas Oreg, kërkimi i rutinës është karakteristika e parë e sjelljes. Oreg (2003), shpjegonte se reagimi emocional dhe përqëndrimi tek termat afat-shkurtër janë më tepër një formë emocionale e rezistencës ndaj ndryshimit sesa një formë sjelljeje e rezistencës. Sipas Oreg-ut, të katër faktorët veprojnë të ndarë dhe reagimet më të shumta negative ndaj ndryshimit shpjegohen nga elementë të sjelljes që lidhen më kërkimin e rutinës, ndërsa ngurtësia njohëse ka ndikimin më të ulët tek reagimet negative të punonjësve. Ngurtësia njohëse është një aspekt unik i rezistencës për ndryshim Oreg (2003), e cila rezultoi se nuk ishte një faktor domethënës kur ndryshimi ishte i detyruar, por ishte faktor tek studimet që kishin për bazë ndryshimin jo të detyrueshëm. Ndryshimi i detyruar nuk e ka mundësinë (opsionin) e ndryshimit të mendjes së dikujt, ndërsa ndryshimi vullnetar po. Është e nevojshme që këto prirje të merren në konsideratë kur shqyrtohet gatishmëria e punonjësit për ndryshimin.

Edhe Volkoff (2007) mbështet gjetjet e Oreg-ut. Ai zbuloi se në një proces të ndryshimit organizativ rutina është një prej aspekteve kryesore të funksionimit organizativ që pëson përçarje. Në përputhje me këtë, individët të cilët janë më rezistentë ndaj ndryshimit ka shumë të ngjarë të jenë ata të cilëve do ju prishet rutina e punës së tyre.

Në studimin tjetër, që Oreg ndërmori në vitin 2008, ku studioi rezistencën për ndryshim tek 17 shtete në katër kontinente dhe me 13 gjuhë të huaja të

ndryshme, zbuloi se ngurtësia njohëse ndonjëherë është faktor për rezistencën ndaj ndryshimit dhe ndonjëherë jo. Për më tepër, Oreg (2008) sugjeroi se ngurtësia njohëse zakonisht shoqërohet me karakteristika që kanë lidhje me nivelet e larta të vet-besimit dhe se aspektet e sjelljes dhe emocionet ndaj rezistencës për ndryshim janë më tepër të lidhur me nivele të ulta të vet-besimit. Në raste të tilla, pritet që ato organizata që kanë punonjës me prirje të larta për rezistencë do kenë edhe pikët më të ulta të gatishmërisë për ndryshim. Pra, është e nevojshme të vlerësohet rezistenca ndaj ndryshimit dhe të shqyrtohen marrëdhëniet e mundshme që lindin prej saj.

4. Përfundime

Nga rishikimi i literaturës rezultoi se ndryshimi organizativ është një fenomen që organizatat përballen vazhdimisht. Mjedisi dinamik është një nga arsyt kryesore që organizatat e biznesit ndërmarrin ndryshime. Ndryshimet janë të tipeve të ndryshme në varësi të madhësisë, ndikimit që ato kanë, shpeshtësisë të ndodhjes, qëllimit, etj. Pavarësisht se çfarë tipare ka ndryshimi organizativ ai në mënyrë të pashmangshme ndikon tek punonjësit e organizatës. Kur punonjësit reagojnë në mënyrë negative ndaj tij, ndryshimi ka probabilitet më të madh të dështojë gjatë zbatimit të tij. Arsyet se pse punonjësit kanë qëndrime dhe sjellje negative ndaj ndryshimit janë të ndryshme. Ndaj, menaxherët e organizatave apo drejtuesit duhet të studiojnë arsyet se pse punonjësit i bëjnë rezistencë ndryshimit. Duke njohur arsyet ata kanë mundësi të dinë se ku duhet të ndërhyjnë dhe si të ndërhyjnë për të zvogëluar apo eliminuar qëndrimet dhe sjelljet negative të punonjësve ndaj ndryshimit organizativ. Rezistenca ndaj ndryshimit nuk është gjithmonë negative, kur ajo bazohet tek argumenta logjikë është ndihmë për agjentët e ndryshimit. Kjo rezistencë ngrihet kur ndryshimi i propozuar nuk është i duhuri për organizatën, ndaj mendimi dhe reagimi kritik ndihmon që organizata të mos shpenzojë në një ndryshim që nuk është efektiv për të.

Referencat

Ackerman, L., (1997). Development, transition or transformation: the question of change in organisations. In: Van Eynde, D., Hoy, J. and Van Eynde, D. (eds) Organisation Development Classics. San Francisco, Jossey Bass.

Amit, P. P., (2018). Employee perception towards organisational change. International Academic Journal of Organizational Behavior and Human Resource Management, 5(2), 1–25.

Armenakis, A.A., Harris, S.G. & Mossholder, K.W., (1993). "Creating readiness for organizational change", Human Relations, vol. 46, no. 6, pp. 681.

Bawany, S., (2016). Leading change in today's VUCA world leadership. Excellence Essentials, 33(2), 31-32. Retrieved from: <http://search.proquest.com/docview/1766801192/>

Benn, S., Dunphy, D., & Griffiths, A. (2014). *Organizational change for corporate sustainability*. (3rd ed.) Routledge, Taylor and Francis Group <https://doi.org/10.4324/9781315819181>

Brown K. and Osborne S.P., (2012). Managing change and innovation in public

service. Routledge Taylor and Francis Group, London and New York.

Burke, W. W., (2017). Organization change: Theory and practice. Sage Publications.

Burnes B., (1992). Managing Change: A Strategic Approach to Organisational Dynamics, Harlow: Prentice Hall.

Burnes, B., (2004) Managing Change: A Strategic Approach to Organisational Dynamics, 4th edn (Harlow: Prentice Hall.)

By, R. T. and C. Macleod (eds)., (2009). Managing Organizational Change in Public Services.

Cameron, E., & Green, M. (2015). Making sense of change management: A complete guide to the models, tools and techniques of organizational change. Kogan Page Publishers.

Chapman, J. A. (2002). A framework for transformational change in organizations. New York: Praeger Publishers.

Chonko, L.B. 2004, "Organizational readiness for change, individual fear of change, and sales manager performance: an empirical investigation", Journal of Personal Selling and Sales Management, vol. 24, no. 1, pp. 7-17.

Cummings, T. G., & Worley, C. G., (2014). Organisation development and Change, 10th edn. Cengage Learning. ISBN-13: 978-1133190455; ISBN-10: 1133190456.

De Wit, B. and Meyer, R. (2005) Strategy Synthesis: Resolving Strategy Paradoxes to Create Competitive Advantage, 2nd edn (London: Thomson Learning).

Dievernich F.E., Tokarski K.O. and Gong J., 2014, Change Management and the difference?", Human Resource Development Quarterly, vol. 16, no. 2, pp. 213

Dunphy, D. and Stace, D. (1993) 'The strategic management of corporate change', Human Relations, 46(8), pp. 905–918.

Goodstein L. and Warner B.M., (1997). Creating successful organisational change, In: C. 19. 19. Carnall, (eds.) "Strategic Change", Butterworth-Heinemann, 1997, pp. 159-73, Oxford

Greenberg, J. and Baron, R.A. (2008) *Behavior in Organizations*. Pearson, Hoboken, 269-274.

Greenhalgh, L. (1983). Managing the job insecurity crisis. Human Resource Management, 22(4), 431-444

HUBER D., (2013). Leadership and nursing care management, Elsevier Health Sciences, Philadelphia

Ibbs C.W., Wong C.K., and Kwak Y.H., 2001, Project change management system, "Journal of Management in Engineering", 17(3): pp. 159-165.

Iles, V. and Sutherland, K. (2001) *Managing Change in the NHS: Organisational Change — A Review for Health Care Managers, Professionals and Researchers*. Literature Review produced by Cambridge University Judge Institute for the NHS SDO. London: LSHTM.

Ilgen, D.R., & Pulakos, E.D. 1999. 'Employee performance in today's organizations. In D. R. Ilgen, and E.D. Pulakos (Eds.) The changing nature of performance: Implications for staffing, motivation, and development'. (1-8). San Francisco: Jossey-Bass.

Jick, Todd, and Maury Peiperl., (2003). *Managing change: cases and concepts, 6th ed.*, Boston: McGraw-Hill/Irwin.

Johnson, G., Scholes, K. and Whittington, R., (2008). Exploring Corporate Strategy: Text and Cases. 8th Edition, Prentice Hall, Harlow

Levy, A. (1986) Second-order planned change: Definition and conceptualization, *Organisational Dynamics*, Vol, 15, Issue 1, pp. 5, 19-17, 23.

Luecke, R. (2003) *Managing Change and Transition* (Boston, MA: Harvard Business School Press).

Madsen, S.R., Miller, D. & John, C.R. (2005). "Readiness for organizational change: Do Managing the Human Side of Work, 9th ed., Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.

Metelsky B.A., 2009, Organization Change: A Comprehensive Reader, [In:] W. Warner Burke, D.G. Lake, and J. Waymire Paine, (eds.), Jossey Bass, San Francisco.

Myers P., Hulks S. and Wiggins L., (2012). Organizational Change: Perspectives on Theory and Practices (Paperback). Oxford Univ Pr (GB). ISBN: 9780199573783.

Nadler, D.A. , and Tushman, M.L.(1995) 'Types of organizational change: from incremental improvement tp discontinuous transformation', in Nadler, D.A. , Shaw, R.B., Walton, A.E. & ass. (eds) , Discontinuous change: leading organisational transformation, San Francisco: Jossey Bass, pp. 15-34.

Nelson, Lindsay. (2003). A case study in organisational change: implications for theory. Learning Organization, The, 10(1), 18-30 . <http://dx.doi.org/10.1108/09696470310457478>

Orlikowski W.J., (1996). Improvising organisational transformation over time: A situated change perspective. Information System Research 7(1):63-92.

Parrett W.H. and Budge K.M. (2012).Turning high-poverty schools into high--performing schools, ASCD, Alexandria (6th ed.). Va: ASCD.

Pettigrew A.M., (1987) Context and action in the transformation of the firm, "Journal of Management Studies, Wiley Blackwell, vol. 24(6), pages 649-670.

Porras, J. I., & Robertson, P. J. (1992).*Organizational development: Theory, practice, and research*.In M. D. Dunnette & L. M. Hough (Eds.),*Handbook of industrial and organizational psychology* (p. 719–822). Consulting Psychologists Press

Quinn R.E., (2010). Deep change: Discovering the leader within (Vol. 378), Jossey-Bass.

Rajagopalan, N. and Spreitzer, G.M. (1997) Toward a Theory of Strategic Change: A Multi-Lens Perspective and Integrative Framework. Academy of Management Annual Meeting Proceedings, 22, 48-79. <https://doi.org/10.2307/259224>.

Rebeka, E., & Indradevi, R. (2015). A study on perception of employees during change in an organization. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(1), 72–79. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n1p.72>.

Rieley J.B. and Clarkson I.(2001). The impact of change on performance, “*Journal of Change Management*”, 2(2): pp. 160-172.

Samah, S., (2018). Recognizing Acceptance of Change and Organizational Support in Public Service Organizations: Engaging Middle Managers in Organizational Change. *International Journal of Human Resource Studies*, 8(2), 249–262. <https://doi.org/10.5296/ijhrs.v8i2.12892>.

Samuel, Y. (2011). *Organizational pathology: Life and death of organizations*. New Brunswick, N.J: Transaction Publishers

Schaffer, M. A., Sandau, K. E., & Diedrick, L. (2013). Evidence-based practice models for organizational change: overview and practical applications. *Journal of Advanced Nursing*, 69(5), 1197-1209

Singh, A., & R. P. Gupta. (2016). A research paper on the employees attitude towards organizational change. *IOSR Journal of Dental and Medical Sciences (IOSR-JDMS)* e-ISSN: 2279-0853, p-ISSN: 2279-0861. Volume 15, Issue 2 Ver. XII , PP 44-47.

Swanepoel B., (2008). *South African Human Resource Management: Theory and Practice*, Juta and Company Limited, Pretoria. Technology, IGI Global, Hershey, PA. text and cases, 8th ed., FT Prentice Hall, Harlow. the Challenge of Technology-Driven Change Within an Institutional Context: The Greek Case’, theory and practice, Oxford University, Oxford

Thomas G. Cummings, Christopher G. Worley, (2018). *Organizational Development and Change. Paperback, 714 Pages, Published 2018 by Cengage Learning. ISBN-13: 978-0-357-03390-6, ISBN: 0-357-03390-6.*

Vakola, M., & Nikolaou, I., (2005). "Attitudes towards organizational change: What is the role of employees' stress and commitment?", *Employees Relations*, vol. 27, pp. 160- 174.

Vakola, M., (2013). “Multilevel Readiness to Organizational Change: A Conceptual Approach”, *Journal of Change Management*, vol. 13. no.4, pp. 96-109.

Van De Ven, A. H., & Poole, M. S., (1995). Explaining Development and Change in Organizations. *Academy of Management Review*, 20(3), 510-540. <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9508080329>

Van Wart M., (2015). Dynamics of Leadership in Public Service: Theory and Practice. M Van Wart.

Wang J., (2012). Project Management Techniques and Innovations in Information Technology. Information Science Reference. ISBN: 146660932X, 9781466609327.

Watzlawick, P., Weakland, J. H., & Fisch, R., (1974). Change: Principles of Problem Formation and Problem Solution. New York: W.W. Norton.

Weick K.E., (2012). Making sense of the organization: Volume 2: The impermanent Organization. Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, 2012. - 312 p.

Weick, K.E. & Quinn, R.E., (1999). Organizational change and development. In J.T. Spence, J.M. Darley, & D.J. Foss (Eds.), Annual Review of Psychology (pp. 361-386). Palo Alto, CA: Annual Reviews.

Weick, K.E., (2000). Emergent change as a universal in organizations. In M. Beer & N. Nohria (Eds.), Breaking the code of change (pp. 223-241). Boston, MA: Harvard Business School Press.

Wilson, D.C., (1992). A Strategy of Change: Concepts & Controversies in the Management of Change. London: Routledge.

Wood, R.,K. Stadler,T. Bulavskaya,S. Lutter,S. Giljum,A. de Koning,J. Kuenen, et al.(2015).Global sustainability accounting—Developing EXIOBASE for multi-regional footprint analysis.*Sustainability*7(1):138—163.

EMPHASIS ON ENGLISH AS A DIPLOMATIC LANGUAGE AND THE ROLE OF TRANSLATION AND INTERPRETATION IN DIPLOMATIC COMMUNICATION

Reis Kerim

r.kerim@eust.edu.mk

Doc. Dr. Senada Lacka

s.lacka@eust.edu.mk

Msc. Arjeta Isaku

arjeta.kadriu@eust.edu.mk

Abstract

This thesis investigates the historical development, contemporary significance, and future implications of English as the dominant language in diplomacy and international relations. Language has long served not only as a medium of communication but also as a vehicle of influence and authority in global affairs. From the early use of Latin and French in diplomatic discourse to the rise of English as the lingua franca of international engagement, this study examines the geopolitical, cultural, and economic factors that have facilitated this linguistic shift. Special emphasis is placed on the role of English in public diplomacy, global media, and international organizations, where it functions as both a unifying tool and a symbol of power.

Furthermore, the thesis explores the critical importance of translation and interpreting in diplomacy, highlighting the skills, qualifications, and responsibilities required of professional diplomatic interpreters. It discusses the complexities of linguistic mediation in politically sensitive contexts, the need for cultural competence, and the ethical challenges interpreters face when accuracy and diplomacy intersect.

By combining historical analysis, theoretical perspectives, and practical insights, the study contributes to a deeper understanding of how English and language professionals shape diplomatic outcomes. This work ultimately underscores the enduring and evolving role of language in fostering dialogue, resolving conflicts, and navigating the intricacies of a multilingual, multicultural world.

Keywords: English as a Diplomatic language, international relations, translation and interpreting, public diplomacy, media and diplomacy, diplomatic interpreters, language and power.

Objectives of the Study

The primary objective of this study is to analyze the role of English in diplomacy and international relations, with particular attention to its historical development, current dominance, and the challenges it presents in multilingual communication. Furthermore, the study explores the significance of translation and interpreting in diplomatic contexts, highlighting the professional standards, skills, and ethical responsibilities required of diplomatic interpreters.

The specific objectives of this research are:

To examine the historical evolution of English as a diplomatic language

This objective involves tracing the transition from Latin and French to English in the realm of international diplomacy, and analyzing the historical, political, and economic factors that contributed to its emergence as the dominant diplomatic language.

To assess the impact of English on global governance and international institutions This includes investigating the role of English as a working language in international organizations such as the United Nations, the European Union, and international courts, while evaluating both the advantages and limitations associated with linguistic uniformity in diplomacy.

To evaluate the role of translation and interpreting in diplomatic communication This objective focuses on demonstrating how professional translation and interpreting services contribute to effective diplomatic engagement, prevent misunderstandings, and facilitate international cooperation through real-world examples and case studies.

Research Questions

This study seeks to answer the following research questions in order to understand the evolving role of language, particularly English, in diplomacy, as well as the significance of translation and interpreting in international relations:

How has English evolved to become the dominant language of diplomacy, and what historical, political, and economic factors contributed to this shift?

In what ways does the use of English influence the functioning and decision-making processes of international institutions such as the United Nations and the European Union?

What is the role of translation and interpreting in facilitating effective diplomatic communication and preventing misunderstandings in multilingual environments?

What skills, competencies, and ethical principles are required of diplomatic interpreters to ensure accuracy, neutrality, and cultural sensitivity in high-stakes diplomatic settings?

What challenges do diplomatic interpreters face in contemporary international relations, and how can professional training and development address these challenges?

Significance of the Study

This study holds significance both academically and practically in the fields of international relations, linguistics, and diplomatic practice. As global diplomacy increasingly relies on effective cross-cultural communication, understanding the role of language -particularly English - as a tool of international discourse becomes essential. This research contributes to the academic discourse by tracing the historical development of English in diplomacy and examining its implications for global governance and power dynamics.

Moreover, the study sheds light on the critical yet often overlooked profession of diplomatic interpreting. By analyzing the skills, challenges, and ethical responsibilities of interpreters, this research underscores the indispensable role they play in ensuring accurate, nuanced, and culturally sensitive communication between nations. It also highlights the importance of maintaining linguistic diversity in international affairs, raising awareness about the potential risks of linguistic hegemony.

Practically, the study provides valuable insights for policymakers, international organizations, and educational institutions seeking to promote multilingualism, professional interpreting standards, and equitable participation in diplomacy. It may also serve to inspire a new generation of language professionals to pursue careers in diplomatic translation and interpreting by emphasizing the strategic importance and impact of their work.

Part 1 Introduction and the Evolution of English in Diplomacy

Language is more than just a way to communicate - it is also a powerful tool that shapes international relations. Over time, the shift from Latin and French to English in diplomatic communication has reflected larger political and cultural changes. This thesis explores how English became the leading language in global diplomacy.¹ It looks at its historical background, how it is used today in media and public diplomacy, and how translation and interpreting help keep international dialogue going.

In diplomacy, language plays a key role in helping countries negotiate, cooperate, and solve conflicts. Throughout history, the dominant language of diplomacy has changed depending on which countries held political and cultural power. For many centuries, Latin and French were the main languages used in diplomatic communication. Today, English has taken that role. This shift happened due to important events like the growth of the British Empire, the rise of the United States, and the creation of international organizations. This chapter follows the development of English from a regional language to the main language used in diplomacy (Benjamin, 2003).²

Before English became important in diplomacy, Latin and French were the main languages used between nations. Latin was the language of the Roman Empire and continued to be used for writing treaties, religious texts, and legal documents during the Middle Ages. Even after the Roman Empire ended, Latin remained the language of the Catholic Church, which kept its influence in European politics. Famous documents like the Magna Carta (1215)³ and the Peace of Augsburg (1555) were written in Latin.

Later, as modern nation-states formed and the Church's power declined, Latin was replaced by local languages. French became the leading diplomatic language in the 17th and 18th centuries because of France's military and cultural

¹ Historically, diplomatic communication was dominated by Latin and French, languages that carried cultural prestige and political authority. With the rise of the British Empire and the global influence of the United States, English gradually emerged as the preferred medium of international dialogue.

² Benjamin, W. (2003). *The Task of the Translator. In H. Arendt (Ed.), Illuminations*, 69- 82. Schocken Books.

³ The Magna Carta, also known as the Great Charter, was a pivotal document signed in 1215 that established the principle that everyone, including the king, was subject to the law. This charter laid the foundation for modern legal systems and limited the powers of the monarchy, emphasizing individual rights and due process during a time of significant political change in Europe.

strength. Under the rule of Louis XIV (1643– 1715), France became a major European power, and French was seen as the language of diplomacy and high society. Its reputation for being precise and elegant made it ideal for diplomatic work.

One of the first major uses of French in diplomacy was the Treaty of Westphalia (1648),⁴ which ended the Thirty Years' War. By the 1700s and early 1800s, documents like the Treaty of Utrecht (1713) and agreements from the Congress of Vienna (1815)⁵ confirmed French as the main language for diplomatic discussions. It became widely accepted in Europe and even shaped international law.

At the same time, the expansion of the British Empire in the 18th and 19th centuries helped lay the groundwork for English to become a diplomatic language. Britain controlled large areas in North America, Africa, Asia, and Australia. As a result, English spread globally and was used in government, trade, and administration (Crystal, 2003).⁶ By the 19th century, the British Empire covered nearly one-quarter of the world's land and population, making English one of the most widely used languages.

This had an important effect on diplomacy. English started to be used in treaty negotiations, both between Britain and its colonies and with other countries. For example, the Treaty of Nanking (1842),⁷ which ended the First Opium War between Britain and China, was written in both English and Chinese.

As Britain's global power increased, so did the use of English in diplomacy. Still, French remained the main language for European treaties. Even British diplomats had to speak French to take part in international discussions.

The early 20th century was a turning point. World War I (1914–1918) weakened France and other European countries and increased the global influence

⁴ The Treaty of Westphalia which was signed in 1648, marked the end of the Thirty Years' War in Europe and established a new system of political order based on the principles of state sovereignty and territorial integrity. It fundamentally reshaped the balance of power in Europe, leading to greater autonomy for various states and a shift in how conflicts were managed among the nations.

⁵ The Congress of Vienna was a diplomatic conference which was held from 1814 to 1815, aimed at restructuring Europe after the defeat of Napoleon Bonaparte.

⁶ Crystal, D. (2003). *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge University Press. (A comprehensive analysis of how English became the dominant global language and its role in diplomacy).

⁷ The Treaty of Nanking, signed in 1842, was an agreement that ended the First Opium War between the United Kingdom and the Qing Dynasty of China.

of the United States. Traditional diplomatic practices changed, and so did the choice of language.

A major example of this change was the Treaty of Versailles (1919),⁸ which ended World War I. It was written in both French and English, showing that English-speaking countries - especially the U.S. and the UK - were becoming central to diplomacy. This marked the start of English becoming equal to French in diplomatic matters (Baker, 2006).⁹

Another important step was the creation of the League of Nations in 1920, the first international organization meant to keep world peace. French was still the main language, but English was added as an official language, recognizing the growing importance of Englishspeaking countries.

World War II (1939–1945) further pushed English to the forefront. After the war, the United States became a global superpower, and English was the main language of Allied military communication.

The post-war period helped English take root in international diplomacy. The United

Nations, founded in 1945, made English one of its official languages, along with French, Spanish, Russian, Chinese, and Arabic. However, English quickly became the most used working language in the UN and its related organizations.

Other key international bodies also adopted English. The North Atlantic Treaty

Organization (NATO), created in 1949, chose English as its main language. The International

Monetary Fund (IMF), the World Bank, and the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) also mainly use English in their work, further strengthening its position in global diplomacy.

In today's interconnected world, the ability to communicate across languages and cultures is essential. Translation - far more than a mere linguistic exercise - is a vital element in diplomacy and international relations. It serves as a bridge between nations, enabling dialogue, negotiation, and mutual understanding.

⁸ The Treaty of Versailles was a peace agreement that marked the end of World War One. It was signed on 28 June 1919.

⁹ Baker, M. (2006). *Translation and Conflict: A Narrative Account*. Routledge.

At the core of international engagement lies the need for accurate communication. Diplomatic actors represent diverse linguistic backgrounds, and without skilled translators, essential nuances - such as idioms,¹⁰ metaphors,¹¹ and culturally specific references - may be lost or misunderstood. A phrase that carries cultural or historical significance in one language may be misinterpreted when translated literally into another. Translation, therefore, is not just technical but highly contextual, requiring deep familiarity with both the source and target languages (Hatim & Mason, 1990).¹²

Diplomatic negotiation relies on precision and clarity. In the drafting of treaties and diplomatic statements, even a minor error in translation can result in significant miscommunication, potentially affecting international relations. Professional translators are trained to handle sensitive information, ensuring that each word is translated with accuracy and attention to legal and political implications. Their precision fosters trust among negotiating parties, as each side is assured their intentions are faithfully conveyed. Moreover, translation plays a key role in ensuring that legal documents are valid and binding across jurisdictions, thus contributing to international stability.

In diplomacy, translation involves more than converting words - it also captures tone, intent, and context. Diplomatic language is inherently subtle and formal; word choice often carries symbolic or strategic significance. Translators must reflect these subtleties to maintain the intended meaning behind official statements. This is especially critical during high-stakes negotiations or when addressing politically sensitive issues (House, 2015).¹³ A well-rendered translation can defuse tension and promote goodwill, while a poorly executed one risks creating friction and misunderstanding.

Translators also serve as cultural mediators,¹⁴ helping to decode the attitudes, beliefs, and historical influences embedded in language. This cultural insight is particularly valuable in organizations like the United Nations, where representatives from diverse nations rely on translators and interpreters to engage in constructive dialogue. By providing this cultural context, translators dismantle communication barriers and create a space for mutual respect and cooperation.

¹⁰ A phrase or expression that exclusively carries a figurative or non-literal meaning.

¹¹ A figure of speech which directly compares two unrelated things.

¹² Hatim B, and Mason, L. (1990). *Discourse and the Translator*. Longman.

¹³ House, J. (2015). *Translation as Communication across Languages and Cultures*. Routledge.

¹⁴ An individual who facilitates understanding and communication between people from different cultural backgrounds or speaking different languages.

In conclusion, translation is fundamental to diplomacy and international relations. It requires more than linguistic expertise - it demands cultural sensitivity, contextual understanding, and a commitment to clarity. Through accurate translation, nations are able to communicate effectively, negotiate confidently, and engage in peaceful cooperation. As globalization continues to deepen, the role of professional translators in diplomacy will only become more significant, reinforcing their place as indispensable actors in international affairs.

Part 2 The Role of Diplomatic Interpreters

In an era defined by rapid globalization and complex international relations, effective communication across linguistic and cultural boundaries is more crucial than ever. Diplomatic interpreters serve as essential conduits through which leaders, diplomats, and representatives of nations exchange ideas, negotiate agreements, and foster mutual understanding. Their role goes far beyond converting words from one language to another -they are entrusted with conveying nuance, cultural context, and the subtle undertones of political discourse in high-stakes environments.

The need for skilled interpreters in diplomacy is not a modern development. Throughout history, as empires expanded and trade routes connected distant regions, interpreters became indispensable figures in cross-cultural communication. In the ancient courts of Persia, and during dynastic negotiations in medieval Europe, interpreters often served as the only means through which rulers could communicate with foreign allies or adversaries. A prominent example lies in the diplomatic exchanges along the Silk Road, where interpreters bridged the linguistic divide between Chinese, Persian, Arabic, and various Central Asian languages - ensuring that crucial messages were faithfully conveyed (Pöchhacker, 2004).¹⁵

As the modern state system began to emerge in the 17th and 18th centuries, the role of interpreters in formal diplomacy became institutionalized. In the aftermath of wars and throughout treaty negotiations, diplomatic interpreters not only enabled dialogue but also contributed to the formulation of international law and agreements. Their evolving role reflects the longstanding importance of interpreters in preserving peace and facilitating international dialogue.

2.1 Real-Time Language Conversion

A core responsibility of diplomatic interpreters is providing real-time language conversion. Unlike written translators, interpreters do not have the luxury of revision or extended reflection. In bilateral meetings, international summits, or

¹⁵ Pöchhacker, F. (2004). *Introducing Interpreting Studies*. Routledge.

multilateral sessions at institutions like the United Nations, interpreters must deliver accurate, instant renditions of speeches, negotiations, and exchanges. This process requires exceptional cognitive agility, intense concentration, and deep fluency in both the source and target languages.

2.2 Conveying Nuance and Cultural Context

Diplomatic language is often layered with idiomatic expressions, cultural references, historical allusions, and political nuance. A phrase that appears neutral in one language may carry significant implications in another. Literal translations can risk diplomatic misunderstandings or even offense. Diplomatic interpreters are trained to convey not just words, but tone, intent, and cultural context - ensuring that meaning and emotional resonance are preserved across linguistic boundaries.

2.3 Essential Skills and Training

a. Linguistic Proficiency

A diplomatic interpreter must demonstrate exceptional mastery of at least two languages, often with working knowledge of several more. This proficiency extends well beyond conversational fluency - it includes mastery of political, legal, technical, and culturally specific terminology. Most interpreters undergo rigorous training and professional certification to meet the high standards demanded in international diplomacy.

b. Cultural Competence

Cultural understanding is vital to diplomatic interpreting. Interpreters must be deeply familiar with the societal norms, historical sensitivities, and non-verbal communication patterns of the cultures involved. A gesture or expression that is commonplace in one society might be offensive in another. Cultural competence allows interpreters to identify and navigate such pitfalls, promoting smoother and more respectful diplomatic interactions.

c. Cognitive and Emotional Resilience

Diplomatic interpreting is mentally and emotionally demanding. Interpreters must process complex information instantly, maintain focus for extended periods, and recall terminology under pressure. Furthermore, the emotionally charged and politically sensitive nature of diplomatic discussions requires interpreters to remain composed, neutral, and professional - regardless of personal beliefs or emotional reactions.

d. Continuous Professional Development

Given the ever-evolving nature of international diplomacy, interpreters must continuously update their knowledge and skills. This includes attending workshops, participating in simulated diplomatic exercises, and staying informed about new political developments and emerging terminology. Ongoing professional development ensures that diplomatic interpreters remain equipped to navigate contemporary challenges, such as cyber diplomacy, global health crises, or climate negotiations.

Part 3 Salaries of Diplomatic Translators by Country and Skills Required for Effective

Interpreting

Diplomatic translators play a crucial role in international relations, ensuring accurate and effective communication between countries, governments, and institutions. These professionals work in highly specialized settings, where their skills in languages and diplomacy are essential for maintaining political, economic, and cultural relations. However, the salaries of diplomatic translators vary significantly depending on a range of factors, such as the country of employment, the demand for specific languages, the nature of the diplomatic work, and the level of experience. This essay will explore the salaries of diplomatic translators across different countries, highlighting key factors that influence these figures. Factors influencing salaries of diplomatic translators are as follows:

Country of Employment

The salary of a diplomatic translator is primarily determined by the country where they work. Countries with more developed economies, larger international institutions, and a greater demand for diplomatic translation services tend to offer higher salaries. For example, translators working for the United Nations or other international bodies based in countries like the United States, Switzerland, and the United Kingdom generally earn higher wages than those working in smaller countries or regions with less diplomatic activity.

Experience and Expertise

Like any profession, experience plays a critical role in determining a translator's salary. Entry-level translators typically earn less than their experienced counterparts, who have developed a reputation for their expertise in specific languages, fields of translation, or diplomatic settings. Translators with years of experience or who specialize in high-demand languages, such as Arabic, Chinese, or

Russian, may command higher salaries due to their expertise in complex or less commonly spoken languages.

Nature of the Employer

The employer's nature also significantly impacts salary levels. Diplomats or international organizations, such as the United Nations, the European Union, or embassies and consulates, often pay higher wages compared to private translation agencies. Positions in government and international organizations typically offer better benefits, job security, and opportunities for career advancement. Conversely, freelance diplomatic translators or those working for smaller agencies may earn less, but they enjoy more flexibility in their working conditions.

Language Pairs

The specific languages a diplomatic translator works with can also influence their salary. Translators working with widely spoken languages, such as English, French, or Spanish, may have more competition for jobs, leading to relatively lower pay. On the other hand, translators working with less commonly spoken or more specialized languages, such as Arabic, Mandarin,¹⁶ or languages of small or emerging economies, can command higher wages due to the scarcity of qualified professionals.

Salaries of Diplomatic Translators by Country

United States

In the United States, diplomatic translators are in high demand, especially those who work with languages used in international diplomacy such as Spanish, Arabic, Chinese, and Russian. Based on the U.S. Bureau of Labor Statistics, the median annual wage for interpreters and translators was around \$53,000 in 2022, but this can vary significantly.¹⁷ Those employed by government agencies such as the U.S. Department of State, the United Nations, or the U.S. Senate can earn between \$70,000 and \$120,000 per year depending on experience and the complexity of the work.¹⁸ Freelance diplomatic translators in the U.S. may earn less on average, with rates ranging from \$30 to \$60 per hour, but their income can

¹⁶ Mandarin, or Mandarin Chinese, is the primary language for over a billion people around the world. It is classified as a tonal language due to its use of tones to generate meaning.

¹⁷ "Interpreters and Translators." (2023). *Bureau of Labor Statistics*. Retrieved from <https://www.bls.gov/oes/2022/may/oes273091.htm#nat>.

¹⁸ Federal Translation Service, United States Department of State. (2020). *Translation and Interpretation Salaries*. Retrieved from <https://www.state.gov>.

increase if they work on high-profile assignments or specialize in less common languages.

Switzerland

Switzerland is home to many international organizations, such as the United Nations Office at Geneva and the World Health Organization, making it a hub for diplomatic translation. As a result, diplomatic translators in Switzerland earn among the highest salaries in the world. The average salary for translators working with international bodies in Switzerland is approximately CHF 100,000 to CHF 150,000 annually. Freelance translators can earn CHF 50 to CHF 100 per hour, depending on their language pair and level of expertise.¹⁹

The high cost of living in Switzerland is an important factor to consider, as the salaries reflect both the demand for skilled translators and the higher living expenses.

United Kingdom

In the United Kingdom, diplomatic translators working for government bodies, international organizations, or embassies can earn anywhere from £45,000 to £75,000 per year, depending on their role and experience. Those working in high-profile positions, such as in the British Foreign and Commonwealth Office or the European Union, can earn salaries towards the higher end of this range.

Freelance diplomatic translators in the UK typically earn between £30 and £70 per hour, depending on language expertise and the nature of the work. The cost of living in cities like London can influence salary expectations, with those working in the capital typically earning higher wages.²⁰

Germany

Germany, being a major player in the European Union and home to several international organizations, offers competitive salaries for diplomatic translators. Translators employed by the German government or European institutions typically earn between €50,000 and €90,000 annually, with the potential for higher wages based on seniority and expertise.²¹

¹⁹ Swiss Federal Department of Foreign Affairs (FDFA). *Career Opportunities in International Diplomacy and Translation*. Retrieved from <https://www.eda.admin.ch>.

²⁰ PayScale. (2022). *Translator Salary by Country*. Retrieved from <https://www.payscale.com/research/US/Job=Translator/Salary>.

²¹ European Commission. (2022). *Translation and Interpretation Services in the EU*. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/departments/translation_en.

Freelance translators in Germany can earn between €30 and €60 per hour, with the potential to earn more for specialized or high-stakes diplomatic work. The salary variation in Germany can also be influenced by regional differences, with translators in major cities like Berlin and Frankfurt typically earning more than those in smaller towns.

Country	Average Annual Salary	Average Monthly Salary
United States	\$44,000	\$3,666
Canada	\$41,000	\$3,416
United Kingdom	£28,000 (~\$36,000)	£2,333 (~\$3,000)
Australia	AU\$75,000 (~\$57,000)	AU\$6,250 (~\$4,750)
Switzerland	CHF72,000 (~\$78,000)	CHF6,000 (~\$6,500)
Norway	NOK520,000 (~\$63,000)	NOK43,333 (~\$5,250)
Egypt	EGP32,239 (~\$1,040)	EGP2,686 (~\$87)
Lebanon	LBP2,138,836 (~\$1,420)	LBP178,236 (~\$118)
Mexico	MX\$138,000 (~\$7,600)	MX\$11,500 (~\$635)
Peru	\$6,720	\$560
North Macedonia	562,600 MKD (~\$10,000)	46,883 MKD (~\$830)
France	€32,500 (~\$35,750)	€2,708 (~\$2,980)
Germany	€34,000 (~\$37,400)	€2,833 (~\$3,116)
China	CN¥100,057 (~\$14,500)	CN¥8,338 (~\$1,210)

In France, diplomatic translators working for government agencies or international organizations such as the European Union or NATO can expect salaries ranging from €45,000 to €70,000 annually.²² Freelance translators in France typically earn between €30 and €55 per hour. While these salaries are relatively

²² European Commission. (2022). *Translation and Interpretation Services in the EU*. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/departments/translation_en.

competitive within the European context, the cost of living in cities like Paris can significantly impact a translator's disposable income.

China

As China continues to grow as a global political and economic power, the demand for diplomatic translators, especially those who are proficient in English, French, and other major languages, has increased. In China, translators working for government departments, embassies, and international companies can expect to earn between ¥200,000²³ and ¥500,000 annually, depending on experience and expertise. Freelance translators may earn between

¥250 to ¥600 per hour.²⁴

The salary structure in China is influenced by the country's growing international influence and the increasing demand for skilled professionals in diplomatic circles.

Canada

In Canada, diplomatic translators working for the federal government or international organizations can earn between CAD 55,000 and CAD 90,000 annually, with salaries varying depending on the region and the level of responsibility. Freelance translators can earn between CAD 40 and CAD 80 per hour, with the potential for higher rates based on specialization.²⁵

Salaries for diplomatic translators vary widely across countries, influenced by factors such as the cost of living, demand for specific languages, level of experience, and the nature of employment. While countries with major international organizations, such as Switzerland, the United States, and the United Kingdom, tend to offer higher salaries, the profession remains wellcompensated in other regions as well. As the global landscape continues to evolve, the demand for skilled diplomatic translators is likely to grow, along with the potential for lucrative opportunities for those in this specialized field.

²³ The Yen and Yuan sign is a currency sign used for Japanese yen and the Chinese yuan when writing in Latin scripts.

²⁴ China Daily. (2022). *Demand for Translators in China and Salaries*. Retrieved from <https://www.chinadaily.com.cn>.

²⁵ Government of Canada. (2022). *Interpreter and Translator Salaries in Canada*. Retrieved from <https://www.canada.ca/en/services/translation.html>.

Table 1: An Overview of Average Translator Salaries in Various Countries²⁶
(A table outlining average translator salaries in various countries)

Note: Currency conversions are approximate and based on current exchange rates. May be subject to change.

This figure provides a general overview; actual salaries can vary based on factors such as experience, industry, language specialization, and regional demand.

To succeed in various interpreting contexts, interpreters must possess:

Fluency in Source and Target Languages: Mastery of both languages, including technical vocabulary.

Cultural Competence: Understanding of cultural nuances to ensure accurate interpretation.

Active Listening and Memory Skills: The ability to retain and process information quickly.

Adaptability and Quick Thinking: The ability to interpret accurately under pressure.

Ethical Integrity: Commitment to neutrality, confidentiality, and professional conduct.

Communication and interpreting take place in a wide range of contexts, each with its own demands and challenges. Whether in diplomacy, healthcare, business, or legal settings, interpreters play a critical role in bridging linguistic and cultural divides. Their work ensures that communication remains clear, accurate, and effective, facilitating mutual understanding and cooperation in an increasingly interconnected world. As global interactions continue to expand, the role of interpreters will remain indispensable in ensuring seamless communication across diverse contexts.

Part 4 How to Motivate Young People to Become Diplomatic Translators/Interpreters

In today's increasingly interconnected world, diplomatic translators and interpreters play a pivotal role in facilitating communication between nations, ensuring the smooth conduct of diplomatic relations, and preventing misunderstandings that could escalate into conflict. Despite the critical importance

²⁶ PayScale. (2022). *Translator Salary by Country*. Retrieved from <https://www.payscale.com/research/US/Job=Translator/Salary>.

of this profession, attracting young individuals to the field remains a challenge. Many perceive translation and interpretation as demanding careers that require extensive education and expertise, while others are simply unaware of the professional opportunities the field offers - particularly within the realm of diplomacy. This essay explores effective strategies to inspire and motivate younger generations to pursue careers as diplomatic translators and interpreters.

A primary obstacle is the lack of awareness surrounding the significance and prestige of the profession. While students are often well-informed about career paths in law, business, or medicine, few are exposed to the influential and intellectually rewarding nature of diplomatic translation. As a result, the profession is frequently overlooked, despite its direct impact on international affairs and global cooperation.

One of the main reasons young people may not consider a career in diplomatic translation or interpretation is a lack of awareness about its significance. Many students are familiar with careers in law, business, or medicine but may not realize that diplomatic translation is a prestigious profession with a direct impact on global affairs.

Educational Campaigns in Schools and Universities: Governments, international organizations, and academic institutions should promote the field by organizing workshops, guest lectures, and career fairs. Professionals in diplomatic translation could share their experiences, explaining how their work contributes to international diplomacy.

Media Representation: Documentaries, interviews, and articles highlighting the role of translators in historical diplomatic events can inspire young people. Stories about interpreters who played key roles in peace negotiations or major summits can make the profession more appealing.

Young people are more likely to pursue a career if they are exposed to it early. Schools and universities should offer programs that introduce students to translation and interpretation in diplomatic contexts.

Language Learning from an Early Age: Encouraging multilingual education from a young age lays the foundation for future diplomatic translators. Schools should promote foreign language proficiency, particularly in high-demand languages like Arabic, Chinese, Russian, and French.

Internships and Exchange Programs: Partnerships between universities and international organizations can provide students with real-world experience in

diplomatic translation. Internships at embassies, consulates, and international agencies can offer hands-on experience and networking opportunities.

Encouraging young people to become diplomatic translators and interpreters requires a multi-faceted approach that raises awareness, provides early exposure, highlights career benefits, modernizes training, and promotes multilingualism. By implementing these strategies, governments, educational institutions, and international organizations can ensure a new generation of skilled professionals is ready to bridge linguistic and cultural gaps in diplomacy.

Conclusion

Language is not merely a tool for communication; it is a foundational instrument of diplomacy, shaping international relations, influencing political negotiations, and facilitating global governance. Throughout history, the languages of diplomacy have evolved in response to changing power structures and global dynamics. Latin, once the dominant medium of international treaties, eventually gave way to French, which reigned supreme in diplomatic discourse for centuries. In the modern era, English has emerged as the prevailing lingua franca of diplomacy, largely due to the expansion of the British Empire, the geopolitical influence of the United States, and the role of English-speaking institutions in shaping international norms.

This thesis has examined the historical trajectory of diplomatic language, with particular focus on the ascendancy of English and its contemporary implications. While the widespread use of English has enhanced efficiency in international communication, it also presents complex challenges. The dominance of a single language risks marginalizing non-English-speaking nations and reinforcing existing hierarchies in global politics. This linguistic imbalance can result in diminished access to negotiations, exclusion from nuanced discussions, and unequal participation in multilateral decision-making.

Furthermore, the study has highlighted the crucial role of translation and interpretation in sustaining effective diplomacy. Far from being passive conveyors of words, diplomatic interpreters are active agents in the negotiation process. Their expertise enables leaders and diplomats to communicate with clarity, precision, and cultural sensitivity. By bridging linguistic divides, interpreters not only facilitate understanding but also prevent potential conflicts born of miscommunication. Their ability to interpret complex political discourse in real time, while preserving tone and intent, is indispensable to the success of diplomatic engagement.

Equally important is the need to invest in the next generation of interpreters and translators. Encouraging young people to pursue careers in diplomatic interpretation is vital for maintaining linguistic diversity in international affairs. Through targeted education, awareness campaigns, and institutional support, more individuals can be inspired to see interpreting not just as a profession, but as a vocation with global impact.

In conclusion, language will continue to play a dual role in diplomacy - serving as both a bridge and a barrier. To ensure a more inclusive and equitable diplomatic environment, it is imperative to promote multilingualism, uphold the professional standards of interpretation, and recognize the invaluable contributions of those who facilitate dialogue across borders. Only through such efforts can diplomacy truly reflect the diverse voices of the international community.

Bibliography

Below is a list of references and further readings that reflect many of the ideas discussed in the essay. While the essay was generated as a synthesis of common themes in translation studies and diplomatic communication, these works provide foundational insights and case studies relevant to the topic:

1. Baker, M. (2006). *Translation and Conflict: A Narrative Account*. Routledge.
2. Benjamin, W. (2003). *The Task of the Translator*. In H. Arendt (Ed.), *Illuminations*, 69-82. Schocken Books.
3. China Daily. (2022). *Demand for Translators in China and Salaries*. Retrieved from <https://www.chinadaily.com.cn>.
4. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language (2nd ed.)*. Cambridge University Press. (A comprehensive analysis of how English became the dominant global language and its role in diplomacy).
5. European Commission. (2022). *Translation and Interpretation Services in the EU*. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/departments/translation_en.
6. Federal Translation Service, United States Department of State. (2020). *Translation and Interpretation Salaries*. Retrieved from <https://www.state.gov>.
7. Government of Canada. (2022). *Interpreter and Translator Salaries in Canada*. Retrieved from <https://www.canada.ca/en/services/translation.html>.
8. Hatim B, and Mason, L. (1990). *Discourse and the Translator*. Longman.

10. House, J. (2015). *Translation as Communication across Languages and Cultures*. Routledge.
11. International Association of Conference Interpreters (AIIC). (n.d.). *Salary Expectations for Interpreters*. Retrieved from <https://aiic.net>.
12. "Interpreters and Translators." (2023). *Bureau of Labor Statistics*. Retrieved from <https://www.bls.gov/oes/2022/may/oes273091.htm#nat>.
13. Mojaplata.mk. (n.d.). Translating and interpreting salaries in Macedonia. Retrieved from <https://www.mojaplata.mk/en/salaryinfo/translating-interpreting>.
13. PayScale. (2022). *Translator Salary by Country*. Retrieved from <https://www.payscale.com/research/US/Job=Translator/Salary>.
14. Pöchhacker, F. (2004). *Introducing Interpreting Studies*. Routledge.
15. Pym, A. (2010). *Exploring Translation Theories*. Routledge.
16. Swiss Federal Department of Foreign Affairs (FDFA). *Career Opportunities in*
17. *International Diplomacy and Translation*. Retrieved from <https://www.eda.admin.ch>.
18. Translator salary in United Kingdom. Retrieved from <https://uk.indeed.com/career/translator/salaries>.
19. UNESCO. (2003). *Education in a Multilingual World*. Retrieved from www.unesco.org.
20. U.S. Bureau of Labor Statistics. (2022). *Occupational Outlook Handbook: Interpreters and Translators*. Retrieved from <https://www.bls.gov/ooh/media-and-communication/interpreters-and-translators.htm>.
21. Venuti, L. (2012). *"The Translator's Invisibility: A History of Translation."* Routledge.
22. World Salaries. (n.d.). "Translator average salary in Macedonia 2024." Retrieved from <https://worldsalaries.com/average-translator-salary-in-macedonia/>.

ZBULIMI I AMFITEATRIT TË DYTË NË SHQIPËRI: SFIDA SHKENCORE DHE POTENCIALI I TURIZMIT KULTUROR.

PhD. Cand. Jani Koçillari

Pedagog, Fakulteti i Historisë dhe Filologjisë, Departamenti i Historisë,
Universiteti i Tiranës, Tirana – Shqipëri (jani.kocillari@unitir.edu.al).

Faculty of History and Philology, Department of History, University of
Tirana, Tirana – Albania (jani.kocillari@unitir.edu.al).

Abstrakt

Kërkimet historiko – arkeologjike përbëjnë një burim të rëndësishëm për zhvillimin ekonomik përmes promovimit të turizmit kulturor. Një shembull domethënës është studimi dhe zbulimi shkencor i realizuar nga arkeologu Jani Koçillari mbi identifikimin e amfiteatrit të dytë në Shqipëri si dhe një tempull të pozicionuar pranë tij. Analiza e burimeve historike të lashta, mesjetare dhe moderne, por sidomos i dokumentacionit fotografik ajror italian (“I.G.M.”), imazheve satelitore nga Google Earth, Bing Maps, Geoportali Shqiptar etj., ka bërë të mundur vëzhgimin dhe analizën e elementeve strukturore të ndodhura në nëntokë. Në rastin e amfiteatrit, u konstatua prania e qartë e gjurmëve të një strukture eliptike, me arenën dhe unazën e jashtme, si dhe të një tempulli të lidhur me të. Komunikimi i rezultateve të këtij zbulimi kontribuon në rritjen e interesit për turizmin arkeologjik. Nga botimet shkencore dhe akademike, nga konferencat kombëtare dhe ndërkombëtare mbi studimet dhe zbulimet e tij dhe partnerëve institucionalë (Universiteteve, Institucionet kombëtare dhe ndërkombëtare), mediave sociale (Twitter, Instagram, Facebook, website etj.). Programe kulturore në Shqipëri, por edhe në Itali, Angli, SHBA, etj.. duke përfshirë rrjetet kryesore televizive shqiptare dhe ndërkombëtare. Identifikimi, gërmimi dhe studimi i amfiteatrit të dytë në Shqipëri, i tempullit, i qytetit, i historisë së tij, do të ketë një ndikim shumë të rëndësishëm në Europë dhe në pjesën tjetër të botës; jo vetëm sepse mbas shumë shekujve mund të rizbulohet një “Qytet” që në antikitet ka pasur një rëndësi të madhe por edhe për kërkimin shkencor universitar, për zhvillimin e arkeologjisë shqiptare, si dhe për përparimin kulturor, turistik dhe ekonomik të zonës dhe të Shqipërisë në tërësi.

Fjalët Kyçe: Amfiteatri; Arkeologjia shqiptare; Turizmi Kulturor; Zbulimet Arkeologjike.

1. Në Kërkim të “Qytetit të Humbur” : Gjurmët Historike dhe Evidencat e Reja.

Kërkimet historiko-arkeologjike përbëjnë një burim të rëndësishëm për zhvillimin ekonomik nëpërmjet promovimit të turizmit kulturor. Një shembull domethënës është studimi dhe identifikimi shkencor i gjurmëve të strukturave si amfiteatri dhe tempulli në prapatokën e Durrësit në një periudhë kohore që nga antikiteti deri në periudhën osmane, në një hapësirë që historikisht i përket fisit ilir të Taulantëve¹. Analiza e burimeve historike dhe arkivore: latine², greke antike, bizantine³, veneciane⁴ dhe osmane ka evidentuar gjurmët të një “Qyteti të Humbur”. Hartat topografike dhe gjeologjike kanë ndihmuar në rindërtimin e pamjes historike të territorit përmes përputhjes së të dhënave fotografike dhe morfologjike.

Historianin latin Plini Plaku, i cili në veprën *Historia Naturalis* (Plin. NH. 23(26)) përmend praninë e një vendbanimi “gjatë bregut ku ndodhet *Dendae (civium romanorum)*”, në afërsi të Durrësit. Po ashtu, autorët si Tukididi, Cezari, Apiani dhe dokumentacioni i ruajtur në arkivat e Venedikut dhe të Perandorisë Osmane, i kombinuar me fotografinë ajrore italiane të *Istituto Geografico Militare (I.G.M.)* dhe me të dhënat satelitore moderne, evidentojnë elementë strukturorë të një vendbanimi antik. Gjurmë të këtyre strukturave ruhen deri më sot edhe përmes toponimisë osmane në zonën e fshatit Kullë, prefektura e Durrësit, pranë lumit Erzen. Në hartografinë e vitit 1930, kjo zonë identifikohet me terminologjitë “çifligu” ose “kulla”.

Fotografitë ajrore të I.G.M⁵ së nga vitet 1936 dhe 1941 evidentojnë praninë e një strukture eliptike (fig. 1), e cila konfirmohet edhe në imazhet satelitore më të fundit (fig. 2a, 2b) si gjurmë të një amfiteatri me galeri, arenë dhe unazë (Cavea). Përmasat e saj janë 130 x 75 m për unazën e jashtme dhe 60 x 40 m për arenën⁶.

¹ J. Koçillari, *L'Adriatico Orientale, il mare di un popolo: Illiri, Durazzo e Apollonia* në “Ceramica a Figure Rosse in Albania Produzioni e Importazioni”, Tirana 2016, f. 105 – 116.

² B. Krekić, *Albanians in the Adriatic cities: observations on some Ragusan, venetian and dalmatian sources for the history of the Albanians in the late middle ages, see: The Medieval Albanians*, 2021.

³ A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du Xie au XVè siècle*, Selanik 1981.

⁴ *Acta Albaniae et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, ed. L. Thallocy – C. Jirenč – M. Šufflay, vol. II, Vindobonae, 1918, nr. 221.

⁵ I.G.M, “Photographic Archive, Italian Military Geographical Institute”, 1930 – 1941.

⁶ M. Ducros, *Organisation et importances des combats de gladiateurs dans les régions nord-égéennes: Macédonie, Thrace, Thasos*, J. Fournier - M.G. Parissaki (éd.) në

Këto shenja mbështesin hipotezën e prezencës së një amfiteatri të ngjashëm me struktura si ajo e kolonisë romake *Colonia Julia Augusta Pellarum* përgjatë “Via Egnatia”⁷ në Greqi (fig. 3), pranë qytetit antik të Pellës (kryeqyteti i mbretërisë së Filipit II dhe Aleksandrit të Madh⁸.

Fig. 1. Arkivi fotografik italian të I.G.M. (Instituti Gjeografik Ushtarak) prezenca e një strukture eliptike.

“Les communautés du nord Égéen au temps de l’hégémonie romaine Entre ruptures et continuité (Μελετηματα 77)”, Athènes, f. 341 – 356.

⁷ P. Storchi, *Alcune considerazioni sui giochi gladiatoriali nel mondo greco e la proposta dell’identificazione dell’anfiteatro della colonia Pellensis* në “Annuario (Scuola Archeologica di Atene delle Missioni Italiane in Oriente)”, Atene 2020, f. 373 – 381.

⁸ M. Carter, “*The presentation of gladiatorial spectacles in the Greek East: Roman culture and Greek Identity*”, 1999, Ph.D. diss. Mc Master University.

Fig. 2a. Struktura eliptike – fotografia satelitore – gjurmët e një amfiteatrit.

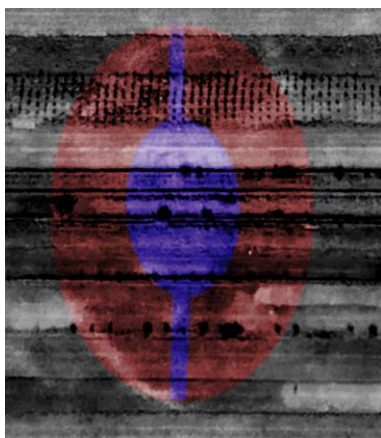

Fig. 2b. Prezenca të një amfiteatër.

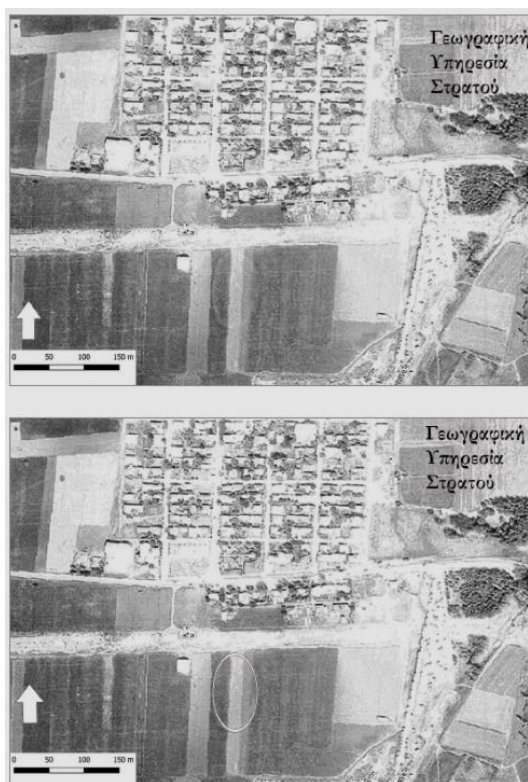

Fig. 3. *Colonia Julia Augusta Pellarum*.

Në një distancë prej 3 km në jug të kësaj strukture, përmes analizës së fotografisë ajrore, janë identifikuar edhe gjurmë të një tempulli (fig. 4.), me stil pseudodipteral. Tempulli paraqet një planimetri me rreshtin e parë të gjysmë-kolonave të vendosura pranë mureve të jashtme të qelisë, një rresht të dytë kolonash në të katër anët dhe një të tretë vetëm në fasadë. Gjithashtu, me shumë mundësi, aty gjenden edhe mbetje të një kishe.

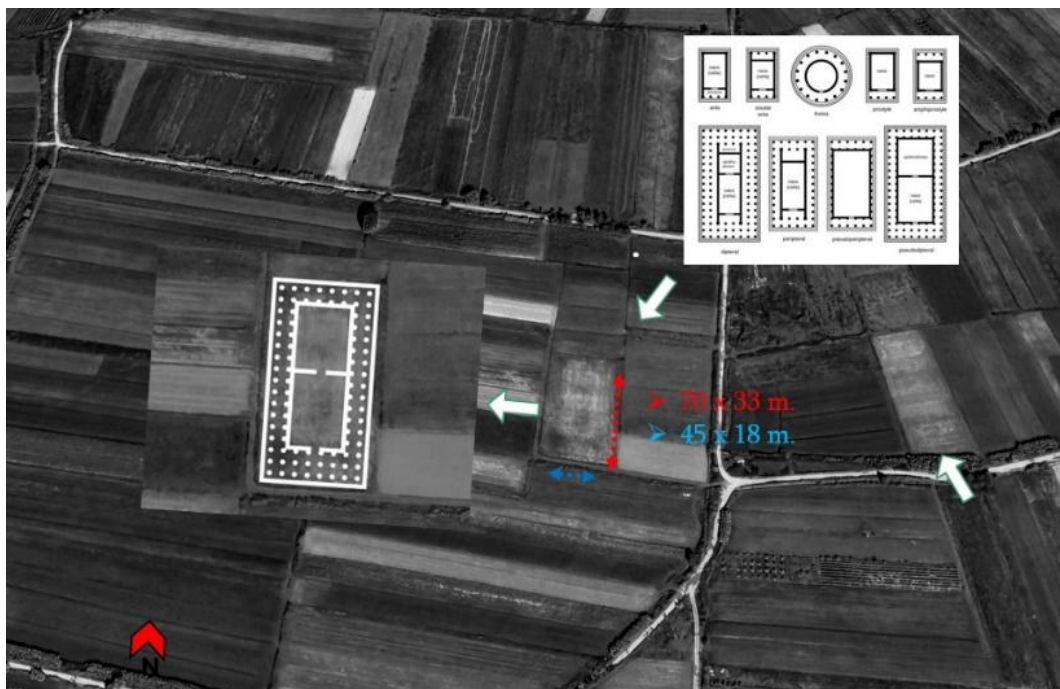

Fig. 5. Tempulli i stilit pseudodipteral.

Këto struktura konfirmojnë citimin e Tukididit lidhur me marrëdhëniet midis Epidamnosit dhe fisit ilir të Taulantëve (I. 24):

Ἐπίδαμνός ἐστι πόλις ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι ἐς τὸν Ἴονιον κόλπον προσοικοῦσι δ' αὐτὴν Ταυλάντιοι βάρβαροι, Ἰλλυρικὸν ἔθνος...

Epidamnosi është një qytet që ndodhet në krahun e djathtë, kur hyn në Gjirin Jon (Adriatik), pranë tij jetojnë barbarë të një fisi ilir të quajtur Taulantë...

Dokumentacioni historik, fotografik dhe satelitor ka përcaktuar zonat që do t'i nënshtrohen hetimit në terren përmes gërmimeve arkeologjike⁹, me synimin për të verifikuar praninë në sipërfaqe të materialit arkeologjik. Sot, analizat gjeofizike janë vendimtare për të identifikuar strukturat kryesore si amfiteatri dhe tempulli, nëpërmjet vëzhgimeve në terren, survey-ve dhe sondazheve¹⁰.

⁹ M. Carter, "The presentation of gladiatorial spectacles in the Greek East: Roman culture and Greek Identity", 1999, Ph.D. diss. Mc Master University.

¹⁰ M. Carter, "The presentation of gladiatorial spectacles in the Greek East: Roman culture and Greek Identity", 1999, Ph.D. diss. Mc Master University.

Përdorimi i gjeoradareve dhe skanimit LiDAR përmes dronëve mundëson një analizë më të detajuar të strukturave të mbuluara. Këto studime na japin mundësinë të planifikojmë aktivitete të mirëstrukturuara ditore dhe të krijojmë modele tredimensionale të veçorive arkeologjike, duke i lidhur me burimet historike dhe duke hapur mundësi të reja për kërkime universitare.

Studimet arkivore janë sfiduese, por thelbësore, pasi ndihmojnë në rindërtimin e fazave historike të vendbanimit përmes toponimeve osmane si “*Kulla*” apo “*Çifligu*”¹¹, të cilat dëshmojnë për pronësi dhe përdorim toke që nga shekujt XV–XVI¹².

Metodologjia e kërkimit mbështetet në analizën ndërdisiplinore të burimeve dokumentare, hartografike dhe teknologjive të reja. Ky projekt do të krijojë mundësi të reja për studentët dhe kërkuesit që të specializohen në tematika arkeologjike dhe historike përmes përfshirjes në një kërkim të integruar, që do të ketë edhe përhapje të gjerë përmes rrjeteve sociale (X, Instagram, YouTube, Facebook) dhe bashkëpunimit me mediat kombëtare dhe të huaja.

Ky studim paraqet një kontribut thelbësor për zhvillimin dhe pasurimin e mëtejshëm të historisë dhe kulturës shqiptare.

Nga Zbulimi në Promovim: Ndikimi i Trashëgimisë Arkeologjike në Kërkimin Universitar dhe Komunitetet Lokale.

Për realitetin akademik shqiptar ky studim-projekt të arkeologut Jani Koçillari përfaqëson një model referues për kërkimet historiko-arkeologjike bashkëkohore në Shqipëri, veçanërisht falë përfshirjes së drejtpërdrejtë të universiteteve me komunitetet lokale, ndërmjet studiuesve shqiptarë, italianë, britanikë, studentëve dhe përfaqësuesve të komuniteteve vendore, si dhe ndërmjet institucioneve kombëtare dhe ndërkombëtare. Rezultatet e këtij studimi do të hapin horizonte të reja për kërkimin shkencor universitar në fushën e albanologjisë dhe do të kontribuojnë në valorizimin e historisë, arkeologjisë dhe arkitekturës ilire, greke, romake-bizantine, arbërore, sllave, bullgare, veneciane dhe osmane në territorin shqiptar¹³.

Ky studimi ndërdisiplinor midis fusha të ndryshme shkencore si: historia, arkeologjia, gjeografia, gjeologjia, fizika e aplikuar dhe arkitektura lidhet ngushtë

¹¹ B. Atsiz. *Das Albanerbild der Türken nach osmanischen Chroniken des 15 – 16. Jahrhunderts*. MZB 1 (1978), f. 15 – 25.

¹² F. Duka, *Shekujt Osmanë në hapësirën Shqiptare*, ed. UET Press, 2009.

¹³ P. Cabanes – M. Kurkuti – A. Baçe – N. Ceka, *Harta Arkeologjike e Shqipërisë*, ed. Pegi, 2008.

me programet universitare në nivel “bachelor, master “ dhe “doktoratura” në fushat e: historisë, arkeologjisë, gjeografisë dhe gjeologjisë; si dhe me sektorin e turizmit dhe promovimit të trashëgimisë historiko-arkeologjike të Shqipërisë, duke theksuar ndërveprimin kulturor dhe polikulturor me gjithë botën.

Zbulimi dhe studimi i këtij vendbanimi përbën një sfidë shkencore që pritet të ketë ndikim të konsiderueshëm në komunitetin akademik europian dhe ndërkombëtar, duke theksuar rëndësinë e trashëgimisë së re historike dhe kulturore të Shqipërisë¹⁴. Analiza e strukturave arkeologjike të një qyteti antik, tashmë të zhdukur, bazohet në shqyrtimin e materialeve vizuale nga Arkivi Fotografik i I.G.M. (Instituti Gjeografik Ushtarak Italian) për vitet 1936 dhe 1941¹⁵, si dhe nga të dhëna më të fundit satelitore (2018, 2020) nga platforma si Google Earth, Bing Maps dhe Albanian Geoportal. Brenda kësaj hapësire janë identifikuar struktura të mundshme si amfiteatri, teatri, tempulli, rrugët dhe një stadium i mundshëm.

Zbulimet arkeologjike pritet të hedhin dritë mbi faza të ndryshme historike të vendbanimit në zonën e Durrësit, duke dokumentuar lagjet, ndërtesat, jetën e përditshme, kulturën, artin dhe strukturat monumentale si amfiteatri dhe tempulli. Mbi të gjitha, realizimi i këtij projekti synon të japë një kontribut të rëndësishëm kombëtar dhe ndërkombëtar në fushat e historisë, turizmit, shkencës, gjeografisë dhe arkeologjisë, duke avancuar njohuritë dhe pasuruar identitetin kulturor të Shqipërisë.

3.1. Kontributi Ndërdisciplinor i “Qyteti i Humbur” në Studimet Arkeologjike Bashkëkohore” për Publikun: Edukim, Media dhe Potencial Turistik.

“Qyteti i Humbur” përfaqëson një hap të rëndësishëm përpara në kërkimin arkeologjik në Shqipëri dhe rajon. Identifikimi i mundshëm i një qyteti të zhdukur antik, që përfshin struktura madhore si amfiteatri, tempulli, shtron themelet për një rikonceptim të historisë urbane në hapësirën bregdetare të Durrësit¹⁶. Përmes

¹⁴ S. Santoro, *Epidmanos, Dyrrachium, Dyrrachion: trasformazioni urbanistiche e culturali di un porto fra l'Oriente e Occidente*, në “International Congress of Classical Archaeology Meetings Between Cultures in the Ancient Mediterranean – XVII”, “Bollettino di Archeologia OnLine – Ministero per i Beni Culturali e le Attività Culturali”, Roma 2008, f. 23 – 36. B. Shkodra – Rrugia, Bjorn Forsén, *Vezhgime Siperfaqesore ne hiterlandin e Dyrrachium*, Candavia 7, 2018 Tirane. f. 261 – 271.

¹⁵ K. E. Welch, “*The Roman Amphitheatre: from its origins to the Colosseum*”, Cambridge, 2007.

¹⁶ M. Vitti, “*Adattamento e trasformazione delle città della provincia di Macedonia*”, J.Y. Marc - J.C. Moretti (éd.), *Constructions Publiques et Programmes Edilitaires en Grèce entre le IIe siècle av J -C et le Ie siècle ap. J -C*. (Athènes, 14-17 mai 1995), Actes du colloque, BCH suppl. 39, 2001, f. 473 – 493.

përdorimit të analizave të imazheve ajrore të viteve 1936 dhe 1941, të dhënave satelitore bashkëkohore dhe një metodologjie ndërdisiplinore, projekti prodhon të dhëna të reja që pasurojnë dijen akademike në fushat e arkeologjisë, historisë, gjeografisë, gjeologjisë dhe arkitekturës antike. Rezultatet do të publikohen në revista të njohura ndërkombëtare dhe kombëtare, si *Antiquity*, *PLOS One*, apo në botime të veçanta shkencore në shqip, anglisht dhe italisht. Gjithashtu, të dhënat do të arkivohen në institucione zyrtare si Biblioteka Kombëtare dhe Albanian Geoportal, duke kontribuar në ndërtimin e një arkivi të qëndrueshme dixhitale për trashëgiminë kulturore shqiptare. Projekti dhe studimi shkencor shërbejnë si platformë formimi për studentë në nivelet bachelor, master dhe doktoratë, nga Shqipëria, Italia dhe Britania e Madhe, etj.. duke nxitur bashkëpunimin akademik ndërkombëtar.

3.2. Arkeologjia si Dialog: Përhapja Mediatike dhe Aktivizimi i Komunitetit.

Realizimi i studimit synon një komunikim të hapur dhe gjithëpërfshirës me publikun, përmes rrjeteve sociale (Facebook, Instagram, Twitter), mediave tradicionale shqiptare (Top Channel, Klan TV, Vision Plus, Report TV, etj...) dhe ndërkombëtare (Reuters, National Geographic, Il Resto del Carlino, La Repubblica, etj...). Botimet dhe pjesëmarrja në aktivitete kulturore në Tiranë, Durrës, Bolonjë, Romë, Milano dhe Londër do të ndihmojnë në njohjen më të gjerë të zbulimit dhe rëndësisë së tij. Do të organizohen takime informuese dhe edukative me shkolla në Shqipëri, Itali dhe Britani (nga fillorja deri në gjimnaz), ku nxënësit dhe studentët do të përfshihen drejtpërdrejt në projekt – për shembull në krijimin e logos zyrtare. Për të rritur ndërgjegjësimin publik dhe për të gjeneruar fonde për projektin. Krijimi dhe prodhimi i një dokumentari do të sjellë zbulimin në sytë e publikut ndërkombëtar në mënyrë vizuale dhe tërheqëse.

Perfundimet

Ky zbulim dhe projekti që lidhet me të do të ketë një ndikim afatgjatë në strategjitë e zhvillimit lokal dhe kombëtar, duke ofruar një model për lidhjen e kërkimit shkencor me zhvillimin kulturor dhe ekonomik. Të dhënat mbi strukturat e zbuluara do të përdoren nga Ministria e Kulturës dhe ajo e Ekonomisë për të hartuar politika të reja të menaxhimit të trashëgimisë kulturore dhe për të forcuar ofertën turistike të rajonit të Durrësit. Organizimet me aktorë të turizmit si: hotelierë, agjenci udhëtimesh, bashki lokale dhe diasporën shqiptare – do të krijojnë një rrjet të qëndrueshëm bashkëpunimi mes shkencës dhe zhvillimit. Konferencat publike në

Shqipëri, Itali, Angli dhe SHBA do të shërbejnë për të promovuar vlerat e trashëgimisë kulturore shqiptare në një kontekst global. Në këtë mënyrë, “Qyteti i Humbur” nuk është vetëm një zbulim arkeologjik, por një platformë gjithëpërfshirëse për ndërveprim mes shkencës, shoqërisë dhe politikave publike. Projekti shërben gjithashtu si një laborator i shkëlqyer për formimin akademik të brezave të rinj të studiuesve shqiptarë dhe ndërkombëtarë, duke ndërtuar ura të qëndrueshme bashkëpunimi mes universiteteve dhe institucioneve kulturore, por edhe një investim në dijen dhe vetëdijen historike të shoqërisë moderne shqiptare dhe më gjerë.

Bibliografia.

2. *Acta Albaniae et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, ed. L. Thallöchy – C. Jireň – M. Šufflay, vol. II, Vindobonae, 1918, nr. 221.
3. B. Atsız. *Das Albanerbild der Türken nach osmanischen Chroniken des 15 – 16. Jahrhunderts*. MZB 1 (1978), f. 15 – 25.
4. G. Bonora, P. L. Dall’Aglia, S. Patitucci, G. Uggeri, *Il survey e la ricerca storico - topografica* në “La Topografia antica, Bologna”, f. 233 – 241.
5. P. Cabanes – M. Kurkuti – A. Baçe – N. Ceka, *Harta Arkeologjike e Shqipërisë*, ed. Pegi, 2008.
6. M. Carter, “*The presentation of gladiatorial spectacles in the Greek East: Roman culture and Greek Identity*”, 1999, Ph.D. diss. Mc Master University.
7. P. L. Dall’Aglia P.L. 2011, “*Topografia antica, Geoarcheologia e discipline paleoambientali*”, në JAT 21, 2011, f. 7 – 24.
8. M. Ducros, *Organisation et importances des combats de gladiateurs dans les régions nord-égéennes: Macédonie, Thrace, Thasos*, J. Fournier - M.G. Parissaki (éd.) në “*Les communautés du nord Égéen au temps de l’hégémonie romaine Entre ruptures et continuité (Μελετηματα 77)*”, Athènes, f. 341 – 356.
9. Ducellier, *La façade maritime de l’Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du Xie au XVe siècle*, Selanik 1981.
10. F. Duka, *Shekujt Osmanë në hapësirën Shqiptare*, ed. UET Press, 2009.
11. I.G.M, “*Photographic Archive, Italian Military Geographical Institute*”, 1930 – 1941.
12. B. Krekić, *Albanians in the Adriatic cities: observations on some Ragusan, venetian and dalmatian sources for the history of the Albanians in the late middle ages, nee: The Medieval Albanians*, 2021.

13. J. Koçillari, *L'Adriatico Orientale, il mare di un popolo: Illiri, Durazzo e Apollonia* në “Ceramica a Figure Rosse in Albania Produzioni e Importazioni”, Tirana 2016, f. 105 – 116.
14. F. Piccarreta – G. Ceraudo, “*Manuale di aerofotografia archeologica. Metodologia, tecniche, applicazioni*”, Bari 2000.
15. S. Santoro, *Epidmanos, Dyrrachium, Dyrrachion: trasformazioni urbanistiche e culturali di un porto fra l'Oriente e Occidente*, në “International Congress of Classical Archaeology Meetings Between Cultures in the Ancient Mediterranean – XVII”, “Bollettino di Archeologia OnLine – Ministero per i Beni Culturali e le Attività Culturali”, Roma 2008, f. 23 – 36.
16. B. Shkodra – Rrugia, Bjorn Forsén, *Vezhgime Siperfaqesore ne hiterlandin e Dyrrachium*, Candavia 7, 2018 Tirane. f. 261 – 271.
17. P. Storchi, *Alcune considerazioni sui giochi gladiatori nel mondo greco e la proposta dell'identificazione dell'anfiteatro della colonia Pellensis* në “Annuario (Scuola Archeologica di Atene delle Missioni Italiane in Oriente)”, Atene 2020, f. 373 – 381.
18. M. Vitti, “*Adattamento e trasformazione delle città della provincia di Macedonia*”, J.Y. Marc - J.C. Moretti (éd.), *Constructions Publiques et Programmes Edilitaires en Grèce entre le IIe siècle av J -C et le Ie siècle ap. J -C.* (Athènes, 14-17 mai 1995), Actes du colloque, BCH suppl. 39, 2001, f. 473 – 493.
19. P. Xhufi, “*Venezia in Albania. L'Albania veneta e la Serenissima e le sue popolazioni nel cuore dei Balcani*”, 2012, f. 43 – 66.
20. K. E. Welch, “*The Roman Amphitheatre: from its origins to the Colosseum*”, Cambridge, 2007.

ÇËSH TJET MJEDISORE SI NJË PROBLEM SOCIAL-EKONOMIK NË OPTIKËN E TË DREJTAVE TË NJERIUT PËR ZHVILLIM TË QËNDRUESHËM DHE ANËTARËSIM NË BE

PhD Cand. Edlira Demiri,

Universiteti i Tiranës, Fakulteti Shkencave Sociale,
edlirademiri@yahoo.com

Abstrakt

Etika mjedisore si degë e etikës dhe formë e moralit, refleksionit socio-filozofik, ka në fokus raportin e sjelljes së njeriut me mjedisin ku ai ndërvepron, në një dimension hapësinor e kohor. Ajo është një nga sektorët më dinamik e aktual të debatit shoqëror. E drejta për mjedis jetësor për shkak të zhvillimit të elementeve etike si pjesë e Deklaratës Universale të Drejtave të njeriut ¹. Etika mjedisore është sjellja ekologjike për të mirën e përbashkët². Ajo është një fushë bashkëkohore dhe nën presionin e ndryshimeve të krizës klimatike. Problematikat kërkojnë reflektim në Shqipëri, në kushtet e një debati, hulumtimi akademik institucional si nën-degë e filozofisë morale³

Çështjet mjedisore si një problem social-ekonomik në optikën e të drejtave të njeriut për zhvillim të qëndrueshëm

Etika mjedisore si degë e etikës dhe formë e moralit, refleksionit socio-filozofik, ka në fokus raportin e sjelljes së njeriut me mjedisin ku ai ndërvepron, në një dimension hapësinor e kohor. Ajo është një nga sektorët më dinamik e aktual të debatit shoqëror⁴. Etika mjedisore është sjellja ekologjike për të mirën e përbashkët. Ajo është një fushë bashkëkohore dhe nën presionin e ndryshimeve të krizës klimatike. Problematikat kërkojnë reflektim në Shqipëri, në kushtet e një debati, hulumtimi akademik institucional. Problemet e etikës mjedisore kërkojnë reflektim shumëdimensional. Kjo është e lidhur ngushtësisht me problematikat që shqetësojnë vendin tim Shqipërinë, sic janë format e pafundme të ndotjeve të vazhdueshme mjedisore.

¹ Revista Fil Philophysis Phil Environmental universiteti I Orionit ne Amerikë

² Ligji nr. 6360 Parimet e etikës ekologjike

³ ETH Ethics Mjedisit 1979

⁴ Ekologji.com Etika mjedisore

5

Fig. Paraqet 17 Objektivat për Zhvillim të Qëndrueshëm

Njeriu është krijesë dhe krijues i mjedisit të tij, i cili i siguron jetesën fizike dhe i mundëson zhvillimin intelektual, moral, shpirtëror, shoqëror sipas pritshmërive e kërkesave individuale. Përmes proceseve industrializues, shkencore, informative, teknologjike dhe zhvillimeve të tyre, njeriu ka fituar aftësi për ta transformuar mjedisin në shumë mënyra, forma, masa, dobi, shoqëruar me anën tjetër të medaljes së qytetërimit, me koston e krizës mjedisore.

Kriza mjedisore është rezultat i marrëdhënieve të dominimit joracional të njeriut mbi botën natyrore dhe shprehet në modele prodhimi e konsumi si: ndotja, ankthi, pakënaqësia, ngrohja globale, shkatërrimi i biodiversitetit, padrejtësia sociale, varfërimi ekzistencial, humbja e vendeve natyrore. Arsyeja janë disa efekte negative që njerëzimi ka brendësuar në epokën e shoqërisë postmoderne të përkushtuar ndaj teknologjisë së informimit. Këto pasoja vihen re në përmbatjen e politikave sociale, ekonomike, mjedisore, uljen e ndikimit në pabarazi, mundësi të

⁵ Drejtoria e Shërbimeve Sociale Strehimit dhe Shëndetit Publik Shkodër Mars 2020 Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm

barabarata për zhvillim, në aksesin e burimeve natyrore e financiare, për punësim e përparim⁶.

Dy elementët e mjedisit, elementi natyror dhe ai i krijuar nga njeriu, janë të rëndësishëm për mirëqenien dhe të drejtat e tij thelbësore. Referuar dokumentave e marrëveshjeve ndërkombëtare, qeniet njerëzore janë në qendër të preokupimit për zhvillim të qëndrueshëm⁷. Prej vitit 2015 Shqipëria është shtet firmëtar. Ajo ka marrë zotime për përmbushje të detyrimeve në arritjen e objektivave për zhvillim të qëndrueshëm dhe anëtarësim në BE⁸.

Proçesi i integritetit të Shqipërisë në BE është një sfidë komplekse që kërkon realizimin e kritereve e standarteve. Dokumentet kyçe përfshijnë Planin kombëtar për Zhvillim të Qëndrueshëm dhe Agjendën Digjitale të Shqipërisë 2022-2026⁹.

Ky punim synon të trajtojë disa prej sfidave që e karakterizojnë proçesin:

1. Koncepti i zhvillimit të qëndrueshëm mbart në vetvete konceptin e burimeve natyrore të rinovueshme, përdorimin në mënyrë të përgjegjshme, me vëmendjen tek brezat e ardhshëm.
2. Kapërcimi i hendekut mes njeriut dhe realitetit të krijuar nga abuzimi teknologjik i natyrës.
3. Çështjet do ballafaqohen me realitetin dhe situatën e krizës mjedisore në Shqipëri, të kuptuarit e zhvillimit të qëndrueshëm si pjesë e edukimit mjedisor dhe e ndërgjegjes qytetare.

⁸ Faqja e informimit të ekipit kombëtar të KB në Shqipëri

⁹ Ekipi kombëtar i KB në Shqipëri – Artikull” Roli teknologjisë dhe novacionit në proçesin e integritetit të Shqipërisë në BE

Fig. Paraqitje e 17 objektivave për Zhvillim të Qëndrueshëm ¹⁰

Zhvillimi i qëndrueshëm¹¹ ka të bëjë me plotësimin e nevojave mjedisore, sociale dhe ekonomike të së tashmes pa kompromentuar mundësitë e brezave të ardhshëm për të plotësuar dhe ata nevojat e tyre. Me një popullsi në rritje dhe rritjen e kërkesave të shtruuara për zgjidhje, zhvillimi i qëndrueshëm është një nga sfidat më të mëdha me të cilat përballlet sot bota dhe subjekt i shumë debateve nga politikanët dhe liderët e biznesit¹². Megjithatë, shumë prej veprimeve e inisiativave konkrete, për të ndërtuar një të ardhme të qëndrueshme, janë bërë në nivel lokal, nga vetë komunitetet, qytetarët. Kjo është ajo që standardi ISO 37101 synon të mbështese.

Organizata Ndërkombëtare për Standardizimin (ISO) ka publikuar standardin ISO 37101 “Zhvillimi i qëndrueshëm në komunitete - Sistemi i menaxhimit për zhvillimin e qëndrueshëm¹³. Ky standard është projektuar për të ndihmuar komunitetet të përcaktojnë objektivat e tyre të zhvillimit të qëndrueshëm dhe të zbatojnë një strategji për arritjen e tyre.

Nisur nga sa më sipër, ISO 37101 përcakton një sërë parimesh, të cilat në standard janë referuar si "qëllimet e qëndrueshmërisë" që një komunitet kërkon të arrijë nëpërmjet një strategjie për zhvillim të qëndrueshëm, të tilla si përdorimi me përgjegjshmëri i burimeve, ruajtjen e mjedisit dhe përmirësimin e mirëqenies së qytetarëve. Përveç kësaj, standardi kërkon që komunitetet të fokusohen mirë në çështjet e qëndrueshmërisë të tilla si qeverisja e mirë, administrimi me efikasitet i buxhetit, edukimi e arsimimi, shëndetësia dhe transporti, të cilat do të ndihmojnë të përcaktohen qartë objektivat e tyre të zhvillimit të qëndrueshëm.¹⁴

¹⁰ Sustainable Development Goals – United Nation Development Group Article 2015 Mission statement A shared blueprint for peace and prosperity for people and the planet, now and into the future, Antonio Guterres appointed 17 SDG advocates in Global Goal Week

¹¹ AIESEC Albania Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm

¹² Kuadri i zhvillimit të qëndrueshëm 2022-2026 botuar në 2021 Deklarata e Angazhimit

¹³ Drejtoria e Përgjithshme e Stadartizimit dps.gov.al - Çfarë është zhvillimi qëndrueshëm

ISO 37101 përcaktimi objektivave

¹⁴ Schleicher, Judith 2018 will to sustainable Development Goals address the links between poverty and the natural environment

Ne këndvështrimin tim, zbatimi i suksesshëm i standardit do të:

Gjenerojë konsensus në zhvillimin e qëndrueshëm brenda komuniteteve;

Përmirësojë qëndrueshmërinë, fleksibilitetin e strategjive, programeve nën përgjegjësinë e komuniteteve

Përmirësojë mjedisin lokal, do të krijojë një vend më të këndshëm dhe më të shëndetshëm për qytetarët, dhe do të edukojë, përgatisë një komunitet që mund të parashikojnë, të përshtatet me fatkeqësitë natyrore, rëniet ekonomike dhe ndryshimet klimaterike sic ishte Covid 19

Shqipëria dhe OKB-ja është një tjetër iniciativë për zhvillim të qëndrueshëm

Nëpërmjet një Kuadri Bashkëpunimi për Zhvillim të Qëndrueshëm me Qeverinë e Shqipërisë, OKB-ja mbështet plotësisht dhe punon për arritjen e objektivit të anëtarësimit të Shqipërisë në Bashkimin Evropian (BE) deri në 2030, prioritetet kombëtare, si dhe harmonizimit dhe efektivitetit të ndihmës¹⁵.

Bazuar në statistikën e konstatuar nga INSTAT mendoj se, objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm¹⁶ janë një thirrje globale për veprim, për t'i dhënë fund varfërisë, për të mbrojtur mjedisin dhe klimën në Tokë dhe për të siguruar që njerëzit, pavarësisht vendndodhjes, të mund të gëzojnë paqe dhe mirëqenie. Sot, 19 Agjencitë e OKB-së punojnë së bashku për të mbështetur Shqipërinë për arritjen e OZHQ; zhvillim i kapitalit njerëzor dhe përfshirja sociale, shëndet, mirëqenie, barazi gjinore, industri novacion dhe infrastrukturë, qytete dhe komunitete të qëndrueshëm, arsim cilësor, zvogëlim i pabarazive, rritje ekonomike e gjelbër, e qëndrueshme, ruajtje e klimës, paqe dhe drejtësi, partneritet për objektivat, qeverisje efektive me fokus tek njerëzit¹⁷.

2. Teknologjia e mjedisit ose teknologjia mjedisore, teknologjia e gjelbër, teknologjia e pastër, është aplikimi i shkencave të mjedisit, monitorimin e mjedisit, pajisjeve elektronike për të monitoruar, modeluar, ruajtur mjedisin, burimet natyrore, për të frenuar ndikimet negative të përfshirjes së njerëzve. Ky term përdoret për të përshkruar teknologjitë për prodhimin e energjisë së qëndrueshme

¹⁵ Kuadri i bashkëpunimit për zhvillim të qëndrueshëm 2022-2025 Korrik 2021 kap.2 “Përparimi drejt axhendës së vitit 2030”

¹⁶ Instat - SDG Agenda 2030 miratuar nga Asambleja e përgjithshme e OKB-se në 2015

¹⁷ Kuadri i bashkëpunimit për zhvillim të qëndrueshëm 2022-2026 kap.3 “Bashkëpunimi për përparësitë e vendit”

siç janë **fotovoltaikët, turbina me erë, reaktorët biologjike** etj. Zhvillimi i qëndrueshëm është thelbi i *teknologjive mjedisore*. Termi *teknologjia mjedisore* është përdorur edhe për të përshkruar një klasë të pajisjeve elektronike që mund të nxisin menaxhimin e qëndrueshëm të burimeve ¹⁸.

Mënyrat se si teknologjia po ndihmon mjedisin sot¹⁹

Energjia e Rinovueshme. Në gjykimin tim, burimet e ripërtërishme të energjisë si dielli, era dhe energjia hidroelektrike janë bërë shumë më të përhapura, si dhe më të lira. Produkte si panelet diellore të Teslës, të cilat duken si pllaka të rregullta të mbulimit, i kanë bërë ato më të kapshme dhe tërheqëse për konsumatorët.

Digjitalizimi. Mendoj se bizneset dhe individët po përdorin më pak letër se sa në vitet e kaluara, në sajë të kompjuterëve, smartfonëve. Shumë kompani dërgojnë faturat, gazetatat, komunikimet e tjera me anë të postës elektronike në vend të postës së rregullt. Njerëzit marrin shënime dhe menaxhojnë oraret e tyre në telefonat e tyre të mençur.

Monitorimi i Mjedisit. Teknologjia po përdoret për të siguruar zbatimin e ligjeve, rregulloreve lidhur me mjedisin. Në zonat ku luftëtarët shpesh gjuajnë kafshë të rrezikuara, kanë filluar përdorimin e dronëve dhe në zona studimi bujqësore e blegtorale në Shqipëri. Dronet veprojnë si kamera të sigurisë që mund të mbulojnë distanca, duke e bërë më të vështirë shkeljen e ligjit.

Qeveria gjithashtu përdor teknologjinë për të monitoruar nëse kompanitë po ndjekin rregulloret mjedisore. Matjet gjeohapësinore të sistemeve të ndotjes së ajrit rreth impianteve të gazit dhe naftës për të testuar sasinë e ndotësve të pranishëm. Testimi i Simulimit të Mjedisit ndihmon në sigurimin e produkteve, teknologjive të reja që janë në përputhje me standardet para se të godasin tregun dhe të fillojnë të ndikojnë në planetin tonë ²⁰.

Ekonomia e ndarjes Ekonomia e ndarjes është një zhvillim i kohëve të fundit që mendoj se redukton ndikimin tonë mjedisor duke u mundësuar ne, individëve të blejnë më pak, të përdorin më pak materiale. Shërbimet si Netflix kanë zvogëluar numrin e DVD Rentals në favor të streaming online, e cila ka reduktuar nevojën postare, transportimin e artikujve dhe krijimin e kopjeve fizike të filmave.

¹⁸ VOA, ECO Label lajme, artikulli shkurt 2010,2021

¹⁹ Avantazhet dhe disavantazhet e përdorimit të teknologjisë” Hatixhe Mustafa Shtator 2021

²⁰ Ministria e Infrastrukturës dhe Energjisë “Teknologjia e Informacionit dhe Komunikimit”, Konsultimi I strategjisë kombëtare për zhvillim e integrim 2015-2020

Makina elektrike. Ndërsa kompanitë ridesharing²¹ na mundësojnë të përdorim më pak automjete, ato mjete po bëhen më të qëndrueshme. Numri i makinave elektrike në përdorim është rritur gjatë viteve të fundit. Automjetet hibride gjithashtu janë bërë më të zakonshme. Çmimi i veturave elektrike po bie, për shkak të përmirësimeve teknike në kostot e baterive të nevojshme për t'i drejtuar.

Shtëpitë "e zgjuara" të mençura²². Shtëpia është një nga përdoruesit më të mëdhenj të energjisë, por teknologjitë e reja po ndihmojnë për ta ndryshuar këtë. Pajisjet si termostetet e mençur, ndriçimi i aktivizuar me lëvizje e bëjnë më të lehtë përdorimin e energjisë vetëm kur ne kemi nevojë për të. Ajo kursen paratë dhe energjinë. Këto pajisje mund të përdoren si në shtëpi private ashtu edhe në biznese. Ato kanë potencial për të reduktuar ndjeshëm përdorimin e energjisë. Teknologjia ka aftësinë për të ndryshuar natyrën.

Arsimi – Përmendim UBT dhe degët e tij në mjedis, kurrikula e rinovuar këtë vit me mbështetjen e qeverisë sonë dhe asaj austriake ²³, në degë të reja për mbështje e zhvillimi të qëndrueshëm mjedisor. Kurset që synojnë zhvillimin e të diplomuarve me shkathtësi specifike për sistemet mjedisore apo teknologjinë e mjedisit janë duke u bërë më të preferura të zgjidhen nga maturantë e të zakonshme të diskutohet për to si²⁴:

Informatike biznesi dhe agrobiznesi, mjedisi dhe bujqësi

Inxhinieria e Mjedisit ose Sistemet Mjedisore - janë kurse të orientuara drejt një qasjeje të inxhinierisë civile për mbrojtjen e mjedisit;

Kimia e mjedisit, kimia e qëndrueshme ose inxhinieria kimike e mjedisit

Teknologjia e mjedisit - kurse të orientuara në prodhimin elektronik, elektrik, elektro-teknologji për të ndërtuar pajisje, objekte në gjendje të monitorojnë, matin, modelojnë, kontrollojnë ndikimin e mjedisit, gjenerimit të energjisë nga burimet e ripërtëritshme.

3. Pra të kuptuarit, ndërgjegjësimi për zhvillimin e qëndrueshëm si sfida për jetën dhe vazhdimin e saj në breza të shëndetshëm po bëhet pjesë e kurrikulës

²¹ “Modeli Uber- Kompania që po revolucionarizon tregun e makinave me qira në Shqipëri”, artikull Mars, Qershor 2024 RentFromLocals.al Një treg hybrid duke revolucionarizuar qiratë e makinave, Kapitali.al

²² University for Business and Technology in Kosovo, Knowledge Center “Shtëpitë e mençura, teknologjia e implementimit dhe zgjerimi i saj sot” Prill 2021

²³ Faqja zyrtare e UBT Deklaratë e Rektorit, zv. Rektore së universitetit

²⁴ Avantazhet dhe disavantazhet e kompjutrit në edukim, Lunida Duraj Teotor 2021

për fitim të kompetencave të forta, si ndihmë në zhvillimin shoqëror. Shqipëria po përballlet me këtë sfidë të ekonomisë me politikat sociale të duhura, edukim e arsimim qytetar të individit²⁵ Ndërtimi i laboratorëve në shkolla, projekte në mbrojtje të mjedisit si « Dita e Tokës » « Të mbrojmë mjedisin », financuar nga komunitetet, organizma të qeverisë civile e ndërkombëtare ose vetë nxënësit, konkurse e debate mes shkollave të arsimit parauniversitar organizuar nga Junior Achivment, panaire shkollore etj.

Asambleja e Përgjithshme e OKB-së, më 25 shtator 2015, miratoi Agjendën 2030, e cila përcakton 17 Objektiva për Zhvillim të Qëndrueshëm. Agjenda 2030 për ZHQ, ofron një plan të përbashkët për paqen, prosperitetin për njerëzit, planetin tonë, tani dhe në të ardhmen. Në zemër të saj janë 17 OZHQ, të cilat janë një thirrje urgjente për veprim për vendet e zhvilluara, ato në zhvillim për një partneritet global në zbatimin e tyre²⁶

Në shtator të vitit 2015, Shqipëria miratoi Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm së bashku me të gjitha shtetet e tjera anëtare të Kombeve të Bashkuara. Ato (OZHQ-të), janë plani i krijuar për të trajtuar sfidat globale, për të arritur një të ardhme më të mirë. Objektivat kanë synimin kryesor për t'i dhënë fund varfërisë, përmirësojnë shëndetin, arsimin, zvogëlojnë pabarazinë dhe nxisin rritjen ekonomike.²⁷

192 shtete anëtare të Kombeve të Bashkuara, ndër to edhe Shqipëria në shtator 2015 kanë miratuar Programin 2030 për Zhvillim të Qëndrueshëm, i cili është një kornizë globale 15-vjeçare e përqendruar në 17 OZHQ me 169 synime mbi 230 tregues²⁸. Në këtë kuadër qeveria shqiptare është e angazhuar në vijimin e planeve dhe projekteve për t'i bërë realitet Objektivat për Zhvillim të Qëndrueshëm. Ato synojnë një botë pa varfëri, me arsim cilësor, mbulim shëndetësor universal, arritje të barazisë gjinore, fuqizim të grave dhe vajzave, një mjedis të qëndrueshëm duke menaxhuar sistemet e ujësjellëskanalizimeve, sigurimi i modeleve të qëndrueshme të konsumit, prodhimit, sigurimi i lidhjes me energji të përballueshme, të sigurt, të qëndrueshme, moderne, marrja e masave për të luftuar ndryshimin klimatik dhe efektin e tij²⁹. Ruajtja dhe përdorimi i qëndrueshëm i oqeanëve, deteve

²⁵ Albanian Education, “Ndikimi i teknologjisë arsimore në shkolla” Egzon Haxhiaj

²⁶ Bali Ewain, Yang-Wallentin 2020, Achieving sustainable development goals predicaments and strategies

²⁷ Durrës Active Center, UNDP Platforma e angazhimit të komuniteteve në Shqipëri 2022

²⁸ Aktualitet, Ani Bame Shkurt 2023 Zhvillimi qëndrueshëm, objektivat

²⁹ Kombet e Bashkuara Shqipëri “Puna jonë për objektivat e zhvillimit të qëndrueshëm”, “Si po mbështet OKB-ja OZHQ në Shqipëri Qershor 2025

dhe burimeve detare për zhvillimin e qëndrueshëm, mbrojtja, restaurimi dhe nxitja e përdorimit të qëndrueshëm të ekosistemeve tokësore, administrimi i qëndrueshëm i pyjeve, lufta kundër kthimit të hapësirave në shkretëtirë dhe ndalimi dhe kthimi pas i procesit të degradimit të tokës dhe ndalimi i humbjes së biodiversitetit³⁰.

Ne gjykimin tim disa (OZHQ) në fushën e mjedisit, synime prioritare për Shqipërinë³¹

OZHQ 4 - Arsimi 2030, i cili synon të “garantojë arsim cilësor gjithëpërfshirës dhe të barabartë, si dhe të krijojë, konsolidojë shanse për të mësuarit gjatë të gjithë jetës për këdo”.

OZH : Sigurimi e jetesës së shëndetshme, duke promovuar mirëqenien në të gjitha moshat

OBJEKTIVI -Deri në vitin 2030 të reduktohet numri i vdekjeve dhe sëmundjeve të shkaktuara nga ndotjet që vijnë nga kimikatet, ajri, uji ndotja e tokës.

OZHQ : Sigurimi i qasjes dhe menaxhimit të sigurtë i ujit dhe higjienës për të gjithë.

OBJEKTIVI - Deri në vitin 2030 ³², të arrihet qasja në kanalizime dhe higjienë të përshtatshme dhe të barabarta. Përmirësimi i cilësisë së ujit duke reduktuar ndotjen, përgjysmuar përqindjen e ujërave të zeza.

OZHQ 7 Sigurimi i qasjes në energji të përballueshme, të besueshme, të qëndrueshme dhe moderne për të gjithë OBJEKTIVI - Deri në vitin 2030, sigurohet qasje universale në shërbime energjetike të përballueshme, të rritet ndjeshëm pjesa e energjisë së rinovueshme në energjinë globale.

OZHQ 8 - Promovimi i rritjes ekonomike gjithëpërfshirëse dhe të qëndrueshme, punësimit dhe punës.

OBJEKTIVI - Arritja të larta të produktivitetit ekonomik përmes përmirësimit teknologjik dhe inovacionit, rritjen ekonomike ndaj degradimit të mjedisit, në përputhje me Kornizën 10-vjeçare të Programeve për Konsumin dhe Prodhimin e Qëndrueshëm

OZHQ 11- Bërja e qyteteve dhe vendbanimeve njerëzore gjithëpërfshirëse.

³⁰ Report TV Sociale Axhenda 2030 Ledina Jakimi - Mars 2023

³¹ The 17 Goals, Sustainable Development Goals UN Marre me 2022

³² United Nations 2017 Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017
Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable development

OBJEKTIVI - Deri në vitin 2030, reduktimi i ndjeshëm i numrit të vdekjeve, humbjet e drejtpërdrejta ekonomike në raport me produktin e brendshëm bruto, akses universal në hapësira të sigurta, të aksesueshme, të gjelbra.

Përfundime

Zhvillimi i qëndrueshëm është në gjendje të sigurojë “plotësimin e nevojave të gjeneratave të sotme pa prekur mundësinë e realizimit të nevojave të gjeneratave të ardhshme”.

Koncepti i qëndrueshmërisë, në këtë kuptim, lidhet me pajtueshmërinë midis zhvillimit të aktiviteteve ekonomike dhe ruajtjes së mjedisit³³. Mundësia e plotësimit të nevojave bazë sjell realizimin e zhvillimit ekonomik me objektiv kryesor respektin ndaj mjedisit, por në të njëjtën kohë bën të mundur që vendet më të pasura të përshtatin procese prodhimi dhe stile jete të pajtueshme me kapacitetin e biosferës në terma demografikë dhe ekonomikë me ritme të pajtueshme me ekosistemin në Shqipëri dhe më tej³⁴.

Nisur nga sa më sipër dhe nga statistikat e hartuara nga INSTAT mbi mjedisin, mendoj se ndikimi i teknologjisë në mjedisin arsimor për një zhvillim të qëndrueshëm shihet në³⁵:

- Ndryshimi në modelin e mësimdhënies dhe arsim në përgjithësi
- Procesi arsimor
- Ndryshimet në objektivat arsimore
- Ndryshimi në format pedagogjike
- Në përmbajtjen didaktike
- Ndryshimi në shpejtësinë e punës
- Roli i mësuesve dhe nxënësve, studentëve

Teknologjia ka transformuar mënyrën e mësimdhënies dhe të nxënësve. Duke transformuar procesin, ajo po transformon dhe rezultatin³⁶.

Përfshirja e teknologjive të reja në klasë ka ndryshuar mënyrën se si arsimi kuptohet tradicionalisht. Vite më parë, si mësuesi, ashtu edhe nxënësi duhej të ishin në të njëjtin vend personalisht, domethënë, ata duhej të ndërvepronin drejtpërdrejt.

³³ Ola Mitre, artikull Zhvillimi qëndrueshëm, Axxenda 20230 Janar 2023 Lajme SCAN TV

³⁴ Raporti i gjendjes së mjedisit nga Agjencia kombëtare e mjedisit 1999-2020

³⁵ Arsyet dhe rëndësia e përdorimit të teknologjisë në klasë, Portali shkollor ALBAS Udhëzime 2018

³⁶ Fouts, 2000

Mësuesi jepte te klasat e tij me mjeshtëri ndërsa studentët morën dhe abstraguan idetë e transmetuara nga mësuesi. Prandaj, është një model i karakterizuar nga sinkronizmi midis nxënësit, studentit dhe mësuesit, domethënë është e nevojshme që të dyja të përkojnë në kohë që mësimi në fjalë të jetë efektiv si dhe sot efektiviteti është prioriteti i mësimdhënies (Requerey, 2009).

Disa prej çështjeve kryesore që konstatohen referuar përdorimit të teknologjisë, për mendimin tim janë: teknologjitë e reja kanë bërë të mundur eliminimin e barrierave gjeografike, duke ndryshuar kështu modelin tradicional mësimdhënie-mësimnxënie. Ata gjithashtu kanë bërë të mundur përshtatjen e orareve dhe kalendarëve, duke lejuar që nxënësi, studenti të punojë me ritmin e tyre nga shtëpia³⁷. Kjo do të thotë, ai ka përmirësuar mësimdhënien duke krijuar një tjetër pjesëmarrje dinamike dhe më të madhe në procesin e të nxënit nga studentët.

Aktualisht një profesionist i mirë duhet të riaftësohet vazhdimisht, kështu që TIK favorizon trajnimin e vazhdueshëm duke ofruar mjete që lejojnë shfaqjen e fushave virtuale të të mësuarit ose përmes kurseve online ose në një mënyrë më informale. Përmbajtja e re arsimore e krijuar bëhet më interaktive, më tërheqëse dhe më e larmishme. Përveç kësaj, studentët, nxenesit madje mund të gjejnë informacion në lidhje me mësimin që po japin në klasë. Mësuesit kanë mundësinë të gjenerojnë përmbajtje arsimore sipas interesave ose nevojave që mund të kenë studentët e tyre.

Ndryshimi në shpejtësinë e punës

Në këndvështrimin tim, përdorimi me efikasitet i teknologjive të reja që mbështet procesin e të menduarit të nxënësit, rrit aftësinë e nxënësit për tu përqendruar në mësim, përmirëson të kuptuarit. Ky proces kërkon që mësuesit të pajisen me aftësitë e duhura teknologjike³⁸.

Roli i mësuesve dhe studentëve

Nisur nga sa me sipër, mendoj se futja e teknologjive të reja ka ndryshuar rolet që kanë luajtur mësuesit dhe nxënësit, studentët në klasë.

Si rezultat i këtij zbatimi të ri, mendoj se mësuesi lë figurën e tij tradicionale të folësit për t'u bërë një këshilltar, udhëzues dhe lehtësues i cili duhet

³⁷ Portali shkollor ALBAS udhëzim 2018 “Arsyet e përdorimit të teknologjisë në klasë, roli saj

³⁸ Avantazhet dhe disavantazhet e kompjuterit në edukim, Lunida Duraj Tetor 2024

të jetë në gjendje të njohë kapacitetin e studentëve të tij, për të vlerësuar burimet dhe materialet ekzistuese përveç krijimit të tij³⁹.

Ambienti që do të krijohet duhet të inkurajojë kritikën, motivimin për të mësuar, kuriozitetin, dialogun.

Ashtu si mësuesi, edhe studenti nuk është më thjesht një spektator në mësimdhënie. Kjo do të thotë, në këndvështrimin tim se do të mësojmë në një mënyrë më kritike dhe autonome, pasi që duhet të kërkon informacione dhe t'i përpunoni ato.

Avantazhet dhe disavantazhet e përdorimit të teknologjive të reja⁴⁰

Për mendimin tim, përdorimi i TIK në klasë u siguron qendrave, shkollave në përgjithësi një mori mundësish dhe përfitimesh pasi ato favorizojnë marrëdhëniet shoqërore, si dhe të mësuarit bashkëpunues dhe zhvillimin e aftësive të reja. Gjithashtu mënyra të reja për ndërtimin e njohurive dhe të komunikimit dhe arsyetimit.

Ato ndikojnë jo vetëm pozitivisht në qendra, por edhe në familje. Prandaj, TIK, në vend që të bëhet një arsye për mosmarrëveshje, duhet të jetë një hapësirë për pjesëmarrjen e familjes. Anëtarët e familjes mund të rrisin kanalin e tyre të komunikimit në mjedisin familjar duke folur për përdorimin e duhur dhe rreziqet që ekzistojnë me teknologjitë e reja (Moya, 2009).

Një nga arsyet kryesore të shqetësimit, si për arsimtarët ashtu edhe për familjen, është mundësia e sjelljeve të varësisë që mund të dëmtojnë zhvillimin e tyre personal dhe shoqëror, siç janë varësia kibernetike, sexting, pastrimi, humbja e komunikimit të vertete real, mbyllja në dhoma private e distancim prind-fëmijë.

Për mësuesit

Në këndvështrimin tim, një nga avantazhet do të ishte që mësuesit duhet të riaftësojnë, trajnohen vazhdimisht, pasi roli i tyre si këshilltar i njohurive nënkupton që ata duhet të dinë se si të zgjidhin problemet që mund të lindin me përdorimin e teknologjive të reja⁴¹. Përdorimi i platformës SMIP regjistrat elektronike apo

³⁹ Portali shkollor ALBAS 2019 Roli I mësuesit

⁴⁰ Avantazhet dhe disavantazhet e kompjuterit Elda Pernaska

⁴¹ Portali shkollor ALBAS 2020 "Mësuesi figura qendrore e shkollës"

Googleclassroom kanë efijencë mjedisore⁴². Përveç kësaj, sipas mendimit tim në shumë raste mësuesit janë shumë të ngarkuar me sasinë e detyrave të përfshira në përdorimin e TIK në klasë, kështu që në disa situata ata do të preferojnë të përdorin metodën klasike.

Më në fund, mendoj se përdorimi i TIK nuk është gjithçka dhe shumë herë na duket se ato mund të tejkalojnë eksperimentimin e vërtetë që arrihet në një laborator.⁴³

BIBLIOGRAFIA

1. Portali Shkollor ALBAS
2. Platforma digjitale SMI efikase për mësuesit dhe prindërit shkurt 2023, 2024
3. Udhëzime - Arsyet dhe rëndësia e përdorimit të teknologjisë në klasë 2019
4. Mësuesi figura qendrore e shkollës 2020
5. Roli mësuesit 2019
6. Arsyet dhe rëndësia e përdorimit të teknologjisë në klasë, Portali shkollor ALBAS Udhëzime 2018
7. Udhëzim 2018 - Arsyet e përdorimit të teknologjisë në klasë, roli i TIK
8. AIESEC Albania Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm
9. “Avantazhet dhe disavantazhet e kompjuterit” Elda Pernaska
10. Avantazhet dhe disavantazhet e kompjuterit në edukim, Lunida Duraj Tetor 2024
11. Ola Mitre, artikull, Zhvillimi qëndrueshem, Axxhenda 20230 Janar 2023 Lajme SCAN TV
12. Raporti i gjendjes së mjedisit nga Agjensia kombëtare e mjedisit 1999-2020
13. Report TV Sociale Axxhenda 2030 Ledina Jakimi - Mars 2023
14. Aktualitet, Ani Bame Shkurt 2023 Zhvillimi qëndrueshëm, objektivat
15. Durrës Active Center, UNDP “Platforma e angazhimit të komuniteteve në Shqipëri” 2022
16. Avantazhet dhe disavantazhet e kompjuterit në edukim” Lunida Duraj Tetor 2021

⁴² Portali shkollor MASSH Platforma digjitale SMIP efikase per mesuesit dhe prinderit shkurt 2023,2024

⁴³ Portali shkollor ALBAS udhëzime Arsyet dhe rëndësia e përdorimit të teknologjisë në klasë 219

17. Faqja zyrtare e UBT Deklaratë e Rektorit, zv. rektores të universitetit
18. “Avantazhet dhe disavantazhet e përdorimit të teknologjisë” Hatixhe Mustafa Shtator 2021
19. VOA, ECO Label lajme, artikulli shkurt 2010,2021
20. Kuadri i bashkëpunimit për zhvillim të qëndrueshëm 2022-2026 kap.3 Bashkëpunimi për përparësitë e vendit
21. Kuadri i bashkëpunimit për zhvillim të qëndrueshëm 2022-2025, Korrik 2021 kap.2 “Përparimi drejt axhendës së vitit 2030”
22. Drejtoria e përgjithshme e stadartizimit dps.gov.al - Çfarë është zhvillimi qëndrueshëm
23. ISO 37101 përcaktimi objektivave
24. Kuadri i zhvillimit të qëndrueshëm 2022-2026 botuar në 2021 Deklarata e Angazhimit
25. AIESEC Albania Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm
26. Ekipi kombëtar i KB në Shqipëri – Roli teknologjisë dhe novacionit në procesin e integritit të Shqipërisë në BE
27. Faqja e iformimit të ekipit kombëtar te KB në Shqipëri
28. Ekologji.com Etika mjedisore
29. INSTAT - SDG Agenda 2030 miratuar nga Asambleja e përgjithshme e OKB-së në 2015
30. OKB Kombet e Bashkuara “Objektivat për zhvillim të qëndrueshëm” Raporti i progresit vjetor2024
31. Raporti I progresit vjetor OKB
32. Drejtoria e Shërbimeve Sociale Strehimit dhe Shëndetit Publik Shkodër Mars 2020 “Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm”
33. Ligji nr. 6360 Parimet e etikës ekologjike
34. Fouts, 2000
35. Moya 2009
36. Albanian Education, Ndikimi i teknologjisë arsimore në shkolla Egzon Haxhiaj
37. Bali Ewain, Yang-Wallentin 2020, Achieving sustainable development goals predicaments and strategies
38. The 17 Goals, Sustainable Development Goals UN Marre me 2022
39. United Nations 2017 Resolution adopted by the General Assembly on 6 july 2017 Work of the Statistical Commision pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable development
40. Schleicher, Judith 2018 will te sustainable Development Goals address the links between poverty and the natural environment
41. Sustainable Development Goals – United Nation Development Group Article 2015 Mission statement A shared blueprint for peace and

- prosperity for people and the planet, now and into the future, Antonio Guterres appointed 17 SDG advocates in Global Goal Week
42. Revista Fil Philophysis Phil Environmental Universiteti i Orionit ne Amerikë
 43. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stocholm Declaration) 1972
 44. Programme of Action on the Establishment of New Economic Order 1974
 45. United Nation GA Resolution International Development Strategy 1980
 46. United Nation Conference on Environment and Development Agenda 21 Earth Summit 1992
 47. World Summit for Social Development Copenhagen 1995
 48. Konventa në kuadër të OKB-së për Ndryshime klimatike 1994
 49. Ligji nr.75\2016 Për ratifikimin e marrëveshjes së Parisit
 50. Ligji nr.1555\2020 Për ndryshimet klimatike
 51. Kombet e Bashkuara Shqipëri “Puna jonë për objektivat e zhvillimit të qëndrueshëm”, “Si po mbështet OKB-ja OZHQ në Shqipëri Qershor 2025

ROLI I INVESTIMEVE TË HUAJA DIREKTE (IHD) NË RRITJEN EKONOMIKE TË SHQIPËRISË (2010–2024)

Doc.Dr. Gazmend Beshi,

Universiteti Ndërkombëtar i Strugës g.beshi@eust.edu.mk

Abstrakt

Ky punim shqyrton ndikimin e Investimeve të Huaja Direkte (IHD) në rritjen ekonomike të Shqipërisë gjatë periudhës 2010–2024. Duke analizuar të dhëna vjetore për IHD dhe PBB dhe duke përdorur modele ekonometrike regresioni linear, studimi konstaton një lidhje të fortë pozitive ndërmjet investimeve të huaja dhe rritjes së Prodhimit të Brendshëm Bruto (PBB). Rezultatet tregojnë se për çdo rritje me 100 milion euro në IHD, PBB rritet mesatarisht me rreth 870 milion euro.

Ndikimi i IHD është më i ndjeshëm në sektorët e energjisë, telekomunikacionit, turizmit dhe ndërtimit. Sektorët bujqësor dhe përpunues kanë marrë më pak vëmendje investuese për shkak të sfidave strukturore. Krahasuar me vendet e rajonit si Serbia dhe Maqedonia e Veriut, Shqipëria paraqet përmirësime, por ende ngelet prapa në terma të IHD për frymë dhe në efikasitetin e përdorimit të tij.

Punimi sugjeron politika konkrete për rritjen e konkurrueshmërisë: përmirësimi i klimës së biznesit, ulja e burokracisë, garantimi i të drejtave të pronës dhe promovimi i investimeve në zona të varfra dhe sektorë me potencial. Kontributi shkencor i punimit qëndron në analizën afatgjatë, qasjen krahasuese dhe ndarjen sektoriale të ndikimit.

Fjalë kyçe: *Investime të huaja direkte, rritje ekonomike, Shqipëri, PBB, analizë ekonometrike, krahasim rajonal.*

Hyrje

Në Shqipëri, rritja e IHD-së pas vitit 2010 është ndikuar nga faktorë të shumtë përfshirë përmirësimin e klimës së biznesit, anëtarësimin në NATO

dhe marrëdhëniet gjithnjë në zgjerim me Bashkimin Evropian. Ky interes në rritje nga investorët ndërkombëtarë është reflektuar në sektorët si energjetika (p.sh. TAP), telekomunikacioni dhe ndërtimi i infrastrukturës. Megjithatë, dinamika e IHD-së në Shqipëri është e lidhur ngushtë edhe me zhvillimet rajonale dhe globale, përfshirë krizën e borxhit në Eurozonë, pandeminë COVID-19 dhe konfliktet në Ukrainë.

Investimet e huaja direkte (IHD) janë një komponent kyç në zhvillimin ekonomik të vendeve në zhvillim. Për Shqipërinë, që nga vitet 2000, IHD ka qenë një burim i rëndësishëm kapitali për sektorët strategjikë si energjia, telekomunikacioni, industria nxjerrëse dhe ndërtimi. Ky punim shqyrton rolin e IHD në zhvillimin ekonomik të vendit, duke analizuar të dhënat për periudhën 2010–2024 dhe duke përdorur metoda të analizës ekonometrike për të matur ndikimin e tyre në PBB.

Rishikim Literature

Përveç teorive klasike, në literaturën bashkëkohore theksohet edhe koncepti i “absorptive capacity”, pra aftësisë së një ekonomie për të përthithur dhe përdorur në mënyrë efektive kapitalin e huaj. Shqipëria, me një strukturë ekonomike të fragmentuar dhe varësi nga sektori informal, ka përballuar sfida të dukshme në këtë drejtim. Autorë si Alfaro et al. (2004) theksojnë se ndikimi pozitiv i IHD-së realizohet vetëm në mjedise ku ka institucione të forta dhe tregje financiare të zhvilluara, një kusht që shpesh mungon në vendet në tranzicion si Shqipëria.

Teoritë neoklasike dhe teoritë endogjene të rritjes ekonomike argumentojnë se IHD kontribuon në rritjen ekonomike përmes transferimit të teknologjisë, përmirësimit të produktivitetit dhe krijimit të vendeve të punës. Disa studime empirike si Borensztein et al. (1998) kanë treguar se ndikimi i IHD në PBB varet nga niveli i kapitalit njerëzor dhe mjedisi institucional. Në rajonin e Ballkanit, raportet e FMN dhe Bankës Botërore theksojnë se IHD ka luajtur një rol të rëndësishëm në zhvillimin e infrastrukturës dhe industrisë.

3. Metodologjia.

Për të matur ndikimin e IHD në rritjen ekonomike të Shqipërisë, u përdorën të dhëna vjetore për periudhën 2010–2024 të mbledhura nga INSTAT, Banka e Shqipërisë dhe FMN. Analiza u bazua në qasje kuantitative me përdorim të metodës së regresionit linear të thjeshtë, por gjithashtu u konsideruan edhe forma të përparuara të analizës ekonometrike për të vlerësuar ndjeshmërinë e rezultateve.

Fillimisht, u realizua një analizë deskriptive e ecurisë së IHD dhe PBB-së, duke përdorur grafikë dhe tabela për të identifikuar trendet dhe anomali të mundshme. Më pas, u testuan vlerat e stacionaritetit të serive kohore përmes testit Augmented Dickey-Fuller (ADF), me qëllim përjashtimin e problemeve të falsifikimit të regresionit (spurious regression).

Regresioni bazë kishte formën:

$$\text{PBB-}t = \alpha + \beta * \text{IHD-}t + \varepsilon\text{-}t$$

ku:

PBB- t : Prodhimi i Brendshëm Bruto në vitin t

IHD- t : Investimet e Huaja Direkte në vitin t

ε - t : termi i gabimit

Përveç modelit linear, u testua edhe modeli me kthim logaritmik për të vlerësuar elasticitetin relativ të ndryshimeve:

$$\ln(\text{PBB-}t) = \alpha + \beta * \ln(\text{IHD-}t) + \varepsilon\text{-}t$$

Janë aplikuar teste për heteroskedasticitet (White test), autokorelacion (Durbin-Watson) dhe normalitet të mbetjeve (Jarque-Bera), për të garantuar validitetin e modelit dhe për të evituar shkeljet e supozimeve të regresionit klasik.

Analiza u realizua në software statistikor Stata 17, duke përdorur komandat “reg”, “estat hettest”, “dfuller”, “predict”, “estat ic”, etj. Modeli përfundimtar u zgjodh bazuar në kriteret AIC/BIC dhe fuqinë shpjeguese (R^2).

Të dhënat e përdorura në këtë studim janë marrë nga burime zyrtare dhe të besueshme si INSTAT, Banka e Shqipërisë, FMN dhe Eurostat. Ato përfshijnë seritë kohore për Investimet e Huaja Direkte (IHD) në milionë euro dhe Prodhimin e Brendshëm Bruto (PBB) në miliardë euro për periudhën 2010–2024.

Të dhënat për IHD përfshijnë investimet neto që vijnë nga kompani të huaja dhe individë në sektorë të ndryshëm të ekonomisë shqiptare. Ndërkohë, të dhënat për PBB përfaqësojnë vlerën totale të mallrave dhe shërbimeve të prodhuara në Shqipëri gjatë secilit vit.

Një analizë grafike është realizuar për të identifikuar lidhjet vizuale ndërmjet ecurisë së IHD-së dhe rritjes së PBB-së në kohë. Grafiku vijues tregon një rritje të përgjithshme në të dy treguesit, megjithëse me luhatje të dukshme gjatë viteve të krizave globale, si pandemia COVID-19 (2020) dhe efektet gjeopolitike pas vitit 2022.

Grafiku gjithashtu pasqyron momente të rëndësishme si:

Rritja e ndjeshme e IHD-së në vitin 2016, kur nisi ndërtimi i TAP.

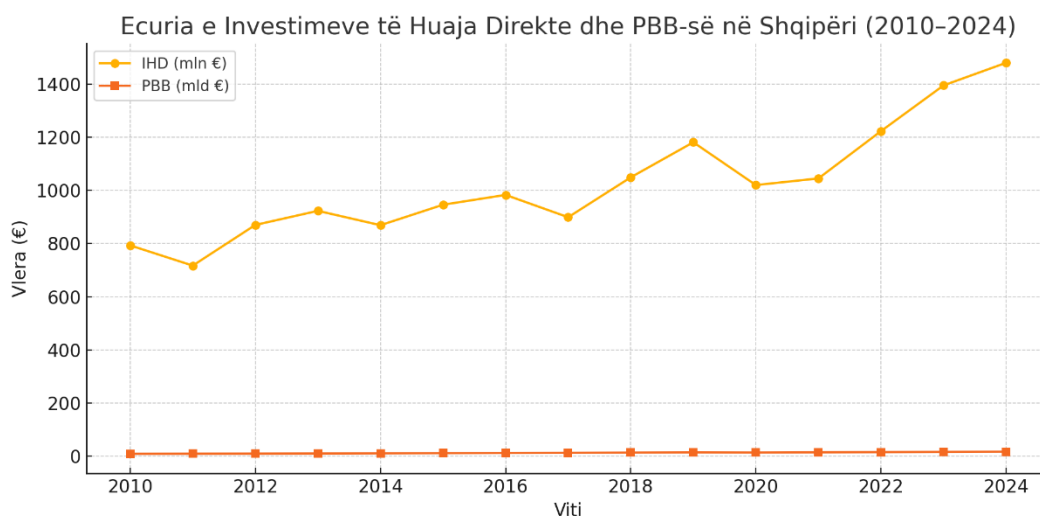
Ulja e përkohshme në vitin 2020 për shkak të goditjes globale ekonomike nga pandemia.

Rimëkëmbja progresive në vitet 2022–2024, sidomos në sektorët e energjisë së rinovueshme dhe turizmit.

Korelacioni vizual i të dhënave është i qartë dhe sugjeron një lidhje pozitive ndërmjet IHD dhe PBB. Kjo lidhje do të vërtetohet më tej përmes analizës ekonometrike.

Të dhënat janë organizuar në një tabelë dhe janë përpunuar me funksione statistikore për të llogaritur tendencën, variancën dhe normat mesatare të rritjes. Vlera mesatare e IHD-së gjatë periudhës ka qenë rreth 1050 milionë €, ndërsa PBB mesatare ka qenë rreth 14.5 miliardë €. Këto tregues përbejnë bazën për interpretimet në seksionin vijues.

Tabela dhe grafiku më poshtë paraqesin të dhënat për IHD dhe PBB në Shqipëri gjatë viteve 2010–2024. Nga analiza grafike vërehet një tendencë e qartë pozitive ndërmjet rritjes së investimeve dhe rritjes së PBB-së. Grafiku

vizualizon këtë lidhje.

Figura 1. Ecuria e Investimeve të Huaja Direkte dhe PBB-së në Shqipëri (2010–2024)

5. Rezultatet Ekonometrike

Pas përpunimit të të dhënave me metodën e regresionit linear të thjeshtë, modeli rezultoi i vlefshëm dhe me ndërlidhje të fortë midis Investimeve të Huaja Direkte (IHD) dhe Prodhimit të Brendshëm Bruto (PBB). Koeficienti i regresionit $\beta = 0.0087$ rezultoi statistikisht i rëndësishëm në nivelin 5% ($p < 0.05$), duke sugjeruar se:

Për çdo rritje prej 100 milion € në IHD, PBB pritet të rritet me rreth 870 milion € (në vlerë nominale). $R^2 = 0.87$ tregon se 87% e variacionit në PBB shpjegohet nga luhajtjet në IHD, çka dëshmon për një forcë të konsiderueshme shpjeguese të modelit. Modeli u testua edhe për forma jo-lineare përmes kthimit logaritmik, i cili rezultoi me një koeficient $\beta \approx 0.61$ dhe $p < 0.01$, duke konfirmuar elasticitet

të lartë të PBB-së ndaj ndryshimeve në IHD.

Rezultatet e testit ADF konfirmuan se seritë kohore janë të stacionarizuara pas diferencimit të parë, duke shmangur rrezikun e regresionit fals. Mbetjet e modelit u testuan për heteroskedasticitet përmes testit White dhe për autokorelacion përmes testit Durbin-Watson, të cilët nuk dhanë sinjale për shkelje të supozimeve themelore.

Testet shtesë për normalitet (Jarque-Bera) treguan shpërndarje normale të mbetjeve, duke përforcuar besueshmërinë e modelit.

Përzgjedhja e modelit përfundimtar u bazua në krahasimin e kriterëve Akaike (AIC) dhe Bayesiane (BIC), ku modeli log-linear dha vlerat më të ulëta, duke u konsideruar më efektiv për interpretim ekonomik. Këto rezultate sugjerojnë se IHD është një nxitës i rëndësishëm i rritjes ekonomike në Shqipëri dhe ndërhyrjet politike për të rritur vëllimin dhe cilësinë e tyre kanë bazë empirike të fortë.

6.Diskutim

Rezultatet e punimit tregojnë qartë një ndikim të rëndësishëm dhe të qëndrueshëm të Investimeve të Huaja Direkte (IHD) në rritjen ekonomike të Shqipërisë gjatë periudhës 2010–2024. Ky efekt është jo vetëm i dukshëm në analiza statistikore dhe grafikore, por është edhe i mbështetur nga evidenca ekonometrike solide.

Diskutimi i rezultateve duhet të fokusohet në dy drejtime:

- (1) ndikimi i përgjithshëm makroekonomik i IHD.
- (2) kufizimet strukturore që mund të pengojnë përfitimin maksimal nga këto investime.

Në aspektin makroekonomik, IHD ka funksionuar si katalizator i rritjes, duke nxitur ndërtimin e infrastrukturës, shtimin e teknologjisë, krijimin e vendeve të reja të punës dhe rritjen e konkurrueshmërisë së tregut vendas. Ajo ka kontribuar në rritjen e kërkesës agregate dhe ka ndihmuar në rritjen e konsumit përmes efektit të të ardhurave. Gjithashtu, në sektorë si

energjia dhe telekomunikacioni, investimet e huaja kanë sjellë përmirësime të dukshme në efikasitet dhe aksesin në shërbime cilësore.

Megjithatë, Shqipëria përballlet me sfida të konsiderueshme për të maksimizuar përfitimin nga IHD. Përqendrimi i investimeve në disa sektorë dhe rajone të kufizuara ka krijuar pabarazi zhvillimi. Mungesa e kapaciteteve absorbuuese, si në fuqinë punëtore të kualifikuar, ashtu edhe në infrastrukturën institucionale, e pengon ekonominë që të përfitojë plotësisht nga kapitali i huaj.

Gjithashtu, ekziston një rrezik i varësisë nga investimet në forma që nuk krijojnë vlerë të shtuar afatgjatë, siç është ndërtimi rezidencial ose investime që nuk përfshijnë transferim teknologjie. Për këtë arsye, është e rëndësishme të orientohen politikat drejt investimeve produktive, të qëndrueshme dhe me ndikim të lartë social.

Në nivel institucional, transparenca, sundimi i ligjit dhe siguria ligjore mbeten sfida kyçe për të rritur besueshmërinë e Shqipërisë si destinacion investimi. Ndërhyrjet politike, ndryshimet e shpeshta ligjore dhe burokracia e ngarkuar janë faktorë që shpesh dëmtojnë perceptimin e investitorëve të huaj.

Në mënyrë përmbledhëse, ndonëse roli i IHD në rritjen ekonomike të Shqipërisë është i padiskutueshëm, qëndrueshmëria dhe ndikimi i saj afatgjatë varen nga kapaciteti i shtetit për të reformuar ambientin rregullator dhe për të orientuar investimet drejt sektorëve strategjikë që krijojnë vlerë reale dhe afatgjatë për ekonominë dhe shoqërinë.

7. Ndikimi Sektorial i IHD në Shqipëri

Investimet e Huaja Direkte (IHD) kanë ndikuar në mënyra të ndryshme në sektorët ekonomikë të Shqipërisë. Shpërndarja sektoriale e IHD-së ofron një pamje të qartë mbi prioritetet e investitorëve të huaj dhe sfidat strukturore të ekonomisë shqiptare.

Sektori i energjisë është një nga përfituesit më të mëdhenj të IHD-së, veçanërisht pas fillimit të ndërtimit të gazsjellësit TAP (Trans Adriatic Pipeline). Ky projekt jo vetëm që ka sjellë investime direkte në infrastrukturë, por ka nxitur edhe zhvillimin e nënsektorëve ndihmës si

ndërtimi dhe logjistika. Po ashtu, investimet në energjinë e rinovueshme, si hidrocentralet dhe impiantet diellore, kanë njohur rritje të ndjeshme pas vitit 2018.

Telekomunikacioni përfaqëson një tjetër sektor me përqendrim të lartë të IHD-së. Futja e operatorëve të huaj ka çuar në përmirësimin e infrastrukturës digjitale dhe në zgjerimin e shërbimeve të internetit dhe komunikimit në mbarë vendin. Rritja e konkurrencës ka ulur kostot për konsumatorët dhe ka nxitur risi në treg.

Sektori i ndërtimit dhe pasurive të paluajtshme ka përthithur gjithashtu një pjesë të rëndësishme të investimeve, veçanërisht në Tiranë dhe zonat bregdetare si Vlora dhe Saranda. Megjithëse ky sektor kontribuon në rritjen e PBB-së në afat të shkurtër, ai nuk garanton domosdoshmërisht zhvillim të qëndrueshëm afatgjatë, për shkak të mungesës së përfshirjes teknologjike dhe krijimit të vlerës së shtuar të lartë.

Turizmi, sidomos pas vitit 2016, ka filluar të tërheqë investime serioze të huaja në ndërtimin e resorteve, hoteleve dhe strukturave shërbyese në zonat bregdetare dhe alpine. Ky sektor ka potencial për zhvillim të qëndrueshëm, duke krijuar vende pune, përmirësuar infrastrukturën dhe promovuar eksportin e shërbimeve turistike.

Në kontrast, **bujqësia dhe industria përpunuese** kanë përthithur nivele të ulëta të IHD-së. Arsyet përfshijnë fragmentimin e pronësisë së tokës, mungesën e infrastrukturës moderne, dhe një kuadër institucional jo të favorshëm për investitorët. Megjithatë, këta sektorë përfaqësojnë potencial të madh për rritje ekonomike dhe përhapje më të drejtë të përfitimeve të investimeve në zonat rurale.

Në përmbledhje, ndikimi sektorial i IHD-së në Shqipëri tregon përqendrim të lartë në disa sektorë dhe rajone. Diversifikimi i destinacioneve të investimit dhe mbështetja e sektorëve me potencial të pashfrytëzuar duhet të jenë prioritetë strategjike për politikëbërësit shqiptarë.

8. Krahësim Rajonal: Shqipëri, Maqedoni e Veriut dhe Serbi.

Në kuadër të krahasimit rajonal, është e rëndësishme të analizojmë ecurinë e IHD-së në Maqedoninë e Veriut dhe Serbi, si dy ekonomi me struktura të krahasueshme me Shqipërinë.

Maqedonia e Veriut ka tërhequr një numër të konsiderueshëm investimesh përmes krijimit të Zonave të Lira Ekonomike (TIDZ), ku ofrohen lehtësira fiskale dhe infrastrukturore për investitorët e huaj. Sektori i automobilitave dhe përpunimit të komponentëve elektronikë ka qenë dominues në investimet e huaja. Politikat e qëndrueshme dhe mbështetja e Bankës Botërore kanë kontribuar në këtë sukses.

Serbia është një ndër vendet më të suksesshme në rajon për sa i përket tërheqjes së IHD-së. Me mbi 4 miliardë euro investime të reja në vitin 2023, Serbia ka përfituar nga marrëveshjet dypalëshe me BE-në, Kinën dhe Rusinë. Sektorët dominues janë automobilat, energjia dhe teknologjia e informacionit.

Në krahasim, **Shqipëria** ka përfituar më pak IHD për frymë* sesa fqinjët e saj, edhe pse ka treguar stabilitet makroekonomik. Sfidat kryesore mbeten fragmentimi institucional, infrastruktura e kufizuar dhe burokracia. Për të përmirësuar pozitën rajonale, rekomandohet forcimi i shtetit ligjor, rritja e kapaciteteve absorbuese dhe strategji të personalizuar për promovimin e investimeve në sektorët me potencial.

Ky krahasim ndihmon në vendosjen e objektivave realiste dhe të matshme për Shqipërinë në raport me praktikën më të mira të rajonit.

9. Kontributi Origjinal i Studimit.

Ky punim sjell disa elementë origjinalë në literaturën ekzistuese:

Përdor një seri kohore 15-vjeçare për të matur ndikimin afatgjatë të IHD-së në PBB.

Aplikon një qasje ekonometrike me theks në format lineare dhe jo-lineare të lidhjes.

Përfshin krahasim rajonal dhe analizë sektoriale të detajuar.

Këto elementë e bëjnë këtë studim të vlefshëm për vendimmarrësit politikë dhe për studiuesit e zhvillimit ekonomik.

10. Përfundime dhe Rekomandime.

IHD ka ndikuar pozitivisht në rritjen ekonomike të Shqipërisë gjatë periudhës së analizuar.

Politikat duhet të orientohen drejt tërheqjes së investimeve me vlerë të shtuar të lartë.

Duhet përmirësuar transparencja, ulja e burokracisë dhe garantimi i të drejtave të pronës.

Rekomandohet diversifikimi i sektorëve për të shmangur mbivendosjen në industri të veçanta.

Referenca.

1. Borensztein, E., De Gregorio, J., & Lee, J-W. (1998). How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth? *Journal of International Economics*.
2. INSTAT, Banka e Shqipërisë, FMN. Raportet Statistike (2010–2024).
3. UNCTAD. World Investment Reports.
4. World Bank (2023). Western Balkans Economic Report.

SEKTORËT EKONOMIK NË SHQIPËRI DHE KONTRIBUTI I TYRE NË PRODHIMIN E BRENDSHËM BRUTO (PBB)

MSc. Klajdi Aliaj

klajdialiaj00@gmail.com

Abstrakt

Ky punim synon të analizojë rolin dhe kontributin e sektorëve kryesorë ekonomik në Prodhimin e Brendshëm Bruto (PBB), në vecanti duke fokusuar turizmin, ndërtimin, agrikulturën, pyjet dhe peshkimin. Sfidat dhe mundësit për secalin sektor nuk janë të pakta, me të cilat Shqipëria po përballet, po pavarësisht kësaj, ato përbëjnë një pjesë thelbësore të strukturës ekonomike të vendit.

Turizmi ka shënuar rritje të ndjeshme gjatë viteve të fundit, duke u kthyer në një burim të rëndësishëm të të ardhurave kombëtare dhe nxitës i zhvillimit rajonal. Turizmi tashmë është kthyer në një nga fushat e rëndësishme për të gjeneruar të ardhura në ekonomin e vendit.

Spektori i ndërtimit, i lidhur ngushtë me investimet publike dhe private, ka ndikuar ndjeshëm në punësim dhe rritje ekonomike. Nga ana tjetër, agrikultura, si një nga sektoret më tradicionalë, mbetet një bazë e rëndësishme për sigurinë ushqimore dhe punësimin në zonat rurale, pavarësisht sfidave të modernizimit. Spektori i pyjeve dhe ai i peshkimit kanë një ndikim të moderuar në PBB, por gjithësesi mbeten thelbësorë për zhvillimin dhe ruajtjen e bimëve.

Punimi ka në përmbajtje të dhëna statistikore nga institucionet kombëtare, si dhe në literaturën ekonomike, për të ofruar një pasqyrë të qartë të ndikimit të këtyre sektorëve në zhvillimin ekonomik të Shqipërisë dhe për të identifikuar mundësitë për përmirësim dhe rritje të qëndrueshme.

Fjalë kyce: *Ekonomi, shërbime, PBB (prodhimi i brendshëm bruto), zhvillim, ndikim,*

HYRJA

Ekonomia e Shqipërisë ka kaluar nëpërmjet një procesi të tranzicionit nga një ekonomi e centralizuar në një ekonomi të bazuar mbi parimet e tregut të lirë .Shqipëria është një vend I cili bënë pjesë në vendet e industrializuara me të ardhura

mesatare – të larta si dhe anëtare e Organizatës së Traktatit të Atlantikut të Veriut (NATO) Organizata Botërore e Tregëtis (OBT) Organizatës për Siguri e Bashkëpunim në Evropë (OSBE) dhe Organizata për Bashkëpunimin Ekonomik në Detin e Zi (BSEC) .Hapja e grupkapitujve , ecja përpara në procesin e integritetit në Bashkimin Evropian si dhe plani I rritjes së Ballkanit Perëndimor hapin një perspektivë për vendin , të cilën nëse do të jetë në gjëndje ta shfrytëzoj do të ndikojë në përshpëjtimin e rritjes ekonomike si dhe kalimin nga një ekonomi me zhvillim të paqëndrueshëm në një ekonomi me qëndrueshmëri dhe potencial zhvillimor .

Ekonomia shqipëtare ka një aftësi shumë të rëndësishme sic është ajo e elasticitetit ndaj goditjeve të ndryshme dhe aftësia që kanë sektorët ekonomik për tu rimëkëmbur gjë të cilën e pamë dhe gjatë krizave të periudhave të ndryshme si ; tërmeti 2019-së , pandemia 2020-2021 e kriza e cmimeve në 2022-2023 .

Sipas një renditje të sektorëve ekonomik të vendit , renditje e cila konsiston në të dhënat e viteve të fundit (pasi gjatë periudhave të ndryshme kemi pasur renditje të ndryshme të sektorëve ekonomit) janë :

Sektori i shërbimeve : mbi 50 % të PBB, perfshin : tregëtin , turizmin , transportin , bankat dhe shërbimet financiare

Sektori i industrisë : 30 % të PBB,perfshin : ndërtimin,energjin elektrike , minierat si dhe industrinë përpunuese .

Sektori i bujqësor : 15-20 % të PBB , buqesi , blektori , peshkim

METODOLOGJIA E STUDIMIT

Për përpilimin dhe strukturimin e këtij punimi janë përdorur dy teknika (metoda) studimi sic janë :

Metoda statistikore : metodë e cila ndërtohet nëpërmjet marrjes e analizimit të të dhënave statistikore të përfuara nga studimi i faktorëve ndikues në sektorët përkatës në periudha të ndryshme kohore

Metoda analitike : metodë e cila konsistonë në grumbullimin e të dhënave dhe fakteve te publikuara nga institucionet përkatëse .

Nëpërmjet koncentrimin e ndërthurjes së metodave statistikore e analitike është mundësuar në mënyrë të përmbledhur pasqyrimi i gjëndjes së skëtorëve më ndikues në ekonomin e vendit .

Sektori i turizmit ne Shqipëri

Sektori i turizmit ne Shqipëri ka njohur nje rritje te ndjeshme gjatë viteve të fundit duke e shëndrruar këtë sektorë në sektorin me ndikimin me te madhe dhe kontributorin kryesore ne ekonominë e vendit .

Potenciali natyror dhe kulturor

Vendi ynë është i pasur me një larmishmëri te madhe të burimeve natyrore si dhe trazhgimive kulturore të cilat tërheqin një numër të konsidrueshem turistësh sic janë :

Bregdeti Adriatik dhe Jon : te cilat ofrojnë një vijë të gjatë bregdetare nga Velipoja e deri në Ksamil me plazhe te formimeve te ndryshme

Alpet Shqiptare : turizmi malor gjithashtu ka njohur rritje falë bukurive malore qe ofron vendi si dhe investimeve ne keto rajonë

Trashegimia kulturore : Qytete historike si Berati e Gjirokastra të cilat jane të mbrojtura nga UNESCO ofrojnë trashegimi të pasur kulturore duke paraqitur një pjesë të identitetit Shqiptarë .

Kuzhina tradicionale e mikpritja: janë gjithashtu faktorë të rëndësishëm në tërheqjen e turisteve të huaj .

Sipas te dhënave të fundit Shqiperia ka shënuar një rritje të konsiderueshme të numrit te turisteve duke kaluar shifrën e 10 milionëve gjatë vitit të fundit duke ndikuar kështu dhe në rritjen e investimeve në këtë sektorë si në hoteleri , bujtina , resorte etj.

POTENCIALI EKONOMIK I TURIZMIT NE SHQIPERI

Turizmi është nga sektorët me potencialin me te madhë te zhvillimit ekonomik ne shqipëri . Ai kontribuon ndjeshëm në rritjen ekonomike , hapjen e vendeve te punes , zhvillimin e zonave rurale dhe përmirësimin e bilancit tregëtar përmes të ardhurave nga vizitorët e huaj .

Për të parë rëndësin e ndikimit në ekonomi mjaftonë të vëzhgojmë një paraqitje përgjithësuese të faktorëve kryesore që tregojnë rritjen e këtij sektori sic është **PBB (prodhimi I brendshem bruto)**: Turizmi kontribuon me rreth **50-55%** të PBB duke përfshirë efektet direkte e indirekte duke u renditur si një nga sektorët më të rëndësishëm të ekonomisë

Punesimi , mbi **90 mijë** vende pune lidhen direkt me turizmin ndërsa pjesërishtë kjo shifër shkon edhe më shumë pasi ka dhe shumë aktivitete të tjera të cilat ndikojnë indirekt në këtë sektor .

Të ardhurat nga turistët e huaj : në vitin 2023 Shqipëria përfitojë mbi 3.3 miliarde euro nga turizmi ndërkombëtar një rritje me afro **30%** krahasuar me vitin 2022 .

Mundesit për rritjen e zhvillimin e turizmit

Rritja e investimeve private e publike të cilat lidhen me investimet e huaja të cilat po rriten gradualisht në këtë sektor nëpërmjet projekteve të mëdha të cilat janë joshur dhe nga lehtësirat fiskale të aplikuara nga qeveria .Një tjetër faktor i cili ndikon në zhvillimin e turizmit është edhe infrastruktura rrugore e jo vetëm e cila jep mundësi si dhe ofron aksesë për shfrytëzimin e zonave me potencial turistik .

Sektori i ndërtimit dhe pasurive të paluajtëshme në Shqipëri

Sektori i ndërtimit dhe pasurive të paluajtëshme në Shqipëri është ndër më dinamikët dhe me ndikimin më të madhë në Shqipëri . Ai përbën një shtyllë të rëndësishme të rritjes ekonomike , punësimit dhe tërheqjes së investimeve por është gjithashtu një sektor i cili përballë me sfida të mëdha sic janë : mungesa e planifikimit urban , spekulimi mbi cmimet si dhe informaliteti .

Kontributi në ekonomi

Kontributi në PBB : sektori i ndërtimit kontribuon me rreth **30- 35 %** të PBB në Shqipëri , aktualisht në sektorë janë të punësuar rreth 12 mijë punonjës të cilët përfshijnë fusha si ndërtimi , arkitektur , tregëti në pasuri të paluajtëshme , inxhinjeri etj .

Tregu i pasurive të paluajtëshme

Tregu i pasurive të paluajtëshme në shqipëri ka një disnivel për sa i përket shpërhapjes së këtij aktivitetit , Tirana është tregu më aktiv dhe me zhvillimin më të madhë sidomos në zona specifike . Ndërtimet e reja shpeshherë fillojnë nga 1000 euro/m² deri në 3000 + euro / m² në zonat premium .

Më pas renditen qytetet bregdetare si Vlora , Durrës , Sarand ku ndeshemi me një kërkesë në rritje të investimeve për apartamente . Specifike e këtyre rajoneve

është se mbi 60 % e investorëve janë të huaj kryesishtë polakë , gjermanë , çekë e italian të cilët e shohin si një investim të duhur rivierën Shqiptare .

Sektori i ndërtimit në Shqipëri

Gjatë dekadës së fundit sektori i ndërtimit është kthyer në një nga sektorët me ndikimin më të madhë në ekonomin shqiptare vecanerisht në kryeqytet e cila renditet në vendin e parë për sa I përket intesitetit të ndërtimeve si dhe në qytetet bregdetare të cilat po përjetojnë rritje graduale .

Pjesën më të madhe të ndërtimeve në rang kombëtar e zënë investimet private të cilat përfshijnë investime në banesa , hotele , qënda tregëtare si dhe objekte turistike .

Gjatë viteve të fundit është vënë re një përqëndrim në ndërtimin e rezidencave luksoze si dhe apartamenteve të klasës së mesme e të lartë vecanerisht në zonat urbane si dhe në vendet turistike

Llojet kryesore të ndërtimit

Ndërtime banimi ; pjesa më e madhe e aktivitetit fokusohet në ndërtimin e apartamenteve

Objekte tregëtare dhe zyra ; vecanerisht në Tiranë po ndërtohen shumë qendra biznesi si dhe kulla moderne

Infrastruktura publike ; shteti si menaxhues i fondeve publike ka investuar në ndërtimin e objekteve e veprave publike sic mund të jenë ; shkolla , spitale , rrugë , ura etj në bashkëpunim me institucionet financiare europiane si BERZH , FMN e BB

Sektori i pasurive të paluajtshme në Shqipëri

Sektori i pasurive të paluajtshme në Shqipëri është një nga sektorët me dinamikën dhe ndikimin më të madhë në ekonomin Shqiptare sidomos pas viteve 2000 . Ky sektor lidhet ngushtë me ndërtimin, turizmin si dhe investimet e huaja .

Tregu i banesave dhe apartamenteve

Me rritjen me ritme të larta të kërkesës nga shqiptarët të cilët jetojnë jashtë vendit si dhe të investorëve të huaj ky treg ka pësuar një zhvillim të ndjeshëm periudhën e fundit duke e renditur një nga sektorët me aktivitetin më të lartë ekonomik në vend . Target e këtij tregu janë qendrat urbane ku në vendin e parë

renditet Tirana e ndjekur nga vendet bregdetare ku vërehet dhe një trend rritjeje në ndërtimin e banesave luksoze si dhe resorteve turistike duke ndikuar drejtëpërdrejt në rritjen e ndjeshëm të cmimeve e cila shpesh e ka tejkaluar dhe dominuar mesataren e të ardhurave të popullsisë .

Pronësia dhe problemet ligjore

Problemet me pronat janë shkaktare të konflikteve të shumta sidomos në brëgdet të përfituara nga ligje të keqaplikuara e të diskutueshme të pas viteve 90 .Kthimi dhe kompensimi I pronave vazhdonë të jetë një problem aktiv në këtë sektor i cili nuk po gjenë zgjidhje përfundimtare pavarësisht një përmirësimi të punës së Kadastrës por në të cilën vazhdojnë probleme të ngulitura si korrupsioni e vonesat në procedurat standarte.

Sektori i buqësisë në Shqipëri

Sektori I buqësisë në Shqipëri ka një rëndësi të madhe për ekonomin dhe shoqërin shqiptare , pasi përfshinë një pjesë të madhe të popullsisë aktive dhe është burimi kryesorë jetësorë për shumë komunitete rurale.

Rëndësia ekomomike

Ndikimi që buqësia ka në ekonomin e vendit përlllogaritet rreth **15-20%** e Prodhimit të Brendshëm Bruto e cila është më e larta po ta krahasojmë me vendet e BE-së .

Punësimi i lartë në këtë sektorë zë më shumë se **36%** të fuqisë punëtore të cilët e ushtrojnë aktivitetin e tyre kryesishtë në mënyrë informale

Vendet kryesore në të cilat zhvillohet ky aktivitet janë fushat buqësore ku përfshihen zonat si Fieri , Lushnja, Berati , Korca e Shkodra.

Degët kryesore të buqësisë

Kultivimi i perimeve dhe frutave ; domate , specia ,patëllxhane , qepe ,mollë , kumbulla , pjeshkë e j

Vrështari dhe ullishte; Shqipëria ka traditë të herëshme në prodhimin e verërave cilësore e vajit extra të virgjër

Blektoria ; një burime I rëndësishëm ekonomik për fermerët e zonave rurale të cilët përpunojnë nënproduktet e qumshtit cilesorë si dhe tregëtojnë mishin bio të vendit .

Peshkimi dhe agrikultura ; janë sektorë mjaftë të rëndësishëm duke ju referuar dhe mundësive të cilat ofron vendi por ende të pazhvilluara si duhet .

Sfidat e subvencionet shtetërore

Ky sektor I cili është nga sektorët bazë të ekonomisë shqiptare vazhdonë ende të vuaj lënien pas dore të institucioneve shtetërore duke e vështiresuar gjithnjë e më shumë mbijetesën e këtij sektori . ***Disa nga sfidat kryesore të cilat kërkojnë ndërhyrjen e shtetit janë :***

Infrastruktura ; mungesa e rrugëve rurale , rrjeteve të kanaleve ujitëse e kulluse si dhe magazinimi i produkteve po vë në pikëpyetje këtë sektor i cili rendite në vendin e parë për sa I përket fuqisë punëtore e cila angazhohet në Buqësi dhe nendegë të saj

Fragmentimi i tokës ; sipërfaqet buqësore janë te vogla dhe të coptuara gjë e cila ulë efikasitetin

Teknologjia e vjetëruar ; mjetet buqësore janë kryesisht të vjetëruara e cila ul rendimentin dhe cilësinë e prodhimeve përfundimtare

Ndryshimet klimaterike ; ndikojnë në prodhimet buqësore vecanërisht fenomene si thatësira e rebeshet e shiut

Subvencionet dhe ndihmat shtetërore

Skemat kombëtare ; mbështetjet për fermerët në formën e subvencioneve për inpute buqësore , pajisje , farëra , blektori etj

Programi IPARD (nga BE) ; mbështet projekte të perpunimit , magazinimit, turizmit rural si dhe modernizimin e fermave .

Përfundimi dhe rekomandime

Përfundimi

Shqipëria gjatë periudhës së fundit ka kaluar një sërë fazash ekonomike ku janë prekur të gjitha variablat dhe nivelet ekonomike. Gjatë periudhave të ndryshme kemi hasur në ritme të paqëndrueshme të faktorëve kryesorë të ekonomisë së vendit . Shqipëria ka pësuar një ndryshim të rëndësishëm në strukturën bazë ekonomike të saj ku vitet e fundit ajo është orientuar drejt një sektori i cili udhëheq ekonominë e vendit sic është sektori i shërbimeve . Ky sektor është motorri kryesor i ekonomisë së

vendit duke lënë pas sektor si ai i buqësis i cili pavarësisht fuqisë më të madhe puntore e cila angazhohet në këtë sektor . Politikat monetare e fiskale të ndërmara në mënyrë konstante varësisht situatës kanë dhënë ndikimin e tyre kryesisht në sektorin e shërbimeve .

Rekomandime

Shqipëria ka bërë hapa të rëndësishëm e të sigurt në rrugëtimin e saj për të krijuar një stabilitet e qëndrueshmëri ekonomike .

Për te ruajtur këtë progres ekonomik politikat monetare e fiskale duhet të jenë edhe më shumë në përputhshmëri më nevojat dhe problematikat që godasin stabilitetin në nivel makro .

Ndikimi i qeverisjes, rishpërndarja e të ardhurave , fondet e investimeve duhet të jenë më të shpërndara për të ofruar siguri dhe stabilitet në nivel sektorial pasi disnivele i sektorëve kyç të ekonomisë nuk siguron ardhshmëri dhe qëndrueshmëri.

Referenca

1. Banka e Shqipërisë : <https://www.bankofalbania.org>
2. Institucioni statistikave : <https://www.instat.gov.al>
3. Banka Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim : <https://www.ebrd.com>
4. Revista Monitor : <https://www.monitor.al>
5. Ministria e Financave : <https://financa.gov.al>
6. IDEAS/RePEc- <https://ideas.repec.org>
7. Ministria e Turizmit dhe Mjedisit : statistika ekonomike për turizmin : <https://turizmi.gov.al>

EDUKIMI LIGJOR I PUBLIKUT PËR RININË DHE PROBLEMATIKAT E INTERPRETIMIT TË LEGJISLACIONIT (NGRITJA DHE FUNKSIONALITETI I KVR-VE NË SHQIPËRI)

Doc. Dr. Dorian Leka

International University of Struga d.leka@eust.edu.mk, Akademia
“Nehemiah Gateway” dorian.leka@ng.university

Mateo Yskollari

(Student) Universiteti Politeknik i Tiranës mateo.yskollari@fti.edu.al

Abstrakt

Punimi analizon Ligjin Nr. 75/2019 Për Rininë, Ligjin Nr. 139/2015 Për Vetëqeverisjen Vendore, Ligji Nr. 68/2017 Për Financat e Vetëqeverisjes Vendore, Strategjia Kombëtare e Rinisë, si edhe Manualin e Aktivizmit Të Këshillave Vendor Rinorë (Pjesëmarrja e të rinjve në Këshillat Vendor Rinor dhe Rrjetëzimi i tyre), EU Policy Hub/ Forumi i Politikave të Integritimit.

Ky studim synon të nxjerrë në pah një seri problematikash të interpretimit ligjor për pjesën e përzgjedhjes së të rinjve anëtarë të KVR-ve, si përfaqësues ose jo të organizmave rinore – duke nisur me dilemën e përcaktimit nëse duhet të përfshihen grupet informale dhe keqzbatimi në praktikë duke mos i konsideruar këto të fundit, ose deri në përzgjedhjen e elementëve të cilët janë individë të veçantë me suport politik ose miqësor, por jo përfaqësues të një grupimi rinor; për të vijuar me mungesën e akteve rregullatore të brendshme në çdo Bashki, ekzistencën e rregulloreve joformale (të pakonsultuara dhe të pamiratuara në strukturat përkatëse), cakimin e kryetarit të bashkisë si kreun e këtyre këshillave, duke i politizuar pashmangshmërisht, gjë që i largon nga puna pavarur, krijuese dhe produktive.

Një pjesë tjetër i dedikohet historikut të ngritjes së Këshillave Rinorë, duke shqyrtuar këndvështrimin historik në kronologji që nga Bordet Rinore Këshillimore, më pas Këshillat Rinorë dhe si përfundim Këshillat Vendorë Rinorë. *Ku dallojnë këto grupime? A bëhet fjalë për mbivendosje kompetencash? A kanë të njëjtën fushëveprimi? Cilat kanë dëshmuar qëndrueshmëri dhe aktivizim – cila është arsyeja, bëhet fjalë për rregullim ligjor apo për ndikim të kushteve dhe të rrethanave me impakt në aspektin organizativ të territorit përkatës për secilin?*

Në vijim, punimi trajton çështje të rëndësishme që shkojnë përtej KVR-ve, por për të rinjtë, si çështja e financimit të ideve të të rinjve, qëndrueshmëria dhe garancia e funksionalitetit të grupimeve rinore, mbështetjet financiare për aktivitete sporadike dhe/ose periodike (duke analizuar rolin e Ministres së Shtetit për Rininë dhe Fëmijët dhe ndërmjetësimin nëpërmjet AKR dhe Qeverive Lokale), deri tek pjesa e problematikave të VKM për Punën Vullnetare dhe kriteret për punonjësit rinorë.

Punimi zhvillohet mbi baza të analizës ligjore krahasimore, mbështetur në intervista personale dhe dokumente zyrtare publike, me burime, të cilat janë siguruar nga rrjete zyrtare informacioni të disa institucioneve publike vendimmarrëse, akte publike të miratuara (ose jo) të Bashkive; Qendra e Botimeve Zyrtare, publikime të raporteve të OJF-ve që operojnë në Shqipëri dhe artikuj në media rinore, krahasimi me struktura homologe në disa qytete të Shqipërisë dhe intervista direkte të hapura me aktorë të lidhur drejtpërdrejtë (personalisht ose në varësi të detyrës) me punën rinore.

Fjalët kyce: Edukimi ligjor i të rinjve, Interpretimi i legjislacionit për rininë, Këshillat Vendorë Rinorë, Përfaqësimi rinor dhe grupet informale, Vetëqeverisja vendore, Pjesëmarrja qytetare e të rinjve, Aktet rregullatore lokale, Politizimi i strukturave rinore, Qëndrueshmëria organizative, Financimi i iniciativave rinore, Politikat publike për rininë, Praktikrat e mirëqeverisjes rinore.

Hyrje

Në kuadrin ligjor të Republikës së Shqipërisë në Ligjin për Rininë, i miratuar në vitin 2019, përcaktohet se “Të rinj” janë personat, i ri ose e re, që kanë mbushur moshën 15 vjeç deri në 29 vjeç¹. Rezoluta 2250 e Kombeve të Bashkuara gjithashtu i përcakton “të rinjtë” si grup mosha 18 - 29 vjeç, duke vënë në dukje se ka ndryshime dhe shumëllojshmëri të gjerë të përkufizimeve mbi rininë në shtetet anëtare.²

Në vitin 2019, Ministria e Arsimit Sportit dhe Rinisë ndërmori nismën ligjore për të hartuar një ligj të dedikuar për rininë, i cili u pa si një proces i rëndësishëm për të siguruar transparencë dhe për të bashkëkrijuar politikat me të rinjtë, për të rinjtë. Në një kontekst demokratik, ku pjesëmarrja qytetare dhe përfaqësimi aktiv i të rinjve në vendimmarrje përbëjnë shtylla themelore të

¹ Neni 3, pika f, Ligji nr 75/2019 “Për Rininë”, https://www.arsimi.gov.al/wpcontent/uploads/2020/01/Ligj_75_2019_04.11.2019.pdf, kontrolluar së fundmi më 07. 05. 2025

² Smith Tammy, “Youth, Peace and Security - A Programming Handbook”, publikim i UNFPA, UNDP, DPPA/PBSO, FBA, New York 2021, fq. 17

zhvillimit të qëndrueshëm, Shqipëria është angazhuar në ngritjen e strukturave që synojnë forcimin e rolit të rinisë në jetën publike. Ligji Nr. 75/2019 “Për Rininë”³ identifikon një përpjekje institucionale për të adresuar këto nevoja, duke synuar krijimin e një kuadri funksional për përkrahjen, organizimin dhe përfaqësimin e të rinjve në nivel lokal dhe qendror.

Megjithatë, përvoja e deritanishme ka nxjerrë në pah një sërë problematikash administrative dhe boshllëqesh të theksuara në zbatimin e këtij ligji, i cili përcakton detyrat e ministrisë përgjegjëse për rininë, që në kohën e miratimit përfshihej në fushën e përgjegjësisë së Ministrisë së Arsimit, Sportit dhe Rinisë, ndërsa, aktualisht ka një Ministër Shteti për Rininë dhe Fëmijët.

Sipas VKM Nr. 681, datë 02.09.2020⁴ ky ligj ngarkon institucionin përgjegjës për rininë që është Agjencia Kombëtare e Rinisë, e cila ushtron aktivitetin në të gjithë territorin e vendit. Ligji, gjithashtu, parashikon ngritjen dhe funksionimin e Këshillit Kombëtar të Rinisë, në përputhje me kriteret e miratuara me VKM Nr. 969, datë 02.12.2020 “Për përcaktimin e kriterëve dhe procedurave të zgjedhjes së anëtarëve të KKR, si edhe mënyrën e organizimit dhe funksionimit të tij”, si *organ këshillimor* pranë ministrit përgjegjës, si edhe, Këshillat Vendorë Rinorë, të parashikuara si *struktura këshillimore* pranë Kryetarit të Bashkisë⁵,

Në vijim do të ndalemi në analize sasiore dhe cilësore, mbështetur në kuadrin ligjor si edhe (keq) interpretimin e tij, vetëm te KVR-të, të cilat shpesh edhe pse gjashtë vite pas rregullimit të tyre me ligj të dedikuar nuk arrijnë të funksionojnë si mekanizma të pavarur dhe efektivë. Politizimi i drejtimit të tyre, mungesa e rregulloreve të brendshme, mungesa e fondeve specifike dhe dobësia e kapaciteteve teknike janë vetëm disa nga faktorët që kanë penguar funksionalitetin real të këtyre strukturave. Për më tej mungesa e transparencës në proceset e përzgjedhjes së anëtarëve, si dhe mospërfaqësimi i grupeve informale të të rinjve, përbëjnë gjithashtu sfida të konsiderueshme për legjitimitetin e tyre.

³ Ligji nr. 75/2019 “Për Rininë”, <https://qbz.gov.al/preview/e22d0563-44de-42fca94ae269afcb54bc/cons/20250411>, përditësuar 11. 04. 2025, kontrolluar së fundmi më 07. 05. 2025

⁴ Neni 1, pika 1, VKM Nr. 681, datë 02.09.2020 “Për mënyrën e krijimit, të organizimit e të funksionimit të AKR”, <https://www.kryeministria.al/newsroom/vendime-te-miratuara-ne-mbledhjen-e-keshillit-te-ministrave-date-2-shtator-2020/>, kontrolluar së fundmi më 07. 05. 2025

⁵ Neni 10, pika 1, Ligji nr 75/2019 “Për Rininë”, <https://qbz.gov.al/preview/e22d0563-44de-42fca94ae269afcb54bc/cons/20250411>, përditësuar 11. 04. 2025, kontrolluar së fundmi më 07. 05. 2025

Nëpërmjet kësaj qasjeje kërkimore, artikulli synon të nxjerrë në pah jo vetëm boshllëqet ekzistuese, por edhe të ofrojë një seri rekomandimesh konkrete për përmirësimin e strukturës institucionale që mbështet rininë, konkretisht KVR- të.

Në fund të fundit, për një shoqëri demokratike që aspiron integrimin europian, rishikimi i Ligjit për Rininë dhe zbatimi efektiv i tij përbëjnë jo vetëm një domosdoshmëri ligjore, por një detyrim moral për të garantuar një të ardhme me më shumë përfaqësim, llogaridhënie dhe zhvillim të qëndrueshëm për brezat e rinj.

Këndvështrim historik mbi ngritjen e Këshillave Rinorë In/Formalë

Aktivizimi i të rinjve në Shqipëri ka qenë gjithmonë një sfidë e madhe. Para viteve 2000 nuk ekzistonin struktura të formale të përfaqësimit të të rinjve, përveç atyre të angazhuar në subjektin politik të kohës (Pionerët, Rinia e Partisë Popullore Shqiptare), por pas viteve 2000 kjo situatë do të ndryshojë me themelimin e Organizatave Jo-Fitimprurëse, që përveç të tjerave, fokus do të kishin edhe rininë në veprimtarinë e tyre.

Në vitet 2007 – 2013 dhe 2015 – 2020, qeveritë do të hartojnë strategji dhe plane veprimi, por zbatim i tyre rezultoi i fragmentarizuar, pa arritur të ndërtojnë infrastrukturën e qëndrueshme për përfaqësim rinor në nivel kombëtar dhe kryesisht lokal⁶. Kështu do të nisin të krijohen Bordet Rinore Këshillimore (duke interpretuar si përfshirje të të rinjve në Ligjin për Vetëqeverisjen Vendore⁷, Strategjia Kombëtare e Rinisë 2003, 2015, Ligji nr. 10093/2009 “Për organizatat jofitimprurëse”, Vendime të Këshillit Bashkiak ose Urdhra të kryetarëve të Bashkive në nivel lokal etj), duke zhvilluar konceptin e "politikave rinore" dhe në disa bashki do të nisin pilotimet për forume apo organizma rinorë të painstitucionalizuar, joformalë, kryesisht me mbështetje nga donatorë të huaj si UNDP, UNICEF, GIZ, apo organizata shqiptare të ShC. Të rinjtë u angazhuan në këto struktura duke u mbështetur nga projekte të ndryshme për aktivitetet e tyre, që gjenin vështirësi për t'u mbështetur me fonde të dedikuara nga buxhetet e pushteteve vendore respektive (të cilat aktualisht përbëjnë zërat më të ulët në buxhetet e Bashkive). Këto organizma rinore, pra do të përdoren si *aktivistë* dhe *vullnetarë* për projekte të ndryshme të Shoqërisë Civile. Ndër qytetet e para përmendim Pogradecin, Korçën, Tiranë, Vorë, Shkodër, Vlorë etj.

⁶ <https://www.eupolicyhub.eu/manual-i-aktivizmit-te-keshillave-vendor-rinor/>, kontrolluar së fundmi më 08. 05. 2025

⁷ Neni 72, Funksionimi dhe organizimi i njësisë të qeverisjes vendore, Ligji nr. 8652/2000 “Për organizimin dhe funksionimin e qeverisjes vendore”

Pa mbështetje, këto organizma rinorë (me mbarimin e projekteve konkrete u shuan) për t'u rikrijuar gjatë viteve 2018-2019, kur ende diskutohej dhe mblidhej material nga qytete të ndryshme për paraqitjen e draftit dhe projektligjit Për Rininë. Menjëherë, OJF-të që operojnë në fushat e aktivizimit rinor nisën bashkëpunimin me disa Bashki për ngritjen e Këshillave Rinorë, me gjithëpërfaqësi nga shkollat, organizmat rinore aktuale (që nuk kishte të tilla, përveç subjekteve politike që aktivizohen vetëm muajt e fushatës zgjedhore) dhe përgatitën këtë strukturë rinore në bashki si Pogradeci⁸, Korça, Gramshi, Tirana dhe Shkodra fillimisht. Më pas, me miratimin e Ligjit nr. 75/2019 "Për Rininë", situata do të ndryshojë, sepse Ligji do të përcaktojë krijimin e detyrueshëm të Këshillave Vendorë Rinorë në të gjitha Bashkitë e Shqipërisë, duke synuar institucionalizimin e pjesëmarrjes së të rinjve në qeverisjen vendore me rol këshillimor dhe konsultativ, por vetëm me përfaqësi nga organizmat rinorë të formalizuar dhe me një numër të limituar, ndryshe nga situata aktuale e Këshillave Rinorë të ngritur aktualisht, gjë që i kthente Këshillat Rinorë ekzistentë në një strukturë të pavarur rinore, që do të kishin vetëm një përfaqësues në KVR. Këtë keqzbatim të ligjit do ta rregullojë në praktikë (të paktën teorikisht) Manuali i Aktivizimit të Këshillave Vendorë Rinorë, duke udhëzuar që përfaqësues në KVR, nëse nuk gjendet përfaqësues nga organizata rinore të regjistruara formalisht, të merren në konsideratë grupimet rinore joformale, deri tek qeveritë e nxënësve apo individë që spikatin në aktivizimin e tyre rinor në komunitet.

Aktualisht, grupimet informale rinore, hasin vështirësi në mbijetesën e tyre, edhe pse me një CV të pasur angazhimi dhe aktivizimi (ref. Këshilli Rinor Pogradec⁹ dhe Grupit Lider Rinor Vorë), një nga format e mbijetesës është ajo e grupeve që u konvertuar nga Këshill/Bord Rinor në Këshill Vendor Rinor, duke mos ndjekur procedurat dhe afatet përzgjedhëse, por për të ruajtur strukturat ekzistuese pranë bashkive përkatëse.

Problemi i radhës që paraqitet është se sipas përcaktimit ligjor KVR janë këshillimorë dhe presupozohet të hartojnë dhe llobojnë për politika rinore pranë institucioneve vendore, duke përfaqësuar organizmat rinorë, këta të fundit nuk kryejnë funksionin këshillimor, propozues etj, por kryejnë aktivitete dhe madje ka edhe KVR që marrin mbështetje financiare për aktivitetet nga AKR dhe Bashkia, duke centralizura të ardhurat që në fakt duhet të llobojnë për t'i shpërndarë sipas një kalendari të përgjithshëm të organizmave rinorë që përfaqësojnë.

⁸ <https://www.leterehapur.com/2022/08/29/keshilli-rinor-pogradec/>, kontrolluar së fundmi më 08. 05. 2025

⁹ <https://www.leterehapur.com/2023/12/01/rikonstituimi-i-krp-per-vitin-2023-2024/>; https://www.instagram.com/keshilli_rinor_pogradec/, kontrolluar së fundmi më 08. 05. 2025

Si strukturë e formalizuar, KVR-të nuk kanë rregullore të miratuara të publikuara për veprimtarinë e tyre; e vështirë është të gjenden edhe strategjitë lokale për rininë në pushtetet vendore, ato ndjekin Strategjinë Kombëtare të Rinisë¹⁰, e cila udhëzon me masa konkrete institucionet vendore që të hartojnë poolitika, strategji dhe plane konkrete veprimi.

Vlen të themi se procesi ka qenë i ngadaltë dhe i lidhur drejtpërdrejt me vullnetin politik të kryetarëve të bashkive apo mbështetjen nga projekte të organizatave të ndryshme. Disa qytete i kanë funksionalizuar më mirë këto këshilla¹¹, ndërsa në disa të tjera ato mbeten formale.

Përberja dhe funksionimi i Këshillave Vendorë Rinorë

Qysh prej ngritjes dhe funksionimit të Këshillave Vendorë Rinorë janë miratuar disa akte themelore normative:

VKM nr. 681, Datë 02.09.2020, “Për mënyrën e krijimit, të organizimit e të funksionimit të Agjencisë Kombëtare të Rinisë”

VKM nr. 969, datë 02.12.2020, “Për përcaktimin e kriterëve dhe procedurave të zgjedhjes së anëtarëve të Këshillit Kombëtar të Rinisë, si dhe mënyrën e organizimit dhe funksionimit të tij”

VKM nr. 1141, datë 24.12.2020 “Për përcaktimin e kriterëve dhe të procedurave të përzgjedhjes së organizatave rinore dhe/ose për të rinjtë, që përfitojnë financime nga fondet grant nga buxheti i shtetit, të dedikuara për rininë”

VKM nr.274, datë 12.05.2021 “Për përcaktimin e kriterëve që duhet të përmbushë Organizata Kombëtare Përfaqësuese Rinore”.

VKM nr. 833, datë 24.12.2021, “Për mënyrën e ngritjes, administrimit, mirëmbajtjes së bazës së të dhënave për rininë, si dhe mënyrën e ndërveprimit të saj me bazat e tjera të të dhënave shtetërore”

Ndërkohë, edhe pse këto akte kanë rreth 5 vjet që janë miratuar, është pothuajse e pamundur të gjendet informacion mbi zbatimin e tyre dhe efektet që kanë prodhuar, dhe kjo vihet re sidomos për strukturat institucionale që ligji i ka parashikuar të ngrihen në nivel vendor. Pavarësisht se nëpërmjet miratimit të kuadrit ligjor, më konkretisht zbatimit të kompetencave të parashikuara për njësitë e

¹⁰ <https://mia.gov.al/publikohet-strategjia-kombetare-e-rinise-2022-2029>, kontrolluar së fundmi më 08. 05. 2025

¹¹ <https://shkodrarinore.gov.al/2023/09/11/thirrje-per-aplikim-per-anetar-te-keshillit-vendor-rinor-te-bashkise-shkoder/>, kontrolluar së fundmi më 08. 05. 2025

vetqeverisjes vendore sa i përket mbështetjes së nevojshme me burime njerëzore dhe financiare për ushtrimin e këtyre funksioneve, nuk gjendet informacion zyrtar publik në lidhje me sa Këshilla Vendore të Rinisë janë ngritur pranë 61 bashkive në vend, aktivitetin e kryer nga Këshilli Kombëtar i Rinisë që prej ngritjes së tij apo informacion mbi funksionimin e bazës së të dhënave për rininë, regjistrin elektronik për rininë (RER). Është e rëndësishme të evidentohet gjithashtu se që nga momenti i miratimit të kuadrit ligjor dhe nënligjor, përse i përket ngritjes dhe funksionimit të Këshillave Vendorë të Rinisë nuk është hartuar dhe miratuar ndonjë model i unifikuar për ngritjen e tyre.

Në këto kushte, secila bashki ka lirinë për të ndjekur procedurën më të përshtatshme të vlerësuar nga kryetari i bashkisë por e pandjekur nga një planifikim konkret në terma kohorë, buxhetorë apo institucionalë për garantimin e përfshirjes së të rinjve në vendimmarrjen lokale, bazuar në numrin e të rinjve dhe shtrirjen e territorit të bashkisë.

Me vendimin nr. 692, datë 26 tetor 2022, Qeveria Shqiptare miratoi Strategjinë Kombëtare të Rinisë për periudhën 2022–2029, së bashku me Planin e Veprimit për zbatimin e saj gjatë shtatë viteve të ardhshme. Strategjia fokusohet në tre objektiva kryesore politike.

Objekti i parë synon të sigurojë përfshirjen aktive të të rinjve në jetën shoqërore dhe të forcojë rolin e tyre në vendimmarrje. Në këtë kuadër, politikat rinore ndërsektoriale kërkohet të jenë të mirëkoordinuara, të mbështetura në analiza të thelluara dhe të shoqëruara me burime financiare të qëndrueshme. Ky qëllim synon krijimin e një rrjeti të mirëorganizuar kombëtar për mbështetjen e rinisë, duke u dhënë mundësi të rinjve dhe të rejave që të shprehin mendimet dhe të japin kontribut në zhvillimin e komuniteteve ku jetojnë.

Në këtë drejtim parashikohet themelimi dhe funksionimi i plotë i Këshillave Vendorë të Rinisë, të cilët do të shërbejnë si ura lidhëse mes të rinjve dhe drejtuesve vendorë, veçanërisht kryetarëve të bashkive. Qëllimi është që të rinjtë të kenë zë aktiv në hartimin e politikave dhe në proceset vendimmarrëse në nivel lokal.

Qëllimi i dytë i strategjisë lidhet me nxitjen e inovacionit rinor dhe zhvillimin e aftësive profesionale, me theks të veçantë në fushën e teknologjisë dhe kompetencave digjitale.

Ndërkohë, objekti i tretë synon përmirësimin e mirëqenies së të rinjve, në aspektin social, mendor dhe fizik. Për këtë qëllim, strategjia parashikon zhvillimin e programeve të posaçme si vendosja e psikologëve në shkolla, mbështetja emocionale dhe këshillimi i karrierës.

Nga ana tjetër, Ligji nr. 75/2019 “Për Rininë” jo vetëm që përcakton detyra për institucionet qendrore, por ngarkon edhe njësitë e qeverisjes vendore me përgjegjësi të rëndësishme. Një nga këto është pikërisht krijimi i Këshillave Vendorë të Rinisë, të cilët kanë si funksion të ofrojnë hapësira për komunikim dhe informim për të rinjtë, si dhe për të ndikuar në mënyrë të drejtpërdrejtë tek vendimmarrësit vendorë, përmes dialogut të vazhdueshëm me Kryetarin e Bashkisë.

Këshilli Vendor i Rinisë kryesohet nga kryetari i bashkisë dhe përbëhet nga të paktën 4 anëtarë, ku të paktën gjysma e anëtarëve përfaqësojnë organizatat rinore dhe/ ose për të rinjtë. Kriteret, procedurat e përzgjedhjes së anëtarëve të Këshillit Vendor të Rinisë, si dhe mënyra e organizimit dhe funksionimit të Këshillit Vendor të Rinisë miratohen me vendim të këshillit bashkiak, duke iu referuar, për aq sa është e mundur, kriterëve dhe procedurave të miratuara nga Këshilli i Ministrave për Këshillin Kombëtar të Rinisë.

Anëtarësia në një Këshill Vendor Rinor duhet të shihet nga pjesëmarrësit si një akt i qytetarisë aktive ku interesi më i lartë për secilin anëtar duhet të jenë kauzat e të rinjve, adresimi i problematikave dhe advokimi për të dhënë zgjidhje për këto problematika. Pjesë integrale e veprimtarisë së këshillave duhet të jetë rritja e llogaridhënies për çështjet e rinisë nga pushteti vendor dhe përmirësimi i transparencës në lidhje me parashikimet buxhetore dhe reflektimin e duhur në buxhetet e bashkive, të fondeve për realizimin e të drejtave të të rinjve për zhvillimin e projekteve, programeve dhe veprimtarive rinore.

Në këtë kontekst, Ministri për Rininë dhe Kryetarët e Bashkive duhet të zhvishen nga roli i Kryetarëve të Këshillave Rinorë, për të mos cënuar autonominë e tyre. Duke qenë se Kryetarët e bashkive kanë prioritet të tjera më me rëndësi, si infrastruktura, etj. E domosdoshme është rregullimi me ligj i shfuqizimit të neneve të cilat emërojnë Kryetarët e Bashkive si Kryetarë të Këshillave vendorë Rinorë, si edhe Ministren e Rinisë dhe Fëmijëve si kryetare të Këshillit Kombëtar të Rinisë. Ky ndryshim do të rritë mundësinë e lidershit të rinisë në rang lokal dhe qendror, si edhe do të mundësojë vënien në prioritet të kauzave të tyre.

Rekomandohet prezenca në mbledhje të KVR-ve të kryetarëve, por jo mbajtja e pozicionit të kryetarit të tyre. Duke qenë se vetë mbledhjet dhe rendi i ditës thirren nga ky i fundit, mundësia e shprehjes së problematikave para autoritetit zvogëlohet.

Nga pikëpamja e Ligjit për Rininë, kompetencat e Këshillit Vendor Rinor janë tepër të qarta. Ligji për Rininë specifikon në përmbajtjen e tij si ne vijim:

Tabela 1 Kompetencat dhe Roli i KVR

Kompetenca	Përshkrimi
r.	
Këshillim	Këshillon njësitë e vetëqeverisjes vendore për drejtimin e politikave dhe planeve vendore për rininë.
Vlerësime	Vlerëson situatën e të rinjve dhe zbatimin e planeve dhe politikave rinore në nivel vendor.
Propozime	Propozon përmirësime të politikave vendore rinore dhe nisma që i përshtaten nevojave të të rinjve në territorin ku veprojnë.
Bashkëpunime	Bashkëpunon dhe shkëmben informacion me Këshillin Kombëtar të Rinisë.
Emërimi	Anëtarët e Këshillit Vendor të Rinisë emërohen me urdhër të kryetarit të bashkisë.

Nga pikëpamja legislative, përveç Ligjit Nr.75/2019 ku përcaktohen qartë përgjegjësitë dhe detyrimet e vetëqeverisjes vendore, janë minimalisht edhe dy ligje që priorizojnë çështjet rinore. Ligji 139/2015 “Për vetëqeverisjen vendore”¹² si një nga ligjet bazë mbi të cilin organizojnë punën dhe funksionojnë Njësitë e Qeverisjes Vendore, ku rinia bëhet pjesë e përgjegjësisë dhe prioritet për NJQV për funksione që i kanë kaluar pushtetit vendor. Neni 23 i këtij ligji përcakton funksionet e bashkisë në fushën e infrastrukturës dhe shërbimeve publike ku bëjnë pjesë mirëmbajtja e institucioneve arsimore dhe Neni 25 përcakton funksionet e bashkisë në fushën e kulturës, sportit dhe shërbimeve argëtuese. Neni 16 i këtij ligji garanton pjesëmarrjen publike të grupeve të ndryshme shoqërore në procesin e vendimmarrjes dhe Këshilli Vendor Rinor do t’i jepte një zë në mënyrë të drejtpërdrejtë pjesëmarrjes së të rinjve. Nga ana tjetër, Ligji Nr. 68/2017 “Për financat e vetëqeverisjes vendore”, neni 38, pika 2, fq. 16 përcakton iniciativat planifikuese buxhetore për të rejtat dhe të rinjtë në linjë me nevojat e këtij grupi, duke u udhëhequr dhe zbatuar legjislacionin në fuqi dhe dokumentet kryesore strategjike të hartuar për këtë qëllim.

Bazat ligjore që përcaktojnë rolin dhe funksionin e Këshillave Vendorë të Rinisë janë të përfshira në mënyrë të qartë në nenin 5 dhe nenin 7 të Ligjit Nr. 75/2019 “Për Rininë”.

¹² <https://portavendore.al/wp-content/uploads/2019/11/Ligj-139-2015-i-ndryshuar.pdf>, kontrolluar së fundmi më 10. 05. 2025

Sipas nenit 5, njësitë e vetëqeverisjes vendore kanë detyrimin të bashkëpunojnë ngushtë me Ministrinë e Arsimit, Sportit dhe Rinisë (MASR) për hartimin dhe zbatimin e politikave, projekteve dhe programeve që kanë të bëjnë me të rinjtë. Ky bashkëpunim nuk kufizohet vetëm në nivel strategjik, por përfshin gjithashtu edhe organizimin e veprimtarive konkrete për të rinjtë, duke u zhvilluar në partneritet me MASR, si dhe me institucione dhe autoritete të tjera në nivel vendor.

Gjithashtu, njësitë vendore janë të ngarkuara me detyrën për të ndihmuar në vendosjen e standardeve për ofrimin e shërbimeve dhe aktiviteteve rinore, si edhe për të garantuar cilësinë e punës që bëhet me rininë në territorin e tyre. Kjo do të thotë që pushteti vendor ka një rol të drejtpërdrejtë jo vetëm në zbatimin, por edhe në modelimin e politikave rinore në praktikë.

Neni 7 nga ana tjetër, përcakton në mënyrë më të detajuar kompetencat dhe detyrimet specifike të njërive të vetëqeverisjes vendore, të cilave ju atribuohet detyrimi për të hartuar dhe zbatuar politikën vendore në fushën e rinisë dhe janë përgjegjëse për:

- pasqyrimin dhe respektimin e të drejtave të të rinjve, duke përcaktuar objektivat dhe prioritetet, si dhe të garantojnë zbatimin e tyre;

- krijimin e këshillit vendor të rinisë; organizimin dhe koordinimin e veprimtarive që synojnë arritjen e objektivave vendore në fushën e mbrojtjes dhe të fuqizimit të të rinjve;

- organizimin dhe ofrimin e veprimtarive për të mbështetur mirëqenien dhe zhvillimin e të rinjve;

- nxitjen e vullnetarizmit të të rinjve dhe edukimin joformal të tyre;

- krijimin e strukturave administrative për çështjet e rinisë;

- parashikimin, në buxhetet e tyre, të fondeve për realizimin e të drejtave të të rinjve për zhvillimin e projekteve, programeve dhe veprimtarive rinore;

- mbledhjen, analizimin dhe raportimin e të dhënave, në bashkëpunim me institucionet e tjera, për situatën e të drejtave të të rinjve në territorin e tyre.

Neni 10 i ligjit Nr. 75/2019 parashikon ngritjen dhe kompetencat e Këshillit Vendor të Rinisë. Ai përcaktohet si një organ këshillimor, që funksionon pranë kryetarit të bashkisë dhe ushtron kompetencat e mëposhtme:

- këshillon njësitë e vetëqeverisjes vendore për drejtimin e politikave dhe planeve vendore për rininë;

vlerëson situatën e të rinjve dhe zbatimin e planeve dhe politikave rinore në nivel vendor;

propozon përmirësime të politikave vendore rinore, si dhe nismat që i përshtaten nevojave të të rinjve në territorin ku veprojnë;

bashkëpunon dhe shkëmben informacion me Këshillin Kombëtar të Rinisë

Është e rëndësishme për t'u vlerësuar në vijim se pavarësisht formës dhe kritereve të vendosura për tu ndjekur, procesi për përzgjedhjen e kandidatëve duhet të jetë tërësisht një proces transparent dhe demokratik. Të gjithë të rinjve të secilës njësie të vetëqeverisjes vendore duhet t'u sigurohet e drejta të përzgjidhen dhe të përfaqësojnë bashkëmoshatarët e tyre. Në aspektin legjislativ, përveç Ligjit Nr. 75/2019 ku përcaktohen qartë përgjegjësitë dhe detyrimet e vetëqeverisjes vendore, janë së paku edhe dy ligje të tjera që prioritojnë çështjet rinore. Ligji Nr. 139/2015 "Për vetëqeverisjen vendore" ligji organik i njësive të vetëqeverisjes vendore, rinia bëhet pjesë e përgjegjësisë dhe prioritet për NjQV për funksione që i kanë kaluar pushtetit vendor. Ndonëse nuk ka prashikime të posacme për rininë, Neni 23 përcakton funksionet e bashkisë në fushën e infrastrukturës dhe shërbimeve publike ku bëjnë pjesë mirëmbajtja e institucioneve arsimore apo Neni 25, ku përcaktohen funksionet e bashkisë në fushën e kulturës, sportit dhe shërbimeve argëtuese. Neni 16 i këtij ligji garanton pjesëmarrjen publike të grupeve të ndryshme shoqërore në procesin e vendimmarrjes dhe ngritja e Këshillave Rinorë Vendorë do të personifikonte pikërisht pjesëmarrjen aktive të të rinjve në mënyrë të drejtpërdrejtë. Nga ana tjetër, Ligji Nr. 68/2017 "Për financat e vetëqeverisjes vendore", neni 38, pika 2, duhet të mbështetë iniciativat planifikuese buxhetore për të rehat dhe të rinjtë në linjë me nevojat e këtij grupi, duke u udhëhequr dhe zbatuar legjislacionin në fuqi dhe dokumentat kryesorë strategjikë të hartuar për këtë qëllim.

Me qëllim monitorimin e zbatimit të Ligjit për Rininë përsa i përket detyrimit që ky ligj parashikon për njësitë e vetëqeverisjes vendore për ngritjen dhe funksionimin e Këshillave Vendorë të Rinisë, si dhe sigurimin e një panorame të përgjithshme të situatës aktuale, le të ndalemi në formalizimin e KVR-ve. Si kampion studimi do të merren vetëm 4 bashki, konkretisht: Bashkia Tiranë, Bashkia Shkodër, Bashkia Pogradec dhe Bashkia Gramsh.

Sa i përket Bashkisë Shkodër në vitin 2023, në zbatim të VKB Nr. 19, datë 20.07.2023 "Për miratimin e kritereve dhe procedurave të përzgjedhjes së anëtarëve të Këshillit Vendor të Rinisë, si dhe të mënyrës së organizimit e të funksionimit të tij

në Bashkinë Shkodër”¹³, u njoftua se pas procesit të aplikimeve, ka përfunduar procedura e shqyrtimit të dokumentacionit për anëtarët e Këshillit Vendor të Rinisë, si edhe u publikua lista me emrat fitues të anëtarëve të Këshillit Vendor të Rinisë për Bashkinë Shkodër. Ajo që vihet re është se, presidentit të senatit të shkollave të Bashkisë Shkodër ju rezervua anëtarësim direkt në KVR, pa kaluar sitën e përzgjedhjes mes kandidateve të tjerë në listë. Në këtë VKB gjithashtu, bëhen të qarta kriteret e përzgjedhjes së anëtarëve të KVR-së si edhe rregullorja e ngritjes dhe e funksionimit të saj.

Nga ana tjetër në analogji me këtë të fundit vërehet e kundërta në rastin e Bashkisë Pogradec, e cila jo vetëm që nuk ka asnjë dokument publik lidhur me kriteret e përzgjedhjes, por as nuk ka asnjë VKB lidhur me përzgjedhjen dhe emrat e përzgjedhur të anëtarëve të KVR, gjë e cila i humbet legjitimitetin mandatit dy-vjeçar të anëtarësisë së saj.

Po të shohim Këshillin Vendor Rinor të Bashkisë Tiranë jemi pothuajse në të njëjtat kondita, pavarësisht se ndodhet në zonë më të zhvilluar si kryeqyteti. Edhe kjo e fundit ka mungesë të VKB-ve mbi miratimin e rregullores së KVR-ve dhe listës së anëtarëve të përzgjedhur. Nga këqyrja e vendimeve mbi KVR-ne e Bashkisë Tiranë rezulton se kjo e fundit ka vetëm një vendim lidhur me ngritjen dhe funksionimin e KVR, pra, Vendimi Nr. 14, datë 25.01.2023 “Për ngritjen e këshillit vendor të rinisë (KVR), përcaktimin e kriterëve, procedurave të zgjedhjes së anëtarëve të këshillit vendor të rinisë, si dhe të mënyrës së organizimit e funksionimit të tij”¹⁴.

Ndër të tjera Bashkia Tiranë figuron të këtë në ueb-faqen zyrtare të saj një hapësirë dedikuar Këshillit Vendor Rinor, ne të cilën rezulton se janë bere transparente vetëm emrat e anëtarëve dhe/apo aplikantëve në pozicionin e anëtarit të KVR, ndryshe nga tre Bashkitë e tjera të marra në studim, por edhe përgjithësisht edhe në 85% të bashkive në vend.

Lidhur me Bashkinë Gramsh, rezulton se kjo e fundit ka një thirrje publike Nr. 2762 prot. Datë 01. 07. 2024¹⁵ të Kryetarit të Bashkisë lidhur me aplikimin për anëtarësim në KVR, si edhe Vendimin Nr. 66 datë 14. 10. 2024 “Për emërimin e

¹³ <https://bashkiashkoder.gov.al/wp-content/uploads/2023/09/VKB-nr.19-dt.20.7.23.pdf>, kontrolluar së fundmi më 10. 05. 2025

¹⁴ Vendimi Nr. 14, datë 25.01.2023, <https://tirana.al/kategoria-e-publikimit/2023-1139>, kontrolluar së fundmi më 10. 05. 2025

¹⁵ <https://bashkiagramsh.gov.al/wp-content/uploads/2024/07/Thirrje-Publike-per-Keshillin-Vendor-te-Rinise.pdf>, kontrolluar së fundmi më 10. 05. 2025

anëtareve të Këshillit Vendor Rinor”¹⁶, në përputhje edhe me Ligjin Nr. 75/ 2019 “Për Rininë” si edhe udhëzimet e parashikuara në Manualin e Aktivizmit të Këshillave Vendor Rinorë (Pjesëmarrja e të rinjve në Këshillat Vendor Rinor dhe Rrjetëzimi i tyre), EU Policy Hub/ Forumi i Politikave të Integritetit.¹⁷

Në trajtë krahasimore me këto të fundit Bashkia Pogradec jo vetëm që nuk ka thirrje publike të dalë nga Kryetari i Bashkisë por, ka mungesë edhe të miratimit në KB të listës së fituesve, kriterëve përzgjedhëse, aq më tepër të miratimit të rregullores së funksionimit të KVR. Nga analiza kërkimore rezulton se për vitin 2025 Bashkia Pogradec ka vetëm një thirrje aplikimi ¹⁸ e cila nuk bazohet as në formatin standart të shkresave zyrtare të një institucioni publik, por as nuk mbart në të firmën apo vulën e organit përgjegjës ashtu sikurse parashikon Ligji 139/2015 “Për vetëqeverisjen vendore”. Ndër të tjera pavarësisht se në këtë thirrje publike thuhet tekstualisht ‘Rezultati i përzgjedhjes nga komisioni i ngritur do shpallet nga kryetari i bashkisë dhe publikohet në faqen zyrtare të Bashkisë Pogradec¹⁹’, Bashkia Pogradec nuk ka asnjë përditësim.

Në Manualin për Ngritjen e Këshillave Vendorë Rinorë pranë Bashkive, përshkruhen ndërmjet të tjerash edhe hapat proceduralë që secila prej njësive të vetëqeverisjes vendore duhet të ndjekë për ngritjen dhe organizimin e KVR-ve, si më poshtë vijon.

Hapi i parë: Përgatitja e projektvendimit për ngritjen e Këshillave Vendor të Rinisë i takon Bashkive, projektvendim që duhet të marrë miratimin e në Këshillin Bashkiak në një prej mbledhjeve mujore të tij.

Hapi i dytë: Lancimi i thirrjes për përzgjedhjen e anëtarëve të KVR-së, duke patur parasysh kriteret e miratuara në KB. Shumë e rëndësishme është që ky proces të jetë sa më transparent dhe gjithëpërfshirës që në lancimin e thirrjes për kandidatët ku të gjithë të rinjtë e zonave administrative të informohen dhe t’u jepet e drejta për t’u përzgjedhur.

Hapi i tretë: Administrimi i aplikimive dhe shqyrtimi i tyre nga një grup pune i brendshëm i Bashkisë, i cili duhet të ngrihet me urdhër të Kryetarit të Bashkisë që në fillim të këtij procesi.

¹⁶ https://bashkiagramsh.gov.al/?lsr_notice=vendimi-pe-emerimin-e-anetareve-te-keshillit-vendor-rinor, kontrolluar së fundmi më 11. 05. 2025

¹⁷ <https://www.eupolicyhub.eu/manual-i-aktivizmit-te-keshillave-vendor-rinor/>, kontrolluar së fundmi më 11. 05. 2025

¹⁸ <https://bashkiapogradec.gov.al/ngarkime/njoftimet/docs/031120221318-thirrje-per-aplikimin-keshilli-vendor-rinor-.pdf>, kontrolluar së fundmi më 11. 05. 2025

¹⁹ www.bashkiapogradec.gov.al, kontrolluar së fundmi më 11. 05. 2025

Detyra e këtij grupi pune është të ndjekë të gjithë procesin duke filluar që në shpalljen e thirrjes, administrimin e aplikimeve si dhe shqyrtimin e tyre e deri në përzgjedhjen finale të anëtarëve fitues për në KVR të cilat ja con kryetarit të Bashkisë për miratim.

Hapi i katërt: Vendimi i Kryetarit të Bashkisë për emërimin e anëtarëve të Këshillit Vendor të Rinisë. Ky do të përmbajë listën meemrat e të rinjve të përzgjedhur si anëtarë të KVR-së dhe mandatet e tyre.

Hapi i Pestë: Konstituimi i Këshillit Vendor të Rinisë. Në mbledhjen e parë të KVR-së do të formalizohet struktura e Këshillit. Mbledhjet do të drejtohen nga Kryetari i Bashkisë, i cili në të njëjtën kohë do të jetë dhe Kryetar i KVR-së. Në mbledhjen e parë të KVR së do të përcaktohet edhe sekretari i Këshillit i cili mund të zgjidhet nga të rinjtë e KVR-së, ose mund të jetë staf i bashkisë nga sektori përgjegjës për rininë. Sekretari ka një rol kyç në KVR, pasi jo vetëm mban protokollin e mbledhjeve, por do të koordinojë dhe njoftojë anëtarët e KVR-së për të gjitha aktivitetet dhe mbledhjet që do kenë.

Miratimi i Rregullores është hapi i parë pas formalizimit të Këshillit Vendor Rinor. Rregullorja duhet të përmbajë qartë rregullat për të gjithë pjesëmarrësit në takimet e këshillit. Rregullorja duhet të miratohet nga Këshilli Bashkiak në mënyrë që vetë KVR të ketë një mandat të dakordësuar nga të gjitha organet e Vetëqeverisjes vendore. Rregullorja duhet të ketë rregulla specifike për rolin dhe funksionet e KVR në mënyrë që anëtarët e këshillit të kenë të qartësi në zbatimin e saj.

Pra përfundimisht nga të katërta bashkitë e marra në shqyrtim, vetëm Bashkia Pogradec nuk ka as rregullore të miratuar dhe as emërim anëtarësh nga Kryetari i Bashkisë në rrugë zyrtare, rrjedhimisht mund të thuhet se në këtë bashki KVR-ja konsiderohet me funksion jo të legjitimuar.

Sa i përket përfaqësimit të të rinjve në këto bashki rezulton:

Tabela 2 Përfaqësimi sipas Bashkive

Burimi: Autorët

KVR sipas bashkisë	Nr. Anëtarësh	Përfaqësimi
Tiranë	21 (njëzetë e një)	7 gjimnazistë, 10 studentë, 2 përfaqësues të organizatave rinore, 1 përfaqësues nga sektori i

		rinisë, kryetari i bashkisë
Shkodër	6 (gjashtë)	2 studentë, 1 përfaqësues nga të rinjtë me aftësi ndryshe, presidenti i senatit të shkollave të Bashkisë Shkodër, 1 përfaqësues nga sektori i rinisë, kryetari i bashkisë
Pogradec	11 (anëtarë)	Kryetari i Bashkisë; Kryetarja e Asamblesë Rinore të PS dhe anëtarë e Këshillit Bashkiak, Përgjegjësjë e Sektorit të Turizmit dhe Rinisë, Specialiste e Rinisë në Bashki, 1 përfaqësues nga Këshilli Rinor KRP, 2 përfaqësues nga Qeveria e Nxënësve të shkollave të mesme, 1 përfaqësues nga minoritetet, 2 studente, 1 nxënës
Gramsh	8 (tetë)	Kryetari i Bashkisë, 1 përgjegjës i sektorit të rinisë nga drejtoria përgjegjëse në bashki, 1 specialist i rinisë nga bashkia dhe 4 nxënës.

Reformimin e Kuadrit Ligjor dhe Institucional për Rininë në Shqipëri

Ministri për Rininë dhe Kryetarët e Bashkive duhet të zhvishen nga roli i Kryetarëve të Këshillave Rinorë, për të mos cënuar autonominë e tyre. Duke qenë se Kryetarët e bashkive kanë prioritete të tjera më me rëndësi, si infrastruktura, etj. E domosdoshme është rregullimi me ligj i shfuqizimit të neneve të cilat emërojnë Kryetarët e Bashkive si Kryetarë të Këshillave vendorë Rinorë, si edhe Ministren e Rinisë dhe Fëmijëve si kryetare të Këshillit Kombëtar të Rinisë. Ky ndryshim do të rritë mundësinë e lidërshiptit të rinisë në rang lokal dhe qendror, si edhe do të mundësojë vënien në prioritet të kauzave të tyre. Rekomandohet prezenca në mbledhje të KVR-ve të kryetarëve, por jo mbajtja e pozicionit të kryetarit të tyre. Duke qenë se vetë mbledhjet dhe rendi i ditës thirren nga ky i fundit, mundësia e shprehjes së problematikave para autoritetit zvogëlohet. Gjithashtu, problematikë tjetër e Këshillave Vendorë Rinorë, është mungesa e sekretarëve. Këto të fundit nuk arkivojnë relacione apo edhe procesverbale mbi mbledhjet, pasi nuk kanë sekretar.

Për të krijuar një vijimësi logjike të sistemit të mbrojtjes së veçantë nga shteti dhe në analogji me ligjin për të drejtat e mbrojtjes së fëmijëve, ligji për rininë duhet të përfshijë në përgjegjësitë e ministrive detyrimin për analizimin e ndikimit tek të rinjtë për të gjitha projekt-aktet e iniciuara prej tyre dhe për parashikimin në buxhetet e tyre të fondeve të nevojshme për përmbushjen

progresive të të drejtave të të rinjve sikurse parashikohet në Nenin 39 gërma c) dhe ç) të ligjit për të drejtat dhe mbrojtjen e fëmijës.²⁰ Ligji përcakton si të rinj individët e grupmoshës 15-29 vjeç²¹. Megjithatë termi “i ri” ose “e re” shpesh përdoret për të referuar individët në periudhën kalimtare me fëmijërisë dhe moshës së rritur, ky term nuk ka një përcaktim të veçantë. Prandaj për të ruajtur vijimësinë ligjore dhe përputhjen në aspektin moshor të përkufizimit të ligjit shqiptar të rinisë dhe atë të Bashkimit Evropian, sugjerohet të mos bëhen ndryshime në përkufizimin moshor të rinisë.

Nje këndvështrim për tu analizuar është puna vullnetare. Vullnetarizmi në vetëvete, si edhe puna vullnetare nga të rinjtë kryesisht, has një tjetër handicap ligjor dhe më tepër se kaq – mospërcaktim. Sot, puna vullnetare në Shqipëri nga të rinjtë, është një praktikë e përhapur në masë, por nuk njihet nga organet kompetente dhe si rrjedhojë nuk konsiderohet e vlefshme si praktikë pune as nga vendet e tjera të BE dhe më gjerë. Si rrjedhojë, rekomandohet rregullimi ligjor i ofruar me anë të VKM 756/2021²², e cila nuk prek çështjet që kanë të bëjnë me aftësimin që merret përmes aktivitetit të ushtruar dhe vullnetarizmit në Organizatat Rinore. Kjo VKM duhet rishikuar për të adresuar efektivisht fitimin e përvojës nga puna rinore në organizata dhe nga pjesëmarrja në aktivitetet vullnetare. Lidhur me këtë, duhet siguruar edhe certifikimi i saktë i pjesëmarrjes në të tilla aktivitete apo dhënia e krediteve të nevojshme, të njohura nga ministria përgjegjëse.

Ligji për Rininë ka tentuar disa herë në krijimin e një standardi që lidhet me hapësirat e sigurta²³, por përkufizimi i dhënë në këtë ligj nuk i adreson në mënyrë shteruese këto standarde, duke krijuar vështirësi të pashmangshme për zbatimin dhe monitorimin e përmbushjes së këtyre standardeve. Për këtë arsye, shihet e nevojshme konceptimi i hapësirave e shërbimeve miqësore për të rinjtë dhe hapësirave të sigurta, duke vendosur kriteret dhe standarde të matshme. Të rinjtë duhet të shfrytëzojnë ambientet rinore, kinematë, sallat e mbledhjeve apo edhe sallat e shfaqjeve dhe konferencave, në çdo kohë, të sigurtë, dhe pa pagesë. Duke qenë se këto të fundit janë instrumente shumë teknike për t’u përfshirë në ligj, sugjerohet rregullimi i tyre nëpërmjet akteve nën-ligjore. Sa i përket sigurisë në këto hapësira rinore nevojitet dhe përfshirja e ministrisë përgjegjëse për planifikimin dhe zhvillimin e territorit, ngarkimin edhe të ministrisë përgjegjëse për arsimin, arsimin

²⁰ Neni 39, gërma c) dhe ç), Ligji nr. 18/2017 “Për të drejtat dhe mbrojtjen e fëmijës”

²¹ Neni 3, gërma f), Ligji Nr. 75/2019 “Për Rininë”

²² VKM nr 756/2021 “Për sistemin e njohjes së të nxëniet të mëparshëm joformal dhe informal”, <https://qbz.gov.al/eli/fz/2021/191/8241dff0-8f41-4aea-b5f6-3177470ed697>, kontrolluar së fundmi më 09. 05. 2025

²³ Neni 3, gërma c), Ligji Nr.75/2019 “Për Rininë”

profesional në lidhje me infrastrukturën e shkollave të arsimit të lartpërmendur, është e rekomandueshme që standardet të parashikohen me anën e një dispozite autorizuese dhe të miratohet me vendim të Këshillit të Ministrave. Angazhimi i psikologëve dhe punonjësve socialë në Qendrat e Shërbimit, do të sjellë ambiente miqësore për të rinjtë, klimë paqësore dhe hapësira të sigurt.

Sa i përket punës rinore dhe punonjësit rinorë, ligji nuk parashikon gjithashtu rregullime për punonjës in rinor. Mungesa e këtij rregullimi, mbi një profesion që është pjesë e listës kombëtare të profesioneve, është një temë e rëndësishme së veçantë. Rregullimet për punonjës in rinor kontribuojnë në forcimin e sektorit të rinisë pasi ka shumë individë që punojnë me të rinj në kontekstin informal dhe formal, por nuk mund të identifikohen, njihen apo certifikohen si të tillë. Është e rekomandueshme që të rregullohen me akte nënligjore në bashkëpunim me ministrinë e linjës, duke marrë në konsideratë edhe zhvillimet që kanë ndodhur qysh me vënien në zbatim të Strategjisë Kombëtare të Rinisë në lidhje me angazhimet e të rinjve jashtë orarit mësimor, në projekte edukuese, kulturore apo edhe informuese.

Jetojmë në një realitet të ashpër për të rinjtë, një vijë e hollë ndan punën me të rinjtë dhe shfrytëzimin e tyre, në rastet e lartpërmendura, jo vetëm që ofrohen zgjidhjet për të siguruar mbështetjen për komunitetin rinor, por edhe për të vlerësuar dhe identifikuar aktorët e palodhur që japin kontribut të sinqetë dhe e kanë mision përkujdesjen ndaj nesh dhe nxitjen tonë për progres.

Instrumenti i financimit të veprimtarive rinore dhe buxhetet specifike/gjegjëse për rininë janë një çështje që vështirë se po trajtohet sa/si duhet si nga qeverisja qëndrore, aq më pak nga ajo lokale. Ministria e Rinisë, Agjencia Kombëtare e Rinisë dhe Këshillat Vëndorë Rinorë janë tre organizma të parashikuara me ligj, por nuk kanë zëra specifike buxhetore. Mungesa e buxhetit sjell në mosfunksionim të aktivitetit që ato kryejnë në rang lokal dhe kombëtar. E domosdoshme mbetet rregullimi ligjor dhe akteve normative mbi kriteret e përzgjedhjes së organizatave që përfitojnë financime nga buxheti i shtetit.

AKR është struktura përgjegjëse për organizimin dhe njoftimin e procedurave për dhënien e granteve për rininë duke luajtur rolin e një sekretari teknik. Nga sa është vënë re nga monitorimet tona, grantet të cilat iu jepen bashkive, ndahen në dy pjesë, 50% ju alokohet bashkive dhe pjesa tjetër ju akordohet organizatave rinore. Edhe kjo ndarje ndeshet me një mungesë të thelluar transparence financiare, dhe jo vetë, për sa i përket praktikave të përzgjedhjes dhe shfrytëzimin e fondeve, të cilat ngrenë pikëpyetje të mëdha. Gati 98.5% e bashkive në vënd kanë një zë buxhetor minimalist për rininë, e cila nuk tejkalon shifrën e

500.000 lekë të reja, në planet buxhetore afatmesme dhe afatgjata. Rekomandohet specifikimi me ligj i buxheteve të detyrueshme për rininë, me zëra specifikë, të përshtatshëm për aktivitet rinor. Përveç financimit nëpërmjet granteve për rininë, aktivitetet rinore të organizatave rinore, OJF, si edhe mbi të gjitha të qendrave rinore duhet të planifikohen e parashikohen në buxhetet vendore në mënyrë të fokusuar, duke ndjekur praktikën e suksesshme të buxhetimit me bazë gjinore që zbatohet nga të gjitha bashkitë.

Në veçanti rishikimi i ligjit për organizatat jofitimprurëse, me fokus rregulloret e themelimit, organizimit, veprimtarinë por edhe lehtësirat fiskale, është thelbësor për të rritur aktivizmin. Aq më tepër komplekse mbeten këto procedura për organizatat e themeluara që veprojnë jashtë kryeqytetit, ku nevoja për përfshirjen e tyre mbetet e madhe. Ligji nuk ofron fleksibilitet dhe lehtësira për këto subjekte. AKR duhet të ndërpresë fondet për bashkitë dhe të rritë financimin e organizatave rinore, po ashtu të rritë transparencën e vendimmarrjes dhe besueshmërinë. Rekomandohet gjithashtu që bashkitë të akordojnë një fond tavan në dispozicion të rinisë, të përcaktuar me ligj.

Përfundimet

Analiza krahasuese e funksionimit dhe mbarëvajtjes së Këshillave Vendorë Rinorë në të katërta Bashkitë e analizuara, nxjerr në pah nevojën e implementimit të kuadrit ligjor të miratuar dhe aktualisht në fuqi, jo vetëm për rregullimin funksional, por edhe për garancinë e funksionalitetit të tyre gjithëpërfshirës në radhët e të rinjve.

Aktualisht, qëndrueshmëria e strukturave rinore (KVR, KR, Borde etj) pranë pushteteve lokale është në riks, sepse të rinjtë që përfaqësojnë grupimet rinore në këto struktura, preken kryesisht nga i/migrimi, gjë që le gjithmonë vakanca dhe mungesa përfaqësimi të interesave rinore, kjo është arsyeja edhe pse aktet ligjore dhe rregulloret e brendshme përcaktojnë një limit mandati, por nëse rotacioni i drejtimit dhe përzgjedhja kryhet në zbatim të normave ligjore, atëherë do të fitojnë qëndrueshmëri.

Nga studimi rezulton se:

Ligji nr. 75/2019 dhe Ligji nr. 139/2015 kërkojnë/ngarkojnë Bashkitë dhe Njësitë Administrative në varësi për të promovuar të rinjtë dhe për t'i përfshirë në vendimmarrje.

Dy prej Bashkive (Bashkia Shkodër dhe Bashkia Gramsh) kanë hartuar dhe miratuar VKB për kriteret dhe përzgjedhjen e anëtarëve të KVR-ve.

Bashkia Tiranë ka dëshmuar progres, edhe pse të limituar, mbi transparencën dhe formalizimin e KVR-së.

Bashkia Pogradec rezulton me mangësi për formalizimin e KVR-së, duke pasur mungesa të dokumenteve zyrtare, rregullores së brendshme, miratimit të listës së anëtarëve nga organet kompetente dhe ndjekja e protokollit dhe transparencës për njoftimin e kandidatëve mbi pranimin apo refuzimin e tyre.

Mungesa rregullores, që të ketë kaluar me procedura miratimi nga Këshilli Bashkiak rrezikon jo vetëm ligjshmërinë, por edhe funksionimin e KVR-ve.

Fiktiviteti i pjesëmarrjes së të rinjve, grupime (kryesisht informale) të papërfaqësuar dhe mungesa e takimeve periodike, mbetet një nga arsyet kryesore që të rinjtë nuk aspirojnë të jenë pjesë e këtyre strukturave, të cilat janë të domosdoshme për aktivizimin rinor dhe komunitetin ku jetojnë.

Rekomandime

Miratimi i rregullores së brendshme në çdo bashki për funksionimin e KVR-së në përputhshmëri me ligjin nr. 75/2019 dhe nr. 139/2015; përcaktimi i rolit, funksionit dhe procedurave që garantojnë mbarëvajtjen e KVR-ve.

Publikimi i thirrjeve për aplikim, emrave të anëtarëve të përzgjedhur dhe kriterëve të vlerësimit, duke manifestuar transparencë me publikun, duke nisur nga faqet zyrtare të bashkive dhe deri tek përdorimi i bazës së të dhënave, për të komunikuar drejtpërdrejtë me aktorët e intersuar në respektim edhe të afatave njoftuese.

Zbatimi i politikave rinore në nivel vendor, duhet të raportohet rregullisht nga strukturat përgjegjëse në Bashki (databaza e kontakteve ndër vite, korrespondenca e komunikimeve zyrtare, kalendari i aktiviteteve që zbatohen nga grupimet e secilit anëtar etj), por edhe duhet të ketë një sistem të rregulluar monitorimi, që të nisë nga organet drejtuese dhe deri tek grupet rinore të përfaqësuar në KVR.

Gjithëpërfshirja e të rinjve në hartimin e Strategjisë Lokale Rinore (që mungon ende), Planeve për Rininë dhe transparenca gjatë procesit të vendimmarrjes, ku të rinjtë përfaqësues komunikojnë secili grupimet e tyre rinore për vendimet e marra me fokus punën me të rinjtë.

Literatura

Aktet ligjore të shfrytëzuara:

1. Ligji Nr. 75/2019 “Për Rininë”.
2. Ligji Nr. 139/2015 “Për vetëqeverisjen vendore”.
3. Ligji Nr. 68/2017 “Për financat e vetëqeverisjes vendore”.
4. VKB Nr. 19, datë 20.07.2023, Bashkia Shkodër.
5. Vendimi Nr. 14, datë 25.01.2023, Bashkia Tiranë.
6. Vendimi Nr. 66, datë 14.10.2024, Bashkia Gramsh.
7. Thirrja publike Nr. 2762 prot., datë 01.07.2024, Bashkia Gramsh.
8. Manuali i Aktivizmit të Këshillave Vendorë Rinorë – EU Policy Hub.
9. Faqet zyrtare të Bashkive Tiranë, Shkodër, Pogradec, Gramsh.
10. Udhëzimet për hartimin dhe miratimin e rregulloreve vendore – Co-Plan / Ministria e Rinisë.

NDIKIMI I POLITIKAVE TË DËNIMIT PENAL NDAJ TË MITURVE NË PROCESIN E REHABILITIMIT DHE RIINTEGRIMIT

Doc. dr. Guximtar Rushani

(g.rushani@eust.edu.mk)

PhD. Cand. Armand Braho

(a_braho@yahoo.com)

Abstrakt

Në dekadën e fundit, Shqipëria është përballur me një rritje të ndjeshme të numrit të të miturve të përfshirë në veprimtari penale. Kjo dukuri është reflektim i ndryshimeve të shpejta socio-kulturore dhe ndikimit në rritje të faktorëve të jashtëm si ekspozimi ndaj dhunës në rrjetet sociale, dështimi i familjes si njësi themelore sociale, mungesa e politikave parandaluese në arsim dhe komunitet, si dhe rritja e varfërisë dhe marginalizimit të të rinjve në zonat periferike. Në këtë kontekst, një delikuent i mitur nuk mund të shihet thjesht si autor i një vepre penale, por edhe si viktimë e një sistemi që ka dështuar të ndërtojë mekanizma të duhur socialë për të parandaluar tendencën drejt kriminalitetit.

Politikat penale aktuale, të fokusuara kryesisht në ndëshkim dhe më pak në rehabilitim, shpesh nuk arrijnë të përmbushin funksionin e dytë themelor të dënimit, atë të riintegrit të të miturit në shoqëri. Përdorimi i tepruar i masave ndëshkuese, përfshirë edhe paraburgimin, shpeshherë në mungesë të alternativave të duhura ligjore dhe sociale, çon në thellimin e izolimit social dhe në rritjen e mundësive për recidivizëm. Sistemi penitenciar, i cili duhet të shërbejë si një mjedis rehabilitues, në shumë raste rezulton të jetë i papërshtatshëm për të miturit, duke mos ofruar kushte të përshtatshme për edukim, shërbim psikologjik dhe mbështetje sociale.

Ky punim synon të analizojë në mënyrë kritike efektet e politikave të dënimit penal ndaj të miturve në Shqipëri, duke e trajtuar këtë çështje nga perspektiva ligjore, sociale dhe penologjike. Nëpërmjet analizës së të dhënave statistikore, praktikave institucionale dhe kuadrit ligjor aktual, trajtohet mungesa e një politike gjithëpërfshirëse për rehabilitimin dhe riintegrimin efektiv të të miturve në konflikt me ligjin. Gjithashtu, parashtimi i praktikave të suksesshme ndërkombëtare shërben si bazë për rekomandime konkrete që synojnë përmirësimin e sistemit aktual dhe orientimin e tij drejt një modeli më human dhe efikas për të miturit delinkuentë.

Fjalë Kyçe: *Fëmijë, recidivizëm, kriminalitet, rehabilitim, riintegrim*

Hyrje

Fenomeni i përfshirjes së të miturve në veprimtari penale përbën një sfidë të shumëfishtë për sistemin penal, sistemin social dhe vetë ndërgjegjen shoqërore. Në vend që të përfaqësojnë një kategori në mbrojtje të veçantë nga ligji dhe shoqëria, të miturit shpeshherë bien pre e politikave penale të ashpra, të cilat më tepër theksojnë ndëshkimin sesa rehabilitimin. Shqipëria, ndonëse ka ndërmarrë hapa drejt përmirësimit të kuadrit ligjor dhe praktikave institucionale në trajtimin e të miturve në konflikt me ligjin, vazhdon të përballlet me sfida serioze në zbatimin efektiv të këtyre politikave.

Sipas të dhënave zyrtare të Drejtorisë së Përgjithshme të Burgjeve për muajin mars 2025, në institucionet penitenciare të Shqipërisë ndodhen gjithsej 25 të mitur të moshës 14–18 vjeç, prej të cilëve 8 janë të dënuar me vendim të formës së prerë të gjykatës, ndërsa 17 janë në paraburgim. Këto të dhëna tregojnë qartësisht trendin e kriminalitetit tek të miturit, edhe pse shifrat zyrtare duken në një nivel të ulët, mes shifrave të zeza (të padëklaruar) kriminaliteti tek të miturit është shumë herë më i lartë. Gjithsesi të dhënat tregojnë masat ekstremë, më skajore proceduriale, por të dhënat për procedimet penale të të miturve, për vepra më të lehta penale apo kondravajtjet penale.

Për më tepër, edhe pse në dukje e përshtatshme, mungesa e infrastrukturës adekuate rehabilituese, stafi i pamjaftueshëm profesional dhe shpesh herë qasja formale në trajtimin institucional e kthejnë sistemin penitenciar shqiptar në një mjedis që jo vetëm nuk kontribuon në riintegrimin social të të miturve, por në shumë raste i shtyn ata drejt recidivizmit. Një i mitur që përfundon në burg për një vepër të lehtë penale, mund të dal prej tij më i stigmatizuar, më i izoluar dhe më pak i aftë për t'u rikthyer në shoqëri si qytetar aktiv.

Kjo punë synon të shqyrtojë ndikimin që kanë politikat e dënimit penal ndaj të miturve në procesin e rehabilitimit dhe riintegrimin të tyre, duke analizuar jo vetëm aspektin ligjor, por edhe dimensionin social, edukativ dhe institucional. Në këtë kuadër, do të vlerësohet edhe efektiviteti i masave alternative, sfidat e sistemit penitenciar, si dhe do të parashtrihen rekomandime konkrete për përmirësimin e situatës në përputhje me standardet ndërkombëtare të mbrojtjes së të drejtave të fëmijëve.

Rritja e delikuencës së të miturve në Shqipëri dhe shkaqet e kriminalitetit tek fëmijët.

Nëse i referohemi rasteve të shumta të ndodhura të kriminalitetit në Shqipëri, do të shohim që në një pjesë të madhe të tyre, në qendër janë shtetasit nën moshën 18 vjeç, çka nënkupton një rritje të numrit të veprave penale tek vetë fëmijët. Kjo situatë është një kampion alarmi për institucionet, por ajo që e bën më sfiduese edhe punën e autoriteteve është rivitalizimi shoqëror i fëmijëve pas marrjes së masave penitenciare, paralelisht ky fokus nënkupton rritjen e recidivizmit si formë e fenomenit kriminal tek të miturit. Por para se të kalojmë tek analiza e shifrave dhe perceptimi publik në lidhje me këtë temë, vemë në vëmendje shkaqet e jashtme të cilat sipas shkencës së kriminologjisë me zhvillimet e fundit sociale janë më të dushme dhe më prezente.

Ndër to mund të përmendim ekspozimin e tepërt të fëmijëve në rrjete sociale, ku lehtësisht ata mund të jenë të ekspozuar ndaj rasteve të dhunës, seksualizmit, apo shkeljes së të drejtave të tjera. Specifikisht nëse arsyetojmë botëkuptimin e një fëmije, do të shohim që ai ka një prirje të imitojë apo riprodhojë gjendje të ngjashme me ato që ai sheh apo mëson. Por nëse i referohemi një teorie të Durkheim, *“Njerzit kanë lindur të shkelin ligjet dhe kjo mund të parandalohet nëse parandalohen mundësit e shkeljes së ligjit ose duke kontrolluar sjelljen e tyre.”*¹

Referuar kësaj teorie, kontrolli i sjelljes së fëmijëve që në moshë të hershme dhe parandalimi i mundësive për të kryer një krim aktiv, mund të minimizojë mundësitë e të miturit për të kryer një vepër penale. Sakësisht ky është një tjetër moment i cili mund të konsiderohet si një ndër shkaqet e rritjes së kriminalitetit tek të miturit, ku elementi “kontroll” i sjelljes i cili duhet të kryehet nga familja dhe shkolla, duket se ka dështuar dhe potencialisht kjo situatë ka rritur nivelin e ngjarjeve kriminale ku përfshihen të rinjtë.

Vetëm nëse shohim rastet të cilat referohen publikisht në media, do të konstatojmë që tendencat e kriminalitetit, edhe pse në shifra vijnë duke u ulur, përsëri ato mbeten të larta. Kjo për shkak se me përparimet që kanë bërë strukturat ligjzbatuese apo programet për fëmijët, ulja duhet të ishte me e lartë seç raportohet, pa llogaritur këtu “numrat e errët”, të rasteve të cilat nuk evidentohen pranë organeve të rendit, apo për të cilat nuk kanë nisur procedime penale apo më tepër të jenë gjykuar pranë një gjykate në Shqipëri.

Viti 2024 por edhe 2025-sa treguan një zinxhir ngjarjesh të rënda në Shqipëri, ku protagonist ishin të miturit, si viktimat apo dhe autor të krimeve të

¹ Fq 89. Kriminologjia, Prof.as.dr. Vasilika Hysi, Universiteti i Tiranës, Tiranë 2005

rënda. Ajo që mori dhe vëmendjen më të shtuar të publikut ishte vrasja e 14-vjeçarit Martin Cani², nga një bashkëmoshatar. Ngajra e cila kishte motive tepër të dobta dhe që në parim tregon uljen e ndjeshmërisë së të rinjve, tregon ekzistencializmin e një fenomeni i cili jovetëm që paraqet shqetësim, por edhe rrezikshmëri potenciale për fëmijët. Në një logjikë e cila mbështetet edhe në shkencën e kriminologjisë, kur një fëmijë dëmton një tjetër fëmijë, në këtë rast të dy janë viktima e një sërë mekanizmash të cilët nuk kanë funksionuar.

Të dhënat e paraqitura të UNICEF Albania për vitin 2024, në lidhje me numrin e fëmijëve të dyshuar si autorë të veprave penale të regjistruara nga policia, japin një pamje shqetësuese dhe njëherësh të domosdoshme për reflektim institucional dhe shoqëror.

Në nivel kombëtar, për vitin 2024 janë regjistruar 1,868 raste të fëmijëve të përfshirë në veprimtari penale. Ky numër paraqet një lehtësim të vogël krahasuar me vitin pararendës (2023), ku ishin regjistruar 1,993 raste, por gjithsesi tregon për një qëndrueshmëri të nivelit të lartë të delikuencës së të miturve. Nëse krahasohet me të dhënat e viteve të mëparshme, vihet re një ulje e ndjeshme nga kulmi i vitit 2020, ku ishin regjistruar 3,308 raste, por tendenca nuk është në rënie të qëndrueshme, duke qenë se pas një minimumi në vitin 2022 (me 1,630 raste), në vitin 2023 rastet janë rritur sërish.³

Grafiku në të majtë tregon shpërndarjen sipas qarqeve për vitin 2024. Vërehet qartë se Qarku Tiranë mban peshën më të madhe të rasteve të fëmijëve të dyshuar për vepra penale, me një numër që i afrohet 800 rasteve, shumë më lart se çdo qark tjetër, kjo lidhet edhe me faktin e shoqërisë heterogjene, prezencën e shtuar të fenomeneve negative, etj. Pas tij, ndjek Qarku Durrës, me rreth 200 raste, dhe më pas qarku i Elbasanit dhe ai i Fierit. Ndërsa qarqe të tjerë si Kukësi, Gjirokastra, Dibra dhe Berati paraqesin nivele më të ulëta, ndoshta edhe për shkak të dendësisë më të vogël të popullsisë dhe popullsisë homogjene, të qëndrueshme dhe lehtësisë për të gjurmuar rastet.

Ky shpërndarje e pabarabartë territoriale nxjerr në pah një dimension tjetër të problemit: përqendrimi i rasteve në zona urbane dhe metropolitane, ku ndikimi i faktorëve si varfëria urbane, braktisja familjare, mungesa e hapësirave rinore dhe ekspozimi i shtuar ndaj dhunës digjitale, duket se ndikon më rëndë. Në tërësi, të dhënat tregojnë se pavarësisht përpjekjeve për reforma ligjore dhe ndërhyrje sociale, kriminaliteti i të miturve vazhdon të jetë një problem kompleks dhe në rritje, që

² <https://shqiptarja.com/lajm/vrau-14vjecarin-prane-shkolles-fan-noli-deshmia-e-autorit-u-zume-se-po-me-shikonte-nuk-tregon-ku-ka-fshehur-armen-e-krimit>

³ <http://statistikafemijet.gov.al/charts.php?ind=37>

kërkon një qasje më të thelluar. Gjithsesi t'i referohemi teorisë së Edvin Sathërland të viteve '30, "njëziti e mësojnë nga të tjetërt sjelljen kriminale, por edhe motivet për të cilën kryejnë atë krim",⁴ atëherë do të shohim, se prezenca e kriminalitetit ndërmjet të rinjve mund të shërbejë për rritjen e deliktit edhe për të rinjtë e pa inkriminuar. Pra rastet në vetevete janë një model edhe për ata të cilët më herët nuk kanë pasur qëllime dëmtuese apo të kundërligjshme.

Nëse i referohemi faktit të fëmijëve, pavarësisht pjekurisë psikofizike, kur ky i fundit ndërmerr një akt të kundërligjshëm, atëherë subjektivizmi i tij lidhet me qëllimin që ka për të dëmtuar dikë tjetër. Gjithsesi po t'i referohemi Doc. Dr. Dashmir Nasufi, fëmijë nuk të konsideroh vetëm kategoria biologjike, por çdo marrëdhënie shoqërore: "Kur flasim për të miturin ne nuk e konsiderojmë kategori biologjike, por si një gjeneratë e cila jeton, formohet, zhvillohet dhe evoluohet në kushtet dhe marrëdhënie të caktuara shoqërore"⁵ Nqs, marrëdhëniet shoqërore ngrihen mbi themele të delikteve, atëherë fëmija në vetvete mund të manifestojë sjellje dëmtuese dhe që bien ndesh me parimet ligjore apo konceptet penale, e për ta vazhduar më tej, janë po të njëjtat marrëdhënie shoqërore të cilat i japin një drejtim të drejtë apo të gabuar fëmijëve.

Ligjërisht fëmijë konsiderohet çdo person nën moshën 18-vjeçare, referuar dhe nenit 7 të Kodit⁶ Penal për të Mitur, por përgjegjësia penale krijohet pas moshës 14 vjeçare, ç'ka potencon se përgjegjësia individuale e subjektit të mitur lind vetëm kësaj moshe dhe shtohet me kalimin e viteve, derisa ai i kalon të 18-tat. Pikërisht në aspektin psikologjik, kjo periudhë konsiderohet dhe si eksperimentale mes të rinjve, të cilët mund të prirën dukshëm për të kryer veprime të cilat nuk u a dinë pasojat dhe as sanksionet. Mosnjohja e këtyre dy elementeve, është pikërisht fakti i cili shtyn të fëmijët të kryejnë akte të dhunshme, kriminale dhe të kundërligjshme dhe të inkriminohen që në moshë të hershme.

Riintegrimi dhe risocializimi i fëmijëve pas kryerjes së veprave penale

Pas kryerjes së një veprë penale nga një i mitur, nis dhe kalvari institucional i cili në fokus duket se ka dënimin e aktit, si një formë për të mos e ripërsëritur veprimin dhe jo risocializimin gradual të fëmijës. Dënimi dhe rehabilitimi duket se janë dy koncepte që shkojnë pranë njëri tjetrit, por në fakt kanë dallime të dukshme, të cilat bëjnë diferencat. Në periudhat bashkëkohore *sipas Journal of Criminal*

⁴ Fq 91. Kriminologjia, Prof.as.dr. Vasilika Hysi, Universiteti i Tiranës, Tiranë 2005

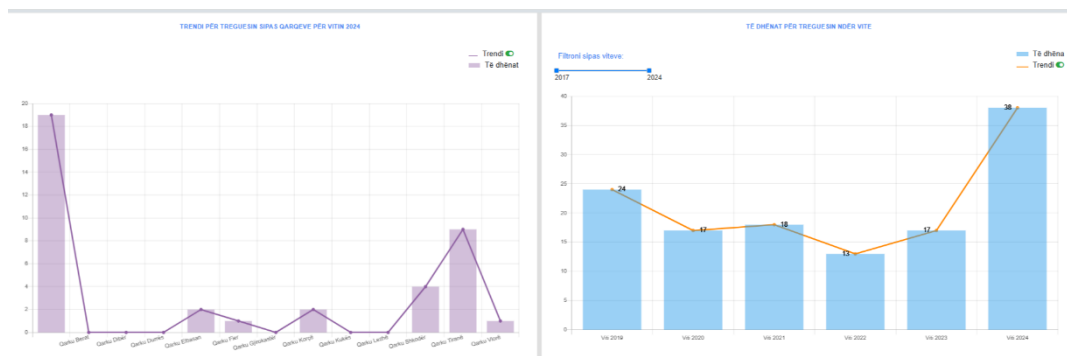
⁵ Fq. 13. Delikuenca e të Miturve në RM, Doc.Dr. Dashmir Nasufi, UNS, Strugë 2016

⁶ Neni 7. Ligji 37/2017, Kodi i Drejtësisë Penale për të Mitur.

Justice, në vitin 2023 raportohet se 18% deri në 55%⁷ e të dënuarve të të gjithë grupmoshave, pasi dalin nga burgu raportohen të kryejnë recidivizëm, ç'ka në parim nënkupton mos rehabilitimin e të dënuarit, por vetëm dënimin e tij, në institucion të Ekzekutimit të Vendimit Penal.

Nëse dënimi në sistemin penal diktohet nga elementi Retributiv, Parandalues Individual dhe i Përgjithshëm dhe Izolues, përballë është elementi i rehabilitimit në sistemin penal ku në qendër janë masat edukative dhe transformues. Nëse shohim në Shqipëri mungojnë elementet rehabilitues por në masë janë elementet dënues nëpërmjet I.E.V.P-ve. Por sipas Naval Morris, “dënimi duhet të matet jo vetëm për shkak të të kaluarës së të dënuarit, por edhe sipas potencialit për ta ndihmuar në të ardhmen.”⁸ nënkupton faktin, që në qelizën e vetë qëllimit të dënimit duhet të jetë e ardhmja e kryesit të veprës penale, i cili pasi të kryej dënimin të ketë mundur dhe të rehabilitohet, por në këtë rast shifrat e mësipërme janë kokforta dhe shfaqin potencialisht moseficensën e institucioneve për të kryer rehabilitim të fëmijëve në të gjitha rastet. Sistemi penal në dukje po fokusohet më tepër në mas në dënim dhe jo në parandalim, gjë e cila ka rritur dhe tendencat për përsëritje të shpeshtë të veprave penale.

Në Shqipëri nga njëra anë kemi një numër të lartë të të miturve të dyshuar si autorë të veprave penale plot 1,868 raste për vitin 2024, ndërsa nga ana tjetër një rritje të ndjeshme të numrit të atyre që ndodhen në paraburgim 38 raste po në të njëjtën periudhë, duke shënuar një dyfishim krahasuar me vitet paraardhëse.

Në aspektin kohor, të dhënat tregojnë se paraburgimi ndaj të miturve ka shënuar luhatje të mëdha gjatë viteve të fundit, por vitin 2024 përbën një kthesë të fortë. Nga 13 raste në vitin 2022, në 17 në 2023 dhe më pas një kërcim në 38 në vitin 2024, trendi tregon jo vetëm mungesë stabiliteti në zbatimin e kësaj mase, por

⁷ <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid%3A42e604d8-31d0-4067-a08c-fd1fa0065946/files/r5h73p95k?>

⁸ <https://repository.laë.umich.edu/cgi/vieëcontent.cgi?article=4308&context=mlr>

edhe një prirje drejt një reagimi më të ashpër nga strukturat e drejtësisë penale ndaj të miturve, por në vetëvete dhe akte më të dhunshme të cilat janë përshkallzuar nga të rinjtë. Nëse krahasojmë këtë tregues me numrin e fëmijëve të dyshuar si autorë veprash penale, rezulton se vetëm rreth 2% e tyre përfundojnë në paraburgim. Në shikim të parë kjo përqindje mund të duket e ulët, por rritja e papritur dhe e paarsyetuar e rasteve të paraburgimit në vitin 2024 sinjalizon për një shqetësim më të thellë institucional.

Ky disproporcion tregon që masa e paraburgimit mund të mos po përdoret si mjet i fundit, siç kërkojnë standardet ndërkombëtare (Konventa për të Drejtat e Fëmijës, Rregullat e Pekinit⁹), por si një përgjigje rutinë ndaj sjelljeve devijante. Praktikisht duket se në raste të ndryshme është rritur edhe agresiviteti i veprave, por edhe praktika gjyqësore për dhënien e masave më të ashpra të kufizimit të lirisë, gjë e cila bie ndesh me drejtësinë restauruese.

Numri i fëmijëve 14-17 vjeç në paraburgim sipas UNICEF Albania¹⁰

Qasja e tabelave është një matje e dukshme edhe për rritjen potenciale të kriminalitetit dhe formave të caktuara të tij në Republikën e Shqipërisë, por në vetvetë tregon dhe rritjen e agresivitetit të akteve të kriminalitetit tek të miturit, aq sa vendoset masa e paraburgimit nga gjykatat Shqiptare. Gjithsesi shohim nenin 14¹¹ të Kodit të Drejtësisë për të Mitur, do të konstatojmë që në fillimet e dispozitës që institucionet duhet të shmangit aq sa është e mundur, procedimin penal për të miturit, si një formë për të evituar stigmatizmin, diskriminimin edhe në vazhdimi inkriminimin e të miturit, ose edhe largimin nga dyert e institucionalizimit i cili mund të ketë një reagim të kundërt nga ai që duhet dhe parashikohet nga parimet e penologjisë. Pika dy e këtij neni thekson: ***“Masat alternative që synojnë shmangien e të miturit nga procedimi penal ose zbatimi i masave të drejtësisë restauruese vlerësohen si mundësia e parë. Kur bëhet ky vlerësim, nga çdo organ kompetent, në aktet respektive pasqyrohet mbajtja në vëmendje që masa alternative e shmangies i shërben më mirë qëllimeve të rishoqërizimit, rehabilitimit të të miturit dhe parandalimit të shkeljeve të ligjit përkundërt vendosjes së tij nën përgjegjësinë penale dhe zbatimit të dënimit penal.”***¹²

Kodi i procedurës penale përcakton dhe ndaret e masave të sigurimit personal, në rast se i mituri ka kryer vepër të tillë penale që në parim nuk mund të

⁹

<https://ëëë.unicef.org/montenegro/media/9291/file/MNE-media-MNEpublication505.pdf>

¹⁰ <http://statistikafemijet.gov.al/charts.php?ind=39>

¹¹ Neni 7. Ligji 37/2017, Kodi i Drejtësisë Penale për të Mitur.

¹² Neni 7. Ligji 37/2017, Kodi i Drejtësisë Penale për të Mitur.

shmanget nga përgjegjësia dhe zbatimi i dënimit penal, konkretisht në nenin 227 të Kodit të Procedurës Penale thuhet: *Masat e sigurimit personal ndahen në masa shtrënguese dhe masa ndaluese.*¹³

Në vetvete ligji përcakton dhe kushtet kur subjekti është i mitur dhe duhet të marrë në konsideratë dhe rrethanat, në nenin vijues 229 shprehimisht ligjvënësi saktëson: *“Kur i pandehuri është i mitur gjykata mban parasysht interesin e tij më të lartë dhe kërkesën për të mos ndërprerë proceset edukative konkrete.”* Çka nënkupton pikërisht elementet e drejtësisë restauruese, pasi qëllimi për të cilën kufizohet i mituri nuk mund të prezumohet mbi të drejtat e tij sociale, të cilat nëse ndërpriten mund të rrezikojnë rehabilitimin real të tij.

Ky fakt në Shqipëri lë vënd për të dëshiruar në zbatim, pasi në burgun e Kavajës, aty ky vendosen fëmijët e dënuar apo paraburgosur, nuk dihet saktësisht se me sa rigorozitet zbatohen parimet për riintegrimin social të fëmijëve, por edhe nëse ndodh siç pretendohet, vazhdimësia e përditshmërisë si i dënuar ose paraburgosur përsëri në logjikë të thjeshtë kryeht brënda vendit të izolimit, me të njëjtët persona çdo ditë, pa pasur mundësi të socializohet me grupe të reja. Madje këtu lind realisht dyshimi për se sa arrin të kryhet drejtësia restauruese dhe riparimi i marrëdhënieve sociale.

Në këtë konteskt siç edhe më sipër parashikon ligjvënësi në kodin e procedurës penale, duhet të shmanget kur është e mundur izolimi, në këto kushte përcaktohen tre elemente të cilat duhet të bashkangjiten me rrethana të tjera për t’u marrë në konsideratë nga gjyqësori, izolimi i të akuzuarve apo dyshuarve. Pikërisht në tre raste ndodh sipas ligjit ky izolim, specifikisht kur kryesi i veprës penale ka rrezikshmëri të lartë parë nga vepra e kryer apo historiku, mund të dëmtojë apo tjetërsojë provat e ngjarjes, kur mund të kanos potencial për tu arratisur apo larguar nga vendi. Specifikisht nëse shohim numrin e paraburgimeve të paraqitura edhe më lartë, do të konstatojmë se në vitin 2024, në të gjithë vendin pati 38 raste për të cilat gjykata ka çmuar në fazën paraprake se mund të paraqitet një prej elementeve të mësipërme.

Perceptimi publik mbi kriminalitetin dhe masat rehabilituese për delikuentët

Qytetarët në Shqipëri shprehen shpesh herë se ligjet nuk janë mjaftë të rënda prandaj ndodh që të kemi përsëritje të shpeshtë të krimeve tek të miturit, pasi sipas tyre në disa raste nuk funksionojnë siç duhen mekanizmat institucional, e në të

¹³ Neni 227, Kodi i Procedurës Penale në Republikën e Shqipërisë, i ndryshuar

tjerat nuk merret dënënim propocional në lidhje me veprën e kryer, në raste të tjera duhet ashpërsuar legjislacioni penal pikërisht për fëmijët.

Në kuadër të këtij punimi, u realizua një anketë e titulluar “Anketë për Ndikimin e Politikave të Dënimit Penal ndaj të Miturve në Rehabilitim dhe Riintegrim”. Bazuar në të dhënat paraprake të profilin demografik të të anketuarve, duke nxjerrë disa prirje të rëndësishme për interpretimin e qëndrimeve të tyre mbi temën në fjalë.

Të dhënat demografike dhe profili i të anketuarve

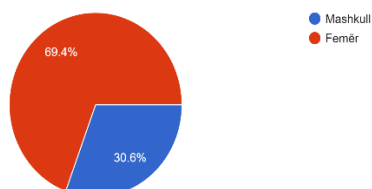
Në anketë morën pjesë 173 persona, ku 69.4% ishin femra dhe 30.6% meshkuj. Ky shpërndarje gjinore tregon një përfshirje më të madhe të grave, çka mund të jetë tregues i ndjeshmërisë më të lartë të tyre ndaj temës së të miturve dhe trajtimit penal, apo ndoshta lidhet me përbërjen demografike të profesionistëve të përfshirë në arsim, drejtësi apo shëndetësi.

Grupmosha më e përfaqësuar ishte 18–24 vjeç me 49.1% të përgjigjeve, ndjekur nga grupi 25–34 vjeç me 17.9% dhe më tej nga të miturit nën 18 vjeç (13.9%). Kjo shpërndarje tregon se pjesa dërrmuese e të anketuarve janë të rinj studentë apo profesionistë të rinj që mund të sjellin këndvështrime moderne dhe më të ndjeshme ndaj koncepteve të rehabilitimit, në krahasim me qasjet tradicionale penalizuese. Përfaqësimi i ulët i grupmoshave mbi 45 vjeç mund të nënkuptojë një boshllëk në përvojë institucionale, por edhe një mungesë të zërit të brezave me përvojë në sistemin penal.

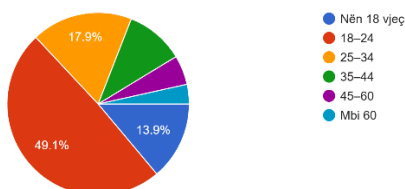
Rreth 56.1% e të anketuarve janë studentë, ndërsa 28.9% janë të punësuar. Kjo përforcon tezën e një pjesëmarrjeje të lartë të brezit të ri akademik, me mundësi të larta që të jenë të përfshirë në fushat e drejtësisë, shkencave sociale apo edukimit. Pjesëmarrja modeste e punonjësve të sistemit të drejtësisë, arsimit dhe shëndetësisë është gjithashtu e rëndësishme për të dhënë një element ekspertize në vlerësimin e politikave të dënimit penal. Pjesëmarrja e të papunëve, pensionistëve dhe punonjësve publikë është simbolike, por e dobishme për të pasur një shumëllojshmëri perspektivash. Ndër të anketuarit, 52% vijnë nga qyteti, ndërsa 48% nga fshati, një shpërndarje thuajse e balancuar që jep mundësi për të krahasuar perceptimet ndërmjet zonave urbane dhe rurale. Kjo është e rëndësishme pasi kushtet socio-ekonomike, aksesueshmëria në shërbime sociale apo juridike dhe qasja ndaj të miturve në kontakt me ligjin ndryshon ndjeshëm ndërmjet këtyre zonave. Për më tepër, kjo shpërndarje kontribuon në një përfaqësim më gjithëpërfshirës të opinionit publik mbi çështjet që lidhen me trajtimin penal të të miturve.

Profili i të anketuarve na tregon një prirje drejt pjesëmarrjes së të rinjve, grave dhe qytetarëve nga të dy zonat gjeografike, me një dominim të studentëve dhe personave që mund të kenë formim ose ndjeshmëri më të theksuar për çështjet sociale.

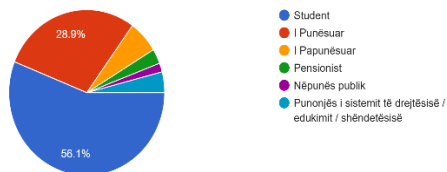
Gjinia:
173 responses

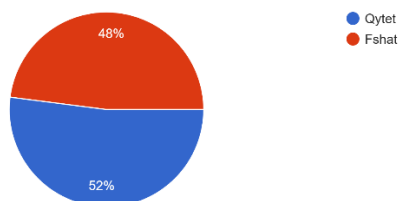
Mosha:
173 responses

Profesioni / Statusi social:
173 responses

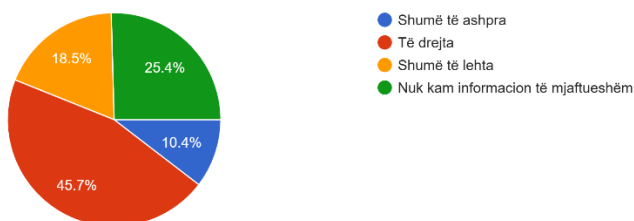
Vendbanimi:
173 responses

Perceptimi mbi proporcionalitetin e dënimeve për të miturit

Kjo grafikë pasqyron qartë perceptimin e publikut lidhur me ashpërsinë apo drejtësinë e dënimeve penale ndaj të miturve dhe ofron një dritare të rëndësishme për të kuptuar klimën e përgjithshme sociale mbi këtë temë delikate.

A mendoni se dënimet penale për të miturit janë:
173 responses

Sipas të dhënave, 45.7% e të anketuarve i konsiderojnë dënimet si “të drejta”, çka tregon një shumicë relative që beson se legjislacioni aktual penal për të miturit arrin një ekuilibër midis drejtësisë dhe proporcionalitetit të veprës penale. Ky është një tregues pozitiv për besimin në sistemin juridik, ose të paktën një aprovim të qasjes së tanishme.

Megjithatë, 25.4% e të anketuarve deklarojnë se “nuk kanë informacion të mjaftueshëm”, një përqindje e konsiderueshme që sinjalizon mungesë edukimi juridik në publik apo mungesë transparence dhe komunikimi nga institucionet ligjzbatuese. Kjo përbën një boshllëk që duhet adresuar nëpërmjet fushatave ndërgjegjësuere dhe edukative, veçanërisht në shkolla apo media.

Në anën tjetër, 10.4% mendojnë se dënimet janë “shumë të ashpra”, ndërsa 18.5% i konsiderojnë “shumë të lehta”. Këto dy përqindje, megjithëse në pakicë, janë domethënëse sepse tregojnë polarizim në qëndrime. Grupi i parë mund të përfaqësojë një ndjeshmëri më të madhe ndaj të drejtave të fëmijëve dhe një qasje rehabilituese, ndërsa grupi i dytë mund të përfaqësojë kërkesën për më shumë kontroll, ndëshkim dhe masa parandaluese. Ky dualitet mund të pasqyrojë ndarjen mes qytetarëve të qytetit dhe të fshatit, apo mes brezave të ndryshëm, çka do të kërkonte një analizë më të thelluar të të dhënave sipas variablave demografikë.

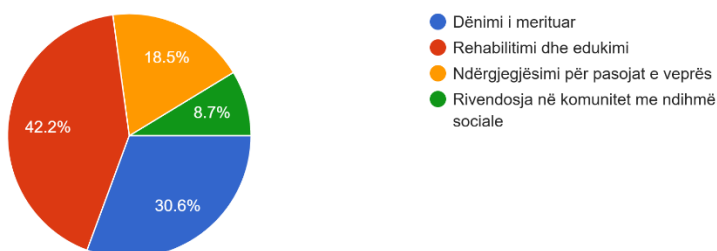
Në përmbljedhje, shumica e të anketuarve janë të kënaqur me nivelin e dënimeve, por një përqindje jo e vogël reflekton ose mungesë informacioni ose qëndrime të polarizuara, çka e bën të domosdoshëm një debat të hapur publik dhe një komunikim më të qartë institucional mbi arsyetimin penal dhe qëllimin rehabilitues të sistemit për të miturit. Kjo është veçanërisht e rëndësishme në

kontekstin e reformës në drejtësi dhe harmonizimit me standardet ndërkombëtare për të drejtat e fëmijës.

Perceptimi mbi fokusin e institucioneve në rehabilitimin e delikuentëve

Kjo grafikë zbërthen thellë qëndrimin e publikut mbi qasjen ideale që duhet të ndjekë sistemi penal për të miturit që kanë kryer një vepër penale dhe ofron një pasqyrë të qartë mbi orientimin etik e funksional që qytetarët presin nga politika ndëshkimore.

Cili mendoni se duhet të jetë fokusi kryesor për një të mitur që ka kryer një vepër penale?
173 responses

Sipas të dhënave, një shumicë relative prej 42.2% e të anketuarve besojnë se rehabilitimi dhe edukimi duhet të jetë fokusi kryesor për një të mitur delinkuent. Ky rezultat është tregues i një fryme moderne dhe progresive që e sheh të miturin si një subjekt në zhvillim, me potencial për të ndryshuar dhe për t'u rikthyer në shoqëri. Kjo përputhet me standardet ndërkombëtare të drejtësisë për të mitur, veçanërisht me Konventën për të Drejtat e Fëmijës dhe praktikat evropiane që theksojnë masat alternative ndaj burgimit.

Ndjekës vjen kategoria "Dënimi i merituar" me 30.6%, që tregon se një pjesë e konsiderueshme e publikut ende mban një qëndrim ndëshkues dhe kërkon që edhe të miturit të përballen me pasojat e drejtpërdrejta për veprat e tyre. Ky grup mund të përfaqësojë qytetarë më konservatorë apo më të ndikuar nga ndjenja të pasigurisë publike dhe tregon tensionin ekzistues mes qasjes rehabilituese dhe asaj penale-tradicionale.

Më pas, 18.5% preferojnë ndërgjegjësimin për pasojat e veprës, një qasje ndërmjetëse që synon rritjen e reflektimit tek i mituri pa aplikuar ashpërsi të panevojshme. Kjo vlerësohet si një hap drejt drejtësisë restauruese, ku qëllimi është kuptimi i dëmit dhe zbutja e tij përmes ndërgjegjësimit dhe përgjegjësimit personal.

Vetëm 8.7% zgjedhin rivendosjen në komunitet me ndihmë sociale, një qasje që megjithëse moderne dhe efikase në shumë modele europiane, duket ende e panjohur apo e nënvlerësuar në opinionin shqiptar. Kjo tregon nevojën për edukim publik mbi mekanizmat alternativë të drejtësisë riparuese dhe potencialin e integritetit përmes shërbimeve sociale, mentorimit dhe punës së komunitetit.

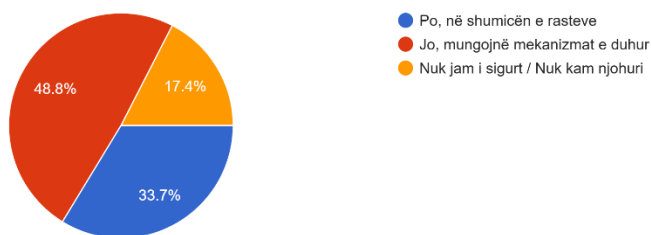
Tw anketuarit dëshmojnë qartë se ekziston një prirje në rritje drejt trajtimit rehabilitues të të miturve, por gjithashtu vë në dukje se qasja ndëshkuese nuk është zhdukur dhe ende përbën një mendim të përhapur në shoqëri. Kjo ndarje është sinjal i qartë për politikëbërësit dhe institucionet që të zhvillojnë mekanizma më të balancuar, që i japin prioritet edukimit, ndërgjegjësimit dhe ndihmës sociale, duke ruajtur një raport proporcional edhe me dënimin, por vetëm në rastet më të rënda.

Perceptimi mbi besueshmërinë e institucioneve dhe efikasitetin e tyre

Kjo grafikë paraqet një tregues kyç të perceptimit të publikut mbi efektivitetin e sistemit aktual të drejtësisë për të miturit në Shqipëri, konkretisht sa ndihmon ai në rehabilitimin dhe parandalimin e përsëritjes së veprave penale nga të rinjtë.

A besoni se sistemi aktual i drejtësisë për të miturit në Shqipëri i ndihmon ata të rehabilitohen dhe të mos e përsërisin veprën penale?

172 responses

Rezultati më domethënës është ai i 48.8% të të anketuarve që besojnë se “mungojnë mekanizmat e duhur”, një sinjal alarmi për dobësitë strukturore të sistemit. Ky perceptim mund të lidhet me mungesën e programeve rehabilituese të specializuara, trajnimit të pamjaftueshëm të stafit penal apo mungesën e bashkëpunimit ndërinstitutional midis drejtësisë, arsimit dhe shëndetësisë. Një përqindje kaq e lartë shpreh një mosbesim publik që kërkon adresim urgjent institucional përmes politikave reformuese.

Nga ana tjetër, 33.7% shprehen pozitivisht, duke besuar se në shumicën e rasteve sistemi funksionon. Kjo tregon se ka përvoja të mira apo raste ku sistemi i drejtësisë për të miturit ka arritur të ofrojë mbështetje dhe të ndryshojë rrugëtimin e të rinjve. Ky grup ndoshta përfaqëson profesionistë të fushës apo qytetarë që kanë informacion më të mirë mbi masat alternative ndaj dënimit (si mbikëqyrja, ndërmjetësimi, programet e edukimit apo punët komunitare).

Në mes qëndron një 17.4% që nuk janë të sigurt ose nuk kanë njohuri, çka dëshmon për një mungesë transparence dhe komunikimi publik nga institucionet, si dhe për nevojën që sistemi të shpjegohet më mirë në opinionin publik nëpërmjet statistikave, rasteve të suksesshme dhe platformave të ndërgjegjësimit.

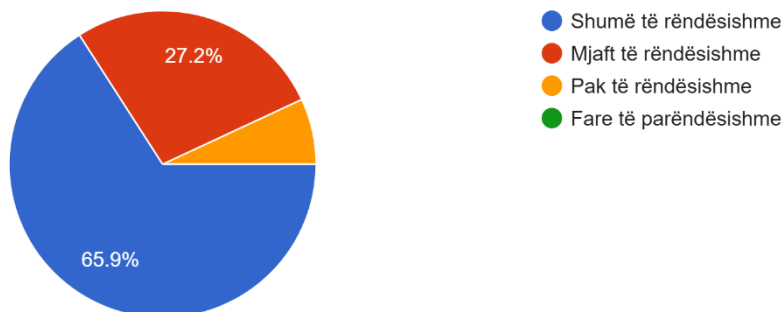
Të dhënat e kësaj pyetjeje përforcojnë narrativën se pavarësisht vullnetit apo reformave të shpallura, sistemi i drejtësisë për të miturit në Shqipëri ende perceptohet si i paplotë dhe jo gjithmonë funksional. Kjo kërkon ndërhyrje në dy drejtime: Së pari, përmirësimin real të mekanizmave rehabilitues (trajnime, programe sociale, bashkëpunime institucionale) dhe së dyti, ndërtimin e një strategjie të komunikimit me publikun, për të informuar dhe ndriçuar opinionin mbi progresin e bërë, duke adresuar mosbesimin dhe mungesën e informacionit. Ky është një indikator i vlefshëm për vendimmarrësit dhe politikëbërësit që duan të ndërtojnë një drejtësi me të vërtetë miqësore për të miturit.

Perceptimi publik mbi politikat jo-penale

Ky grafik tregon një qëndrim pothuajse konsensual nga publiku i anketuar mbi rolin e aktorëve jo-penalë si institucionet e edukimit, kujdesi social dhe familja në procesin e rehabilitimit të të miturve që kanë kryer vepra penale. Dhe është një nga treguesit më të fortë që mbështet qasjen multifunksionale dhe të bashkërenduar në drejtësinë për të miturit.

Sa të rëndësishme janë për ju institucionet e edukimit, kujdesit social dhe familja në procesin e rehabilitimit të të miturve?

173 responses

Sipas të dhënave:

65.9% e të anketuarve i konsiderojnë këta faktorë si “shumë të rëndësishëm”; 27.2% i konsiderojnë “mjaft të rëndësishëm”.

Pra, mbi 93% e përgjigjeve flasin qartazi për një besim të thellë se rehabilitimi nuk është vetëm çështje gjykatë apo burgu, por një proces gjithëpërfshirës ku familja, shkolla dhe struktura sociale luajnë rol vendimtar. Ky perceptim është në përputhje të plotë me filozofinë moderne të drejtësisë për të miturit që përqafon bashkëpunimin ndërinstitucional si themel për një rehabilitim të suksesshëm.

Nga ana tjetër, vetëm një përqindje shumë e vogël e të anketuarve (pak më shumë se 6%) i shohin këto institucione si pak ose aspak të rëndësishme, një qëndrim marginal që mund të vijë nga mungesa e eksperiencës direkte me sistemin ose nga një këndvështrim më penal, që beson se riedukimi ndodh vetëm përmes ndëshkimit.

Kjo pyetje ngre fort nevojën për forcimin e bashkëpunimit ndërmjet gjykatave për të miturit, qendrave të shërbimit social, shkollave dhe familjeve, si një rrjet mbështetës i pandashëm. Perceptimi publik e njeh këtë nevojë dhe është i gatshëm ta përqafojë një model ku fëmija nuk etiketohet si “kriminel”, por trajtohet si një individ me potencial për ndryshim, për sa kohë struktura të shëndetshme i qëndrojnë pranë. Në këtë prizëm, përfshirja e shkollës dhe familjes në çdo strategji rehabilituese nuk është më opsion është kusht i domosdoshëm për suksesin afatgjatë të politikave penale ndaj të miturve.

Perceptimi mbi shkaqet e ripërsëritjes së veprave penale tek të miturit (recidivistët)

Ky grafik ofron një pasqyrë të thellë mbi perceptimin e publikut për faktorët që ndikojnë në rikthimin e të miturve në kriminalitet pas dënimit, një dimension kritik për çdo sistem drejtësie që pretendon të jetë reformues dhe jo vetëm ndëshkues.

Cili nga faktorët më poshtë ndikon më shumë në rikthimin e një të mituri në kriminalitet pas dënimit?

173 responses

Në krye të listës, 44.5% e të anketuarve identifikojnë mungesën e mbështetjes familjare si shkaktarin kryesor të recidivizmit të të miturit. Kjo përgjigje dëshmon për rolin qendror që ka familja si strukturë mbështetëse emocionale dhe edukative. Pa një familje që e pranon, e mbështet dhe e udhëzon të miturin pas daljes nga sistemi penal, rreziku për t'u rikthyer në rrugën e krimit rritet ndjeshëm. Ky rezultat është i rëndësishëm edhe për politikën publike që duhet të synojnë forcimin e marrëdhënieve familjare përmes ndërhyrjeve sociale dhe psikologjike gjatë dhe pas periudhës së dënimit.

Stigmatizimi nga shoqëria, me 20.2%, renditet i dyti dhe nënvizon një plagë sociale që shpesh kalon në heshtje: vështirësinë për t'u ribashkuar me komunitetin pas një dënimi penal. Kjo tregon që edhe nëse institucionet bëjnë punën e tyre, etiketimi, paragjykimimi dhe përjashtimi nga të tjerët mbeten barriera të forta për rehabilitimin real.

Ndjekur nga mungesa e punës/arsimimit pas dënimit me 17.9%, kjo kategori është tregues i faktit se pa ofruar mjete konkrete për t'u integruar në jetën socio-ekonomike, drejtësia për të miturit mbetet një premtim bosh. Sistemi duhet të ofrojë trajnime, arsim profesional, programe rivendosjeje në shkollë apo punësim të mbështetur.

Ndërkohë, 17.3% e të anketuarve theksojnë mosfunksionimin e institucioneve të mbrojtjes së të miturve, një sinjal i drejtpërdrejtë për mangësitë strukturore të mekanizmave institucionalë që duhej të garantonin mbështetje të vazhdueshme pas dënimit. Kjo tregon për mungesë bashkërendimi ndër-institucional, mungesë burimesh apo edhe kapacitete të pamjaftueshme në shërbimet e mbrojtjes sociale. Ky grafik përforcon bindjen se rikthimi në kriminalitet nuk është çështje thjesht karakteri i individit, por pasojë e një boshllëku sistemik dhe social. Familja,

komuniteti, arsimi, punësimi dhe institucionet mbrojtëse duhet të jenë hallka të një zinxhiri funksional që ndihmon të miturin të mos përsërisë veprën penale. Kjo nuk është vetëm çështje politike por është një provë morale për shoqërinë shqiptare dhe për kapacitetin e saj për të falur, udhëhequr dhe ri-integruar.

Rekomandimet e të anketuarve në lidhje me përmirësimet eventuale në sistem

Përgjigjet e të anketuarve tregojnë qartë se një ndër prioritetet kryesore për përmirësimin e trajtimit penal ndaj të miturve në Shqipëri është zhvendosja e theksit nga ndëshkimi drejt rehabilitimit. Sipas tyre, sistemi aktual duhet të fokusohet më shumë në edukimin, riintegrimin dhe formimin profesional të të miturve në vend që të aplikojë masa të ashpra ndëshkuese. Për këtë, theksohet nevoja për zbatim real të masave alternative ndaj burgimit, si puna në komunitet, ndërmjetësimi dhe kujdesi prindëror, të cilat shpesh mbeten të pazbatuara në praktikë.

Një tjetër kërkesë e përsëritur është forcimi i mbështetjes psikologjike dhe sociale gjatë dhe pas procesit penal. Të miturit shpesh përballen me trauma, pasiguri emocionale dhe mungesë mbështetjeje, ndaj kërkohet prania e psikologëve dhe punonjësve socialë në çdo fazë të procedurës penale. Gjithashtu, përfshirja e familjes konsiderohet jetike, pasi ajo luan një rol të pazëvendësueshëm në riintegrimin e fëmijës në shoqëri dhe në parandalimin e rikthimit në sjellje delinkuente.

Përmirësimi i trajtimit kërkon gjithashtu trajnimin dhe profesionalizimin e aktorëve të sistemit të drejtësisë për të miturit, përfshirë policinë, gjyqtarët, prokurorët, arsimtarët dhe punonjësit socialë. Të anketuarit nënvizojnë mungesën e një kuadri të mirëfunksionuar institucional, duke e konsideruar si faktor kyç për dështimet në rehabilitim. Ata kërkojnë funksionim të plotë të institucioneve, eliminim të neglizhencës dhe emërim të profesionistëve të kualifikuar në vend të atyre të vendosur përmes klientelizmit apo korrupsionit.

Së fundi, vihet në dukje nevoja për bashkëpunim të fortë ndërinstitucional dhe ndërgjegjësim shoqëror. Duhet të forcohet lidhja mes shkollës, familjes dhe institucioneve sociale për të parandaluar krimin në moshë të re. Stigmatizimi nga shoqëria pas dënimit shihet si pengesë për integrimin e të miturve, ndërsa mungesa e punës, edukimit dhe kushteve të jetesës i shtyn ata drejt përsëritjes së veprës penale. Prandaj, të rinjtë kërkojnë jo vetëm dënim të drejtë, por mbi të gjitha mbështetje reale për një fillim të ri.

Konteksti aktual dhe gjendja momentale e delikuentwve tw dwnuar dhe paraburgosur

Të dhënat e muajit mars 2025 për Burgun e Kavajës, institucion që trajton ekskluzivisht të miturit meshkuj në konflikt me ligjin, ofrojnë një pasqyrë të qartë dhe shqetësuese mbi përmasat dhe natyrën e kriminalitetit të kësaj grupmoshe në Shqipëri. Sipas statistikave zyrtare, në këtë institucion ndodhen të paktën 28 të mitur të dënuar dhe 47 të mitur në paraburgim, të shpërndarë në një gamë të gjerë veprash penale, nga kundravajtjet e lehta deri te krimet më të rënda si plagosjet e rënda dhe dhuna seksuale.

Në grupin e të dënuarve dominojnë veprat penale si vjedhja (6 raste), shkelja e rregullave të qarkullimit rrugor (6 raste), si dhe prodhimi dhe shitja e narkotikëve (2 raste), të cilat përfaqësojnë një tipologji të qartë të kriminalitetit të rrugës, të lidhur shpesh me varfërinë, mungesën e kontrollit familjar dhe ndërtimin e modeleve të gabuara sjelljeje që nga mosha e hershme. Prania e të dënuarve për kundërshtim ndaj punonjësve të policisë, si dhe për armëmbajtje pa leje, nënkupton një rritje të qasjeve agresive dhe një përshkallëzim të formave të dhunës, madje edhe ndaj autoriteteve. Kategoria e “veprave të tjera” mbetet e paqartë, por përbën një pjesë të konsiderueshme, duke ngritur nevojën për më shumë transparencë në klasifikimin penal.

Në anën tjetër, në paraburgim ndodhen 47 të mitur, prej të cilëve 12 për vjedhje, 6 për plagosje, 4 për dhunë në familje dhe 4 për krime seksuale. Këto të dhëna tregojnë se, përkundër detyrimit ligjor që paraburgimi të përdoret si mjet i fundit, ai vijon të aplikohet në masë, shpesh për veprat që, në vende me qasje më humaniste ndaj të miturve, do të trajtoheshin përmes masave alternative. Rritja e ndjeshme e paraburgimeve nga viti në vit, dhe sidomos në vitin 2024–2025, tregon një rigjdhëzim të praktikës penale në vend të forcimit të drejtësisë restauruese dhe ndërhyrjes sociale.

Analiza e veprave penale të të miturve të izoluar në Kavajë dëshmon se jemi përballë një krize të thellë sociale, ku ndëshkimi ka zëvendësuar edukimin, dhe institucionalizimi ka fituar terren ndaj rehabilitimit. Institucioni penitenciar, që duhet të ishte i pajisur me mjete për edukim, këshillim dhe zhvillim personal, shndërrohet kështu në një ambient që jo vetëm nuk frenon recidivizmin, por e përkeqëson atë. Në mungesë të mbështetjes psikologjike, formimit profesional dhe angazhimit komunitar, këta të rinj dalin më të izoluar, më të dëshpëruar dhe më të stigmatizuar nga sa kanë hyrë.

Në këtë kontekst, Burgu i Kavajës nuk duhet parë vetëm si një qendër ndëshkimi, por si një indikator i qartë i mosfunksionimit të sistemit të drejtësisë për

të miturit në Shqipëri. Këto të dhëna duhet të shërbejnë si bazë për një reflektim të thellë institucional: si për vendimmarrësit politikë, ashtu edhe për profesionistët e sistemit të drejtësisë, të cilët duhet të orientohen drejt një modeli që nuk prodhon dënime të përsëritura, por histori reale rehabilitimi dhe riintegrimi social.

Konkluzione

Sistemi aktual penal shqiptar për të miturit mbetet ndëshkues më shumë sesa rehabilitues, duke mos arritur të përmbushë funksionin transformues të dënimit.

Shkalla e recidivizmit mbetet e lartë për shkak të mungesës së masave pasdënimore të efektshme dhe rivendosjes së të miturit në shoqëri.

Masat alternative ndaj dënimit penal zbatohen shumë rrallë, edhe pse janë të parashikuara në Kodin e Drejtësisë Penale për të Miturit.

Paraburgimi përdoret shpesh si mjet ndëshkues dhe jo si zgjidhje e fundit, çka bie ndesh me parimet e drejtësisë restauruese dhe me Konventën për të Drejtat e Fëmijës.

Institucionet rehabilituese janë të pamjaftueshme, me mungesë infrastrukture, staf të pakualifikuar dhe qasje formale ndaj të miturve.

Familja është faktori më i rëndësishëm mbrojtës, por shpesh ajo mungon ose ka dështuar në funksionin e saj edukativ dhe mbështetës.

Stigmatizimi shoqëror dhe mungesa e mundësive për integrim janë faktorë kryesorë që shtyjnë të miturit drejt përsëritjes së veprës penale.

Qasja publike ndaj dënimit të të miturve është e polarizuar, mes atyre që kërkojnë ndëshkim të ashpër dhe atyre që mbështesin rehabilitimin dhe edukimin.

Pabarazia territoriale në shfaqjen dhe trajtimin e delikuencës së të miturve është e pranishme, me përqendrim të lartë në zonat urbane dhe metropolitane.

Mungesa e bashkëpunimit ndërinstitutional midis arsimit, drejtësisë, shëndetësisë dhe shërbimeve sociale është një pengesë thelbësore në procesin e riintegrit të të miturve.

Rekomandime:

Të zbatohen në praktikë masat alternative ndaj paraburgimit, si ndërmjetësimi penal, puna në komunitet dhe mbikëqyrja edukative.

Të garantohet mbështetje psiko-sociale gjatë gjithë procesit penal, me psikologë dhe punonjës socialë të pranishëm në çdo fazë.

Të forcohet trajtimi institucional pas dënimit, përmes qendrave të specializuara për rehabilitim dhe edukim profesional.

Të trajnohen në mënyrë të vazhdueshme profesionistët e drejtësisë rinore, për të kuptuar zhvillimin psikologjik të të miturve dhe parimet e drejtësisë restauruese.

Të përfshihet aktivisht familja në çdo fazë të procesit rehabilitues, duke ofruar programe këshillimi për prindërit.

Të eliminohet përdorimi rutinë i paraburgimit, duke e përdorur atë vetëm në raste të jashtëzakonshme dhe me arsyetim të qartë ligjor.

Të rritet ndërgjegjësimi publik për drejtësinë për të miturit, nëpërmjet fushatave informuese dhe përfshirjes së mediave dhe shkollave.

Të luftohet stigmatizimi shoqëror për të miturit e dënuar, përmes programeve të integritetit dhe shërbimeve mbështetëse në komunitet.

Të rritet monitorimi dhe transparenca e institucioneve, sidomos të atyre që merren me rehabilitimin dhe shërbimet sociale për të miturit.

Të hartohet një strategji kombëtare për drejtësinë për të miturit, me fokus te rehabilitimi, integrimi dhe parandalimi, në përputhje me standardet e BE-së dhe OKB-së.

LITERATURA E PËRDORUR

Botime:

1. Jonathan Herrin, E Drejta Penale, Botimi V/Volumi 1, UET Press, Tiranë, Tetor 2013
2. Jonathan Herrin, E Drejta Penale, Botimi V/Volumi 2, UET Press, Tiranë, Nëntor 2018
3. Doc.Dr. Adrian Leka, E Drejta Penale në Republikën e Maqedonisë, (Pjesa e Përgjithshme, Universiteti Ndërkombëtar i Strugës, Strugë, 2017
4. Borisllav Petroviq, E Drejta Penale. Universiteti i Prishtinës, Sarajevë/Prishtinë 2006
5. Dr. Ismet Salihu, E Drejta Penale (Pjesa e Përgjithshme), Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, Shtator 2005
6. Abdulhami Mahmud Tuhmaz, Fikur Hanefi, E Drejta Penale, Fondacioni i Rinisë Islame, Zurich, Shkurt 2012.

7. Mr. Jeton Shasivari, E Drejta e Procedurës Penale e Republikës së Maqedonisë, “Cv. Kliment Ohridski – Skopje” Shkup, 2007.
8. Dr. Azem Hajdari, E Drejta e Procedurës Penale, Kolegji i Arteve dhe Shkencave Sociale – FAMA, Prishtinë, 2006
9. Dr. Ragip Halili, Kriminologjia, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2000
10. Armand Braho, Punime të Përzgjedhura në Dritëhijen e Ngjarjeve të Periudhës 2015-2021, Universiteti Ndërkombëtar në Strugë, Strugë, 2021
11. Dr. Ismet Salhiu, E Drejta Penale Ndërkombëtare, Leoprint, Prishtinë, 2005
12. Dr. Nexhat Elezi, Reformat e Procedurës Penale në Ballkanin Perëndimor, Grafomak – Kërçovë, Shkup, 2013
13. Dr. Zylyftar Bregu, Raportim nga Burgu, Edlora, Tirnaë, Nëntor 2013
14. Doc.Dr. Dashmir Nasufi, Delikuenca e të Miturve në RM, Universiteti Ndërkombëtar në Strugë, Strugë, 2016
15. Doc. Dr. Dashmir Nasufi, Krimi i Organizuar dhe masat e veçanta hetimore për zbulimin e tij në RM, Universiteti Ndërkombëtar në Strugë, Strugë, 2016
16. Dr. Ragim Halili, Penologjia, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2002
17. Akademik Kosta Bajraba, Hyrje në Sociologji, Naimi, Tiranë, 2010
18. Adrian Hackaj & Neshat Zeneli, Të shkëputur! Rinia në Zonat e Pafavorizuara, Studio “AP”, Tiranë, 2018

NDIKIMI I INFLACIONIT GLOBAL DHE POLITIKAVE MONETARE NË EKONOMITË NË ZHVILLIM: RASTI I SHQIPËRISË DHE RAJONIT TË BALLKANIT.

Brikena Tolli

Doktor i Shkencave Ekonomike brikena.tolli@gmail.com. Albanian University

Abstrakt

Ky punim trajton ndikimin e inflacionit global dhe politikave monetare të vendeve të zhvilluara mbi ekonomitë në zhvillim, me një fokus të veçantë mbi Shqipërinë dhe rajonin e Ballkanit gjatë periudhës 2020–2024. Në dekadën e fundit, por veçanërisht pas krizës së COVID-19 dhe luftës në Ukrainë, rritja e çmimeve të mallrave dhe energjisë ka nxitur një valë inflacioniste në nivel global, e cila është reflektuar drejtpërdrejt në vendet e vogla e të hapura si Shqipëria.

Përballë këtij presioni, bankat qendrore të ekonomive të mëdha si Rezerva Federale Amerikane (FED) dhe Banka Qendrore Evropiane (BQE) ndërmorën masa shtrënguese monetare, përfshirë rritjen e normave të interesit bazë. Këto politika kanë ndikuar përmes mekanizmit të transmetimit në normat e interesit vendase, investimet e huaja direkte, luhatjet valutore dhe kostot e huamarrjes për sektorin publik dhe privat në Shqipëri dhe në rajon.

Punimi përdor një kombinim të analizës krahasimore dhe modelimit ekonometrik për të vlerësuar ndjeshmërinë e tregjeve financiare të këtyre vendeve ndaj ndryshimeve monetare ndërkombëtare. Rezultatet tregojnë se Shqipëria dhe vendet fqinje, për shkak të nivelit të lartë të importit të mallrave të konsumit, janë veçanërisht të ekspozuara ndaj inflacionit të importuar, ndërsa fleksibiliteti i politikave të tyre fiskale dhe monetare është i kufizuar.

Gjithashtu, evidentohet se vendet e Ballkanit përballen me sfida strukturore në menaxhimin e presioneve inflacioniste, për shkak të mungesës së diversifikimit ekonomik, informalitetit të lartë dhe dobësive institucionale. Megjithatë, disa shtete të rajonit kanë shfrytëzuar instrumente të tilla si subvencionet energjetike dhe mekanizmat e kontrollit të çmimeve për të zbutur efektet mbi shtresat më të prekura të popullsisë.

Në përfundim, studimi rekomandon forcimin e koordinimit ndër-institucional në hartimin e politikave makroekonomike, rritjen e transparencës

dhe ndërtimin e kapaciteteve për parashikimin e rreziqeve të jashtme, si dhe thekson nevojën për një integrim më të thelluar me tregjet evropiane për të rritur rezistencën ndaj tronditjeve të jashtme. Ky punim synon të kontribuojë në literaturën mbi efektet sistematike të politikave globale monetare në kontekstin e vendeve me ekonomi në tranzicion.

Fjalët kyçe: *Inflacioni global, Politika monetare, Ekonomia në zhvillim, Ndikimi makroekonomik*

Hyrje.

Në dekadën e fundit, ekonomia globale është përballur me një sërë tronditjesh të njëpasnjëshme, të cilat kanë pasur ndikime të thella në tregjet financiare, strukturën e tregtisë ndërkombëtare dhe në zinxhirët e furnizimit global. Pandemia e COVID-19 dhe më pas agresioni ushtarak i Rusisë në Ukrainë, jo vetëm që shkaktuan ndërprerje të aktivitetit ekonomik, por gjithashtu nxitën një valë të madhe inflacioniste në rang botëror, e cila ka kapur nivelet më të larta që nga vitet '80. Për të përballuar këtë situatë, bankat qendrore në SHBA, Eurozonë dhe vende të tjera të zhvilluara ndërmorën një politikë monetare agresive përmes rritjes së normave të interesit, shtrëngimit të kushteve të likuiditetit dhe normalizimit të bilanceve.

Këto zhvillime kanë pasur pasoja të theksuara në ekonominë në zhvillim, të cilat janë tradicionalisht më të ekspozuara ndaj ndikimeve të jashtme për shkak të hapjes së lartë tregtare, varësisë nga importet, nivelit të lartë të borxhit në valutë të huaj dhe ndjeshmërisë ndaj flukseve të kapitalit. Shqipëria dhe rajoni i Ballkanit, si pjesë e këtij grupi ekonomik, janë përballur me sfida të shumëllojshme: rritje të çmimeve të mallrave të konsumit dhe energjisë, rritje të normave të interesit për huamarrje, ulje të fuqisë blerëse të konsumatorëve, dhe presion mbi stabilitetin makroekonomik.

Në Shqipëri, inflacioni i lartë i importuar është reflektuar në rritjen e çmimeve të produkteve bazë, veçanërisht ushqimeve dhe energjisë, ndërkohë që banka qendrore ka ndërhyrë për të ruajtur stabilitetin e çmimeve dhe balancat monetare. Megjithatë, kufizimet strukturore të tregut të brendshëm, niveli i informalitetit dhe varësia nga remitancat, e kanë bërë më të vështirë adresimin efikas të pasojave të kësaj krize.

Kjo hyrje e pozicionon studimin në një kontekst ku analizohen jo vetëm efektet e drejtpërdrejta të inflacionit global dhe politikave monetare ndërkombëtare, por edhe mënyra se si këto politika transmetohen në ekonominë vendore nëpërmjet kursit të këmbimit, bilancit të pagesave, normave të interesit dhe perceptimeve të

investitorëve. Qasja jonë në këtë punim është e integruar, duke analizuar të dhëna makroekonomike, vendimet e politikëbërjes, si dhe ndikimet strukturore e sociale që lidhen me stabilitetin ekonomik të vendeve në zhvillim.

Ky studim synon të kontribuojë në kuptimin e dinamikës së lidhjes ndërmjet tronditjeve globale dhe qëndrueshmërisë së ekonomive të vogla e të hapura, duke ofruar një kornizë të përshtatshme për vendimmarrje të bazuar në prova në kontekstin shqiptar dhe ballkanik.

Literatura

A.Kuadri Konceptual: Inflacioni Global dhe Politikat Monetare.

Inflacioni global përfaqëson një rritje të përgjithshme të nivelit të çmimeve në rang ndërkombëtar dhe ndikohet nga faktorë të tillë si: çmimet e energjisë, zinxhirët e furnizimit global, luftërat tregtare, politika fiskale e ekspansioniste dhe politikat monetare ultra-lehtësuese të viteve 2010–2021. Rritja e kostove të transportit dhe ndërprerjet pas pandemisë i dhanë shtysë një valë të re inflacioniste në vitet 2021–2023 (OECD, 2022; IMF, 2023).

Në përgjigje, bankat qendrore kryesore si **FED** dhe **ECB** rritën normat e interesit për të frenuar kërkesën agregate dhe inflacionin, duke krijuar një valë të ashpër të shtrëngimit monetar në të gjithë sistemin financiar ndërkombëtar (Powell, 2022; Lagarde, 2023). Në këtë kuadër, literatura identifikon mekanizmat e ndikimit të politikave monetare ndërkombëtare në ekonomitë më të vogla përmes:

Efekteve të normave të interesit në tregjet e kapitalit;

Rrjedhave neto të kapitalit (capital flight);

Kursit të këmbimit;

Inflacionit të importuar.

B.Efekti i Inflacionit Global në Vendet në Zhvillim.

Vendet në zhvillim janë shpesh të ekspozuara ndaj inflacionit të importuar për shkak të strukturës së tyre ekonomike të orientuar drejt konsumit dhe mungesës së kapaciteteve prodhuese. **Frankel (2011)** dhe **Canuto & Cavallari (2020)** tregojnë se një pjesë e madhe e inflacionit në këto vende vjen nga:

Çmimet ndërkombëtare të ushqimeve dhe karburanteve;

Depreciimi i monedhës vendase;

Ndikimi i drejtpërdrejtë i mallrave të domosdoshme.

Në mënyrë specifike, **Shqipëria**, si dhe vendet e Ballkanit, kanë përjetuar rritje të lartë të çmimeve të ushqimeve dhe energjisë që nga viti 2021. Raportet e **FMN-së** dhe **Bankës Botërore** (2022, 2023) evidentojnë se në këto vende, mbi 60% e shpenzimeve familjare shkojnë për mallra bazë, duke shtuar ndjeshmërinë ndaj çmimeve të importit.

C.Politikat Monetare Ndërkombëtare dhe Efektet Përhapëse (Spillover Effects).

Literatura e re vë theksin te asimetria e transmetimit të politikave monetare nga vendet e zhvilluara në ato në zhvillim. **Hélène Rey (2013)** thekson se ekziston një “cikël financiar global” i dominuar nga politikat monetare të SHBA-së dhe nga pritshmëritë për normat e interesit të saj, i cili ndikon drejtpërdrejt në koston e borxhit dhe luhatjen e valutave në vendet më të dobëta institucionalisht.

Obstfeld & Taylor (2015) dhe **Lane & Milesi-Ferretti (2018)** tregojnë se shtrëngimi monetar global ul likuiditetin ndërkombëtar, çon në tkurrje të investimeve të huaja direkte (IHD) dhe e vështirëson financimin e deficiteve të larta fiskale që karakterizojnë shumë vende të Ballkanit.

D.Vështirimi Rajonal: Shqipëria dhe Ballkani Perëndimor.

Shqipëria dhe rajoni i Ballkanit përballen me një mori sfidash që e përkeqësojnë ndikimin e tronditjeve të jashtme:

Monedha vendase jo e qëndrueshme (ALL, RSD, MKD);

Varësi nga remitancat, që ndikohet nga cikli ekonomik i vendeve pritëse;

Deficite kronike të llogarisë korrente;

Institucione fiskale dhe financiare të brishta.

Sipas analizës së BERZH (2023), rritja e normës së interesit nga BQE ka sjellë rritje të ndjeshme të koston së huamarrjes për sektorin privat dhe publik në Shqipëri, duke ndikuar negativisht në investimet kapitale, ndërkohë që qeveria është përprjekur të ruajë balancën përmes subvencioneve dhe kontrollit të çmimeve.

Raportet e Bankës së Shqipërisë tregojnë se në periudhën 2022–2023, rritja e normës bazë nga 0.5% në 3% është shoqëruar me frenim të kërkesës

agregate, por efektet e saj kanë qenë të pjesshme për shkak të strukturës së ekonomisë dhe informalitetit të lartë.

E.Qasje Teorike dhe Modele Analitike.

Për të shpjeguar mekanizmat përmes të cilëve ndodhin këto ndikime, përdoren disa modele:

Mundell-Fleming Model: Tregon paaftësinë për të pasur njëkohësisht politikë monetare të pavarur, kurs fiks dhe lëvizje të lirë të kapitalit.

Taylor Rule Adaptations: Sugjeron që bankat qendrore në vende të vogla duhet të përshtatin normat bazuar në inflacionin global dhe devijimet nga PBB-ja potenciale.

Modeli VAR/ARDL: Shfrytëzohen për të analizuar ndikimin e vonuar të politikave monetare ndërkombëtare mbi inflacionin, normat e interesit dhe PBB-në reale.

F.Konkluzione nga Literatura dhe Vështirësitë e Zbatimit.

Ekziston një konsensus në rritje se vendet në zhvillim si Shqipëria duhet:

Të forcojnë **rezistencën institucionale** ndaj tronditjeve të jashtme;

Të zhvillojnë **instrumente të brendshëm stabilizues**, si fondet e garancisë dhe mbrojtjes së konsumatorit;

Të përmirësojnë **menaxhimin fiskal dhe transparencën** në shpenzimet publike;

Të përshpejtojnë **diversifikimin ekonomik**, për të zvogëluar varësinë nga importet kritike.

Autorë si **Stiglitz (2021)** dhe **Rodrik (2017)** theksojnë se vendet e vogla duhet të adoptojnë politika heterodokse, që nuk ndjekin verbërisht recetat standarde të FMN-së, por marrin në konsideratë kontekstin socio-ekonomik të tyre.

G.Përdorimi Praktik i Literaturës në Kontekstin Shqiptar.

Literatura e analizuar ofron një bazë të gjerë për:

Hartimin e politikave makroekonomike më të qëndrueshme;

Modelimin e skenarëve të politikave monetare në nivel vendor;

Parashikimin e impakteve të jashtme në tregjet e brendshme, përmes modeleve të integruara.

Gjetjet Empirike:

Analiza e të Dhënave Makroekonomike për Shqipërinë (2020–2024).

Studimi ka analizuar një sërë treguesish makroekonomikë për Shqipërinë gjatë periudhës 2020–2024, me fokus në:

Inflacionin vjetor të çmimeve të konsumit (CPI)

Normën bazë të interesit të përcaktuar nga Banka e Shqipërisë

Kursin e këmbimit ALL/EUR dhe ALL/USD

Shpenzimet konsumatore të familjeve (Household Final Consumption)

Flukset e investimeve të huaja direkte (IHD)

Normën e papunësisë dhe rritjen ekonomike (GDP reale)

Gjetjet kryesore:

Inflacioni vjetor arriti kulmin në vitin 2022 me 7.4%, më i larti që nga kriza e 2008-ës, i nxitur nga rritja e çmimeve të importuara (veçanërisht energjia dhe ushqimet).

Banka e Shqipërisë e rriti normën bazë nga 0.5% në janar 2022 në 3.25% në dhjetor 2023, si pjesë e strategjisë për të frenuar inflacionin dhe për të sinjalizuar stabilitet monetar.

Monedha kombëtare ALL u tregua relativisht e qëndrueshme kundrejt euros, por u zhvlerësua me rreth 6% ndaj USD gjatë vitit 2022, duke reflektuar forcimin e dollarit globalisht si rezultat i politikës agresive të FED.

Analiza e Transmetimit të Inflacionit të Importuar.

Një analizë ekonometrike me modelin **ARDL (Autoregressive Distributed Lag)** u përdor për të matur ndikimin e inflacionit të importuar (çmimeve ndërkombëtare të ushqimeve, naftës dhe energjisë) në inflacionin e brendshëm në Shqipëri. Modelet treguan se:

Rreth 68% e inflacionit të përgjithshëm në Shqipëri gjatë 2022 ishte i lidhur me faktorë të jashtëm, veçanërisht çmimet ndërkombëtare të ushqimeve (FAO Index) dhe çmimi i naftës (Brent).

Ndikimi është më i fortë dhe më i shpejtë në muajt mars–korrik të çdo viti, periudhë kur importet rriten ndjeshëm dhe konsumi është më aktiv.

Reagimi i inflacionit vendas ka një **vonese mesatare 2-3 muaj** ndaj rritjeve të çmimeve ndërkombëtare.

Ndikimi i Politikave Monetare Globale (FED & ECB) në Shqipëri dhe Ballkan.

Për të analizuar efektin e normave të interesit të FED dhe ECB mbi tregjet lokale të Shqipërisë dhe vendeve të Ballkanit (Kosovë, Maqedoni e Veriut, Mali i Zi, Serbia), u ndërtua një **model panel-VAR** me të dhëna mujore 2020–2024. Gjetjet tregojnë:

Normat e interesit të FED kanë ndikim të drejtpërdrejtë mbi kostot e financimit në tregjet financiare shqiptare dhe rajonale, për shkak të lidhjes së afërt të sektorëve bankarë me sistemin ndërkombëtar të pagesave dhe borxhit të jashtëm në USD.

Shqipëria ka ndjerë **tkurrje të flukseve të IHD-së me 12.8% në vitin 2022**, sidomos në ndërtim dhe shërbime, pas sinjaleve të pasigurisë monetare ndërkombëtare.

Rritja e normave të interesit në Eurozonë ndikoi **rritjen e interesave të kredive afatgjata në Shqipëri me mesatarisht +1.3 pikë përqindje** për huatë me interes të ndryshueshëm.

Efektet Socio-Ekonomike dhe Ndjeshmëria e Familjeve.

Një analizë e kryer mbi **anketat e buxhetit të familjeve (INSTAT, 2022)** dhe të dhëna nga UNDP dhe Banka Botërore tregoi:

Rreth 44% e familjeve shqiptare reduktuan konsumin e ushqimeve ose përdorën kursimet për të përballuar rritjen e çmimeve, kryesisht në vitin 2022.

Ndikimi më i madh u ndje në familjet në zonat rurale, të cilat shpenzojnë mbi 70% të të ardhurave për mallra të domosdoshme.

Masat e qeverisë shqiptare për subvencionimin e energjisë dhe kontrollin e çmimit të karburanteve **zbutën efektin e drejtpërdrejtë inflacionist me rreth 1.2 pikë përqindje**, sipas analizës së FMN (2023).

Ndikimi në Bilancin Tregtar dhe Rezervat Valutore.

Bilanci tregtar i Shqipërisë u përkeqësua gjatë 2022 me një **rritje të deficitit tregtar me mbi 600 milionë euro**, kryesisht për shkak të çmimeve të larta të importit.

Rezervat valutore u reduktuan me rreth 8% gjatë periudhës 2022–2023, për shkak të ndërhyrjeve të Bankës së Shqipërisë për stabilizimin e kursit dhe rritjes së importeve në valutë të huaj.

Lëvizjet spekulative në tregun valutor gjatë 2023 nuk ishin të theksuara, falë ndërhyrjes aktive të autoriteteve monetare.

Gjetje për Rajonin e Ballkanit.

Për vendet fqinje si Serbia, Maqedonia e Veriut dhe Kosova:

Serbia kishte inflacion të lartë të brendshëm dhe u detyrua të rrisë normën bazë në 6.5% deri në fund të 2023–ës.

Kosova, për shkak të përdorimit të euros dhe varësisë nga importet, ndjeu ndikim të drejtpërdrejtë përmes çmimeve dhe tkurrjes së remitançave.

Maqedonia e Veriut përjetoi rritje të normës së interesit nga 1.25% në 5.5%, me një ngadalësim të shënuar të rritjes ekonomike në 2023.

Përmbledhje e Gjetjeve Empirike Kryesore.

Treguesi	Shqipëria (2020–2024)	Efekti i tronditjeve globale
Inflacioni vjetor	1.6% (2020) → 7.4% (2022)	Rritje nga çmimet ndërkombëtare
Norma bazë e interesit BSH	0.5% → 3.25%	Reagim ndaj inflacionit
IHD në PBB	-12.8% në 2022	Ndikim nga shtrëngimi monetar global
Kursi i këmbimit ALL/USD	-6% në 2022	Forcim i dollarit
Kredia në sektorin privat	Ngadalësim në 2022–2023	Rritje e kostove
Konsumi familjar	-4.7% real në 2022	Rritje çmimesh bazike
Rezervat valutore	-8% në 2022–2023	Ndërhyrje për stabilitet monetar

Këto gjetje empirike e forcojnë qëndrimin se Shqipëria dhe vendet e Ballkanit janë veçanërisht të ndjeshme ndaj tronditjeve të inflacionit global dhe shtrëngimit monetar ndërkombëtar, dhe për rrjedhojë, kërkojnë politika më të integruara, fleksibile dhe të mbështetura në projeksione të qëndrueshme makroekonomike.

Diskutim.

Diskutimi i kësaj teme shpalos disa aspekte kritike lidhur me ndërlidhjen gjithnjë e më të thelluar të ekonomive në zhvillim me zhvillimet monetare dhe inflacioniste në shkallë globale. Gjetjet empirike dhe rishikimi i literaturës tregojnë qartë se Shqipëria dhe vendet e Ballkanit nuk funksionojnë më si sisteme ekonomike autonome, por si pjesë e një zinxhiri të ndërlidhur, ku vendimet që merren në Washington, Frankfurt apo Londër reflektohen me pasoja të drejtpërdrejta në tregjet lokale, në jetesën e qytetarëve dhe në politikëbërjen kombëtare.

Asimetria në ndikim dhe aftësinë për përgjigje.

Ndërsa ekonomitë e zhvilluara disponojnë instrumente më të sofistikuar dhe fleksibilitet më të lartë për t'u përballur me presionet inflacioniste, vendet si Shqipëria karakterizohen nga:

një strukturë ekonomike e cënueshme (peshë e madhe e konsumit të importuar),

varësi nga remitancat dhe investimet e huaja,

kufizime në përdorimin efektiv të politikës monetare për shkak të një sektori financiar ende në zhvillim.

Kjo krijon një **asimetri**: ndërkohë që ndikimi i politikave monetare globale është i fortë, **kapaciteti reagues i politikëbërësve lokalë është i kufizuar**, shpesh duke e zhvendosur barrën te masa emergjente (subvencione, bllokim çmimesh, ndihma sociale).

Paradoksi i qëndrueshmërisë monetare në kontekst të varësisë nga importi.

Inflacioni i importuar, sidomos për mallrat esenciale si ushqimet dhe energjia, e vendos Bankën e Shqipërisë përballë një dileme klasike:

Të ndërhyjë me **rritje të normës bazë të interesit**, duke frenuar kërkesën agregate, por rrezikuar ngadalësimin ekonomik;

Apo të mbështesë rritjen ekonomike përmes politikave stimuluese, me koston e tolerimit të inflacionit.

Përgjigjja e deritanishme – rritja graduale e normës bazë – ka qenë e **kujdesshme dhe e orientuar drejt stabilitetit**, por me efekt të kufizuar mbi një inflacion që buron kryesisht jashtë kontrollit të brendshëm monetar.

Implikime në barazinë sociale dhe mirëqenie.

Diskutimi i efektit të inflacionit dhe shtrëngimit monetar nuk mund të ndahet nga dimensionin social:

Inflacioni në Shqipëri ka goditur më fort **familjet me të ardhura të ulëta**, duke rritur ndjeshëm koston e jetesës dhe duke shkaktuar zhvendosje të konsumit drejt mallrave më të lira por me cilësi më të ulët.

Ndërkohë, **segmentet më të pasura të popullsisë kanë qenë më pak të prekura**, duke forcuar ndarjen sociale dhe perceptimin për pabarazi ekonomike.

Politikat mbrojtëse (si subvencionet për energjinë) kanë dhënë lehtësim afatshkurtër, por jo zgjidhje strukturore.

Kjo sjell në vëmendje **nevojën për një qasje të integruar**: politika monetare e koordinuar ngushtë me politika sociale dhe buxhetore për të ruajtur stabilitetin ekonomik pa cenuar kohezionin social.

Vulnerabiliteti i investimeve dhe klimës së biznesit.

Fluktacionet globale në normat e interesit dhe pasiguria monetare kanë ndikuar ndjeshëm në:

tërheqjen e investitorëve të huaj,

shtyrjen e projekteve me kapital të lartë në sektorin e ndërtimit, energjisë dhe turizmit, rritjen e kostove të huamarrjes për biznesin privat.

Në Shqipëri, **rënia e IHD në vitet 2022–2023 është një sinjal i qartë i ndjeshmërisë ndaj ambientit global**, gjë që kërkon forcimin e stabilitetit ligjor, përmirësimin e parashikueshmërisë fiskale dhe ndërtimin e besimit të tregut.

Roli i politikave afatgjata për qëndrueshmëri.

Në vend që të mbështeten kryesisht në reagime të shpejta dhe masa të përkohshme, vendet si Shqipëria duhet të:

diversifikojnë burimet e furnizimit për mallrat strategjike (ushqim, karburant),

zhvillojnë prodhimin vendas për të reduktuar varësinë nga importet,

krijojnë **rezerva buxhetore dhe fonde sovrane** që të amortizojnë tronditjet e ardhshme.

Për më tepër, duhet të forcohen **kapacitetet e analizës makroekonomike**, të përdoren më shumë modele parashikimi dhe të rritet transparenca në komunikimin publik mbi inflacionin dhe politikën monetare.

Analizë Krahasimore Rajonale.

Në mënyrë përforcuese, studimi përfshin dhe një krahasim me ekonomitë e ngjashme në rajonin e Ballkanit Perëndimor:

Serbia: Rritje e normës bazë nga 1% në 6.5% gjatë 2022–2023; inflacioni mesatar 11.9%.

Maqedonia e Veriut: Inflacioni 14.2% në 2022, norma bazë rritur në 5.25%.

Mali i Zi: Mbështet në politikën monetare të BE-së; ndikim i drejtpërdrejtë përmes euroizimit. Kjo tregon se Shqipëria, edhe pse jo pjesë e eurozonës, ndjek të njëjtën dinamikë politike monetare për stabilitet të kursit dhe inflacionit.

Politikat Monetare të Bankës së Shqipërisë.

BSH ka ndërmarrë një sërë masash për të kontrolluar inflacionin:

Rritja graduale e normës bazë deri në 3.25% në fund të 2023.

Komunikim transparent për të parandaluar panik në treg.

Rritja e fleksibilitetit në operacionet me instrumente afatshkurtër dhe ndërhyrje në tregun valutor.

Efekte Sociale të Inflacionit.

Inflacioni i importuar ka ndikuar në mënyrë të drejtpërdrejtë:

Rritje e çmimeve të ushqimeve dhe energjisë → goditje për familjet me të ardhura të ulëta.

Ulje e konsumit të brendshëm në sektorin e tregtisë me pakicë.

Rritje e kërkesës për subvencione publike dhe masa ndihme sociale.

Kufizime të Studimit dhe Kërkime të Ardhshme.

Përdorimi i të dhënave mujore ndikon në cilësinë e disa modeleve statistikore.

Mungesa e të dhënave të harmonizuara rajonale ndikon në krahasueshmëri të plotë.

E nevojshme zgjerimi me analiza mikroekonomike (biznese dhe individë) në të ardhmen.

Përfundime.

Ekonomitë në zhvillim si Shqipëria duhet të projektojnë politika të integruara që marrin parasysh ndikimet e jashtme monetare, duke zhvilluar qëndrueshmëri të brendshme strukturore. Rekomandimet e nxjerra mbështeten në analiza empirikisht të verifikueshme dhe përputhen me përvojat krahasimore të vendeve të ngjashme në rajon. Roli i koordinuar i politikave monetare dhe fiskale është thelbësor për ruajtjen e stabilitetit makroekonomik dhe mbrojtjen e shtresave të brishta të shoqërisë.

Rekomandime.

Diversifikimi i burimeve të energjisë dhe mallrave strategjike për të reduktuar inflacionin e importuar.

Ruajtja e stabilitetit të kursit të këmbimit përmes ndërhyrjeve selektive të BSH.

Përforcimi i transparencës së politikave fiskale për të ruajtur besimin e investitorëve.

Referenca.

1. Mishkin, F.S. (2007). Monetary Policy Strategy. MIT Press.
2. Bernanke, B. (2010). Central Banking after the Crisis. Jackson Hole Conference.
3. FMN (2022). Global Financial Stability Report.
4. UNCTAD (2023). World Investment Report.
5. Banka e Shqipërisë, Raportet Vjetore 2020–2023.
6. Eurostat (2024). Inflation Statistics.
7. INSTAT (2024). Indeksi i Çmimeve të Konsumit.

NEW ALBANIAN DRAFT LAW ON SEXUAL AND REPRODUCTIVE HEALTH; CONTROVERSIES AND EUROPEAN STANDARDS

Genc Kabili^{1*}, Rustem Celami², Helidon Klosi³

¹Obstetrician and Gynecologist, Egian Clinic, Tirana, Albania

²Canadian Medical Center – CMC Tirana, Tirana, Albani

³Klosi Medical Cabinet, Tirana, Albania

**Corresponding author: Genc Kabili, email: endosus@yahoo.com*

Abstract

This paper critically examines Albania's evolving legal landscape on sexual and reproductive health, with a focus on the controversial 2024 draft law and the country's ongoing efforts to align with European Union standards. The draft law introduces significant reforms, such as extending the legal timeframe for abortion from 12 to 14 weeks and legalizing surrogacy under regulated conditions. While these changes aim to modernize reproductive rights, they have sparked public and institutional controversy, particularly from religious groups, medical professionals, and women's rights organizations. Key concerns include the potential for sex-selective abortions, exploitation in surrogacy arrangements, and the limited inclusion of civil society in the legislative process. The paper also addresses critical challenges faced by researchers in this field, including limited access to reliable data, underreporting of reproductive health issues, political sensitivity, and societal stigma that hampers open discussion and comprehensive fieldwork. Despite these obstacles, Albania has made progress in legal reform, but sustained research, inclusive policy-making, and broader public engagement are essential to ensure alignment with European human rights and public health standards.

Keywords: Sexual, reproductive health, Albania, legislation, controversies, European, standards

Introduction

Albania's legal framework on sexual and reproductive health has remained largely unchanged since the adoption of Law No. 8045 in 1995, which legalized abortion up to 12 weeks of pregnancy upon the woman's request. The law also

permitted abortion beyond this period under specific medical conditions, such as fetal abnormalities or threats to the mother's life. However, it lacked comprehensive provisions on assisted reproductive technologies (ART), surrogacy, and sexual education (World Health Organization, 2024).

In 2024, the Albanian Ministry of Health proposed a new draft law titled “On Sexual and Reproductive Health,” aiming to modernize the legal framework in line with European Union (EU) standards (Albanian Draft Law on Sexual and Reproductive Health (2024)). Key reforms include:

- Extending the legal abortion period from 12 to 14 weeks.
- Legalizing surrogacy under regulated conditions.
- Introducing clearer guidelines for ART, including IVF and gamete donation.
- Mandating sexual education in schools and expanding access to reproductive health services.

While the draft law represents a progressive shift, it has sparked significant controversy among religious institutions, civil society, and medical professionals (Mishra, 2024).

A significant point of contention surrounding Albania’s 2024 draft law on sexual and reproductive health lies in its potential conflict with the existing Family Code, particularly regarding the regulation of surrogacy and parental rights. The Family Code of Albania, last amended in 2003, does not explicitly recognize surrogacy as a legal pathway to parenthood. It defines parenthood primarily through biological and adoptive means, with no provisions for gestational carriers or intended parents outside of traditional family structures. The draft law, however, introduces surrogacy under regulated conditions, allowing individuals or couples to become legal parents through judicial approval and medical necessity. This creates a legal grey area, as the mechanisms for establishing parental rights in surrogacy cases are not yet harmonized with the Family Code.

Legal experts and civil society organizations have raised concerns that without concurrent amendments to the Family Code, the draft law could lead to legal uncertainty in determining parentage, custody, and inheritance rights. Moreover, the draft law’s broader definition of reproductive rights may challenge the Family Code’s more conservative framework, potentially leading to judicial conflicts and inconsistent application of family law principles (Center for Reproductive Rights, 2024).

Albanian medical experts of the field in obstetrics and gynecology have raised many concerns as well, especially in respect to lowering the age of decision making from 18 years old to 16 years old and changing the legal abortion limit from 12 to 14 weeks, as well as in respect to surrogacy and the ART aspects.

Comparative Analysis: Albania and Western Europe

To assess Albania's alignment with European standards, it is useful to compare key reproductive health indicators and legal frameworks with selected Western European countries:

Country	Legal Abortion Limit	Surrogacy	Sexual Education	Access to ART
Albania (2024 Draft)	14 weeks	Legal under regulation	Mandatory in schools (draft)	Legal, expanded in draft
France	14 weeks	Illegal (altruistic abroad)	Mandatory	Legal
Germany	12 weeks (with counseling)	Illega	Mandatory	Legal
Netherlands	24 weeks (practically 22)	Altruistic legal	Comprehensive	Legal
Italy	12 weeks	Illegal	Regional variation	Legal
Spain	14 weeks	Illegal	Mandatory, comprehensive	Legal
Croatia	10 weeks	Illegal	Limited and inconsistent	Legal
Denmark	12 weeks	Altruistic legal	Mandatory, progressive	Legal

Table 1. Key reproductive health indicators and legal frameworks with selected Western European countries and Albania.

Albania's proposed 14-week abortion limit aligns with France and is more liberal than Germany, Italy and especially with Croatia. However, surrogacy remains a contentious issue across Europe. While countries like the Netherlands allow altruistic surrogacy, most EU nations prohibit commercial arrangements. Albania's draft law permits surrogacy under judicial and medical oversight, raising concerns about potential exploitation (French Constitutional Reform, 2024; IPPF, 2024).

Discussion

The draft law reflects Albania's ambition to modernize its reproductive health policies and align with EU human rights frameworks. However, the legislative process has been marred by limited public consultation and strong opposition from religious and conservative groups. The Interreligious Council of Albania criticized the exclusion of religious communities from consultations and warned of the law's potential to harm societal values (FAFCE, 2024).

Civil society organizations have expressed mixed reactions. While some women's rights groups support the expansion of reproductive freedoms, others caution against the risk of sex-selective abortions and the commodification of women's bodies through surrogacy. The Federation of Catholic Family Associations in Europe (FAFCE) has warned that the law could "deteriorate ethical standards" and conflict with recent EU efforts to classify surrogacy exploitation as a form of human trafficking (Center for Reproductive Rights, 2024).

Moreover, Albania faces structural challenges in implementing such reforms. These include:

- Limited access to reliable data on reproductive health.
- Underreporting of abortion and maternal health issues.
- Stigma and political sensitivity surrounding sexual health topics.
- Insufficient infrastructure and training for healthcare providers.

Conclusion and Recommendations

The 2024 draft law on sexual and reproductive health represents a significant step toward aligning Albania's legal framework with European standards. However, the controversy surrounding its provisions underscores the need for a more inclusive and transparent legislative process.

Recommendations:

1. Enhance Public Consultation: Engage religious groups, civil society, and medical professionals in meaningful dialogue to build consensus.
2. Strengthen Safeguards: Ensure robust legal protections against exploitation in surrogacy and prevent sex-selective abortions.
3. Improve Data Systems: Invest in national health data infrastructure to support evidence-based policymaking.
4. Expand Education and Awareness: Implement comprehensive sexual education and public health campaigns to reduce stigma.
5. Monitor and Evaluate: Establish independent oversight mechanisms to assess the law's implementation and impact.

By addressing these challenges, Albania can ensure that its reproductive health reforms are not only legally sound but also socially sustainable and ethically grounded.

References

1. Albanian Draft Law on Sexual and Reproductive Health (2024)
2. World Health Organization. (2024). Extending Sexual and Reproductive Health and Rights to Future Generations Through Science and Evidence.
3. Mishra, S. (2024). Women's Sexual and Reproductive Health and Rights in Europe: Progress Made and Challenges Ahead. *International Journal on Obstetrics and Gynecology*.
4. Center for Reproductive Rights. (2024). 2024–2029 Priorities for EU Action to Advance Gender Equality and SRHR.
5. French Constitutional Reform. (2024). Constitutional Guarantee of Abortion Rights in France.
6. IPPF. (2024). Sexual and Reproductive Health and Rights in Europe: Annual Report.
7. FAFCE. (2024). Statement on Albania's Draft Law on Reproductive Health.
8. European Union. (2024). EU Agenda for Gender Equality and Reproductive Rights.
9. German Federal Ministry of Health. (2024). Reproductive Health Policy Overview.
10. Dutch Ministry of Health. (2024). Legal Framework for Reproductive Rights.
11. Spanish Ministry of Equality. (2024). Reproductive Health Law Reform.

KURSI I DEVIZËS NË PERIUDHËN E COVID-19 (2019–2020)

Anella Qazimoski

Teaching assistant, Faculty of Economy, International University of Struga
(a.qazimoski@eust.edu.mk)

Abstrakt

Gjatë krizës së COVID-19 në vitet 2019–2020, tregjet valutore globale përjetuan luhatje të theksuara, të ndikuara nga pasiguritë ekonomike dhe ndërhyrjet e bankave qendrore. Ky punim shqyrton ndikimin e pandemisë në kursin e këmbimit të valutave kryesore ndërkombëtare, si dollari amerikan (USD), euroja (EUR) dhe jeni japonez (JPY), si dhe rolin e politikave monetare në stabilizimin e këtyre tregjeve.

Në periudhën e krizës, USD dhe JPY u forcuan ndjeshëm për shkak të statusit të tyre si valuta të sigurt ("safe haven"), duke reflektuar kërkesën e shtuar të investorëve për asete më të sigurt. Ndërkohë, EUR përjetoi luhatje të konsiderueshme, të ndikuara nga sfidat ekonomike brenda eurozonës dhe masat e ndërmarra nga Banka Qendrore Evropiane (ECB).

Bankat qendrore, përfshirë Rezervën Federale të SHBA-së (Fed), ECB-në dhe Bankën e Japonisë (BoJ), ndërmorën masa të jashtëzakonshme për të stabilizuar tregjet financiare. Këto përfshinin uljen e normave të interesit, programe të lehtësimit sasior (quantitative easing) dhe marrëveshje swap për të siguruar likuiditet në valutë të huaj. Këto ndërhyrje ndihmuan në uljen e tensioneve në tregjet valutore dhe në mbështetjen e ekonomive përkatëse.

Analiza e të dhënave mujore për vitin 2020 tregon se ndërhyrjet e koordinuara të bankave qendrore ishin efektive në stabilizimin e tregjeve valutore dhe në rikthimin e besimit të investorëve. Megjithatë, sfidat mbeten në lidhje me ndikimet afatgjata të këtyre politikave në stabilitetin ekonomik dhe financiar global.

Ky studim kontribuon në literaturën ekzistuese duke ofruar një analizë të thelluar të ndërveprimit midis krizës shëndetësore globale dhe dinamikës së tregjeve valutore, duke theksuar rëndësinë e politikave monetare në menaxhimin e krizave ekonomike.

Analiza e të dhënave mujore për vitin 2020 tregon se ndërhyrjet e koordinuara të bankave qendrore ishin efektive në stabilizimin e tregjeve valutore

dhe në rikthimin e besimit të investitorëve. Megjithatë, sfidat mbeten në lidhje me ndikimet afatgjata të këtyre politikave në stabilitetin ekonomik dhe financiar global.

Ky studim kontribuon në literaturën ekzistuese duke ofruar një analizë të thelluar të ndërveprimit midis krizës shëndetësore globale dhe dinamikës së tregjeve valutore, duke theksuar rëndësinë e politikave monetare në menaxhimin e krizave ekonomike.

Fjalët kyçe: COVID-19, kursi i këmbimit, USD, EUR, JPY, valuta të sigurt, ndërhyrje të bankave qendrore, lehtësim sasior, stabilitet financiar.

Hyrje

Tregu valutor përfaqëson një sistem të organizuar të blerjes dhe shitjes së valutës së huaj që kryhet në territorin e një vendi, sipas rregulloreve pozitive të vendit në fjalë. Blerja dhe shitja e valutës së huaj bëhet përmes bankave të autorizuar. Mjetet e huaja më konkurruese të pagesës janë: EURO, dollari australian (AUD), dollari SD (USD), franga zvicerane (CHF), paundi britanik (GBP), jeni japonez (JPY), etj. Kursi i këmbimit është çmimi i një monedhë të huaj e shprehur në para të brendshme. Kursi i këmbimit tregon se sa një njësi e monedhës vendase duhet të paguhet për një (ose 100) njësi të monedhës së huaj. Kjo mënyrë e shprehjes së çmimit të valutës përdoret më shpesh. Është i ashtuquajtur listim direkt që aplikohet kudo në botë, me përjashtim të Britanisë së Madhe, ku është e vlefshme listimi indirekt - ku kursi i këmbimit tregon se sa njësi valutë të huaj duhet të paguhet për një paund.

Duke qenë se në sistemin ndërkombëtar të pagesave ka një numër të madh valutash, kursi i këmbimit përcaktohet në raport me secilën prej tyre, ndërsa respektohet siç duhet "kryqëzimi i kurseve" të nevojshme për të vendosur marrëdhëniet në të cilat monedhat do të shkëmbehen reciprokisht. Ky raport i monedhës përcaktohet nga kursi i këmbimit (kursi i këmbimit). Janë të pakta vendet që e shprehin kursin e këmbimit si çmim të një njësie të parasë vendase të shprehur në valutë. Siç e përmendëm edhe në fillim, **kursi i këmbimit përfaqëson çmimin e një monedhe të caktuar dhe vlera e saj në tregun e hapur përcakton çmimet e të gjitha produkteve të tjera, përmes ofertës dhe kërkesës.**

Funksioni kryesor i kursit të këmbimit është të sigurojë shprehjen e çmimeve të mallrave vendase në valutë dhe të mallrave të huaj në valutë vendase, dhe në këtë mënyrë të mundësojë kuptimin dhe krahasueshmërinë e tyre të qartë. Meqenëse tregtia ndërkombëtare kryhet kryesisht në bazë të dallimeve ndërmjet

çmimeve vendase dhe atyre të huaja, kjo do të thotë se niveli i kursit të këmbimit ndikon drejtpërdrejt në madhësinë e eksporteve dhe importeve dhe në bilancin e pagesave.

Në lidhje me emetimin e kursit të këmbimit shpesh përmendet emetimi i valutës dhe valutës. Valuta e huaj përfaqëson çdo monedhë të huaj të arkëtueshme nga bankat e huaja. Monedha është para e gatshme në një vend të ndryshëm nga vendi i origjinës. Prandaj ekzistojnë kurset e këmbimit për këmbimin e huaj dhe kurset e këmbimit për monedhat. Për pagesat ndërkombëtare, pagesat bëhen në monedhën e shitësit. Kjo do të thotë që blerësi duhet të përdorë monedhën e tij për të blerë monedhën e shitësit në mënyrë që të mund të paguajë për mallrat që ka blerë prej tij. Prandaj është e nevojshme të dihet ajo marrëdhënie përpara se të vazhdohet me ekzekutimin e transaksioneve ekonomike. Nga kjo lind problemi i konvertimit të një monedhe kombëtare në një tjetër, dhe raporti në të cilin do të bëhet konvertimi.¹

Luhatjet e Kursit të Këmbimit gjatë Krizës së COVID-19: Një Studim mbi USD, EUR dhe JPY

Pandemia COVID-19 pati një ndikim të drejtpërdrejtë dhe të menjëhershëm në kursin e këmbimit të valutave kryesore ndërkombëtare, si **USD** (dollari amerikan), **EUR** (euroja) dhe **JPY** (jeni japonez). Gjatë vitit 2020, pasiguria globale, ndërhyrjet e bankave qendrore dhe ndryshimet në sjelljen e investitorëve shkaktuan luhatje të konsiderueshme në tregjet valutore.

1. Dollari Amerikan (USD) – Nga forcim i menjëhershëm te dobësim gradual

Në fillim të pandemisë (mars 2020), USD u forcua ndjeshëm, pasi investitorët kërkuar siguri në valutën më të likuid në botë.

Indeksi DXY (US Dollar Index) u rrit në nivelin më të lartë që nga viti 2017, duke reflektuar kërkesën për dollarë për pagesa ndërkombëtare dhe blerje obligacionesh amerikane.

Pas marsit 2020, ndërhyrja e fuqishme e Rezervës Federale (FED) – me ulje të normave të interesit në 0% dhe lehtësim sasior – dobësoi gradualisht USD.

2. Euro (EUR) – Dobësim fillestar, forcim i mëvonshëm

¹ Bazat e financës, Qendra për Hulumtime Ekonomike, Ulqin, tetor, 2005, fq.53-57

Në fazën e parë të krizës, euro u dobësua përballë USD, për shkak të mungesës së koordinimit fillestar brenda BE-së dhe krizës shëndetësore në Itali dhe Spanjë.

Në pjesën e dytë të vitit 2020, euro u forcua si rezultat i:

Paketës së Rimëkëmbjes së BE-së dhe Stabilizimit të situatës pandemike

Kursi EUR/USD u rrit nga ~1.07 në mars 2020 në rreth 1.22 në dhjetor 2020.

3. Jeni Japonez (JPY) – Valutë tradicionale e sigurt

JPY u forcua ndjeshëm gjatë fazës së krizës globale për shkak të statusit të tij si një “valutë e sigurt”.

Investitorët përdorën jenin për të mbrojtur kapitalin gjatë turbulencës së marsit-prillit 2020.

Megjithëse Banka e Japonisë ndërhyri me masa mbështetëse, JPY ruajti qëndrueshmëri dhe shënoi forcim ndaj USD, sidomos gjatë periudhës maj–dhjetor 2020.²

Përmbledhje e tendencave të valutave kryesore gjatë pandemisë (2019–2020)

Valuta	Tendenca gjatë krizës	Shkaqet kryesore
SD	Forcim fillestar → Dobësim më vonë	Kërkesë për likuiditet, pastaj politika ultra-lehtësuese të FED
UR	Dobësim fillestar → Forcim i ndjeshëm	Paketa e BE-së, rimëkëmbja ekonomike në eurozonë
PY	Forcim i qëndrueshëm	Statusi si valutë e sigurt, pasiguria globale

Në përfundim, ndikimi i pandemisë COVID-19 në kursin e këmbimit ishte **i thellë, por jo i njëtrajtshëm**. Dollari amerikan fillimisht u forcua për shkak të panikut financiar global, por më pas ra si pasojë e politikave të buta monetare. Euroja, pas një dobësimi fillestar, u forcua për shkak të bashkëpunimit evropian.

² https://www.researchgate.net/publication/354702023_Impact_of_the_COVID-19_Outbreak_on_the_Currency_Exchanges_of_Selected_Countries

Ndërkohë, jeni japonez qëndroi si një strehë e sigurt për investitorët gjatë të gjithë krizës.³

Për të ilustruar më qartë ndikimin e pandemisë COVID-19 në kursin e këmbimit të valutave kryesore ndërkombëtare gjatë periudhës 2019–2020, më poshtë po paraqes një përmbledhje të të dhënave historike për çiftet valutore USD/JPY dhe EUR/JPY.

1. USD/JPY – Dollari Amerikan ndaj Jenit Japonez

iti	Kursi Mesatar	Kursi Më i Lartë	Kursi Më i Ulët	Vitit	Kursi në Fund
2019	109.01	112.08	105.28		108.68
2020	106.76	112.06	102.37		103.25

Analizë:

2019: Dollari amerikan pati një kurs mesatar prej 109.01 ndaj jenit japonez, me një kulm prej 112.08 dhe një minimum prej 105.28.

2020: Gjatë vitit të pandemisë, kursi mesatar ra në 106.76, me një kulm të ngjashëm prej 112.06, por me një minimum më të ulët prej 102.37. Në fund të vitit, dollari u mbyll në 103.25 ndaj jenit, duke reflektuar një dobësim të përgjithshëm.⁴

2. EUR/JPY – Euroja ndaj Jenit Japonez

iti	Kursi Mesatar	Kursi Më i Lartë	Kursi Më i Ulët	Vitit	Kursi në Fund
2019	122.10	127.33	116.25		121.95
2020	121.86	127.14	114.51		126.12

Analizë:

2019: Euroja pati një kurs mesatar prej 122.10 ndaj jenit, me një kulm prej 127.33 dhe një minimum prej 116.25.

³ www.cmegroup.com/education/featured-reports/covid-19s-influence-on-exchange-rates.html

⁴ <https://www.macrotrends.net/2550/>

2020: Gjatë vitit të pandemisë, kursi mesatar ishte pak më i ulët, 121.86, me një kulm të ngjashëm prej 127.14 dhe një minimum më të ulët prej 114.51. Në fund të vitit, euroja u mbyll në 126.12 ndaj jenit, duke treguar një forcim të lehtë.⁵

Hipoteza: *Gjatë krizës së COVID-19, dollari amerikan (USD) dhe jen japonez (JPY) u forcuan në mënyrë të konsiderueshme për shkak të rolit të tyre si valuta të sigurt në kohë pasigurie globale.*

Ndikimi i Krizës së COVID-19 në Sjelljen e Investitorëve ndaj Valutave të Sigurta dhe Pasojat në Tregjet Valutore

Konteksti ekonomik global - Gjatë periudhës 2019–2020, pandemia COVID-19 shkaktoi një tronditje të menjëhershme në ekonominë globale, duke rritur ndjeshëm pasigurinë në tregje. Shumë sektorë ekonomikë u mbyllën përkohësisht, papunësia u rrit ndjeshëm dhe tregjet e kapitalit përjetuan rënie dramatike. Në këtë klimë paqëndrueshmërie, investitorët kërkuan asete me rrezik më të ulët, duke zhvendosur kapitalet drejt valutave të njohura si “safe haven currencies”.⁶

Valutat e sigurta dhe sjellja e tregjeve

a. **Dollari Amerikan (USD)** - USD u forcua ndjeshëm në muajt e parë të krizës për shkak të rritjes së kërkesës për likuiditet në tregjet globale. Në mars 2020, indeksi i dollarit (DXY) arriti nivelin më të lartë që nga viti 2017. Kjo ndodhi për shkak se:

Tregtarët dhe korporatat kërkonin USD për të mbuluar detyrimet ndërkombëtare.

Investitorët shisnin asete më të rrezikshme për të mbajtur dollarë.

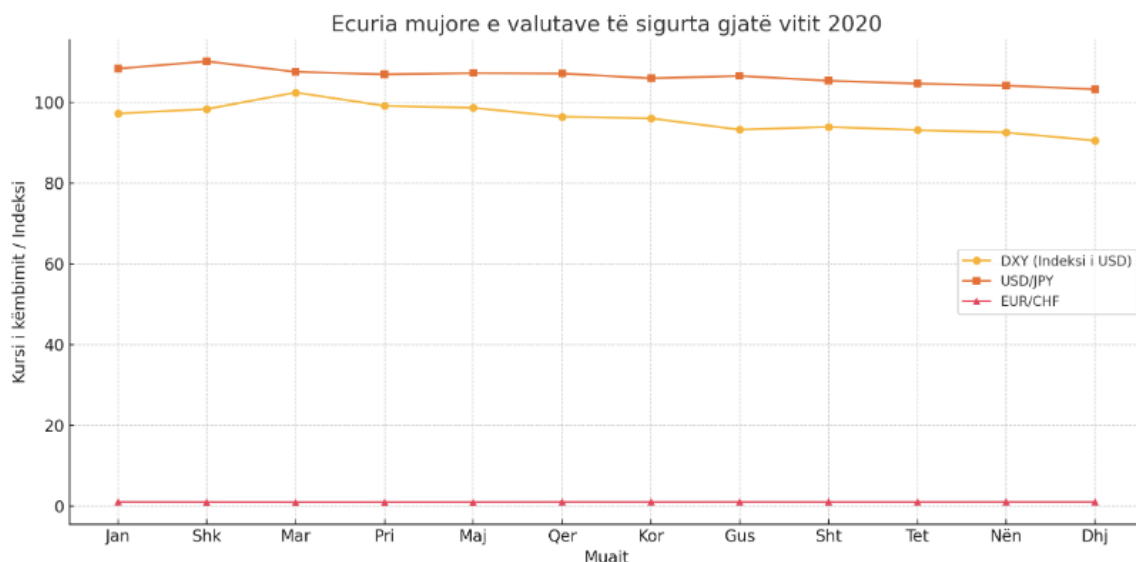
Rezerva Federale e SHBA ndërhyri me likuiditet masiv dhe linja këmbimi me banka të tjera qendrore për të stabilizuar tregun.

b. **Jeni Japonez (JPY)**- JPY forcoi vlerën e tij përballë shumë valutave për shkak të perceptimit si një aset i qëndrueshëm. Japonia ka tepriçë të madhe llogarie korrente dhe investitorët historikisht i janë drejtuar jenit në kohë krize. Në mars-prill 2020, JPY forcohet veçanërisht përballë AUD dhe GBP.

⁵ <https://www.macrotrends.net/2554/euro-japanese-yen-exchange-rate-historical-chart>

⁶ <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2020/07/22/blog-the-safe-haven-status-of-the-us-dollar-during-covid-19>

c. **Franga Zvicerane (CHF)**- CHF u fuqizua përballë EUR dhe USD në periudhën mars–maj 2020. Banka Qendrore e Zvicrës ndërhyri për të parandaluar një rritje të tepruar të frangës, duke shqetësuar eksportuesit zviceranë. CHF njihet për stabilitetin politik dhe monetar të Zvicrës.⁷

Ky është grafiku vizual që paraqet ecurinë mujore të valutave të sigurta gjatë vitit 2020:

DXY (Indeksi i USD) u rrit ndjeshëm në mars dhe ra gradualisht deri në dhjetor.

USD/JPY luhatej në rënie të lehtë, duke reflektuar forcimin e JPY.

EUR/CHF qëndroi relativisht i qëndrueshëm, me një forcim të lehtë të CHF në muajt e parë.

Ndërhyrjet e Bankave Qendrore në Tregjet Valutore gjatë Pandemisë COVID-19

Gjatë krizës së COVID-19 në vitet 2019–2020, bankat qendrore në mbarë botën ndërmorën masa të jashtëzakonshme për të stabilizuar tregjet valutore dhe për të siguruar funksionimin e duhur të sistemeve financiare. Këto ndërhyrje ishin të

⁷ <https://www.lombardodier.com/contents/corporate-news/investment-insights/2020/february/safe-haven-currencies-and-covid.html>

domosdoshme për të adresuar pasiguritë e mëdha ekonomike dhe për të parandaluar një kolaps financiar global.

Një nga ndërhyrjet më të rëndësishme ishte sigurimi i likuiditetit në tregjet valutore. Për të parandaluar mungesën e likuiditetit dhe për të mbështetur funksionimin e tregjeve valutare, bankat qendrore ndërhynë në tregjet valutore për të siguruar që institucionet financiare të kishin akses në valutë të huaj për të përmbushur detyrimet e tyre. Kjo ndihmoi në stabilizimin e kursit të këmbimit dhe në shmangien e luhatjeve të mëdha të valutave që mund të dëmtonin ekonominë kombëtare.⁸

Për të arritur këto objektiva, bankat qendrore përdorën një sërë mjetesh. Ndërhyrjet direkte në tregun valutor përfshinin shitjen ose blerjen e valutave për të ndikuar në kursin e këmbimit. Gjithashtu, marrëveshjet e shkëmbimit valutor (swap lines) u përdorën për të siguruar likuiditet në valutë të huaj. Lehtësimi sasior (quantitative easing) dhe reduktimi i normave të interesit ishin gjithashtu mjete të rëndësishme për të stimuluar aktivitetin ekonomik dhe për të ulur kostot e huamarrjes.⁹

Shembuj të ndërhyrjeve të bankave qendrore përfshijnë Rezervën Federale të SHBA (Fed), e cila në mars 2020 uli normën bazë të interesit në 0–0.25% dhe zgjeroi programet e lehtësimit sasior për të siguruar likuiditet në tregjet financiare. Banka Qendrore Evropiane (ECB) nisi Programin e Blerjes së Emergjencës Pandemike (PEPP) me një buxhet fillestar prej 750 miliardë eurosh, i cili më vonë u rrit në 1.85 trilionë euro, për të mbështetur ekonominë e eurozonës dhe për të stabilizuar tregjet financiare. Banka e Japonisë (BoJ) rriti blerjet e asetëve financiare dhe ofroi fonde me norma të ulëta interesi për institucionet financiare për të mbështetur ekonominë japoneze gjatë pandemisë. Shumë banka qendrore në vendet në zhvillim ndërmorën masa të ngjashme, duke përfshirë ndërhyrje në tregjet valutore, ulje të normave të interesit dhe programe të lehtësimit sasior për të mbështetur ekonominë e tyre.¹⁰

Këto ndërhyrje patën pasoja të rëndësishme në tregjet valutore. Ndërhyrjet e bankave qendrore ndihmuan në stabilizimin e valutave kryesore dhe në parandalimin e luhatjeve të mëdha që mund të kishin pasoja të rënda ekonomike. Veprimet e koordinuara të bankave qendrore rritën besimin e investorëve dhe ndihmuan në rikthimin e stabilitetit në tregjet financiare. Masat e marra ndihmuan

⁸ <https://www.aimspress.com/article/doi/10.3934/NAR.2023002>

⁹ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666143822000199>

¹⁰ <https://www.sualcapitalist.com/global-central-banks-policy-response-covid-19>

në mbështetjen e ekonomive kombëtare duke siguruar likuiditet dhe duke ulur kostot e huamarrjes.¹¹

Hipoteza: *Pasiguria ekonomike globale dhe ndërhyrjet monetare agresive të bankave qendrore kontribuan në rritjen e luhatshmërisë së kursit të këmbimit në tregjet ndërkombëtare.*

Përfundime dhe rekomandime

Përfundimi i këtij hulumtimi mbi ndikimin e pandemisë COVID-19 në kursin e këmbimit të valutave kryesore ndërkombëtare gjatë periudhës 2019–2020 tregon se kriza shëndetësore globale pati një ndikim të thellë në tregjet valutore, duke nxitur luhatje të mëdha dhe ndërhyrje të jashtëzakonshme nga bankat qendrore. Gjatë kësaj periudhe, dollari amerikan (USD) dhe jeni japonez (JPY) u forcuan ndjeshëm për shkak të statusit të tyre si valuta të sigurta, duke reflektuar kërkesën e investitorëve për asete më të sigurta në kohë pasigurie globale. Euroja (EUR), nga ana tjetër, përjetoj luhatje të konsiderueshme, të ndikuara nga sfidat ekonomike brenda eurozonës dhe masat e ndërmarra nga Banka Qendrore Evropiane (ECB). Bankat qendrore, përfshirë Rezervën Federale të SHBA-së (Fed), ECB-në dhe Bankën e Japonisë (BoJ), ndërmorën masa të jashtëzakonshme për të stabilizuar tregjet financiare. Këto përfshinin uljen e normave të interesit, programe të lehtësimit sasiore dhe marrëveshje swap për të siguruar likuiditet në valutë të huaj. Analiza e të dhënave mujore për vitin 2020 tregon se ndërhyrjet e koordinuara të bankave qendrore ishin efektive në stabilizimin e tregjeve valutore dhe në rikthimin e besimit të investitorëve.

Megjithatë, sfidat mbeten në lidhje me ndikimet afatgjata të këtyre politikave në stabilitetin ekonomik dhe financiar global. Rritja e bilancit të bankave qendrore dhe varësia nga masat e jashtëzakonshme mund të krijojnë rreziqe të reja në të ardhmen. Prandaj, është e rëndësishme që autoritetet monetare të vazhdojnë të monitorojnë nga afër zhvillimet në tregjet financiare dhe të jenë të gatshme të ndërmarrin masa të reja për të ruajtur stabilitetin ekonomik.

Ky studim kontribuon në literaturën ekzistuese duke ofruar një analizë të thelluar të ndërveprimit midis krizës shëndetësore globale dhe dinamikës së tregjeve valutore, duke theksuar rëndësinë e politikave monetare në menaxhimin e krizave ekonomike.

¹¹ <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2020e2.pdf>

Rekomandime

Forcimi i bashkëpunimit ndërkombëtar: Në kohë krizash globale, është thelbësore që bankat qendrore të bashkëpunojnë ngushtë për të koordinuar politikat monetare dhe për të siguruar stabilitetin e tregjeve financiare.

Zhvillimi i instrumenteve të reja monetare: Kriza e COVID-19 tregoi nevojën për instrumente të reja dhe fleksibël monetare që mund të përdoren në situata të jashtëzakonshme për të mbështetur ekonominë dhe për të ruajtur stabilitetin financiar.

Monitorimi i valutave të sigurta: Autoritetet financiare duhet të monitorojnë nga afër lëvizjet e valutave të sigurta dhe të jenë të gatshme të ndërhyjnë nëse luhatjet e tyre kërcënojnë stabilitetin ekonomik.

Transparenca dhe komunikimi i qartë: Bankat qendrore duhet të sigurojnë transparencë dhe të komunikojnë qartë politikat e tyre monetare për të ndihmuar në menaxhimin e pritshmërive të tregut dhe për të reduktuar pasiguritë.

Analiza e rrezikut dhe përgatitja për të ardhmen: Është e rëndësishme që institucionet financiare të kryejnë analiza të rregullta të rrezikut dhe të përgatiten për skenarë të ndryshëm ekonomikë për të përballuar më mirë krizat e ardhshme.

Luhatjet e euros (EUR): Euroja përjetoi luhatje të konsiderueshme, të ndikuara nga sfidat ekonomike brenda eurozonës dhe masat e ndërmarra nga Banka Qendrore Evropiane (ECB).

Referenca

1. Bazat e financës, Qendra për Hulumtime Ekonomike, Ulqin, tetor, 2005.
2. https://www.researchgate.net/publication/354702023_Impact_of_the_COVID19_Outbreak_on_the_Currency_Exchanges_of_Selected_Countries
3. www.cmegroup.com/education/featured-reports/covid-19s-influence-on-exchange-rates.html
4. <https://www.macrotrends.net/2550/>
5. <https://www.macrotrends.net/2554/euro-japanese-yen-exchange-rate-historical-chart>
6. <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2020/07/22/blog-the-safe-haven-status-of-the-us-dollar-during-covid-19>
7. <https://www.lombardodier.com/contents/corporate-news/investment-insights/2020/february/safe-haven-currencies-and-covid.html>
8. <https://www.aimspress.com/article/doi/10.3934/NAR.2023002>
9. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666143822000199>

10. <https://www.sualcapitalist.com/global-central-banks-policy-response-covid-19>
11. <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2020e2.pdf>

SIGURIA KIBERNETIKE NË EPOKËN E TRANSFORMIMIT DIGJITAL

Fatima Mehmedi

f.mehmedi@eust.edu.mk International University of Struga

Abstrakt

Transformimi digjital ka ndryshuar rrënjësisht mënyrën se si operojnë organizatat moderne, duke rritur efikasitetin dhe qasjen në shërbime, por njëkohësisht edhe ekspozimin ndaj rreziqeve kibernetike. Ky punim analizon sfidat kryesore të sigurisë kibernetike në kontekstin e këtij transformimi, me fokus të veçantë në realitetin shqiptar dhe rajonal. Përdorimi i teknologjive të avancuara si Interneti i Gjërave (IoT), cloud computing dhe puna në distancë ka rritur sipërfaqen e sulmeve, ndërsa mungesa e burimeve njerëzore të kualifikuara dhe e kuadrit të plotë ligjor përbëjnë pengesa të rëndësishme për mbrojtjen efektive. Analiza tregon gjithashtu se inteligjenca artificiale dhe automatizimi kanë potencial të lartë për të përmirësuar aftësinë mbrojtëse të sistemeve digjitale përmes zbulimit proaktiv të rreziqeve dhe reagimit të shpejtë. Megjithëse disa hapa institucionalë janë ndërmarrë në Shqipëri, përgatitja reale e organizatave për të përballuar kërcënimet moderne kibernetike mbetet e pamjaftueshme. Punimi mbështetet në literaturën bashkëkohore, dokumente strategjike, dhe analiza krahasimore për të ofruar rekomandime konkrete në drejtim të forcimit të sigurisë digjitale në epokën e re.

Fjalë kyçe: *Siguria kibernetike ,Transformimi digjital ,Kërcënime kibernetike ,Mbrojtja e të dhënave , IoT (Internet of Things) ,Menaxhimi i rrezikut ,Politikat e sigurisë ,Privatësia e të dhënave , Ndërgjegjësimi kibernetik .*

1. Hyrje

Transformimi digjital po ndryshon mënyrën se si funksionojnë organizatat, qeveritë dhe shoqëritë. Integrimi i teknologjive të reja si **inteligjenca artificiale (AI), Internet of Things (IoT), blockchain,** dhe **shërbimet cloud** ka përmirësuar ndjeshëm efikasitetin dhe aksesin në shërbime. Megjithatë, bashkë me këto përparime ka ardhur edhe një rritje e ndjeshme e rreziqeve që lidhen me **sigurinë kibernetike**.

Sulmet ndaj sistemeve digjitale janë bërë më të shpeshta, më të sofistikuar dhe më të dëmshme. Nga

sulmet ndaj infrastrukturës kritike deri te rrjedhja e të dhënave personale, sfidat që paraqet transformimi digjital janë komplekse dhe kërkojnë ndërhyrje të shumëanshme.

Në këtë kontekst, ky punim synon të analizojë në thellësi se **si ndikon transformimi digjital në arkitekturën e sigurisë kibernetike**, cilat janë **rreziqet emergjente, masat mbrojtëse teknologjike dhe institucionale**, si dhe **kuadri ligjor** që duhet të garantojë një ambient të sigurt digjital.

Problematika dhe qëllimi

Problematika që ngrihet është: **Si ndikon transformimi digjital në rritjen e ekspozimit ndaj kërcënimeve kibernetike dhe çfarë strategjish janë efektive për mbrojtjen e sistemeve digjitale?** Qëllimi i punimit është të analizojë ndikimin e transformimit digjital në fushën e sigurisë kibernetike, të shqyrtojë masat parandaluese dhe teknologjitë që përdoren sot, si dhe të japë rekomandime për përmirësimin e politikave dhe praktikave mbrojtëse.

2. Sfidat Kryesore të Sigurisë Kibernetike në Kontekstin e Transformimit Digjital dhe Zgjerimi i sipërfaqes së sulmeve

Transformimi digjital ka sjellë një revolucion teknologjik në të gjitha sektorët e jetës – nga administrata publike, te bizneset private, shërbimet financiare dhe shëndetësia. Megjithatë, ky zhvillim shoqërohet me sfida të reja në fushën e **sigurisë kibernetike**, të cilat kërkojnë qasje të reja për menaxhimin e rreziqeve.

¹

Adoptimi i teknologjive të reja si **IoT, cloud computing**, dhe **sistemet mobile** ka rritur ndjeshëm numrin e pajisjeve dhe pikave të aksesit në rrjete. Kjo do të thotë se ka më shumë vektorë për sulme dhe më shumë mënyra për t'u depërtuar në një sistem, duke e bërë më të vështirë mbikëqyrjen dhe mbrojtjen e tyre.

Kompleksiteti i arkitekturave IT -Transformimi digjital shpesh kërkon integrimin e platformave të ndryshme dhe ndërveprimin ndërmjet sistemeve të trashëguara (legacy systems) dhe teknologjive moderne. Ky kompleksitet krijon hapësira për dobësi të pambuluara dhe për vështirësi në aplikimin e politikave uniforme të sigurisë.

¹ "Raporti i *Palo Alto Networks (2023)* tregon se mbi 98% e trafikut IoT nuk është i enkriptuar dhe është i pasigurt ndaj përgjimeve."

Mungesa e ndërgjegjësimit dhe e trajnimit - Një nga dobësitë më të mëdha është **faktori njerëzor**. Përdoruesit shpesh nuk janë të ndërgjegjshëm për rreziqet kibernetike, çka i bën ata shënjestra të lehta për sulme si phishing, ransomware apo social engineering.

Phishing

Phishing është një metodë e manipulimit social ku sulmuesit përdorin email-a, mesazhe ose faqe interneti të falsifikuara për të mashtruar individët dhe organizatat që të japin informacionin e tyre të ndjeshëm, si fjalëkalime, numra kartash krediti, apo informacione identifikimi. Ky lloj sulmi është veçanërisht i rrezikshëm pasi përdor teknika të sofistikuar për të krijuar iluzionin e një burimi të besueshëm. Phishing mund të ndodhë përmes email-ave që duket se vijnë nga kompani të njohura, si banka apo platforma online, duke i kërkuar përdoruesve të përditësojnë informacionin e tyre ose të klikojnë mbi lidhje të rrezikshme. **Shembull real:** Në vitin 2020, Twitter u përball me një sulm të rëndë phishing që preku llogaritë e personaliteteve të njohura si Elon Musk, Barack Obama dhe Bill Gates. Përdoruesit ranë pre e një sulmi të sofistikuar phishing brenda kompanisë, që mundësoi aksesin e sulmuesve në sistemin e administrimit të llogarive të përdoruesve. Ky sulm u përdor për të promovuar një mashtrim me kriptovaluta, dhe shkaktoi një ndikim të madh në besueshmërinë e Twitter.

Ransomware

Ransomware është një lloj software-i që bllokoi aksesin në sistemin e përdoruesit dhe kërkon një shpërblim për të rikthyer qasjen. Ky lloj sulmi është rritur në masë të madhe në vitet e fundit dhe ka pasur pasoja të rënda financiare dhe operacionale për shumë organizata, veçanërisht në sektorët e shëndetësisë dhe energjisë. Kërcënimet e ransomware shpesh shfrytëzojnë dobësitë në sistemet operative për të infektuar pajisjet dhe për të kërkuar pagesa për të hequr bllokimin. **Shembull real:** Në vitin 2017, sulmi ransomware "WannaCry" goditi më shumë se 200,000 kompjuterë në 150 shtete. Sulmi përfitoi nga një dobësi e njohur në sistemin operativ Windows, të quajtur "EternalBlue". Në këtë rast, disa spitale në Mbretërinë e Bashkuar, që ishin pjesë e sistemit të shëndetësisë NHS, u detyruan të anulonin operacione dhe të ridrejtonin pacientët për shkak të bllokimit të sistemeve mjekësore. Ky incident është një shembull dramatik i pasojave që mund të shkaktohen nga një sulm ransomware dhe ndihmon në theksimin e nevojës për përditësime të rregullta dhe mbrojtje të fortë ndaj kërcënimeve të tilla.

Malware

Malware është një kategori e gjerë software-i të dëmshëm, që përfshin viruse, worms, dhe trojan horses. Ky lloj sulmi është dizajnuar për të infiltruar dhe dëmtuar sistemet kompjuterike, duke vjedhur të dhëna të ndjeshme ose duke ndërprerë

operacionet e një organizate. Malware shpesh shpërndahehet përmes bashkëngjitjeve të infektuara në email, faqe interneti të dëmshme ose softuerëve të paautorizuar. **Shembull real:** Virusi "Stuxnet", i zbuluar në vitin 2010, është një nga shembujt më të avancuar të malware-it dhe është konsideruar si një operacion shtetëror për të sabotuar një program bërthamor. Stuxnet ishte një virus i cili synonte sistemet e kontrollit industrial në Iran dhe shkatërroi centrifugat e përdorura për pasurimin e uraniumit. Ky është një shembull i përdorimit të malware-it për qëllime strategjike dhe ushtarake dhe tregon potencialin e tij për të shkaktuar dëm të konsiderueshëm në infrastrukturën kritike. Në shumë organizata mungojnë programe të rregullta trajnimi për siguri kibernetike.

Sulmet gjithnjë e më të sofistikuar - Hakerët profesionalë përdorin mjete gjithnjë e më të avancuara, të përkrahura ndonjëherë edhe nga shtete, për të realizuar sulme të koordinuara. **Malware i avancuar, sulmet me AI, deepfake** apo **zero-day exploits** janë sfida që nuk mund të adresohen më vetëm me masa bazike të sigurisë.

Mungesa e standardeve dhe legjislacionit të unifikuar -Shumë shtete, përfshirë Shqipërinë dhe rajonin e Ballkanit, ende nuk kanë një **kuadër të plotë ligjor** dhe rregullator për mbrojtjen kibernetike. Kjo krijon boshllëqe në zbatimin e politikave dhe pamundëson bashkëpunimin ndërinstytucional dhe ndërkombëtar në mënyrë efektive.

Siguria në mjedise të decentralizuara dhe hibride - Puna në distancë (remote work), e përshpejtuar nga pandemia, ka zhvendosur të dhënat dhe operacionet jashtë infrastrukturës tradicionale të organizatave. Kjo krijon nevojën për mbrojtje në **mjedise të hapura**, të cilat janë më të vështira për t'u kontrolluar dhe për të aplikuar politika të qëndrueshme sigurie.

Mungesa e burimeve njerëzore të kualifikuara - Sipas shumë raporteve ndërkombëtare, ekziston një **mungesë globale e profesionistëve të sigurisë kibernetike**. Kjo sfidë është edhe më e theksuar në vende me zhvillim të kufizuar teknologjik, ku nuk ka kapacitete të mjaftueshme për të ndërtuar ekipe të fuqishme të mbrojtjes digjitale.

3.Transformimi Digjital dhe Ekspozimi ndaj Sulmeve Kibernetike

Transformimi digjital është procesi përmes të cilit organizatat integrojnë teknologjitë digjitale në të gjitha aspektet e funksionimit të tyre, me qëllim përmirësimin e shërbimeve, efikasitetit dhe përvojës së përdoruesit. Megjithatë ky

proces sjell përfitime të mëdha, ai **rrit në mënyrë të ndjeshme sipërfaqen e ekspozimit ndaj kërcënimeve kibernetike**, duke krijuar një terren më të ndërlikuar për mbrojtjen e sistemeve dhe të dhënave.

Rritja e numrit të pajisjeve të lidhura - Përmes IoT (Internet of Things), organizatat lidhin pajisje të ndryshme që gjenerojnë dhe transmetojnë të dhëna në kohë reale. Këto pajisje shpesh nuk janë projektuar me mekanizma sigurie të integruar, duke u bërë pika të lehta hyrjeje për sulmuesit.

Sipas një raporti të Palo Alto Networks (2023), mbi 98% e trafikut të IoT nuk është i enkriptuar, çka e bën atë të cenueshëm ndaj përgjimeve dhe manipulimeve.²

Adoptimi i cloud computing - Përdorimi i platformave cloud për ruajtjen dhe përpunimin e të dhënave, ndonëse efikas ekonomikisht, krijon sfida të reja për menaxhimin e aksesit, autentikimin dhe sigurinë e të dhënave në transit dhe në pushim. Modelet e përgjegjësisë së ndarë midis ofruesit të shërbimit cloud dhe klientit krijojnë shpesh keqkuptime që çojnë në ekspozim të panevojshëm.

Digjitalizimi i proceseve të brendshme - Shumë organizata kalojnë nga dokumentacioni fizik në sisteme menaxhimi elektronik. Nëse këto sisteme nuk janë të mbrojtura me politika të forta sigurie dhe kontrole të aksesit, ato mund të bien lehtë pre e sulmeve si ransomware apo rrjedhje të dhënash.

Sulmet më të shpeshta ndaj sektorëve të digjitalizuar - Sektori i shëndetësisë, financave dhe qeverisjes digjitale kanë qenë në mënyrë të përsëritur objektivi i sulmeve kibernetike për shkak të vlerës së lartë të të dhënave që përpunojnë. Në shumë raste, kapacitetet e sigurisë nuk kanë ecur në hap me shkallën e digjitalizimit.

Punonjësit në distancë si vektor rreziku - Puna në distancë, e mundur nga transformimi digjital, ka sjellë sfida të mëdha në mbrojtjen e rrjeteve të brendshme. Punonjësit që punojnë nga shtëpia shpesh përdorin rrjete të pasigurta dhe pajisje personale, duke rritur mundësinë e infektimit me malware ose rrjedhjes së të dhënave sensitive.

² "Studimi i *Gartner* (2022) tregon një rritje të numrit të pajisjeve IoT në sektorin shëndetësor, duke rritur kështu rrezikun e sulmeve kibernetike."

4. Sa të përgatitura janë organizatat shqiptare (ose rajonale) për t'u përballur me kërcënimet kibernetike të kohëve moderne?

Në dekadën e fundit, Shqipëria dhe vendet e Ballkanit Perëndimor kanë përjetuar një rritje të shpejtë të digjitalizimit në sektorët publikë dhe privatë. Megjithatë, përballja me kërcënimet kibernetike moderne mbetet një sfidë e madhe për shkak të disa faktorëve strukturalë dhe institucionalë:

Kapacitete të kufizuara institucionale -Shumë institucione publike në Shqipëri dhe në rajon funksionojnë me kapacitete të kufizuara teknike dhe njerëzore në fushën e sigurisë kibernetike. Mungesa e departamenteve të specializuara, stafi i pakualifikuar dhe mungesa e strategjive afatgjata janë probleme të përhapura. Rasti i sulmit ndaj sistemit e-Albania në vitin 2022 nxori në pah dobësitë e infrastrukturës së informacionit kritik dhe nevojën për një strategji të koordinuar kombëtare të sigurisë kibernetike.

Infrastruktura teknologjike e vjetëruar -Shumë organizata publike e private ende operojnë me sisteme të trashëguara (legacy systems), të cilat janë të cenueshme ndaj sulmeve moderne dhe shpesh nuk përputhen me standardet aktuale të sigurisë.

Ndërgjegjësimi i ulët i përdoruesve dhe mungesa e trajnimeve - Një ndër pikat më të dobëta është faktori njerëzor. Shumë punonjës nuk janë të trajnuar për të identifikuar kërcënime si phishing, malware apo sulme sociale (social engineering). Rrallëherë zhvillohen trajnime periodike për forcimin e kulturës së surisë.

Rregulloret dhe ligjet në zhvillim -Ligji "Për sigurinë kibernetike" në Shqipëri është një hap pozitiv, por ai ende nuk ka një zbatim të konsoliduar. Shumë institucione nuk i raportojnë incidentet, ose nuk kanë kapacitet për t'i trajtuar ato në mënyrë efektive. Shqipëria është pjesë e iniciativave si **Western Balkans Cyber Capacity Centre (WB3C)**, por implementimi real kërkon më shumë mbështetje financiare dhe politike.³

5. Situata në Maqedoninë e Veriut në fushën e sigurisë kibernetike

Maqedonia e Veriut ka ndërmarrë hapa të rëndësishëm drejt ndërtimit të një kuadri funksional për sigurinë kibernetike, sidomos në kuadër të përgatitjeve për

³ "Raporti i *Internet Security Threat Report* nga Symantec (2021) thekson se Shqipëria është ndër vendet më të prekura nga sulmet e phishing dhe malware."

anëtarësim në Bashkimin Evropian dhe për forcimin e bashkëpunimit me NATO-n. Megjithatë, sfidat strukturore dhe mungesa e burimeve mbeten evidente.

Strategjia kombëtare dhe kuadri ligjor

Në vitin 2018, Maqedonia e Veriut miratoi **Strategjinë Kombëtare për Sigurinë Kibernetike (2018–2022)** dhe aktualisht po punon për versionin e përditësuar. Strategjia thekson bashkëpunimin ndërinstitutional dhe krijimin e një qendre të përbashkët të reagimit ndaj incidenteve (CSIRT), por zbatimi praktik është ende në zhvillim.

Sulmet e njohura dhe reagimi institucional

Vitet e fundit, Maqedonia e Veriut është përballur me disa **sulme të profilit të lartë**, përfshirë ndërprerje të shërbimeve digjitale në institucione shtetërore dhe rrjedhje të të dhënave personale. Megjithëse është krijuar Njësia për Siguri Kibernetike në kuadër të Ministrisë së Punëve të Brendshme, kapacitetet teknike dhe njerëzore mbeten të kufizuara.

Infrastruktura kritike dhe bashkëpunimi rajonal

Një sfidë serioze është **mbrojtja e infrastrukturës kritike**, sidomos në sektorin e energjisë, transportit dhe administratës publike. Maqedonia e Veriut është pjesë aktive e iniciativave rajonale si **Western Balkans Cyber Capacity Centre (WB3C)** dhe bashkëpunon me ENISA dhe NATO për ngritjen e kapaciteteve.

Ndërgjegjësimi publik dhe arsimi

Sikurse në vende të tjera të rajonit, **ndërgjegjësimi i qytetarëve dhe i administratës publike për rreziqet kibernetike është i ulët**. Programet e trajnimit janë sporadike dhe mungon integrimi i edukimit për siguri digjitale në sistemin arsimor formal.

6.Cili është roli i inteligjencës artificiale dhe automatizimit në përmirësimin e sigurisë kibernetike?

Inteligjenca artificiale (AI) dhe automatizimi po transformojnë mënyrën se si organizatat mbrohen nga kërcënimet kibernetike. Në vend që të mbështeten vetëm në reagime manuale dhe analiza njerëzore, organizatat moderne përdorin AI për të zbuluar, analizuar dhe reaguar në kohë reale ndaj sulmeve.

Zbulimi i hershëm i anomalive - Sistemet e sigurisë të bazuara në **machine learning** mund të identifikojnë sjellje të pazakonta në rrjet ose në sistemet e përdoruesve, duke sinjalizuar një sulm potencial para se të ndodhë dëmi

real. Kjo është veçanërisht efektive në zbulimin e **zero-day attacks** dhe **insider threats**.

Reagimi i automatizuar ndaj incidenteve - Automatizimi lejon aplikimin e masave mbrojtëse pa ndërhyrje njerëzore, si bllokimi i adresave IP të dyshimta, izolimi i sistemeve të infektuara dhe aktivizimi i protokolleve emergjente të rikuperimit.

Analiza proaktive dhe parashikimi i rrezikut - AI përdoret për të ndërtuar modele që **parashikojnë** sulme të mundshme bazuar në të dhëna historike dhe sjellje të ngjashme. Kjo lejon organizatat të ndërmarrin masa parandaluese përpara se të ndodhë incidenti.

Optimizimi i burimeve njerëzore - Duke automatizuar detyra të përsëritura si skanimi i vulnerabiliteteve apo analizat logjike, AI çliron burimet njerëzore për t'u përqendruar në strategji dhe vendimmarrje.

Shembuj konkretë përfshijnë përdorimin e sistemeve SIEM të përmirësuara me AI (p.sh., Splunk, IBM QRadar) dhe platforma për “security orchestration, automation and response” (SOAR).⁴

Përfundim

Në përfundim të këtij punimi, është e qartë se siguria kibernetike përfaqëson një dimension thelbësor në procesin e transformimit digjital. Ndërkohë që teknologjitë e reja kanë hapur mundësi të reja për zhvillim, ato kanë sjellë edhe kërcënime të panjohura më parë, të cilat kërkojnë përgjigje të menjëhershme, të koordinuara dhe teknologjikisht të avancuara. Organizatat në Shqipëri dhe në rajon përballen me sfida të shumta që lidhen me mungesën e kapaciteteve profesionale, infrastrukturën e vjetruar dhe kuadrin ligjor të fragmentuar. Për të përballuar këto sfida, është i domosdoshëm ndërtimi i një kulture të fortë të sigurisë kibernetike, trajnimi i vazhdueshëm i personelit dhe investimi në teknologji mbrojtëse të bazuara në inteligjencë artificiale. Vetëm përmes një qasjeje gjithëpërfshirëse teknologjike,

⁴ "Sistemet *SIEM* të bazuara në AI si *Splunk* dhe *IBM QRadar* janë përdorur për të zbuluar dhe parandaluar sulme të avancuara, sipas studimeve të *Forrester Research* (2023)."

institucionale dhe ligjore mund të garantohet mbrojtja e të dhënave, infrastrukturës kritike dhe besueshmërisë së shërbimeve digjitale në epokën moderne.

Literatura

1. Stallings, W. (2020). *Network Security Essentials: Applications and Standards* (6th ed.). Pearson.
2. Singer, P. W., & Friedman, A. (2014). *Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press.
3. Kshetri, N. (2016). *Big Data's Big Potential in Developing Economies: Impact on Agriculture, Health and Environmental Security*. Springer.
4. Ligji Nr. 2/2017 për Sigurinë Kibernetike në Shqipëri.
→ Disponueshëm në faqen e Kuvendit të Shqipërisë ose AKCESK (Agjencia Kombëtare për Sigurinë Kibernetike).
5. Western Balkans Cyber Capacity Centre (WB3C) – Strategji dhe kapacitete për Ballkanin Perëndimor.

DETI I LIRË, KONFLIKTI GREQI-SHQIPËRI

Saranda Hani

s.hani@eust.edu.mk, Faculty of Law, International University of Struga

Abstrakt

Ky punim trajton konceptin juridik dhe historik të detit të hapur në të drejtën ndërkombëtare, duke analizuar evolucionin e parimeve që rregullojnë këtë hapësirë detare nga antikiteti deri në kohët moderne. Përmes shqyrtimit të zhvillimeve historike dhe të të drejtës pozitive ndërkombëtare, vëmendje e veçantë i kushtohet kontributit të juristëve klasikë dhe të filozofëve si Hugo Grotius, si dhe ndarjeve detare të bëra përmes konventave shumëpalëshe, veçanërisht Konventës së OKB-së për të Drejtën e Detit të vitit 1982 (UNCLOS). Në fokus të veçantë vendoset rasti i marrëdhënieve Shqipëri-Greqi lidhur me delimitimin e zonave detare në Detin Jon, që pasqyron sfidat dhe kompleksitetin e zbatimit të së drejtës ndërkombëtare në një kontekst gjeopolitik të ndjeshëm. Analiza përfshin shqyrtimin e marrëveshjes së vitit 2009 dhe vendimin e Gjykatës Kushtetuese të Shqipërisë që e rrëzoi atë, duke theksuar rolin e parimeve të "ekitesë" dhe "rrethanave të veçanta" në procesin e ndarjes detare. Në përfundim, punimi paraqet rifillimin e negociatave dypalëshe dhe dakordësinë për adresimin e çështjes në Gjykatën Ndërkombëtare të Drejtësisë, si një hap drejt zgjidhjes së drejtë dhe të qëndrueshme të konfliktit.

Fjalë kyçe: *Deti i hapur, E drejta ndërkombëtare e detit, Mare Liberum, UNCLOS 1982, Juridiksioni shtetëror, Zonat detare, Delimitimi detar, Shqipëri-Greqi, Shelfi continental, Zona ekonomike ekskluzive (ZEE), Gjykata Kushtetuese e Shqipërisë, Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë (GJND), Ekite, Rrethana të veçanta, Ishujt grekë, Konflikti detar në Detin Jon.*

Hyrje

Hapësirat e gjera detare që shtrihen përtej ujërave bregdetare të shteteve përfaqësojnë të Hapësirat e gjera detare që shtrihen përtej ujërave bregdetare të shteteve përfaqësojnë të ashtuquajturin “det të hapur” ose “det të lirë”, një koncept me rrënjë të thella historike dhe juridike në të drejtën ndërkombëtare publike. Juristët romakë, si Ulpiani dhe Celsusi, e kanë konsideruar detin e hapur si një dhunti të natyrës për të gjithë njerëzimin — një mirë publike e pakufizuar që, sikurse ajri, nuk mund të jetë objekt i pronësisë së ndonjë shteti të veçantë.

Megjithatë, gjatë Mesjetës janë shfaqur tendenca të qarta për të shtrirë sovranitetin kombëtar mbi pjesë të caktuara të detit, të cilat u konkretizuan përmes pretendimeve të ndryshme për kontroll të zonave detare për qëllime tregtare, ushtarake dhe ekonomike. Kështu, Anglia pretendonte të drejtën mbi Detin e Veriut dhe Atlantikun e Veriut; Portugalia, mbi Oqeanin Indian dhe Atlantikun e Jugut; Spanja, mbi Oqeanin Paqësor dhe Detin e Karaibeve; Suedia dhe Danimarka, mbi Detin Baltik; ndërsa republikat italiane të Venedikut dhe Gjenovës, mbi Detin Adriatik dhe atë të Ligurisë. Këto pretendime u mbështetën nga akte juridike dhe politike të kohës, si për shembull Bulla Papale e vitit 1493, e cila ndante Oqeanin Atlantik ndërmjet Spanjës dhe Portugalisë, apo politika e Anglisë në shekullin XVII që kërkonte nga të huajt leje për të peshkuar në ujërat e Detit të Veriut.

Përballë këtyre tendencave për aproprimin e detit, në fillim të shekullit XVII u artikulua për herë të parë në mënyrë sistematike koncepti i lirisë së detit në veprën e njohur *Mare Liberum* të juristit dhe filozofit të së drejtës ndërkombëtare, Hugo Grotius. Ai argumentonte se deti, për nga natyra e tij, nuk është i përshtatshëm për t'u okupuar apo për t'u vendosur nën juridiksionin e një shteti të caktuar dhe, për këtë arsye, nuk mund të jetë pronë e askujt, por duhet të mbetet i lirë dhe i hapur për të gjithë. Në mbrojtje të lirisë së lundrimit dhe të tregtisë ndërkombëtare, Grotius theksonte se çdo popull ka të drejtën natyrore për të lundruar drejt çdo populli tjetër dhe për të kryer tregti me të, ndërsa çdo pengesë në këtë drejtim përbën shkelje të së drejtës ndërkombëtare. Vepra e tij shënoi fillimin e një debati të gjerë teorik dhe praktik mbi lirinë e detit — një debat që ka evoluar me kalimin e shekujve dhe mbetet ende aktual në marrëdhëniet ndërkombëtare bashkëkohore.

Në të drejtën ndërkombëtare të sotme, lundrimi në detin e hapur është i rregulluar përmes disa parimeve themelore. Një nga kërkesat kryesore është që çdo anije që lundron në det të hapur duhet të jetë e regjistruar dhe të mbajë flamurin e një shteti, i cili i jep asaj të drejtën të gëzojë mbrojtjen e juridiksionit të këtij shteti. Çdo shtet përcakton në mënyrë të pavarur kushtet për regjistrimin e anijeve dhe dhënien e flamurit, kusht që zakonisht përfshin pronësinë nga shtetas ose subjekte juridike të atij shteti. Gjatë lundrimit në detin e hapur, anijet tregtare dhe ato luftarake, përfshirë personelin dhe ngarkesat e tyre, janë nën juridiksionin ekskluziv të shtetit flamurbajtës.

Anijet që nuk mbajnë flamur të ndonjë shteti nuk gëzojnë mbrojtjen që ofron e drejta ndërkombëtare dhe për rrjedhojë mund të ndalohen, kontrollohen dhe, në raste të justifikuara, konfiskohen nga anijet luftarake të çdo shteti. E njëjta gjë vlen edhe për anijet që lundrojnë nën dy flamuj ose që i ndërrojnë ato në mënyrë arbitrare, me përjashtim të rasteve të justifikuara si ndërrimi i pronësisë apo ri-regjistrimi zyrtar.

Shtetet pa dalje në det kanë të drejtë të regjistrojnë anijet e tyre në porte të shteteve të treta, në bazë të marrëveshjeve ndërkombëtare. Një shembull i tillë është Traktati i Paqes me Italinë i vitit 1947, ku porti i Triestes u caktua si vend regjistrimi për anijet e Austrisë, Zvicrës, Hungarisë dhe Çekosllovakisë.

Përfundime nga parimi i juridiksionit të shtetit flamurbajtës janë rastet e piraterisë detare, tregtisë me skllevër dhe ndalimi i anijeve që përdorin flamur të huaj në mënyrë mashtruese ose që refuzojnë të ngrenë flamurin e tyre të vërtetë. Në këto raste, çdo shtet ka të drejtë të ndalojë dhe të kontrollojë anijet e dyshuara dhe, nëse konstatohen shkelje, të konfiskojë anijen dhe të ndëshkojë autorët në përputhje me ligjet e veta. Në rast se dyshimi rezulton i pabazuar, shteti që ka ndërmarrë veprimin është i detyruar të ofrojë kompensim për dëmet e shkaktuara.

Të gjitha shtetet kanë të drejtë të shfrytëzojnë pasuritë e detit të hapur, veçanërisht për qëllime peshkimi, por kjo e drejtë shoqërohet me detyrimin për të mos e ushtruar atë në mënyrë të tillë që të dëmtojë burimet natyrore detare, të rrezikojë ekzistencën e specieve të caktuara ose të shkaktojë reduktimin e tyre të konsiderueshëm. Për këtë arsye, shtetet janë të detyruara të respektojnë rekomandimet e ekspertëve dhe organizatave shkencore, sidomos në fushën e biologjisë detare, për kufizimin e sasisë së peshkut që mund të kapet, përcaktimin e periudhave të ndaluara të peshkimit dhe përdorimin e pajisjeve të lejuara, si rrjetat peshkuese. Marrëveshjet ndërkombëtare rregullojnë gjithashtu edhe fushën e gjuetisë së balenave dhe specieve të tjera të mbrojtura, me qëllim ruajtjen e ekuilibrit ekologjik të ekosistemeve detare.

Në mënyrë të ngjashme, shtetet kanë detyrimin të marrin masa për të parandaluar ndotjen e detit të hapur nga hedhja e mbeturinave të ndryshme, veçanërisht e substancave të rrezikshme si mbetjet e naftës apo ato radioaktive, të cilat përbëjnë kërcënim serioz për mjedisin detar dhe biodiversitetin. I vetmi përjashtim i pranueshëm nga parimi i lirisë së lundrimit lidhet me zhvillimin e eksperimenteve shkencore ose ushtarake, që mund të kërkojnë kufizime të përkohshme të lundrimit në zona të caktuara të detit të hapur. Këto kufizime janë të lejuara vetëm nëse zbatohen për një periudhë të shkurtër, në një hapësirë të kufizuar dhe pas njoftimit paraprak të të gjitha palëve të interesuara, në mënyrë që të shmangen rreziqet dhe të respektohet parimi i përgjegjësisë ndërkombëtare.¹

¹ Zejnullah Gruda, "E drejtja ndërkombëtare publike", fq.202.

uronews.al/argumentet-qe-perdori-kushtetuesja-10-vjet-me-pare-per-zhberjen-e-paktit-detar-shqiperi-greqi/?utm_source=chatgpt.com

ASPEKTI HISTORIK DHE KONVENTA **NDËRKOMBËTARE PËR ÇËSHTJEN E DETIT GREQI - SHQIPËRI**

Sa i përket aspektit historik, dokumentet që sanksionojnë caktimin e kufijve mes Shqipërisë dhe Greqisë, janë që nga Konferenca e Ambasadorëve në Londër në vitin 1913, më pas protokollin e Firences më 27 janar 1925 për kufijtë mes dy vendeve dhe akti përfundimtar i delimitimit të kufijve të Shqipërisë, hartuar dhe vendosur në Konferencën e Ambasadorëve në Paris më 30 korrik 1926 dhe i firmosur nga përfaqësuesit e Shqipërisë, Greqisë dhe ish-Jugosllavisë.

Vendimet dhe protokollet në fjalë sanksionojnë vijën kufitare të detyrueshme për Shqipërinë dhe Greqinë, por në dekadat e fundit mbeti e hapur mes dy vendeve çështja e kufizimit të zonave detare, u arrit një marrëveshje që rrëzua nga Gjykata Kushtetuese e Shqipërisë, dolën në pah aspektet e konventës mbi të drejtën e detit të OKB-së, si dhe në fund dy vendet vendosën t'i drejtohen Gjykatës Ndërkombëtare në Hagë për të zgjidhur këtë çështje.

Një nga dokumentet më të rëndësishme të së drejtës ndërkombëtare të detit është edhe Konventa e OKB-së mbi të drejtën e detit e vitit 1982 (konventa e Montego Bay, ndryshe njohur edhe si UNCLOS) e cila lindi si nevojë për një Konventë të re dhe të pranueshme nga të gjithë, nisur edhe nga zhvillimet që nga konferencat e Kombeve të Bashkuara për të drejtën e detit të mbajtura në Gjenevë në vitin 1958 dhe 1960.

Shqipëria e ka ratifikuar Konventën e Montego Bay në vitin 2003, ndërsa Greqia e ka ratifikuar në vitin 1995. Sipas kësaj konvente, që konsiderohet si "kushtetuta e së drejtës së detit", çdo shtet ka të drejtën e vendosjes së një gjerësie mbi ujërat territoriale deri në kufirin që nuk kalon 12 milje detare, por konventa në fjalë parashikon edhe përcaktime të tjera që rregullojnë e kufizojnë ushtrimin e kësaj të drejte.

Pikërisht ky përcaktim shkakton edhe debatet dhe interpretimet juridike mbi karakteristikat që kanë brigjet e Shqipërisë dhe Greqisë, dhe statusi dhe specifikat që mund kenë disa ishuj grekë si ai i Korfuzit, Lazareto, Erikuza dhe Othonoi.

Përtej dëshirës dhe interesave të palëve për ta zgjidhur "çështjen e detit", është edhe ligji ndërkombëtar ai që imponon disa rregulla dhe parime të detyrueshme për zbatim nga palët nënshkruese të konventave (rasti konkret nga Shqipëria dhe Greqia).

Aspekt tjetër i diskutueshëm është kufizimi i zonës ekonomike ekskluzive, ku në bazë të konventës së detit kërkohet marrëveshje. Sipas konventës së Montego

Bay, ku kanë aderuar si Shqipëria ashtu edhe Greqia, caktimi i kufijve të zonës ekonomike ekskluzive ndërmjet shteteve me brigje ballë për ballë ose brigje fqinjë me njëri-tjetrin do të kryhet me marrëveshje mbi bazat e ligjeve ndërkombëtare.

Gjithashtu edhe kufiri i shelfit kontinental ndërmjet shteteve me bregdet ballë për ballë ose fqinjë realizohet me marrëveshje mbi bazat e ligjit ndërkombëtar.

Nisur nga përcaktimet e mësipërme të së drejtës ndërkombëtare të detit, por edhe për shkak të specifikave që kanë brigjet e Shqipërisë dhe Greqisë, zgjerimi i ujërave territoriale kërkon edhe dakordësinë e palëve, sidomos sa i përket statusit të ishujve të vegjël të Greqisë, në raport me detin territorial apo me tokën kontinentale.

Çështja në rastin mes Greqisë dhe Shqipërisë bëhet akoma më e diskutueshme për shkak të debatit dhe vlerësimeve të ekspertëve të së drejtës ndërkombëtare në Shqipëri se nuk mund të kenë të drejta të barabarta një ishull i vogël dhe toka kontinentale.

Edhe neni 15 i konventës së OKB-së për detin thekson se kur brigjet e dy shteteve janë ballë për ballë ose në afërsi me njëri-tjetrin asnjë nga dy shtetet nuk do të ketë të drejtën, përveç kur është bërë një marrëveshje ndërmjet tyre, për të zgjeruar detin territorial përtej vijave të mesme pikat e së cilës janë të baraslarguara nga pikat më të afërta të vijave bazë nga të cilat matet gjerësia e detit territorial të dy shteteve.

Duke qenë se Deti Jon apo edhe Deti Egje kanë shumësi ishujsh që janë afër tokës kontinentale të Turqisë apo tokës kontinentale të Shqipërisë, situata bëhet edhe me komplekse për Greqinë, që në rastin e zgjerimit të ujërave territorialë apo ndarjes së zonave detare do të kërkonte dakordimin e palëve me shtetet që Greqia kufizohet.²

Marrëveshja Shqipëri-Greqi e vitit 2009 dhe kundërshtimet rreth saj

Duke qenë se gjatë regjimit komunist (1944-1991) në Shqipëri, "çështja e detit", kishte mbetur si e neglizhuar, çështja e kufizimit të zonave detare mbeti e hapur pas përmbyesjes së regjimit komunist, madje edhe duke nisur zyrtarisht negociata mes palëve për të arritur një marrëveshje. Në vitin 2009, mes Qeverisë së Shqipërisë të drejtuar nga Sali Berisha dhe Qeverisë së Greqisë së drejtuar nga

² <https://www.epokaere.com/kufiri-detar-shqiperi-greqi-nje-histori-75-vjecare/>
https://sq.wikipedia.org/wiki/Marr%C3%ABdh%C3%ABniet_mes_Shqip%C3%ABris%C3%AB_dhe_Greqis%C3%AB

Kostas Karamanlis u nënshkrua një marrëveshje në Tiranë "Për delimitimin e zonave të tyre përkatëse, të shelfit kontinental dhe zonave të tjera detare që u përkasin në bazë të së drejtës ndërkombëtare", marrëveshje e cila u nënshkrua nga ministrët e jashtme të të dy vendeve.

Marrëveshja në fjalë u kundërshtua nga Partia Socialiste e Shqipërisë (PS) në atë kohë në opozitë, e drejtuar nga kryeministri aktual Edi Rama, parti e cila marrëveshjen e dërgoi në Gjykatën Kushtetuese të Shqipërisë, duke e konsideruar si të "papajtueshme me Kushtetutën".

Partia Socialiste, përdori disa argumente dhe pretendime për të kundërshtuar marrëveshjen e cila në fund të shqyrtimit u rrëzua dhe nuk kaloi për miratim në parlament, duke theksuar se "Nuk ishte i nevojshëm përcaktimi i kufirit të hapësirave detare midis Shqipërisë dhe Greqisë, pasi ky kufi ka qenë i përcaktuar më parë" dhe se "Negocimi dhe hartimi i marrëveshjes është kryer në fshehtësi dhe në mungesë të transparencës."

Partia Socialiste e Shqipërisë pretendoi në atë kohë se nuk është përcaktuar paraprakisht vija bazë nga shteti shqiptar, e cila ka rëndësi në përcaktimin e shelfit kontinental dhe zonave të tjera dhe për faktin se brigjet e Shqipërisë dhe Greqisë nuk janë të njëjta, gjë e cila ndikon edhe tek përzgjedhja e parimit që do të zbatohet për vendosjen e kufirit ujor.

Sipas pretendimeve të PS-së, ishulli i Korfuzit krijon rrethana gjeografike të përshtatshme për palën greke, pasi futet në hapësirën ujore që duhej t'i takonte shtetit shqiptar. Gjithashtu, sipas PS që ishte palë ankimuese në gjykatë, ishulli Othonoi krijon një tjetër zgjatim verior të hapësirës ujore greke në disfavor të palës shqiptare.

Disa nga argumentet dhe pretendimet e tjera të Partisë Socialiste ishin se delegacioni shqiptar ka pranuar kërkesën e palës greke që gjiri i Korfuzit të trajtohet si gji me statusin e ujërave të brendshme dhe nuk ka bërë përpjekje që të njëjtin status të fitonte edhe gjiri i Sarandës, dhe kjo sipas PS ka çuar në zvogëlimin e hapësirës dhe për pasojë edhe afrimin e pajustificuar të vijës së kufirit detar në drejtim të bregut të Sarandës, në disfavor të interesave të Shqipërisë.

Një tjetër argument i ngritur nga PS është që Shkëmbit Barketa nuk ka motiv që t'i njëhej dhe t'i akordohej e drejta e hapësirës ujore, pasi sipas saj kjo cekëtinë shkëmbore duket dhe zhduket në varësi të fenomeneve baticë-zbaticë.

Nga ana tjetër, marrëveshja u mbrojt në atë kohë gjatë shqyrtimit në gjykatën kushtetuese nga Qeveria e drejtuar nga Berisha. Vetë ish-kryeministri

Berisha në vitet e fundit rreth marrëveshjes në fjalë ka mbrojtur qëndrimin e tij se ishte një "marrëveshje nga e cila fitonin të dy palët".

Rrëzimi i marrëveshjes nga Gjykata Kushtetuese e Shqipërisë

Pas shqyrtimit, në vitin 2010 Gjykata Kushtetuese e Shqipërisë e shpalli të pavlefshme juridikisht dhe antikushtetuese marrëveshjen Shqipëri-Greqi për zonat detare, pasi vendosi të deklarojë si të papajtueshme me Kushtetutën projekt marrëveshjen e nënshkruar ndërmjet Shqipërisë dhe Greqisë "Për delimitimin e zonave përkatëse të shelfit kontinental dhe zonave të tjera detare që u përkasin në bazë të së drejtës ndërkombëtare".

Sipas Gjykatës Kushtetuese, në projekt marrëveshjen në fjalë u konstatuan shkelje procedurale dhe substanciale që bien në kundërshtim me Kushtetutën e vendit dhe Konventën e Tretë Ndërkombëtare të OKB-së për të Drejtën e Detit të vitit 1982.

Ndër konkluzionet e Gjykatës Kushtetuese të Shqipërisë ishte se Konventa e Detit dhe praktika ndërkombëtare bashkëkohore përcaktojnë si parim bazë për ndarjen e hapësirave detare atë të "Ekitesë", synimi i së cilës është të arrihet një rezultat sa më i drejtë dhe i ndershëm ndërmjet palëve. Gjithashtu është theksuar se parimi i "Ekitesë" zbatohet jo vetëm për ndarjen e shelfit kontinental dhe Zonës Ekonomike Ekskluzive (ZEE), por edhe në ndarjen e detit territorial ndërmjet brigjeve ballë për ballë dhe në afërsi me njeri-tjetrin, pasi me nocionin "rrethana të veçanta", sipas nenit 15 të Konventës mbi të drejtën e detit, kuptohet prania e rrethanave të tilla si gjatësia e bregut, forma e tij, ekzistenca dhe natyra e ishujve apo masave shkëmbore.

Gjykata vlerësoi se, në kuptim të konceptit "rrethana të veçanta" dhe në funksion të parimit të "Ekitesë", nga pala shqiptare, në përcaktimin e vijës së kufirit midis Shqipërisë dhe Greqisë, duhej të ishin marrë në konsideratë karakteristikat e bregdetit të të dy vendeve dhe veçanërisht prania e ishujve apo masave shkëmbore në hapësirat ujore objekt delimitimi.

Sipas Gjykatës, duhej të ishte vlerësuar veçmas jo vetëm ndikimi i ishujve të banuar Lazareto, Erikuza dhe Othonoi, por edhe i vetë ishullit kryesor të Korfuzit, pasi sipas gjykatës marrëveshja u jep (padrejtësisht) që të gjithëve efekt të plotë në caktimin e vijës kufitare, duke i barazuar plotësisht me dheun kontinental të Shqipërisë.

Gjykata Kushtetuese e Shqipërisë ndër të tjera thekson se sipas marrëveshjes për ndarjen e shelfit kontinental ndërmjet Republikës Greke dhe Republikës Italiane të datës 24.05.1977, ishujve Othonoi dhe Erikuza u është dhënë efekt i pjesshëm.

Nga ana tjetër, sipas gjykatës problem tjetër shumë i rëndësishëm i marrëveshjes së vitit 2009 është trajtimi i masës shkëmbore apo cekëtina Barketa, të cilit rezulton t'i jetë dhënë gjithashtu efekt i plotë, duke e barazuar me dheun kontinental shqiptar, pavarësisht se sipas gjykatës kemi të bëjmë thjesht me një masë të vogël shkëmbore të pabanuar dhe pa jetë ekonomike. Për më tepër, për vetë pozicionin e tij, ai ka ndikuar ndjeshëm në spostimin e vijës kufitare që ndan detin territorial të të dy vendeve.

Në përfundimet e parashtruara në vendimin e saj, Gjykata çmoi se marrëveshja e lidhur midis Republikës së Shqipërisë dhe Republikës së Greqisë "Për delimitimin e zonave të tyre përkatëse, të shelfit kontinental dhe zonave të tjera detare që u përkasin në bazë të së drejtës ndërkombëtare", është e papajtueshme me Kushtetutën sa i takon çështjeve lidhur me mospajisjen e delegacionit shqiptar me plotfuqi të rregullt nga presidenti i Republikës së Shqipërisë për zhvillimin e negociatave dhe lidhjen e marrëveshjes, mangësitë serioze në përmbajtjen e marrëveshjes, moszbatimin e parimeve bazë të së drejtës ndërkombëtare për ndarjen e hapësirave detare midis dy vendeve me qëllim arritjen e një rezultati të drejtë dhe të ndershëm, mosmarrjen parasysh të ishujve si rrethana të veçanta në delimitimin e hapësirave detare.

Sa i përket konkluzioneve dhe argumenteve të Gjykatës Kushtetuese të Shqipërisë të reflektuara në vendimin e saj mbeten të detyrueshme dhe që duhet të respektohen nga çdo ekip negociator shqiptar në rast të negociatave të reja të mundshme apo mbrojtjes në gjykatë ndërkombëtar³

Rifillimi i negociatave dhe vendimi për t'u drejtuar në gjykatën ndërkombëtare

Pas rrëzimit në vitin 2010 të marrëveshjes Shqipëri-Greqi për zonat detare çështja kaloi në "heshtje", por mbeti përsëri një çështje e hapur dhe pa zgjidhje

³ <https://hkls.ru/sq/designer/mezhdunarodnoe-morskoe-pravo-ponyatie-principy-istochniki.html>
https://sq.wikipedia.org/wiki/Uj%C3%ABrat_nd%C3%ABrkomb%C3%ABtare

përfundimtare mes vendeve, madje edhe duke shkaktuar debate të brendshme në Shqipëri dhe Greqi.

Në prill të vitit 2018, Qeveria e Shqipërisë e drejtuar nga kryeministri Rama dhe Qeveria e Greqisë e drejtuar nga Alexis Tsipras filluan zyrtarisht bisedimet zyrtare për çështjen e kufizimit të zonave detare mes dy vendeve, ndërkohë pas disa raundesh negociatash nuk u arrit një marrëveshje përfundimtare dhe negociatat u ndërprejnë.

Nga ana tjetër, pretendimet e Greqisë për zgjerimin e ujërave në Detin Jon, kanë shkaktuar reagime të shpeshte edhe të zyrtarëve të lartë të Shqipërisë. Kryeministri Rama ka ripërsëritur disa herë qëndrimet e tij në lidhje me pretendimet e Greqisë për zgjerimin e ujërave territoriale në Detin Jon, duke theksuar se "e drejta e 12 miljeve ushtrohet aty ku është e mundur".

Kryeministri Rama, në lidhje me këtë çështje ka deklaruar muaj më parë se drejta e 12 miljeve buron nga Konventa Ndërkombëtare e të Drejtës së Detit. Sipas Ramës, Shqipëria e ka ushtruar në vitin 1990 të drejtën e saj të shtrirjes në ato milje, "në bazë të asaj konvente ndërkombëtare të vitit 1982." Ish-kryeministri Berisha, i cili ishte kreu i qeverisë në kohën kur u nënshkrua marrëveshja e vitit 2009 e rrëzuar nga Gjykata Kushtetuese, në një nga qëndrimet e tij publike gjatë muajit gusht të vitit 2020, ka theksuar se vendimi i Greqisë që të zgjerojë në 12 milje ujërat e saj territoriale, "për Shqipërinë është dëmtues dhe në raport me klimën konfliktuale që ekziston në rajon konkretisht midis Turqisë dhe Greqisë, është problematik dhe me implikime serioze".

Ndërsa sa i përket çështjes së kufizimit të zonave detare mes Shqipërisë dhe Greqisë, zhvillimi më i fundit mbi këtë çështje lidhet me vitin e kaluar. Më 20 tetor Shqipëria konfirmoi se është dakorduar me Greqinë që t'i drejtohen drejtësisë ndërkombëtare për të zgjidhur çështjen e kufizimit të zonave detare mes dy vendeve, shqyrtim i cili në gjykatën ndërkombëtare në Hagë u konfirmua gjatë vizitës në Tiranë të ministrit të Jashtëm të Greqisë, Nikos Dendias.

Nëse palët do ta mbyllin përfundimisht këtë çështje pritet të shikohet në muajt e ardhshëm, pasi dy vendet të kenë bërë gati dosjet me pretendimet e tyre për trajtimin e çështjes në Gjykatën Ndërkombëtare të Drejtësisë në Hagë dhe pasi edhe kjo gjykatë të ketë dhënë një vendim.

Përfundime

Hapësirat e gjera detare, të cilat shtrihen jashtë ujërave bregdetare, përfaqësojnë detin e hapët ose detin e lirë.

Në veprën e njohur "Mare liberum" (Deti i lirë) autori i famshëm holandez Hugo Groci ka mbrojtur qën- drimin se deti s'mund të jetë pronë e asnjë shteti, meqë s'mund të merret në posedim përmes okupimit, se prej natyrës është i lirë nga sovraniteti i cilit do shtet. Si i tillë ai është ipso facto i lirë për të gjithë popujt.

Për lundrim në detin e hapët është e nevojshme që anija të jetë e regjistruar, të ketë lejen për lundrim dhe të ketë flamurin e një shteti.

Shtetet i caktojnë pavarësisht kushtet për regjistrim, lundrim dhe shfrytëzim të famurit, të cilat duhet t'i plotësojë një anije.

Marrëveshja e papërfunduar Shqipëri-Greqi për delimitimin e hapësirave detare në detin Jonin, si të thuash i ka lënë pezull marrëdhëniet me vendin fqinj.

Në vitin 2009 Shqipëria dhe Greqia kanë nënshkruar Paktin Detar për të përcaktuar Zonat ekskluzive ekonomike. Nga pala shqiptare veç kryeministrit Sali Berisha ka qenë edhe ministri i jashtëm i asaj kohe Lulzim Basha, ndërsa nga pala greke kryeministri Kostas Karamanlis dhe ministria e Jashtme Doras Bakojanis.

Kjo marrëveshja u mbajt e fshehtë për nga ana e të dhënave të saj, por pak kohë pas firmosjes së saj mediat shqiptare e denoncuan atë duke nxjerrë shkeljet. Një rol shumë të madh për të sqaruar opinionin publik në denoncimin e kësaj marrëveshje ka luajtur koloneli në lirim Myslim Pashaj. Koloneli Pashaj fakti se ky pakt i jepte Greqisë shumë më tepër hapësirë detare nga sa i takonte, në kurriz të Shqipërisë.

Më pas Partia Socialiste e ka dërguar këtë marrëveshje në **Gjykatën Kushtetuese e cila e rrëzoi me lehtësi me rezultat unanimit**, pasi veç problematikave të lëshimit të hapësirës detare ndaj fqinjëve kishte edhe parregullsi ligjore, siç ishte mosmarrja e autorizimit nga Presidenti i Republikës.

Pavarësisht gjithë këtyre, Sali Berisha ka vazhduar ta mbrojë me fanatizëm deri në fund Paktin e 2009, duke e quajtur një: “marrëveshje të mirë dhe të drejtë për Shqipërinë”. Ka qenë ish-kryeministri Sali Berisha ai që bëri një akuzë të rëndë nga foltorja e Kuvendit lidhur me rrëzimin e Marrëveshjes së Detit me Greqinë nga Gjykata Kushtetuese. Berisha tha se janë përdorur para e korrupsion duke iu referuar vendimit të Gjykatës Kushtetuese e cila rrëzoi marrëveshjen mes dy vendeve në vitin 2009, e cila sipas vendimit të kushtetueses cënonte integritetin territorial të Shqipërisë.

Në fillim të vitit 2018, ka patur përsëri një marrëveshje për delimitimin detar. Dhe në këtë rast thuhej se qeveria shqiptare i dhuroi Greqisë 12 milje

det. Dhe për më tepër qytetarët shqiptarë nuk dinin asgjë për dhurimin e ujërave territoriale shqiptare. Ministri i Jashtëm grek, Nikos Kotzias në një intervistë për televizionin kombëtar grek ERT, e pohoi këtë duke thënë se Shqipëria dhe Greqia kishin rënë dakord për kufirin detar. “Shqipëria pranoi zgjerimin e ujërave greke me 12 milje detare. Shpresojmë që pakti të arrihet në muajin prill të këtij viti. Shqipëria gjithashtu do korrigjojë edhe tekstet shkollore” – tha Nikos Kotzias në fillim të vitit. Lajmin më pas e raportoi edhe media greke Skai.gr.

Por më vonë në shkurt 2018, Ministri për Europën dhe Punët e Jashtme, Ditmir Bushati në një interpelancë të kërkuar përmes Platformës së Bashkëqeverisjes nga një grup studentësh të ekselencës sqaroi njëherë e mirë deklaratat se Shqipëria do t'i falte Greqisë 12 milje det. Përpara studentëve, ai tha se Shqipëria do arrinte me çdo kusht një marrëveshje shumë herë më të mirë se ajo e 2009-ës me Greqinë dhe se ishin shpifje deklaratat për faljen e deti

Literaturë

1. “E drejta ndërkombëtare publike” Zejnulla Gruda
2. <https://www.scribd.com/doc/236419936/e-Drejta-Nderkombetare-Publike>
3. <https://hkls.ru/sq/designer/mezhdunarodnoe-morskoe-pravo-ponyatie-principy-istochniki.html>
4. https://sq.wikipedia.org/wiki/Uj%C3%ABrat_nd%C3%ABrkomb%C3%ABtare
5. <https://www.dw.com/sq/%C3%A7%C3%ABshtja-e-detit-mes-shqip%C3%ABris%C3%AB-e-greqis%C3%AB-e-m%C3%ABsime-p%C3%ABr-diplomacin%C3%AB/a-43656379>
6. <https://www.epokaere.com/kufiri-detar-shqiperi-greqi-nje-histori-75-vjecare/>
7. https://sq.wikipedia.org/wiki/Marr%C3%ABdh%C3%ABniet_mes_Shqip%C3%ABris%C3%AB_dhe_Greqis%C3%AB
8. uronews.al/argumentet-qe-perdori-kushtetuesja-10-vjet-me-pare-per-zhberjen-e-paktit-detar-shqiperi-greqi/?utm_source=chatgpt.com

LEVERAGING GENERATIVE AI FOR ADAPTIVE LEARNING: DEVELOPING STUDENT MODELS

Frida Gjermeni¹, Fatmira Prodani², Adisa Dervishi³

^{1,2} “Aleksander Moisiu” University of Durrës, Faculty of Information,
Department of Information Technology, ¹ fridagjermeni@uamd.edu.al, ²
fatmiraprodatani@uamd.edu.al, ³dervishi.a2002@gmail.com

Abstract

In the evolving landscape of personalized education, adaptive learning systems are increasingly leveraging artificial intelligence to tailor instruction to individual student needs. This paper presents a framework for developing a data-driven student model using responses collected through a structured questionnaire assessing learners' confidence, motivation, study habits, anxiety levels, and learning preferences. Using the K-Means clustering algorithm, students are grouped into distinct profiles that reflect varying degrees of engagement and learning readiness. These clusters—ranging from struggling beginners to highly motivated independent learners—serve as the foundation for personalized intervention strategies.

The analysis demonstrates that clustering can uncover meaningful patterns in learner behavior, enabling adaptive systems to respond with differentiated content and support. Furthermore, the proposed model lays the groundwork for integrating generative AI tools capable of dynamically generating tailored learning materials and feedback for each cluster. Future work will explore real-time data integration, multi-modal learner profiling, and large-scale deployment within learning management systems. This approach not only enhances learner engagement and performance but also represents a scalable pathway toward intelligent, human-centered education.

Keywords: *Generative AI, students model, adaptive learning system, k-means algorithm*

Introduction

The advent of generative AI marks a significant shift in educational technology, offering unprecedented opportunities to enhance personalized learning. Unlike traditional AI, which focuses on data analysis, generative AI can create new content by learning patterns and relationships within data. This capability positions

it as a transformative tool in education, enabling the creation of tailored educational experiences. [10]

Personalized learning is at the forefront of educational innovation, with generative AI providing the means to develop custom learning materials that adapt to individual student needs and preferences. By automating routine tasks such as grading and lesson planning, AI allows educators to focus more on meaningful student interactions and complex pedagogical strategies.[7] Furthermore, generative AI enhances creativity, offering students novel ways to explore ideas and solve problems across various subjects.

This study aims to develop a sophisticated student model that captures the diverse knowledge, beliefs, attitudes, and perceptions students hold about generative AI. Through comprehensive surveys, we gather data to construct a predictive representation of how students understand and interact with this technology. [3] Our focus is on evaluating core concepts and applications, as well as assessing students' perceptions regarding the benefits and potential risks of AI.

Understanding student perspectives is essential for educators and researchers aiming to refine teaching methods and curricula. By modelling student understanding, we can identify strengths and weaknesses, address misconceptions, and foster a deeper comprehension of generative AI. Moreover, insights into student perceptions help anticipate ethical and societal implications, guiding the development of responsible and effective educational practices.

2. Literature Review

Adaptive learning systems have evolved significantly over the past two decades, transforming how education is delivered and personalized.[2] These systems adjust learning pathways, content, and pacing based on individual learner characteristics, thereby promoting better engagement and improved outcomes. Early adaptive systems were primarily rule-based, relying on static decision trees and expert-authored content sequences. Later developments introduced data-driven approaches leveraging machine learning techniques to dynamically personalize the learning experience [13]. Modern adaptive learning platforms, such as ALEKS and Knewton, utilize real-time data and predictive analytics to tailor content delivery, although they often still depend on predefined models of student behaviour and knowledge acquisition [5].

Student models are the backbone of adaptive learning systems, enabling the system to estimate a learner's knowledge state, preferences, and affective states. Traditional models include overlay models, which assume the student's knowledge

is a subset of expert knowledge, and buggy models, which identify misconceptions through error patterns [20]. More advanced approaches use Bayesian Knowledge Tracing (BKT) and its extensions, such as Performance Factors Analysis (PFA), to probabilistically infer knowledge acquisition over time [1]. Recently, deep learning-based models such as Deep Knowledge Tracing (DKT) have shown promise in capturing complex learning behaviours using recurrent neural networks [17]. However, these models often act as black boxes, offering limited interpretability and adaptability in diverse learning contexts.

Generative AI—particularly large language models (LLMs) such as GPT-4—has emerged as a transformative technology in education. These models are capable of generating human-like text, enabling applications such as automated tutoring, content creation, language translation, and dialogue simulation [18]. In intelligent tutoring systems, generative AI has been used to create dynamic instructional content, provide conversational feedback, and simulate Socratic questioning (Holstein et al., 2022). Furthermore, generative models can support reflective learning and metacognition by prompting learners to articulate reasoning and explore different perspectives. Despite this progress, the integration of generative AI into core components of adaptive systems—particularly in student modelling—remains underexplored. Most current applications treat generative AI as an auxiliary tool rather than a central element of learner adaptation.

While adaptive learning and generative AI are individually well-researched, their convergence in the context of student modelling presents a relatively untapped opportunity [6]. Existing student models are often rigid, static, or limited in their ability to synthesize contextual and behavioural nuances. Moreover, few systems utilize generative AI to dynamically infer and update student profiles in real time. [14] Research has also not fully explored how generative AI can be used to create transparent, explainable models that both educators and learners can understand and interact with. Addressing these gaps requires new frameworks that blend the generative capabilities of AI with the adaptive logic of personalized learning systems, ultimately leading to more responsive and human-centric educational technologies.

3. Methodology

The methodology centres on designing a generative AI-enhanced student model based on self-reported data collected through a structured questionnaire. [16] The aim is to construct a personalized profile that reflects the learner's cognitive, behavioural, and affective traits, and then use generative AI to recommend or generate a suitable student model that can inform adaptive learning interventions.

3.1 Questionnaire Design and Data Collection

To capture relevant learner characteristics, a comprehensive questionnaire was developed encompassing multiple dimensions:

Cognitive traits: Prior knowledge, preferred learning styles (e.g., visual, auditory, kinesthetic), and self-assessed subject proficiency.

Behavioral traits: Study habits, learning pace, technology usage, and time management.

Affective traits: Motivation levels, stress or anxiety toward the subject, and self-efficacy.

Demographic context: Age, educational background, and language proficiency.

The questionnaire includes both **quantitative items** (Likert scales, multiple-choice) and **qualitative items** (open-ended reflections). Data was collected digitally from a sample group of students across various educational levels.

Below is the sample questionnaire developed by us.

Section A: Cognitive Traits

1. How would you rate your current knowledge in the subject area you are studying?

- ☐ Beginner
- ☐ Intermediate
- ☐ Advanced
- ☐ Expert

2. Which of the following best describes your preferred learning style? (Select all that apply)

- ☐ Visual (e.g., diagrams, charts, videos)
- ☐ Auditory (e.g., lectures, discussions, podcasts)
- ☐ Reading/Writing (e.g., textbooks, note-taking)
- ☐ Kinesthetic (e.g., hands-on activities, simulations)

3. On a scale of 1 to 5, how confident are you in your ability to understand new concepts in this subject?

☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5

Section B: Behavioral Traits

4. How many hours per week do you typically dedicate to studying this subject?

☐ Less than 2 hours

☐ 2–5 hours

☐ 6–10 hours

☐ More than 10 hours

5. Which best describes your study habits?

☐ I study regularly and consistently

☐ I study mostly before exams or deadlines

☐ I study when I feel motivated or interested

☐ I struggle to maintain a study schedule

6. How do you usually access learning materials? (Select all that apply)

☐ Printed textbooks

☐ Online platforms (e.g., LMS, websites)

☐ Video lectures or tutorials

☐ Group study or peer discussions

Section C: Affective Traits

7. How motivated do you feel to learn this subject?

☐ Very motivated

☐ Somewhat motivated

☐ Neutral

☐ Not very motivated

☐ Not motivated at all

8. Do you often feel anxious or stressed when learning or being assessed in this subject?

☐ Yes, frequently

☐ Occasionally

☐ Rarely

☐ Never

9. Please describe in your own words how you feel when studying this subject. (Open-ended)

Section D: Demographic Context

10. What is your age group?

- ☐ Under 18
- ☐ 18–24
- ☐ 25–34
- ☐ 35–44
- ☐ 45 and above

11. What is your current level of education?

- ☐ High school
- ☐ Undergraduate
- ☐ Graduate
- ☐ Other: _____

12. What is your preferred language for learning?

- ☐ English
- ☐ Other: _____

Participants completed the survey online using a secure digital form, ensuring convenience and broad accessibility. Prior to distribution, the questionnaire underwent expert review and a pilot test to refine the clarity and relevance of its items. Participation was voluntary, and informed consent was obtained in accordance with ethical research guidelines. Responses were anonymized to maintain confidentiality. The resulting dataset provided a rich foundation of learner characteristics, enabling the construction of individual learner profiles that informed subsequent phases of modelling and adaptation within the system.

3.2 Data Processing

Once responses were collected, the data underwent the following steps: [19]

Data Cleaning: Removal of incomplete responses, normalization of scale values, and encoding of categorical variables.

Text Processing: Open-ended responses were analyzed using natural language processing (NLP) techniques, such as sentiment analysis and keyword extraction.

Feature Extraction: Key features were engineered from the questionnaire responses, including:

Learning style vector (e.g., [0.7 visual, 0.2 auditory, 0.1 kinesthetic])

Motivation score (derived from sentiment and Likert data)

Cognitive load estimate (based on perceived task difficulty and confidence)

The processed data formed the basis of each learner's **feature vector**, serving as input for model recommendation.

3.3 Student Model Generation and Recommendation

The generative AI model is used in two distinct ways:

A. Model Recommendation via Generative Matching

Using a fine-tuned language model (e.g., GPT-4), we designed prompt templates that encode student profile data in natural language and ask the model to infer the most appropriate student model type. Example prompt:

"A student has a high preference for visual learning, low motivation, and reports difficulty with time management. Based on these traits, suggest a suitable learning model type and describe its features."

The AI returns a structured response identifying a fitting model type (e.g., "Scaffolding-based Remediation Model" or "Self-Regulated Learner Model"), along with justification.

B. Model Generation from Profile Data

In cases where the student does not match known archetypes, the system prompts the AI to **generate a novel or hybrid model**. The prompt includes key traits and asks the model to propose a structure (e.g., recommended pacing, content type, interaction mode).

Each generated or recommended student model includes:

Knowledge representation method (e.g., overlay, probabilistic)

Feedback strategy (e.g., immediate corrective, delayed reflection)

Pacing and content granularity

Interaction modality (e.g., text-based, multimedia, gamified)

tu de nt ID	nowl edge Leve l	earnin g Styles	onfi denc e (1– 5)	tudy Hour s/We ek	tudy Habit s	otiva tion	nxi ety	ge Gr ou p	duc atio n Lev el	refer red Lang uage
00 1	nter medi ate	isual, Readin g/Writin g		–5 hours	egular and consis tent	ome what motiv ated	cca sio nall y	8– 24	nder grad uate	nglish
00 2	egin ner	uditory , Kinest hetic		2 hours	truggl es with sched ule	ot very motiv ated	req uen tly	5– 34	igh scho ol	nglish
00 3	dvan ced	eadin g/ Writin g		10 hours	egular and consis tent	ery motiv ated	arel y	8– 24	nder grad uate	nglish
00 4	nter medi ate	isual, Kinest hetic		–10 hours	efore exams /deadli nes	eutral	cca sio nall y	8– 24	nder grad uate	nglish
00 5	dvan ced	isual		–10 hours	egular and consis tent	ery motiv ated	eve r	5– 34	radu ate	nglish
00 6	egin ner	inesthe tic		2 hours	truggl es with	ot motiv ated	req uen tly	8– 24	igh scho ol	ther

					schedule	at all				
007	intermediate	auditory		-5 hours	studies before exams	some what motivated	socially	5-44	undergraduate	english
008	advanced	reading/ Writing, Auditory		-10 hours	regular and consistent	very motivated	arely	8-24	graduate	english

Fig.1 Students model classification

Based on the **student profile data**, clustering can help group students into categories with similar learning characteristics.

In the context of developing adaptive learning systems, **K-Means clustering** serves as a vital analytical tool for understanding the diverse learning behaviors and profiles of students. Given that learners vary widely in terms of their confidence, study habits, motivation, and other characteristics, it becomes challenging to deliver a "one-size-fits-all" educational experience. K-Means helps address this challenge by **automatically grouping students into clusters based on similarities in their responses** to key indicators such as study time, motivation levels, and self-assessed confidence. [8]

The use of clustering allows educators and system designers to **uncover hidden patterns** in student data that may not be immediately apparent. For example, some students may exhibit high motivation but low confidence, while others may study extensively yet still feel anxious about assessments. K-Means groups these students based on such similarities, allowing for the development of **targeted interventions**, such as tailored learning paths, content pacing, and support mechanisms appropriate for each group.

Moreover, K-Means is efficient and scalable, making it well-suited for analyzing large student datasets in real-time learning environments. Its unsupervised learning nature means it doesn't require predefined labels, allowing it to explore the structure of the data independently and suggest natural groupings. This is especially useful in educational settings where individual differences are subtle but significant.

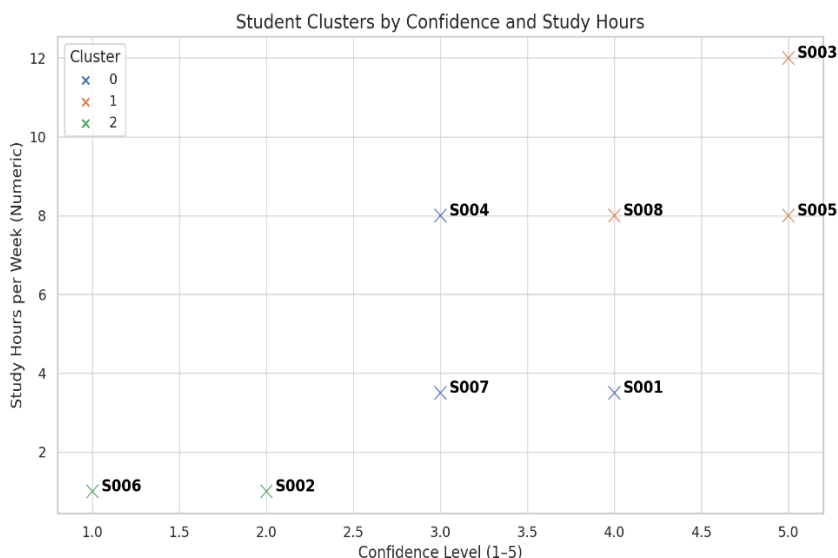

Fig. 2 Students cluster based on Confidence Level and Study Hours per week

The K-Means clustering analysis grouped students into three distinct clusters based on their confidence levels, weekly study hours, and motivation. These clusters provide insight into student behaviors and engagement, offering a foundation for personalized and adaptive learning strategies.

Cluster 0 consists of students who demonstrate low confidence, low motivation, and minimal study time. These learners, often in the early stages of their educational journey, may be at higher risk of disengagement or underperformance. They would benefit from foundational support, structured learning schedules, and motivational interventions such as goal-setting, mentoring, or regular check-ins to build academic confidence.

Cluster 1 includes students who show high confidence, dedicate substantial time to studying, and report strong motivation. These individuals are consistent high performers who are likely capable of handling advanced material and self-directed learning. They may benefit from challenge-based tasks, project-based learning, or leadership roles in collaborative environments, such as serving as peer mentors.

Cluster 2 represents moderate learners who display average confidence and motivation, with study habits that vary depending on academic demands. These students might not require intensive intervention but would benefit from flexible learning paths and adaptive support, especially during peak academic periods like

exams. Their learning experience can be enhanced through dynamic content tailored to their preferred learning styles and progress patterns.

4. Conclusions and Future Work

This study explored the integration of generative AI and unsupervised learning techniques, specifically the K-Means clustering algorithm, to develop adaptive student models based on self-reported learning characteristics. By collecting questionnaire data that captures students' confidence, study habits, motivation, and anxiety levels, the analysis successfully categorized learners into meaningful clusters. Each cluster revealed distinct profiles—ranging from struggling beginners to self-motivated high performers—highlighting the need for differentiated instructional strategies.

The application of K-Means clustering demonstrated its value in uncovering latent patterns in learner behavior, serving as a foundational step toward personalized learning systems. The resulting student models provide actionable insights that educators and adaptive learning platforms can use to tailor content delivery, pacing, and support mechanisms. This approach enhances learner engagement, academic performance, and overall satisfaction in diverse educational contexts.

Building on these findings, future work can explore several directions to further refine and expand the adaptive learning framework:

Integration with Generative AI: Incorporating generative models such as GPT to dynamically generate learning content, quizzes, or feedback tailored to each student's cluster profile.

Real-Time Data Collection: Moving beyond static questionnaire responses, future systems could collect real-time learning analytics (e.g., clickstream data, time-on-task, quiz scores) to continuously update student models.

Model Validation: Employing longitudinal studies to validate the effectiveness of the proposed student clusters on learning outcomes and to fine-tune the clustering algorithm accordingly.

Multi-modal Features: Including additional data such as learning style preferences, emotional states via sentiment analysis, and peer collaboration metrics to enrich the clustering features.

Scalability and Deployment: Developing scalable platforms that embed these adaptive models into actual learning management systems (LMS) and evaluating performance at scale across diverse populations.

Through these enhancements, the integration of AI-driven student modeling into educational practice holds great promise for transforming the learning experience into one that is truly personalized, data-informed, and effective.

References

1. Brusilovsky, P., & Millán, E. (2007). *User models for adaptive hypermedia and adaptive educational systems*. In P. Brusilovsky, A. Kobsa, & W. Nejdl (Eds.), *The Adaptive Web* (pp. 3–53). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-540-72079-9_1
2. Romero, C., & Ventura, S. (2010). *Educational data mining: A review of the state of the art*. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, Part C (Applications and Reviews)*, 40(6), 601–618. <https://doi.org/10.1109/TSMCC.2010.2053532>
3. Baker, R. S. (2015). *Big data and education*. *Teachers College Record*, 117(14), 1–24.
4. Zhang, Y., & Rangwala, H. (2018). *Data-driven student modeling for predicting course performance in learning systems*. *IEEE Transactions on Learning Technologies*, 12(2), 158–170. <https://doi.org/10.1109/TLT.2018.2868671>
5. Al-Shehri, S., & Wills, G. (2013). *Adaptive e-learning: A review of the field*. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 4(9), 136–143. <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2013.040922>
6. Chassignol, M., Khoroshavin, A., Klimova, A., & Bilyatdinova, A. (2018). *Artificial Intelligence trends in education: A narrative overview*. *Procedia Computer Science*, 136, 16–24. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.08.233>
7. Hwang, G. J., & Chang, H. F. (2011). *A formative assessment-based mobile learning approach to improving the learning attitudes and achievements of students*. *Computers & Education*, 56(4), 1023–1031. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2010.12.002>
8. Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). *BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding*. In *Proceedings of NAACL-HLT* (pp. 4171–4186).
9. OpenAI. (2023). *GPT-4 Technical Report*. OpenAI. <https://openai.com/research/gpt-4>

10. Tzirakis, P., Trigeorgis, G., Nicolaou, M. A., Schuller, B. W., & Zafeiriou, S. (2017). *End-to-end multimodal emotion recognition using deep neural networks*. IEEE Journal of Selected Topics in Signal Processing, 11(8), 1301–1309. <https://doi.org/10.1109/JSTSP.2017.2764438>
11. Kardan, A. A., & Conati, C. (2013). *A framework for capturing distinguishing user interaction behaviors in novel interfaces*. User Modeling and User-Adapted Interaction, 23(4), 345–389. <https://doi.org/10.1007/s11257-013-9140-3>
12. Kay, J., Reimann, P., Diebold, E., & Kummerfeld, B. (2013). *MOOCs: So many learners, so much potential*. IEEE Intelligent Systems, 28(3), 70–77. <https://doi.org/10.1109/MIS.2013.66>
13. Jain, A. K. (2010). *Data clustering: 50 years beyond K-means*. Pattern Recognition Letters, 31(8), 651–666. <https://doi.org/10.1016/j.patrec.2009.09.011>
14. De Falco, I., Della Cioppa, A., Tarantino, E., & Trautteur, G. (2007). *Clustering students' performance with soft computing techniques: A case study*. Journal of Intelligent & Fuzzy Systems, 18(4), 299–307.
15. Ocaña, M., Peña, A. I., Méndez, G., & Conejo, R. (2014). *Evaluating student models in adaptive educational systems: A multi-level approach*. Computers & Education, 72, 100–109. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2013.10.006>
16. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence unleashed: An argument for AI in education*. Pearson Education. <https://www.pearson.com/en-us/news-and-research/research/intelligence-unleashed.html>
17. Siemens, G., & Long, P. (2011). *Penetrating the fog: Analytics in learning and education*. EDUCAUSE Review, 46(5), 30–40.
18. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign. <https://curriculumredesign.org>
19. Chatti, M. A., Jarke, M., & Specht, M. (2010). *The 3P learning model: A pedagogical framework for learning in the 21st century*. Educational Technology & Society, 13(4), 74–85.
20. Wang, Y., Yu, R., & Miao, C. (2021). *A survey of learning style-based personalized adaptive learning systems*. IEEE Transactions on Learning Technologies, 14(1), 4–23. <https://doi.org/10.1109/TLT.2020.2976640>

TRASHEGIMIA ME TESTAMENT

Edona Amiti Aabaz

International University of Struga (e.amiti@eust.edu.mk)

Abstrakt

Trashëgimia me testament përbën një nga format më të rëndësishme të transferimit të pasurisë pas vdekjes së trashëgimlënësit dhe një komponent thelbësor të së drejtës trashëgimore. Edhe pse e drejta pozitive në Republikën e Maqedonisë së Veriut njih dy baza për thirrjen në trashëgimi – trashëgiminë ligjore dhe atë testamentare – në praktikë dominon trashëgimia ligjore, ndërsa përdorimi i testamentit mbetet i kufizuar. Ky punim synon të analizojë në mënyrë të thelluar institutin juridik të testamentit, duke shqyrtuar tiparet, parimet kryesore, përbërjen e pasurisë trashëgimore, dallimet ndërmjet suksesorit universal dhe atij singular, si dhe problemet që dalin gjatë zbatimit të testamentit në praktikë. Gjithashtu, bëhet një pasqyrë e burimeve të së drejtës trashëgimore dhe ndikimit të tyre në interpretimin dhe zbatimin e testamentit. Meqenëse trashëgimia me kontratë nuk është e njohur në sistemin juridik maqedonas, përmes analizës krahasuese me modelet evropiane, artikullohet nevoja për përmirësimin e mëtejshëm të kuadrit ligjor, me qëllim që e drejta trashëgimore të evoluojë në përputhje me zhvillimet socio-juridike bashkëkohore. Në përfundim, punimi synon të theksojë rëndësinë e testamenteve në sigurimin e lirisë së vullnetit dhe të drejtës për dispozitë mbi pasurinë pas vdekjes, si dhe të nxisë diskutimin për një reformim të mundshëm ligjor në këtë fushë.

Fjalët kyçe: trashëgimi me testament, trashëgimi ligjore, testamenti, pasuri trashëgimore, suksesor universal, suksesor singular, baza juridike e trashëgimisë, burimet e së drejtës, e drejta trashëgimore, Republika e Maqedonisë së Veriut.

HYRJE

Qysh nga e Drejta Romake është parim dhe është thënë se " nuk është mirë të vdiset pa testament". E drejta e trashëgimisë si degë e së drejtës civile është degë shumë e vjetër që nga koha romake, por ajo ka evoluar që nga ajo kohë e deri më sot.

E drejta jonë pozitive si bazë për thirrje në trashëgimi e parasheh trashëgimin ligjore dhe atë testamentar. Prioritet sipas së drejtës sonë ka trashëgimi me testament. Ligji jonë i cili është në fuqi përjashton edhe trashëgiminë me kontratë të cilën e parashohin pothuajse të gjitha legjislacionet evropiane.

Në punimin tim kam kontribuar sadopak për institutin e trashëgimisë me testament e cila është shumë më e rrallë se trashëgimia ligjore.

Institucioni i trashëgimisë konsiderohet si një ndër institucionet më të vjetra të së drejtës civile dhe paraqitet edhe si një fakt social në çdo shoqëri. Pasuria trashëgimore e trashëgimlënësit, në shekuj, brez pas brezi, ka kaluar tek trashëgimtarësit sipas bazave juridikisht valide për thirrje në trashëgimi. Sipas së drejtës pozitive dy janë bazat e thirjes në trashëgimi me ligj dhe me testament. Në këtë mënyrë, ligji për trashëgiminë e humb rastin për tui bashkuar familjes së madhe të rregullativës juridike ligjore të shumë shteteve perëndimore, të cilat pos dy bazave të thirjes në trashëgimi, të cilat i njeh edhe rregullativa jonë juridike ligjore, e njohin edhe bazën e tretë- thirjen në trashëgimi në bazë të kontratës. Nuk ka dyshim se proceset e transicionit, të cilët tashme kanë përfshyrë në mënyrë të pandalshme çdo pore të jetës ekonomike dhe shoqërore, sidomos forcimi I pozitës dominuese të pronës private në realitetin e tashëm të ndryshuar, do të përshpejtojë edhe procesin e përsosjes së institucjoneve ekzistuese juridike trashëgimore – e pse jo edhe të lindjes së institucjoneve të reja edhe në lëminë e së drejtës trashëgimore.

2 Objektivi kryesor

Objekti kryesor i këtij punimi është trashëgimi me testament në territorin e Maqedonisë si njëra nga dy bazat e thirjes në trashëgimi.

3 Qëllimet

Arsyeja kryesore e trajtimit të kësaj teme, në radhë të parë është studimi analitik i çështjes së trashëgimit me testament, si dukuri e shpeshtë në botën bashkëkohore e në veçanti në Maqedoni është e rregulluar me ligjin për trashëgiminë. Por për të pasur një pasqyrë më complete në shtruarjen e kësaj teme, kam menduar të jepet edhe një vështrim, mbi testamentin në përgjithësi e sidomos për llojet e testamentit në vendin tonë, si dhe të gjitha kushtet që nevojiten që nga përpilimi i testamentit e deri te hapja, interpretimi i tij si dhe ekzekutimi i tij.

Mendoj se në literaturën tonë juridike në Maqedoni kanë munguar studimet shkencore në këtë lëmi. Pikërisht për këtë çështje, konsideroj se studimi i një teme të tillë është në dobi dhe interes shoqëror si për juristët ashtu edhe për të gjithë shkencën shqiptare në përgjithësi.

4 Kufizimet

Sipas statistikave të gjykatave shumica e personave të vdekur pa lënë testament, edhe ato pak teste të gjyqësore janë ende të pahapura sepse shumica prej trashëgimlënësve janë ende gjallë.

Pra, trashëgimia bartet përmes ligjit vetëm në rastet kur nuk ka testament, atëherë, me anë të kësaj vijnë në përfundim se testamenti në të drejtën tonë gëzon prioritet. Janë raste më të rralla me anë të të cilave pasuria ndahet me testament.

Është ligj i natyrës se njerëzit lindin, zhvillohen, rriten, krijojnë të mira për jetesë, nga puna gjatë jetës ata krijojnë edhe pasuri, por ata në fund edhe vdesin, prandaj pasuria e tyre do të bartet nga ata tek trashëgimtarët.

1. TRASHËGIMI ME TESTAMENT

Siq është e ditur forma më e fortë e trashëgimisë është trashëgimia me Testament.

Testamenti është akt formal i përpiluar nga trashëgimlësi sipas të cilit pasuria trashëgimore pas vdekjes së trashëgimlësit kalon te trashëgimtari ose trashëgimtarët. Testamenti si i till daton qysh herët: në Greqinë e vjetër 594 p. e. re në Romë 451 p. e. re në Egjipt edhe më herët.

Sipas së Drejtës Romake testamenti paraqiste këto karakteristika e ndër të cilat testamenti ishte:

- ius civile
- plotësisht personal
- akt formal
- veprim i njëanshëm
- i revokueshëm

Nga kjo shohim se që nga e drejta romake e deri sot në të drejtën bashkëkohore testamenti i përmban të njëjtat karakteristika.¹

1.1 Objekt studimi

I së drejtës trashëgimore është studimi i normave juridike të cilat rregullojnë trashëgimin dhe marrëdhëniet trashëgimore juridike që kanë të

¹ Biçoku, dr Nazmi: e drejta e trashëgimisë, 1988

bëjnë me kalimin e pasurisë nga trashëgimlënësi te persona të tjerë që quhen trashëgimtar.

1.2 Kuptimi pasuri trashëgimore

Me pasuri trashëgimore kuptojmë një pasuri të caktuar e cila përbëhet nga sende të paluajtshme dhe të luajtshme si dhe të drejta reale të lidhura me këtë pasuri.

1.3 Përbërja e objektit të trashëgimit janë:

- a. Të drejta reale (pronësia, pengu, servitutet, posedimi)
- b. Të drejtat e detyrimeve (kontrata, shpërblimi i dëmit, premitë e sigurimeve etj.) dhe
- c. Të drejtat e autorit dhe e drejta industriale.

2. Parimi i trashëgimisë testamentare

Barazia e trashëgimtarëve është parim themelor i së drejtës trashëgimore. Ky parim gjen zbatim të gjerë në të drejtën trashëgimore. Pasuria trashëgimore u kalon trashëgimtarëve testamentarë ose ligjorë, të cilët në varësi të lloit të trashëgimisë gëzojnë pjesën e caktuar. Rregullimit jundik të institucionit të trashëgimisë testamentare me norma ligjore gjithmonë i është kushtuar vend i posaçëm. Trashëgimi me ligj zbatohet kur trashëgimlënësi nuk ka lënë testament, ose ka lënë testament vetëm për një pjesë të pasurisë së tij, ose kur testamenti është tërësisht ose pjesërisht i pavlefshëm.

Mirëpo, liria e testamentit, si shprehje e lirë e vullnetit të fundit të deklaruar në formën e paraparë me ligj, me të cilën de *cujus*-i disponon pasurinë e vet ose një pjesë të saj për rastin e vdekjes, nuk është një e drejtë absolute. Për shkak të të metave në vullnetin e shprehur të trashëgimlënësit, një testament mund të shpallet i pavlefshëm, sepse për plotfuqishmërinë e tij kërkohen të plotësohen parakushtet materiale juridike dhe formale juridike. Po ashtu, për shkak të paaftësisë së trashëgimlënësit dhe për shkak të të metave në vullnetin e shprehur, testamenti mund të nulohet. Vetëm personi që ka interes juridik mund të kërkojë nulimin e testamentit.

2.1 Parimi i kufizimit të bazave juridike të trashëgimisë

Askush nuk mund të trashëgojë pa bazë juridike të trashëgimisë. Çdo shtet i rregullon me rregullativë ligjore bazat juridike të trashëgimisë. Pjesa më e madhe e të drejtave të shteteve perëndimore, ndër të cilat edhe e drejta austriake, e njohin kontratën si bazë juridike për fitimin e të drejtës së trashëgimit.² Edhe në të drejtat që i njohin tri bazat juridike të fitimit të së drejtës së trashëgimisë zbatohet baza juridike me e fortë kur ato i konkurrojnë njëra-tjetrës. Kontrata është baza më e fortë juridike se testamenti, ndërsa testamenti se baza juridike ligjore.

2.2 Parimi i suksesorit universal

Pa dyshim se si trashëgimtar mund të paraqitet një apo më shumë subjekte të së drejtës. Personi që e trashëgon tërë pasurinë e trashëgimlënësit ose një pjesë të saj quhet suksesor universal. Kur ndodhemi para një trashëgimie me titull universal, trashëgimtarit, ose trashëgimtarëve, i kalon e gjithë masa ose një pjesë e pasurisë trashëgimore. Suksesori universal, pos që fiton të drejta të caktuara ai përgjigjet edhe për borxhet e trashëgimlënësit (e pranon proporcionalisht edhe pasiven). Për shembull nëse trashëgimlënësi lë pas vetes dy fëmijë, sipas trashëgimisë ligjore secili fëmijë do të trashëgojë nga $\frac{1}{2}$ e pasurisë trashëgimore të trashëgimlënësit. Mirëpo, ata do të përgjigjen në të njëjtën kohë proporcionalisht edhe për borxhet e trashëgimlënësit. Fëmijët do të përgjigjen në proporcjon edhe me të drejtat e fituara, çdo njëri prej tyre deri në lartësinë $\frac{1}{2}$ të borxhevetë trashëgimlënësit. Pra suksesori universal fiton vetëm të drejta, por merr edhe detyrime. Duke u nisur nga kjo në të drejtën romake suksesori universal është quajtur "fitim në bllok ose në tërësi i një pasurie". Suksesori universal, "ose kalimi në bllok i pasurisë nga njëri subjekt tek tjetri, realizohet duke përfshirë këtu si të drejtat ashtu edhe detyrimet..

2.3 Parimi i suksesorit singular (i veçantë)

Kur ndodhemi para një trashëgimie me titull partikular, trashëgimtarit (trashëgimtarëve) i kalojnë në trashëgim një ose disa sende të caktuara të pasurisë trashëgimore. Suksesor singular quhet ai person që përfiton vetëm dobi nga trashëgimia, pra fiton të drejta të caktuara nga aktiva. Kjo do të

² Podvorica, Dr Hamdi, E drejta Trashëgimore; Prishtinë 2006

thotë se ai nuk përgjigjet për borxhet e trashëgimlënësit. Kjo rregull ka edhe përjashtimet e veta. Në rastet kur borxhet e trashëgimlënësit nuk mund të shlyhen nga pjesa e pasurisë trashëgimore që e trashëgon suksesori universal, atëherë deri në lartësinë e vlerës së pasivës së pasurisë së trashëgimlënësit edhe pjesa e pasurisë trashëgimore, të cilën me deklarin e vullnetit të fundit trashëgimlënësi ia lë suksesorit singular, do të jetë objekt për shlyerjen e borxheve të trashëgi-mlënësit. Kështu, suksesori universal do të ketë të drejtë të përmbushë detyrimet nga pjesa trashëgimore që do t'i takonte atij si trashëgimtar, duke qenë se ai pikësepari ka për detyrë që detyrimet t'i shlyejë nga pasuria e tij trashëgimore. Ndërkaq, pjesën që nuk mund ta përmbushë nga kjo pasuri e tij trashëgimore do të detyrohet ta përmbushë edhe nga pjesa që suksesori singular do ta trashëgojë në bazë të testamentit. Nga ky shkak suksesori singular paraqitet si një lloj i kreditorit sekondar, i cili do të realizonte kërkesën e tij me kusht që paraprakisht të jenë shlyer borxhet e trashëgimlënësit. Në të kundërtën, ai nuk do të kishte mundësi të realizojë kërkesën e tij.

2.4 Parimi *ipso jure* i trashëgimit

Ky parim mbështetet në faktin se trashëgimtarët në momentin e vdekjes së personit fizik fitojnë të drejtën e trashëgimit. Sipas këtij parimi është me rëndësi se pasuria për asnië çast nuk mbetet pa titullarin e vet.³ Kjo do të thotë se deri në momentin e deklarin për pranimin e trashëgimisë nga trashëgimtarët pasuria trashëgimore nuk e ka karakterin e tërësisë pasurore juridikisht të ndarë për të cilën do të vlente regjimi i posaçëm juridik i quajtur "pasuri e fjetur".

Realizimi i përfitimit në trashëgimi, nga trashëgimtarët, që në momentin e vdekjes së trashëgimlënësit, është një prej risive që e heq rregullin e vjetër të trashëgmisë së fjetur, hereditatis iā cens), siç ndodh në sistemin e akvizicionit që zbatohet në Austri dhe në disa vende të tjera.

Do theksuar se parimi *ipso jure* i trashëgimisë nuk do të thotë që ndonjë person mund të bëhet trashëgimtar pa vullnetin e tij.

³ Ibrahim, Shpresa; `` Institut of legacy in the testament'', Ilira International Rewiev; Issue 2011/1

2.5 Parimi i zbatimit paralel të bazave për thirrjen në trashëgimi

Kjo ndodh kur testamenti është pjesërisht i pavlefshëm ose kur është lënë me testament vetëm një pjesë e pasurisë. Për pasojë, në të dy rastet, kur testamenti është pjesërisht i pavlefshëm si edhe kur me testament është lënë vetëm një pjesë e pasurisë, për atë pjesë që do të zbatohet testamenti do të gjejë zbatim trashëgimi me testament, ndërsa për pjesën tjetër ai me ligj, do të thotë pjesa e pasurisë që nuk është lënë me testament do t'u takojë trashëgimtarëve ligjorë? Ky parim nganjëherë quhet edhe parimi i kumulacionit të bazave juridike të thirrjes në trashëgimi. Kështu, në të njëjtën kohë, një person mund të trashëgojë edhe sipas bazës së trashëgimisë me ligj edhe sipas asaj me testament.

3. BURIMET E SË DREJTËS

Në shtetet bashkëkohore, siç dihet, burime të së drejtës konsiderohen normat e shkruara juridike. Me norma të tilla juridike formohen sjelljet e njerëzve (të individit dhe të organeve shtetërore) në lidhje me marrëdhëniet trashëgimore. Në fakt burimet e së drejtës ndahen në burime materiale dhe në burime formale të së drejtës. Burimet materiale, shprehin fuqinë e shoqërisë, e cila i krijon dhe u jep përmbajtjen e vet normave juridike. Burimet materiale të së drejtës i karakterizojnë kushtet materiale të jëtës së klasave, në veçanti të klasës sunduese. me burimet formale kuptojmë formën në të cilën shprehet norma juridike. Burim themelor i së drejtës trashëgimore quhet ligji kur normat e tij i referohen rregullimit juridike vetëm të marrëdhënieve trashëgimore. Ndërkad, burime plotësuese janë ato ligje, kur vetëm një pjesë e normave juridike të tyre i referohen rregullimit të marrëdhënieve trashëgimore.

3.1 Kushtetuta si burim i së drejtës

Në kuadër të burimeve themelore të së drejtës, Kushtetuta është pa mëdyshje burimi më i rëndësishëm i së drejtës Kushtetuta është ligj i veçantë i një vendi, ligj themelor dhe më i lartë juridik, e që duhet të dallohet nga ligjet e tjera. Në normat juridike të saj përfshihen parimet themelore të cilat i referohen rregullimit juridik të fushave të caktuara juridike, si rregullimit

shtetëror dhe sistemit juridik, rregullimit ekonomik dhe shoqëror të vendit etj.

3.2 Ligji si burim i së drejtës trashëgimore

Edhe pse testamenti paraqet akt bujar, ligji ndërhyt me anë të normave imperative, se trashëgimlënësi, nuk mund të cenoj pjesën e domosdoshme.

Ligji është burim themelor i së drejtës trashëgimore.⁴ Zakonisht ligji në kuptimin formal përkufizohet si dispozitë, rregull ose formë juridike, të cilin e nxjerr organi më i lartë i pushtetit shtetëror. Pikërisht për këtë arsye shpesh thuhet: "E drejta është vullnet i klasës sunduese i shprehur në ligj".

3.3 Praktika gjyqësore si burim i së drejtës

Secili individ dhe secili organ shtetëror ka për detyrë të respektojë kushtetutën dhe ligjet. Nga kjo rezulton se gjykatat janë të detyruara që vendimet e tyre t'i mbështesin në ligjin e trashëgimisë, si burim i drejtpërdrejtë i së drejtës trashëgimore.

Gjykatat nuk e kanë pushtetin e organit ligjvënës, andaj as vendimet e tyre nuk mund të jenë burim i drejtpërdrejtë i së drejtës, siç është ligji. Por teoria juridike bashkëkohore konsideron se praktika gjyqësore ka rolin e llojit të vet, të burimit të tërthortë ose supsidar të së drejtës. Me rastin e dhënies së vendimit gjykata në të njëjtën kohë është edhe interpretues i së drejtës edhe instrument i sigurimit të njësimi të praktikës gjyqësore, prandaj është burim supsidar i së drejtës. Si argument për këtë do theksuar se mendimet, qëndrimet dhe udhëzimet e gjykatave më të larta, kur vendosin në procedurë ankimore ose sipas mjetit të jashtëzakonshëm juridik, ndonëse juridikisht nuk i obligojnë gjykatat më të ulta, ato mund t'i orientojnë me fuqinë e argumentit për vendosje të drejtë të çështjeve konkrete dhe të ndikojnë në njësimin e praktikës gjyqësore.

3.4 Zakoni si burim i së drejtës trashëgimore

E drejta trashëgimore radhitet në grupin e të drejtave pozitive. Kështu, çështja e fitimit të së drejtës së trashëgimisë është e rregulluar shprehimisht me dispozita ligjore. Bazuar në këtë fakt, një lagje dijetarësh pohojnë se zakoni nuk mund të jetë burim i së drejtës trashëgimore. Sepse, ai bie shpeshherë në kundërshtim me parimet themelore të së drejtës dhe normat juridike kushtetuese dhe

⁴ Galogano, Francesco, E drejta Private; Tiranë, 2006;

me botëkuptimet përparimtare mbi të drejtën trashëgimore. Kështu, bie fjala, nuk mund të jetë burim i së drejtës zakoni që femrën e përjashton nga trashëgimia. Një konkludim i tillë rezulton i drejtë kur mirret parasysh fakti se zakonet që janë në kundërshtim me barazinë gjinore në trashëgim, janë konservative dhe në kundërshtim me parimin e barazisë së personave në trashëgimi.

3.5 Shkenca juridike si burim i së drejtës trashëgimore

Shkenca juridike trashëgimore studion, analizon dhe jep mendime teorike për trashëgimin dhe marrëdhëniet që lindin nga trashëgimia, përfshirë këtu si trashëgiminë me ligj ashtu edhe trashëgiminë me testament. Mendimet teorike shkencore mbi bazë të studimeve dhe të analizave të theksuara shkencore nuk e kanë forcën e detyrimit të obligueshëm si në të drejtën romake (communis opinio doctorum), por janë shumë të mirëseardhura si për ligjvënësin ashtu edhe për praktikën gjyqësore dhe administrative civile.⁵ Ato kanë kontribuar përherë në krijimin e parimeve të së drejtës dhe kanë parashtruar nevojën e ndryshimit dhe të plotësimit të ligjeve në frymën e arritjeve të reja shkencore. Padyshim se dijet shkencore merren parasysh në rastin e kodifikimit të së drejtës, ndryshimit dhe plotësimit të ligjeve, si dhe me rastin e vendimmarrjes së gjykatave në raste konkrete. Në qoftë se anashkalohen dijet shkencore dhe arrijet shkencore, atëherë nuk mund të arrihet qëllimi i ligjvënësit i përcaktuar me normën ligjore. Mendimi shkencor juridik vazhdimisht zhvillohet dhe begatohet me koncepte të reja si parakusht për avancim edhe të praktikës juridike. Shkenca juridike trashëgimore, duke i studiuar dhe duke i analizuar marrëdhëniet trashëgimore, vë në dukje mangësitë dhe zbrastësitë e ligjeve, të cilat i kritikon dhe sygjeron mënjanimin e tyre.

4. METODA E ZBATIMIT TË SË DREJTËS TRASHËGIMORE

E drejta trashëgimore ka metodat e veta të veçanta shkencore me të cilat shërbehet gjatë studimit të objektit të vet. Pa metoda shkencore, as e drejta trashëgimore nuk do të mund të ekzistonte si disiplinë e veçantë shkencore, sepse nuk do të mund të vepronte në objektin e studimit të saj dhe nuk do të mund të pasuronte fondin e dijeve me dije të reja shkencore pa të cilat asnjë disiplinë shkencore nuk do të mund të zhvillohej e të ecën në hap me disiplinat e tjera shkencore.

⁵ Podvorica, Dr Hamdi; E drejta Trashëgimore; Prishtinë

4.1 Metoda normative juridike

Kjo metodë ka gjetur zbatim të gjërë jo vetëm në të drejtën trashëgimore, por edhe në të drejtën familjare dhe në shumë disiplina të tjera shkencore. ⁶Me anë të kësaj metode konstatohet përmbajtja e së drejtës, funksionimi i saj dhe mënyrat si kryhen detyrat e shtruara para saj. Metoda normative mundëson kritikën shkencore të së drejtës, jep ide të reja për përmbajtjen dhe funksionimin e mirë të normave juridike duke sygjëruar evidencimin dhe mënjanimin e të metave gjatë zbatimit prakti

4.2 Metoda historike

Kjo metodë përdoret shumë në të drejtën, trashëgimore dhe në shumë disiplina të tjera juridike shkencore. Këtë metodë e drejta trashëgimore e aplikon në studimin dhe analizimin e marrëdhënieve të trashëgimisë që nga lindja e tyre deri në ditët e sotme, duke i vënë në pah Karakteristikat dhe veçoritë e zhvillimit të saj nëpër periudha të caktuara historike.

5. TRASHËGIMI ME LIGJ

Është kalim me ligj i pasurisë së personit të vdekur tek një apo më shumë persona sipas rregullave të caktuara me ligj. Kjo zbatohet kur trashëgimlënësi nuk ka lënë testament ose ka lënë testament vetëm për një pjesë të pasurisë ose kur testamenti është plotësisht apo pjesërisht i pavlefshëm. Si fakte, më të rëndësishme për formimin e radhëve të trashëgimisë ligjore janë marrë: a- gjinia dhe b- martesë.

5.1 Gjinia

Trashëgimtar ligjor janë: Fëmijët e trashëgimlënësit, të birësuarit e tij dhe pasardhësit e tyre, bashkëshorti, prindërit, vëllezërit e motrat dhe pasardhësit e tyre, gjyshi dhe gjyshja dhe pasardhësit e tyre,. Trashëgimtarët e radhës më të afërt i përjashtojnë trashëgimtarët e radhës më të largët. Por nëse trashëgimlënësi nuk lë trashëgimtar atëherë trashëgimi i takon komunës ku trashëgimlënësi ka pasur vendbanimin e fundit. Nëse nuk dihet vendbanimi dhe vendqëndrimi, trashëgimi i takon shtetit të Maqedonisë.

⁶ Podvorica, Dr Hamdi; E drejta Trashegimiore; Prishtinë 2006

5.2 Martesa

Si fakt për caktimin e radhës ligjore të trashëgimisë historikisht ka pasur ndikim të vogël për shkak të pozitës diskriminuese që ka pasur dhe që ka gruaja në shoqëri. Tani bashkëshortët janë të barabartë sa i përket trashëgimisë përfshi këtu edhe bashkëshortët jashtëmartesor. Trashëgimi në mes të bashkëshortëve nuk zbatohet kur martesa e tyre anulohet apo shkurorëzohen.

5.3 Të drejtat e personave ndaj të cilëve trashëgimlënësi ka paguar detyrimin për ushqim ose mbajtje si fakt për përcaktimin e trashëgimisë ligjore.

Viteve të fundit, nën ndikimin e bashkësisë martesore dhe gjinisë në disa të drejta pozitive, edhe fakti i mbajtjes, jetesës së përbashkët apo detyrimi i ushqimit merr ndikimin e vet në trashëgiminë ligjore si fakt për përcaktimin e personave që mund të jenë, sipas forcës së ligjit, të thirrur për të qenë trashëgues. Nëse një person ska mjete të veta, është i paafte për punë, kurse e ka mbajtur trashëgimlënësi causa mortem, sipas disa të drejtave ka arsye të mjaftueshme që edhe ky të thirret si trashëgues ligjor

5.4 Vërtetimi i testamentit

(a) Diversiteti i mendimeve

Përveç testamentit sekret, ekziston një polemikë nëse një testament duhet të vërtetohet nga dëshmitarët si kusht për vlefshmërinë e tij. Pika fillestare e këtij diskutimi është vargu kuranor 5:106, i cili thotë: "O ju që besuat! Kur të afrohet vdekja e ndonjërit prej jush, [merrni] dëshmitarë midis jush kur bëni testament - dy burra të drejtë nga [vëllazëria] juaj ose të tjerë nga jashtë...". Sa i përket testamenteve gojore, duket e qartë se nëse testamenti synon që testamenti i tij të zbatohet, ai duhet t'ia paraqesë atë dikujt që është në gjendje të dëshmojë për përmbajtjen e tij.⁷

Pavarësisht pozicionit të paqartë doktrinar të dëshmitarëve, një testament gojor i synuar që nuk ka dëshmitarë do të jetë mjaft i padobishëm. Megjithatë, shumë studiues sunitë pohojnë se Kurani 5:106 përmban vetëm një rekomandim⁶⁸ dhe nuk vendos një kërkesë të detyrueshme për vlefshmërinë e testamenteve.⁶⁹ Në

⁷ Comparative Succession Law Volume I Testamentary Formalities Edited by KENNETH G C REID MARIUS J DE WAAL and REINHARD ZIMMERMANN

fakt, shumica e librave të autoritetit nuk e përmendin nevojën për dëshmi kur janë thelbësore testamentet.

LITERATURA

1. Biçoku, dr Nazmi: e drejta e trashëgimisë, 1988
2. Podvorica, Dr Hamdi; E drejta Trashëgimioire; Prishtinë, 2006;
3. Comparative Succession Law Volume I Testamentary Formalities
 - a. Edited by KENNETH G C REID MARIUS J DE WAAL and REINHARD ZIMMERMANN
4. ZIMMERMANN
5. Antic ,B. Oliver, Nasledno pravo,
6. Galogano, Francesko, E drejta Private; Tiranë, 2006;
7. Ibrahimi, Shpresa; `` Institut of legacy in the testament``, Ilira International Rewiev; Issue 2011/1

HOW TO ELIMINATE MOST OF DIFFICULTIES AND CONFUSION WITH PUNCTUATION IN ENGLISH WRITTEN TEXT

Prof.Ass. Dr. Lutfije Çota

University “A Xhuvani”, Elbasan Faculty of Human Sciences , Department
of Foreign Languages. lutfijecota @ yahoo.com/lutrfige.cota@unie.edu.al

Abstract

The paper aims to identify problems with punctuation and eliminate difficulties with their use in written text. The study of punctuation is a study of symbols designed to aid the reader to understand clearly the meaning of writing . Punctuation also plays a crucial role in enhancing the coherence, and overall readability of written texts guiding readers through the structure and rhythm of sentences, helping to convey the writer’s intended meaning with precision. Proper use of punctuation marks can prevent ambiguity and misinterpretation, particularly in complex or lengthy constructions. On the other hand, incorrect or inconsistent punctuation may obscure meaning, distort tone, and lead to confusion. The study places emphasis on the implications of punctuation usage in academic writing and second language learning contexts, highlighting its role as a fundamental element in achieving linguistic clarity and coherence.

Key words : punctuation marks , restrictive, non-restrictive ,coordinate , introductory elements, semicolon fragment , parenthesis, mechanics

Introduction

The study of punctuation is a study of symbols designed to aid the reader to understand the meaning of writing. It is to provide in writing roughly the same signals we use in speech to set apart one word or group of words from another, or to emphasize one word or a group of words. To produce meaningful, and coherent writing, the students must pay attention in using many aspects of writing. In this sense, Harmer (2004) considers punctuation as one of the important features of writing, and using punctuation correctly is an important skill. As Crystal (2003) states, punctuation plays a critical role in the modern system. In other words, if punctuation marks in the text are not properly used, the readers may have difficulties to understand the text. Adekunle (2015), states that it is hard, if not impossible, for one to write an essay appropriately in English or understand the same without properly applying these punctuation marks. It is unanimously agreed, by linguists across the world, that structure in English is complex because it is

composed of many interrelated and interdependent ideas that need to be marked before they would be understood by readers. As such, the need is reinforced for the use and application of punctuation marks, in the process of writing and reading such structures. Murthy (2017), believes that punctuation plays an important role in developing writing skills. Here, it is clear that the use of punctuation marks is necessary in writing an essay meaningfully and getting what is written understood. Manser (2016), asserts that ‘the purpose of punctuation mark is to make the meaning of the sentences and text clear’. This statement shows that to avoid writing meaninglessly, punctuation marks should be used: so that, the meaning of the text could be understood by the reader and subsequently got the text appreciated. Hence, one can safely say that to avoid spoliation of any writing proper use of punctuation marks should be ensured. And, it could also be said that in order to avoid misinterpretation of what one writes one should make sure that, one’s writing is properly punctuated.

In speech we use the pause to separate; in writing we use the comma, the semicolon, the period, and so on. In speech we use voice pitch or stress to emphasize; in writing we use the exclamation point, the question mark, and so on. (Wilson, Locke “The University Handbook”). Punctuation rules are general formulations of certain situations in a sentence in which a particular mark of punctuation is needed for clarity. Although some of the students are good at their writing and have the ability of constructing grammatically correct sentence, they confront challenges in using appropriate punctuation marks. Coherence and structure in any piece of writing are influenced by the appropriate use of these marks. Similarly, Carey (1978) highlights that punctuation eliminates vagueness and establishes clear relationships between words, ensuring the intended messages are effectively communicated. The challenges faced by ESL/EFL learners in using punctuation correctly stem from various factors, including linguistic differences, lack of explicit instruction, and inadequate practice. While some punctuation marks, such as full stops and commas, are commonly used, others, like apostrophes and colons, may pose significant challenges due to their nuanced rules. Hence it is important to explore the significance of punctuation, master the use of common punctuation marks, and examine the specific difficulties faced by ESL/EFL learners. Ataman (2012), itemized different types of punctuation marks which include: fullstop or period (.), the question or interrogative mark (?), the exclamation mark (!), the comma (,), the semi-colon (;), the colon (:), apostrophe (“), the dash, etc.

A thorough understanding of the aspects of **comma(.)** usage will eliminate most of the difficulties with the comma. One rule for comma for instance, states: "When two independent clauses are joined by a coordinating conjunction, a comma should be placed before the conjunction." This rule is not simply a convention

thought up by English teachers for the harassment of students. It is based on the solid grammatical fact that coordinating conjunctions connect not only independent clauses, but also individual words.: *The forest looked green and cool, but we were forced to continue trudging along the dusty road. Bidwell had been away a long time, and he expected to see a good many changes in his home town.* These sentences, like most compound sentences, are comparatively long. The reader needs a clear indication of the point at which the first independent clause ends and the second begins. Sometimes elimination of the comma in the compound sentence will lead to actual misreading.: *Mr. Stanfield directed the questions to Bill and Tom, who knew the answers, sat smugly and watched Bill squirm.* The reader is quite likely to take "Bill and Tom" as the compound object of the preposition "to" and consequently misread the sentence, at least momentarily. The proper use of the comma immediately clears up the difficulty. *Mr. Stanfield directed the questions to Bill, and Tom, who knew the answers, sat smugly and watched Bill squirm.* Some writers would use correctly a semicolon between the independent clauses. *Mr. Stanfield directed the questions to Bill; and Tom, who knew the answers, sat smugly and watched Bill squirm.* Although a comma is not always vital for clarity in compound sentences, many times the omission of the comma before the conjunction causes real confusion: *I sent the letter to Tom? and Jerry, who thought he should have been consulted, hasn't spoken to me since.* Without the comma before the coordinating conjunction "and," the reader is likely to misinterpret the sentence completely, at least until he reaches the verb in the second independent clause. Correctly punctuated according to rule, the sentence is completely clear at first reading: *I sent the letter to Tom, and Jerry, who thought he should have been consulted, hasn't spoken to me since.*

An error in punctuation can convey a completely different meaning to the one that is intended. For instance: "*He was bitten by a dog which hurt him*". "*He was bitten by a dog, which hurt him*". The first sentence means that the dog hurt him. The second sentence means that the bite hurts him. The comma after the dog has completely changed the meaning of the sentence. (The University Handbook). In some instances, an adjective and a noun are used so often together that they became a virtual noun compound. In such constructions, the adjectives are not co-ordinate (of equal rank-capable of being joined by and) and therefore are not separated by a comma. *The Brightons live in the big white house on the corner. The jet stream was sharp white against the clear blue sky.* Introductory prepositional phrases are preferably set off from the rest of the sentence by a comma unless the normal order of subject and verb is inverted. *In New York, he found his true destiny.* You should remember that the comma may be used wherever it is necessary for clarity. Overpunctuation with the comma is actually a more common fault than

underpunctuation. *The reason that he failed, was his outside activities. The path wound to the left, and descended sharply into the valley.* The comma is also the less understood and so most misused punctuation. (Wilson, Locke “The University Handbook”)

If we look at these two sentences: *When the thief shot Ashlay James called the police. When the thief shot Ashlay. James called the police.* we would find that they have the same wordings but different meanings as a result of the placement of the punctuation marks, for the first sentence shows that the thief shot only and subsequently Ashlay James called the police. While sentence two shows that the thief shot Ashlay and subsequently, James called the police. So, based on these wordings but different meanings, we can see the effect of the use of punctuation marks on the performance of a writer in general and students in essay writing in particular. This is because, if the comma is misused or used wrongly the writer could not have helped his reader understand the meaning of either of the sentences. The effect of the use of punctuation could be seen in this sentence: *Still water must be transported to dry areas* because without a comma after *still* the water could not be transported to the dry areas. This is because still water means water that does not move.

From the examples above, we can see how punctuation has made the meaning of the sentences. The students’ difficulties can largely be attributed to insufficient practice and limited exposure to punctuation in meaningful contexts. Using contextual examples rather than abstract rules would enhance their understanding of punctuation. While some foundational knowledge exists, there is a notable gap in their practical ability to apply punctuation rules effectively.

The colon(:), is correctly used to introduce a formal listing but incorrectly before a listing not formally introduced. *INCORRECT: The items included were: three books, two notebooks,* *CORRECT: The items included were three books, two notebooks,* A colon is also used when the first part of a sentence is complete in sense, though followed by another remark arising from it and depending on it for sense e.g. *Try to be honest at all times: nothing is so important in business life.* It is also used for introducing a saying, speech, example, question and so on. e.g. *We all know the famous quotation from Shakespear: All the world’s stage.* But the use of colon is incomplete having not included other uses of the punctuation mark, such as using it for two independent ideas contained in an utterance, the second of which is an explanation or a restatement of the first and the use of colon in numerals such as 7:30, 22:11:72 and a ratio 7:3.

The semicolon (;) is needed as a punctuation mark much less frequently than the comma; it remains, nevertheless, an extremely important mark of

punctuation. An understanding of its use will enable learners to avoid two serious and fundamental errors, the comma splice and the run-together sentence. Two or more independent clauses in a compound or compound-complex sentence unconnected by a co-ordinating conjunction should be separated by a semicolon: *The ability to take infinite pains is the mark of the genius; the ability to delegate those pains to subordinates is the mark of the executive* If the two independent clauses in the preceding sentence are separated by a comma only, a comma splice results. If no punctuation is used between the two clauses, a run-together sentence results. COMMA SPLICE: *He renounced his responsibilities, therefore, he must renounce his privileges.* CORRECT: *He renounced his responsibilities; therefore, he must he must renounce his privileges.* Semicolon is also used to separate items in a list when the items have several words and often need the use of commas within themselves as in: *'You should remember these things when you go camping: check that all your gear is in order; see that you are equipped for emergencies: if you are trekking over uninhabited country, take a good supply of food; take a first aid kit-you never know when it might be needed and as far as possible, plan your route'.* To indicate that the writer wants the reader to pause and consider for a slightly longer time than he would for a comma. e.g. *'It is often better to tackle the difficult question rather than the easy one; because the difficult question is likely to draw the best out of you'.* To divide a sentence which consists of two balanced statements: e.g. I. *A man who evades paying his taxes is a bad citizen; but one who pays without thinking why he is paying is equally bad.* Ataman (2012)

The period / fullstop is used to mark the end of a declarative or imperative sentence :*General Electric carries on a great deal of scientific research.* To mark the end of an indirect question *Frances asked whether we had received our application blanks.* To punctuate abbreviations. Most abbreviations require a period: M.A. But are some abbreviations, however, which are customarily used without periods: NATO, NED (New English Dictionary) It is also used to mark the end of a declarative sentence, an imperative sentence or an indirect quotation as shown i) *A lady answered my question* ii) *Answer my question lady* (imperative) iii) *I asked whether the lady could answer the question* (as indirect question). The above indicates that the misuse or non-use of a full stop would definitely affect the performance of students in essay writing. This is because if he does not use the full stop appropriately, he would have his sentences running out of control until their meaning is lost. Ahmad (2019) asserts that 'punctuation marks are the main signs other than letters that divide up written language into units of meaning. Based on the above statement, it would be understood that the use of punctuation marks affects the performance of an essay writer. This is because, if the writer does not divide up the language into units of meaning, he is likely to develop and present

ideas in his essay that may not convey his message to the readers. And if this happens, his performance at writing the essay may be rated poor.

The Question Mark is correctly used to punctuate questions which occur in the middle of a sentence: *The Speaker of the House said-or did I misunderstand him? that the Legislature had passed the standard measure legalizing ownership of securities by minors.* The excessive use of the exclamation mark is one of the characteristics of what is sometimes called "schoolgirl punctuation ." Adolescent girls are often fond of using this mark where it is unnecessary, just as they like to use quotation marks to express irony or sarcasm, and dashes where terminal marks properly belong. *Help! Fire! Fire! Save our house!* Unless specification of language function is established , there is likely going to be a misinterpretation of sentences, which will definitely affect the general performance of the essay writer e.g. *John has gone already? Isn't she beautiful!* Without considering the specification signs, the grammatical form would otherwise suggest that the first is a statement, and the second a question. Manser (2016).

The dash (--) is a perfectly respectable mark of punctuation when used according to rules. All too often, however, it is capriciously used in "schoolgirl punctuation," which places a dash almost anywhere according to whim. *Celeste was too pure, too naive, too sensitive-oh, how shall I say it?-for life in a sorority house.* It is also is used to mark a parenthesis or an abrupt change of thought e.g. i. *At last - to cut a long story short - we reach the harbor.* ii. *Proceeding to our next point - but I fear I bore you.*

A quotation of the speech of one speaker extending over several paragraphs should have **quotation marks** at the beginning of each paragraph but at the end of only the last para-graph. *I shall always remember something my professor in philosophy said: "A real education is a process of constructive disillusionment."* Quotation marks are not used with indirect quotations: *My philosophy professor maintained that a real education is a process of constructive disillusionment.* They are used to enclose slang expressions and words used in a special sense: *He prefers the company of his "beatnik" friends to mine.*

Punctuation enables connections to be made between clauses and sentences so that they combine to form an intelligible narrative' e.g. *The foreign ambassador who arrived today said the president is to be trusted.* Without any punctuation beyond the initial capital letter and the final period, this sentence appears to suggest that the foreign ambassador was one of the several ambassadors arriving on different days and that it is he or she who said the president was to be trusted. The same sentence has a different meaning however, when two commas are inserted. E.g. *The foreign ambassador, who arrived today, said the president was to be*

trusted. Here, it is clear only one foreign ambassador, who just arrived, is under discussion and as before, that he or she was the person who believed the president was to be trusted. Yet, another interpretation is possible when quotation marks are inserted. e.g. 'The foreign ambassador, who arrived today,' said the president 'is to be trusted'. Here, it is the president who speaks and declares that the foreign ambassador who just arrived is to be trusted. With the exception of the punctuation marks all the three examples are identically worded. So based on the description of what punctuation involves and the changes identified with the sentences wherever a different punctuation mark is used, we can safely say the use of punctuation marks on the performance of an essay writer cannot be over emphasized.

An apostrophe (,) denotes possession of something or a possessive relationship with another person (mother's room. my brother's house, the book's cover, my friend's sister). In the case of names or singular nouns ending in s, x, or z, the apostrophe may or may not be followed by S. The general rule is that possessive nouns are formed by adding .s to a singular noun (the girl's dog, the people's choice). In the case of plural nouns that end in S the possessive noun is formed by adding a final apostrophe (a bees nest, the solders' barracks; five years' experience). Apostrophe is used in contraction (can't, shouldn't they..re. they..ve). Apostrophes are not generally employed to make singular nouns plural, but there are a very few circumstances in which they may fulfil this function (she cannot pronounce her r's, this part of cards has no 5's).

A hyphen, written as a small stroke - is used to join two words together or indicate that a word has been broken at the end of a line because of lack of space. It is used in a variety of situations. A hyphen is used as the prefixed element in proper noun as: Pre-Christian, post-renaissance. anti-British pro-American etc. before dates or numbers. as in: Pre-1914. pre-1066. post-1920. post-1745. . before abbreviations as pro-BBC, anti-Eu and anti-True. Sometime for clarification and to avoid confusion. Some words are ambiguous without the presence of a hyphen e.g. re-cover as in re-cover a chair is spelled with a hyphen to differentiate it from recover, as in *the accident victim is likely to recover*. Similarly, it is used in re-form, meaning to form again as in, *they have decided to re-form the society which closed last year* to differentiate the word from reform meaning to improve, to become better in behavior. If it becomes necessary to divide a word at the end of a line in either a handwritten or a typewritten paper, the following rules should be observed: The hyphen is placed at the end of the line, not at the beginning of the following line. Do not divide words of one syllable: breathe, hence, march. Do not separate the ed suffix from the root in such words as *weighed, talked*, for the ed suffix is not a separate syllable. Always divide words between syllables. Make the division

between double consonants in words that have them: lit-i-gate, liter-a-ture, com-pel-ling, sub-mit-ted. Do not, however, allow a single letter to stand alone: a-lone, e-licit, man-y tin-y .Compound words may be divided at the hyphen: all-American, good-by. Words with a prefix or a suffix may be divided between the prefix and the root or between the root and the suffix: predica-ment, destitution, semi-classical, antebellum (n.). None of these words is ordinarily written with a hyphen. avoid the division of proper names. avoid the division of first and last names, or lastnames and initials. avoid the division of the last word of a paragraph or page.

Capital letters are used correctly for words of family relationship. Father, Mother, Brother, Sister, Aunt, Cousin are generally capitalized when they stand alone, or with a Christian name. When they are used as common nouns with possessive pronouns, as my father, my brother, my uncle, they are not capitalized. But note carefully that the names of languages are always proper nouns, and hence capitalized :*He is majoring in engineering (forestry, literature). He is majoring in English (French, Russian).* Do not capitalize the directions north, south, east and west, unless you use them to designate geographical or political regions. *St. Louis is southwest of Chicago.* The following is the case of indiscriminate abbreviation. *INAPPROPRIATE: He has an appointment with the prof. later this A.M. APPROPRIATE: He has an appointment with his professor later this morning.* **Italics** are used for titles of books, magazines, newspapers, and other complete works published separately. Names of ships, planes, titles of motion pictures and works of art are also italicized. *Time, Gone with the Wind, Hiawatha, Paradise Lost, The Washington Post, Othello, Every Man in His Humour, Picnic, The Man in the Gray Flannel Suit, (Wilson, Locke "The University Handbook")*

Asterisk (*) is a punctuation mark that is used to draw attention to an additional note or a footnote. The titles of books are underlined or italicized. it is also used to show wrong sentence construction *I will follow you (correct version, I will accompany you)* Punctuation is a system capable of conveying force, intonation, urgency, tension, doubt. rhythm and passion, while never abandoning its duty to consistency and clarity of meaning. **Parentheses** are used to enclose parenthetical matter-material that is explanatory, or supplementary, as figures interpolated in a text to number parts of a statement. There are three ways of punctuating parenthetical matter: (1) with commas, which make the least break in the sentence (see P 4): (2) with dashes, which mark a fairly abrupt break, and emphasize the material they enclose; and (3) with parentheses, which are primarily for extraneous material, either supplementary, interpretive, or explanatory. If a mark of punctuation is used with the closing parenthesis, it should follow the parenthesis. When an entire sentence is in parentheses, the end punctuation is placed inside the closing parenthesis. A comma should never precede a word or phrase in parentheses. *The*

ancient Celts (Brythonic and Goidelic) painted their bodies blue-nobody knows why.

Three spaced periods, called **ellipsis periods**, are used to indicate the omission of one or more words within or at the beginning of a quoted sentence. Learners should not be confused by advertising writers who use dots for their own purposes of getting attention and perhaps even of arranging material attractively on the page or billboard (Wilson, Locke”The University Handbook”). *It used to be I thought of death as a man something like Grandfather a friend of his a kind of private and particular friend. . . .*

Conclusion

Based on the above statements; we can see how punctuation can make or unmake written communication effective. For a writer to write and convey his message, get it understood and accepted, he needs to punctuate his writing or else he does nothing other than creating chaos, which would totally defeat the essence of essay writing. If, connection is not made between or among clauses. it would be impossible for content, organization and expression to be established in written English. This is because it is normally these clauses that make up sentences and sentences make up paragraphs, and paragraphs make up what is written in the language. So this, shows the effect of punctuation on the content organization and expression of written English. When meaning is altered expression is lost, when expression is lost, content is lost and when content is lost, organization is not feasible. So this clearly shows the effect of punctuation on content, organization and expression also . Thus to avoid making a piece of text from becoming a string of words, punctuation marks should be adequately used. Reading and writing skills play very vital roles in the literacy level of the English language learners. The paper found that wrong use of punctuation marks can change the context of a sentence as well as its meaning leading to ambiguity in some instances. However, it could be said that the use of colon and semi colon is more problematic than the use of full stop and comma. Thus, there was a need to emphasize on the proper use of punctuation marks as a means of reducing errors of students in their reading and writing skills in English language

Theoretically, good writing is good writing whether it is expertly typed on expensive paper or scrawled on used wrapping paper. But actually, this is rarely the case. The competent writer will make certain that his finished work is both legible and neat. He knows that although sometimes inspiration may be laggard and ideas less than original, the physical appearance of his writing is consistently and

completely under his control. It is only common sense to make certain that one's writing is appealing in appearance and consistent with prescribed manuscript form.

Type or write legibly, neatly, and correctly. Whether you type or handwrite your themes, be certain that they are legible. If you handwrite, use a fountain pen with dark blue or black ink. You should do your revision in an earlier draft, not on the final copy of your theme. If you must make a correction in the final copy, do it neatly by crossing out the error with horizontal lines and inserting the correction immediately above the error. If your instructor allows you to use pencil on impromptu themes, use a pencil with a relatively soft lead, and make certain that your eraser is good

It is clear that students would benefit from a more holistic approach to teaching punctuation, one that combines explicit rule instruction with ample opportunities for practice in varied contexts. Interactive learning activities, such as writing exercises, peer reviews, and punctuation-focused games, would likely engage students and improve their ability to use punctuation marks accurately. Furthermore, encouraging students to practice writing outside the classroom, coupled with constructive feedback, will enhance their confidence in using punctuation correctly and improve their overall writing skills.

References

1. Ahmad, S. BJowitt D. Abdu S.& Ahmad M (2019). Essential English for school certificate. Ibadan: Spectrum Books Limited.
2. Adekunle, M.A. (2017). Functional English, Jos. Jos: University Press Ltd.
3. Ataman, M.L. (2012). Hints in English and literary forms, Ibadan: Safmos Publisher Anofil Centre.
4. Carey, G. V. (1978). Mind the stop: A brief guide to punctuation. Cambridge University Press.
5. Crystal, D. (2003). The Cambridge encyclopedia of the English language. Cambridge University Press
6. Harmer, J. (2004). How to teach writing. Pearson Education Limited.
7. Manser, M. H. (2016). Guide to good writing, New York: An imprint of Infobase Publishing.
8. Wilson, Locke: The University Handbook. HOLT RENEHEART WINSTON

FAMILJA NË SHEKULLIN XXI. SFIDAT IDENTITARE

Dr Albana Jeminaj

Petagoqe ne Insitututin Inifinit Kosova albanajeminaj@outlook.com

Abstract

Key words: family, modernity, emancipation, moral, crisis, divorce. In the 6th century family, meant the extended family with parents and grand parents and children. With the change of the revelation, husband, and wife. From the family. Family in the 21st century. The family changes. Shape and size. Divorce, remarriage, parenthood, with that a spouse, have made them absolute. Even half a century ago, children were the grown up. With two energetic parents and with the support of the family members.

The word "family" is of Latin origin, *famulus*, which means servant, slave, house slave. Family is a social group whose members are affiliated with origin, marriage, adoption, living together, cooperate economically, emotionally and spiritually and care for each other. It is a social institution that constitutes the basic, functional and structural structure of any society. Cooley has called family the first and ideal example of primary groups, "nursery of the human character," the creator of the most emotional feelings of the human being. With a lot of wisdom, someone has called it "the oldest social institution that never gets old", as "the safest institution for man". It is the only shelter where people find security, rest and love. People in the family have the opportunity to preserve their differences and freedom. Today, in the global framework, the family is referred to as an endangered entity, as institution in crisis, where domestic violence is increasing day by day. In connection with the subject many researches detect single-member households, child education crisis, atomization and defunctionalization of the family, cohabitations (consensual unions), ever-growing divorces and the like. This paper aims to give an overview of the tendencies in the broader and local context of the problems faced by the family of XXI century as an institution *sui generis* without which society can not survive. As a method, content analysis, documentation, comparative, statistical data were used. The findings are that in the Balkans and in the Albanian context the family also experiences a serious turbulence that is evident in the social trends.

Key words: *family, modernity, emancipation, moral crisis, divorce, EUROSTAT, one-person households*

1. Ndikimi i problemeve ekonomike në zhvillimin moral të individit

Problemet ekonomike kanë një ndikim të thellë në zhvillimin moral dhe sjelljen e individëve brenda shoqërisë. Një nga sfidat më të mëdha ekonomike që përballen një pjesë e madhe e popullsisë është papunësia. Ajo nuk ndikon vetëm në uljen e të ardhurave dhe përmirësimin e kushteve materiale, por shkakton gjithashtu pasoja serioze në aspektet shëndetësore, sociale dhe morale. Për shembull, papunësia shpesh ndërlidhet me çrregullime psikologjike, si depresioni dhe ankthi, si dhe me tensione në marrëdhëniet familjare dhe sociale.

Në shumë raste, pasojat e papunësisë shkojnë përtej nivelit individual dhe krijojnë një ndikim negativ në stabilitetin shoqëror. Rritja e papunësisë mund të nxjerrë në pah trazira sociale, rritjen e kriminalitetit, plaçkitje, dhunë dhe madje vetëvrasje. Kjo për faktin se mungesa e punës dhe e sigurisë ekonomike i lë njerëzit të ndihen të pafuqishëm dhe të humbasin orientimin moral.

2. Papunësia si problem social dhe ndikimi në jetën familjare

Papunësia nuk është vetëm një sfidë për individin, por edhe për familjen dhe shoqërinë në përgjithësi. Kur një individ mbetet pa punë për një periudhë të gjatë, kjo ndikon drejtpërdrejt në mirëqenien e tij dhe familjes së tij. Familjet e prekura nga papunësia shpesh përballen me standarde të ulëta jetese, mungesë ushqimi të mjaftueshëm, kushte të dobëta shëndetësore dhe mundësi të kufizuara për arsimim.

Për më tepër, papunësia ndikon negativisht edhe në zhvillimin psikologjik të individit, duke shkaktuar stres të vazhdueshëm, frikë për të ardhmen dhe humbje të vetëvlerësimit. Kjo situatë e rënduar i bën individët më të prirur ndaj sjelljeve të pamoralshme dhe sjelljeve antisociale. Një shoqëri me papunësi të lartë ka vështirësi të mëdha në sigurimin e stabilitetit dhe sigurisë për të gjithë qytetarët.

3. Roli i punësimit në zhvillimin moral dhe social

Punësimi është një nga faktorët kyç që ndikon drejtpërdrejt në mirëqenien socio-ekonomike dhe morale të individëve. Punësimi nënkupton përdorimin e të gjithë faktorëve të prodhimit, duke përfshirë fuqinë punëtore. Kur të gjithë ata që janë në kërkim të një pune e gjejnë atë, krijohet një klimë pozitive në shoqëri dhe zhvillohet një ndjenjë e përkatësisë dhe e përgjegjësisë.

Ndërkaq, mungesa e punësimit për një pjesë të madhe të popullsisë përbën një problem serioz social dhe ekonomik. Mbetja pa punë e individëve nuk është thjesht një problem ekonomik, por një faktor që ndikon në degradimin e moralit, duke krijuar kushte për varfëri, edukim të pamjaftueshëm dhe jetesë në kushte të këqija shëndetësore. Në këtë kontekst, zhvillimi moral nuk mund të ndodhë nëse nuk plotësohen nevojat themelore fizike të njerëzve.

4. Barazia në arsim dhe mundësitë socio-ekonomike për zhvillimin moral

Zhvillimi i moralit dhe i aftësive sociale të rinjtë dhe fëmijët është i lidhur ngushtë me mundësitë që u ofrohen për edukim dhe rritje socio-kulturore. Për të siguruar një zhvillim të shëndetshëm dhe të drejtë, është e nevojshme që të gjitha segmentet e shoqërisë të kenë akses të barabartë në shërbimet arsimore dhe në mundësi të tjera edukative. Kjo ndihmon në krijimin e një baze të fortë morale dhe kulturore, që përforcon unitetin dhe solidaritetin shoqëror.

Për më tepër, aktivitetet edukative dhe kulturore duhet të jenë të arritshme për të gjithë, pavarësisht nga statusi ekonomik apo social, për të nxitur zhvillimin e një brezi të ri me vlera të forta morale dhe ndjeshmëri sociale.

5. Rëndësia e komunikimit në zhvillimin moral të fëmijëve

Një element tjetër shumë i rëndësishëm për zhvillimin moral të individit, veçanërisht në moshë të re, është komunikimi me prindërit. Komunikimi është procesi i shkëmbimit të informacionit, ndarjes së mendimeve, emocioneve dhe qëndrimeve midis njerëzve. Në familje, ai luan një rol vendimtar për ndërtimin e personalitetit dhe përmirësimin e sjelljes së fëmijëve.

Nëna dhe babai, duke komunikuar me fëmijën, jo vetëm që i japin atij ndjenjën e pranimit dhe të vlerësimit, por edhe e ndihmojnë të zhvillojë aftësitë morale dhe sociale. Komunikimi i mirë është i bazuar në respekt, kuptim dhe kohë të përshtatshme për të folur dhe dëgjuar. Prindërit duhet të dinë kur dhe si të flasin me fëmijët për të arritur rezultate pozitive në edukimin e tyre moral.

Në fund të fundit, suksesi i këtij procesi është themeli i lumturisë dhe stabilitetit në jetën e individit dhe kontribuon në zhvillimin e një shoqërie më të drejtë dhe më të qëndrueshme.

Konkluzione

-Padyschim shekulli 21 është shekulli i inovacionit, zhvillimit dhe ideimit. Trendet në teknologji, arsim dhe ekonomi po shkojnë drejt automatizimit. Ky revolucion që po kalon bota dhe që ndihet më shumë në vendin e punës, nuk do të ishte i mundur pa përgatitjen e një brezi të ri i cili në të ardhmen do të jetë instrument i lulëzimit të një bote moderne dinamike. Kur themi përgatitja e të rinjve për një shoqëri të re dhe ekonomi të re, ne u referohemi disa aftësive që janë jetike në rritjen individuale të secilës prej tyre, fizikisht dhe mendërisht, dhe përfitimet e të cilave nuk ndihen vetëm tek individ, por edhe ata që e rrethojnë. Këto aftësi njihen gjithashtu si "Aftësitë e Shekullit 21", një listë e gjatë e aftësive personale, aftësive të të mësuarit, aftësive të shkrim-leximit dhe aftësive jetësore.

Rekomandime:

-Kerkohet një kujdes i shtuar dhe një bashkëpunim më i mirë nga të gjithë aktorët pra jo vetëm nga shoqëria dhe insitucionet por dhe nga familja në edukimin e rinisë dhe brezit të ri.

-Kërkohet të shtohen aktivitetet profesionale ,stërvitore ,mësimin e gjuhëve të huaj pas proceseve mësimore ,lidhur me forminin më të plotë të fëmijëve dhe brezit të ri,duke kultivuar tek këta të fundit në këtë mënyrë më shumë kulturë ,njohuri,disiplinë me qëllim për ti mbajtur larg veseve dhe për ti bërë më të gatshëm dhë të plotësuar për të ardhmen.

Gjuha e Shekullit 21, që do të bashkojë Botën!

Shqipëria është një vend i vogël, por me një histori të gjatë emigrimi. Për këtë arsye, na u desh të mësonim shumë gjuhë. Por sa dimë për gjuhën e së ardhmes që do të bashkojë botën përmes saj?

Në të vërtetë, lufta kundër analfabetizmit dixhital, ose "shkrim leximit dixhital" është një nga fushatat më të fuqishme globale që do të fuqizojë rininë e shekullit që po troket.

Le të analizojmë disa nga arsyet pse kodimi ose programimi dhe vetë teknologjin promovojnë disa nga aftësitë më të rëndësishme për një shoqëri moderne siç është ajo e të menduarit kritik.

"Të gjithë në këtë vend duhet të mësojnë të kodojnë, sepse kjo ju mëson të mendoni." -Steve Jobs

A keni menduar ndonjëherë për atë që Steve Jobs po përpiqej të thoshte me këtë thënie?

A bën kjo fjalë për kodimin?

Çdo programues e di se sa gabime ka bërë në të kaluarën në kodimin e tyre, madje edhe më shumë se puna e tyre. Programimi i mëson fëmijët se si të menaxhojnë gabimet. Sa herë që ngecin diku, fëmijët do të shikojnë pas për të parë se ku kanë gabuar dhe kështu të ndërtojnë qëndrueshmëri. Është një keqinterpretim që të programosh do të thotë të kesh nevojë të qëndrosh për orë të tëra para një ekrani, nga ana tjetër programuesit kalojnë minuta duke parë një aspekt të vetëm të programimit. Kështu, ata forcojnë përqendrimin dhe vëmendjen duke i ndihmuar edhe në mësimet shkollore. Një program arsimor rajonal në Ballkanin Perëndimor i cili përqendrohet në Shkollat e Shekullit 21' është pikërisht ajo për të cilën po flisim më lart. Projektuar dhe zbatuar nga Këshilli Britanik dhe mbështetur nga qeveria e MB-së, ajo dëshmon edhe më shumë për rëndësinë dhe besueshmërinë që ne prindërit e fëmijëve të shekullit 21 duhet ti kushtojmë. Si konsulent inovacioni, kam pasur fatin të jem hartues i shumë programeve mësimore për fëmijë të moshave 7-15 vjeç në kodim dhe robotikë. Unë them me bindje të plotë se mbështetja dhe besimi duhet të jenë të pakursyera për iniciativa të tilla. Programi 'Shkollat e Shekullit 21' përmban kurrikula të menduara mirë të hartuara nga ekspertë të fushës ku përmes pajisjeve mikrobik të financuara nga qeveria e Mbretërisë së Bashkuar, fëmijët shqiptarë do të kenë qasje të barabartë me të gjithë bashkëmoshatarët e tyre në të gjithë Botën Perëndimore, dhe duke zbatuar kështu praktikatat më inovative, ata duhet të jenë kritikë në mendimet dhe vendimet e tyre, të jenë bashkëpunues, elastikë në ndryshimin e shoqërive ose ndryshe të ashtuquajturit "qytetarë elastikë", qytetarë të denjë dhe konkurrentë të shekullit 21

Referencat

1. Revista britanike
<https://www.britishcouncil.al/programmes/education/21st-century-schools/why/importance>
Aydın, M. (1997). Kurumlar Sosyolojisi, Ankara: Vadi Yayınları.
Baben, A. Dhuna ndaj grave në familje në Shqipëri. UNICEF. Baku, B. (2016).
2. "Familja shqiptare në rrezik", Balkanweb, 09.02.2016. Blackwell, A. (2017). "Families in XXI century", selfgrowth.com, vizituar më 19.11.2017. Bobić, M. (2003).
3. "Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima", Stanovništvo, vëll. 41, nr. 1-4, f. 65-91. Bullaç, A. (2005). Koncepte dhe sisteme bashkëkohore. Shkup: Logos-A. Conway, J. F. (2003).

4. The Canadian Family in Crisis. Toronto: James Lorimer & Company Ltd., Publishers. Deutche Welle, 7.12.2007. Dushi, M. (2011).
5. Norma e fertilitetit në Kosovë: Perspektiva gjinore. Prishtinë: UNFPA. European Association for Population Studies, 2017. Gjergji, D.L. (2015).
6. “Familja shqiptare dikur dhe sot”, në Drita, 16.02.2015. Fetahu, A. (2012).
7. “Kriza e familjes tradicionale”. Telegrafi, 08.04.2017. Jashari, H. (2006).
8. Familja dhe bashkësia. Tetovë: Çabej & UEJL Katavić, I. (2014).
9. “Kriza, socijalna nesigurnost i migracija uzrok pada nataliteta u BiH”, Radio Slobodna Evropa, 14.08.2014. Костовска, Л. (2017).

” MENAXHIMI I RREZIKUT KREDITOR NË BANKAT NE REPUBLIKËN E KOSOVËS”

Phd.Cand.Kujtim Raçi

Kujtimraci_73@hotmail.com

Abstrakt

Menaxhimi i rrezikut në bankë përcakton tërë grupin e rrezikut në menaxhimin e proceseve dhe modeleve që u mundësojnë bankave të zbatojnë politikat dhe praktikat e bazuara në rrezik. Ato mbulojnë të gjitha teknikat dhe mjetet e menaxhimit që kërkohen për matjen, monitorimin dhe kontrollin e rreziqeve. Spektri i modeleve dhe i proceseve shtrihet në të gjitha rreziqet: rreziku i kredisë, rreziku i tregut, rreziku i normës së interesit, rreziku i likuiditetit dhe rreziku operacional, duke përmendur vetëm fushat kryesore. Në përgjithësi, rreziku përcakton çdo pasiguri që mund të shkaktojë humbje. Politikat dhe praktikat e rrezikut kanë një qëllim të përbashkët: rritjen e profilit të rrezikut-kthimit e porto folit të bankës. Risi në këtë fushë është zgjerimi gradual i masave të reja të rrezikut të vlerësuara për të gjitha kategoritë e rreziqeve, duke ofruar pikëpamje të reja mbi rreziqet, përveç treguesve cilësorë të rreziqeve.

Për shkak të rëndësisë së ruajtjes se një sistemi bankar të shëndosh dhe sigurt, Banka Qendrore e Republikës së Kosovës (BQK-ja) si autoritet licencues, mbikëqyrës dhe rregullues i sistemit financiar në vend, nëpërmjet drejtoratit të mbikëqyrjes bankare kryen ekzaminimin e bankave, me qëllim të vlerësimit të rreziqeve bankare dhe mënyrës së menaxhimit të tyre nga bankat.

Qëllimi i BQK-se është që vlerësojë se bankat a janë duke aplikuar praktika të shëndosha dhe të sigurta bankare në menaxhimin e rreziqeve.

Fjalët kyçe: *Menaxhimi i riskut, risku i kredisë, likuiditetit, tregut dhe operacional.*

Hyrje

Rreziku kreditor është rrezik kryesor i bankës. Direkt reflekton tek fitimet apo kapitali dhe ngritët nga paaftësia e huamarrësit për te paguar kredit sipas afateve te kontraktuar me marrëveshjen kreditore me bankën.

Rreziku kreditor paraqitet edhe në formë të rreziqeve nga palët tjera. Rreziku nga pala tjetër paraqitet kur një kontratë apo marrëveshje do të dështojë të realizojë obligimet e tij kontraktuese (Coyle, 2000).

Ne portofolin kreditor të bankës, humbja rrjedhë plotësisht nga dështimi dhe pa aftësia e pagesës se kërkesave kreditore nga huamarrësit e bankës apo palët e tjera për te kryer obligimet kreditore, tregtare, shlyerje e pagesave dhe transaksionet tjera financiare.

Alternativisht humbja mund të rezultojë edhe nga zvogëlimi i vlerës së portofolit kreditor me rastin e keqësimit të kualitetit të portofolit kreditor. Rreziku kreditor buron edhe nga lidhja e marrëdhënieve të bankës me klientët si: persona fizik, juridik, institucionet financiare apo shtetërore. Në bankë pjesën më të madhe të mjeteve e përbëjnë kredit, të cilat paraqesin ekspozim më të madh ndaj rrezikut kreditor, krahasuar me rreziqet tjera bankare. Sidoqoftë rreziku kreditor buron nga bilanci i gjendjes dhe zërat jashtë-bilancor.

Si vazhdim i humbjeve direkt kontabël, rreziku kreditor duhet të shihet në kontekst të ekspozimeve ekonomike. Kjo mund te rezultojë në shpenzime të mundshme, shpenzime te transaksioneve dhe shpenzime te shoqëruara me shpenzime të kredive jo-performuese.

Rreziku kreditor më tej mund të nën kategorizohet në bazë të arsyeve të dështimit. Për shembull, dështimet kreditore të cilat mund të rrjedhin nga situata e vështirë ekonomike e vendit në të cilën janë lejuar ekspozimet kreditore të bankës apo problemeve në shlyerjen e transaksioneve (Coyle, 2000).

Rreziku kreditor nuk mund te paraqitet si i izoluar nga rreziqet tjera në bankë. Burimi i njëjtë i rrezikut i cili paraqitet ne rrezikun kreditor te bankës mund te ekspozohet dhe ndikoje direkt edhe tek rreziqe tjera te bankës. Për shembull, një portofol kreditor jo e mirë do te paraqet probleme

me likuiditet te bankës dhe do të ndikojë direk edhe ne zvogëlimin e kapitalit.

1. Menaxhimi i Rrezikut Kreditor

Korniza standarde për menaxhimin e rreziku kreditor në bankat dhe institucionet financiare mund të përfshijë këto komponentë kryesore:

- Mbikëqyrja nga bordi i drejtoreve dhe Menaxhmenti i larte
- Struktura organizative
- Sistemet dhe procedurat për identifikimin, matjen, monitorimin dhe kontrollimin e rreziqeve.

Bordi i drejtorëve duhet të vendosë strategjinë e bankës dhe tolerancën e rrezikut. Është përgjegjësi e plotë e bordit të drejtorëve të bankës që të aprovojë strategjinë e rrezikut kreditor si dhe politikat kreditore të bankës të lidhura me mënyrën e menaxhimit të rrezikut kreditor dhe të cilat janë te bazuara ne strategjinë e përgjithshme të biznesit të bankës. Komponent kryesore e strategjisë është aprovimi i politikave të cilat e vendosin nivelin e tolerimit të rrezikut dhe me të cilat pastaj duhet të menaxhojë menaxhmenti i bankës. Për të mbajtur strategjinë e përgjithshme të rifreskuara kërkohet nga bordi i drejtoreve që së paku në baza vjetore të rishqyrtoje dhe vlerësojë atë me qëllim të përshtatjes së kushteve ekonomike më të reja të vendit (*Coyle, 2000*).

1.2 Procesi i Lejimit të Kredive

Banka duhet të operoje brenda kritereve të shëndoshë dhe të definuar qartë për lejimin e kredive. Kredit duhet te lejohen në pajtueshmëria me politikat dhe procedurat kreditore, duke respektuar limitet e caktuara kreditore, limitet e caktuar të pjesëmarrjes në treg si dhe strategjinë kreditore të bankës (Joseph, 2013).

Para se të lejohet kredia, banka duhet të bëjë një vlerësim të profilit të rrezikut të huamarrësit, e cila në minimum duhet të përfshijë:

- Vlerësimi i aftësisë kreditore të huamarrësit
- Qëllimi i kredisë dhe burimi i pagesës

- Historiku i pagesës së kredive të huamarrësit
- Vlerësimi dhe analizimi i kapaciteteve paguese të huamarrësit
- Maturiteti i propozuar i kredisë dhe kushtet e marrëveshjes kreditore
- Hipoteka e pranuar për mbulimin e kredisë
- Aprovimi i kredisë nga autoriteti i caktuar

Në rastet e krijimit të marrëdhënieve të reja duhet të merret parasysh integriteti dhe reputacioni i huamarrësit apo vendit dhe kapaciteteve legale për të marr parasysh kryerjen e obligimeve. Banka para se të hyjë në marrëdhënie të reja kreditore me huamarrës duhet të familjarizohet me huamarrësin apo vendin në të cilin investohen mjetet, në mënyrë që të jetë e sigurt se është duke krijuar marrëdhënie kreditore me huamarrës apo ndërmarrje me reputacion të shëndosh dhe kreditim të mirë. Prandaj, banka nuk duhet thjeshtë vetëm që të kreditoj një huamarrës vetëm në bazë të fakteve të supozuara se ai ka reputacion të mirë, mirëpo duhet të analizohen dhe vlerësohen edhe shumë faktor tjerë paraprakisht.

Derisa të bëhet strukturimi i kredisë së huamarrësit, duhet të vlerësohet shuma e kredisë dhe koha e rrjedhës së parasë si dhe të vlerësohet pozicioni financiar i huamarrësit. Një rendësi të madhe që duhet të merret në konsiderim me rastin e kreditimit është edhe rreziku i marr, sidomos me rastin e lehtësive të kredive, të cilave duhet t'u caktohet çmimi për të mbuluar të gjithë koston e fondeve. Marrëveshjet e lidhura dhe kushtet e parashtruara duhet të mbrojnë interesat e bankës (*Joseph, 2013*).

Banka duhet të sigurohet se kredia e lejuar është përdorur nga huamarrësi sipas qëllimit për të cilin është lejuar. Nëse huamarrësi nuk e shfrytëzon kredinë në pajtueshmëri me qëllimin e marr, atëherë banka duhet të ndërmerr të gjitha masat në mënyrë që kredia të kthehet në shfrytëzim sipas kushteve të përcaktuara me kontratën kreditore. Nëse kredia i është lejuar një grupi të caktuar të huamarrësve të ndërlidhur në mes veti, atëherë banka duhet të jetë shumë e kujdesshme në vlerësimin e ekspozimit të rrezikut kreditor. Banka duhet të analizojë dhe klasifikojë saktë rrezikun që përmban ekspozimi kreditor i huamarrësve të ndërlidhur dhe të bëjë një vlerësim të rrezikut kreditor në bazë të vlerësimit të ekspozimit kreditor total.

Si burim dytësor i sigurimit të kredisë është mbështetja në kontratën mbi hipotekën e cila është e përbërë nga pasuria e paluajtshme (hipotekë) dhe pasuria e luajtshme (pengë) e huamarrësit. Megjithatë, hipoteka prapëseprapë paraqet një mbështetje më të mirë me qëllim të sigurimit të kredisë për vitet e ardhshme nga ndonjë dështim i mundshëm. 5

1.3 Vendosja e Limiteve

Limitet kreditore paraqesin një metodë për të kontrolluar rrezikun kreditor [8]. Një element i rëndësishëm në menaxhimin e rrezikut kreditor paraqet përcaktimi i limiteve për ekspozimet kreditore për një huamarrës dhe për një grup të ndërlidhur të huamarrësve.

Banka duhet të vendos limitet e veta të brendshme kreditore, në mënyrë që këto limite kreditore të jenë brenda limiteve të përcaktuara nga autoritetet mbikëqyrëse. Madhësia e limiteve duhet të bazohet në kapacitetin kreditor të huamarrësit për t'i kryer obligimet, kërkesa të arsyeshme të kredisë, kushteve ekonomike dhe tolerancës së rrezikut të institucionit. Limitet e përshtatshëm duhet të vendosen për produktet dhe aktivitetet e caktuara kreditore. Banka mund të vendos limite për industritë e caktuara, sektorin ekonomik apo regjionin gjeografik, me qëllim të largimit të koncentrimit të rrezikut kreditor (*Coyle, 2000*).

Ndonjëherë, huamarrësit apo ndërmarrjet e ndryshme dëshirojnë të ndajnë limitet e kredive me ndërmarrjet e ndërlidhura. Banka në këto raste duhet të vlerësojë dhe monitorojë angazhimet dhe detyrimet e nevojshme të limiteve të caktuara, në raste se transaksionet në mes tyre janë të shpeshta dhe të theksuara.

Limitet kreditore duhet të rishqyrtohen në baza të rregullta vjetore apo më shpesh nëse vërehet se kualiteti i mjeteve është duke u keqësuar. Të gjitha kërkesat për rritje të limiteve kreditore duhet të jenë të analizuar dhe vlerësuar mirë.

1.4 Administrimi i Kredive

Administrimi i vazhdueshëm i portofolit kreditor është një pjesë e rëndësishme e procesit të kreditimit. Funkcionet e administrimit të kredive janë punë kryesore e njësisë së regjistrimit (back office), e cila njësi e përkrahë, kontrollon dhe mban nën kontroll procesin e kreditimit.

Administrimi i kredive është një ndër fushat më komplekse të bankës e cila kërkon një menaxhim të mirë, staf me përvojë dhe një mbikëqyrje vigjilente (Coyle, 2000). 6

Me rëndësi është që të vendosen procedurat operative dhe kontrole të brendshme në funksionin e administrimit të kredive në fushat e poshtëshënuara si:

Njësia e administrimit të kreditimit kryen këto funksione:

- Dokumentimi- Është përgjegjësi e njësive të administrimit të kredive të sigurojë kompletueshmërinë e dokumentacionit kreditor të huamarrësve (marrëveshjen kreditore, marrëveshjen e garantuesit, marrëveshjen e hipotekës etj.) në pajtueshmëri me kushtet dhe afatet e aprovuara të marrëveshjes kreditore. Dokumente aktive duhet të mbahen dhe përcillen për tu siguruar ekzekutimet dhe pranimet.

- Shpërndarja e kredisë- Funksioni i administrimit të kredive duhet të sigurojë se aplikacioni i kredisë së huamarrësit është aprovuar në rregull dhe brenda limiteve të caktuara, para se të futet për regjistrim në sistemin e bankës. Shpërndarja e kredisë duhet të bëhet pasi të kompletohet marrëveshja kreditore në mes të bankës dhe huamarrësit si dhe kushteve tjera të përcaktuara me politika dhe procedura kreditore të bankës. Nëse ka përjashtime nga politika kreditore atëherë duhet të shikohet se aprovimi i kredisë a është bërë nga autoritet e caktuara për aprovim të përjashtimeve nga politikat kreditore të bankës.

- Monitorimi i kredive- Pas aprovimit të kredisë dhe shpërndarjes së saj tek huamarrësi, kredia duhet në baza të vazhdueshme të përcillet apo monitorohet. Kjo përfshinë përcjelljen e vazhdueshme të shfrytëzimit të fondeve të kredisë nga huamarrësit dhe mënyrën e shfrytëzimit të fondeve të kredisë në pajtueshmëri me kushtet e marrëveshjes kreditore, identifikimi i hershem me problemet e huamarrësit, përcjellja periodike e vlerës së hipotekës dhe monitorimi i pagesave në pajtueshmëri me planin e amortizimit të kredisë.

- Pagesa e kredisë- Huamarrësi duhet të informohet përpara se kësti i kredisë t'i kalojë në vonesë për pagesë. Ndonjë përjashtim nga mos pagesa apo pagesa me vonesë e këstit të kredisë duhet të evidentohet dhe të

komunikohet tek menaxhmenti i bankës. Evidentimi i mirë i shënimeve dhe rifreskimi me gjendje më të re gjithmonë duhet të bëhet pas pagesave të fundit të huamarrësit.

- Mirëmbajtja e fajllave të kredisë- Banka duhet të ketë të përpiluar udhëzues të zbatimit të procedurave dhe standardeve në mirëmbajtjen e fajllave kreditor. Në fajllin kreditor nuk mbahen vetëm korrespondencat me huamarrësin, por duhet të mbahen edhe të gjitha informatat e nevojshme dhe të mjaftueshme për të vlerësuar gjendjen financiare të huamarrësit dhe aftësinë paguese të tij. Mirë është që fajllat e kredisë të arkivohen në mënyrë të organizuar, për të mundësuar një qasje dhe kontroll më të lehtë nga banka dhe shfrytëzuesit e jashtëm të autorizuar për kontrollë.

- Dokumentimi i hipotekës dhe sigurimet tjera - Banka duhet të sigurohet se fajllat e kredisë janë duke u ruajtur në vende të sigurta të mbrojtura nga zjarri nën kontrollë të dyfishta. Gjithashtu duhet mbajtur edhe një regjistër në të cilin evidentohen lëvizjet e hyrjes dhe daljes së fajllave të kredive. Procedurat e punës në marrjen e fajllave duhet të jenë të vendosura me qëllim të përcjelljes dhe rishikimit të fajllave të kredive dhe hipotekës së huamarrësit. Kontrollimi fizik i dokumenteve duhet të bëhet në baza të rregullta.

1.5 Matja e Rrezikut Kreditor

Matja e rrezikut kreditor paraqet rëndësi thelbësore në menaxhimin e rrezikut kreditor. Ekzistojnë një numër i teknikave kualitative dhe kuantitative për matjen e rrezikut të vetvetishëm të portofolit kreditor. Bankat duhet të vendosin një sistem të klasifikimit të rrezikut kreditor për të gjitha llojet e aktiviteteve kreditorë (*Coyle, 2000*).

Sistemi i klasifikimit përveç gjërave tjera mund të përfshijë:

Rrezikun e Biznesit

- Karakteristikat e industrisë
- Pozicionin konkurrues (marketingun/teknologjinë etj)
- Menaxhmentin
- Rrezikun financiar

- Kushtet financiare
- Profitabilitetin
- Struktura e kapitalit
- Rrjedha e tanishme dhe e ardhshme e parasë

1.6 Monitorimi dhe Kontrollimi i Rrezikut Kreditor

Rreziku kreditor mund të përcillet me anë të monitorimit të vazhdueshëm të huamarrësve individual duke përfshirë portofolin kreditor të bankës së bashku me ekspozimet kreditore të zërave jashtëbilancor të huamarrësve.

Banka duhet të ketë një sistem i cili i mundëson të monitorojë kualitetin e portofolit kreditor në baza ditore dhe të ndërmerr masa mbrojtëse në rastet e paraqitjes së keqësimit të portofolit kreditor. Sistemi i tillë i mundëson bankës që më mirë të përcjellë portofolin kreditor, adekuatshmërin e provizioneve për humbje nga kreditë, respektimin e limiteve të brendshme të vendosur të bankës të cilët duhet të jenë në pajtueshmëri me limitet e vendosura nga autoriteti mbikëqyrës.

Politikat kreditore të bankës duhet të sigurojnë një udhëzues të qartë të monitorimit të rrezikut kreditor (*Joseph, 2013*).

Udhëzuesi i monitorimit të kredive duhet që në minimum të përmbajë këto elemente:

- Rolin dhe përgjegjësit individuale të përgjegjësve për monitorimin e rrezikut kreditore
- Procedurat e vlerësimit dhe teknikat e analizimit për huamarrës dhe portofolin kreditor
- Shpeshtësinë e monitorimit
- Rivlerësimin periodik të vlerës aktuale së tregut të hipotekës dhe marrëveshjes kreditore
- Identifikimin e keqësimit të ndonjë kredie

Vlerësimi i kualitetit të kredive mund të bëhet duke marrë parasysh faktorët e mëposhtëm:

- Pozicioni financiar dhe kushtet e biznesit të huamarrësit- këto paraqesin një aspekt të rëndësishëm të vlerësimit të kapaciteteve paguese financiare të huamarrësit. Banka duhet me kujdes të analizoje dhe vlerësojë kapacitetin financiar të huamarrësit i cili paraqet baze kryesore të pagesës së kredisë. Sa për duhet të analizohen treguesit kryesor të profitabilitetit, adekuatshmërisë së kapitalit dhe likuiditetit. Pastaj duhet të merren parasysh edhe rreziqet e biznesit/industrisë, pozicioni i huamarrësit brenda industrisë dhe faktorët e jashtëm si: kushtet ekonomike, politikat shtetërore dhe rregullativat.

- Përcjellja e llogarisë në bankë- në vazhdimësi duhet të monitorohen aktivitetet e qarkullimit të llogarisë së huamarrësit, historiatin e pagesës dhe tejkalimit të limiteve kreditore.

- Marrëveshjet kreditore- mbështetja e kredisë së huamarrësit me pasuri të luajtshme (gjëra tjera apo mallra të cilat mund të shitën apo prishen lehtë), e cila thotë në marrëveshje kreditore se duhet të vlerësohen dhe monitorohen vazhdimisht si dhe të shikohet nëse nuk janë respektuar kushtet e kontratës dhe e cila duhet menjëherë të adresohet.

- Vlerësimi i hipotekës- pasi kredia është e siguar edhe me hipotekë, atëherë banka është e obliguar që të bëjë rivlerësimin në baza të rregullta duke u bazuar në çmimin e vlerës së tregut. Në rastet, kur kredia sigurohet me mallra atëherë banka duhet të kontrollojë fizikisht mallrat dhe të rivlerësojë në baza të rregullta vlerën e mallrave që janë lënë për sigurimin e kredisë.

Vlerësimi i rrezikut kreditor bëhet me anë të vendosjes së një mekanizmi të pavarur nga banka me qëllim të vlerësimit dhe përcjelljes së vazhdueshme të tij.

Qëllimi i vlerësimit të rrezikut kreditor është të vlerësohet procesi i administrimit të kredive, saktësia e klasifikimit të kredive dhe kualiteti i përgjithshëm i portofolit kreditor.

Konkluzione

Nga ky hulumtim mund të konkludohet se bankat komerciale në Kosovë përgjithësisht në pjesë të madhe kanë krijuat departamentet e vecanta të cilat janë të fokusuara në hartimin e politikave dhe strategjive për menaxhimin e risqeve financiare. Gjithashtu vërehet se në përgjithësi të gjitha bankat të cilat i kemi studiuar gjatë hulumtimit përveq departamenteve të tyre marrin rekomadime dhe praktika nga Banka Qendrore e Kosoves dhe institucionet bankare ndërkombëtare për ta plotësuar programin e tyre të menaxhimit të riskut.

Disa nga rekomandimet tona që bankat komerciale duhet t'i implementojnë janë si në vijim:

- Rritja e inteligjencës së Riskut është se si një institucion bankar e percepton menaxhimin e riskut dhe performon konform rrezikut financiar në të gjitha nivelet e hierarkisë. Menaxhmenti bankar duhet të promovojë transparence sa i përket rrezikut financiarë dhe këto informacione të përdoren gjatë vendim marrjes së përditshme.

- Trajnim më efikas i të gjithë departamenteve brenda institucioneve bankare, punonjësit duhet të jenë të mirë informuar rreth rreziqeve financiare, meqë gjatë anketimit është vërejtur se ka hapësirë për përmirësim në këtë fushë.

- Diversifimi i shërbimeve bankare e cila është kritike meqë i lejon bankave t'u ofrojnë klientëve më shumë produkte dhe shërbime. Në këtë mënyrë nëse një kategori e caktuar e shërbimeve nuk performon në nivelin e duhur atëherë humbjet do të amortizoheshin nga performanca e shërbimeve tjera duke parandaluar humbjet e mundshme.

Referencat

1. Banka Qendrore e Kosovës (2015-2019) *Raporte dhe Materiale rregullative*, qasshëm nga: <https://www.bqk-kos.org> [Qasja: 2020]
2. BESSIS, J. (1998) *Menaxhimi i Rrezikut në Banka*, USA: Wiley
3. COYLE, B. (2000) *Struktura për Menaxhimin e Rrezikut të Kredisë*, USA: Glenlake / Fitzroy Dearborn Publishers
4. CROUHY, M., GALAI, D. dhe MARK, R. (2005) *Thelbësore të menaxhimit të riskut*, USA: McGraw Hill Professional

5. FIGHT, A. (2004) *Kuptimi i rrezikut bankarë ndërkombëtarë*, USA: Wiley
6. GIRILING, P., SHIMKO, D. C., dhe WENT, P (2010) *Menaxhimi i Rrezikut Operacional*, USA: GARP
7. JOSEPH, C (2013) *Analiza dhe Menaxhimi i Avancuar i Rrezikut të Kredisë*, USA: Wiley
8. ProCredit Bank (2015-2019) *Raporte financiare dhe statistika vjetore*, qasshëm nga: <https://www.procreditbank-kos.com> [Qasja: 2020]
9. Raiffeisen Bank (2015-2019) *Raporte financiare dhe statistika vjetore*, qasshëm nga: <https://www.raiffeisen-kosovo.com> [Qasja: 2020]
10. SEKARAN U. dhe BOUGIE, R. (2013) *Metodat e Kërkimit për Biznesin*, USA: Wiley
11. SIRONI A., RESTI A. (2007) *Menaxhimi i Rrezikut dhe Vlera e Aksionerëve në Bankë*, USA: Wiley
12. TEB Bank (2015-2019) *Raporte financiare dhe statistika vjetore*, qasshëm nga: <https://www.teb-kos.com> [Qasja: 2020]

BROKERAGE IN THE ECONOMIC SYSTEM

MSc Blaze Srbinovski

Abstract

Brokerage is a significant segment of the modern economic and financial system, with a key role in intermediation between investors and financial markets. In conditions of globalization, digitalization and technological development, brokerage companies are becoming an important factor for efficient allocation of capital, increasing market liquidity and supporting economic growth. Modern brokerage is transforming from a traditional brokerage model to highly digitalized and automated trading systems, which enable faster, more efficient and more transparent financial transactions.

This paper analyzes the role of brokerage in the economic system, with a special emphasis on the impact of digitalization, electronic trading, automated platforms and modern financial technologies on the functioning of financial markets. The research examines the basic functions of brokers, their importance for market liquidity, risk management, access to capital markets and support for investment activities.

Special attention is paid to the development of digital brokerage, the reduction of transaction costs, the rise of mobile trading platforms and the application of artificial intelligence and algorithmic trading. The research shows that modern brokerage companies significantly contribute to the democratization of investing by providing easier access to global financial markets for individual investors.

Keywords: financial markets, digitalization, electronic trading, financial intermediaries, liquidity, capital markets, algorithmic trading.

Basic characteristics of brokerage

Brokerage acts as a vital intermediary mechanism in the economic system, connecting buyers and sellers to facilitate transactions in a variety of markets, including finance, real estate, and commodities. Brokerage firms provide market efficiency and liquidity by allowing clients to trade assets,

such as stocks, bonds, and derivatives, that they would otherwise not be able to access directly on exchanges.¹

1. Key Roles of Brokerage in the Economy:

Transaction Facilitation: Brokers serve as intermediaries between investors and financial markets, executing trades on behalf of clients.

Liquidity Provision: By facilitating active trading, brokers ensure that markets operate efficiently.

Market Intermediation: Brokerage firms bridge the gap between buyers and sellers, managing the logistical complexities of transactions.

Information and advice: Full-service brokers provide investment advice, research and financial planning, while discount brokers focus primarily on executing trades.

2. Brokerage is one of the fundamental components of the modern financial system and plays a key role in the functioning of financial markets. Brokers act as intermediaries between investors and financial markets, facilitating the purchase and sale of various financial instruments such as stocks, bonds, derivatives and other securities. Through their intermediary function, they contribute to the efficient allocation of capital, increasing market liquidity and facilitating investment activities.

3. In the modern economy, access to financial markets without the mediation of brokerage companies is almost impossible for the average investor. Brokers provide the technical infrastructure, access to stock exchanges and professional support necessary for the realization of financial transactions. They work through brokerage firms and use modern digital platforms to execute client orders, enabling fast, secure and efficient trading.

4. The broker's primary role is to execute transactions on behalf of clients, aiming for the best possible price and optimal trading conditions. In addition to order execution, modern brokers also offer additional services such as financial advice, market analysis, investment recommendations, and risk management. In this way, they become an important factor in the process of making investment decisions and managing investors' financial assets.

Brokerage firms act as intermediaries between investors and financial markets, providing basic services such as trading execution, research and advisory functions.²

¹ Remitly Editorial Staff, (2026), What Is a Broker? Roles, Types, and When You Might Need On, <https://www.remitly.com>

1. Brokerage primarily serves two main customer segments:

- ✓ Retail investors, who are individual investors, and
- ✓ Institutional investors, such as mutual funds, pension funds and hedge funds.

2. Brokerage firms generate revenue through a variety of means, including trading commissions, advisory fees, and interest on margin loans.

A broker is an intermediary between an investor or trader and a securities exchange. Brokers are liquidity facilitators in the financial system and key players in the markets. A broker is a regulated professional who buys and sells financial instruments on behalf of a client and charges a fee for doing so. Clients can be individual investors or companies. The financial instruments that are bought or sold can come in many forms, including stocks, derivatives, bonds, exchange-traded funds (ETFs), and so on. A broker may work alone, but is usually part of a brokerage firm. Brokers exist not only in financial markets, but also in real estate, commodities, and even in the art and antiques markets.³

Brokerage institutions act as intermediaries between buyers and sellers to facilitate transactions, primarily in securities, real estate, or commodities. Key components include acting in the best interest of the client, charging commissions or service fees, and leveraging market knowledge to connect the parties. Core elements include technology, regulatory compliance, and relationship management to drive operational efficiency. Basic Components of Brokerage:⁴

1. *Role and Function*: Brokers act as agents to facilitate transactions, offering services such as investment advice, market analysis, and deal negotiation.

2. *Compensation Models*: Brokerage firms generate revenue through commissions, fixed fees, or “wrapped fees” (1%-3% of assets) for full-service advice.

3. *Types of Brokerage Firms*:

- ✓ Full-service brokers: Offer comprehensive advice, research, and planning.

² Diversification.com., (2025), Brokerage industry: Meaning, Criticisms & Real-World Uses, <https://diversification.com> ›

³ Capital.com., (2025), Brokers Definition: Understanding Their Role, <https://capital.com> ›

⁴ Satsuk, P., (2025), Brokerage Technology: An Essential for Achieving Business Growth, <https://www.soft-fx.com> ›

- ✓ Discount/Online Brokers: Provide low-cost trading platforms.
- ✓ Operations and Technology: A “single source of truth” (integrated systems) is key to aligning data, automating workflows, and reducing operational risk.
- ✓ Compliance and Ethics: Adhering to regulations is key, as is ensuring agents act in the best interest of the client.

4. *Asset Knowledge*: Brokers must understand specific asset classes—stocks, bonds, real estate, or commodities—to accurately value assets and manage risk.

5. *Building a Strong Foundation*. A smart brokerage requires moving from manual processes (spreadsheets/paper) to digital management systems that enable scalability and better customer service. Effective operations also rely on accountability, clear goals, and consistent training for staff.

Purpose of Brokerage in the economic system

A conceptual definition defines brokerage as a professional intermediary activity in which licensed individuals or institutions – brokers and brokerage houses – connect market participants with the aim of carrying out an economic transaction. Essentially, brokerage is the process of facilitating, mediating and optimizing the exchange between supply and demand in different markets, with the broker providing information, advice, technical support and expertise. Brokerage provides intermediary services in various areas, for example, investing, obtaining credit or purchasing real estate. A broker is an intermediary who connects the seller and the buyer to facilitate the transaction.⁵

1. Conceptual brokerage is based on reducing information asymmetry, minimizing transaction costs, creating value through intermediation, improving the efficiency and liquidity of markets, providing an offer of professional services that clients could not perform themselves with the same quality or speed.

2. Key terms in brokerage:

Broker. A licensed individual or legal entity that mediates the purchase and sale of financial instruments, real estate, goods, services, or other types of market transactions. A broker acts as a neutral intermediary, agent, or advisor.

⁵ CFI Team., (2025), Brokerage - Overview, Functions, and Specializations, Corporate Finance Institute, <https://corporatefinanceinstitute.com> ›

Brokerage house. An organization authorized to provide brokerage services, including trading, consulting, market analysis, and client portfolio management.

Intermediation. The process of connecting parties to a transaction in order to facilitate its successful completion. Intermediation can be active (negotiating, advising) or passive (matching supply and demand).

Information asymmetry. A situation in which one party has more or better information than the other. Brokerage reduces this gap by providing accurate and timely data.

Transaction costs. Costs associated with seeking information, concluding contracts, negotiating, and executing transactions. Brokers minimize these costs.

Market efficiency. The degree to which market prices reflect all available information. Brokers contribute to efficiency by distributing information and supporting liquidity.

Liquidity. The ability to quickly and easily buy or sell assets without significant changes in price. Brokers create and maintain liquidity, especially in financial markets.

Market maker. A specific type of broker who ensures supply and demand for a particular instrument, with the aim of stability and liquidity in the market.

Online broker. A digital brokerage platform that enables trading over the internet, often with low costs and automated features.

Brokerage commission. A fee charged by a broker for executing or mediating a transaction.

Brokers connect buyers and sellers to complete a transaction for stocks, bonds, options, and other financial instruments. Brokerage houses exist to help match the two parties in a trade. They bring buyers and sellers together at the best possible price for each and earn a commission for their service:⁶

1. Brokerage is a process in which a broker (intermediary) connects clients (natural or legal entities) with financial markets or services, such as buying and selling securities (stocks, bonds), concluding insurance contracts, investment services, real estate (in a broader sense).

⁶ Hayes, A., (2025), Understanding Brokerages: Types, Revenue, and How They Work, <https://www.investopedia.com> ›

2. The basic functions of brokerage are:

- ✓ Mediation - connecting buyers and sellers,
- ✓ Consulting - providing expert recommendations for investments or insurance,
- ✓ Executing transactions - implementing purchase and sale orders,
- ✓ Informing - providing market information and analysis,
- ✓ Risk management - assistance in choosing the most appropriate solutions,

3. Brokerage houses can be:

Full-service brokerage houses. Full-service brokerage houses, also known as traditional brokerage houses, offer a range of products and services, including money management, estate planning, tax advice, and financial consulting. These houses also typically offer stock quotes, economic research, and market analysis. They also offer highly trained and accredited professional brokers and financial advisors to advise their clients on financial matters.

Discount brokerage services. A discount brokerage is an online brokerage service. An online broker's automated network is an intermediary, handling buy and sell orders entered directly by the investor.

Robo-advisors. A robo-advisor is an online investment platform that uses algorithms to implement trading strategies on behalf of its clients in an automated process. Most robo-advisors use passive index strategies based on modern portfolio theory. Robo-advisors have their own appeal, not the least of which are their very low entry fees and account balance requirements. Most charge no annual fees, zero commissions, and set minimum account requirements at a few dollars.

Functions and principles of Brokerage in the economic system

Brokerage is a key mechanism in modern economic systems, as it ensures efficient exchange, transparency and liquidity in various markets. Its functions and principles are the basis of professional brokerage practice and are regulated by legal, economic and ethical standards. The main function of a broker is to solve the client's problems for a certain fee.⁷

⁷ CFI Team., (2025, Brokerage - Overview, Functions, and Specializations, Corporate Finance Institute, <https://corporatefinanceinstitute.com> ›

1. Functions of brokerage are:

Information function. Brokers collect, process and distribute market information to clients. This reduces information asymmetries and helps participants make more informed decisions.

Mediation function. The most basic function of brokerage is to connect buyers and sellers. Brokers identify market partners, facilitate communication, mediate negotiations, and assist in negotiating terms.

Execution function. This function refers to the implementation of specific transactions on behalf of the client. Brokers ensure fast execution, best possible price (best execution), and minimize costs and risks.

Advisory function. Brokers offer professional analysis and recommendations for investments, risk management, product selection, tax and legal aspects (when permitted).

Transaction cost reduction function. Through their expertise and resources, brokers shorten the time for searching for information, reduce administrative costs, and simplify the procedure.

Liquidity provision function. In financial markets, brokers and market makers ensure continuous supply and demand, reduce the spread between prices, and contribute to price stability.

Protective and regulatory function. Brokers comply with regulatory standards, prevent market abuse, protect client funds, and ensure transparency in operations.

2. Principles of brokerage. The principles represent basic rules that define the professional and ethical behavior of brokers.

Principle of transparency. The broker must provide clear, accurate, and timely information about market conditions, risks, costs, and commissions, and potential conflicts of interest.

Principle of "Best Execution". The broker has an obligation to provide the best conditions for the client in terms of price, speed, probability of execution, minimizing costs.

Principle of integrity and ethics. Brokers must work honestly, professionally and in accordance with ethical standards. This includes the prohibition of market manipulation, the obligation to create trust, and compliance with good business practice.

Principle of confidentiality. Brokers are obliged to protect the personal and financial data of clients, except when the regulation requires their disclosure.

Principle of independence and avoidance of conflicts of interest. The broker should act in the best interests of the client, disclose potential conflicts, and avoid situations where personal gain influences advice.

Principle of professional responsibility. Brokers must have appropriate qualifications, continuous professional development, and knowledge of market regulations and practices.

Principle of fair and non-discriminatory service. All clients should receive equal access to services and information without discrimination based on their size, profile or investment capital.

Brokerage is the business or service of acting as an intermediary between two parties—usually a buyer and a seller—to facilitate transactions in a variety of markets, including finance, real estate, and insurance. A brokerage firm or broker provides expertise, market access, and negotiation services, usually for compensation in the form of a commission or fee.⁸

1. *Conceptual definition.* Brokers connect unrelated groups into a network, filling in “structural gaps” to facilitate transactions.

2. *Agent vs. principal:* A broker acts as an agent (representing the client) rather than as a principal (trading for his own account). A broker-dealer, however, acts as both depending on the transaction.

3. *Fiduciary duty:* Brokers are expected to act in the best interests of their clients, providing advice, market research, and navigating regulatory requirements.

4. *Types of brokers:*

- ✓ Full-service: Provide comprehensive services, including advice, research, and personalized planning (higher fees).
- ✓ Discount: Focus on executing trades with reduced commission, with limited or no advice.
- ✓ Online/Robo-Advisors: Digital platforms that provide low-commission, automated or self-directed trading.

5. *Key Terms in Brokerage:*

- ✓ Commission: The commission paid to a broker for services rendered, usually a percentage of the transaction value.

⁸ Lindquist, J., (2024), Brokers and Brokerage, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.12178-6>, <https://corporatefinanceinstitute.com> ›

- ✓ Brokerage Account: A legally structured account that allows an investor to deposit funds and trade securities (stocks, bonds, ETFs).
- ✓ Bid-Offer Spread: The difference between the highest price a buyer is willing to pay (bid) and the lowest price a seller is willing to accept (ask).
- ✓ Fiduciary Responsibility: The legal obligation to put the client's interests ahead of the broker's own.
- ✓ Liquidity: The ease with which an asset can be traded. Brokers improve market liquidity by connecting buyers and sellers.
- ✓ Order Execution: The process of fulfilling a client's request to buy or sell a security.
- ✓ Margin Trading: Lending money to clients to purchase securities, using account funds as collateral.

6. Key Functions:

- ✓ Market Access: Providing entry into markets (e.g., stock exchanges) that require specific licensing.
- ✓ Information Support: Providing market information, research, and pricing data.
- ✓ Negotiation: Advocating for clients to secure the best price.
- ✓ Transaction Processing: Managing the legal and procedural aspects of closing a deal.

Brokerage firms act as vital intermediaries in the economic system, bridging the gap between buyers and sellers, investors and capital markets and facilitating the smooth flow of funds and capital. Their primary purpose is to execute transactions, provide liquidity and offer expert advice to help clients navigate the financial markets. The key functions of brokerage in the economic system are:⁹

1. Facilitating trade execution (core function).

Execution of buy and sell orders: Brokers act as intermediaries to execute trades in stocks, bonds, mutual funds, derivatives and other securities on behalf of clients.

⁹ Hayes, A., (2025), Understanding Brokerages: Types, Revenue, and How They Work, <https://www.investopedia.com> ›

Providing best execution: They are responsible for obtaining the best possible price and the fastest speed of execution for a client's trade.

Market Access: They provide access to domestic and international markets, including [over-the-counter (OTC) markets] and [stock exchanges], which might otherwise be unavailable to individual investors.

2. Providing market liquidity.

Connecting counterparties: By acting as intermediaries, brokerages provide a steady flow of liquidity, allowing individuals and institutions to quickly buy or sell securities.

Market Making: Many brokers also function as dealers, maintaining an inventory of securities and quoting bid/ask prices to provide liquidity for certain assets.

3. Information and Advisory Services.

Market Research and Analysis: Brokerages provide research reports, technical indicators, and market forecasts, enabling investors to make informed decisions.

Investment Advice: Full-service brokers provide customized investment advice, portfolio management, and retirement planning based on a client's financial goals and risk profile.

4. Risk Management and Access to Capital.

Transaction Risk Management: They manage the settlement process, ensuring that cash and securities are exchanged safely and properly.

Margin Lending: Brokerage firms often provide and manage margin account risk, allowing clients to borrow funds to purchase securities.

Capital Raising: Broker-dealers assist companies and governments in raising capital by issuing new securities, acting as underwriters.

5. Administrative and Compliance Functions.

Record Keeping: Brokerage firms provide detailed documentation, reports, and tax statements for all client transactions.

Regulatory Compliance: They ensure that all trading activities adhere to financial regulations (e.g. [FINRA regulations]) and industry standards.

A broker is a financial intermediary who connects investors to the capital markets. Their job is to execute orders to buy and sell assets - stocks, bonds, currencies or derivatives - and to ensure that these transactions take place under the most favorable conditions possible. It is important to

distinguish between a brokerage firm - understood as a company or online platform that offers direct access to the markets - and a professional broker, who works for investment firms, banks or securities companies/agencies, and whose work requires a high degree of training and qualifications.¹⁰

1. Broker vs. trader.

- ✓ A broker (professional) acts as a regulated intermediary, executing trades on behalf of clients and traders, while also ensuring compliance with financial regulations.
- ✓ A trader, on the other hand, makes investment decisions and buys or sells assets for profit, but usually cannot trade directly on regulated markets and must do so through an authorized broker, who holds the licenses to connect to exchanges and trading platforms.

2. Main functions of a broker. Beyond basic brokerage, brokers play several critical roles that ensure the smooth functioning of financial markets:

Intermediation of buy and sell orders. Their primary responsibility, whether they are firms or professionals, is to ensure that clients' buy or sell orders (stocks, bonds, currencies or derivatives) are executed quickly and under optimal conditions. They are essential to maintaining liquidity and confidence in financial markets.

Market and asset analysis. Many brokers complement their execution services with research. They produce market reports, sector studies and recommendations that help investors make better-informed and more strategic decisions.

Success Brokerage in the economic system

The success of a brokerage firm within the economic system is determined by a combination of technological efficiency, strict regulatory compliance, trust-based client relationships, and robust risk management. A successful brokerage acts as a vital intermediary that adds value to the economic system by accelerating transactions and improving market liquidity. Key success criteria:¹¹

¹⁰ Beyond Team., (2026), What Is a Broker? Key Functions and Required Training, <https://www.esade.edu> ›

¹¹ PlatformsFX., (2025), The Secrets to Becoming a Successful Financial Broker in 2025: A Comprehensive Guide, <https://platformsfx.com> ›

Technology infrastructure: High-performing brokerage firms require fast, intuitive trading platforms with robust data security, AI tools, and seamless CRM integrations.

Regulatory compliance and trust: Adhering to legal standards (e.g., AML/KYC) and maintaining transparency in fee structures (commission levels, bid-ask spreads) is essential for credibility.

Customer Satisfaction and Service Quality: Success is largely measured by customer loyalty, which is driven by efficient order execution, competitive pricing, and high-quality service. Risk Management: Implementing real-time monitoring and strict, defined risk thresholds is key to stability in volatile markets.

Specialization and Niche Strategy: Differentiating through a distinct offering – whether in the financial, real estate, or digital sectors – helps you stand out and build a specialized client base. Adaptability and Market Knowledge: Successful brokers maintain a deep understanding of market trends, regulatory changes, and economic developments, enabling them to provide value-added insights to clients.

Networking and Talent: Building a strong network and recruiting qualified professionals who align with the company's culture is key to sustainable growth.

Key trends of Brokerage in the economic system

Modern brokerage is developing at an extremely fast pace under the influence of digitalization, technological innovations, regulatory changes and changing investor needs. Financial markets are becoming increasingly dynamic, and brokerage companies must constantly adapt in order to remain competitive and maintain customer trust. In such conditions, technology, mobility, security and sustainability are key factors shaping the future development of the brokerage industry.¹²

1. One of the most significant trends is the complete digitalization of brokerage services and the transition to mobile trading platforms. Modern investors expect fast, simple and constantly available access to financial markets through mobile applications and digital devices. Trading platforms today are designed with a focus on the mobile experience, enabling easy transaction execution, biometric identification, real-time market monitoring and personalized financial services. Brokerage companies that fail to provide

¹² Bogatyrev, I., (2025), Brokerage Industry Trends for 2026, FintechFuel, <https://fintechfuel.com> ›

a fast, secure and modern digital experience face the risk of losing customers and reducing competitiveness.

2. Artificial intelligence and machine learning are becoming an increasingly important part of brokerage operations. Modern platforms use algorithms to analyze market data, automatically recognize risks, and generate investment recommendations. Artificial intelligence helps improve trading efficiency, automate processes, and reduce human errors. In addition, these technologies enable fraud detection, better control of regulatory compliance, and more efficient management of client data.

3. Another significant trend is the development of social and copy trading. Investors no longer invest in isolation, but actively participate in digital communities, follow market analysis, and copy the strategies of experienced traders and financial influencers. This model creates a new form of interaction between investors and brokerage platforms, where education, community, and information sharing become part of the brokerage service itself. Platforms increase customer loyalty and engagement through such functions.

4. In parallel with technological innovations, the brokerage sector is facing increasing regulatory pressure. Financial institutions must ensure a high level of transparency, protection of client data and compliance with national and international standards. Regulators require brokerage companies to establish reliable systems for risk management, prevention of money laundering and control of financial transactions. In modern conditions, compliance with regulations is no longer considered only a legal obligation, but also an important factor for building trust and reputation among investors.

5. A significant change is also observed in the revenue models of brokerage companies. The traditional model based on high commissions is gradually being replaced by new sources of income. A large number of brokerage platforms offer trading with low or zero commissions, while they generate income through subscription services, premium analytical tools, lending, securities lending and partnerships with fintech companies. This trend increases competition and forces brokers to constantly develop new services and innovative business models.

6. In recent years, sustainable and responsible investing has also gained increasing importance. Investors, especially the younger generations, are increasingly directing their investments towards companies and funds that respect the principles of sustainability, environmental responsibility and good corporate governance. Therefore, brokerage platforms are introducing ESG tools, analytics and funds that allow investors to select companies

according to their environmental, social and governance performance. Sustainable investing is becoming an important segment of modern brokerage and a significant factor in creating long-term investment strategies.

7. Modern brokerage is moving towards a highly digitized, automated and globally integrated operating model. Technology, artificial intelligence, mobile platforms, regulatory compliance and sustainable investing are the main drivers of the transformation of the brokerage industry. These trends are not only changing the way brokerage companies operate, but also directly affecting the development of financial markets and the modern economic system as a whole.

Conclusion

Brokerage is one of the key segments of the modern financial and economic system, with a significant role in connecting investors, financial institutions and capital markets. By mediating in financial transactions, brokers enable the efficient movement of capital, improve market liquidity and support investments, which directly contributes to economic growth and development.

Modern brokerage is being transformed under the influence of digitalization, automation and technological innovations. The development of electronic trading platforms, artificial intelligence, algorithmic trading and mobile applications significantly increase the efficiency, speed and availability of financial services. These changes enable broader participation of individual investors in financial markets and create a new level of financial inclusion.

Brokerage companies play an important role in providing financial information, analytical services and investment support, thus helping investors make more efficient and informed financial decisions. Low transaction costs and global access to financial markets further increase the competitiveness and development of modern brokerage.

The development of the brokerage industry also brings numerous challenges. Increased digitalization creates the need for a high level of cybersecurity, data protection and effective risk management. At the same time, strict regulatory standards and the need for transparency remain fundamental factors for maintaining stability and trust in financial markets. Today, brokerage is not just an intermediary activity, but a strategically important part of the global economy. Its role is constantly expanding through the integration of new technologies, the development of innovative financial services and the support of sustainable investments. In the future,

brokerage companies will continue to have a substantial impact on the functioning of financial markets, the allocation of capital and economic development in the context of globalization and digital transformation.

Reference

1. Beyond Team., (2026), What Is a Broker? Key Functions and Required Training, <https://www.esade.edu> ›
2. Bogatyrev, I., (2025), Brokerage Industry Trends for 2026, FintechFuel, <https://fintechfuel.com> ›
3. Capital.com., (2025), Brokers Definition: Understanding Their Role, <https://capital.com> ›
4. CFI Team., (2025), Brokerage - Overview, Functions, and Specializations, Corporate Finance Institute, <https://corporatefinanceinstitute.com> ›
5. Diversification.com., (2025), Brokerage industry: Meaning, Criticisms & Real-World Uses, <https://diversification.com> ›
6. Hayes, A., (2025), Understanding Brokerages: Types, Revenue, and How They Work, <https://www.investopedia.com> ›
7. Lindquist, J., (2024), Brokers and Brokerage, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.12178-6>, <https://corporatefinanceinstitute.com> ›
8. PlatformsFX., (2025), The Secrets to Becoming a Successful Financial Broker in 2025: A Comprehensive Guide, <https://platformsfx.com> ›
9. Remitly Editorial Staff, (2026), What Is a Broker? Roles, Types, and When You Might Need On, <https://www.remitly.com> ›
10. Satsuk, P., (2025), Brokerage Technology: An Essential for Achieving Business Growth, <https://www.soft-fx.com> ›

SCfSD '25

Scientific Challenges for Sustainable Development

ISBN-978-608-4573-51-7

www.iust.edu.mk